בשעריך ירושלם

זכרונות ורשומות

מאת

יורא אהרן סג־ל ווייס

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

הוצאת „הלוי" ירושלם תש״ס
רח׳ בן־יחודה 19

כל הזכויות שמורות

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

נדפס בישראל
Printed in Israel

דפוס וייס, ירושלים

תכן הענינים

בראשית ז—ט

פתח דבר .. .. 1—2

פרק ראשון: גלות .. .. 3—22

אאמו"ר ז"ל — 3; נשואיו הראשונים של אבא — 4; אמי ע"ה — 5; פרנסת הבית — 7; חיבת הארץ — 7; תקון חצות — 7; מסיבות שבת — 8; ההכנות לעליה — 8; אבא מרחיקני מאמא — 10; אנו חוורים הביתה — 10; הבית לפני צאתנו — 11; היציאה — 12; התחלת הנדידה — 13; בבית אחי — 14; רבי החדש — 14; ר' יצחק רייך מכניס אורחים — 15; ה"סדר" בבית הדב ר' זושמן סופר — 16; אוירא דארעא ישראל — 17; התח"ם סופר — 17; אחרון של פסח — 18; נסיון אחרון לנתקני מאבא — 18; אנו שוב הולכים — 19; חסל סדר הליכה — 20; הנסיעה בים — 21; העליה הבלתי ליגאלית — 22.

פרק שני: על אדמת הקודש .. .. 23—53

יפו — 23; הילוי'אנס — 24; העליה לירושלם — 25; בשעריך ירושלם — 26; השעה הגדולה — 27; האכסניה הראשונה — 29; האכסניה הראשונה לחורה — 29; כל צמא לכו למים — 30; לשון הקודש — 32; באין מדור לחיפוש קרובים — 32; סדרי הדואר — 33; „בנק המבורגר" — 33; בנק ווילרו — 34; הגאון רבי שמואל סלאנט וצ"ל — 35; ר' יחזקאל כורך ספרים — 36; כעל שחרית — 37; בעל מוסף — 37; „בעל תקיעה" — 37; היום הגדול — 37; סבו ציון והקיסוה — 37; קברי הנביאים חגי ומלאכי — 38; ר' ניסן הסנדלר — 39; איכלי „לחם חסד" או עליה לשמה — 40; הרב ר' אלעזר שפירא — 41; רבי פנחס שפירא — 42; ר' נתן ב"ק — 42; הקדחת — 44; מחוץ לחומה — 44; בית המדרש של ר' ברוך שוארץ —45; מידותיו של אאמו"ר ז"ל — 46; רעיון הכ"ר משמורים — 46; גאולת אדמת רמה — 47; ובירושלם תהיה פליטה — 49; געגועים ובמיהה — 50; שעותיו האחרונות של אאמו"ר וצ"ל — 51; הצוואה — 51; הירושה — 51; מסירת מודעה — 52; הלחית אאמו"ר ז"ל — 52; אני נפרד מאבא — 52.

פרק שלישי: מפינה בלא קברניטה .. .. 55—59

שעותי הראשונות ביתמותי — 54; לאחר סתימת הגולל — 54; לאחר שבעה — 55; רבי אהרן ברוקנשטיין — 55; רבי יחזקאל וויינברגר — 56; מדברים בי נכבדות — 56; אני מחפש תכלית — 56; ר' שלום שו"ב — 57; מעשה בחלף — 57; שוב שרכנים — 58; התנאים — 59.

פרק רביעי: בתי מחסה .. .. 60—70

ר' בנימין ליליינטהאל — 60; חברת משמורים „אור תורה" — 61; אחר מהחום המשולש — 61; בתי מחסה — 63; ר' עזריאל זעליג הויזדארף — 63; ר' מאיר שעהנוביים — 64; שטר מכר — 64; גאולת קרקע ביום הכפורים — 67; גמ"ח „אהבת ציון" — 68; ר' משה וקס — 69; התישבות חקלאית — 69;

פרק חמישי: בית ליליינטהאל בירושלם .. .. .. 71—79

ר' בנימין כשד"ר — 71; ר' יוסף ליליינטהאל — 72; „משכנות שאננים" — 72; ר' דוד חי — 73; חנה נבון — 73; ר' יחזקאל ליליינטהאל — 74; ר' מרדכי ליליינטהאל — 74; ר' מנחם ליליינטהאל — 75; ר' יחזקאל מנרלמן — 75; ר' אליעזר שו"ב ליפוביץ — 76; ר' חיים ליפוביץ (בנרלי) — 77; ר' משה ליפוביץ (בנרלי) — 77; ר' מרדכי שכטר (ליפוביץ) — 77; ביילה ליפוביץ' ליליינטהאל; ר' משה ליליינטהאל — 78;

פרק ששי: בית ומשפחה .. .. 80—94

הגדוניה — 80; התחנתי — 80; נעשיתי סותר — 81; שכונת בית־ישראל — 82; מחיר האדמה — 82; בן ניתן לנו — 83; הר שפך הרשן — 83; ישיבת „תורת חיים" ומשפחת חיטגראד — 84; בית ומשפחה — 85; „איצירנס" — 86; מלאכת הקורש — 87; ההת"ג מוהר"ל זיסקין — 88; ר' שלום „תלים זאגער" — 90; ר' אפרים קאלכער — 92; פרץ בחומה — 92; וילהלם קיסר וד"ר הרצל — 93;

פרק שביעי: בין שני עולמות .. .. 95—105
נענועים וכיסופים — 95 ; יש ליישב בווחק — 96 ; גל רבינו קלונימוס — 96 ; סנים לכאן ולכאן — 97 ; המים הזידונים — 97 ; על אדמת נכר — 98 ; געגועי האם לבנה — 100 ; אם אשכחך ירושלם — 100 ; ויסעו ויחנו — 101 ; בין שני עולמות — 104 ; כסימן שאלה — 105.

פרק שמיני: חלוקה וכוללים .. .. 107—119
"שנוררות" — 106 ; שלותי דרחמנא — 106 ; "חלוקה" או "תקציב" — 107 ; יחס חיובי לחלוקה — 109 ; ניצני החלוקה — 111 ; יתמנו כיום לחלוקה — 112 ; החלוקה כנכס צאן ברזל — 112 ; ממונים — 114 ; איש החלוקה והממונה — 115 ; ממונים ונשיאים — 116 ; הכולל והפרט — 116 ; דרכי החלוקה — 117 ; מעות יחיד — 118 ; שטרות ושעבודים — 118 ; ה"ר ר' אהרן ברוקנשטיין — 118 ; הרב ר' יונתן בנימין כהנא — 119 ; ר' ארי' ליב נוטליב — 119 ; ר' נחום צבי יסה — 119 ; סוף דבר — 119.

פרק תשיעי: בתי דפוס ומדפיסים .. .. 120—149
עונג הצלה — 120 ; אלה תולדות הדפוס — 121 ; דפוס סלומון — 121 ; דפוס הירשנזון — 122 ; דפוס צוקרמן — 123 ; דפוס פרומקין — 125 ; דפוס לונץ — 127 ; דפוס לעוי — 129 ; דפוס ר' משה ליליינטהאל — 130 ; דפוס זוננפלד כלומנטל — 131 ; דפוס כהנא — 132 ; דפוס עזריאל — 133 ; דפוס טיקטין — 135 ; הכורכים — 136 ; סוכנים למקצוע הדפוס — 137 ; אף פורים הוא חג — 138 ; מתכרים — 138 ; עוברים — 140 ; בין הזמנים — 140 ; שטר שחרור — 141 ; השביתה הראשונה — 141 ; תקנות אגודת פועלי הדפוס בירושלם — 142 ; כתב השבועה — 143 ; דעת הקהל על השביתה — 144 ; רפיון רוח — 144 ; רודפי שלום — 145 ; פרצי נגר — 145 ; חיסול אגודת פועלי הדפוס — 146 ; גלגולו של דפוס — 146 ; "דפוס שותפים" — 147 ; שטר שותפות — 147 ; לבסים ראשונים — 149

פרק עשירי: עסקנות בגולה .. .. 150—159
דרכי התמנות הנשיאים — 150 ; רעת ארץ ישראל קובעת — 151 ; כתב התקשרות — 151 ; כח הרשאה — 152 ; עונג הצלה — 152 ; "שליחי מצוה אינם ניזוקים" — 153 ; סכם ההטרה — 154 ; אין הקומץ משביע... — 154 ; סיום התפקיד — 155 ; בית אמא — 155 ; נדפס בירושלם — 156 ; אחותי — 156 ; מלבטי הגולה — 156 ; הינמא למופת — 157 ; תעודת לידה — 157 ; כפר של גרי צדק — 158 ; אני חוזר ארצה — 159.

פרק אחד עשר: עובדים ומעבידים .. .. 160—176
ציוב עסקי דפוס —160 ; התיירות היהודית בארץ — 162 ; הצייצנות והמדפיסים — 164 ; מעשה בשתי וערב — 164 ; התאחדות בתי הדפוס — 165 ; טופס שטר התקשרות — 165 ; מקחי ההדפסה — 166 ; אגודת פועלי הדפוס קמה מחדש — 167 ; השביתה השניה — 167 ; הפרוטוקול הראשון של אגודת פועלי הדפוס — 168 ; תקנות האגודה — 169 ; טופס היציאה מהאגודה — 169 ; רשימת פועלי הדפוס בשנת תרס"ז — 170 ; הערות והארות לרשימת פועלי הדפוס — 173 ; בני בכורי נבנס למצוה — 175 ; הגאון רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל — 174 ; הרז"ו שחור — 176.

פרק שנים עשר: אגודת אחוה .. .. 177—189
ועשו כולם אגודה אחת — 177 חבלי לידה— 178 ; "אחוה" וגאוני עולם — 180 ; "אחוה" תחת שבט הבקורת — 181 ; דלדול וירידה — 181 ; חידוש נעורים — 182 ; מציב גבול אלמנה — 182 ; רשימת המתנחלים ב"אחוה" — 183 ; "אחוה" ואמ"ק — 186 ; לקראת הבאות — 186 ; נחשונית — 186 ; שאר המשתכנים — 187 ; המזרחי — 187 ; בית הכנסת באחוה — 188 ; בסרוס המלחמה — 189 ;

פרק שלושה עשר: הישוב הישן ולבטיו .. .. 190—204
בטאון ליהדות החרדית — 190 ; קשיי הבצוע — 191 ; עתון ה"מוריה" — 192 ; שאלת העורך — 193 ; המאמר הראשון ב"מוריה" — 193 ; הרבנות הירושלמית — 195 ; על סף המירוד — 196 ; צוואתו של מרן הגרש"ס זצ"ל — 197 ; רב שלא כרצונו — 197 ; המשבר וסיבותיו — 198 ; מושב זקנים — 199 ; תורת חיים — 200 ; חנוך עוורים — 200 ; בית היתומות וינגרטן — 202 ; גבאי צדקה — 203 ; ירושלם נוערזה — 204.

פרק ארבעה עשר: ייצוב העדה .. .. 205—220
ועד העיר הראשון בירושלם — 205 ; שבתון — 205 ; כתב המינוי של הבר"צ — 206 ; הרה"ג ר' משה נחום ולנשטין — 208 ; הרה"ג ר' צבי פסח פראנק — 208 ; הרה"ג ר' דוד (דובצ'ה) ליפמן שוואקס — 210 ; הגרט"א גולדברגר והגרי"י שטראסבורג — 211 ; הרה"ג ר' אברהם בהר"ר דוד הכהן והרה"ג ר' בצלאל בערנשטיין — 211 ; הכחירות — 211 ; מודעה נחוצה — 212 ; מס הבחירות — 212 ; הר"ב הורביץ — 212 ; שמונים ואחד יום סביב הבחירות — 213 ; הומנה כללית — 214 ; דבר ה„מוריה" ערב הבחירות — 214 ; אסיפת היסוד הראשונה — 214 ; למי הוכית להבחר — 215 ; ייצוב העדה — 216 ; מכתב חוזר מאת ועד העיר — 217 ; שערוריה בועד העיר — 218 ; יישוב ההדורים — 220.

פרק חמשה־עשר: בפרוס המלחמה .. .. 221—237
הלולא דרשב"י — 221 ; הריב"ז והיתר ההפקעה בשמיטה — 222 ; „מעדני ארץ" להגרש"ז אויערבאך ; „שבת הארץ" למרן הרגאי"ה קוק — 223 ; שיירת התיירים השניה — 224 ; השיירה הראשונית — 226 ; הסתדרות בני ארץ ישראל — 226 ; והיו כספך לסיגים — 227 ; בלבול כלכלי לרגלי העשיריות — 228 ; איש המעש — 228 ; החוזה עם האופים — 229 ; לחם! — 229 ; ברגע של מצוקה — 230 ; בתי תבשיל לעניים — 231 ; שוב ה„מוריה" — 232 ; ועד לקיום ה„מוריה" — 233 ; ועד „עתון הגוף" — 233 ; ר' אברהם אהרן זוננפלד — 234 ; אני נוסע לחו"ל בשלישית — 235 ; אני מעלה את אמי — 236 ; משפחה אחת — 236.

פרק ששה־עשר: מלחמת העולם הראשונה — א .. .. 238—247
בין המצרים — 238 ; מלחמה — 238 ; פקודת הסוחרה — 239 ; עותומנים לדגל... 239 ; „כופר נפש" — 240 ; שוב כוללים — 241 ; „תעודת חכם" — 241 ; „בקשיש" — 242 ; אורחת חיילים — 242 ; הג'מאל הקטן והגדול — 242 ; נזירת הפחים — 243 ; מה נאכל — 243 ; הנירוש — 244 ; אני מתודע לרשות — 244 ; חבלי עתון — 245 ;

פרק שבעה־עשר: מלחמת העולם הראשונה — ב .. .. 248—255
מעשה בש"ס ראם — 248 ; שטרות ושעבודים — 249 ; טופס השטר — 250 ; „בלויות ירוקות" 251 ; „תחילת פרעון" — 252 ; נס פורים — 253 ; חסידי אומות עולם — 253 ; על סף תקופה — 254 ; גלות דמשק — 255.

פרק שמונה־עשר: הסתדרות ה„מזרחי" .. .. 256—264
אגודת „ציון המצוינת" — 256 ; „חובבי ציון" ו„בני ציון" — 257 ; מכתב ראשון של אוסישקין המנוח — 258 ; היחס האדיש לבני הישוב — 258 ; מכתב שני של אוסישקין — 259 ; יובל ה„מזרחי" — 260 ; אחוה והמזרחי — 261 ; הועידה השלישית, הראשונה אחרי הצהרת בלפור — 261 ; המזרחי ובנותיו — 262 ; המזרחי והרבנות הירושלמית — 262 ; אחרית דבר — 263.

נספח: מסעו של ר' בנימין ליליינטהאל לא"י לפני מאה שנים .. .. 265—275

מפתח השמות והעניינים .. .. 276—292

השמטות ותקונים 292

מפתח הספרים 293

רשימה ביבליוגראפית
מהספרים שנדפסו תרס"ו—תש"ט .. .. 297—356

מפתח שמות הספרים .. .. 357—359

מפתח שמות המחברים .. .. 360—364

רשימת ביבליוגראפית
מספרי דפוס ר"מ ליליינטהאל .. .. 365—370

מפתח שמות הספרים וממחברים 371

בראשית

עלי להודות ולהלל לשמו הגדול יתברך על שזיכני ברוב רחמיו וחסדיו המרובים, מאז עלותי לארצנו הקדושה והכנסי עם אאמו"ר ז"ל בשערי ירושלם בי"ז בתמוז בשנת תרמ"ח ועד היום שוכיתי לראות במו עיני את אתחלתא דגאולה ובה בשעה את הופעת הכרכים הראשונים של ש"ס רא"ם, בבלי וירושלמי. שבהוצאתי, ואף לסיים בזה את פרי עמלי של שנים, זכרונותי בשעריך ירושלם, ומן הדין כי עלי החובה לברך ברכת שהחיינו ולציין את אלו ג' הדברים שארעוני מאז ועד עתה.

א) זוכרני אותו יום של ט"ו בתמוז תרמ"ח, בדיוק לפני ששים שנה ואאמו"ר מעפיל יחד אתי, עם בן זקוניו, דרך נמלה של יפו לארץ הקודש. ואותו ערבי אומר לנו ביידיש רצוצה: „דו יאהודי — צוריק"י. עגמה הנפש ונצבט משהו בלבי, אך אאמו"ר לא נרתע, כבלתי ליגאלי ירד על מנת לשתול כאן את השתיל הראשון של משפחתו, שתיל אשר כל רוח לא תזיזנו ולא תעקרנו ממקומו והשתיל רך היה וגזר עליו בצוואה אחרונה: כאן יהא מקומך וכאן תבנה ביתך ואסור עליך לעקור עצמך מכאן חוזרה לגולה. ביתך תבנה בישראל. הבית הוקם, והדרך ארוכה היתה, ששים שנות סבל ובנין אשר הדם נשמע בח"י הפרקים, שנתקפלו כאן, ב„בשעריך ירושלם".

וירושלם זו של בין החומות, ערשם של מניהי היסודות נהונה להוותנו בידי זר וודים מהלכים ברחבת הכותל המערבי, נשבה ארון הקודש וכל אבן מקיר תזעק, אך עם זה קמה מדינת ישראל, וחזון שבי ציון קרם עור וגידים ובשר עלו בו וקבוץ גלויות הפך למציין מפכה רוח חיים. אשרי שזכיתי לכך ועודני תקוה לחזות בקרוב בשחרור לבה של האומה, בירת ישראל, עיר בה דוד חנה.

ב) ועוד שני מאורעות, רחוקים אחד מהשני בזמן ובתוכן, הם שהציבו לי מטרה אחת בחיי שתו"ל זכיתי לראות בהתגשמות חלום שהפך למציאות. היה זה בשנת תרס"ב. הייתי כבר אז אזרח בעיר הקודש. השתיל הבה שרשים ואף גדל והיה בעצמו לאילן, וגפן פוריה ושתילי זיתים סביב לשולחנו. יסדתי לי בית דפוס ופתחתי בהדפסת מסכת אבות עם ביאור הגר"א והיה בזה משום ספוק רב בשבילי ואמרתי: אשרי כי התחלתי ב„אבות" ומי יתן ואזכה להמשיך בשאר המסכות. אך מבוקשי לא נתמלא ולאחר שנים בשנת תרע"ז היה מעשה בש"ס רא"ם [2] שדחקה עלי אז השעה ונאלצתי למשכנו על מנת להציל את נפשי. הש"ס מושכן, אך לא הוחזר לי וכל הימים דאבתי על כך ולא מצאתי תמורה לו ומאז החל להתרקם במוחי הרעיון, שניצניו הראשונים כבר צצו בהדפיסי את המסכת אבות, להדפיס את הש"ס כולו. וברוך הוא שהחייני לקראת שעת גדולה זו ואני זכיתי להיות בין מיסדי חברת „אל המקודות", שהסיבלה עליה להדפיס את הש"ס בבלי וירושלמי בכריכה אחת ואף זכיתי כבר לראות במסכות הראשונות ואני תפילה כי יתן לי ה' לסיים את כל הש"ס ולברך על המוגמר.

ג) הרחיד"א כותב בהקדמת ספרו „ברכי יוסף" (שנדפס בליוורנו ע"י המחבר בשנת תקס"ב) וז"ל: „המחבר או המעתיק מצד אהבת החסד דרך אגב להשמיענו גם מה שקרה לו או לבני דורו במשך זמנו עלי אדמה. גם אם בעיניו ידמה להיות חדוש זה כמשנה שאינה צריכה וכתולה ארש על בלימה, אולם להרואה

---

[1] עיין להלן עמ' 21. [2] עיין להלן עמ' 248.

את הנולד יבין כי לדור כי יבואו יגיע מזה תועלת רב ללב החוקר בתולדות הזמן והליכותיו בעוז ועצמה"[1].

דברים אלה עמדו לעיני שעה שהחלטתי להשמע לקול הפנימי שקרא לי להעלות את וכרונותי על הגליון, כי הנה הדור הזה שובה לראות במו עיניו את אחחלתא דגאולה ועבר את כור ההיתוך של חבלי התחיה, אשר היה עלינו לתקן את החטא הגדול של וימאסו בארץ חמדה שהוא הגורם לגלות המר הזה ואלה שהיו הראשונים שפרצו את גדרות החטא וימאסו בארץ הגלות ועלו לארץ הקודש להיות בין שומרי חומותיה ואף הניחו יסודותיה, הם הם שתובעים את עלבונם שלא יאופלו במסך הבנין, והבנין לא ביום אחד הוקם. "יהודי חלוקה" אלה שהפכו בפי בנינו לשם גנאי "לאוכלי לחם תסד" הרי בעצם בואם לכאן לשממת הדורות ובתקעם יתד בערי הקודש כבר הניחו את יסודות הבנין שהפך כיום למדינת ישראל[2]. לא ארבה כאן יותר דברים על כך, הרי כל עצם כתיבתי נבעה מהרגשה זו וכל זה מקופל בח"י הפרקים המכונסים ב"בשעריך ירושלם".

וחבלי כתיבה קשים היו לי בהעלאת וכרונותי אלה בספר. במו שאמרתי בכר להלן בפתח־דבר כי לא סופר אני ולא בן סופר וקשתה עלי הכתיבה במאד, אך יותר מכן קשה היה עלי עצם הרעיון, אם יעלה בידי לבטא את אשר אני מרגיש ואף אם כדאים הדברים שיאמרו והרבה עודדוני בזה ידידי מרן הגאון ר' צבי פסח פראנק שליט"א רבה של עיר הקודש ואף ידידי השר הרב י. ל. הכהן מימון פישמן שליט"א) וידידי הגאון ר' עקיבא סופר, שליט"א רבה דעיר פרעשבורג. נבדו של החת"ס. שוחזני כי כדאי אף לבטל מהשעות הקבועות של עתים לתורה כי ספר זכרונות בשבחם של בני ירושלם הם בבחינת "דור לדור ישבח מעשיך".

כן היה המנוח המשורר ח. נ. ביאליק מעודדני בהרבה לפרסם את הדברים בספר וגם בקשני לכתוב בשבילו רשימות אשר ידפים אותן ואף אמר לשלם לי שכר סופרים בעין יפה ובלבד שאתחיל לכתוב.

אך בינתים תכפו עלינו מאורעות מלחמת העולם השניה והידיעות על חורבן הגולה, גרמה שהכתיבה שוב נדחתה. ולאחר זמן, נלקחה ממני בט' שבט תש"ב אשת נעורי היקרה העסקנית צפורה (פייגא) רחל לבית ליליינטהאל ע"ה, שעז היה רצונה לראותני מעלה על הכתב את קורות בוני ירושלם שלאבותיה, בית ליליינטהל, היה חלק רב בהם. ולמרות הצער הרב שתבפני עם הסתלקותה, התחלתי לרכז מחשבותי ולהעלותם על הכתב.

•

ולפני שאסיים עלי להורות במיוחד לבני היקר מר מרדכי ישראל הי"ו אשר היה לי לעזר ולסעד בכתיבתי וערך את הלשון כיד ה' הטובה עליו; ברכתי נתונה לו שיזכה לראות בבנצ"א. וזכות אבותי יעמדו לו ולזרעו עד עולם.

וכן עלי להודות לידידי הסופר הד"ר י. י. ריבלין אשר האיץ בי להכין את הרשימות של וכרונותי לדפוס וגם קבל עליו לעבור על ההגהות ואף הוסיף מספר הערות בשולי הספר הבאים בר"ת בחצאי מלבנים [י. י. ר.] וכן לידידי הנכבד מר נ. בן־מנחם אשר גם הוא לא חסך מזמנו ועבר על הגהות הספר פעם ופעמים והוסיף אף הוא הערות הבאות בר"ת של שמו בחצאי מלבנים [ב.]. וכן מר ג' קרסל שקרא חלק מההגהות ואף עודדני בהמשכת ההדפסה, יבואו כולם על הברכה בעד מסירותם וטרחתם הרבה וידידותם הנאמנה.

---

1 רבים מגדולי ישראל מאריכים כזה בפתח ספרי תולדותם על ערך הזכרונות לדור יבוא. מאריך בזה הרב הגאון בעל צידה לדרך בהקדמת ספרו "ברה כחמה" ואף בעל המאירי והאחרון הגאון הריב"ז בהקדמת ספרו שו"ת בית ריב"ז שנדפס בשנת תרס"ח.

2 עיין על כך להלן בסדק "חלוקה וטלליום" בעמ' 108.

ולאחרונה עלי להזכיר את רעיתי הכבודה מנב"ת העסקנית המסורה לכל דכי רוח מרת גנענדל תחי' בה"ר מאיר פליישמן ז"ל על רוב מסירותה אלי לעת זקנתי ושומרת על בריאותי ומסורה בלו"נ לילדי שיחי'. השי"ת ישלם פעלה ותרוה רוב נחת מבן יחידה ותזכה לשיבה טובה.

•

למעשה היה הספר מסודר כבר כמעט כולו בשלמותו לפני שנה. אך עם התפוצצות כרחוב בן יהודה ביום י"ב אדר א' תש"ח, נהרס אז בית דפוסי ברובו. ויהד עם זה ירד גם רוב הספר למפולת והיה עלי לסדרו בחלקו הגדול מחדש. ועתה יתברך שמו שזכיתי סוף סוף לברך על המוגמר ונזכה לראות את ירושלם הבנויה בבירת ישראל במהרה בימנו אמן.

ירושלים, תוכב"א, תמוז תש"ס. י. א. ס. ו.

פתח דבר

אמר הכותב: לא סופר אני ולא בן־סופר וקשה עלי הכתיבה במאד. אך את אשר אומר אני להעלות כאן על הנייר, אינו בשבילי ענין לספרות, אלא דברים שארעו מיום עלותי ארצה ועד היום הזה. דברים שהייתי עד־ראייה להם ושכרוכם לקחתי גם אני הדל את חלקי ברב או במעט לפי יכלתי. אמנה את המעשים אחד לאחד ואזכיר כל הדברים, שלדעתי יש בהם השיבות שישארו רשומים, אם לצאצאי אחרי, או לכל מי שימצא בהם ענין מצד ישוב ארץ־ישראל, שכן חייב כל אדם שראה בחבלי הלידה של עיר הקודש שנולדה מחדש וקמה לתחיה, לקום ולספר תולדות כל נרבך ונדבך שבבנין הגדול של עירנו הקדושה.

מרגיש אני כי קול פנימי קורא לי, ולא מהיום ולא מאתמול, כי כבר שנים שהקול לוחש לי ואומר: עברו עליך חמשים שנה על סף בנינה של ירושלם עיר הקודש ועתידים הדברים לאבד מאורם הנכון — ועוד יסולפו במתכוון או שלא במתכוון, ויש על כן להביאם בספר.

אך לא לספר תולדותיה של ירושלם העיר אומר אני. לא! זה לא עלה בדעתי וגם לא יעלה בידי. כזה יעסקו אחרים, שהעט מלוה אותם כל חייהם והם ילקטו פרט לפרט, מאורע למאורע ויעלו על הבד את ירושלם על כל גוניה ושנותיה; ואני — רק מאורעות ואישים אציין, מאורעות, שחייתי אותם, ואישים שחייתי אתם וזה יתן רק בבואה של ירושלם.

המטרה שהצבתי לי היא כתיבת זכרונותי וששים שנות בנינה של ירושלם ישולבו ממילא תוך מסירת כל פרט ופרט מיום בואי ארצה.

רואה אני עתה כל מה שעבר עלי בששים השנה כשלשלת ארוכה של מעשי־נסים, שהאחד גדול משל חברו, ולא היו הדברים בדרך הטבע, אלא הכל היה בהשגחה הפרטית של השי"ת. עומדים עתה כל הדברים שעברו עלי לפני עיני רוחי ומקבלים את אורם הבהיר.

ואשר לזכרונות משפחתי — לא הרבה אאמו"ר ז"ל לדבר הרבה ואותם הפרטים המעטים שמסר לי היו ג"כ רק ברגעי המנוחה המעטים שבין "למוד" ו"למוד", כי לא הספיקה לו אף פעם השעה. הוא קיים את הפסוק "ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך" — על כל צורותיו. היה שונה ולומד וחס על כל רגע ולא היה עובר ארבע אמות בלא לעסוק בתורה, ביחוד לאחר

עלותו ארצה הקפיד מאד שלא יפסיק אף רגע מלמודו, ואף אתי היה תמיד חוזר על משנתנו כדי לקיים „ושננתם לבניך". ואותם הרגעים שהיה מדבר אתי שלא בדברי תורה, נזהר שלא לדבר אלא דברים הכרחיים ביותר, ומלותיו היו שקולות, כדי שיסתייג מלדבר דברי חולין.

משום כך אין בידי לפי זה הרבה חומר בענין משפחתי, ואולם אשתדל לדלות מזכרוני את כל הידוע לי ואת אשר שמעתי מאאמו"ר ז"ל, למען ידעו בני אחרי לפתוח את שלשלת משפחתי, שלצערי לא נשארו לי אלא שמות יבשים בלבד, בלא כל לחלוחית של פרטים מחייהם ומה שעבר עליהם. אבל מי יודע, אולי גם השמות היבשים האלה עתידים לתת בידי בני אחרי את המפתח למשפחה האובדת וישמש ביתי כאן, במולדת, יתד ופינה לבני־משפחתי הרחוקים והאובדים ויבואו ארצה וימצאו בשמות אלה את ענפי האילן, שגם הם ינקו את לשדו ממנו, ומצאו בביתי הפתוח מנוח לרגלם בדרכם על סף המולדת.

פרק ראשון

גלות

אאמו"ר ז"ל — נשואיו הראשונים של אבא — אמי ע"ה — פרנסת הבית — חיבת הארץ — תקון חצות — מסיבות-שבת — ההכנה לעליה — אבא מרחיקני מאמא — אנו חורים הביתה — הבית לפני צאתנו — הוציאה — התחלת הנדידה — בבית-אחי — רבי החדש — ר' יצחק רייך מכניס-אירחים — ה„כדר" בבית רבי זוסמן סופר — אוירא דארעא ישראל — החת"ם סופר — אחרון של פסח — נסיון אחרון לנתקני מאמא — אנו שוב הולכים — חמל סדר הליכה — הנסיעה בים — העליה הבלתי ליגאלית.

אאמו"ר ז"ל

אבי הרב זצ"ל היה מוצאו מעיר סלונים שבמדינת רוסיה. נולד בשנת תק"פ להרב הצדיק ר' משה הלוי ביזיביצקי ולאמו מרת חנה. זקני הר' משה נגדע בלא עתו, בהיותו צעיר לימים, בן ל"ט ונקבר בסלונים. זקנתי, מרת חנה, נשארה אלמנה לשלושה ילדים: הבכור יצחק, ואבי ר' נפתלי הערץ והצעיר שבהם יעקב, וילדה אחת.

על צדקתו וישרו של אביו, זקני ר' משה זצ"ל, סיפר לי אאמו"ר ז"ל, כי זוכר הוא שזמן מה לאחר פטירת אביו חלה אחיו הבכור יצחק, ואמו מרת חנה, זקנתי נ"ע, צעקה אל הרב הגאון ר' אייזל חריף[1], שיתפלל על בנה הבכור. שלא ייקטף אף הוא בלא עתו כאביו. אמר לה הרב: צדיקים אחרי מיתתם גדולים מכחייהם — לכי וסגעי בבעלך הצדיק, השתטחי על קברו ובקשי כי זכותו תגן עליך ועל נפש בנך. גדולי סלונים ורבניה ראו בהאי צדיק כי נשמה עילאית היתה בו.

הרבה לא ידע אאמו"ר ז"ל לספר על אמו ואחיו ועל שאר משפחתו. מן השמים נגזר עליו כי בעודו באבו יקח את מקל-הנדודים ויעזוב את אמו ואחיו ויצא למקום תורה. נגדע ענף מאילן ונשתל בקרקע אחר. הכה שרשים ושלח ענפים ויקם בית חדש בסביבה זרה וחדשה.

מקל-הנדודים העביר את אבי בעודו צעיר מרוסיה לאונגריה. וכמה סבות היו לדבר. ובראש כולן: כשנתפרסם שמו של הגאון בעל „חת"ם סופר" גם

---

[1] רבי אייזל חריף (ר' יהושע אייזיק ב"ר יחיאל שפירא), רבה של סלונים, היה גאון תלמודי מפורסם, בעל „עמק יהושע" וכו'. נולד בעדרך בשנת תקס"ה ונפטר בשנת תרל"ב. [ב.].

במדינת רוסיה. השתוקקו רבים מצעירי הישיבות בליטא לשמוע תורה מפיו של גאון הדור הזה, להסתופף בצל ישיבתו וקמו ועלו אף הם לפרשבורג, מקום ישיבתו של הגאון, וגם אאמו"ר ז"ל נפרד באחד הימים מאמו וממשפחתו ושם את פעמיו לפרשבורג.

אבל, אאמו"ר כחניך הישיבות הליטאיות, קשה היה לו להסתגל לדרך למודם של חכמי פרשבורג, שדרך פרשבורג היה דרך למוד ה"סוגיות", היו פורשים בכל סוגיה את כנפיהם ושטים בכל ים־התלמוד, ומקיפים באותה שעה את הסוגיה כולה וכל המסתעף ממנה. לא כן היה דרך למודם של הליטאים שהיו לומדים בעיקר את הגמרא כסדרה, למדו רק את אב־הסוגיה ולא את תולדותיו, משום כך נאלץ היה אאמו"ר ז"ל לעזוב את הישיבה ולהמשיך עוד בדרך למודו שהורגל בו, ואולי היה בדעתו לחזור עוד לאחר זמן לפרשבורג, כמובא בגמרא (עירובין י"ג.) על ר' מאיר ש"מעיקרא אתא לקמיה דר"ע ומדלא מצי למיקם אליביה, אתא לקמיה דרבי ישמעאל וגמר גמרא והדר אתא לקמיה דר"ע וסבר סברא". אבל לאחר שנים אחדות, בשנת ת"ר נפטר החת"ס זצ"ל ואאמו"ר לא חזר יותר לפרשבורג ונדד הלאה והגיע לזיבנ־בירגן. כאן המשיך את למודיו וכאן בנה את ביתו. אבל תקופה קצרה זו שחסה בצלו של אילן גדול זה, השאירה את רשמיה עמוק־עמוק בנפשו עד יומו האחרון. אבי זצ"ל לא הושפע, כאמור, בהרבה מדרך למודו של החת"ס סופר, אבל אהבתו התוססת לא"י, צמחה וגדלה מנביטתו ששתל בו רבו הגדול, ותמיד היה מזכירו בהערצה ובחיבה.

נשואיו הראשונים של אבא

כבוא אבי לזיבנבירגן שינה את שם משפחתו הקודם ביזיביצקי לשם וויס, ולאחר שנקלט שם באחת הישיבות נשא לאשה את שפרה ב"ר זעליג לאבל מבפר אולאשאקאט *, סמוך לעיר ערדעסנטג'ארג'י **. חותנו של אבי היה מפורסם במחוז למכניס אורחים. הוא ואחיו הנדבן, ר' משה יצחק לאבל מיאַלעקוטא ***, היו בעלי טחנת קמח באותה עיר, והיו נוהגים להפריש מעשר מקמח טחנתם לעניים. ולר' זעליג שתי בנות, אשר האחת, שפרה, נישאה לאבי, ושם השניה צארטל, ועוד ארבעה בנים: ר' אריה ליב, ר' יחזקאל, ר' משה ור' אפרים. הראשון שבהם ר' א. ליב היה בעלה הראשון של אמי, לבתו השניה צארטל, שגרה בעיר סעקעליקערעסטור ° היה בן — ר' מרדכי פארקאש, שנשא את אחותי הכבירה רבקה (לגיסי ר' מרדכי זה היו שני אחים, ר' יצחק אייזיק ואלעזר פארקאש).

לאחר נשואיו של אבי עם אשתו הראשונה שפרה נולדו להם ארבעה בנים ושתי בנות, אחותי הכבירה רבקה, אחי הרב ר' משה, ר' חיים, ר' שלמה, אחותי חנה, ואחי ר' זעליג. בשנת תרל"ב מתה עליו אשתו ונשאר עם ששת ילדיו.

* Szekelykeresztur ** Gyulagkute *** Erdőszentgyörgy ° Oláhkáskut

אמי ע"ה

אמי, מרת עטיא ע"ה, בת ר' אהרן נתיתמה בהיותה קטנה ונתגדלה בבית אחד העשירים שבסביבה, ר' אליעזר מרדכי מסאסרגן *, והוא גם השיאה לר' אריה ליב ב"ר זעליג לאבל, המובא לעיל. לאחר שנולדה לה בתה הראשונה, בלומה מלכה, נתאלמנה מבעלה ונישאה למחנכה, ר' אליעזר מרדכי הנ"ל לאשה.

ר' אליעזר מרדכי היה בעל אחוזות נחלה גדולות, שקבל בחכירה מאחד הבארונים שבסביבה, קרוב לעיר סאסרגן וגם היה בעל בית־חרושת גדול לספירט, שהיה מספק מתוצרתו למחוז בולו. להרא"ם היה גם כתב־הרשאה מאותו בארון, מאושר ע"י הממשלה המחוזית, כי אסור לשום איש להכניס ספירט לכל המחוז, כדי לא להחרות בבית החרושת שלו.

ר' אליעזר מרדכי בנה לו בתוך חצרו מקוה גדולה שהיתה היחידה בכל הגליל ואת המים חימם בעורת המכונה של בית החרושת. מקוה זו היתה משמשת לכל נשי העיר והסביבה. כל הוצאות המקוה היו על חשבונו ולעומתן לא נהנה מכל ההכנסה במאומה, אלא היה שולח את כל הכסף הנכנס מדמי המקוה לקופת רמבעה"ן י.

אך לאמי לא שיחק לה מזלה גם הפעם, ולאחר שנולדו לה מבעלה זה שני ילדים, נפל ר' אליעזר מרדכי למשכב בדלקת הריאות ולאחר מותו עבר כל רכושו שוב לאותו בארון בעד דמי החכירה של השנים הקודמות, ואמי נשארה שנית אלמנה עניה עם שלושת יתומיה.

בשנת תרל"ד נשא אבי ז"ל את אמי על שלושת ילדיה: בלומה מלכה הבכירה, בת ר' אריה לייב ז"ל, שיינדל וואב ואהלף בני ר' אליעזר מרדכי ז"ל. ולאבי היו כבר אז ששה ילדים קטנים מאשתו שפרה ע"ה והם: רבקה הבכירה, משה, חיים, שלמה, חנה וזעליג. באותו זמן בבוא אמי ושלושת ילדיה לבית אבי היה שו"ב ומו"ץ בעיירה בסענטדמטר **.

לו ברכני אלקים בעט סופרים, יכול הייתי לכתוב פרק שלם על סבלותיה של אמי, אם יהודיה. אשה צעירה שבהגיעה לגיל של שלושים שנה כבר הספיקה להתאלמן פעמיים והיה עליה להתחיל לכנות את ביתה בשלישית. הנה פרי בטנה מבעלה הראשון והנה ילדיה מבעלה השני ועל הכל הנה ששה ילדים שאינם מפרי בטנה אלא של אשה אחרת, של גיסתה, שבודאי גם שעתה לא

---

* בהיותי לאחר שנים בחו"ל, הראה לי יורידי הרה"צ ר' יחיאל מיכל פאנעט, נשיא בולל זיכנבירגן, את המנקס הישן, שבו היו רשומות הנדבות (לא פחות מאלף עד אלפיים זהובים), ששלח רא"מ לקופת רמבעה"ג, ע"י וקנו הרב הגאון ר' מנחם מנדל פאנעט זצ"ל, נשיא הכולל ואב"ד ועש, בעמח"ם „אבני צדק" ו„מעגלי צדק", ועוד. (ר' להלן עמ' 56 הערה ו).

** Szentdemeter * Sasszrégen

היתה משחקת לה ביותר בחיית, ועתה, באותו בית קטן שבאותה סביבה, ספק עירה ספק כפר, נקלעה אשה דוויה וסחופה זו, להיות אם לתשעה ילדים. ובעלה החדש לא תמיד היה בבית. מתפרנס היה כשו"ב ומו"ץ באותה עירה והיה עליו לכתת רגליו בכל הסביבה מרחק של כמה פרסאות להיענות ליהודי כל הכפרים שמסביב. ועל אשה זו הוטל עתה להשאר בבית עם ששה ילדים אחרים, שלא הקלו עליה בודאי את סבלה.

עוברים אותם הלילות הארוכים על אשה צעירה זו, כשהיא מתיחדת עם צערה הרב הכרונותית המרים משני בעליה הראשונים. אך כאשה יהודיה קבלה הכל מתוך אהבה ולא התאוננה על מר גורלה. כל דאגותיה היו לחנך את ילדיה היא, ושאר הילדים שבבית שחשך גם עליהם עולמם ונתיתמו בצעירותם. ואמי — האם הגדולה, דאגה לכך כי לא יראו בה איזו אם חורגת שתשביע אותם מרורים ושמסך של זרות והתרחקות יפריד ביניהם.

מן הרגע הראשון לבואה לבית החדש התקרבה אמי אל כל הילדים והחלה להתיחס אל כולם בשוה, לא פינקה את ילדיה יותר משאר היתומים שבביתה, ואף הם הילדים, החלו לראות בה לא את האם החורגת שחרגה ממסגרת משפחתם, אלא את האשה הדויה והסחופה, שרבות כבר עברו עליה במספר שנותיה המעטות, התחילו לראות בה אחות לצרה, יתומה צעירה גם היא, שכבר טעמה טעם יתמות ויתמות כפולה... יצור שנולד בצער ולצער. נערה, שלא טעמה אף היא טעם לטיפות־אם וגם את אביה לא הכירה. יתומה עלובה זו כאשר רק טעמה טעם משפחה שכל כך נכספה לזה, רק טעמה את טעם האושר על קצה המזלג — והנה נלקח ממנה פעמיים...

כה הבינו הילדים כי לביתם באה אשה שתהיה מאושרת אם יראו בה לא את אשת אביהם, אלא לכל הפחות אומנת ומחנכת לילדי אמם. וכאשה שרבות עברו עליה, תדע למלא חובתה גם כלפי אמם שלא זכתה לגדלם ולהקל עליהם את ימי ילדותם.

כך נעשתה אמי אם לתשעה ילדים.

לבית זה באתי אני לעולם לאחר שנתיים לנשואי אבי ואמי, ביום שלישי ז' טבת תרל"ז בעיר סענטדמטר, על הנהר קיש־קיקעלי • במדינת זיבנבירגן (טרנסילבניה).

כמתת ההשגחה ראתה אמי כי, בכן הנילוד לה עם בעלה החדש, ידעה כי אח משותף לילדיה ולילדי בעלה יהדק את הקשר הנפשי המשפחתי שבין תשעת הילדים שבבית וגם בינה לבינם. מעתה יראו בה יותר אם מאשר חורגת, כי הרי לאשה זו בן מאביהם, הוקלה עליה המעמסה.

• Kis-Kakitte

פרנסת הבית

לאחר הוולדי השתקע אבי כנראה לגמרי באותה עיירה סענטדמטר, את הא"ב למדני אבי בהיותי בן שלוש. אחותי הבכירה רבקה היתה כבר אז בת חמש עשרה שנה. אחי משה הגיע אז לכר־מצוה. הוא היה בעל כשרונות גדולים והיה בבר צורך לשלחו לאחת הישיבות הגדולות. אאמו"ר שאף לשלחו לפרשבורג אבל הדבר היה מן הנמנע. צריך היה לזה הון, והמצב בבית לא היה מזהיר ביותר. משכורת השחיטה והמו"ץ לא הספיקה לפרנס משפחה גדולה כזו, מטופלת בהרבה ילדים. אבי נאלץ לכן לשלוח את אחי משה לאחת העיירות בערדעסנט־ג'ארג'י לישיבה של הרה"צ ר' משה שטיין[1], ואת אחי חיים הוכרח אבי לרתום, שלא ברצונו, למשוך יחד אתו בעול הפרנסה. אחי התחיל לייצר חומץ־נסרים ונרות־חלב, ובעגלה קטנה רתומה לסום אחד היו שניהם מסתובבים מכפר לכפר למכור תוצרתם.

בינתים גדלה עוד יותר המשפחה. בשנת תרל"ט נולדה אחותי חי' שרה ובשנת תרמ"ג נולדה אחותי דבורה. וגדלו הוצאות הבית ולעומתן קטנו ההכנסות. העבודה המפרכת של אבי העיקה עליו והזקין בלא עתו. במלאות לו חמשים שנה כבר הפך כולו לבן, ופרנסי קהילתו התחילו להציק לו בשל זקנותו ונטו יותר אחר שוחט אחר צעיר לימים. כשאבי הרגיש בכך, עמד והתפטר ממשרת השו"ב ונשאר רק ברב ומו"ץ של העיירה והסביבה.

חיבת הארץ

ההכנסות פסקו עתה לגמרי. התוצרת של חומץ־הנסרים לא הספיקה לפרנס את כל הבית. אמי המסכנה שתקה בסבלה. כבר מיד לאחר בואה לבית אבי, ראתה כי אין לבו של אבי הולך אחר משרת השו"ב, וכי כל אותה משרה היתה לו לא לפי רוחו. כבר מאז הרגישה כי אבי שואף למה שהוא אחר, כי כל חייו כאן בעיירה זו הם רק מעבר למה שהוא.

מפליטת מלים ומקטעי דיבורים היתה מבינה כי אחת היא שאיפתו לצאת מכאן מהגלות ולעלות לארץ־ישראל. אך איך יגשים את שאיפתו למעשה, איך? דבר זה היה למעלה מהשגתה.

תקון חצות

זוכר אני, ואני עודני ילד בן שמונה—תשע והייתי מתעורר לא אחת בחצות ואחר חצות וראיתי תמיד אותו מחזה: שם בפנת החדר דולק לו נר שהלהבה

---

[1] ר' משה שטיין שימש רב בעיירה Erdőszeregyházy — החל משנת תרכ"ו, באידיש קראו לעיירה זו סענושארץ. רמ"ש נפטר בשנת תרל"ד. ספרו „באר משה" על בראשית ושמות נדפס לאחר מותו על ידי בנו ותלמידו ר' אברהם אשר נעליב שטיין במ' סיגעט תרס"א. [ב]. ראא"ז שטיין היה רב ואב"ד בעיר סעקעליאודוואהעל (Székelyudvarhely).

שלו קטנה ומתנועעת, ועם כל תנועה מטילה צללים משונים בחשכת החדר. ובתוך מעגל האור החלש יושב לו אבי על הארץ ועורך לו „תקון חצות". ולא אחת והייתי שומע מהצד השני של החדר אנחה קטועה, שבאה כלווי לאנחותיו הממושכות של אבי, זו היתה אנחתה של אמי שהתעוררה משנתה ונאנחה למראה אבי ולשמע אנחותיו.

זוכרני, בימי החורף הקשים, כשלא היה במה להסיק את התנור, היה אבי נשאר יושב במטתו ועורך בה „תקון חצות", והיה נשאר יושב כך כל הלילה וממשיך בתלמודו עד אור הבוקר.

מסבות שבת

בשבתות היו מתאספים יהודי העיירה לשמוע תורה מפיו. מנהגו של אבא היה לדרוש לפני קהל עדתו מפרשת השבוע בכל שבת בסעודה השלישית, והיה משלב דבריו בענין אהבת התורה ואהבת א"י, מה עדיף ממה ומה קודם למה, והיה מסיק כי שניהם מעורים אחד בשני ואין השלמות אלא בשניהם יחד.

לאותן המסיבות היה מצרף גם אותי ונוטע בקרבי את חשק הלמוד, את אהבת התורה, ולאט לאט גם מתחיל לזרוע בי את גרעיני התיבה הראשונים לארץ ישראל.

ואמי, — היא היתה עומדת מן הצד בפתח הדלת ומקשיבה לכל הגה היוצא מפיו וידעה והבינה כי דבריו על ארץ ישראל הם רק כהכנה למעשה שצריך לבוא אחריו, שמעה ושתקה, שמעה והבינה כי באותו יום שבא ואמר לה כי מתפטר הוא ממשרת השו"ב, כבר גמלה בלבו השאיפה לעזוב את הגולה ולעלות לארץ ישראל.

ההכנה לעליה

אך הדברים התרחשו יותר מהר מאשר תארה לעצמה. באחד הימים, לאחר דרשה על התורה ועל א"י גילה לאמי את נדרו אשר נדר לפני הרבה שנים לעלות לא"י וכי גם נדר לעלות ברגל. כי בעריכת תיקון חצות בלבד, אינו רואה את זיכוך הנשמה שתהיה ראויה לאויר ארץ הקודש.

כן, עליו גם להכין את נפשו לקראת העליה. לפני העליה צריכה עוד לבוא ההכנה הנפשית הגמורה שיהיה ראוי לדבקות בארץ חמדתו. הגוף צריך להזדכך מכל מחשבת עון, ואת העוונות אפשר למרק רק על ידי יסורין, והיסורין בהכרח שיבואו מתוך טעם הגלות, הגלות בכל משמעותיה. צריך להיות באמת גולה בנכר, להיות נע ונד, משום כך צריך לערוך גלות, לעזוב את הבית ולנוד בנכר. רק בשהגוף יכרע תחת עול הגלות השלמה, רק אז יהיה ראוי לדרוך על אדמת ארץ הקודש.

וההכנה הנפשית לכך היתה כבר. בלבו גמלה כבר ההחלטה לקיים את נדרו אשר נדר. אך יש לעבור כל כך הרבה מכשולים. והאם זה לפי כוחותיו הדלים. יהעיקר — הוא כולו בגופו ונפשו מוכן לכך. אך האם שאר בני הבית מוכנים? ולא ההכנה היא הקובעת. הלא את ילדיו הפעוטים אין להכין. והאשה המסכנה — היא בעצם מוכנה כבר. ולא מעתה. הרי כבר שנים שהיא עדה לכל המתהווה שם עמוק בנפשו. ולא זהו המכשול. יש משהו אחר שאין עליו להתעלם ממנו והוא ההכנה החמרית לימי המעבר. איך ועל מי יעזוב את האשה והילדים הפעוטים בפרט בימי המעבר. עד אשר יסיים את ימי גלותו ויבוא אל המנוחה ואל הנחלה. וימי מעבר אלה. מי יודע כמה שימשכו. אולי כבר יעלה בידו לכשיגיע לעיר החוף טריאסט להעביר לשם את משפחתו ולהפליג משם יחד אתם לא״י. ואפשר גם כי יהיה עליו לבוא לבדו לא״י ורק אז להעביר את משפחתו אליו. אם כה ואם כה מה יהיה בימי מעבר אלה. על מי ישאיר את הפעוטים האלה. על אשה מדוכאה זו? ועול הפרנסה היטילו לגמרי על בנו. על חיים בן העשרים ושתים. והעיקר — חינוך בניו מה יהא עליו. הישארו ללא חינוך? הגדול שבהם כבר עומד כאילו ברשות עצמו. לחינוכו המיוחד אין לדאוג ביותר. הוא בגר כבר ומושרש עמוק באהבת התורה. והרי הוא כבר עתה גם המפרנס היחידי מכמה שנים. וימי המעבר. באין אביו לידו. לא יפלו אולי למעמסה כבדה עליו.

והבנות. — אחיותי הצעירות ממני. הי׳שרה ודבורה. — הן כרובות כבר עתה בעודנו נמצאים כאן. אחר האם ואין הדאגה לחינוכן גדולה ביותר. אבל. ילדי הרך. בן זקוניו מה יהא עליו. הישאירו כאן? הלא הוא עדיין נטע רך. לא! הוא יקחהו אתו. ילוהו על דרכו וישים עינו עליו. וכך גמלה בלבו ההחלטה בי גם אני. הצעיר שבחבורה. אלוה אליו במסעו. בגלותו.

אמר להקל עליו עול גלותו ונמצא מכביד יותר. עוד נטע רך הייתי ולמשא הייתי עליו.

לאחר שאבא גילה לאמא כי החליט שגם אני אלווה אותו במסעו הארוך. באו עליה הדברים כמהלומה כבדה. את זה כבר לא היתה מוכשרת לתפוס. לא רצתה להשלים עם הרעיון כי יקח ממנה את בנה למסע־יסורים כה ארוך. כל שדוליו של אבא לא הועילו. לא! היא לא תוכל להפרד מבנה. אם אבי רוצה לנסוע. יסע לבדו והיא כשם שתטפל בכל הילדים כן תטפל גם בי.

ואבי. — ידע כמה קשים יהיו הדברים עליה. אך שתסרב לגמרי — לכך לא פילל. ולא חסרו גם „יועצות״ לאמא. הנשמע כואת. לחשו לה השבנות. הנשמע כי אדם זקן יעזוב את ביתו ויצא לדרך כה רחוקה. ולא די לו אלא גם יקח אתו ילד רך לסבן גם אותו בדרך כה ארוכה. ומה תעשה. היו אומרות לאמי. אם רוב הנדודים יתישו את כוחו של הזקן ויכרע תחת המכשולים הרבים שיעמדו לו בדרך.

ואם ימות חלילה באמצע הדרך באיזה מקום נידח, או שבספינה יוציא נשמתו ממחלת הים, והילד מה יהא עליו? על מי ישאר? מי יפרנס אותו בנכר ומי יחזירהו הביתה. ומנין תדעי אם לא יגוע אף הוא בדרך מקור או מרעב. ולמה תשכלי את שניהם ביום אחד?

כך עברו הימים וכבית היתה כעין עננה פרושה בימים ההם.

אבא מרחיקני מאמא

בינתים עברו ימים וחדשים. אבא ראה כי נפש האם קשורה מאד בנפש הילד. מן ההכרח, איפוא, שתיגמל ממנו לזמן מסוים ואחר־כך לא תכבד כבר עליה הפרידה לזמן ארוך.

וממחשבה למעשה. לאחר ששככה הסערה שקמה בבית בגלל רצונו של אבא להתחיל במסע לא״י, הודיע אבי כי הוא עובר אתי לעיירה מורושען *, על יד ביסטריץ **, אשר יכהן שם ברב וגם ילמד בני העשירים.

אגב — החסידים שכאותה סביבה מאנו לשלוח בניהם לאחת הישיבות הסמוכות, שלא ״יתפקרו״ חלילה ויהפכו ל״מתנגדים״. ובעיקר שלא יתרחקו מסביבתם ושפיקוח הוריהם יהיה עליהם. לשכור להם סתם מלמד לא היה זה לפי כבודם והחליטו לכן להזמין את אאמו״ר, שהיה ידוע לרב מובהק בכל הסביבה שילמד לבניהם וגם יורם את דרך המוסר. דרכו של אאמו״ר היתה שהיה לומד כל סוגיה שבש״ס ביחד עם כל מפרשיו ונושאי כליו ואף עם היורה־דעה והחושן־משפט לאותו ענין, דרך הלימוד שהסתגל אליו במשך הזמן באונגריה.

משכורתו היתה די טובה, שהספיקה לו למחיתו הוא, לשלוח הביתה וגם להשוך לו להוצאות העליה לארץ.

בראשונה צרפני אבא לשעוריו עם תלמידיו. אבל אלה היו גדולים בהרבה ממני. רובם בבני 15—18. כבר בחורי ישיבה. ואני הצעיר, בן העשר. הייתי רך יותר מדי לשחות אתם בים התלמוד הגדול שאבי עבר אתם. הסוגיות היו קשות ביותר מכדי תפיסתי. ואבי שכר לי מלמד של אותה העיירה, שילמד אתי.

כך ביליתי בעיירה זו שנה שלמה. וכמנהג הימים ההם. טעמתי בפעם הראשונה בחיי אוכל־״ימים״. כל יום בשבוע אכלתי אצל מישהו אחר.

אנו חוזרים הביתה

עברה שנה. והיתה לי שנה של נסיונות קשים. כבר שנה שאני בנכר. ללא בית, ללא אם וללא יד מלטפת. היום אוכל על שולחן פלוני ומחר על שולחנו של אלמוני. ובינתים — היו ימים שלא באו בחשבון ה״ימים״. כאן אחרתי

---

* Morosepi ** Bistrica

ושם הקדמתי וממילא קבלתי את „מנת־המוסר" שלי אבל לא את מנת־אכלי. ורעבתי עד ה„יום" הבא. והייתי ככר רגיל בכך לעלות על יצועי גם בבטן ריקה.

געגועי הביתה היו אז גדולים מאד. לבי נמשך לבית אמא, למיטתי החמה ולארוחתי הקבועה. וכשאבא גילה לי באחד הימים כי חוזרים אנו הביתה להפרד מבני הבית לפני הנסיעה הגדולה לארץ־ישראל לא היה גבול לשמחתי. הנה אחזור הביתה, אראה את אמא היקרה, אתראה עם אחי ואחיותי, ובעיקר אוכל על שולחנה של אמא ואפטר סוף סוף מה„ימים".

חזרנו הביתה. כאן טעמתי שוב מימי הזוהר של הילדות. לא היה יותר העול של המלמד והפחד מבעלות־הבית הרבות שעל שולחנן אכלתי. כאן אני שוב בביתי שלי, ואמא שוב מחזרת אחרי ומפנקת אותי ומביטה בי תמיד בעינים מלאות דמע. ידעה אמא כי הימים לא יארכו ועלי יהיה לעזבה שנית. ומי יודע לכמה זמן, אם לא לתמיד.

בבית החלו שוב דין ודברים בקשר לנסיעה. אמה החלה בשלה: הילד חלש ועיף מטרדות השנה האחרונה. ינוח עתה בבית, או לכל היותר יעבור לאחת הישיבות הקטנות שבאיזו עיירה סמוכה. וכשתגיע — היתה אומרת לאבי — לטריאסט נשלח אותו אליך לשם ברכבת ומשם תסעו יחד לארץ־ישראל. אבל אבי בשלו, לא! כי אחי הוא ילך וכאשר אבוא לארץ־ישראל אשלח אחריכם ואביא את כולכם אלי.

ואני — אבי הכשיר בי בינתיים את הקרקע שאסרב להשאר בבית. וזוכרני כי באותם הימים שהייתי בבית, רגיל הייתי לצאת יום יום לרעות את סוסנו מחוץ לעיירה. והייתי תמיד לוקח את ספר תהלים ובולע את הפרקים אחד אחרי השני ומכיון שהשם יכניס בלבה של אמא את הרעיון שתתדל להתנגד לנסיעתי.

עוד ילד הייתי ולא יכולתי אף לתאר לעצמי את כל הקשיים הכרוכים בנסיעה ארוכה כזו. ולמרות אהבתי הרבה לאמי, שקשתה עלי הפרידה ממנה, הייתי בכל זאת אחוז קדחת העליה, וכל שאיפתי ותפילתי היתה שאבא יקחני אתו לשם, למרחקים, לראות בעיני את הארץ הקדושה, הפלאית, שאבא כ"כ מתגעגע אליה...

הבית לפני צאתנו

לפני שיצאנו לדרכנו נתפרדה החבילה בבית. הבנים עזבו אחד אחד את הבית. אחי שלמה נסע לאחי הבכור הרב ר' משה ושם למד הלכות שחיטה. אחי השני, זעליג, נסע לחותנו של אחי ר' משה כדי להכשיר עצמו להיות סוחר בעתיד. אחי חיים עלה בגורלו להשאר בבית ולהיות מעתה המפרנס היחידי של כל המשפחה. ואולי לא אדייק אם אומר „היחידי", כי היה לו עזר לצדו, הלא הוא סוסו שהיה מלווה אותו בדרכו מעיירה לעיירה ומכפר לכפר. רותם היה סוסו

לעגלתו הקטנה וסובב עם סחורתו במשך כל השבוע ורק לשבת היה חוזר הביתה.

והאחיות — הגדולה חי' שרה היתה אז כבת שבע—שמונה, והצעירה, דבורה, היתה כבת ארבע.

במצב כזה השארנו את הבית לפני צאתנו אותו. אמא לא עמד בה יותר כח להתנגד ונכנעה לרצון אבי. נכנעה מהעֲרצה ולא מיראה. ראתה כי בסירובה היא נוגעת במרכז שאיפותיו של אבא וכי החיבה לארץ־ישראל גוברת אצלו על כל. ושוב נוכחה כי אם לא תתן על ידו את בנו, ירחה את הנסיעה שוב והדבר יעגם את נפשו בהרבה, ומי יודע אם לא יפילהו למשכב וכל העליה לא"י עתידה תלילה להתבטל ולהורידהו אלי קבר. אמא הבינה כי אין טעם יותר לסרב. נכנעה ולא מיחתה יותר בפניו.

ביתים קרבו הימים של בין המצרים של שנת תרמ"ז ובבית החלו ההכנות לנדידה. ימים ושבועות עשתה אמי המסכנה לילות כימים להכין לילד טיפוחה את כל צרכיו למסעו הרחוק, להקל מעליו ומעל בעלה הזקן את ימי נדודיהם. הימים עברו, ובשבת התאסף קהל רב מהסביבה בביהכ"נ ואבי דרש לפניהם בעניני דיומא על הגלות ועל חיבת הארץ. אגב, ביקש אותה שעה מבניו שלא יקראוהו בתואר רב, וכשיעלו לתורה יקראו ...ב"ר נפתלי הערץ ולא בהרב ר'. כי לאחר שהוא עוזב אותם לנפשם, אינו יודע מראש את הדרך אשר ילכו בה ושמא חו"ש יטו מדרך הטוב, אל יוודע לפחות כי אביהם היה רב בישראל וכניו גדלו שלא בדרך התורה והמסורה. לאחר זמן, כשגדלתי והייתי לאיש נוהג אני עד היום להקרא לתורה ר' יודא אהרן ב"ר נפתלי הערץ הלוי, ולא להזכיר את התואר רב.

למחר, ביום הראשון י"ז מנחם־אב, והבית היה מלא עד אפס מקום. הכל התאסף להפרד מאבא ולקחת ממנו ברכה לפני עזבו אותם.

אמא והילדים הרבו בבכיה, ורק שנים היו שדעתם היתה זחה עליהם: אבא ואני. אבא הרגיע את כולם: על מה ולמה תבכו — יש לבכות לאלה הנשארים כאן. ולנו — הרי שעת גאולתנו באה, ולמה הבכי. למה זה תפרו לי את יום שמחתי.

היציאה

ואני — הרי לשמחתי לא היה גבול. שמחתי כי תפילתי נתקבלה ואמירת תהלים שלי נשאה פירות. הגיעה סוף סוף השעה שאני יוצא לדרך. חברי מקנאים בי כולם, שאני יוצא לדרך רחוקה, אראה את הים ואף אסע באניה והעיקר — אני נוסע לארץ־ישראל.

ואמא — לבה היה מלא צער וכאב לבנה הרך, בן העשר, לקראת דרכו הקשה. אמא עמדה כל הזמן על ידי וליטפה אותי את לטיפותיה האחרונות. כסתה את פני בנשיקותיה החמות ובדמעותיה הרבות. והילדות — אף הן נלחצו אלי כאילו

מתוך הרגשה אילמת שאנו נפרדים לזמן רב. ולאחר הפרידה ואנו עלינו על העגלה ועם דהרת הסוסים התרחקנו מעיירתנו.

וישאל השואל — עגלה למה? הרי אנו הולכים ברגל. ועגלה זו למי נועדה? אבל אבא התרחק מן הגאוה ומשמץ מחשבה של יהירות. בעיקר. היה אומר, אל תביא את חברך שיחטא בלשון הרע. אם להסתגף ולערוך גלות — טוב שיהיו הרבריס בינך לבין עצמך ואל יודעו הדברים ברבים. לא בשביל הבריות הוא אומר לערוך את גלותו. הרי בשבילו זהו הכרח נפשי. על נפשו להזדכך לפני עלותו על אדמת הקודש, אך אין לגלות את כל מערומיה לעיני כל. לא. הוא לא יצא ברגל בפני כל אנשי קהילתו. אני נוסע לא"י היה אומר תמיד. מלבד לאנשי ביתו לא גילה את הדבר ולא הוציא מפיו את דבר ההליכה.

ועתה — אנו בעגלה. אנו נוסעים לבדנו.

התחלת הנדידה

עצם ההליכה ברגל החלה מקלויזנבורג *. עיר לא רחוקה מעיירתנו. עברנו כל יום כמה פרסאות. בימים הראשונים מיעטנו ללכת. ביחוד היתה קשה ההליכה לי, כי לא הורגלתי בכך. אבא צריך היה ללכת לרגל בן לוויתו, בנו הרך. כל ערב היינו פרים לאחד הכפרים לנוח מעמל הדרך של היום. בכלל היה אבא מונע רגלו מן העיירות המרבויות. מופר היה אבא וידוע בבל המחוז ולא רצה שיטרידוהו בכל מקום בקבלות פנים. גם בשבת היינו שובתים על פי רוב בכפרים. אבל אבא היה מקפיד ביותר להמצא בקרבת כפר יהר גדול שימצא בו לפחות מנין שלא יפטל מתפילה בציבור.

בכל הדרך היה אבא נזהר, כאמור, לקיים את הפסוק ודברת בם... ובלכתך בדרך... והיה בכלל ממעט בשיחות בטלות ובדרך הליכתו היה לומד אתי בע"פ כמה מסכתות של משנה.

עברו הימים הנוראים וגם חג הסוכות. בשבילי היה בזה כדי לעמוד בנסיון קשה, לסעוד אף בימים אלה על שולחן אחרים. שמחת החג הופרה אצלי. היו אלה החגים הראשונים שנותקתי ממשפחתי ובעיקר מאמי, שדווקא בימים אלה גברו געגועי אליה. גם באותה שנה שנלקחתי מן הבית לא נעדרתי בימי החג משולחן אמי. ועתה כשהייתי יושב בחג על יד שולחן זר, הייתי חולם בהקיץ ומשוה לעיני את אמי, שגם לה הושבתו החגים האלה וגעגועיה גדולים אלי בודאי, ואני חסר לה עתה בלי ספק. באותה שעה היה לבי נצבט בי ביותר... בקשתי רק שהימים האלה יחלפו מהר. יחזרו ימי החול ולא ארגיש כ"כ בבדידות. אבל דווקא

* Kolozsvár. ברומניה Cluj.

הימים האלה נראו לי ארוכים כל כך. סוף סוף הקיץ הקץ גם עליהם והגיעו ימי מרחשון, ואנו הגענו לעיר שטולווייסנבורג *.

באותה עיר קבלנו ידיעה מאחי הבכור, ששימש ברבנות באחת העיירות שבסביבה. שנסור אליו לנוח מעמל הדרך. אבי ואני שמחנו להזמנה זו. אחי ביקש מאבי בהזמנתו כי יקדים לבוא וטוב שיסע ברכבת. ראשית מפני לעז הבריות ושנית — הוא ועוד כמה מחשובי העיר יש בדעתם לנסוע לתחנה סמוכה ולבוא להקביל את פניו.

בבית אחי

האב שמע בקול הבן. נסענו ברכבת ולשמחתי לא היה קצה. לאחר הליכה של כמה חדשים היתה הנסיעה ברכבת, ואף לזמן קצר, כדבר בעתו. היה בה משום עידוד רב לנפש העיפה.

פגישתו הראשונה של אבא עם בנו הגדול, לאחר שלא ראה אותו קרוב לשלוש־עשרה שנה, ועזעה אותו בהרבה. גם אני שראיתי זו הפעם הראשונה את אחי הגדול ממני בהרבה, שעד כה רק בשמו ידעתיו, הרעידה פגישה זו נימה מיוחדת בלבי.

אחי הרב ר' משה עזב את הבית עוד בשנת תרל"ה, לפני שלוש־עשרה שנה והוא אז בן חמש־עשרה. מגמתו היתה אחת הישיבות משבע הקהילות 1, בעיר צלם. שש שנים למד אצל הרב הגאון ר' דוד פרידמן ז"ל 2.

לאחר שהרב ר' דוד פרידמן סמך אותו להוראה, התחתן אחי עם בת הסוחר ר' יעקב בוממער, אשר היה בבחרותו אוכל אצלו שבתות. כמנהג בתורי הישיבות. חותנו של אחי היה מחשובי בעלי־הבתים שבאותה עיירה וגם סוחר נכבד, ואחי זעליג עבד בבית מסחרו למנופקטורה. גם אחי שלמה עשה אז באותה עיירה אצל אחי ר' משה.

באותו זמן שבאנו לאחי ר' משה היו לו כבר שלושה ילדים: חיים, זעליג ורפאל. היינו אצלו שבועיים ושם גם החלטנו כי עתה, כשהחורף כבר לפנינו, לא כדאי להמשיך בהליכה ורצוי להשאר כאן בסביבה זו ולחרוף באחת הישיבות.

רבי החדש

אבא החליט לעבור לעיירה יאנושהאז **, ששם היתה ישיבה קטנה, מפורסמת.

1 ואלו הן „שבע הקהילות" שבמדינת כורגנלאנד, בתחום הריפובליקה אוסטריה־אונגריה: איינושפרם — Lakenpark. מטרסדורף — Nagymárton. לקנרק — Kismárton. צלם (דויטשקרויץ)— Sopronkeresztur. או Németkeresztur. קוברסדורף — Kabold. פרואנקירכן — Boldogasszony. קיסזה (קיפציניי) — Köpcsény.

2 ר' דוד פריעדמאן נפטר בשנת תרס"ב (לפי שוואַרטץ, שם הנתולים מארץ הגר, חלק א, עמ' 50; לפי גרינוואלד, מקורות לקורות ישראל (תרצ"ד), עמ' 92 — נפטר בשנת תרס"ו). ועיין עליו ועל ציונותו ז. בן־מנחם. „צרור אנרות לתולדות המזרחי" (ספר המזרחי, ירושלים תש"ו). [ב.].

* Székesfehérvár. ** Jánosháza.

אבל בעברנו את העיירה הקטנה דיסעל*, שהיתה מפורסמת בסביבה לעיירה של חרדים ובני טובים, נאות אבי לבקשת השו"ב ומו"ץ דשם, ר' יעקב יוסף זילברבלאט, שאני אשאר שם והוא ישגיח עלי ויטפל בי. ביחד עם שני בניו ועם עוד שני בחורים, למדתי שם כל החורף. רבי זה גם דאג לסידור ה"ימים" בשבילי אצל בעלי בתים שונים בעיירה.

אחרי פורים חזר אבי לעיירה זו והזכירני כי עלינו להתכונן לצאת שוב לדרך. אכל היה עלינו לעבור תחילה לבודפשט, כי אין לצאת את מדינת אונגריה כל עוד לא סודרו הדרכיות ושאר הנייורות, ולשם כך היה עלינו לנסוע בפעם השניה בדכבת, אבל לא קדימה בכוון דרכנו, אלא היה עלינו לחזור על עקבותינו. אבא הצטער מאד על כך, אבל ההכרח...

בדרך סרנו שוב לאחי ר' משה ונפרדנו אגב ממנו, מאשתו מאשא ומאחי שלמה, ויצאנו ברכבת לבודפשט.

ר' יצחק רייך מכניס אורחים

בפשט החדשה סרנו לר' יצחק רייך ו, הנשיא הראשון של העדה האורתודוכסית האונגארית, ונתארחנו אצלו. ר' יצחק זה היה מכניס אורחים גדול ומקבל את הכל בסבר פנים יפות ומאירות. אדם בעל הדרת פנים, זקנו הלבן השוה לו ארשת פנים מיוחדת. בביתו אשר בנוי־פשט, היה לו בית כנסת מיוחד וגם "הכנסת אורחים", שהכיל כמה חדרים. היה בעל השפעה גדולה גם במחלקות הממשלה. שמו הטוב הלך למרחוק וידוע גם בין הגויים. היה תלמיד חכם ומוחזק לצדיק ולבעל מדות תרומיות.

בבית זה נפגש אבי עם אחד... מחכמיה של ארץ הקודש, שחזר זה עתה מירושלם ותיאר לנו את המצב הקשה בארץ. הוא גם הכביד בזה את לבנו במקצה. הממשלה המקומית שם, אמר לנו, אינה נותנת להכנס לארץ ובכלל הממשלה התורכית שמה מכשולים על דרך העליה ועל אבא לשים את לבו לכך. אכל אבא לא רצה גם לשמוע לדבריו ולא נתן לו להרחיב את הדבור על כך. אני אעלה לארץ הקודש אמר, אעלה למרות כל המכשולים, ובעזרת השם יוסרו כל המעצורים מדרכנו ועלה נעלה...

דברי הרב החוזר... השפיעו על אבא בכוונם ההפוך. דווקא עתה חש והרגיש בכל חום לבו, כי אין להפסיד אף רגע ואין לבטל את הזמן לבטלה. יש להזדרז ולהתגבר על כל המעצורים. והבא לעשות מסייעין בידו. ומבלי להפסיד אף רגע, קם לאחר שיחה זו, והלך אל הקונסול התורכי בדבר הוויזה והודות לה' סודר הדבר בנקל.

---

1 היציא את העתון הראשון ליהדות האורתודוכסית בבודאפשט בשם "שבת אחים".

* Dieszel במקור Zala.

ה„סדר" בבית הרב ר' זוסמן סופר

כמה ימים לפני חג הפסח, קבלנו את הדרכיה עם הוויזה. הכל היה על הצד היותר טוב. הרב ר' יצחק רייך הפציר בנו לחוג אצלו את חג הפסח, אך אבא לא אָבה לחוג את חג הפסח בבודפשט, כי זכר את ידידו וחברו מנוער, עת למדו יחד אצל רבם הגדול החתם־סופר, את הרב הגאון ר' זוסמן סופר, אבד"ק פאקש *. עתה, כשאנו קרובים לעיירה זו, החליט אבא לסור אליו ולחוג אתו את ימי החג ולקחת ממנו ברכת הפרידה.

הזמן היה כבר קצר ולא יכולנו להמשיך עהה לשם ברגל ונאלצנו להפליג באניה על הדונאו מעיירה דונאופענטעלע ** בכדי שנספיק להגיע לשם קודם החג.

באנו לפאקש בצהרי ערב החג. הרב זוסמן שמח מאד לבואו של אבא ועל הכבוד שחילק לו בבואו לקחת ממנו ברכת הפרידה בדרכו לארץ הקודש. מיד הזמין אותו לחוג אצלו כל ימי החג. באותה שעה היה אצלו הדיין הרה"ג ר' פנחס אדלר [1] והזמין אותי. שאהיה אורחו וראה בזה זכות מיוחדת שיוכל לארח בביתו ילד בן־טובים שזכה לעלות לארץ־ישראל. אבא ראה במאורעות האלה של הרב ר' יצחק רייך והשגת הוויזה וקבלת הפנים כאן אות לטובה.

דרכו של רבי זוסמן היה להתפלל כל השנה בישיבה, שבה היה מגיד שיעורו בפני מאה עד מאה וחמשים בחורים. ישיבה זו היתה כמעט אחת הישיבות היותר גדולות באונגריה בימים ההם. רק בחגים היה הרב הולך לבית־הכנסת הגדול ביחד עם פרנסי הקהילה, ובמה מתלמידיו, בחורי הישיבה היו מצטרפים אליו. אחרי תפילת ערבית הציג הרב את אבא בפני ראשי הקהל, וזוכר אני שאבא השאיר רושם עמוק בעיני כולם. הכיטו עליו כעל איש מורם מעם שזכה לקבל עליו עול גלות ועליה לארץ כאחת. בכלל עשה אבא רושם רב באותו חג החירות. קומתו הגבוהה והזקופה, זקנו הלבן הגדול והרחב ופיאותיו הארוכות, פניו האציליים ועיניו הכחולות, אפו הארוך, וגבותיו הרחבות והארוכות שיוו לו קלסתר פנים משאיר רושם, אף תלבשתו היתה הולמת את פניו העדינים. לבוש היה מעיל ארוך וכובע משי רחב כדרך הרבנים.

כתום התפילה, לאחר שהוצגנו בפני קהל המתפללים, הלכתי עם הדיין לביתו ואבי הלך עם הרב לערוך את הסדר בביתו, בני ביתו של הדיין קבלוני בסבר פנים יפות והושיבוני בתוכם. ערכנו את הסדר עד חצות, לאחר שחסלנו את הסדר לקחני הדיין עמו לבית הרב לראות שם סדר רבתי.

עם כניסתי לבית הרב, נשארתי עומד ומשתאה כולי בפני הסדר והחגיגיות

---

1 ר' פנחס אדלר שימש רב ב- Radvánc החל משנת תרס"ב. הוציא את הספר „באר יצחק" של סבו ר' יצחק אייזיק סג"ל, פאקש תרנ"ח. [ב.].

* Paks ** Dunapentele

של הבית. על שולחנות ערוכים כל טוב היו מסובים עם הרב רוב בחורי הישיבה וראשי הקהל, ובראש השולחן, על יד הרב, ישב אבי. בפניו הכרתי כי הוא מרחף עתה בעולמות אחרים. מי שלא ראה סדר זה לא ראה סדר מימיו. סדר שכולו תורה ובני־תורה. אבא היה מזכיר אחר כך לא פעם את העונג הרוחני שהיה לו בסדר זה. רק עם שחר קמו המסובים מהסדר על מנת לנוח שעה קלה וללכת לביהכ״נ.

אבא לא הרשה לי להשאר ער כל הלילה בבית הרב, ולאחר חצות חזרתי לבית הדיין וישנתי שם כמה שעות, ובבוקר שוב נפגשתי עם אבא בביהכ״נ. פניו הפיקו עדיין הוד ורוממות. לא נראתה בפניו כל עייפות. למרות שהיה ער כל הלילה. להפך, הוא היה מעודד כולו והיה עוד במצב רוח מרומם.

אוירא דארעא ישראל

כל החג בלינו באותה עיירה ושני החברים מנוער, אבי והרב, התגעגעו כל הזמן בהלכה וכל אחד ואחד הראה כוחו בחידושי תורה. במשך השבוע שעשינו כאן התחבב אבא בהרבה על כל בני העיירה וביחוד על תלמידי הישיבה, שקנאו בנו שזכינו לעלות לארץ הקודש. כל דברי התורה שהושמעו באותו שבוע היו כבר מושפעים מרוחה של העליה. כל הישיבה היתה ספוגה או מאוירה של ארץ ישראל. אבא דרש בפניהם על שכינתא בגלותא ושאורייתא ושכינתא חד הוא. וכי גם אורייתא בגלות, והוכיח להם כמה מהדוות־הלמוד שרוי עתה בישיבה רק בגלל זה שהשם ארץ־ישראל נישא על כל שפתים. לא אזכור עתה את כל הדברים שדיבר אז בפניהם, אבל כל הציר שעליו סובבו הדברים היה רעיונו המרכזי האחד והיחיד כי שכינתא ואורייתא וארץ־ישראל חד הוא. וכי השלימות בכל, תבוא רק שם בארצא דישראל. בחורי הישיבה עמדו בפניו כמין הדרת כבוד מיוחד, התפלאו על בקיאותו של הזקן בכבלי וירושלמי, ספרי ותוספתא ומדרשים שהיה משבץ בהן דרשותיו. וכפי שאמר לו אחר כך חברו, רבי נוסמן, התבטאו תלמידיו שלא בפניו שניכר הוא ששניהם חסו בצל אילן גדול. וכי החת״ם סופר השפיע הרבה מרוחו הקדושה על תלמידיו.

החתם סופר

הרבה מאהבת א״י שהיתה בלבו של אבי מארי, יש באמת לזקוף לזכותו של רבו הגדול החת״ם סופר. ענק זה, שבער כולו מחיבת הארץ, שתל אהבה זו בלבות תלמידיו שנפוצו אחר כך בעולם להדליק ניצוצות של אהבה לארץ הקודש בלבות המוני ישראל.

פרק מיוחד לעצמו קובעת עלייתם של תלמידי החת״ם סופר. השדה עדיין לא נחרש ויש עוד הרבה לעשות בשטח זה. עודני תקוה כי עוד יבוא החוקר ויחרוש את השדה הזה ואף יראה פרי רב בעמלו. בזמן האחרון נעשתה אמנם ההתחלה

ויצא לאור ספר קטן על־ידי החוקר החרוץ הר׳ שמואל הכהן ווינגרטן[1], תלמידו של נכד החת״ם סופר, של הרב הגאון ר׳ עקיבא סופר, אבד״ק פרשבורג, החי כיום בירושלם עיה״ק. הספר קטן בכמותו, אבל גדול באיכותו. המחבר האיר את השאלה באור רב, אבל מלבדו, דומני, לא טפלו הרבה בשאלה זו.

אחרון של פסח

הגיע אחרון של פסח ובית הרב המה מהמון מבקרים, פרנסי הקהל, בחורי הישיבה וסתם בעלי בתים. כל אחד רצה לזכות ללחוץ ידו של הרב העולה. אבא קיים את המאמר: אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלבה (עירובין סד:, ברכות לא.), ולמחר, באסרו חג של פסח, והרבה מבחורי הישיבה ליוו אותנו מחוץ לעיר. כל אחד עזר לנו במה שהיה יכול. אבא מוקף תלמידים אלה של חברו, יצא אה העיר כשהוא עוסק אתם בדברי תורה.

נסיון אחרון לנתקני מאבא

כשנודמנו בדרכנו בעיר או עיירה, שבה היה גר אחד מחבריו ידידיו של אבא, היה סר אליו לקחת ממנו את ברכת הפרידה. בעברנו לא רחוק מעיר בוניהאד *, נזכר אבא בידידו וחברו מנוער הרת״ג ר׳ יצחק זעקל הלוי פאללאק[2], מתלמידי החתם סופר הותיקים, שלא ראו זה את זה כבר כחמשים שנה. בכדי לסור אליו צריכים היינו לעקף את דרכנו ולעשות קפנדריה בכמה פרסאות. אבל עזה היתה השוקתו של אבא לראות את חברו וידידו זה. הגענו לעיר בוניהאד ונכנסנו ישר לישיבה ומצאנו את בנו הרב הגאון ר׳ משה פאללאק אבד״ק ור״מ של אותה עיר, על ידו ישב אביו הזקן ושמע את הבן מגיד שיעורו לפני יותר ממאה תלמידים. גם ישיבה קטנה היתה שם שר׳ יצחק זעקל הזקן היה יושב בה מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין, ומגיד שעורו בפני הבחורים.

כשאבא נכנס לישיבה, עמד מן הצד ולא רצה להפריע למהלך השעור. הוא גם לא הכיר כבר את חברו מנוער ואף הבדו לא הכיר אותו. נתנכרו כבר זה לזה. אך לאחר השעור נתודע אבא לחברו הזקן. שניהם שמחו מאד לפגישה זו. גם כאן היה דבר עלותנו לארץ הקודש ענין לענות בו.

---

[1] החתם-סופר ותלמידיו, יחסם לא״י, מאת שמואל הכהן ווינגרטן. י״ל ע״י המחלקה לענייני הנוער —המדור הדתי — של ההסתדרות הציונית, בסיוע מוסד הרב קוק שע״י המזרחי העולמי. ירושלים תש״ה.

[2] הרב ר׳ יצחק זעקל הלוי פאללאק, היה רב גדול וצדיק תמים מפורסם, תלמידו של החתם סופר. נולד בשנת תקע״ב. בהגיעו לנקנה, בשנת תרל״ד, עבר לעיר בוניהאד וקבע דירתו אצל בנו הרב הגאון האב״ד ר׳ משה פאללאק ובצותא הורו, האב והבן, את בני הישיבה. נסבר בדר״ח תמוז תרנ״א. נדפסו ממנו חדושי תורה בשם „ברכת יצחק" ועוד. (לפי שם הגדולים מארץ הגר לשוארץ).

* Bonyhad

תוך כדי שיחה עם האב הזקן והבן, הביעו שניהם עצתם ורצונם שאני אשאר באותה עיר ואלמד שם בישיבה הקטנה של הבחורים ושלא אנדוד עם אבא בדרך הקשה. לאחר שאבא יגיע לטריאסט, יודיע לישיבה, והם יעבירוני ברכבת אליו. אבא לא הסכים לכך ואף אני לא. כשהרב ר' זעקל פנה אלי ובקשני להשאר בישיבתו סרבתי. בעיקר חששתי ששוב אצטרך ללכת לאכול "ימים", ורק לשמע שם זה כבר ההנודדתי. מלבד זאת, לאחר שנפרדתי לגמרי מאמא, רציתי כבר להיות כל הזמן לפחות על יד אבא. ראש הישיבה נסה להשפיע עלי בכל מיני דרכים שאשאר אצלו, אך אני עמדתי על רצוני וסרבתי. לנו אותו לילה באותה עיר ולמחר, לאחר התפילה, יצאנו שוב לדרכנו.

אנו שוב הולכים

כה עברו הימים האלה שהשאירו בי זכרונות נעימים עד היום. אחריהם התחילה שוב הפרשה של ויסעו ויחנו... החל שוב הטלטול מעיר לכפר ומכפר לעיר. אני הולך כל היום ע"י אבא עם התרמיל על הגב והפה ממלמל בלי הפסק דברי תורה. בערב שוב טרים לאחד הכפרים ללון ולנוח מעמל הדרך ועם השכמת הבוקר שוב ממשיכים לכוון האחד: הוא טריאסט, שמשם עלינו להפליג באניה לארץ־ישראל.

והימים עתה יותר נוחים להמשיך בדרכנו. הימים הם ימי אביב והלילות צוננים ומפיגים את חום היום. ולא פעם אירע שהחשיך עלינו היום ואנו עודנו רחוקים מאיזה ישוב, כפרי או עירוני, והרגלים עיפות, הגוף רצוץ והוא זקוק למנוחה. להמשיך כך בלילה עוד כמה פרסאות עד שנגיע לאיזה כפר, לא היה עוד לפי כוחותינו. היינו מחפשים לנו איזו ממגורת תבן בשדה ושכבנו לאחר תפילת ערבית, תחת כיפת השמים ולאחר שטעמנו משהו, היינו נרדמים בשדה הפתוח לכל עבריו.

כך עברנו מרחק רב עד שהגענו לעיר אוגלין* לא רחוק מהעיר פיומה**, שהיתה שייכת אז לאונגריה. כאן פקעה כבר סבלנותו של אבא. הוא בלע שטחים. כל רגע היה יקר לו. ההרים הם גבוהים כאן וההליכה ברגל קשה עד למאד, השפה הקרואטית לא היתה ידועה לנו והדרכים היו בחזקת סכנה. משום כך הרשה אבא לעצמו לעלות כמה פעמים על עגלה שנזדמנה לנו. לא ראה בזה משום הפרת נדרו. הוא ספר כבר את הימים. עוד שבוע והוא יזכה כבר לראות את החוף הראשון של הים הגדול. הרי זה הים שמימיו מנשקים את עפר ארץ־ישראל. הוא יטבול את גופו העיף והרצוץ במים הצוננים, והנה עוד יום יומים ואנו בפיומה. ושם באופק — הים הכחול, הים הגדול. אנו מתקרבים לסיום החלק הראשון של דרכנו. מעתה לא נצטרך יותר לכתת רגלינו. נשב בספינה וכעל כנפי נשר נדא אל הארץ היעודה.

מיד עם הגיענו אל חוף הים ברך אתי אבא ברכת הרואה את הים הגדול.

---

* Ogulin.

** Fiume.

ומה עלץ לבנו שהשי"ת עשה אתנו את החסד הרב הזה, מיום צאתנו את ביתנו, והביאנו עד הלום. ותקוותנו היתה חזקה שלא יעזבנו ויביאנו בריאים ושלמים למחוז חפצנו.

תסל סדר הליכה

יומיים עשינו בפיומה. כאן בישר לי אבא כי עם הגיענו לים כבר קיים את נדרו ללכת ברגל. מעתה נוכל כבר להפליג בספינה לטריאסט ולא יהיה עלינו לכחת יותר את רגלינו. כמובן שלשמחתי לא היה קץ. מעתה כבר אנוח מעמל הדרך, ולא עוד אלא שאפליג בפעם הראשונה בחיי בים.

יום ולילה נסענו עד טריאסט. הנסיעה השרתה עלי רוח טובה. מלבד האויר הצח, הרי גם הסביבה השפיעה עלי לטובה. נסענו כל היום לא רחוק מחוף הים והתענגתי מאד מהדר הטבע.

בטריאסט עלה לנו במאמצים רבים עד שהשגנו מלון יהודי כשר שגם יבין את שפתנו. בשר לא אכלנו בכל דרכנו מאז צאתנו את הבית, וגם כאן במלון למרות שהיה כשר, סרב אבא לאכול בשר. רק פעמים מספר אכל אבא בשר, ופעמים אלה היו רק אצל חבריו הרבנים שהתארח בביתם. אבא הודיע מכאן הביתה כי באנו בעז"ה בשלום לטריאסט.

התחלנו מיד לתקור כדבר ספינה המפליגה לא"י. היו אז שתי סוכנויות, אחת יוונית והשניה איטלקית. היוונית היתה מסיעה את נוסעיה דרך כל האיים היוונים בים האגאי וטוענת ופורקת סחורות בכל מקום, והנסיעה ארכה שבועות שלמים. הסוכנות האיטלקית הבטיחה לנו כי בפחות מג' שבועות נגיע למחוז חפצנו. כמובן שביכרנו את הספינה האיטלקית על היוונית. נשאר לנו לחכות ארבעה ימים, עד יום ו' כ"ט סיון תרמ"ח, לבוא הספינה.

ענין הכרטיסים היה כרוך בקשיים רבים. לאחר שהיתה לנו כבר גם הוויזה והדרכיה דרשו מאתנו להשליש סכום נכסף לכרטיס חזרה. אבא סבל מאד מכל ההתרוצצויות ממשרד אחד לשני בעיר זרה ובאפיסת הכוחות. ולאחר שחזר למלון עם הכרטיס בידיו, רעד כולו משמחה ומאושר. אנו מפליגים סוף סוף, אמר לי, אנו מפליגים!

ביום ששי בבוקר השכמנו קום והלכנו להתפלל לביהכ"נ של עדת הספרדים שהיה בקרבת מלוננו, כפי שאמרו לנו לא היה אז בטריאסט בית כנסת של העדה האשכנזית. לאחר התפילה חזרנו למלון, ארזנו את חפצינו והכינונו צידה לדרך, ועוד לפני הצהרים כבר היינו בספינה. התחלנו לחפש אחר יהודי בספינה, אבל לצערנו לא נמצא בה אף יהודי.

הנסיעה בים

כשהספינה הפליגה התחלנו מיד בתפילת הדרך, שנאמרה במין רטט מיוחד ובכוונה מיוחדת והתכוננו לקבל את השבת הראשונה על הים. עלינו על סיפון הספינה להזין עינינו מהדר הטבע. אבל לצערנו התקדרו השמים בעבים וגשם ניתך על הספינה. נאלצנו לרדת להחתית הספינה. רק למחר בבוקר, ביום השבת, התבהרו השמים. מחלת הים תקפה אותנו ויותר משהייתי על הסיפון שכבתי בתחתית הספינה.

הגענו לאלכסנדריה ושם עלו לספינתנו יהודי אונגארי, ר' משה מנייטרא ובנו. הדרך לא ארכה הרבה, וביום השלישי עם שחר הגענו ליפו.

אין לתאר במלים את התרגשותו של אבא באותו בוקר, ביום שהוכפל בו בי טוב. כשממרחקי האופק הפציע השחר וכמתוך הדמדומים נראו בוקעים ראשי מגדלית של יפו, הספינה האיטה את מהלכה והמחוה מעל הספינה, שנדמתה כעומדת במקומה, היה כה מלבב ומרהיב את העין.

העליה הכלתי לינאלית

אבא עומד והוא כולו רוחת ושפתיו רוחשות תפילה, הבאמת כבר זכינו להגיע לשערי הארץ, ההושגה מטרתנו, הבא הקץ לנדודינו. אכן הנה מתקרבים אנו אל החוף, השמים כבר מוצפים בקרני השמש הראשונים ובספינה כבר קמו והכל לחיים. יש מי שמכין את חפציו ויש מי ששותה עוד את כוס התה האחרונה על הספינה. תיירים לעשרות מגיחים מכל צד, ביניהם כאלה, שלא השגחתי בהם בכל שעת הנסיעה, באילו מקרקע הספינה צמחו ועלו. לאחר כמה שעות החלה הירידה מהספינה. הבחרג'יס (הסוארים) עולים על הספינה ומורידים את הנוסעים בסירותיהם ומעבירים אותם אל החוף. הם נגשו גם אלינו ובידיש רצוצה, אך מובנת, אמרו לנו: „דו יאהודי — צוריק", כלומר: יהודי אתה? — עליך לחזור! כי אין רשות הכניסה לארץ־ישראל לישראלים. נשארנו עומדים ומשתאים לשמוע דבריהם. כמהלומה כבדה נתכו עלינו הדברים. האמנם במשה רבנו ע"ה הגענו אל שערי הארץ, אותה נראה ואליה לא נבוא? האם יחזירו אותנו שלא ברצוננו. נשארנו עומדים דוממים מבלי להוציא הגה מפינו. הבטנו איש בפני רעהו. לא היינו מוכשרים לחדור לעומק הדברים. דבריהם נשארו תלויים באויר, ואנו ראינו אותם, שמענו את דבריהם, אבל לא תפסנו אותם. לחזור — מה פירוש הדברים. לאן לחזור? ומה יהא על כל אלה החלומות? אבל לא אבא הוא איש החלומות. לא עת עתה לחלום. צריך לעשות מעשה כל שהוא ומיד, ואין להרתע מכל. הוא איש האמונה. הוא מאמין שהשם יתברך, אשר ליוה אותו על דרכו עד הנה, הוא גם יורידהו מהספינה אל היבשה. הוא גם עומד ומאמץ את לבי שלא אפחד ושאבטח ברבון העולמים, שעוד יעשה אתנו נפלאות.

למראה הכטחון הרב בדבריו של אבא, נרגענו, אני ור' משה מנייטרא, שעלה אלינו באלכסנדריה. הוא גם מסר לאבא שביפו גר יהודי בשם ר' חיים בעקער ואליו צריך לפנות והוא יחלצנו מן המיצר. אבא כתב לו מיד מכתב ובו שפך לפניו את מרי לבו וביקש ממנו לבוא לעזרתנו ולעשות בשבילנו כל המאמצים למען הצילנו ולהורידנו מהספינה.

את המכתב מסר לאחד הבחרג'יס והבטיח לשלח לו בעין יפה אם יחזיר לו תשובה מזה שהמכתב מיועד אליו.

לאחר שעה והערבי חזר והביא לנו תשובה ממנו, כי אין לו בל אפשרות לעלות עתה אלינו ורק לאחר שכל הנוסעים ירדו, יוכל לעלות על הספינה ולברר את מצבנו וכי הוא יעשה הכל למעננו.

שעות הצפיה האלה לבואו של היהודי הטוב ר' חיים בעקער, נמשכו לנו לא כשעות אלא כימים, עד שסוף סוף זכינו לראותו עולה על הספינה. הוא ועוד מישהו והתחילו לעמוד אתנו על המקח. דרשו מאתנו 10 נאפ' לגולגולת שכר ההורדה. לבסוף הסכימו לקבל בעד שנינו רק 10 נאפ' והותנה כי הדרכיה תשאר בידינו ואנו נרד בגנבה. בערב כשיבוא אחד הבחרג'יס ויביא פתקה ממנו, נדע שאנו יכולים לסמוך עליו ולירד עמו ליבשה. הוא גם יסדר אותנו אותו לילה ולמחרת יעבירנו ירושלימה.

תכינו ככר בכליון עינים שיהשיך היום ושנגאל כבר. עם רדת הערב עלה אלינו אחד הערבים ופתקה בידו מר' חיים וביקש שנילוות אליו. אין לתאר במלים אותה שעה גדולה שהערבי הוריד אותנו לסירתו הקטנה והרעועה והמים הרקידו אותנו ואת סירתנו ולבנו התנדנד גם הוא עם גלי הים. הרגעים האלה ארכו לנו כשעות תמימות ובכל זאת יקרו לנו רגעים אלה. אבא ישב בסירה ושפתיו נעות וקולו לא ישמע. חושש היה להגביה את קולו אבל שפתיו דובבות היו רחשי תפילה להשי"ת שזכה לרגע הנצחי הזה. מלבד שקשוקי גלי הים הקטנים והלמות לבו של אבא לא נשמע דבר. היו אלה הרגעים האחרונים לפני התגשמות החלום של שנים כה רבות. גם לבי הקטן הלם כפטיש ורגשות שמחה מהולים בפחד, שמא נתפש, תקפו אותי חליפות. רגעי החיים האלה לא ישוכחו לעולם מלבי.

כשירדנו מהסירה ליבשה נחה נפשנו. אבא נפל מיד לארץ ונשק את אדמת הקודש.

פרק שני

על אדמת הקודש

יפו — הדיליז׳אנס — העליה לירושלם — בשעריך ירושלם — השעה הגדולה — האכסניה הראשונה — האכסניה הראשונה לתורה — כל צמא לכו למים — לשון הקידש — באין מרוד להיפוש קרובים — סדרי הדואר — „בנק המבורגר" — בנק ווילרו — הנאון רבנו שמואל סלאנט זצ״ל — ר׳ יחזקאל כורך ספרים — בעל שחרית — בעל מוסף (ר׳ שלמה ברדקי) — בעל תקיעה (ר׳ שמחה יאנובר) — היום הגדול — סובו ציון והקיפוה — קברי הנביאים חגי ומלאכי — ר׳ ניסן הסנדלר — אוהבי „לחם חסד" או עליה לשמה — הרב ר׳ אלעזר שפירא — רבי פנחס שפירא — ר׳ ניסן ב״ק — הקדחת — מחוץ לחומה — ביהמ״ד של ר׳ ברוך שוארץ — מידותיו של אאמו״ר ז״ל — רעיון כ״ד משמורים — גאולת אדמת רמה — ר׳ אמות של תורה — ובירושלם תהיה פליטה — געגועים וכמיהה — שעותיו האחרונות של אאמו״ר ז״ל — הצוואה — הירושה — מסירת מודעה — הלוית אאמו״ר ז״ל — אני נפרד מאבי.

יפו

על החוף קיבל אותנו בחור אחד, שהעבירנו להרה״ח ר׳ חיים שמרלינג ז׳. קבלת הפנים בבית זה היתה יוצאת מן הכלל. להכנסת אורחים כזאת לא פיללנו.

ר׳ חיים שמרלינג שמח מאד כשנודע לו כי אבא הוא ת״ת גדול. ערך לפנינו שולחן עם כל טוב. מפיו נודע לנו כי כבר עם ירידתנו התרחש לנו גם גדול: כמה רגעים לפני שנכנסנו לביתו יצא משם אחד הפקידים הגבוהים של הממשלה ביפו והוא איש רע מעללים ואכזר. וטוב שלא מצא אותנו בבית ר׳ חיים.

ר׳ חיים שמרלינג השאיר רושם חזק על אבא. הוא היה איש גבוה ובעל סבר פנים יפות. היה מחסידי חב״ד וגר בראשונה בחברון. גם שם היתה משפחת שמרלינג ידועה ומסונפת. למארחנו היתה סוכנות ביפו, וזו היתה הראשונה שטיפלה בהורדת סחורות מהאניות. הוא היה איש אמונים, הכל נתנו בו אמון. כל סחרי יפו, ירושלם וחברון היו נושאים ונותנים אתו. סוכנותו היתה קיימת עד המלחמה העולמית הראשונה. כזה היה האיש שאותו בקרנו בראשונה וכזה היה הבית שעל ספו רכבנו לראשונה. כל בני הבית קבלונו באותה הסברת הפנים המעודדת של בעל הבית.

מיד לבואנו עוד באותו לילה, באו לבקרנו בניו של הר״ח שמרלינג, אחם בא יהודי אחד שהיה לבוש בקאפטאן ארוך ובחרבוש אדום, שציצת תכלת גדולה תלויה באמצעו. הוא התענין בנו במיוחד. דבורו היה בהברת האונגרית. זה היה ר׳ מאיר

1 ראה עליו ב„תולדות משפחת הרב מלאריי" לם. ש. סלונים, עמ׳ 75—77.

המבורגר, אחיהם של ה"בנקאים" הידועים מאז ר' נטע הירש ור' פנחס המבורגר, אשר עוד איתד אי"ה את הדיבור עליהם בהמשך דברי[1]. האחים הללו עלו ביחד עם אביהם ר' משה מנובעמעסטע, תלמיד ותיק של החת"ם סופר.

הדיליז'אנס

בבוקר יום ד' ט"ז בתמוז בא אלינו ר' חיים בעקער ומסר לנו כי אחה"צ יוצא דלינ'אנס לירושלם, וכדאי הוא שלא להחמיץ את ההזדמנות ורצוי לנסוע עוד באותו יום.

והדליז'אנס מהו — זוהי עגלה גבוהה רחומה לכמה סוסים. היא גבוהה מאד כמטר וחצי מהקרקע, ועולים עליה בכמה דרגשים. ומקום בה לשמונה עד עשרה נוסעים. כמה ספסלים מרופדים לרחבה וגג לעגלה הנשען על גבי מוטות גבוהים ווילאות מתקפלים תלויים בה לצדדיה.

הדליז'נסים היו על פי רוב יוצאים בחבורה, אחדים ביחד, מחשש סכנת דרכים, ולא כל יום היו יוצאים, אלא אחת ליומים, ועפי"ר בשעות הערב. החום הרב בשעות היום מתיש את כח האדם ואף את כח הבהמה המושבת בעול. טוב היה יותר לנסוע עם צינת הלילה, אחר יום חם. הנסיעה מיפו ירושלימה או להפך ארכה כל הלילה. לא אחת קרה שנשבר אופן לאחד הדליז'נסים וכל חבורת הדליז'נסים נעצרה מחשש ליסטים.

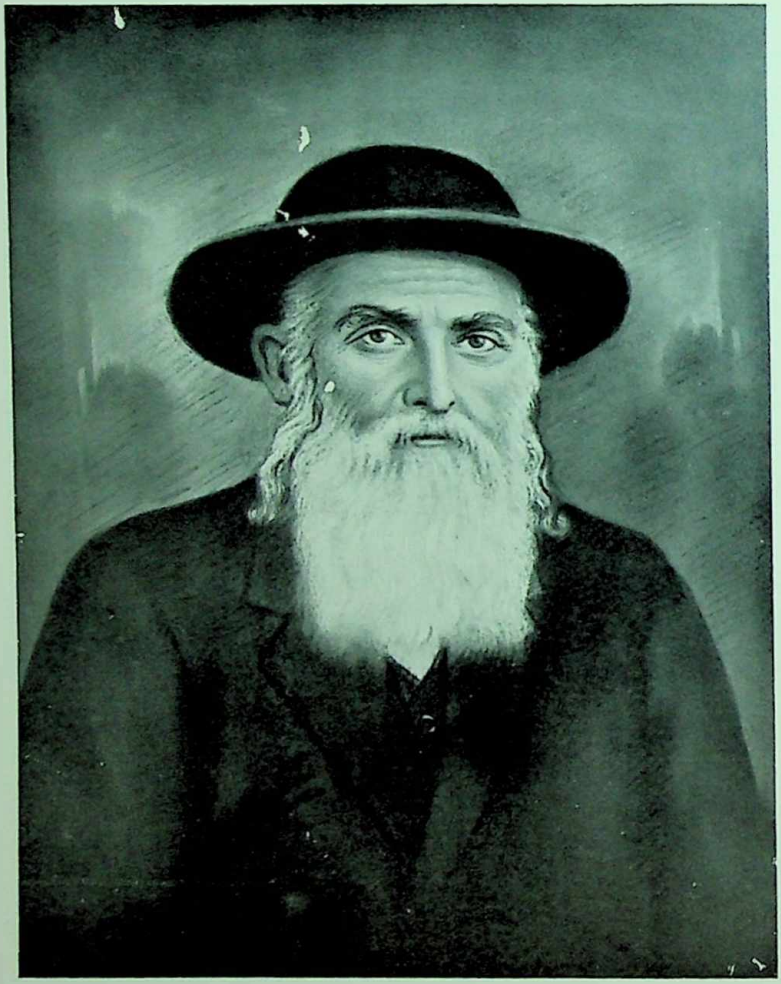
אחה"צ נפרדנו ממארחינו ובדחילו יצאנו לקראת הדליז'נס שחכה מחוץ לעיר להעלותינו ירושלימה.

העליה לירושלם

פניו של אבא קרנו בזוהר עילאי. הוא עולה ירושלימה. לפנים כשבית־המקדש היה קיים וכני ישראל ישבו לבטח בארצם, היתה העליה לרגל פשוטה כמשמעה: עליה ברגל. אבל בעוונותינו הרבים אין לקיים עתה את המצוה הזאת בכל קדושתה. סכנת דרכים מונעת מאתנו את העליה לירושלם ברגל. עלינו לנסוע. אבל האם זה מפחית מערכה של מצוה קדושה זו. הרי ככל שנקדים בשעה, ברגע לדרוך על אדמתה של עיר הקודש, יבושם לנו. זכות גדולה היא לנו שזכינו לעלות ארצה, ואנו עוד טרם הגענו לדרגה הגבוהה של העליה. יש לעלות ולעלות, ואין להחמיץ את השעה ואין לדחותה למחר. וטוב שאפשר לנסוע בעגלה. לפני שנים לא רבות עוד היו רוכבים על גבי חמורים או פרדות ונסיעה זו היתה מעייפת את הגוף ומארכת את הנסיעה. עתה הרי הנסיעה בדליז'נס אין טוב הימנה.

---

1 ראה להלן עמ' 33.

אאמו"ר הרב ר' נפתלי הכ"ץ סג"ל ווייס זצ"ל

מתוך רוח מרוממת נפרד אאמו"ר ממארחיו ושמנו פנינו אל מקום חניית הדליז'נסים. עברנו את יפו העיר והגענו לחולות, אל החאן שבו עמדו הדליז'נסים. לאחר שהאכילו את הסוסים והשקום, רתמום אל העגלות והמסע זו. העגלות עברו את הכביש הרעוע עד רמלה. פעם התנדנדו העגלות על האבנים הפזורות על גבי הכביש ופעם שקעו בחול והיה צורך לרדת ולעזור לסוסים למשוך בעול.

הגענו לרמלה בתחילת הלילה. נחנו שם והתפללנו ערבית בציבור. כאן היה גר אז יהודי אחד שהיה השו"ב וגם המלמד לתשב"ר של היהודים המעטים שגרו או בעיר זו. יהודי זה היה גם בעל המלון בן שני החדרים, שהיה על יד הבביש, היחידי שהיה ברמלה. אך כל המלאכות הרבות האלה לא היו מספיקות כדי לפרנסו ברווח ונאלץ היה להשלים את החסר לו בתמיכה שהיה מקבל מחברת "למען ציון" ע"י ר' מרדכי אדלמן [1].

בימים ההם היתה נטיה עזה לייסד ישוב יהודי חזק ברמלה ובסביבתה. בלוד היה שוק של הבהמות כמו בימים מקדם, והקצבים, "תגרי דלוד" של היום היו באים לשם לימי השוק, והיה מקום להרחיב גם בה את הישוב היהודי. החברה "למען ציון" הנ"ל, תמכה ברעיון זה במחשבה ובמעשה, אך הדבר לא עלה יפה והישוב לא גדל אלא הצטמצם עד שבטל לגמרי.

מרמלה המשכנו דרכנו עד באב־אל־ואד (שער הגיא). כבר אז עמד שם אותו בית קטן בן שתי הקומות ששימש לבית מלון ולחאן גם יחד. בית קטן זה עמד כבר אז יחיד ובודד. כשומר הגיא הצר הפותח את השער לירושלם. כאן נחנו יותר. הסוסים הוכנסו לחאן ושם הוגשה להם מנת אכלם ומשתם. אנו נאלצנו לעלות אל העליה, לקפה הערבי ולשתות משהו, שכן חייב היה כל עובר ושב לשתות ספל קפה קטן ולשלם בעדו 4 עשיריות. תשלום זה היה משמש כעין מס בלתי רשמי לערבי שומר שער הגיא. שיתן להמשיך בנסיעה בדרך ירושלימה.

מכאן מתחילה באמת העליה, פשוטה כמשמעה. הדרך היא במעלה הרי יהודה, ומכאן היה הכביש עוד יותר רעוע, והעגלה התנדנדה לכל צד, וכמה פעמים נאלצנו לרדת מהעגלה ולסחבה. ככל שרבתה העליה כן קשתה עלינו הדרך. נאלצנו גם ללכת כמה שעות ברגל. הצללים היו כה רבים. ההרים מטילים צלליהם הגדולים והארוכים והעצים הבודדים פה ושם השרו איזה פחד משונה. יליל התנים והשועלים שיוו לתמונה מסביב מחזה מפחיד. ועל כולם חריקת גלגלי העגלה, שלא נמשחו בזפת בנראה מיום שהורכבו לעגלה, צרמו את האזנים והעלו הדים מרחוק שהגבירו את האימה מסביב.

השממה היתה זרועה בכל הדרך, ההרים החשופים האלה שראינום בפעם

[1] עי' מאמרו המפורט של הד"ר י. י. ריבלין על אדלמן ב"הד המזרח", כרך ה, גליון ו, ו, ועיין גם: גראיבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, ז (תרס"ח), עמ' 13—21. [ב.].

הראשונה השרו עלינו רוח של עצב והלב נצבט למראה כל החורבן של ארצנו הקדושה.

הלילה ארך לנו יותר מן הרגיל, והדרך כאילו נתמשכה לאין סוף. כל הלילה המשיך אבא, אם בעגלה ואם בצדי העגלה, במשנתנו, לבו הלם מרוב ההתרגשות לקראת הרגע הגדול העומד לפניו עת ידרכו רגליו בפעם הראשונה בעיר הקודש. לעתים היה מפסיק ממשנתו ושואל לבני לוויתינו שבעגלה. אם רב עוד המרחק לעיר הקודש.

והלילה נמוג סוף סוף בשמראשי ההרים הפציעו דמדומי השחר הראשונים ואנו עלינו על מרומי הקאסטל. המראה היה מרהיב לב ועין. ראינו בעינינו את מימדיו של הפסוק ירושלם הרים סביב לה. השפלתי עיני למטה בדרך המשתפלת ויורדת כנחש עקלתון מראש ההר והשתאותי גברה יותר ויותר. ו ע ל י ה לרגל היכן היא, שאלתי את עצמי, והרי כאן מתחילה הירידה...

ובמורד הקאסטל, במקום שהיום נמצאת המושבה מוצא, עמדו אז כמה בתים ערבים, כהמשך לכפר הערבי קלוניה, במקום הזה הובילנו העגלון הערבי אל מעין מים זכים, בו נטלנו ידינו ועמדנו בתפילה.

הירידה נגמרה והעליה שוב החלה, ועתה נחה נפשי. אנו שוב עולים. עולים עתה עלית אחרונה לירושלם. אבל דווקא לא ברגל. העליה כאן יותר איטית והסוסים גם הריחו כנראה, בחוש הריח שלהם כי העיר קרובה, כי הם מתקרבים למקום חנייתם האחרון, ואזרו שארית כוחותיהם ומשכו בדלילנס על כל נוסעיו כנראה ברצון.

בשעריך ירושלם

הזמה זורחת ככר ואנו נכנסים בשערי ירושלם. אבא ביקש ליכנס ברגל לעיר הקודש, אך העגלון מדהיר בסוסיו והם טסים ומחליקים את אופני העגלה על גבי הכביש ואין כל אפשרות לרדת.

עם כניסתנו ירושלימה מצאנו פה ושם בית בודד. היו ככר כמה בתים בשכונת „בית יעקב" שע"י רחוב יפו, ושם מעבר לשדות נשקפו בתיה הראשונים של שכונת „משכנות". המשכנו ברחוב יפו השמם ועברנו את השכונות העבריות „אבן־ישראל", „נחלת־שבעה" הזרועות לארוך הרחוב, עד שהגענו לחאן שהיה באותו מקום אשר בו נמצא כיום הבנין „המרכזי". חאן זה היה משמש כעין בית קפה ותחנה ראשונה לעולים לירושלם. באותו בית היה גר יהודי אחד בשם ר' שלמה לזינסקי. אצלו השארנו את מזודותינו ולאחר שנחנו קצת מעמל הדרך יצאנו לעיר העתיקה.

המשכנו ברחוב יפו עד שער יפו, עברנו בדרכנו את „שעון העיר", שעון

זה היה בלי כל קפיצים ומטולטלות, זה היה שעון־חול והוא היה „השעון" של ירושלם. על יד השעון, שהיה אגב, במקום הבנין הישן של הדואר, בדיוק במקום בית־המרקחת האנגלי שבאותו בנין, עמד חדר קטן ובו היו חונים כעשרה חיילים שהיוו את המשמר שלפני הכניסה לירושלם העתיקה. החיילים התהלכו יחפים או בנעלי־בית ולבשו קרעי בגדים מלוכלכים ומזוהמים וחכושים תרבושים אדומים כשל הערבים. ריהוט כמעט שלא היה לגמרי בחדר, מלבד שולחן־עץ שבור וכמה ספות עשויות קרשים המונחים על גבי קורות נמוכות משתלבות בצורת שתי וערב, כאלה המשמשות בסיס לשוקת. שעון־החול שימש בעיקר את המשמר, כשאפס החול בשעון שתיה מתרוקן אגב בכל ארבע שעות עם נשירת גרגירי החול משעון־הזכוכית לתוך קופסה שעמדה על גבי הקרקע, בקצב ובקביעות, היה חילוף המשמר, והמשמר החדש מילא שוב את ה„שעון" בחול שנשר ממנו לתוך הקופסה.

מכאן המה הדרך מהמון יהודים שהלכו לערוך „תיקון חצות" [1] על יד הבותל המערבי. אנו נלווינו אליהם והתחלנו להתקרב אל חומת העיר. החומה היתה עוד חשופה או מכל ארבע רחויותיה. מסביב הכל שמם והעיר עומדת בודדה, ורק על יד שער יפו היו סמוכות או אל החומה שתי חנויות של ערבים, בכחינת נטורי קרתא. החנות האחת היתה כעין בית־מלאכה למרדעות לחמורים ולגמלים ובשניה היו הערבים מביאים סוסיהם וחמוריהם להרכיב להם פרסות ברזל לרגליהם. ומבפנים לחומה — בתים שהאחד נשען על חברו, ובינות לבתים סמטאות צרות. כבישים אין — והקרקע מרוצפת אבנים גדולות וחדות שבכל צעד אתה נכשל באחת מהן, והיתה בהליכה זו גם לאור היום משום סכנת נפשות.

פנינו תחילה לחצר החורבה של רבי יהודה החסיד. הבית והחצר עשו עלינו רושם רב. המרחב הרב הזה שבין השטח הצר שמסביב, פעל עלינו פעולה חזקה. שטח גדול היתה בעינינו החורבה בהקבלה לצרות שבסמטאותיה של העיר העתיקה.

השעה הגדולה

קרבה שעת הצהרים והגיעה שעת מנחה גדולה. קהל רב התאסף בחורבה. בגלל הצום וקריאת ויחל התפללנו כאן ולא ע"י הכותל את תפילתנו הראשונה בציבור בירושלם. התפילה עכרה עלינו מתוך רטט רב שבקדושה. לאחר התפילה הכירו בנו פנים חדשות. מכל צד הושטה לנו יד וכל אחד רצה להקדים את חבירו ב„נתינת" שלום עליכם לעולים החדשים. לאחר שיחה קלה עם המתפללים ירדנו

---

1 כל שלושת השבועות, בין המצרים, נוהגים לרדת אל הכותל המערבי לערוך שם תיקון חצות.

בצוותא לכותל המערבי לערוך שם „תיקון חצות". לאחר כיתות רגלים באבני הרחוב, והשעה הגדולה הגיעה, — הגענו לרחבת הכותל.

ברחבה של הכותל עמדו כמה מנינים של יהודים. חלק מהם ישב על גבי הספסלים שהעמדו שם ע"י השמש הספרדי הזקן, שהיה שומר עליהם במשך היום ובערב היה מכניס אותם לשמירה אצל אחד הערבים בתוך החצר הראשונה שממול לתחנת השוטרים של היום.

אבא הוציא אולרו מכיסו והתחיל לקרוע קריעה, אגב התיפחות בלב שבור ורצוץ, זו היתה כבר, אגב, קריעתו השלישית. הראשונה היתה בספינה, כשראינו את מגדלי יפו מרחוק וגלי הים נשקו שם באופק את אדמת הארץ. פעם שניה קרע בדרכו על אדמת ירושלם ועתה קרע בשלישית על יד הכותל [1].

עבר זמן ממושך עד שאבא נרגע מבכיו בראותו את עיר האלקים מושפלה עד שאול תחתיה, וכאשר התעודד ניגש סמוך לכותל ונשק את האבנים הדוממות הספוגות דמעות של עיני דורות במשך אלפיים שנה. כל הקהל בכה יחד בקול בוכים ומתוך הבכי בקעו המלים של על נהרות בבל.

אבא עמד בראש מורכן והתיפח מרה על חורבן הבית והארץ, זו הפעם הראשונה שראיתי את אבא בבכיו. התיפח בילד קטן בלי הפוגות, את הכל, את כל היקר לו, את אשתו, בניו, ביתו ומעמדו הקריב על מזבח אהבתו לארץ, הכמיהה הנפשית שלו לארץ הקודש היתה כל הזמן מרוכזת וכה תקיפה עד שלא נתנה לכל שאר הרגשות לקנות שביתה בלבו. כל כמה שהיה מתנועע לביתו ולילדיו והיה תמיד בכל דרכו האחרונה מוכירם אגב דמעות ואנחות, היה מיד מתחיל מעלה את ירושלם על שפתיו והכל גו ולבו היה מתחזק והיה שואף לקראת הנקודה שבקצה האופק וירושלם שמה.

ועתה בעמדו על יד הכותל הזה, על יד משאת נפשו האחת והיחידה, נפתח מקור דמעותיו ולא נתן להן הפוגות. ואגב בכי ביקש והתפלל על חורבן הבית הקדוש ואף על חורבן ביתו, ואחת בפיו שה' יזכהו להעלות כאן את ביתו.

לבי כאב לי בראותי את אבא שכולו שותת לא דמעות אלא דם. גם אני עלו על לבי אותם הימים שהייתי בבית, על יד אמא, ומצפה לרגע זה שאעמוד על יד הכותל. והנה מלאה שאיפתי וורם דמעות פרץ גם מעיני. נשקתי את הכותל ושיקעתי את ראשי בין דפי התהלים, ובלב שבור גמעתי פרק אחר פרק.

---

[1] אמר ר' אלעזר הרואה ערי יהודה בחורבנן אומר: ערי קדשך היו מדבר (ישעיה סד) וקורע. ירושלם בחורבנה, אומר: ציון מדבר היתה, ירושלם שממה — וקורע. בית המקדש בחורבנו, אומר: בית קדשנו ותפארתנו אשר הללוך אבותינו היה לשרפת אש וכל מחמדינו היה לחרבה — וקורע. קורע על מקדש ומוסיף על ירושלם (מועד קטן דף כו, ע"א) ועיין גם שו"ע או"ח סי' תס"א.

האכסניה הראשונה

רק לפנות ערב התעורר אבא ונשק לכותל, ניגב עיניו הרטובות מדמעות, התעודד ונזכר כי אין לנו עדיין אכסניה, וכי יש לדאוג גם לכך. צריך היה למצוא מקום להניח את ראשינו הלילה. יש גם לדאוג לארוחה חמה לאחר עמל הדרך הרב והתענית. מלון לא בא עדיין בחשבון. המלון היחידי של אז היה של מר קמיניץ, בנו של בעל „קורות העתים" [1], וכמובן שלא בא בחשבון בשבילנו, ולהכנסת־אורחים ג"כ סירב אבא ללכת. עליו למצוא לא מקום ארעי, אלא יש לחפש מיד איזה חדר שישמש לנו כאן בית, עד שיזכנו ה' להעלות כאן גם את אמנו והילדים. אבא עבר מיד מדבור למעשה. התחיל להכנס בדברים עם פלוני ועם אלמוני, אולי יודע מי שהוא מהם בדבר חדר להשכיר לנו. והנה הזמין לנו השי"ת יהודי אחד בשם ר' עקיבא ליפשיץ, אביהם של ר' ליב ליפשיץ ור' אלי' האניג [2], יהודי תלמיד חכם ואיש מכובד. הורות לבנו של איש מיטיבנו זה, ר' אלי' האניג, הקם הדואר העברי הראשון ברחוב היהודים. אצל ר' עקיבא ליפשיץ שכרנו חדר קטן, ורעיתו קיבלה עליה גם לבשל לנו את ארוחותינו ואצלו לנו את לילנו הראשון בעיר הקודש.

האכסניה הראשונה לתורה

אבל לא הבית עיקר. הבית הלא משמש לנו בעיקר ללינת לילה, וכל היום ואף רובו של הלילה, הרי בית־המדרש הוא הקובע את דרך החיים, וצדקה עשה אתנו הקב"ה שהעמיד לנו בית־מדרש מול חדרנו. בית מדרש זה נקרא „סוכת־שלום" [3] ונמצא בחצרו של ר' ישעיה ברדאקי [4]. בבית מדרש זה התפלל גם

---

[1] ר' מנחם מנול מקמניץ, בעל „קורות העתים", מוצאו מברייסק ולישא, נכדו של ר' מנחם מנול, בעל הספר „סייג לתורה". עלה ארצה בשנת תקצ"ג והתישב בצפת, שנה לפני „הביזה" הגדולה שם. בספרו „קורות העתים" ניתן תיאור חי ומפורט על הפרעות הללו ביהודי צפת בימי הביזה, שארכו ל"ג יום, שאף סימן נתנו לדבר, והוא „עד הנ"ל הזה", ר' מנחם מנדל חזר לגולה והדפים שם את ספרו „קורות העתים", בוילנה בשנת תר"ר. בשנת תר"ב חזר ארצה והתישב בירושלם, ו„עסק בה בצרכי צבור באמונה ובתום עד יום מותו בי"ג אייר תרל"ג". (לפי ההקדמה שב„קורות העתים", מהדורת קרסל, ספרית מקורות ארץ ישראל בהוצאת מוסד הרב קוק וכו').

[2] לאחר עלות התורכים הצעירים לשלטון והברזת ה„חורייה", נפתח בעיר העתיקה, ברחוב היהודים, סניף לדואר התורכי, שבו מונה ר' אלי' למנהל הסניף. כדי למשוך את לב היהודים סודרה כאן חותמת עברית עם השם ירושלם, שעשתה רושם רב על בני הארץ, ואף בחו"ל עוררה נימה בלבות היהודים. עיין עליו עור: גראייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, חוב' ו, ירושלם תרפ"ח, עמ' 45—50.

[3] ביהמ"ד „סוכת שלום" נבנה בשנת תקצ"ז במיוחד כביהמ"ד לאשכנזים, ביומת ר' עקיבא לעהרין מאמשטרדם. הרה"ג ר' ישעיה ברוקי ז"ל, שהיה אז ראש העדה, התישב באותה חצר שבה היה ביהמ"ד הנ"ל, ומשום כך נקראה החצר בשם: חצרו של ר' ישעיה כרדאקי. חצר זו היתה אז מרכז היהדות הירושלמית.

[4] הגרי"מ טוקאצינסקי מביא במלואים לתולדות תבמי ירושלים חלק שלישי, עמוד 68

ר' בנימין דוד ד"ץ[1] שהיה גר בחדר הקטן שממול פתח בית־המדרש, שהלונו היחידי פונה למדרגות העולות לביהמ"ד. שם התפלל גם ר' יעקב בלומנטהאל[2], שגם גר באותה חצר, מתחת לביהמ"ד, ושני בניו הצעירים, בערך בגילי, חברי הטובים. ר' מאיר והרב ר' אברהם יותן[3].

על ר' ישעיה ברדקי עצמו, הקונסול האוסטרי הראשון בארץ כבר נכתב הרבה. אבל טרם מיצו את כל אשר יש לומר עליו. אין לכתוב על ירושלים של אז מבלי להזכיר את החצר הידועה של ר' ישעיה ברדקי וממילא גם אותו.

כל צמא לכו למים

זוכרני אותה שנה, שנת תרמ"ח, ספרי כי היתה שנת בצורת בארץ. ואמיתות הדברים הרגשנו אז בנפשנו. באותו יום, י"ז בתמוז, היה החום גדול

את הדברים הבאים על "הגאון ר' ישעיה ברדקי זצ"ל : 1) היה מסגף עצמי במאכלו כל ששת ימי השבוע, והי' קם כל חצי לילה וטבל במקוה אשר בחצרו, וילמוד בחצי הלילה השניה ונהר וקבלה. 2)... 3) וידוע המאורע (וששמעתיו גם מפי מויר חו"ז הגרש"ס זצ"ל) שבמותו הספידוהו הגאון מקוסנא בעל זית רענן זלה"ה, נרעד ונזדעזע הגאון באמצע ההספד ונשתתק, וישאל אח"כ להנאונים הרב מקאליש והרב מוה"ר חו"ז הגרש"ס : "הראיתם את עמודא דנורא שעף ועלה ממטתו עד לרקיע? ויאמר הגאון רקוסנא אם לא ראיתם אתם בטח היו אז עיניכם עצומים מבכי"...

[1] הרה"ג ר' בנימין דוד ב"ר שמואל מווילנא עלה לירושלם בשנת תקצ"ט, ועוד בשנת תר"ט היה למו"ץ ור"ץ בירושלם ומגיד השיעור בביהמ"ד "סוכת שלום" בחצר ר' ישעיה ברדקי. נפטר בן פ' שנה ביום ו' במרחשון תרנ"ג (ר' תוה"י ח"ג עמ' 264). היה השלישי מהבד"ץ הראשון שהושיב הגרש"ס זצ"ל. הסתלק את"כ מבהונתו באמרו כי אינו ראוי לאותה. איצטלא במקום גדולים ממנו, אך הגרש"ס הושיבו שוב בשנת תרל"ח על כנו הראשון, וישמש בה עד יום פטירתו (לפי הגרי"מ טוקצינסקי ב"קורות חצר ריה"ח"—תרס"ג). עי' גם "זכרון ירושלם" לשניאור זלמן שניאורסון, ירושלם תרל"ו, עמ' 3.

[2] ר' יעקב בלומנטהאל עלה מאונגריה לירושלם בשנת תרל"ו בהיותו צעיר לימים, ביחד עם אשתו וילדיו הקטנים. הוא היה ת"ח גדול וגם עסקן ציבורי באמונה. היה אחד מחמשת הראשונים קוני המושבה פתח תקוה. על ידו נבנו בתי פליטי דוסיה. היה מנאמני ירושלם וכל מיני השלשות וגדוניות היו בידיו. היה גובר כולל אינגרין וגם הידבה שנים מו"מ הנאמן של הגרי"ל דיסקין מבריסק וחבר ועד השחיטה. במעט ככל המוסדות הירושלמיים היה אחד מהגבאים. לא יצא אף פעם לחו"ל ולא עזב את ארץ הקודש. לאשתו היתה חנות למנופקטורה בכיתה ועליה היתה פרנסת כל הבית. ר' יעקב בלומנטהאל נפטר ביום י"ב במרחשון תרע"ז.

[3] ראי' בלומנטהאל הוא המנהל של בית־היתומים "ציון", שהוא היה גם מיסדו. זוכר אני עוין את ידידי זה באותם הימים שלפני המלחמה העולמית הראשונה, כשיסד את בית היתומים שלו, ואסף ממש ילדים עזובים מבלי להתחשב כלל לאיזו עדה הם שייכים. דלתות מוסדו היו פתוחות לכל הדופק בהן, לאחר שמוסד טפוחיו כבר היה איתן, שכר אחד הבנינים היותר מפוארים בימים ההם בירושלם, הוא בנין חפץ שבשבונות הכוכרים. בבנין זה, אגב, קיבלה ירושלם היהודית את פני כובש ירושלם, הגנרל אלנבי.

זכורים לי עוד ימי המלחמה העולמית הקומת כשאנו בולנו רעבנו ללחם באן בירושלם, ומי נתן לבו אז לראוג ליתומים עזובים אלה, ואני עובר באחד הימים ברחוב ורואה את ידידי הרא"י בלומנטהאל והוא נושא בידיו שני פחים מלאי תבשיל מבית התבשיל הכללי של שטראוס, בהנהלת הרב ר' שלמה ראסה ז"ל, בשביל היתומים העזובים. רב היה סבלו באותם הימים.

מאד. עיפים היינו מהנסיעה הקשה שעוד טרם מצאנו מנוחה אחריה, וביחוד מההליכה ברגל במעלה הרי יהודה וביחד עם זה התיש כבר הצום את כוחותינו ולא היה בנו יותר כוח לאחר שבת במוצאי התענית. אבא לא דיבר דבר, גם לא התאונן על כך. קיבל הכל באהבה ועוד היה מאושר שזכה לקיים את הצום בירושלם ואף להבנס בה מתוך צום. בעיקר דאג והיה מצר עלי, הנער הרך, שהיה עלי להתנסות בכל כך ענויים. כאשר רק אכלנו את ארוחת הערב הקלה שלאחר הצום שכבנו לישון על גבי הדרגשים שהובנו לנו באותו חדר צר וקטן ונרדמנו מיד.

עם השכמת הבוקר קמנו ומצאנו לצערנו הרב רק את מעט המים שהכינונו לנו על יד מיטותינו לנטילת ידים [1]. שאלת המים היתה מדאיגה ומטרידה אז ביותר, וזכור לטוב בעל הבית שלנו, שלא נתן לנו מיד ביום הראשון לבואנו לטפל בקנית המים, והוא עצמו דאג לכך. וזה דבר המים:

דרך הסמטאות הצרות ע"ג צבורי האבנים הרבות היו יורדים אל שער האשפות ושם היה כעין „שוק המים". ערביי הכפר הסמוך, כפר סילואן (השילוח), עלו לשם מי בנאד המים על גבו ומי מחמר בחמורו ומשני צדדיו פחי מים, שנים לכל צד, ולאחר ששלמת לערבי בישליקים [2] אחדים הוביל לך הערבי את המים לביתך ושם הריקם לחבית של חרס (טאנאו'ע) שהיתה מיועדת לכך בפינת המטבח או החדר.

עוד היום בהכנסך לסמטאות ירושלם העתיקה, ברובע המושלמי, תראינה עיניך את ה„שקא" עובר עם נאד המים על גבו. והנאד הזה יש להקדיש גם לו כמה מלים. הרי הוא ידוע לכולנו עוד מהחדר. הנאד אינו אלא אותו חמת שאברהם שם לה להגר על שכמה, בשלחו אותה מעל פניו. נאד זה הוא עורו של עז או בבש שחוטה שהוציאו את כל בשרה וקרביה ושוב תפרוהו מכל צד, וכשאתה מנפח אותו או ממלאו במים שוב צורת עז לו. רגליו קשורות ורק צוארו פתוח ורזכו ממלאים את המים. ולא פעם אתה רואה את מוביל המים נושא שני עזים, היינו שני נאדות כאלה על גבו.

זוכרני בי לאחר ימים שירדתי לאותו שוק המים, הייתי מוצא כבר יהודים ויהודיות רבים מתנפלים על כל מחמר או בעל חמת מים כעל מציאה. זה אומר

---

1 צרת המים היתה כה חריפה באותם הימים, שכל טיפת מים היתה יקרה ואין לבזבזה, אלא לאגרה, כדי להוציא ממנה את המאכסימום של שימוש. המתסור התבטא בזה, שאף המים שנטלו בהם את הידים לסעודה, היו נשמרים כדי להשתמש בהם אח"כ אף לנטילת הידים של שחרית (ראה שו"ע או"ח הלכות נטילת ידים לסעודה, סי' ד). כן היו אוגרים את המים הנקיים שלאחר רחיצת הכלים בשביל כביסת לבנים או שטיפת הרצפה ובדומה. המים היו נאגרים ביחוד בחביות חרס ובהן אפר של הכירים, ו„מי־אפר" אלו היו עומדים זמן רב, ואף שימשו בתחליף לבוריות או לסודה, בגלל סגולתן לנקות את הלבנים.

2 בישליק, מטבע תורכית, כערך שלושים מא"ם.

כולו שלי וזה אומר כולו שלי. כלומר כל החמור עם פחי המים שעליו הם בשבילי והנה נכנס יהודי שלישי ומכריע ביניהם, נו.. נו... מה תריבו, הרי זה בבחינת שנים אוחזין... ומה פירוש כולה שלי, — יחלוקו, וכך מחלקים שני שכנים ולפעמים גם שלושה בארבעה פחי המים שעל החמור.

לשון הקודש

עבר היום עם טרדותיו הראשונות ואבא עבר מיד לביהמ"ד „סוכת־שלום". שם החלו לקרבו בהרבה. אבא התחיל לבוא בדברים עם השכנים ובאי ביהמ"ד. דבריו הראשונים בביהמ"ד היו בלשון הקודש. הוא חשב שחיי התורה בבית־המדרש אינם אלא בלשון הקודש. בשבילו היתה זאת בכלל אכזבה שכאן בארץ הקודש אין מדברים בלשון הקודש. בימים הראשונים עוד קשה היה לו להשלים עם רעיון זה וחשב שיעלה בידיו לדבר ולהורות בלשון הקודש, אך נמצא טועה. קשה היה לו לעמוד נגד הכל. חלש היה, כבר בגופו, זקן ותשוש, שיוכל להשפיע עליהם ברוחו. הוא נסחף עם הזרם וכל ימיו, שעוד חי בירושלם, הצטער על כך.

מענין אגב להביא כאן את דברי המנוח הרב משה בלוי ז"ל בספרו „על חומותיך ירושלם" (עמ' קטו) את דעתו של הגרי"ח זוננפלד על שאלת לשון הקודש:

„אתה יודע"? — אמר הגרי"ח זוננפלד זצ"ל לאיש שיחו, הר' משה בלוי ז"ל בדברו אתו על תחיית השפה העברית — „אולי שגינו שלא החלטנו אנחנו בבואנו לארץ ישראל להנהיג את הדבור בלשון הקודש, כי אז היינו מקדימים אנחנו את החפשים, והיינו מוציאים על ידי כך מידיהם את הנשק הכי חזק". ובהמשך דבריו אמר לו בהתלהבות: „לא אמות, לא על ידי אפס מעשה — כי אחיה, כי אם על ידי חיים. על ידי קום ועשה" וכו'. ע"כ דבריו של הר"מ בלוי.

כזאת היתה דעתם של ראשוני הבונים של היהדות התורנית, וחבל שלא היו עקביים בדעתם זו עד הסוף ואחרים הקדימום.

באין מדור לחיפוש קרובים

ועוד אכזבה חכתה לו כאן. אבא ז"ל ראה בירושלים קיבוץ גלויות ואמר לחקור כאן אחר משפחתו שנותק ממנה לפני יובל שנים, חיפש ומצא הרבה מיוצאי סלונים, עיר מולדתו, חקר ושאל אולי יהיה כאן מי שהוא שיביר או שיזכור את אחד ממשפחתו משפחת ביזיביצקי ויוכל אח"כ להתחקות אחר עקבות מוצאו. אך גם בזה נמצא טועה. אלה שבאו משם, או שכבר היו הרבה שנים בארץ, או שהיו צעירים ביחס אליו, ולא זכרו איש ממשפחתו.

הימים עברו עלינו בישיבה בבית המדרש עד שעה מאוחרת בלילה. אבא זצ"ל ישב אז על התורה ועשה לילות כימים. אבא כאילו חזה בעיני רוחו וחש בנפשו כי ימיו לא יארכו בארץ הקודש, והיה חם על כל רגע להתבטל

מתלמודו, וגם ראה צורך נפשי עמוק להדריך אותי בדרכי התורה בשנים מעטות אלה שעוד נמצא במחיצה אחת.

געגועי לבית ולאמא הגלמודה שם, חזקו מיום ליום, ואני התחלתי ללכת יום יום לבית־הדואר האוסטרי שהיה בקרבת חדרנו, ברחוב הארמנים, לשאול למכתבים מן הבית.

סדרי הדואר

וזה דבר הדואר: נושאי מכתבים לא היו עדיין, מנהג הדש זה לא היה עדיין במדינה. יום יומים לאחר בוא אניה מאירופה לחופי הארץ, יצאו הקוואסים — השומרים של הדואר — בעגלה מיוחדת ליפו ומביאים את הדואר ירושלימה, וגם קרה שחזרו כלעומת שבאו, בלי הדואר כי היה והאניה לא יכלה לעגון בנמל יפו מפני סערת הים ושבה לאחר שבוע ויותר. אף לא חסרו מקרים שהמכתבים נשדדו מהם בדרכם ירושלימה.

מלבד המכתבים שהם יקרים לכל, הרי גם רוב הכנסותיהם של יהודי ירושלם מן החוץ בא להם, וכשהדואר הגיע בשלום לתעודתו החלו צוכאים אנשים ונשים באותו רחוב הארמנים, שבו היה הדואר האוסטרי, ואפשר להבין כי התור לא היה לפי כל החוקים, בכל שהצליח מישהו לעבור את חברו ולהתקרב לחלון הדואר כן היה נענה תחילה, ולא פעם עמדו כך רוב היום בגשם שוטף או בימות החמה בשרב צורב.

והחלון מה טיבו? חלון ככל החלונות ורק משורג היה בשבכה, ובפנים יושב פקיד ארמני, וכל הבא אל החלון מודיע לו את שמו ושואל אם נתקבל משהו בשבילו, ובלי כל תעודת זהות היה מוסר את המכתב למבקשו, ועין חדה היתה לו לפקיד זה, כבר הכיר את כל הפונים אליו לקבלת המכתבים והיה עומד על יד החלון ומעביר עיניו על קהל המחכים וקורא לאחד — „ניקס", פירושו: לא, כלומר, אין מכתב בשבילך, ולשני היה קורא „יא" — פירושו: כן, יש בשבילך מכתב. יכול אתה לחכות לתורך.

„בנק המבורגר"

מלבד הדואר האוסטרי היה כמובן הדואר הראשי והוא הדואר התורכי, אבל אימון רב לא ניתן לו. רוב המכתבים נשלחו רק ע"י הדואר האוסטרי, וביחוד לא נשלח בסף על ידי הדואר התורכי. מה שנוגע לכסף לא היה הדבר קל כל כך. גם הדואר האוסטרי חשש לקבל עליו את האחריות המלאה להעברת הכסף מיפו לירושלם, הדואר היה מוסר רק את ההמחאות ואת הכסף צריך היה כל אחד לקבל ביפו ובזה טיפל או ה„בנק" של האחים המבורגר. ועוד

זוכרני אותה חנות קטנה של האחים הידועים ר' נטע צבי ור' פנחס המבורגר שהיו בבחינת הבנקאים של אז. כל הטראנסאקציות הכספיות נעשו באותה חנות קטנה. שם היו באים היהודים והיהודיות עם המחאות הדואר שלהם, חותמים עליהן ומוסרים אותן לאחד האחים ה"נאמנים" הנ"ל. אלה שלחו מפקידה לפקידה איש מתימן שלהם ליפו, אל אחיהם דשם, ר' מאיר המבורגר, והלה היה מעביר אתו את הכסף של ההמחאות. כל המחאה, אם גדולה או קטנה היתה משתלמת בסכום לא גדול, בערך 10 גרשים. האחים הללו היו עוסקים ככל עסקי בנק אחרים והם היו שניים במעלה לבנק הגדול אז, בנק וולירו. בנק המבורגר התקיים עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה.

האחים המבורגר עלו לארץ ביחד עם אביהם הרב הצ' ר' משה מנאוועמעסטע [1], אחד מתלמידי החת"ם סופר, והם היו יהודים ישרים ונאמנים שהיו להם מהלכים בקונסוליה האוסטרית. וידוע היה כבר בי בל נתין אוסטרי בהגיעו לשנתו העשרים וצריך היה לעמוד במבחן הצבא. פנה מיד לר' נטע צבי ושילם לו שכדו נאפוליון אחד, והלה היה מסדר עם הרופא הקונסולארי... וכמובן כי כל אברכי ירושלם נרשמו אחר כך ל"לא־יוצלחים". כך הציל אדם זה מאות צעירים מלהגר לאוסטריה ולעמוד לצבא. והיה מוסר נפשו על כך. מעשיו הטובים האלה. הוריש לאחר מותו לבנו, הוא ידידי היקר ר' אברהם המבורגר ז"ל [2].

בנק וולירו

הבנק הגדול ביותר היה אז, כאמור לעיל, בנק וולירו של העשיר ר' חיים אהרן וולירו. הוא היה גם הבנקאי הממשלתי, וגם הבנקאי של כולל הו"ד. מאמשטרדאם היו שולחים את ההמחאות על שם בנק וולירו, ולאחר שר' משה יצחק גולדשמיט, ב"כ אמשטרדאם, היה מאשר את ההמחאות בחתימת ידו, היה הבנק פורע אותן. את"כ נמסרה משרה זו לרבי יוסף ריבלין [3], מלבד החלוקה היו שולחים אז על ידי בנק וולירו כספים למוסדות ואף ליחידים. עודני זוכר את רח"א וולירו בחלבשתו הרשמית ובחרבו לצדו, כשהוא ענוד שפע של אותות כבוד מהממשלה התורכית ובין כל אותות הכבוד היה ענוד גם אות כבוד ("הצלב האדום") מהקיסר פרנץ יוסף, שהשאיר לו כאות תודה על שירותו הטוב, שהמציא לו בספים בימי שהותו כאן בירושלם בפעם הראשונה בשנת תרכ"ט. בנק זה היה קיים עד שנת תרע"ד.

---

1 עיין עליו "החתם סופר ותלמידיו" מאת מר שמואל הבהן ויינרטן, עמ' 101 וספר "שלושה עולמות" מאת חיים המבורגר.

2 פרטים עליו ועל כל משפחת המבורגר, עיין בספר "שלושה עולמות" מאת הנ"ל.

3 עיין עליו בהערה של ש"ב הד"ר י. י. ריבלין על הרז"ח ריבלין להלן בעמ' 36.

הגאון רבינו שמואל סלאנט זצ"ל

כמה ימים לאחר בואנו, הלך אאמו"ר ז"ל לבקר את מרן הרה"ג ר' שמואל סלאנט זצ"ל. לא ידענו את שעות הקבלה של הרב ואבא שאל בבית־המדרש אימתי רגיל הרב לקבל את צאן מרעיתו. לתמהוננו הרב קבלנו תשובה כי שעות הקבלה הן: מיד לאחר תפילת ותיקין עד שעה מאוחרת בערב. הרב אינו קובע שעות מסוימות למבקריו. דלתותיו פתוחות כל היום לכל הדופק בהן. אני השתוקקתי כבר לראות את הרב. לעיני רוחי עמד הבית הגדול בו גר הגרש"ם, עם החדרים הרבים והרהיטים היפים כראוי לרבה של ירושלם, המשרתים והשמשים הרבים העומדים לשמשו. אבל מיד נתבדיתי. הגענו לביתו של הרב, אשר בחצר תורבת ר' יהודה החסיד, ומה נדהמנו כשדפקנו בדלת ביתו והיא נפתחה מיד ולעינינו הופיעה דמותו האצילית של הרב הישיש. בלי כל חדר־המתנה לפני הכניסה אל הרב. בלי שמש ובלי כל שומר־הפתח. החדר היה נמוך וקטן בלי כל ריהוט מיוחד. זה היה ההדר לקבלת האורחים ובו היה גם יושב ולומד כל ימיו. עמדו בו שולחן עץ פשוט וכמה כסאות עץ דלים. ארונות מלאים ספרים וספה אף היא של עץ. מחדר זה נכנסו לחדר שני ששימש חדר־השינה. בשנת הרנ"א בנו מעל אותו מרתף ששימש לו כבית מגורים, שני חדרים מיוחדים שהיתה להם כבר צורה של בית ולא מרתף. גם חלונות לחוץ, לחצר החורבה, קבעו כבר בחדרים ההם, דבר שלא היה בדירתו הקודמת.

אין מלים בפי לתאר את הרושם שנתרשמתי למראה ביתו של מי שהיה למעשה רבה של כל ארץ ישראל ורשככה"ג, שלשמעו חרד הכל. רגיל הייתי לראות בחו"ל בי כל רב נהג פחות או יותר שררה בביתו ובלי הודעה קודמת לשמשו אי אפשר היה להתקבל לפניו. או זוכרני בעיירות הקטנות ששם היתה הרבנית ממלאת תפקידו של השמש ומודיעה תחילה לרב על בואו של הפונה אליו, וכאן הדלת פתוחה לרווחה לכל. כאן הרבנית יושבת על דרגשה ומתקנת גרבים, או מטליאה את הלבנים. בשני החדרים קטנים אלה, שהיו יותר בבחינת מרתפים חשוכים מאשר בתי מגורים היו באים לבקר כל גדולי עולם, שעלו לירושלם. ובית זה שהיה לפנים בית הועד לכולל ווילנה היה עתה בעצם בית לתלפיות, שהכל פונים אליו, וכאן ישב לו אחד הארזים הגדולים שהשפיל עצמו לאזוב אשר בקיר.

מיד בהכנסנו קם הרב והושיט לנו ידו לשלום. ראה בנו מיד פנים חדשות. הרב פנה לאבא ונכנס אתו בשיחה על דרכנו לארץ. התענין בכל פרט ופרט. התענין במיוחד בי ובדרך למודי להבא. אבא חיווה דעתו כי הוא בעצמו יטפל בי וילמד אותי, אך הרב הביע דעתו כי רצוי שאכנס ל„עץ־חיים" ושאקבל את החנוך שכל בני ירושלם מתחנכים בו.

תוך כדי דיבור נכנס אל הבית הרב ר' זלמן חיים ריבלין[1], המשגיח של הת"ת, שהיה גבה־קומה ובעל סבר פנים יפות ומדבר בקול רם ובהרחבת הדבור, ממש ההיפך מרבי שמואל סלאנט, שהיה איש צנום ורזה, מדבר בקול נמוך ובשיקול דברים. הגרש"ס הציגנו בפני הרז"ח ריבלין ולאחר שיחה משותפת וגם לאחר שתהה במקצת על קנקנינו, נקבע כי למחר בבוקר לאחר התפילה אסור אליו, אל המשגיח בבית הת"ת, ושם יכניסוני לדעתו אצל המלמד ר' שמואל ברוך[2].

ר' יחזקאל בורך ספרים

באותם הימים, ימי אלול תרמ"ח, ואנו גרנו בחצרו של ר' עקיבא מלמד, שהיתה נקראת גם "ר' ירחמיאל'ס חזקה"[3]. ועל ידינו, באותה חצר, גר כורך ספרים אחד בשם ר' יחזקאל. הייתי רגיל לעמוד ולראות איך שהוא מתקן את הספרים הישנים ומלבישם כריכה חדשה. יהודי בעל סבר פנים יפות, יושב לו כל היום על יד הספרים הישנים ומזמזם לו את ניגונו. עתה בשקרבו ימי הרחמים ואני שומע בחצרנו באותם הערבים קול חזן בלווי מקהלה קטנה חוזרים על תפלות הימים הנוראים. הקול היה כה ערב ומושך את הלב. ואני עומד ותמה: חזן גר בחצרנו ואני לא ידעתי? הריני מכיר את כל שכני החצר ועל שום מה לא הכרתי גם את החזן.

---

1 הר"ר זלמן חיים היה בן רבי אברהם בנימין ריבלין בן רבי משה מגיד ואחיו של הר"ר יוסף ריבלין, מנהל הועד הכללי ומיסדו, ודאשון לבוני השכונות מחוץ לחומה. את משרתו כמנהל התלמוד־תורה "עץ חיים" ומפקחה, מילא אחרי פטירת אביו הר"ר אברהם בנימין, ששימש במשרה זו לפניו. היה מדול בתורה, פיקח מופלא ופדגוג מצוין, וכן ורשן מצוין, פה מפיק מרגליות ובעל הרוח פנים בלתי שכיחה. על ידו נבנו בתים חדשים בחירבת רבי יהודה החסיד. כמו כן היה עסקן בעניני תרבות והיה במשלחת שנשלחה מאת רבני ירושלם למקוה ישראל בזמנו של קרל נטר, כדי לעמוד על טיבו של המוסד הזה. הוא היה ממשל משלים נפלא, וראוי היה לאספו את "משליו" בטרם יאבדו. את מקומו בבוחן התלמידים ומפקח התלמוד־תורה "עץ־חיים" מילא אחריו חתנו הרב ר' נחום רוגניצקי ז"ל, אדם גדול בתורה ובמידות וצדיק תמים. הרז"ח ריבלין נפטר בירושלם כו' בטיון תרס"ב. (ראה עליו גם בוכרונות לאיש ירושלם לר"א כהן ח"א עמוד 19, 35—36, 44, 45, וראה תולדות חכמי ירושלים ח"ג עמ' 265. [י. ר.]

2 הר"ר שמואל ברוך הכהן היה מוצאו מעיר אורלע ברוסיה. בירושלם היה בשנת תרמ"ג בערך אחד המלמדים המצוינים בתלמוד־תורה "עץ־חיים", באחד ה"חדרים" לגיל התלמידים הביניונים. ממנו עברו התלמידים לחדרו של רבי יעקב ר' ליישקעס, גיסו של רבי אליעזר דן דלב"ג. הר' שמואל ברוך היה מפורסם גם לבעל־תנ"ך ומדקדק, כן היה דרשן מפואר. דרושיו היו מלאים פקחות התיים והאניקדוטה נוסף על דברי התורה, שכן היה פיקח גדול. שנים מספר היה גם שו"ר תלמוד־תורה "עץ־חיים" באמריקא. אחרי שחזר מאמריקא היה משגיח בת"ת של מאה שערים. הוא היה גם חזן מפואר, ושנים רבות היה החזן של שכונת "משכנות ישראל", במקום שעבר בימים־הנוראים לפני התיבה בלווית מקהלה של "משוררים". פרחי החזנים היו משכימים לפתחו ללמוד ממנו מנגינות לתפלות הימים הנוראים. הוא נפטר בחנוכה שנת תרע"ח. [י. ר.]

3 נכד רבי אריה נאמן.

בעל שחרית

יצאתי מחדרנו ותוך כדי שיחה עם בעל הבית שלנו נודע לי כי החזן אינו אלא ר' יחזקאל הכורך מיודענו ובי הוא חזן בבית־הכנסת הגדול, בחורבת ר' יהודה החסיד. הוא מתפלל שם שחרית בימים הנוראים בלווי מקהלה שהוא גם המנצח עליה.

עוד ילד הייתי אז ולא השגתי אולי את הדברים באורם הנכון, אבל כבר אז הייתי כולי מלא התפעלות בפני אנשי ירושלם הגדולים האלה. כורך ספרים הוא שליח הצבור בבית הכנסת היותר גדול, שבו מתפללים מסלתה ושמנה של העיר. לא מי שעושה את התורה קרדום לחפור בה הוא הזוכה לגדולה זו, אלא יהודי פשוט שנהנה מיגיע כפו ואינו אוכל לחם חסד.

בעל מוסף

מוספים היה מתפלל החזן של בית הכנסת בה"א הידיעה, הרה"ג ר' שלמה ברדקי, בנו של הגאון ר' ישעיה ברדקי, וחתנו של הגאון רבי שמואל סלאנט. שהיה מתפלל עם מקהלה שניה והיה גם המנצח עליה. הוא בבר היה "ידען" בתורי־הנגינה והיה מסלסל לפיהם בגרונו בחגים. הוא היה יודע לנגן גם בכנור. ב"חזקתו" משמש ביום כחזן ראשי בחורבה נכדו הר"ר ישראל ברדקי.

"בעל תקיעה"

עוד יהודי יקר אחד היה נמנה אז על חברת "כלי הקודש" אשר בחורבת ר' יהודה החסיד ור' שמחה יאנובר שמו. הוא היה התוקע והראה מומחיות בכך. מלבד "ידענותו" בעצם התקיעות היה גם מומחה בעשיית שופרות וגם ידע את מלאכת החרישה באבנים וניצל את חכמתו בעשיית כלי קודש. כגון גביעים וכו' ובוה היה מתפרנס מיגיע כפו.

היום הגדול

הימים הנוראים בעיר הקודש השאירו עלינו כמובן, את רשמם המיוחד. אלה ימי ההתעוררות והרחמים בעיר הקודש היה בהם משום חוויה מיוחדת גם לאבא וגם לי. היתה כאן התעוררות כמו באותה "השעה הגדולה" שהגענו אל הכותל־המערבי ביום הראשון לבואנו. היה זה "היום הגדול" בחייו בשזכה להיות ביום הקדוש והנורא בעיר הקודש. כל היום נשאר עומד על רגליו באותה קרן זוית בביהמ"ד "סובת שלום" של רבי ישעיה ברדקי, והתיחד עם עצמו ועם בוראו.

סבו ציון והקיפוה

עברו עלינו אף הימים הנוראים וחג הסוכות הגיע. הכל נתן אותותיו בנו. אף רבוי הסוכות פעל עלינו את פעולתו החזקה. בתוך כל חצר ועל כל גג נראו

קרשי הארגזים שצורת דפנים היו להם ועליהם הסכך הטפוסי בשביל ירושלם, אלה הקנים המשמשים עד היום לסכך בהם את סוכות בני ישראל.

הגיע יום שני של חול המועד ואותו יום היה בשבילי כיום הפתעה. זוכרני עוד אותו יום, כמה עונג הסב לי.

מנהג היה בירושלם שביום ב' דחוה"מ סוכות היו מתקבצים אנשי סגולה מכל בתי המדרש שבעיר ואף עולי רגל משאר ערי הארץ, שאף פעם לא פסקו אלה מלקיים מצוה זו, והיו יוצאים חבורות מסביב לחומת עיר הקודש, ואגב הליכה מזמרים מזמור מ"ח שבתהלים, כדי לקיים את הפסוק סובו ציון והקיפוה.

עוד מבעוד יום קמנו להתפלל עם אנשי ותיקין ומיד לאחר התפילה, כשרק טעמנו משהו, התאספנו כמה מנינים במגרש הריק שעל יד שער יפו ומשם התחלנו להקיף את החומה ברגל. והחומה היתה אז כידוע חשופה כולה. עדיין לא הוקמו אלה הבנינים הנטויים על גב החומה או מסביבה. באמור לעיל היו אז על יד שער יפו רק שתי חנויות של ערבים, האחת לעשיית מרדעות והשניה לפרזל את הפרסות לפרדים ולסוסים. מלבד אלה לא היה שם אף בנין. מכאן, משער יפו, עד בנין הדואר הישן לא היה אז אף בית אחד, ורק במקום הדואר הישן היה כאמור לעיל אותו חדר ששימש למשמר לתיילים התורכים ועליו היה תלוי אותו שעון־חול. מכאן והלאה לצד שער שכם, במקום הבנין של המנזר הצרפתי היו כמה חנויות וגם חדר אחד שהיו שייכים לר' אברהם חיים זייגרמאכער. לאחר זמן אירע מה שאירע ושטה קרקע זה נשמט מידינו. ר' אברהם חיים מכרו למנזר הצרפתי ובמקומו קנה את חצרו של ר' ביניש, בנו של הגרש"ס סלאנט, שעל יד חורבת ריה"ת, שעמד להמכר ע"י נוגשיו לנכרים.

מכאן המשכנו את דרכנו לשער שכם. הקפנו הלאה את החומה החשופה דרך כל שאר שערי ירושלם. ואלה השערים שהיו אז פתוחים: שער ציון, שער יפו, שער שכם, שער האריות ושער האשפה. השער החדש ושער הפרחים לא היו אז עדיין. הראשון טרם נפרץ בחומה והשני עדיין לא נפתח. עוד סתום היה.

קשה היתה עוד ההליכה אז דרך שדות ומגרשים צבורי אבנים, בחבורה של יהודי זקנים. אבל ההרגשה המרוממת והסיפוק הרב שנגרם לנו עודדתנו.

קברי הנביאים חגי ומלאכי

באותם הימים ומבין כתלי בתי המדרש נשמעה התמרמרות וסערת הרוחות על מנהלי עיה"ק שלא נתנו דעתם על כך שאחד מקברות נביאינו עומד להשמט מידינו. וזה דבר הקבר: במורד הר הזיתים לדרך יריחו נמצאת מערת קברים, שהמסורת מראה עליה כעל המערה שבה קבורים הנביאים חגי ומלאכי. מקום זה היה שייך אז לערבי אחד, ויהודי ירושלם היו מרבים לבקר במערה זו, גם אני זכיתי

להכנס שם עם אאמו"ר ז"ל תמורת עשיריה (בערך שלושה מא"ן) ששלמנו לערבי שומר פתח המערה.

בין יהודי ירושלם נתעורר אז הרצון לגאול קברי הנביאים האלה, מידי הנכרים, אך לא היה אז מוסד מוסמך שיטפל בכך. ומאליה נתעוררה הדרישה בין בני ירושלם, כי יש לגאול מערה זו ועל מו"מ הכוללים לטפל בכך. אך אלה האחרונים התנגדו, ונימוקם עמם: אין להעביר מכספי הצבור המיועדים לעניי העיר למטרה אחרת ולדעתם אף לא היה הדבר דוחק. אך בינתים נודע הדבר לכנסיה הרוסית, וזו הציעה לערבי סכום גדול כדי לקנות קברים אלה בשביל הממשלה הרוסית. ובירושלם סערו הרוחות, ואף לבתי המדרשות הגיעו הדברים, הכל דרש כי יש לעצור בעד הקניה. אבל הדבר היה כבר מאוחר מדי, אך החכם באשי, הרב רבי אברהם אשכנזי ראשל"צ ז"ל להפחה התורכי וביקש ממנו שיבטל את הקניה, היות שקברים אלה הם מהמקומות הקדושים ליהודים, ואין לבנות עליהם כנסיה נוצרית, הקניה לא בוטלה. אבל הפחה התחשב גם עם רגשות היהודים ואסר על הרוסים לבנות על אותה מערה או בקרבתה כנסיה או כל בנין שהוא. כמו"כ חייב אותם להשאיר את הכניסה למערה הפשית לכל העדות ועד היום עוד מבקרים בה. הקלה זו השקיטה קצת את סערת הרוחות בעיר הקודש.

ר' ניסן הסנדלר [1]

עברו ימי החגים של שנת תרמ"ט והשמים כבר התקדרו בעבים, מבשרי החורף הראשונים החלו לתת אותותם כי התורף יהיה השנה קשה מדאשתקד אשר בו נלקינו בבצורת כמו שתיארתי כבר לעיל. חברי זרזוני להצטייד במלבושי החורף וביחוד הסבו את תשומת לבי ש"אשאל" לי ערדלים לכל החורף אצל ר' ניסן הסנדלר, תמורת שבר שמוש לא גדול, בעיני היה כל המושג הזה חדש ולא מובן. מה פירוש "לשאול" ערדלים? וכי אין קונים אותם כשאר כל הבגדים? אבל תוך כדי שיחה הסבירו לי חברי, כי ר' ניסן הסנדלר אינו נוהג למכור את ערדליו אלא משאילם למשך החורף, ותמורת דמי ההשאלה הרא אף מתקן אותם לכשהם נקרעים.

לאחר כמה ימים הלכתי עם אבא לר' ניסן דנן, שגר על יד בית הכנסת של

---

[1] סיפר לי ר' אלעזר כהן, כי ר' ניסן הסנדלר היה מיוצאי מוריטש שבפולין ולפני עלותו לירושלם נפרד מהרה"ג ר' ליפא הלפרין מביאליסטוק, כעל "עונג יו"ט", והרב ביקש ממנו שיברכנו. הכל ראו בו בסנדלר זה ת"ח גדול וצדיק תמים. בעלוה ר' משה כהן אביו של ר' אלעזר הנ"ל עם משפחתו לירושלם, הלך מיד לבקר את ר' ניסן הסנדלר וזה האחרון אמר לו כי שולחים לו כל חודש ג' רו"כ מבית־הכנסת של הסנדלרים שבעירו, אבל הוא אינו נוהג להנות מכסף זה, כי הוא מרויח באן מיניע כפיו, ולכן הוא נותן לו את הג' רו"כ עד שימצא עבודה לפרנס את בני ביתו. ר' משה כהן היה אח"כ השמש הנאמן של מוהרי"ל דיסקין זצ"ל.

ר' ניסן ב"ק. נכנסנו לתוך חצר אפלה ולאחר שעלינו בכמה מדרגות ולפנינו בית מלא ספרים. אולי יותר מאשר אצל רב באיזו עיירה בחו"ל. באמצע החדר ישבו שני זקנים על גבי דרגשים סמוכים לשולחן קטן ועושים בעבודתם. מיד בהכנסו של אבא, קמו השנים ממקומם וברכוהו בצפרא טבא. אבא נכנס עמהם בשיחה בענין הערדלים ואני ישבתי והסתכלתי בכתלי החדר ובארונות הספרים המלאים ושאלתי לעצמי מה לסנדלר ולספרי קודש אלה. בינתים ואבא גמר את משאו ומתנו עמהם ומדדו לי את הערדלים, ולאחר ששילם לר' ניסן עשרים גרוש, בערך 4 פרנקים, קבלתי את הערדלים בהשאלה לכל החורף בתנאי שאשמור עליהם, ורק במקרה שיקרעו יתקנם ר' ניסן בלי שכר.

ענין הערדלים היה נשכח מלבי לולא נזדמנתי לאחר כמה ימים לבית־המדרש „מנחם ציון"[1] (דער אלטער מדרש) ולגודל השתוממותי לא היה גבול: ר' ניסן הסנדלר יושב בראש השולחן ומגיד שיעורו בפני כמה עשרות יהודים וקנים וישישים מחברת ש"ס. סנדלר ומגיד־שיעור? מוחי לא תפש דבר זה. רגיל הייתי לראות בסנדלרים את עמי הארצות. כל ילד שלא הצליח בתלמודו נמסר כשוליא לסנדלר. אבל סנדלר תלמיד־חכם ומגיד־שיעורים ראיתי לראשונה בירושלם.

סח לי ידידי ר' אליהו לאנדא ז"ל נכד הגר"א כי באותם הימים באו אל הגאון מוהרי"ל דיסקין וצ"ל שיתפלל לבריאותו של אחד החולים. לא נענה הגאון להם ושלח אותם לר' ניסן שוסטער (הסנדלר), כי גדול הוא האיש ותפילתו תעלה לרצון.

אוכלי „לחם חסד" או עליה לשמה

כזו היתה ירושלים לפני כיובל שנים וכאלה היו אישיה. אלה אוכלי „לחם חסד" כביכול, מקבלי־החלוקה. אנשים אלה שלדעת רבים מכין החדשים, שלא הכירום פנים אל פנים ורק מפי השמועה הוציאו עליהם לעז שבאו ארצה לא על מנת לחיות בה חיי עבודה אלא למות בה.

העבודה! ראיתי במשך יובל שנים בני ירושלם אלה למן הישישים שבהם ועד לאברכים, רובם ככולם היתה שאיפתם: לחיות בעיר הקודש מתוך עבודה ויצירה. סנדלרים וכורכים אלה אהבו את המלאכה ושנאו את הרבנות ובעיקר לא היו מרדפי צדקה ואוכלי לחם חסד. רוב הזקנים האלה לא באו הנה בזקנותם כדי למות בה, אלא בצעירותם עלו, ולחיות בה! ואף לעבוד לפי תנאי הזמן ההוא.

---

1 עיין בלוח ארץ־ישראל, שנה טו (תרס"ד), מאמרו של הגרי"מ טוקצינסקי וכהדפסה מיוחדת, עמ' 3 הערה 3.

נשאנו באים להזכיר את שמותיהם של שומרי החומות האלה עלינו לשמור על טהרת לשוננו ולשקול את דברינו בפלס. אין למדוד את הבונים האלה לפי אמת־מדה של זמננו אנו. אלמלא היו להם אותן האפשרויות ואותו העידוד, היו פנים אחרות גם לבנינם. אני זכיתי, תודה לאל, להכיר רבים מבין בני ירושלם אלה, מימי נעורי באתי אתם במגע, התערֵיתי בהם, גדלתי אתם והייתי כאחד מהם. ברם, איני מביא בזכרונותי, אלא אלה שיש בהם משום מתן טפוס מיוחד. אבל אלה אינם דווקא השאור שבעיסה. הם הם חלק מהעיסה והרבה מהם וכדומים להם היוו את ירושלם, שאותה הכרתי ושבה חייתי יותר מיובל שנים.

הרב ר' אלעזר שפירא

מראשוני הביקורים שאאמו"ר ביקר מיד לאחר בואנו, היה גם הרב הצ' ר' אלעזר שפירא, ממונה של כולל אוסטריה, גליציה וויבנבירגן. שנים אחדות לפני בואנו היה ר' אלעזר גם המו"מ של הכוללים ווין־ניצה, קוסוב ומונקאטש, אך אחר כך נפרדו הכוללים הנ"ל כל אחד לבדו וכל כולל מינה ממונה לעצמו. משום שכל אדמו"ר בחו"ל רצה לזכות במצוה הגדולה למנות ממונה או להיות נשיא ארץ־ישראל לכולל של מדינתו. אך אם כוונתם היתה רצויה, המעשה לא היה רצוי, כי זה הביא לידי פירוד הלבבות בין בני הכולל.

זוכרני בהיותי בפעם הראשונה עם אאמו"ר ז"ל אצל הרה"צ ר' אלעזר שפירא בביתו שע"י בית הכנסת „תפארת ישראל" של רבי ניסן ב"ק, מצאנוהו יושב עטוף בטליתו ומעוטר בתפיליו ועוסק בתורה. כי כן היה דרכו של איש רב פעלים זה, לישב כל הימים בטליתו ובתפיליו ולהגות בתורה. אבל לא התיחד רק בד' אמות של תורה, אלא עישר את זמנו גם בשביל עסקנות לטובת הכלל, וכל זה היה בתם־לב, ביושר ובנקיון כפים. לא דאג לעצמו אלא לצרכי ציבור. את פרנסת הבית מסר לגמרי בידי אשתו. היתה לה חנות באחד מחדרי הבית, וגם היא טיפלה בעיקר בכלי קודש. היתה מזמינה מחו"ל טליתות וכובעים של משי ועל אלה היתה פרנסתם. הוא לא ידע בכלל מכל העסק הזה ורק היא בעצמה דאגה לצרכי הבית.

כשנוסד ועד השחיטה מגדולי ירושלם [1] על ידי הרב הגאון מוהרי"ל דיסקין זצ"ל, נמנה ביניהם גם ר' אלעזר שפירא. כבא כוח מצד החסידים. היה מיקירי־ירושלם המפורסמים כי עלה לארץ עוד בשנת תרכ"ו בערך. היה לו שמש שהיה נאמן־ביתו, והוא ר' חיים הירש צבי הידוע. כשהיתה באה החלוקה היה השמש

---

1 ועד השחיטה ממשיך כבר כך כחמשים שנה. וזהי כבר בבחינת מסורה, שבראש הועד עומדים רבני ירושלם וגדוליה מאז. כיום נמצא ועד השחיטה תחת השגחת רבנו מרן הגרצ"פ פראנק שליט"א אבד"ק ירושת"ו.

חוזר על פתחי בני הכולל ומחלק לפי רשימה ידועה לכל אחד את חלקו, והיה מקבל מכל אחד מבני הכולל את שכרו בפרוטות ומזה היה מתפרנס.

ר' אלעזר שפירא היה מנאמני ירושלם וחשוב ומקובל גם אצל הקונסול האוסטרי בשל נאמנותו וישרו. כל מסמך שר' אלעזר שפירא היה חתום עליו קיבל תוקף אצל הקונסול האוסטרי־אונגרי. הוא היה נאמן וחתום על תעודות לידה, תעודות חתונה ותעודות ירושה וכדומה. כשם שהרב הגאון ר' יוסף חיים זוננפלד היה מנאמני בית הקונסול האוסטרי־אונגרי בשם עדת בני אונגריה, כן היה ר' אלעזר שפירא נאמן בשם עדת בני אוסטריה. נסתלק בכ"ה בסלו תרע"ח מרוב עגמת נפש על בנו יחידו שגורש מארצנו בחזקת היד. רא"ש הובל בכבוד רב למנוחתו האחרונה על הר הזיתים. ועל כגון זה נאמר אבד חסיד מן הארץ.

רבי פנחס שפירא

בנו יחידו של הרב ר' אלעזר היה רבי פנחס. גם הוא כאביו היה עסקן ציבורי ואהוב על הבריות, איש תבונות ויקר־הערך. היה לבוש בבגדי חסידים ועשה רושם רב על רואיו. בימי המלחמה העולמית הראשונה עזר בהרבה למצוקי הזמן והיה בעל השפעה גדולה על ענתבי ז"ל, ב"כ חברת כי"ח. ענתבי לא נרתע גם מהמפקד הכללי התורכי העריץ ג'מאל פחה, שגם אני טעמתי את נחת זרועו וסבלתי הרבה במלחמת העולם הראשונה מידו הקשה של עריץ זה, אך על כך ועל מאסרי בפרקים הבאים.

בשנת תרע"ז גורש ר' פנחס שפירא עם כל משפחתו ע"י ג'מאל פחה לאנטוליה שבתורכיה. הגזירה באה עליו כחתף ואף ידי הקונסול האוסטרי והגרמני לא עצרו כוח לעכב בעדה ואדם יקר זה מת בימי עלומיו מרוב עגמת נפש ויסורים. רחוק מעיר הקודש באדמת חו"ל וחבל על דאבדין ולא משתכחין.

ר' ניסן ב"ק

עוד יהודי אחד יקר היה בירושלם ור' ניסן ב"ק שמו, בנו של המדפיס הראשון בארץ. ר' ישראל ב"ק. הרבה כבר נכתב עליו והוא מפורסם בעסקנות הציבורית של עיר הקודש, ולא הייתי בא לכתוב עליו במיוחד, לולא מעשה שהיה וקראתי עליו רק „תמול שלשום" דברי השמצה, ואף כרכו את שמו עם ר' אלעזר שפירא בקמיע של איזה ר' נפתלי חיים, שלא היה שפוי בדעתו.

ר' ניסן ב"ק היה אף הוא ממונה של כולל ווהלין. בנה את בית הכנסת „חפארת ישראל", על שמו של הצדיק ר' ישראל פרידמן מרוז'ין—סאדיגורה[1] ובפי בני

---

[1] עיין ב„לוח ירושלם", תש"ד, עמ' קלח—קנו, ובהדפסה מיוחדת עמ' 11—12, את מאמרי של מר נ. כן־מנחם על בית־כנסת זה.

ירושלם הוא נקרא עד היום על שם בונהו: נישה"ס שול (בית־הכנסת של ניסן). ר' ניסן בנה אף את השכונה היהודית שעל יד שער שכם הנקראת על שמו: „בתי ניסן ב"ק". באותה שכונה היה לו גם בית, אשר בסוף ימיו נאלץ למכרו בשל החובות הרבים שרבצו עליו, ועבר לדור בדירה שכורה בעיר העתיקה. הוא נפטר בן שבעים ושבע, אחרי מחלה קשה, בכסלו תר"נ, ונספד כהלכה על ידי רבנים גדולים, שהוקירו את ערכו הרם של איש נעלה זה שעשה רבות לבנינה של עיר הקודש ושהיה מוכתר במידות תרומיות. גם הרה"ג ר' עקיבא יוסף שלזינגר ז"ל כעל „לב העיברי", הספיד במספד מר את האבידה הגדולה שאבדה לעיר הקודש.

ככל הממונים הירושלמיים והארצישראליים, נפטר גם הוא, מבלי להשאיר לבני ביתו אפילו מזון סעודה אחת. וזכרני גם כשנפטר הממונה ומיסדו של ועד הכללי הרב ר' יוסף ריבלין ז"ל מראשוני הבונים של השכונות העבריות הראשונות בירושלם, לא נשאר ליתומיו הקטנים כל מאומה.

אלה היו בוני הישוב הראשונים וממוניו, הם היו סמל לאנשי אמת ושונאי בצע ועיסקים בצרבי ציבור באמונה ועליהם נוכל לומר אם הראשונים כמלאכים... ואם הם כבני אדם אל נשמיץ אותם כחמורים...

כי הלב מתפלץ בקראנו כיום, דברים בוטים כמדקרות חרב בפי אחד מגדולי המספרים שלנו כיום. שאינו מתכחש לחרדיותו, כפורי מעשיות אלה שלא היו ולא נבראו, שמם בפי יהודי אחד, שלמעשה אמרו עליו שהוא היה חצי מטורף. איזה ר' נפתלי חיים, שסופר דנן, עושה אותו לצדיק וקדוש המתעלל ברוח צדיקים ובוני הישוב אחרי מותם. אך אביא את דבריו במקורם וידברו בעד עצמם:

„משהזכירו את הממונים הזכירו את ר' נפתלי חיים שהיה יודע שורש נשמתו של כל ממונה וממונה וסוד גלגוליו, בשהיה ר' נפתלי חיים מהלך בשוק ורואה שקאים מוליכים נאדות מים על חמוריהם, והם דוקרים את החמורים במקל מסומר עד שדמם שותת, היה עומד וקורא לכל חמור בשמו של ממונה מן הממונים המפורסמים שכבר הלכו לעולמם ונתגלגלו בחמורים, והיו החמורים עומדים ומביטים באותו צדיק דרך בקשה ותחנונים. יש שהיה אומר לחמור, פלוני בן פלוני כבר יש לך תיקון, והיה החמור מנענע לו ראשו דרך הנואה והולך לו. ויש שהיה אומר עריין עינויים הרבה מתבקשים לך וצרות הרבה מוכנות לך בעולם הזה, עד שאתה מוצא תיקונך, והיה החמור מוריד ראשו ואינו זז, ואפילו דוקרים אותו, ואפילו דמו שותת.

פעם אחת בא אדם אצל ר' נפתלי חיים לבקש קמיע לבנו שנשתטה רחמנא ליצלן, אמר לו ר' נפתלי חיים: איני כותב קמיעות, אבל אני אברך אותך שיבריא בנך, ודי לך בברכתי. לא זז אותו אדם ממנו עד שהוכרח לכתוב לו קמיע. תלאה על צוארי בנו ונתפקח. ביקשו שכניו לראות אימ: שמות מסוגלים להבריח את השטות ופתחו את הקמיע מצאו כתוב ניסים נק, אלעזר שפירא, שני ממונים שהיו בירושלים. באו אצל ר' נפתלי חיים, ואמרו לו מה זה, אמר להם בני אדם אלו אפילו המזיקים מתיראים מהם.

(חמול שלשום, לש"י עגנון, הוצאת שוקן, ספר רביעי עמ' 487)

ולמספר יש להגיד: חכמים הזהרו בדבריכם...

הקדחת

עברו כמה שבועות לאחר בואנו ירושלימה ואני נפלתי למשכב. הייתי מדוכה מאד. שכבתי במטה בחום גבוה בלי יד אם מלטפת ובלי כל טפול של נפש קרובה. עוד נער הייתי, למרות כל התלאות שעברו עלי מכל הנסיונות הקשים שנתנסיתי בהם, והיו חזקים בי הגעגועים למשפחה, לביה. ואם ב„ימים כתקונם" כביכול כך, הרי בשעה ששכבתי במטה וכולי קודח לא כל שכן. נצבט בי אז לבי ונמשך למשהו רחוק... מעבר לים, שם לארץ הרחוקה, בהרי טרנסילבניה, לאותה אשה שגם לבה בודאי נמשך אחר בנה שנדד למרחקים, גופי הקודח שכב כאן בעיר העתיקה בירושלם הקדושה ולבי היה שם אצל אמי המסכנה. גברו געגועי הבן לאם.

בפרום הימים הנוראים ירדתי ממטתי וידעתי כי היתה זאת הקדחת שהפילתני למשכב. למנת־יומי נוספה עתה עוד מנה אחת — החינין. בלעתי את החינין במנות קצובות בוקר וערב עד שנתחרשו כמעט אזני. לאחר שקמתי נפל גם אבא למשכב. גם עליו לא פסחה הקדחת הממארת. כשירד גם הוא ממטתו החליט לעזוב את הסמטאות הצרות של העיר העתיקה ולעבור לסביבה יותר מרווחת. ל„החליף את האויר" תחילה אמר לעבור לבתי מחסה של כולל הו"ד, כי רק מקום זה בא בחשבון. בתים אלה מרווחים ואוירם טוב והם עדיין בתוך החומה. אך לא עלה הדבר בידינו. היה אז מחסור בחדרים בבתי מחסה ואנו לא מצאנו לצערנו הרב מחסה מהקדחת בבתים ההם.

מחוץ לחומה

כאשר אָפסה כל תקוה למצוא חדר בין החומות, נאלץ אבא לצערו הרב לצאת את העיר ולחפש חדר מחוצה לה. והעיר החדשה של אז גם היא כמוקפת חומה היתה. זוהי השכונה מאה שערים שהיתה סגורה בבר אז מכל עברית. ובערבים היו השערים נסגרים ואין יוצא ואין בא. והחאג'י[1], זה השומר הערבי היה שומר אז על השכונה על יד השער האמצעי שממול לבתי אונגרן[2]. על יד שכונה זו מחוץ ל„חומותיה" שכרנו לנו חדר. את „רהיטינו" העברנו לחדרנו החדש מיד לאחר החגים. החדר היה במעלה הגבעה על יד „אליקום געצ'לם מדרש", העומד שם עדיין. כיום בנויה בקרבת אותו מקום, כאמור, המאפיה הידועה של ברמן. כל אותו מגרש

---

1 חאג'י פירושו בערבית חונג. כלומר כל מוסלמי שעולה פעם בחייו למיכה. חאג'ים אלה היו משמשים כשומרים על שכונות היהודים בימים ההם.

2 יצוין כאן כי עוד טרם היה אז כל כביש לאורך אותו רחוב שקוראים לו היום רחוב מאה־שערים, אלא שורות הזרועים גלי אבנים וביצות שעמדו כל ימי החורף.

עם הטחנה שבבר עמדה או עליו. היתה שייכת להר"ר משה ליב פרידלנדר 1, אבי זקנו של ידידי ר' יצחק דוד מן. אבא ז"ל מצא בר' משה ליב חבר וידיד. הכיר בו אדם בעל שכל רחב ותלמיד־חכם כאחד ומאוהבי ארץ הקודש. ציוני אמיתי, בלי מרכאות. שעלה לארץ לפני 90—80 שנה. והביא אתו גם את בנו הר' יעקב מן.

בית המדרש של ר' ברוך שווארץ

לאחר שעברנו לחדרנו החדש קבע לו אאמו"ר למקום תפילתו ולמודו את ביהמ"ד דחסידים של ר' ברוך שווארץ 2, והחל מיד להרביץ תורה ברבים. אסף סביבו הרבה אברכים ובחורים שהיו באותו בית מדרש, והיה לומד אתם ומגיד לפניהם את שעורו בגפ"ת, והכל שלא על מנת לקבל פרס 3. וכך היה מנהגו: קם עם אשמורת הבוקר והולך לבית־המדרש, שוהה שם כל היום עד לאחר חצות הלילה וחוזר הביתה רק לשינה חטופה של ארבע שעות. דורש היה את הבתוב "או" ינוח לי... כדעת הגר"א שיש לחלק את ה"או" לשני מעת לעת 4... והיה מסתפק לפ"ז רק במחצית ה"או" ליממה, וישן רק ארבע שעות. בשר לא אכל אלא משבת לשבת. היה מרבה בצומות ומסגף את גופו: ארבע פעמים בשנה לפני כל התעניות היה מתענה שלושה ימים רצופים 5, ואירע פעם אחת, כשישב ולמד עם תלמידיו, שכיניהם

---

1 ר' משה ליב פרידלנדר היה "החלוץ שפרץ את חומות מאה שערים". טחנת הקמח שלו היתה אז כ"כ חשובה עד שקראי לאחר השערים של "מאה שערים", השער הפונה לצד הטחנה, כשם "שער הריחים". (עיין עליו ב"מאה שערים" לר"ר י. ריבלין בערכו). עיין גם בספר "החתם סופר ותלמידיו" מאת שמואל הכהן וינברג עמ' 104.

2 ר' ברוך שווארץ בא מרוסיה, ממחוז וואלין וקנה מגרש בתוך השכונה ובנה למטה בתים לגור בהם ולמעלה בית מדרש לתורה ולתפילה. ריהט את בית המדרש והעמיד שם ארונות ובהם הרבה ספרים יקרי ערך וספריה תורנית זו משכה אליה את תלמידי החכמים מכל הסביבה. אאמו"ר ז"ל לא היה חסיד, אך מפני חשיבותו של אותו בית־מדרש התפלל בו ואף קבע לו שם עתים לתורה.

3 סח לי ידידי הרב ר' סובי' רוז הי"ו מתלמידי אאמו"ר ז"ל ואף בקשני למסור הדברים בשמו, שבבתי המדרשות במאה שערים היו קוראים לאאמו"ר: "דער גוטער יד". קשה לתרגם מושג זה בעברית, כי הרבה מובנים לו. עוד לא היו אז טרוע ישיבות שתקבלנה לתוכן את כל בחורי ירושלם והרבה מהבחורים והאברכים היו לומדים לעצמם בבתי המדרשות ובאותו בית מדרש של ר' ברוך שווארץ רבו הלומדים כאמור, וכשהתקשו הלומדים בהבנת איזה תוספות או בדברי אחד המפרשים, היו נגשים אל אאמו"ר ז"ל והוא היה מקבלם בשביעת רצון ובהסברת פנים והיה לומד עמהם כל הדבר הקשה ומסביר להם את השקלא וטריא. לאחר שחזרו לפניו על דבריו והסברו, היה מוסיף הוא איזה חידוש.

4 בספר "חום המשולש" (הוצאת דראהאביטש תרס"ח) ח"א דף יא, עמ' ב כותב הגר"ר שלמה סופר: "מרגלא בפומי' (דהחת"ם סופר) ישנתי א"ז ינוח לי: אם ישן א" ז — שמונה שעות ינוח ל" י — יש לי על עוד ארבעים שעות".

5 כמובא בספר "מורה חטאים" של ר' אלעזר מגרמיזא ז"ל בעל הדרקו (וב"כל בו" סי' סו) "כל שמתענה ד' פעמים בשנה ג' ימים רצופים וג' לילות, מוחל לו הקב"ה כל עונותיו, ואלו הן: קודם עשרה בטבת, קודם שבעה עשר בתמוז, קודם ר"ה ובעשרת ימי תשובה".

זכורים לי עוד ר' יודא שיין, בנו של הר' ישראל שמעון שיין ז"ל, ור' פייבל רייפמן, את היו"ד, הלכות ספיק־ספיקות סי' קי, והוא כבר ביום השלישי לתעניתו. נפל והתעלף ורק אחרי מאמצים שבה רוחו אליו.

מידותיו של אאמו"ר ז"ל

כמו בכל דרכיו כן היה מתון גם בתפילתו. נוהג היה לקום ולהתפלל ותיקין עם הנץ החמה, לעמוד בקרן זוית ולהתפלל מתוך רטט של קדושה מלה במלה. לא היה מגביה קולו בתפילה והיה משתדל תמיד להשיג את הש"ץ לקרוא יחד אתו „שמע". במשך כל התפילה לא זז, כאמור, מפינתו שייחד לו ודעתו לא היתה נוחה מאלה המזלזלים בתפילה, המקילים ראשם בכבוד בית־הכנסת ומסתובבים בשעת התפילה.

לאחר התפילה נשאר יושב בבית־המדרש עטוף בטליתו ועטור בתפיליו ולומד כמה פרקי משנה. אחר כך היה סר לביתו לשעה קלה לאכול ארוחת־הבוקר וחוזר מיד לתלמודו בבית־המדרש.

במשך השנים המעטות שזכה עוד לחיות בארץ עבר פעמיים על ששה סדרי משנה וגם הספיק לסיים את כל הש"ס והכל בהצנע לכת. הרבה הצטער שלא יכול לקיים כמה מצוות התלויות בארץ ותמיד קיות שהשי"ת עוד יזכהו לקיים מצוות אלו. זוכרני עוד שקנה פעם עז ושחטה כדי לקיים מצות מתנות כהונה.

חרד היה לפרוש מכל פרוטה שבאה לו מעשר לתלמידי חכמים עניים וצנועים. הוא עצמו חי בצמצום רב וכל פרוטה שקיבל מהבית היה מפריש ממנה תיכף מעשר וגם עד חומש הגיע, כשמצא ת"ח עני ביותר שאין לו גם לחם צר ומים לחץ, ובאלה לא חסרו אז.

כזה היה האיש ואלה היו דרכיו במשך השנים שנשארו לו לחיות בארץ הקודש.

רעיון הכ"ד משמרים [3]

כש„התאזרחנו" כבר בחדרנו החדש, או יותר נכון בבית־המדרש החדש, עלה בדעתו של אאמו"ר ז"ל עם עוד אנשי מעשה ליסד חברת אנשי מעמד, שכל חבר יפריש יום אחד בשבוע וישבו בעשרה בחורבת ריה"ח ולא יפסיקו מלמודם לשיחה בטלה ושלא ידברו בלשון אחרת אלא בלשון הקודש. הרי אבא הביט על לשון הקודש כחלק בלתי נפרד מארץ הקודש והתחיל אף להתרגל בדיבורה עוד בעלותו על הספינה, ואם לא עלה הדבר בידו מיד לבואנו ארצה, הרי אפשר עתה להוציא

[3] סדר המעמדות ע"פ האמור במס' תענית דף כ"ו ע"א „התקינו הנביאים הראשונים כ"ד משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלם: של כהנים, של לויים ושל ישראלים וכו'". תחילה קבעו כי כל חבר יפריש יום אחד בשבוע עד אשר ירבו אנשי מעמד ואפשר יהיה לקיים יום אחד בחודש.

מחשבתו זו בצורה טהורה יותר והרי אין לך דבר יותר נשגב מזה. שבתורבת ר' יהודה החסיד, במרכזה של ירושלם הקדושה בארץ הקודש ישבו כמה מנינים יהודים עטופים בטליתותיהם ועטורים בתפיליהם וילמדו תורת הקודש בלשון הקודש. הרעיון החל להכות גלים ועודני זוכר בין הלוקחים חלקם הפעיל ביותר ב„מעמדות" אלה, הלא הוא ר' יעקב „בעל לשון קודש"[1], הרב ר' יצחק צבי ריבלין[2] ור' משה קולישר[3].

רבות עשו אנשים אלה ביחד עם אמו"ר ז"ל. אך החברה לא האריכה ימים. קמו לה מחריבים בדמות קנאים שהששו לדבריהם כי האברכים הצעירים יצאו לתרבות רעה כשידברו בלשון הקודש כי הלא „עושה חדשות — בעל מלחמות". אנשי ירושלם חששו תמיד מההדש. והחלה ההתנגדות שגברה והלכה. יומי החברה נפלו ברוחם ולא היה בהם כוח ואומץ־לב להשיב מלחמת שערה, לא חפצו לעשות את התורה ולשון הקודש לסלע מחלוקת בעיר הקודש. רפו ידיהם ונתפרדה החבילה והחברה בטלה. הרבה הצטער אבא ז"ל על כך. הזר לבית מדרשו של ר' ברוך שוורץ ושיקע עצמו שוב בתלמודו בין תלמידיו ונסחף עם הזרם.

גאולת אדמת רמה

עברו שוב ימים, אך לא רבים ואש הקודש שבעירה בלבו מצאה לה בטויה בצורה אחרת: היתה באותה שנה ההתעוררות הגדולה לבנין הארץ ולהרחבת הישוב. שוב זכור לטוב אותו יהודי הרב ר' יצחק צבי ריבלין ועוד כמה אברכים שפעלו ולקחו חלק רב בתנועה זו.

---

[1] ר' יעקב וילברשטין „בעל לשון קדש", מוצאו מעיר קלווריא ברוסיה. התחיל לדבר בלה"ק עוד בעירו בגולה. היה ת"ת גדול והיה עושה ציציות גם למעילו. התפלל ב„מאה שערים" בביהכ"נ „ישועת יעקב" ובעת תפילתו כשהיתה איזו מחשבה מפריעה לו היה מחחיל לצעוק, ואלה שלא הכירו אותו, היו :בהלים מפניו. היה עטור בתפילין כל היום. ולא פסקה גירסא מפומיה כל היום והלילה. עלה לבדו לירושלם בערך בשנת תרמ"ג ואחר כמה שנים באה משפחתו: אשתו, ארבע בנותיו ובן אחד. חתניו היו: ר' משה שמואל שעהנבוים ז"ל, נכדו של ר' מאיר פוסטר, המובא להלן, ר' אליעזר ב"ר אהרן אטינגר ז"ל ויבולח"ט ר' יוסף גולדברג, היושב כיום בתל־אביב.

– הרה"ג רבי יצחק צבי ריבלין ז"ל היה יהודי יקר ואישיות אצילה וכולטת בין יהודי ירושלם. עודני וכור לי בהיותי לומד בבתי המדרשות במאה שערים, שלא נסגרו אגב יומם ולילה, לקיים את הפסוק שעריך לא יסגרו, כל היום וכל הלילה. אף ילדים שלא הגיעו לגיל בר מצוה היו ממלאים את כתי המדרשות עד שעה מאוחרת בלילה ובלילות יום ששי היו ערים ולומדים עד תפילת שחרית.

בין כל הלומדים בלט הרי"צ ריבלין בהתמדתו ובשקדנותו הרבה. היה רגיל לעמוד בפוף עשר שעות על יד השלחן הנמוך ולומד בקול רם ולא זז ממקומו לרגע.

ר' יצחק ריבלין עלה מרוסיה ונשא כאן את בתו של ר' אברהם בר' נחום לפתי, אחיו של ר' זלמן לעווי. הרי"צ היה ציוני נלהב ומסר נפשו על קדושת הארץ. ריבר רק בלשון הקודש והיה לוחם בכל מי שריבר סרה בישוב ולא נשא פנים לשום אדם. הוא לקח אף חלקו הרב בהכשרת כחורי ישיבה לעבודה חקלאית, אך על כך בפרק מיוחר בהמשך הדברים.

[3] ר' משה קולישער, אביו של ר' יעקב דוד סלוסקין.

נוסדה אז אגודה של גואלי רמה[1], מקום קברו של שמואל הנביא. באחד הימים התאספו כמה יהודים וביניהם ר' אברהם קורפו[2], ר' יצחק ריבלין ר' אשר לעמיל בר"נ לעווי[3], שהם היו מראשי המדברים באותה אגודה. גם אבא ז"ל היה בין המשתתפים וגם אותי לקח אתו. התאספנו על יד שער מאה שערים ובהשכמת הבוקר יצאנו רכובים על גבי חמורים לראות את האדמה שנקנתה. הגענו לשם לפני הצהרים. נכנסנו לחצר הקבר ואמרנו כמה פרקי תהלים, סעדנו לבנו והתחלנו לסייר את הסביבה.

זוכרני את הדברים יפה. הם השאירו בי את רושמם העמוק. יותר ממנין יהודים בעלי שיבה והדרת פנים עולים לקברו של שמואל הנביא על מנת לגאול את האדמה בסביבה. רובם יהודים חובשי בית־המדרש, רחוקים מעבודת האדמה ומכל הכרוך בה. אינם שואלים איך ובמה יעבדו את האדמה, העיקר הוא לגאול את הארץ ומתוך כך סיירו בסביבה, שאלו על טיב הקרקע והפלחים מסבירים פנים לישישים אלה, בני בניהם של "נבי סמואל" הטמון באדמתם.

העיקר היה אצל יהודים יקרים אלה לקנות להם חלקת שדה ולזכות בזה גם בעולם הזה על מנת לעבדה ולשמרה ואף לזכות על ידי החלקה בעוה"ב, כדברי הראב"ע על הפסוק חלקת השדה (בראשית לג, יט) — "חלק בשדה, להודיע כי מעלה גדולה יש לארץ ישראל. מי שיש לו בה חלק, חשוב הוא כחלק עולם הבא". ברם לא אסתייעא מילתא. המחשבה היתה טובה, אבל לכלל מעשה לא הגיעו. דרושים היו כספים במזומנים, אך עניי ירושלם אלה, החיים בלחם צר ומים לחץ, או המקבלים פרוטות מקופת רמבעה"נ, שאינו מספיק להם אף לשלם שכר דירה זמים. מאין יקחו יהודים מדולדלים אלה כספים כה רבים. מה שיהודים יקרים אלה גאלו אז מאדמת הארץ חסכו ממש מלחמם הצר. המחיר שנדרש בעד האדמה ההיא היה גבוה ביחס לשאר האדמות שנקנו באותו זמן. לא היתה אז חברה שתהיה מוכנה לטפל באותה קניה. המחיר שנדרש אז היה 3 לירות לדונם. השטח שעמד להמכר היה 300 דונם וברצון טוב בלבד אין קונים קרקע. כך נסתיימה אז פרשה שהיתה יכולה להיות לפאר לישוב כולו ונסתם עליה הגולל לחלוטין. אבא ז"ל הצטער הרבה על כך ולא פעם היה מזכיר באנחת לב כי לא היתה השעה מובשרת למעשה גדול זה.

לאחר מפח נפשו זה שיקע עצמו אאמו"ר ז"ל עוד יותר בד' אמות של תורה.

---

1 חלק מאדמת רמה בבר קנו אמנם תושבי ירושלם בשנת תרמ"ז לכונן שם מושבה קטנה, אך לא עלה בידם לקבל קושנים על אדמותיהם ועתה נתחדשה שוב ההתעוררות לגאול אדמה זו. (ראה לות א"י, התרס"ב, וגרייבסקי "ספר הישוב" עמ' 78).

2 ראה "מאה שערים", עמ' 186 [י. ר.].

3 אחיו של ר' זלמן בהר"נ לוי, מבוני השכונה מאה שערים.

וכל ארבע שנותיו מח' תמוז תרמ"ח עד כ"ז ניסן תרנ"ב שעוד נותרו לו להיות בארץ הקודש הקדיש עצמו להרביץ תורה ברבים. באשמורת הבוקר היה מגיד שיעור בבית־הכנסת של ר' ברוך שוארץ ורוב שעות היום היה נמצא בבית הכנסת של מיס"ס דווים (הנקרא „אהל שרה") בתוך מאה שערים והרבה בתורי חמד ישבו שם ושתו בצמא את דבריו.

ובירושלם תהיה פליטה

בשנת תרמ"ט לאחר הפוגרומים שהיו ברוסיה נפתחו שערי הארץ. אמנם לא באופן רשמי. אך הורשה לתיירים לעלות ארצה ולשהות בה שלושה חדשים. כאילו ניתנה פקודה מגבוה להעלים עין מתנועת התיירות ולא לערוך עליה ציד. בירושלם הורגש אז כי בא איזה שנוי לטובה. אך העיר לא היתה מוכנה ל„עליה גדולה" כזאת כביכול. עסקני ירושלם החלו לטפל בעולים החדשים ובעיר ספרו אז כי נשכרו כמה חצרות לשיכון העולים החדשים. חצרה של „שרה די בריסקרן" ! (שרה מבריסק) נישאה בפי כל. חצר זו שהיתה בקרבת מאה שערים הכילה שמונה חדרים בפולים. שברו בה ארבעה חדרים ועוד בית שנבנה באותו זמן.

זוכרני עוד איזו נדיבות לב יהודית הראו בני מאה שערים והסביבה. במשך היום הראשון לבואם של העולים רוהטו ארבעת החדרים ע"י יהודי־חלוקה אלה. הם באו מי בשולחנו ומי בכסאו. מי בספה ומי במזרן. וכל הקודם זכה. כלומר. כל המקדים להביא הוא זכה במצוה. עוד זכור לי שעמדנו כמה בחורים ואברכים ונגשו אלינו כמה זקנים וזקנות ובקשונו : בואו. למען השם. ועזרו לנו להעביר מעשר מרהיטינו וממטלטלינו למען אחינו הפליטים.

קול העזרה למען הפליטים נשמע גם בחוץ לארץ. החלה לבוא עזרה גם משם. בהרבה לקחו את חלקם אז יהודי אונגריה וטרנסילבניה. על יהדות זו יש ליחד במקצת את הדיבור. רעיון ארץ־ישראל וחיבת הארץ היו מעורים בהם והיו חלק מהוויתם. אין לך דבר בתחיית הארץ עוד מראשית ה„עליות" שיהודים אלה לא לקחו חלקם. רוחו של החת"ם סופר רחפה על יהודים פשוטים אלה וחשו כבר בגולה באוירה של ארץ־ישראל. הכל הרגיש את עצמו שותף ליצירה הגדולה המשחזרת מעבר לימים. שם בארץ הקודש. היה מי ששיתף עצמו בגופו ועלה

---

[1] אשתו של ר' יוסף כהן שעלה לירושלם מבריסק. בעלה ישב והגה כל ימיו בתורה והיא היתה המפרנסת את הבית. אשה חרוצה היתה ומלאה מרץ. קנתה ביחד עם יהודי אמריקאי אחד, ר' שמעון יעקב, את המגרש על יד השער המערבי של מאה שערים ובנתה שם את הבתים שעומדים עדיין עד היום והפונים לרחוב מאה שערים, בין בתי ווארשה ובין שבונת „מאה שערים". כנה האחד ר' אברהם יעקב הכהן היה שנים רבות, עד יומו האחרון, ראש השנה תרצ"ג, מנהל „בקור חולים" ואחיו ר' אלי' כהן היה קבלן מפורסם בירושלם וידו רב בבנין בתי ירושלם החדשה. נפטר י"ז אלול תש"ה. [על ר' אברהם יעקב הכהן עי' במחברתו של גראיבסקי עליו, ירושלם תרצ"ג, — ב.] על ר' אלי' עי' דבורי בנו מ. ר. כהן ב„כרם ציון", ספר עשירי, ירושלם אלול תש"ה.

לקחת את חלקו בבנין והיה מי שעזר בכספו ונענה לבל אשר נתכנ לטובת ישוב הארץ, חלקם היה רב בבנין הארץ ועוד היום עומדות במצבות חיות לזכר יהדות יקרה זאת, שכרעה תחת מגפו של הצורר, השכונות והפרוורים, בתי־מחסה בעיר העתיקה, בתי אונגארן, בתי זיבנבירגן, ועוד, שנבנו מפרוטותיהם של אחינו אלה.

עתה עם עליית פליטי רוסיה שוב לא טמנה יהדות זו את ידה בצלחת, כספים החלו לזרום על שם הגאון מהרי"ל דיסקין, מובן שכספים אלה לא באו רק משם, אבל רב היה חלקם אף בזה.

לאחר שנצבר מעט כסף כדי אפשרות של כניית כמה כתים, התיעצו המטפלים בדבר עם המו"מ דירושלם והוחלט לבנות מאותו כסף שנשלח בשביל פליטי רוסיה, שמונה בתים כפולים, היינו ששה עשר תדרים, בשביל הפליטים, בתים אלה, שכונת „פליטי רוסיה", עומדים עוד היום ברחוב תחכמוני בשכונת מקור ברוך.

ברם, עברו ימי הזעם ועולים אלה לא זכו להתערות בחיי הישוב. לא עברו ימים רבים ופליטים אלה נתפזרו לכל עבר. מי שזכר „את הדגה אשר נאכל" וחזר לרוסיה ומי שרוחו שאפה לארץ הזהב, לארץ הדולרים והאפשרויות הרבות. חלק גדול מאלה שקבעו את גורלם עם גורל ארץ הקודש, עבר למושבות וירושלם לא שימשה להם אלא תהנת־בינים, תחנת מעבר.

נעגועים וכמיהה

רק שנים מעטות זכה אאמו"ר ז"ל להסתופף בנחלת ה' וכאילו הרגיש מיד בבואו ארצה, כי שנותיו כבר ספורות ויש לנצל את הזמן. וממחשבה למעשה — סגר עצמו בד' אמות של הלכה ולא מש מאהלה של תורה. עשה לילות כימים, למד ולימד. הרביץ תורה ברבים עד יומו האחרון. מיצר היה שאינו עולה בידו לקיים את המצוות המעשיות התלויות בארץ. מלא היה אהבת הארץ והיה אומר כי אינה דומה מצוה הנעשית בחו"ל לזו הנעשית בארץ. אבל כיצד לזכות במצוות שהארץ גרמן, מצוות התלויות בארץ. כבר הרחבתי את הדיבור בפרקים הקודמים על דבור בלשון הקודש ועל נסיון של קניית קרקע בא"י על מנת לעבדה ולזכות באותן המצוות הבאות מכוח עבודת האדמה. אך הוא לא זכה לכך ואם בעצמו לא זכה הרי זיה שמח ומתעודד בראותו כל בית נוסף בעיר הקודש. שמח שאחרים זכו להציב גבול אלמנה.

נעגועיו רבו לבית, לאמי המסכנה, שלא זכה להעלותה ארצה, ולילדותיו, אלו אחיותי הקטנות, שנשארו שם בעיירה הקטנה ללא יד מחנכת של אב. נעגועיו אלה וכמיהתו הרבה להידבק באדמת ארץ הקודש שלא עלתה בידו, כל אלה קצרו את ימיו. גם יד הבדידות היתה רבה כדי להרוס את בריאות גופו.

כל השבוע לא עלה בשר על שולחנו ובשבת כשהיינו סמוכים על שולחננו

והאשה המבשלת לנו היתה מגישה את מנת המזון שלנו, היה אאמו"ר שונה פרקי משניות על פה, נאנח וגעגועיו גברו ביותר.

גופו נעשה חלוש יותר ויותר ולא היתה בו עוד ממידת ההסינות להתגבר על המחלה שתקפתו.

שעותיו האחרונות של אאמו"ר זצ"ל

היה זה באסרו חג של פסח שנת תרנ"ב ואבא נפל למשכב. חומו גבר. רופאים מומחים ביותר לא היו אז עדיין. הרופאים של אז היו הד"ר פופעלעם בעיר העתיקה, ד"ר וולאך וד"ר אברהם פויכטוואנגר מחוץ לעיר. הם טיפלו בו וקבעו כי זוהי קדחת, אבל אח"כ נתברר כי אין זו אלא דלקת הריאות ואין גופו די מחוסן להתגבר על מחלה זו.

כל ימי מחלתו הייתי ליד מיטתו, יחד עם אחדים מתלמידיו, יחד שימשנו אותו ליד מיטתו ויחד ירדנו להתפלל על יד הכותל המערבי. כשחזרנו מהכותל כבר ראינו ששעותיו האחרונות קרבות. גם הוא הרגיש כי רגעיו האחרונים ספורים כבר.

הצוואה

אאמו"ר קראני אל מיטתו והשאיר לי את צוואתו שהסעיף העיקרי והראשון בה היה: שלא אצא מארץ־ישראל על מנת להשתקע בחו"ל, אך אם יגברו געגועי לאמי ולבני הבית, הרי רשאי אהיה לנסוע לשם, אך לא ליותר מי"ב חודש. צוואה זו מסר לי בכל חום לבו ובדעה צלולה וביקשני שלא לזלזל בדבריו האחרונים, ואני אז נער בן ט"ו שנה ולא היו לי כאן לא קרוב ולא גואל מלבד תלמידיו. כה עזה היתה חיבתו לארץ שרצה לקשור בה אף את בן זקוניו, נער רך ובודד, בצוואתו התקיפה לא לעזוב את הארץ.

הירושה

ושוב, עתה הגיעה לידי, העסיק לי, השעה לקיים את המצוה האחרונה שיהודי עלי אדמות יבול לקיימה, והיא מצות הירושה, והורשתם לבניכם... אבל מה יוריש לבניו והוא אין אתו כל מאומה ופטור בלא כלום אי אפשר. קמט עמוק נחרש במצחו ונראה היה כי הדבר מטריד אותו טרדה אחרונה. הוא התאמץ בכוחותיו האחרונים והתרומם מעל מיטתו ושוב החל לדבר אלי בקולו השקט והעמום, אבל החם, — מעט הספרים הנמצאים אתי, אמר, אותם אני מוריש לבני אחרי ויתחלקו בהם כרין. לא זכיתי, אמר לי, להתנחל בארץ ולהוריש לבני אחרי את נחלתי בנכסי דלא ניידי ולקיים את המקרא „והורשת" במילואו ותהא ירושה זו, ירושת

הספרים המעטים, העורק האחרון אשר יקשר את בני אחרי עם זכר אביהם שלא זכה לראותם נשתלים כאן בארצנו הקדושה.

לאחר שגמר למסור את צוואתו, לקח את ספר התהלים עם פירוש הגר"א, «ביאור אברהם», ולא הוציאו מידיו עד יציאת נשמתו הטהורה אל על. אמר את כל הוידויים בדעה זכה וצלולה, וכשחש שרגעיו בעולם זה הם האחרונים וכי הוא עומד כבר על סף של עולם אחר, עולם הנצח, קרא בקול «שמע». סביב מיטתו עמדו יותר ממנין תלמידי חכמים, נשמתו הטהורה יצאה בנשיקה[1].

מסירת מודעה

סיפרו לי כמה ממקורביו שעמדו על־יד מיטתו בשעה שירדנו לבותל המערבי להתפלל לשלומו, כי קראם אליו ומסר להם מודעה בפני מנין, כי כל מי שאכל את כספו בידיעתו או שלא בידיעתו, הרי הוא מוחל לו במחילה גמורה, ואם בא אולי לעולם הזה רק כדי לתקן את אשר עיוות בגלגול קודם. הרי הוא מוסר מודעה, כי אינו רוצה יותר לבוא לעולם הזה וכי הוא רוצה להפרד עתה מעולם זה לנצח..

הלוויית אאמו"ר ז"ל

לא עברה שעה מהסתלקותו של אאמו"ר זצ"ל והשמועה עשתה לה כנפים. במאה שערים החל הכל להתאסף ולבוא לחלוק לאבא את כבודו האחרון. בין המלווים הראשונים היה הרה"ג ר' יחזקאל וויינברגר זצ"ל, שמסר לי באותו מעמד. כי אבא מינה אותו לאב ולפטרון עלי.

גופתו הקדושה של אאמו"ר הוצאה ואני לויתיו בקדיש הראשון שלי. חבריו רצו להספידו, אך רצונו של אדם הוא כבודו, והוא הרי ביקש בצוואתו לא להספידו. ניתנה לי הרשות או להפרד מאבא בשמי ובשם אמי, אחי ואחיותי.

אני נפרד מאבא

זוכרני ואני פתחתי במאמר חז"ל הידוע «תניא רבי שמעון בן יוחאי שלש מתנות טובות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל וכולן לא נתנן אלא על ידי יסורין, אלו הן: תורה ארץ ישראל ועולם הבא, תורה מנין, שנאמר: ,אשרי הגבר אשר תיסרנו י־ה ומתורתך תלמדנו'; ארץ ישראל, דכתיב: ,כי כאשר ייסר איש את בנו, ה' אלקיך מיסרך'. וכתיב בתריה: ,כי ה' אלקיך מביאך אל ארץ טובה'; העולם

---

1 על גבי מצבתו חקוק: «פ"נ הרב הישיש מו"ה נפתלי הערץ במו"ה משה הלוי ממדינת זיבנבירגן, הרביץ תורה ברבים בחו"ל ופעה"ק, ב בו ניסן תרנ"ב. תנצב"ה».

הבא. דכתיב: ‚כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר׳ " (ברכות ה.) י. ושלושה דברים אלה אף באים ביסורים — תורה, שנאמר: אדם כי ימות באוהל, ואין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו באהלה של תורה והוא הרי לא פסק פומיה מגירסא והרביץ תורה ברבים בחו״ל ובאה״ק ועל כך יעידו כל תלמידיו אלה המלווים עתה את מיטתו. ארץ ישראל — הרי הפקיר את ביתו ומשפחתו וקיבל עליו עול גלות ויסורין באהבה, כיתת רגליו ועלה לארץ הקודש ברגל, התגבר על געגועיו לבני ביתו הקטנים ועמד בנסיון ונשאר בארץ, ועוד היה בדעתו ועזה היתה שאיפתו זו להתנחל על אדמת הקודש. ואם שני אלה לו, אם ידע להתגבר ולקבל עול יסורין באהבה, בודאי זכה גם למידה השלישית, שאף היא נקנית ביסורין והיא: עולם־הבא. והחוט המשולש, זה שזכה להגיע לכתר של המשולש, לא במהרה ינתק, לעולם לא ינתק מלבנו. לאחר דברים אלה קראתי בבכי עצור: אבא יקר, אתה הולך למנוחות, שערי גן עדן פתוחים לפניך, ואותי אתה עוזב בודד ויחידי לנפשי, רחוק ממשפחתי, הדמעות שמו מחנק לגרוני ואפסיק באמצע דברי.

עז היה רצוני ללוות את אבא בדרכו האחרונה, אבל מנהג קדמון הוא בירושלם כי אין בן מלווה את אביו ותזרתי...

---

[1] עי׳ גם מכילתא פ״פ יתרו וספרי, פ׳ ואתחנן.

פרק שלישי

ספינה בלא קברניטה

שעותי הראשונות ביתמותי — לאחר סתימת הגולל — לאחר שבעה — רבי אהרן ברוקנשטין — רבי יחזקאל ווינברגר — מדברים בי נכבדות — אני מחפש תכלית — רבי שלום שו"כ — מעשה כחלף — שוב שרכנים — התנאים.

שעותי הראשונות ביתמותי

החדר שבו נסתלק אבא היה חדר קטן בקרבת מאה שערים, על יד מאפית ברמן [1]. רהיטים כמעט שלא היו בו, מלבד מטה, שולחן קטן וכמה כסאות. בחדר קטן זה הרגשתי עתה בחזרי אליו יחידי, את רגשי היתמות הראשונים. נתיתם עלי עולמי בבת אחת. נער צעיר, בודד וגלמוד ישבתי על הארץ ולא ידעתי את נפשי. שמתי פני בכפי והתיפחתי מרה... הלב נצבט בי והראש נסתחרר, ובקרבי מחשבה אחת: לו היתה אמא אתי כאן והוקל לי. אבל אמא, אתי ואחיותי הם שם במרחקים, ואין אתם יודע דבר מאסוני־אסוננו.

אני מתיפח וגרוני נחר בצעקות: אבא על מי עזבתני. נשים טובות ורחמניות נכנסו אלי שלא לעזבני יחידי, ובבכי עצור העמדתי פנים במבליג על באבי.

לאחר סתימת הגולל

לאחר סתימת הגולל על קברו של אאמו"ר זצ"ל, תזרו כל המלווים לחדרי הקטן, מיד החלט על משלוח טלגראמה לאמי ולאחי הר"ר משה ור' חיים. כל רכושי שהשאיר לי אבא היה סך 2 נאפוליון, ומזה שלמתי נאפוליון אחד כעד טלגראמה. בהגיע שעת מנחה זירוני ר' יחזקאל ווינברגר לעבור לפני התיבה, כי כן היה רצונו של אאמו"ר זצ"ל.

בימי השבעה באו לנחמני רבנים ותלמידי חכמים, כי הכל העריצו את אבא ז"ל. בשעות היום רבו המבקרים והמנחמים והתנועה בחדר שפכה קצת את סערת רוחי והרגיעה את עצבי. אבל לאחר תפילת ערבית, כאשר כלתה רגל מן החדר, והצללים החלו להטיל את אימתם עלי, הייתי נסגר עם עצמי ועם כאבי, יחד עם צערי העמוק.

---

[1] אז היתה שם בקרבת מקום סחנת־קמח של הר"ר משה ליב פרידלנדר, אבי וקנו של ר' יצחק דוד מן. (ר' לעיל עמ' 45).

לאחר שבעה

עברו ימי השבעה וחיי החלו להכנס למסלולם הרגיל, ואני, הנער הרך, בן הט״ו, איני מוצא בהם עדיין את דרכי. גם קודם לכן, בחיות אאמו״ר ז״ל עוד אתי בחיים, כבר דאגתי אני לסדרי החדר, לקנות צרכי אוכל. אבל עתה נראו לי הדברים קשים יותר מן המירה. דומה הייתי בעיני כספינה שנטרפה בלב ים בלא קברניטה. ואני נער רך, עוד טרם מלאו לי ט״ו שנה והייתי זקוק עדיין ליד מדריכה ומטפחת ויד זו נסתלקה ממני.

רבי אהרן ברוקנשטיין

ברם, זכורים לטוב שני האנשים הגדולים שהיו לי לסעד ולתמך להעלותני על המסילה. ואלו הם: הרב הצדיק רבי אהרן ברוקנשטין זצ״ל והרב ר׳ יחזקאל וויינברגר ז״ל. רבי אהרן בא לירושלם בשנת תרט״ו ממדינת זיבנבירגן והיה אולי הראשון ממדינה זו שעלה ארצה. ביחד עם אשתו בא, וגם היא היתה צדקת, וספרו עליה, כי היתה לבושה טלית קטנה מצויצת [1]. ר׳ אהרן היה מבוני בית־הכנסת הגדול בחורבת ר׳ יהודה החכיד. לאחר שהבית נבנה נמנה אף הוא ביחד עם ר׳ אריה ליב נאמן ור׳ יואל משה סלומון [2] לגבאי ביהכ״נ ארבעים שנה בערך. הוא היה איש צדיק תמים ונשוא פנים. לאחר שאשתו הראשונה נסתלקה נשא את בתו של ר׳ אלימלך הרשלר. אביו של ר׳ לייב דיין [3]. בנים לא היו לו מאשה זו ורק בת אחת. משפחת ר׳ מרדכי וויינגרטן, ראש ועד העיר העתיקה, מתייחסת לבת זו.

---

[1] „ר׳ יהודה רמי תבליחא לפרזומא דאינשי ביתיה (היה מטיל ציצית לבגד שמתכסה בו אשתו — רש״י) ומכרך בל צפרא להתעטף בציצית״ וכו׳ (מנחות מג, א) ועל מיכל בת שאול אף מובא בגמרא שהיתה מנחת תפילין, דתניא: „מיכל בת כושי היתה מנחת תפילין ולא מיחו בה חכמים״ (עירובין צו, א). „בת כושי בת שאול, כרוכתיב על דברי כוש בן ימיני והיינו שאול״ (תוס׳ לברכות יד ע״ב, ד״ה ויאמר).

[2] ראש משפחת סלומון, בנו של ר׳ מרדכי צורף היוצ, מבוניה הראשונים של שכונת נחלת שבעה וממיסדי פתח־תקוה ואחד משלושת העורכים של העתון העברי הראשון בירושלם „הלבנון״ (תרכ״ג) ובתרל״ז עורך העתון „יהודה וירושלם״.

[3] היה תלמידו של הרב מוהרי״ל דיסקין מבריסק ואח״כ נעשה ספרא דדיינא בירושלם, וכאשר הגרש״ם מינהו לר״צ, אמר עליו, כי מעתה תרגיש ירושלם בחסרונו של ספרא דדיינא, כי אין בירושלם אדם אחר שיהיה ראוי למלא את מקומו. (ראה עליו ב„מאה שערים״ לריבלין עמ׳ 160). [אשה זו היתה נשואה לדודי אחי־אבי, הר׳ הלל, בנו בכורו של הר׳ יוסף יואל ריבלין, סופר כולל הפרושים ונתגרשה ממנו. על ר׳ הלל ראה ספרי „מאה שערים״ עמ׳ 158. — י. ר.].

רבי יחזקאל ווינברגר

האיש השני שהיה מן התומכים בי, היה הרה"ג ר' יחזקאל ווינברגר [1], שהיה מבאי בית־אבא והוא הוא שהכטיח לי בהלויתו של אבא להיות לי לאב ולפטרון. ר' יחזקאל היה תלמיד ותיק של הגאון רבי יהודה אסאר [2], בעל „תשובת מהרי"א", רב בדונו סערדאהעליי. ר' יחזקאל היה רב בעיר מורושאויוואר•• בטראנסילוואניה. אשתו הראשונה יצאה מדעתה וסבל מכך הרבה מאד. לבסוף קיבל היתר ממאה רבנים ועלה ארצה ובאן נשא לו אשה אחרת וגם ממנה סבל הרבה. בנים לא היו לו כל ימיו. היה תלמיד חכם גדול ולא פסקה גירסא מפיו. היה גר אז בשכונת שער הפינה [3] והוא שקיבל עליו להיות לפטרוני. אצלו הייתי לומד כל יום כמה שעות גפ"ת.

מדברים בי נכבדות

לאחר השעור אצל ר' יחזקאל הייתי הולך לבית־המדרש של ר' ברוך שוואַרץ במאה שערים ושם חזרתי על שעורי. את רוב שעיתי בליתי באותו בית מדרש, אבל שם קפצה עלי רוגזם של השדכנים והדריכו את מנוחתי. בעיקר הייתי מתבייש בפני חברי שילעגו לי. סוף סוף הפניתי את השדכנים אל מדריכי הר' יחזקאל וכך נתפטרתי מהם. אבל לא לאורך ימים.

אני מחפש תכלית

עתה כשהחלו לדבר בי נכבדות, ידעתי כי תחילה עלי להגיע לאיזו תכלית. עלי ללמוד מלאכה כל שהיא. באותו בית־מדרש התפלל אחד השו"בים הוותיקים, ר' שלום שו"ב, והחלטתי ללמוד אצלו מלאכה זו. גם הר"י ווינברגר הסכים לכך ואף דחק בי, ונימוקו עמו: לכל כולל יש לו שו"ב משלו שהוא כעין בא־כוחו בועד

---

1 נזכר ב„שערי צדק" להגאון ר' מנחם מנדל פאנעט מרעש, חלק או"ח, מונקאטש תרמ"ד סי' סד [כ.]. (ר' לעיל עמ' 5 בהערה ולהלן עמ' 97).

2 רבי יהודה אסאד, בעל „תשובות מהרי"א", הנקרא גם „יהודה יעלה", שני חלקים (לעמבערג תרל"ג, פרעשבורג תר"מ). נפטר בשנת תרכ"ו. עיין עליו: שוואַרטץ, שם הגדולים מארץ הגר, עמ' 73—74). [כ.].

3 השכונה הקטנה „שער הפינה" בעשרות הבתים שלה, נקנתה בשנת תרמ"ז־תרמ"ח ע"י כני ירושלם, ר' מאיר שמעון ליכריכט, הר' כצלאל לאפין ר' בנימין זאב ספיר, כנו של ר' יעקב ספיר בעל „אבן ספיר", היה מלמד כת"ת עץ חיים, ור' אליהו זודל האופה, חתנו של ר' יעקב ספיר הנ"ל. היה גם חבר כועד מאה שערים ואחד מבוניה. (עיין גם „מאה שערים" לי. רייכלין, עמ' 31, 144 ועמ' 116 הערה 71). אלה פרצו את חומת מאה שערים וקנו את המגרש לא רחוק מה„חומה" ובנו את הבתים ומסרום במשלומים קטנים לחברים. ר' מאיר שמעון ליכריכט גם גר שם ואף הקריש חדר אחד בתוך חצרו למקום תפילה. (עיין גם גראייבסקי, ספר הישוב, ירושלם תרצ"ם, עמ' 31 וזכרון לחובבים הראשונים חוב' ו).

• Dumaszerdahely •• Marosujvár

השחיטה, ולכולל זיבנבירגן אין עדיין אף אחד מכלי הקודש ולכן הבטיח לי להשתדל בועד השחיטה, שעמד תחת השפעת מרן הרה"ג מוהרי"ל דיסקין, והוא הכיר יפה אף את אאמו"ר ז"ל, שיקבלוני כשוחט.

בינתים שלחתי מכתב לאָחי הרב ר' משה לשאול גם לדעתו ואף בקשתי ממנו עזרתו הכספית. אמנם בסף רב לא נדרש ממני בעד לימוד השחיטה, בסך הכל שבעה נפוליונים, מלבד דמי החלפים. אבל גם סכום זה היה רב מאד לגבי דידי בימים ההם.

ר' שלום שו"ב

ר' שלום שו"ב היה משרידי הניצולים לאחר הרעש של צפת. למזלו נשאר תבוי בחורבה אחת מחצת למפולת אבנים וניצל בדרך נס לאחר שפינו את המפולת. בצוארו נשארה לו צלקת שנגרמה לו על ידי המפולת. הוא היה אחד השו"בים הראשונים של קהל חסידים בירושלם. קדם לו אמנם ר' אליעזר שו"ב ליפוביץ, גם הוא מניצולי צפת, והיה תחילה שו"ב בבירות ואחר כך עבר לירושלם. כשנפרדה השחיטה האשכנזית לשחים: לחסידים ולפרושים, היה ר' אליעזר לשו"ב החסידים. אגב: את נכדתו, בת־בתו, נשאתי לאשה, ועוד ידובר עליו אי"ה במקומו[1].

ר' שלום היה מפורסם בין השוחטים לתלמיד־חכם גדול. גר אז במאה שערים ולא היו לו זרע של קיימא. לעת זקנתו נשא את אלמנת ר' אברהם אבא דייטש, ממשפחה אונגרית ידועה, משפחת רבי שמעון דייטש, מתלמידי התם סופר. עם בנה של אלמנה זו, עם ר' יוסף דייטש, התחלתי ללמוד יורה־דעה וגם למדנו יחד השחזת הסכינים ומעשי השחיטה. ר' שלום היה בכר זקן אז וזוכרני איך היה יורד אל בית המטבחים כשהוא רכוב על חמורו. בית המטבחים היה גם אז רחוק מן העיר, בין הכנסיה הדומניקאנית ובין המוניון רוקפלר של היום. בבואו לבית־המטבחים לא היה שוחט אז בעצמו אלא רק בודק. ר' שלום הטיל עלינו להשחיז הרבה חלפים ולהביאם לבית־המטבחים והרבה מהשוחטים היו משתמשים בחלפים שלנו. אנו גם התחלנו כבר לשחוט כבשים ועזים. וכן היה אז דרך השחיטה: כל השחיטה, הן של היהודים והן של הערבים, היתה נשחטת לשמה ואם נטרפה היתה עוברת לקצבים הערבים, הן מוסלמים והן נוצרים. אנו פרחי־השוחטים היינו משחדים את בעלי הבהמות הדקות של הערבים שיתנו לנו לשחוט לשם אמון ולמוד.

מעשה בחלף

הימים עברו והגיע הזמן לקבל כבר את „הקבלה" — תעודת־ההורמנא, בעין תעודת הסמיכה של השוחט, שהוא רשאי לשחוט ברשות עצמו, — או החל הספק

[1] עיין להלן עמ' 76.

לכרסמני אם כדאי כל הדבר לקבוע את גורלי כשוחט. והרבה פנים היו לשלילה. ראשית: ראיתי את עצמי צעיר מדי להעשות כשוחט הכולל, ואם אהיה ל"סתם שוחט עופות". לא תהיה לי מזה פרנסה בריווח ואף אין זה לוקח ביותר את לבי. עוד טעם היה לפקפוק: קבלתי מכתב מאחי ר' משה, ששימש אז בכתר הרבנות בעיר אחת באונגריה ובאותו מכתב קרא עלי שלא חכיתי לתשובתו אם ללמוד דיני שחיטה בכלל או לא. הייתי אובר עצות, וכשעמדתי על סף הספק והנה בא מעשה והכריע את הכף לצד השלילה וכך היה הדבר: ככל פרחי־השוחטים נהגתי גם אני לפעמים מעשי קונדם בחלף שהיה בידי וכדי להראות שהחלף שלי חד ביותר, תלשתי שערה אחת מפאותי והנפתי את החלף עליה למען תחתכה לשתים. והנה הוסט החלף על קצה אצבעי וחתכתי לי את הצפורן עם הלק מהאצבע. מעשה זה כבר סתם את הגולל על מחשבתי להיות שוחט ואף את ה"קבלה" לא הוצאתי. נשארתי חובש בית המדרש.

שוב שרכנים

הרה"ג ר"י ווינברגר זצ"ל שהיה לי לאב לכל דבר, מצא עתה כי הדרך הטובה ביותר בשבילי היא שאקח לי לאשה את אחת מבנות ירושלם ואמצא לי בית ומשפחה כאחד, ולא אהיה יותר עזוב לנפשי. השדכנים החלו שוב לדרוך על מפתנו ולהדריך את מנוחתו, אך אלי לא העזו יותר לבוא. באחד הימים באה האשה הכבודה מרת פינה [1], אשתו של הרה"ג ר' יהודה בלומענפעלד (לומזער) [2], והציעה לי את בתו של ר' משה געשקע"ס [3], הוא המדפיס הירושלמי, ר' משה ב"ר בנימין

---

1 היתה בתו של ר' ישראל ב"ק.

2 ר' יהודה לומזר עלה ארצה בערך בשנת תקצ"ו, בהיותו צעיר לימים. היה אדם חזק בגופו וברוחו וידוע היה בשם "הגבור". מת כבן תשעים בשבת פ' וישב כ"ג בסלו תרע"א. אני מביא בזה את הניקרולוג שבא עליו ב"המוריה":

"ביום השבת נפטר בעירנו אחד מזקני הישוב וגדולי התורה בירושלם, הרה"ג רבי יהודה מלזמה, שהיה ידוע ליושבי ירושלם בשם רבי יהודה לומזר. הוא היה גדול בתורה ומאז בואו אל ארץ הקודש זה ששים שנה בערך, שמש את כל גדולי וגאוני ירושלם שהתנוססו לשם במשך זמן זה.

מלכד זה הצטיין המנוח בספוסו הבלתי רגיל שקשה לפגוש דוגמתו ביהודי הגלות, ובנעוריו היה נחשב בירושלם ל"גבור" והיה מלא עזמה ואומץ לב, ומעולם לא וחר על שום עלבון מצד איזה פרא מהערבים האורחים נגדו.

פעם אחת הלך הוא ועוד שנים עמו רגלי לקבר רחל, בדרך סגעו בהם ערבים שהתחילו לתגר בהם, אבל מה נשתוממו אלה בראותם את "היהודי" עומד נגדם כלי כל מורך, ואמנם הראה להם גם את נחת זרועו ויפיצם לכל עבר. בן תשעים שנה בערך היה במותו, ולא מת מסיבת שום מחלה אלא מאפיסת הכוחות, במוצאי שבת היתה הלויתו ויספידוהו ורבים נהרו אחרי מטתו. תנצב"ה". ("המוריה" תרע"א, גליון 46).

3 ר' משה, בנה של נעשקע, אשת ר' בנימין לילינטהאל. גם אשתו נקראה כיילה נעשקעס, על שם חותנתה.

לילינטהאל, בעל בית הדפוס בבתי מחסה, אחד מבני כולל הו"ד. ר' משה זה שם עינו בי לטובה והציע לי את בתו הבכירה ונדוניה של חמשים נאפוליון זהב, מלבד התכשיטים וכמה שנים לאכול על שולחנו ("קעסט"). השידוך מצא חן בעיני. כמיהתי לבית חם ולמשפחה מבוססת גברו כהרבה ומכלי שאראה עוד את הכלה נתתי הסכמתי לשידוך זה. אבל תחילה היה לדבר עם ר' יחזקאל ויינברגר ולקבל את הסכמתו. דבר זה נטל על עצמו הר' יהודה בלומנפלד. השנים נדברו ביניהם והחליטו כי תחילה עלי לראות את הכלה. תפקיד זה הוטל על אשתו של ר"א ברוקנשטיין. היא לקחה את הכלה לטיול קצר ובדרכה היה עליהן לעבור דרך אחת הסמטאות, שגם אני אעבור שם ואוכל לראותה. הפגישה נתקיימה.

התנאים

עתה החלו כבר לדבר על זמן התנאים. אך לפני כן היה עלי לעבור עוד בחינה. צריך היה אחד מבני משפחת הכלה לבוא אל החתן ולבחנו אם הוא בעל כשרון וראוי והגון הוא. הרה"ג ר"י בלומנפלד בעצמו בא אלי והתחיל לשקול ולטרוח אתי בדברי הלכה ואחר כך טפח לי על השכם והוכרע הגורל.

התנאים נתקיימו בט"ו בשבט תרנ"ג בבית חותני הר' משה לילינטהאל בבתי מחסה בעיר העתיקה. לתנאים באו חברי בני הישיבה וגם מגדולי התורה. פתחתי בדרשה שנטלו בה חלק רבים מן המסובים. ה"תנאים" נכתבו וזמן החתונה נקבע לחודש אלול. את הנדוניא צריך היה חותני להשליש חודש לפני החתונה.

כלתי פיגא (צפורה) רחל בת ר' משה וביילא לילינטהאל היתה הבכירה בבית שבו היו מלבדה עוד שלוש בנות ובן אחד.

זמן וכלה כי נפגשו בימים ההם היה האודם מכסה את פניהם וכל אחד המשיך את דרכו אפילו מבלי אמירת צפרא טבא וכדומה. החתן היה אז בבל יראה בבית הכלה. שבועות וחדשים היו עוברים מבלי שיראו זה את זה. בכליון עינים היה החתן מחכה לימי החגים שבהם יזכה להסב על שולחן חותנו לעתיד.

עצם היותי כאן, יחידי, בלי כל נפש קרובה, גרם אצלי להרגשת המחיצות האלה ביני ובין בית כלתי. מיד לאחר התנאים ראיתי את בית חותני כביתי שלי, ובכל דבר הקשה הייתי פונה אל חותני. בחגים הייתי מאוכלי שולחנו. גם השכנים נהגו בי קולא וידעו כי כדידי שאני. כך הייתי בבית כלתי אורח לעתים יותר קרובות וביחוד בחגים. אף מקום לינה קבעו לי על יד ביתם בביתו של שכנם הזקן ר' עזריאל ועליג הויזדארף ז"ל, המפורסם [1].

---

[1] אתר מבוני "בתי מחסה" ועוד ידובר עליו בסמוך. עליו ועל כל הענין של "בתי מחסה", ראה במאמרו של ג. קרסל : תשועה כללית ופרטית בקונץ "מידות קליפה" (אחדות העבודה, מאסף ד) תש"ו, עמ' 388—381.

פרק רביעי

בתי מחסה

ר' בנימין ליליינטהאל — חברת משמורים „אור תורה" — אחר מהחוט המשולש — בתי־מחסה — ר' עזריאל זעליג הויזדארף — ר' מאיר שעהנבוים — שטר המכר של בתי־מחסה — גאולת קרקע ביום הכפורים — גמילות חסד „אהבת ציון" — ר' משה זקס — התישבות חקלאית

ר' בנימין ליליינטהאל

משפחת אשתי קובעת לה מקום מיוחד בתולדות בנינה של ירושלם עיר הקודש. היה מן הצורך להאריך הרבה בפרק זה ולהאיר אותו באור המגיע לו. אך גם כאן לא נודע לי, לצערי הרב, הרבה מעברה של משפחה זו. אנשים שקטים היו, שלקחו הלקם בהרבה בבנין עיר הקודש. משפחה ששרשיה מסתעפים והולכים מצד אחד, מצד האם, לעליה החסידית של צפת, ומצד שני, מצד האב, לראשוני העולים מגרמניה לפני כמאה וחמשים שנה.

אבי המשפחה, מצד אביה, היה ר' בנימין ב"ר אברהם ליליינטהאל ממינכן שבבאוואריה, שעלה ארצה בצעירותו, כערך בשנת תק"ס. על משפחתו בחו"ל לא נודע לי דבר. בארץ מוצאו מוצאים אנו כמה משפחות בשם ליליינטאהל. אך לא עלה עדיין בידי לקבוע יחס משפחתי כלשהו ביניהן[1]. אולי עוד יעלה בידי, או בידי בני אחרי, למצוא את עקבות המשפחה, משפחת ליליינטהאל, בין יוצאי באוואריה.

משפחה היתה לו לר' בנימין גם בארצות הברית, והוא עצמו היה בעל אזרחות אמריקאנית ואף נסע לשם בגיל העמידה כשליחות ציבורית, ואף בענינים משפחתיים. אך על כך עוד אתעכב הלאה.

כאן בארץ הקדש נשא לאשה את מרת געשקע, שלצערי הרב איני יודע גם

---

1 הר"ר מקס (מנחם) ליליינטהאל בן ר' ליב ודינה זלינגמן (1882—1815). עיין עליו „היסטוריה של הספרות העברית החדשה" לפרופ' יוסף קלוזנר, כרך ג, עמ' 9—8 ועוד) וכן אחיו ליליינטהאל (1896—1848) ממציא הראון, גם הם יוצאי מינכן. השם מנחם חוזר אמנם כמה פעמים במשפחה. אף אחד מבניו של ר' בנימין היה שמו מנחם. (עיין עליו להלן עמ' 75). אם יש קשר משפחתי כלשהו ביניהם, או שהשם מנחם חוזר בדרך מקרה, הזמן יגיד.

עליה, כמעט ולא כלום. מתי באה ארצה אם לבדה באה, או בלווית משפחתה, ואולי נולדה כאן. גם שם משפחתה מבית אביה אינו ידוע לי.

לר' בנימין ולמרת געשקע נולדו חמשה בנים ושתי בנות. ר' דוד חי הכבור ומשנהו חותני ר' משה, והשאר : ר' יחזקאל, ר' מרדכי, ור' מנחם. הבנות היו : חנה וזלדה.

ר' בנימין ישב כל ימיו בירושלם על התורה ועל העבודה. לבוש היה כאחד מחכמי הספרדים. חבוש תרבוש. לבוש קאפטאן ועטוף בגלימה הערבית. שקט היה מטבעו ולא רדף אחר הכבוד. חינך את בניו לתורה ולמלאכה.

חברת משמורים "אור תורה"

הישוב בירושלם לא היה גדול אז והיה מרוכז כולו בעיר העתיקה, מסביב לחצר הידועה חורבת ר' יהודה החסיד. חצר זו עם בית המדרש הישן "מנחם ציון" שהיה בתוכה, שימשו אז מרכז לחייה הרוחניים של העדה הקטנה שהיתה אז בירושלם.

מר גראייבסקי, חוקרה המובהק של עיר הקודש, מביא באחת מחבוררותיו "מגנזי ירושלם" (חוברת יג, טבת תרצ"א) טופס קדמון של גאוני קדמאי דירושלם, שהדרת זקנה חופפת על הפנקס הישן של חברה עתיקה זו. באותו טופס התקנות מדובר על החברה "משמורים אור תורה" — שנתקנה להתאסף יחד בבית המדרש "מנחם ציון". כי "מי אשר יעלה בגורלו לעמוד על המשמר יהי' שלוחא דרחמנא". "אשר נמנו וגמרו להקהל ולעמד על נפשם... לעלות לבוא לשם ה' מקום שכינתו ולעבוד עבודתו... עמדו ישרים עמדו. קומו והתעודדו, נחזיק איש ביד רעהו נתאחזה בלבבינו איש באחיהו ונהי' מהשרידים. כלנו כאחדים נחוש לטובת עצמינו להזריז כל א' בגורלו ובשם אלקינו נדגול לבוא איש על דגלו, ולא יעצרנו גשמי סיבות הכבידות, ולא ימנענו מטר הטרדות מלבוא בית א' להלל ולהודות. גם ה' יתן לנו הטוב וארצנו תתן יבולה על הר ציון וירושלם יצמיח צמח צדקה ותהלה, ונבנת העיר עלי תילתה ויקבץ נדחי עמו ישראל שבגולה ויעמדו הכהנים לעבודתם ולוים לדוכנם וישראלים על משמרתם...".

חברה זו נוסדה בשנת טוב לישרים (תר"ז) ועל החתום באו באמת "גאוני קדמאי דירושלים" וביניהם ר' יוסף זונדיל מסלאנט, יוסף יואל ריוולין, יעקב הלוי ספיר, ובין אלה החתומים נמצא אף שמו של אבי חותני, בנימין במו"ה אברהם ז"ל לילענטהאל.

אחר מהחוט המשולש

שוב מצאתי את שמו של ר' בנימין בהרשאה אחת משנת תרי"ב, שאני מוצא לנכון להביאה כצורתה כפי שמר גראייבסקי מוסרה לפנינו. בה שוב מופיע

„מע' החמים ירא וחרד לדבר ה' כמו"ה בנימין ליליענטהאל" כאחד מהחוט המשולש ונבבד, שראשי כולל הו"ד מצאום כראויים להתדיין עם הישיש חכם עתיק כמוה"ר צדוק הלוי [1], שהיה שד"ר הכולל במדינת אמריקה, וזהו טופס ההרשאה [2].

מודים אנחנו החו"מ יתידי כולל עדת ישורון יליד דייטשלאנד והנלוים עמהם הי"ו איך אמו"ץ שהקנינו ד' אמות קרקע בחצרנו למע"כ חוט המשולש ה"ה הר"ר יוחנן צבי שלאנק וכו' ולמע' ידי"ן המוה"ץ הקצין כמו"ה ליב שעפס יצ"ו ולמע' התמים ירא וחרד לדבר ה' כמו"ה בנימין ליליענטהאל יצ"ו ואגבן ואגב ק"ס הרשינו ומנינו למע' ידי"נ הנז"ל שיהיו מורשים ואנטלרים בחריקאינו שיהיה להם כח ורשות הן לגבות לדון ולפשר עם מע' הרב הישיש חכם עתיק כמוה"ר צדוק הלוי יצ"ו שהיה שד"ר לכובת כוללנו הנז"ל וכו' כמדינת אמעריקא יע"א כידוע ומפורסם בשער בת רבים, ומעתה ומעכשיו שמנו את ידי מע' חוט המשולש ונכבדים הנז"ל בירינו ופיהם כפינו וכחם בכחנו ובגייתם כגבייתנו וקבלתם בקבלתנו ומחילתם במחילתנו וחתימתם כחתימתנו. באופן שכל מה שיעשו מעלת חוט המשולש הנז"ל הכל עשוי ורצוי מתוקן ומקובל עלינו כאלו נעשה ונגמר מידינו ממש מבלי שנוכל לומר להון לתקוני שדרנוכון ולא לעוות, וכך אנחנו אומרים למע' חוט המשולש הנז"ל: זילו וינו וזבו לעצמייבו ואפיקו לגרמייכו ולחולקייכו וכל מילי דמיתעני לכון מן דינא עלי דידן יהי' הדר ורשות יתיהב לכון לירד עם מע' השד"ר הנז"ל וכו' בין וין בין לפשרה להרתיב זמן וליתן פטורים, ומעתה ומעכשיו אנחנו מבטלים כל מין הרשאה אשר ביד שים ארם אשר יצא כבר או אשר יצא ויבא בחתי' יתידי כוללנו הי"ו ביטול גו"ש ומע"ע הכל נעשה ינגמר מידינו החתומי' מכה באופן היות"מ ומסופק לפי"ד וכתחז"ל ובקונ"ש במל"ב כתחז"ל בתו' ש"ת עד"ר שאנחנו מחוייבים לאַשר ולקיים כל מה שיעשו מע' חוס המשולש המורשים הנז"ל בלי שום שינוי ותמורה דלא וכו' ולא וכו' בביטול מועי וכו' ובפיסול צריהן וכו' לדעת הרשב"א זללה"ה וחמר וחיזוק שטר הרשאה דנא כחו"ת בל שטרי הרשאות דנהיגי בישראל העשויות כהוגן וכתחז"ל ולא יורע ולא יופסל משום חיסור או יתור לשון ולמען תהיה האמת נהדרת באנו בחת"י על החתום היום י"ג שבט ברי"ת לפ"ק פעיה"ק ירושלם תובב"א והכל שו"ב וקיים.

נאם הק' יוחנן הירש בהרב מהר"ם שלאנק — אלישבע שרה תי' בערגמאן
הק' יצחק מפראג — הק' משה זאקס
הס' עוריאל זעליג הויזנדארף — חיי' רבקה שהארץ
הק' משה יהודה במוהר"ר נתן שנאטיק זצ"ל — הק' מאיר באא"מ יצחק
יצחק ראזענטהאל — שעהנבוים זללה"ה
אלעזר משה בה"ר בליץ — הס' אליעזר בן הדיין מוהר"ל
שלמה ליעברעכט — הש"ט זצלל"ה

---

1 הוא ר' צדוק הלוי ממאהלב, חותן ר' משה זסס הירוע, עיין תולדות חכמי ירושלם ח"ג, עמ' 261—260. [י. ר.]. סבו של ר' צדוק קרויז, סופר כולל אונגארן, „שומרי החומות".

2 פ. גראייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, חוברת י"ג (ירושלם תרפ"ח), לתקופת מאת השנה לבסום הישוב האחרון של עדת האשכנזים בירושלם.

בתי מחסה

ר' בנימין לקח חלק ניכר אף בעסקנות הירושלמית. בעתונות העברית של אז, כגון "המגיד"[1], ועוד, הוא בחלק מהעתונות הלועזית של אותו זמן מופיע שמו על יד ר' משה זקס, ר' עזריאל הויזדארף ור' מאיר שנבוים, כבוני השכונה היהודית הראשונה בירושלם, שכונת בתי מחסה בעיר העתיקה. משום כך אין להמשיך על ר' בנימין בלא לדבר אף על חבריו לעבודה וליצירה.

ר' עזריאל זעליג הויזדארף

אחד מעמודי התווך של בנין בתי מחסה, היה ר' עזריאל זעליג. רואה אני הכרח נפשי לגמול עמו את החסד המעט הזה בעד מעשיו הטובים שעשה אתי ולהציב לו מצבת זכרון בספר זכרונותי.

את ר' עזריאל זעליג הכרתי פנים אל פנים ואף הייתי לן עמו בחדר אחד, כאמור לעיל. לאחר ארושי, הייתי מבקר בימי החג בבית חותני בבתי מחסה. ר' עזריאל זעליג היה רר בשכנותו ובביתו הייתי ישן. באותם הלילות היה רע"ז מרבה לספר לי על עבודתו לטובת בתי מחסה. על נסיעותיו בכל אירופה ואוסף הכספים שם[2]. אותי עניין אז במיוחד כי חלק רב מהכספים נקבץ על ידו גם באונגריה ואף בזיבנבירגן[3]. משום כך נתחלקו שם הבתים לשלושה חלקים. חלק אחד לעניי כולל הו"ד וחלק שני ליוצאי אונגריה וחלק שלישי לסתם עניי ירושלם. כולל זיבנבירגן לא קיבל אז את חלקו באופן מיוחד, כי עולי זיבנבירגן טרם נתגבשו אז לכולל בפני עצמו והם נכללו בכולל אונגריה.

הבתים בבתי מחסה של כולל הו"ד נתחלקו לעניי הכולל על פי גורל שהוטל אחת לשלוש שנים, מלבד בתי רוטשילד מפרנקפורט דמיין. 12 במספר. שר' עזריאל זעליג בנה אותם והיה מושיב בהם ת"ח עניים כחפצו. הגורל על הדירות של בתי

---

[1] עיין לדוגמא ב"המגיד" שנה ג' גל' 34 עמ' 134, מיום א' באלול תרי"ט, כרוז מירושלם מיום י"ב אייר אותה שנה, ע"ד בנין בתי מחסה לעניי ב"י והכנסת אורחים בירושלם אל אחב"י בארצות אשכנז, צרפת, ענגלאנד, האללאנד ואמריקא. על הכרוז חתום בין השאר אף ר' בנימין ליליענטאהל.

[2] בקשר למינויו של רע"ז הויזדארף כשד"ר לטובת בנין בתי מחסה, עי' המגיד שנה ג, הוספה לגליון 12 : "ולכן שלחנו ציר נאמן, איש ירא ד' ומשכיל ואשר רוח נבון בקרבו, הרבני המופלג... עזריאל זעליג הויזדארף". בכרוז שני, שם, הוספה לגל' 13, הוא נקרא : "מתורגמן מליץ אצל האדון הנדול נעגעראל קאנזול ממשלת עסטרייך יר"ה פה ע"ק, וקובע עתים לתורה". על כתב המינוי חתומים : מרדכי משה זקס, מ. שעהנבוים, מ. י. שנייטוך, נ. קאראנעל, י. אפלאסקא ובנימין ליליינטהאל.

[3] בענין עזרת ארצות הגר (אונגריה) לבתי מחסה, עי' מכתבו של ר' משה זקס, שלוחא דרחמנא, כ"המגיד" שנה ה עמ' 74 : "בק"ק סרעסבורג התעוררו רבים וכן שלמים למעזר לתועלת הרבר, וגם שמה כוננתי חבורה. אחב"י בעיר גראס האבדין שמחו לקראתי והבטיחוני לעשות בזה כל אשר יהי לאל ידם, גם מעיר סעגדין ישלחו כסף מדי שנה בשנה. בעיר בדעסלויא מתאמץ הרב הגי' התכם וירא ד' באמת כמוהר"ר ר' אליהו גוטמאכער נ"י"...

מחסה הוטל על־ידי הפקידים והאמרכלים דאמשטרדאם. ועד בתי מחסה (בא־כח אחד מכולל הר״ד, ב״כ אחד מכולל אונגרן וב״כ אחד משאר הכוללים) היה שולח לשם רשימות בני הכולל ורשימת מספרי הדירות ולאחר שהוטל שם גורל, נשלחה הרשימה חזרה לכאן עם רשימת הזוכים וכן עם מספר הדירה שזכה, כדי שלא יהיה לשום איש טענות ומענות. כל מי שעלה בגורל היה לו אותו יום יום בשורה.

ר׳ מאיר שעהנבוים

היה או עוד יהודי יקר ורב פעלים בירושלם ור׳ מאיר ב״ר יצחק שענבוים [1] שמו, או בכנויו ר׳ מאיר פוסטר [2] והיה כולו מלא אהבת א״י וירושלם. עלה ארצה מבוהמיה בשנת ת״ר בהיותו כבן שש־עשרה. הרבה יש לזקוף לזכותו את בניית שכונת „בתי מחסה״. היה מראשוני העושים והמעשים ביחד עם ר׳ משה זקס, ר׳ עזריאל זעליג הויזדארף ור׳ בנימין ליליינטהאל, ועוד. כל המגרש שעליו הוקמה השכונה בתי מחסה, שאגב הוא המגרש הראשון שנקנה בירושלם במטרה להקים עליו שכונה יהודית, נקנה על ידו, כפי שנראה משטר המכר שאני מביאו בזה, הן במקורו, בגרמנית, והן בתרגומו העברי.

בשטר מכר זה אנו שוב מוצאים את ר׳ בנימין ליליינטהאל שבא על החתום בשם חברי הכולל.

KAUFKONTRAKT [3]

ueber das zum Bau der juedischen Armen- und Pilgerwohnungen angekaufte Grundstueck

Heute am untengesetzten Dato sind die Herren Hirsch Zelniker aus Soro in Oberschlesien und Moses Blitz aus Amsterdam als Repraesentanten des Herrn Lehren, Banquiers und Verwalter aller israelitischen Gemeinden in Palaestina, residirend in Amsterdam und der deutsch-hollaendischen Gemeinde hier, und die Herren Mendel Zimmt aus Mischnitz und Markus Lifschitz aus Brody als Repraesentanten des Herrn Dr. Hildesheim, Rabb. in Eisenstadt und der oesterreichischen Unterthanen mosaischen Glaubens in Jerusalem einerseits, und Herr Mayer Schoenbaum aus Miskowitz in Boehmen als der von der tuerkischen Lokalbehoerde anerkannte wirkliche und alleinige Eigenthuemer des genannten Grundstueckes als Verkaeufer andererseits im k.k. Consulate erschienen und es wurde folgender Contrakt

---

[1] עיין עליו בתוח״י ח״ג פרק ג, עמ׳ 269, אות לח.

[2] ר׳ מאיר פוסטר, נקרא כך על שם מעשיו. וזה דבר השם: באותם הימים לא כל אדם בירושלם יודע לקרוא את הכתובות הלועזיות שעל גבי המכתבים ור׳ מאיר, שידע גרמנית, התמסר למצוה זו והיה יורד ביום־דואר אל אותו חדר קטן בשער שכם, ששימש אז למעין בית־דואר ולשם היו הבל באים לקבל את מכתביהם ולא פעם קרו החלפת מכתבים והיה הכרח שגם המקבל יודע לקרא הכתובת הלועזית אשר על המעטפה. ומי ידע אז חכמה זו? והיה ר׳ מאיר יורד לשם ומקבל את כל המכתבים בשביל כל העדה ומחלקם שלא על מנת לקבל פרס. בנו הר׳ ישראל חיים, היה ממניחי היסוד הראשונים במאה שערים ונהרג בהיותו בן ל״ו, ע״י שודדים ערבים. נכדו ר׳ משה שמואל שנבוים (עץ־הדר) היה שותפי לדפוס במשך יותר מעשרים שנה, ור׳ מנחם אף הוא היה שותפי במשך כמה שנים.

[3] הוזוזה לקוח מהתוברת „ועד לבנין בתים לעניי ישראל״ (בגרמנית). נדפסה בפפד״מ בלא שנת ההדפסה. (התוברת רשומה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי תחת המספר 40B 998.

in Gegenwart des Herrn Generalconsuls und der unterfertigten Zeugen abgeschlossen :

a) Herr M. Schoenbaum verkauft das ihm eigenthuemlich in der Stadt Jerusalem gelegene Grundstueck, welches aus 3 Theilen besteht und doch ein Ganzes macht, — das eine nennt man das Terrain von Abulker, begrenzt im Sueden von der Strasse und den 2 anderen Stuecken gegen die anderen Weltgegenden; das Andere ist das Stueck von Amer et Gibali angrenzend an das Terrain Iblassi und in diesem Stuecke ist eine Wohnung genannt Bet min Amer, graenzt gegen Sueden an die Strasse und an das Terrain Abulker, gegen Osten an das Terrain Masallo an Iblassi und ein kleines Stueckchen des Abulker gegen Westen, und mit Iblassi gegen Nord, das dritte nennt man Hakuret, gegen Sueden graenzt es an die Strasse, an ein Stueck Amer und Iblassi gegen Osten, gegen Nord an das Terrain der Aschkanasim und an das Terrain der Moschee gegen Westen, — an die Herrn Lehren, die deutsch-hollaendische Gemeinde hier, den Dr. Hildesheim und die oesterreichischen israelitischen Unterthanen in Jerusalem um einen Kaufschilling von 83,872 Piaster, schreibe drei und achtzig tausend acht hundert zwei und siebenzig tuerkische Piaster des Gross herrn.

b) Die Keufer haben bereits am 16. Mai d. J. dem H. M. Schoenbaum durch den Banquier Valero hier 31,000 Piaster von Seiten Amsterdams uebermittelt; am heutigen Dato erhaelt der Verkaeufer von Seiten des k. k. oesterr. Consulats die Summe von 38,595.30 Piaster.

c) Fuer den Rest von 14,276.10 verpflichtet sich der Verkaeufer so lange zu warten, bis diese Summe durch die angestellten Sammlungen in die Consulatskasse einfliessen wird ohne irgendwie auf Interessen Anspruch zu machen.

d) Der Verkaeufer tritt hiermit alle Rechte den neuen Besitzern ab und deponiert zum behufe dessen in die k. k. Kanzlei die betreffenden drei Hodjet, das sind Papiere, die nach den hiesigen Gesetzen das unantastbare Eigenthum nachweisen, nebst dem Schluessel des Haupteingangs in das Grundstueck und die neuen Besitzer koennen auf ihren Namen das Grundstueck schreiben lassen.

e) Nachdem die HH. Kaeufer das allgemeine Wohl aller Juden in Jerusalem bezwecken wollen, so wird nach geaeussertem Wunsche der Contrahenten erklaert, dass an dieser Wohltaetigkeitsanstalt alle hier schon wohnenden und in Zukunft noch zukommenden Juden o h n e U n t e r s c h i e d d e r N a t i o n a l i t a e t Anspruch haben.

Zur Bekraeftigung dessen ist gegenwaertiger Contrakt in Quinduple ausgestellt, von dem Verkaeufer eigenhaendig und von den Kaeufern durch die Repraesentanten gezeichnet und Exemplare davon wurden —

fuer die k.k. Kanzlei in Jerusalem,
" die HH. Lehren in Amsterdam,
" den Hrn. Dr. Rabb. Hildesheim in Eisenstadt,
" die deutsch-hollaendische Gemeinde hier

und fuer die oesterreichische Gemeinde und Unterthanen hier aus gefertigt.

Gemacht zu Jerusalem, den 24. August 1859.

(Gez.) Mayer Schoenbaum.

(Gez.) Hirsch Zelniker
Moses Blitz
als Repraesentanten der H. Lehren u.d. deutsch-hollaend. Gemeinde in Jerusalem.

(Gez.) Mendel Zimmetbaum
" Marcus Lifschitz
Repraesentanten des Hrn. Dr. Hildesheim und der oestrr. israel. Unterthanen

(Gez.) Moses Loeb Schnaitacher
Benjamin Lilienthal
Mitglieder der deutsch-holl. Gem.

(Gez.) David Koenig
" Chajim Scherzer
oesterr. Unterthanen.
Als Zeugen

in meiner Gegenwart
(Gez.) Pizzomano, k. k. General-Consul.

NB. Die Dokumente ad. Lit. a wurden bei der k. k. Kanzlei deponirt und sind im Depositenbuche 24. August 1859 Nr. 303 eingetragen.

שטר מכר *

על חלקת אדמה שנקנתה לשם הקמת בתי דירה לעניים עולים יהודים

היום, בתאריך הרשום מטה, הופיעו בקונסוליה הקיסרית־המלכותית שני הצדדים דלהלן: מצד אחד האדונים צבי צלניקר מסורו טבשלזיה העילית ומשה בליסץ מאמשטרדם, כבאי כתם של האדונים להרן, בנקאים וממונים של כל העדות היהודיות שבארץ ישראל, המתגוררים באמשטרדאם ובתוך העדה היהודית כאן, והאדונים מנדל ציממט ממישניטץ ומרקוס לפשיץ מברודי כבאי כתם של האדון ד"ר עוריאל הילדסהיימ[ר] הרב של קהלת אינונשמדט ושל הנתינים האוסטרים היהודים שבירושלים; ומצד שני האדון מאיר שיינבוים ממיסקוביטץ שכבוהמיה, המוכר כבעל היחיד והממשי של החלקה הנזכרת. החוזה דלקמן נעשה במעמדם של האדון הקונסול הכללי ושל העדים החתומים מטה:

א) האדון מ. שיינבוים מוכר את חלקת האדמה השייכת לו והנמצאת כתוך העיר ירושלם, שהיא שלשה חלקים שהם אחד, — חלק ראשון מכונה שדה אבולקר שגבולותיו מצד דרום הכביש ומשאר רוחות השמים, שני החלקים האחרים; החלק השני הוא שטח אדמה של עמר וגיבאלי, גובל בשדה אבלאסמי ובו בית דירה בשם בית מן עמר, גבולותיו מצד דרום הכביש ושדה אבולקר, מצד מזרח שדה מאסראללו, אבלאסמי ורצועה של אבולקר מצד מערב, מצד צפון אבלאסמי; החלק השלישי מכונה האקירה, גובל מצד דרום בכביש ובשדה אבולקר, מצד מזרח — בשטח האדמה של עמר ואבלאסמי, מצד דרום — באדמת האשכנזים ובאדמת המסגד מצד מערב. ה' שיינבוים הנ"ל מוכר את החלקה המסומנת בגבולותיה לה"ה להרן, ד"ר הילדסהיימ[ר] והנתינים האוסטרים היהודים שבירושלם במחיר של 83,872, היינו שלשה ושמונים אלף שמונה מאות ושנים ושבעים גרושים תורקיים של השער העליון.

ב) הקונים העבירו מטעם אמשטרדם עוד ב־16 למאי ש.ז. לידי ה' מ. שיינבוים באמצעות הבנקאי ולירו כאן את הסכום של 31,000 גרושים, בתאריך של היום מקבל המוכר על ידי הקונסוליה ק.מ. האוסטרית את הסכום של 38,595.30 גרושים.

ג) המוכר מתחייב להתיתן בפרעון השארית של 14,276.10 עד שסכום זה יכנס לקופת הקונסוליה מתוך המגביות הנערכות ואין לו כל תביעה על תשלום רבית.

ד) המוכר מוסר בזה את כל הזכויות לידי הבעלים החדשים ומפקיד לשם כך בידי הקונסוליה ק.מ. את שלש התעודות, היינו ניירות, שלפי החוקים המקומיים הם ראיה על קנין שאין עליו עוררין, כצרוף המפתח של הכניסה הראשית לחלקת האדמה. והבעלים החדשים רשאים מעתה לרשום את החלקה על שמם.

---

* תורגם ביוי ד"ר י. בן ישראל, ותודתי נתונה לו על כך.

ה) מאחר שכוונתם של הקונים היא לטובת כל היהודים שבירושלים, נמסרת בזה מודעה שכל היהודים היושבים כאן מכבר והעתידים לבוא, מכל ארץ שהיא, יש להם תביעה על מוסד חסד זה.

לתת תוקף לכל זה נערך תוזה דנן במחומש ונחתם בידי המוכר ובידי הקונים ע"י באי כחם והעתקות ממנו נעשו —

בשביל משרד ק.מ. שבירושלים,
" ה"ה להרן שבאמשטרדם,
" ה' הרב ד"ר הילדסהיים שבאיזנשפדט,
" העדה הגרמנית־הולנדית;
ובשביל העדה והנתינים האוסטרים כאן.
נכתב בירושלים, ב־24 לאוגוסט 1859.

חתום : מאיר שיינבוים,

חתום : צבי צלניקר
" : משה בליטץ
כבאי כחם של ה"ה להרן ושל העדה הגרמנית־הולנדית בירושלים.
חתום : משה ליב שנאיטכר
" : בנימין לילינטל
חברים בעדה הגרמנ. הולנ.

חתום : מנחל ציממטבוים
" : מרקום לפשיץ
באי כחם של ה' ד"ר הילדסהיים ושל הנתינים היהודים האוסטרים שבירושלים.
חתום : דוד קניג
" : חיים שרצר
נתינים אוסטרים.

עדים במעמד:
חתום : פיוומאנו, ק.מ. קונסול־כללי.

נ. ב. המסמכים באותיותיהם ותיבותיהם הופקדו במשרדי הקונסוליה ונרשמו בספר הפקדונות ב־24 לאוגוסט 1859 במספר 303.

גאולת קרקע ביום הכפורים

שמו של ר' מאיר שעהנבוים קשור עם עוד קניה חשובה, קניה מיוחדת במינה, שבאותם הימים השאירה את רשמה המיוחד על בני ירושלם. ומעשה שהיה כך היה:

לאחר שכבר נבנה חלק מהבתים של בתי מחסה, נשאר מגרש אחד בדרומה של השכונה הפונה לעבר הר הבית, אשר ביום עומד שם הבנין שהרב ר' יונתן בנימין הלוי הורביץ היה גר בו. — מגרש זה גבל גם עם ביה"ח „משגב לדך". באותו מגרש היה בית קברות מושלמי ועסקני בתי מחסה המיטו בעין רעה על בית קברות זה. שהוא בבחינת יוצא דופן בתוך השכונה היהודית וסוגר בפניה את ההתרחבות וההתפשטות דרומה. אבל אין הדבר קל כל כך. ערביי הסביבה איימו בכל מיני איומים לא להעביר בית קברות זה לידי יהודים. אבל הערבי, אגב ממשפחת דג'אני, שבית הקברות היה שייך לו, היה מעונין למכור את האדמה ליהודים [1]. אבל לא היה

[1] מה שנוגע לערבים, הערים עליהם אותו שייך לאחר המבירה, ואמר כי אביו הקבור באותו בית קברות, בא אליו בחלום הלילה וחבע ממנו להוציא עצמותיו משם, כי אינו רוצה להיות קבור בין יהודים ועל כן הוכרח להוציאו משם.

מי שיסבן עצמו וירד לטאבו לגאול את האדמה מידי הערבים — וכאן שוב מופיע ר' מאיר ושם נפשו בכפו כדי לגאול אדמה זאת. אך יש להערים על השטן. אלה הערבים, שהעמידו משמרות על יד הטאבו, לא ליתן ליהודים להכנס לשם כדי לסדר את הקניה. ויבחר המוכר את יום הכפורים ליום הקניה, שאז אין איש מבין המשמרות על יד הטאבו, כי הרי יום קדוש הוא ליהודים וידעו הערבים כי יהודי לא יצא מפתח בית הכנסת באותו יום. וירד ר' מאיר ביום הכפורים אל הטאבו וילבש כשייך מושלמי ויאמר לערבי לחתום בשמו על ההעברה ו, בלא שיעלה על דעת מישהו מערביי הסביבה כי יהודי זקן זה ירד לטאבו ביום קדוש זה. וכך נתגלגלה זכות על ידי זכאי והרבה מיקירי ירושלם קנאו בו שהוא זכה למצוה גדולה כזו 2.

גמ"ת „אהבת ציון"

בשנת תרי"א יסד ר' מאיר שעהנבוים גמ"ח מיוחד במינו, לשם תמיכה בעולים החדשים. במחברת שנמצאת בידי בן־נינו מר אברהם עץ־הדר, אנו קוראים בשער את דברי ההקדמה האלה הכתובים בעצם ידו של ר' מאיר:

„כשיזכנו הקב"ה שיבא אחד מאחב"י מחו"ל הנלוה לעדה הק' להתגורר ולהתיצב בנחלת ה' צבאות לקבל עליו עול מלכות שמים ויקר מקרהו, שהוא עני באותה שעה, עד שיעזור לו הקב"ה שיבא לו עזר מעיר מקרית חוצות מארץ מולדתם (שבא לפעמים בארוכה) אז ימצא עזר מעט בדרך הלואות חן וחסד ממעות שימצא אז בקופה הזה שיקרא בשם „אהבת ציון" כמאמר נעים זמירות אהבת ציון אל תשכח וכו'".

בגמ"ח זה שר' מאיר היה כנראה מיסדו עזרו לו בהרבה כפי שנראה מאותה מחברת, גם ר' משה זקס ור' בנימין לילינטהאל. ששמותיהם מופיעים בכל פעם בין חברי החברה ותומכיה העקריים במם השבועי.

באותה מחברת, לאחר דין וחשבון מפורט של הגמ"ח, נמצאים גם פזמונים ושירים בכתב־ידו של ר' מאיר, שחיברם בעצמו, והם מלאים באמת חיבת הארץ ואהבת ציון, וכדאי היה שהמשפחה תוציאם לאור.

ר' מאיר נפל על מזבח עבודתו הציבורית בבתי מחסה. בלכתו לסתום את תעלת השופכין, שהמים לא יזרמו לשכונה. נמעד ונפל לתוך התעלה ולאחר כמה ימים מת. ביום ד' סיון תר"ן.

---

1 עיין גיטין דף ח, ע"ב: „הקונה שדה בסוריא בקונה בפרוארי ירושלם... לומר לך שבותבין עליו אוני (שטר מכר) אפילו בשבת"; ועיין הרמב"ם בפ"ז מה"ש הי"א, והרא"ש פ"א דגיטין; עיין גם „פאת השולחן" הלכות א"י „הלוקח בית או שדה באי"י מהעכו"ם מותר לו לומר לעכו"ם לכתוב לו שטר בשבת, שאמירה לעכו"ם בשבת אסורה מדבריהם. ומשום י ש ו ב א"י לא גורו בדבר הזה. עיין גם שמואל קרויס, קדמוניות התלמוד, ברך א, ח"א, עמ' 12.

2 דברים אלה מסר לי נכדו הרמש"ש שנבחרים ז"ל, ואף הרה"ג הרצ"פ פראנק, הראב"ד של ירושלם, אישר לי כי שמע אותם הרבה.

ר' משה זקס

את ר' משה זקס לא הכרתי, אך אין לכתוב על בתי מחסה ולא להזכיר את רמ"ז, ולו במלים מעטות. האיש ופעלו ידועים ואינו צריך ראיה. אך שמו משולב כל כך עם חבריו לעבודה עד שהכתיבה תיפגם אם לא יובא אף הוא. בכל הגליונות של העתונות העברית בימים ההם הוא תופש מקום בראשי המדברים של מיסדי בתי מחסה.

כחברו רע"ז הויזדארף נסע אף הוא לא פעם להו"ל לטובת בתי מחסה. גליונות "המגיד" של אותו זמן מלאים מכתבים ממנו בקשר לשליחות זאת. מעניין כי באחד המכתבים האלה[1], אנו קוראים הרבה בענין עזרת ארצות הגר (אונגריה) לבתי מחסה. דבר שכבר הזכרתיו לעיל בשם רע"ז הויזדארף.

התישבות חקלאית

יד ביד הלכו במעט זקס, הויזדארף, ליליינטהאל ועוד כמה אישים בכל מעשיהם לטובת הישוב. החל בבתי מחסה ואף עד כ"תלוצי" או "אבות רעיון ההתישבות החקלאית בארץ".

עצם יסוד השבונה היהודית הראשונה "בתי מחסה", כבר הראה על מעופם הגדול ליצור את הגרעינים הראשונים של קיבוץ יהודי חי ונושא את עצמו. על־ידי פתרון שאלת שכר הדירה שהיתה או, כאמור, מאמירה והולכת, ראו צעד ראשון לנתק את יהודי ירושלם מתלות בבעלי החצרות הערבים ולשחררם מרגש הנחיתות שליהודים אין אחיות קרקע בארץ הקודש.

ומבאן אין הדרך רחוקה כבר לעצם ההתאחזות בקרקע. החלוקה, אף־על־פי שהיתה חלק מעצם יסוד הבנין של שומרי החומות, אין היא צריכה להיות דבר שבקבע, היא אינה אלא דבר שבארעי. החלוקה היא המשענת הראשונה לבא לארץ הקודש לשמור על חומות ירושלם ולהכהב גהלת הקודש שלא הכבה. היא מאפשרת להניח את הנדבך הראשון לבנין־עד אשר יוקם אט־אט לבינה על גבי אריח. לכן יש למצוא לאלה, שכבר התאחזו בעיר הקודש, ביחוד לצעירים שביניהם, רקע חדש אשר ימצאו בו את מזונם ויניחו חלקם בחלוקה לאלה הבאים אחריהם.

אמרתי לצעירים שביניהם, כי כמובן, שאין להתבחש אף לעובדה כי היו יהודים שכל חייהם חיו על החלוקה ובה ראו פרנסתם היחידה, אך אלה היו עפי"ר תלמידי חכמים או אנשים זקנים, שהיו תלושים מקרקע המציאות גם בגולה, וראו את עתידם כאן בארץ הקודש בחיי הרוח. אנשי מעמד היו אלה, בבחינת "ממלכת כהנים", ובתור באלה, אין להם לדאוג לנחלה אף בארץ הקודש, כי ה' הוא נחלתם.

---

[1] עיין "המגיד", שנה ה, עמ' 74 ולהלן עמ' 101, הערה 1.

על אחיהם. שלא זכו לבוא לחונן עפרות הקודש. — למלא מחסורם. לא ארחיב כאן הדיבור על כך ובפרק שאיחד לחלוקה ולנושאיה יתבהרו הדברים יותר [1].

ומרעיון למעשה. החוט המשולש: זקס, הויזדארף וליליינטהאל, ביחד עם קרסון [2] מניחים בשנת תרי"ד (1854) את היסוד הראשון להוציא את אנשי ירושלם לרעיון ההתאחזות בקרקע, לעבודה חקלאית. ואף חכרה מיוחדת הם מיסדים בשם: „חברה קדושה תפארת ישראל העוסקים להרים קרן עבודת קרקעות".

לא ארחיב דברים על נושא זה, כי דרוש לכך פרק מיוחד. ואף הוארו בהרבה על ידי הד"ר נ. מ. גלבר בירחון „סיני" [3], וכיותר מאיר את כל הפרק הזה ידידי הצעיר מר ג. קרסל [4].

---

1 עיין להלן עמ' 119—106 וביחוד דברי הרא"מ לונץ בעמ' 110.

2 עיין עליו בספר „חסידי אומות העולם" לד"ר נ. גלבר עמ' 81.

3 עיין מאמרו של ד"ר גלבר על משה זקס ב„סיני" שנה א', חוברת ה־ו (תשרי־חשון תרצ"ח), עמ' תקס"ח. ושם גם שטוק, חוברת ט־י (שבט־אד"א תרצ"ח), עמ' שלא. וכן החת"ם סופר ותלמידיו של ש. וייגנרטן, עמ' 73.

4 בספרו על הפרורוקטיביזציה בא"י, שהואיל בטובו למסרו לי לקריאה בכתב־יד, ואני מודה לו בהזדמנות זו על כך.

פרק חמישי

בית ליליינטהאל בירושלם

ר' בנימין ליליינטהאל כשד"ר — ר' יוסף ליליינטהאל — „משכנות שאננים" — ר' דוד תי — חנה נכון — ר' יחזקאל ליליינטהאל — ר' מרדכי ליליינטהאל — ר' מנחם ליליינטהאל — ר' יחזקאל מנדלמן — ר' אליעזר שו"ב ליפוביץ — ר' חיים (ליפוביץ) בנדרלי — ר' משה (ליפוביץ) בנדרלי — ר' מרדכי שכטר (ליפוביץ) — בתיה ליפוביץ-ליליינטהאל — ר' משה ליליינטהאל

ר' בנימין כשד"ר

ר' בנימין נסע אף לאמריקה בשליחות, אבל לא בשביל בתי מחסה, כנראה, אלא באזרח אמריקאני. היה הראשון שראה צורך ליסד כולל מיוחד לעולי אמריקה, שהיו מעטים בזמנו. רק שתים עשרה משפחות, ולא קיבלו תמיכה משום כולל. לפי מכתב שנשלח ע"י הקונסוליה האמריקאנית בירושלם להרב ש. מ. איזקס מניו־יורק ו מתאריך 10 בנובמבר 1867. ממליץ הקונסול על ר' בנימין באדם ישר ונאמן, שהקונסוליה נותנת בו אימונה והנוסע כציר נאמן לטובת היהודים נתיני אמריקה בארץ.

ר' יוסף ליליינטהאל

אגב שליחות זו, מענין להזכיר כי עוד אחד ממשפחת ליליינטהאל בשם יוסף, שאיני יודע עדיין את קירבתו המשפחתית לר' בנימין[2], יצא כמעט באותו זמן לשליחות רומה. לפי האיזראעליט[3] מאותה שנה מתברר, כי יוסף ליליינטהאל, אזרח אמריקאני אף הוא, יצא בשליחות מארץ הקודש לאמריקה, לטובת עניי הארץ. ספינתו נטרפה על יד ליברפול שבבריטניה הגדולה. הגיע ללונדון בחוסר כל. תלבשתו המזרחית המיוחדת עוררה אליו תשומת לב ומי שהוא, שרצה בעילום שמו, הציע לו להעבירו לארצות הברית, אך הוא ראה במאורע זה אות מן השמים, על עזבו את אדמת הקודש וסירב להמשיך בשליחותו. אותו אדם קנה לו כרטיס חזרה לארץ ואף העניק לו שבעה עשר אלף פלורין לאות הוקרה על חזרו לארץ הקודש.

---

1 עיין Der Israelit, מאיינץ, שנה 9, גליון 4, מ־22 לינואר 1868, עמ' 58.

2 אחד מבניו של ר' יחזקאל ליליינטהאל, בנו של ר' בנימין, נקרא אגב, אף הוא בשם יוסף.

3 עיין Der Israelit, מאיינץ, שנה 10 גליון 28 מ־14 ליולי 1869, עמ' 552.

מי יודע אם לא נתחלף לעורך אותו עתון השם בנימין בשם יוסף. יתכן כי היה זה ר' בנימין באחת משליחויותיו. ומענין להזכיר בקשר לכך כי במשפחת אשתי היתה מסורת כי ר' בנימין התרה בבניו שאף אחד מהם לא יהין לעזוב את תחומי הארץ וכל אשר ימרה את פיו לא ינוקה. בן אחד המרת את פיו ומתו בניו בחייו. אחד מנכדיו עזב אף הוא את הארץ ונדד לאמריקה ושילם בחייו. אף לניניו לא האירה ההצלחה פניה בחוץ לארץ ונאלצו לחזור ארצה בחוסר כל.

„משכנות שאננים"

עבודתו של ר' בנימין ליליינטהאל אינה מצטמצמת רק בין החומות של עיר הקודש. הוא ראה את דרך חייו אף בהרחבת הגבולין, בהתפרצות מעבר לחומות. כשנבנו עשרת הבתים הראשונים של בתי יהודה טורא [1], היה ר' בנימין ליליינטהאל מהראשונים שנכנסו לגור בהם עם כל בני משפחתו. הוא אף מת באותם הבתים [2].

אם אמרתי בהתפרצות מעבר לחומות, לא השתמשתי במונח זה רק לתפארת המליצה, כי לא לכל אחד היה אז העוז להתפרץ מבין לחומות ולבנות חייו בסביבה הפראית בתוך השממה. העיר המוקפת חומה מכל עבריה היתה סוגרת ומסוגרת בלילות מפחד שודדים וחמסנים. עם בוא הערב היו כל השערים נסגרים על מסגר ובריח ואין יוצא ואין בא. השם „משכנות שאננים" שניתן לבתים החדשים שמחוץ לחומות, לא היה הולם או למעשה את השכונה החדשה. הנחשונים של אותם משכנות „שאננים" נעשו, ביחוד בלילות מנותקים מהעיר. לא קל היה לכן לסיר משה מונטיפיורי, להשיג את עשרת הנחשונים שיסכימו לסכן עצמם ומשפחותיהם כדי לתקוע יתד לישוב יהודי מחוץ לחומות.

אחד מתושבי עיר הקודש באותו זמן, ר' משה רייסר, מוסר לנו בספרו „שערי ירושלם", שער ה, תיאור חי על השערים האלה. ואלה דבריו: „ועל השערים עומדים אנשי חיל תמיד כל היום וכל הלילה ובלי זין בידם. ביום ערב שבת קודש, בחצות היום, סוגרים כל השערים כי יום ששי אצלם שבת והולכים כולם למקום בית־המקדש לבית התפילה אשר שם... ולזה סוגרים השערים. והטפשים אומרים שאין מניחים לישראל לבוא ירושלם כי קבלה בידם שמשיח יבוא בערב שבת בחצות היום".

---

[1] על גבי הבתים האלה קבועה כתובת זו: „משכנות שאננים, נתיסדו מאת תרומת הכסף אשר הניח אחריו הגביר יהודה טורא נ"ע מק"ק אורליאנס יע"א במדינת אמריקא על פי השר משה מונטיפיורי בשנת כתר לם"ק". [על „משכנות שאננים" בכלל, עיין: יוסף מיזל, „אלה תולדות קרן מזכרת השר מ. מונטיפיורי", עמ' 15; ס. גראייבסקי, „ספר הישוב" (ירושלם תרצ"ס), עמ' 6—3 — ב.].

[2] נקבר בהר הזיתים ועל מצבתו חקוקים: „פ"נ איש תם וישר י"א הישיש מוהר"ר בנימין בהר' אברהם הו"ד, נלב"ע יום ה' כ"ג אד"ש תרל"ד תנצב"ה". בספר „חלקת מחוקק" מובא על יד שמו הפרטי שם המשפחה ליליינטהאל, המועתק מפנקס החברה קדישא.

חותני היה מספר לי תמיד על החיים הקשים שנתנסו בהם חלוצי המתפרצים מעבר לחומות. לא פעם קרה שאבי המשפחה היה נתקע לתוך העיר לקניית צרכי ביתו ולא הספיק לחזור לביתו השערים נסגרו. משפחתו נשארה שם בשדה ההפקר והוא — נדדה עליו שנתו בין החומות מדאגה לבני ביתו. ביחוד היו החיים קשים בהשגת לחם. כי מאפיות עדיין לא היו או וכל בעלת בית היתה לשה את הבצק מהקמח שאגרה בביתה ולאחר שחתכה את הבצק לכברות, שלחה את הלחם על גבי לוח־אפיה לתנור, שהיה בעיר העתיקה, על פי רוב על־ידי אחד מבוגרי הבית, מחשש גזילת הלחם על ידי הערבים שבסביבה, וכשנושא הלחם נשאר בעיר לאחר סגירת השערים גרם זה למשפחה צער רב ביותר.

געשקע, אשת ר' בנימין, נשארה באותו בית עם ילדיה לאחר מות בעלה. וכאשר ר' משה מונטיפיורי ביקר בירושלם, מצא את האלמנה באותם הבתים. בספרו על ירושלם, מביא מונטיפיורי, בין השאר מכולל אשכנזים, את „געשקע האלמנה של ר' בנימין ליליינטהאל ושלושה בניה" [1].

ר' דוד חי

בנו הבכור של ר' בנימין היה ר' דוד חי. לאחר שלקח לו אשה נסע לאמריקה, אך התראתו של אביו, שבניו לא יעזבו את הארץ היו לו כצל בדרכו חזור. לא זכה לזש"ק. כמעט כל ילדיו מתו עליו בילדותם. חלקו רב בספר „חלקת מחוקק" [2].

ר' דוד חי נהנה כל ימיו מיגיע כפו. מלאכתו היתה מלאכת הצבעות. היה מתפלל על פי דרך הקבלה בבית המדרש „בית־אל" [3]. נפטר כבן שבעים בערך, בשנת תרע"ה. הניח במותו בן ובת. הבן, ר' יעקב ליליינטהאל, נדד לאמריקה ובתו רייזל יושבת אבלה ושוממה בירושלם ומזלה הועם עליה מצעירותה. נישאה ונתגרשה בצעירותה ומבלה עתה את ימיה בבתי מחסה.

חנה נבון

בתו של ר' בנימין, הגב' חנה, התחתנה עם מר ח. נבון, אחיו של ר' משה נבון המפורסם, ממשפחה עתיקה בירושלם. השאירה כמה בנים, את אפרים נבון באמריקה, את מרדכי נבון, — נגר, שהתפרנס מיגיע כפיו בירושלם. מת בשנת תש"ה. ואת כתם

---

1 „ספור משה וירושלים" נכתב בעצם ידי השר בלשון אנגלי ונעתק ללשון הקודש ע"י הרב אמשעוויץ, ווארשא, שנת וראה בטוב ירושלים לפ"ק.

2 ספר הלקת מחוקק, כולל כל ציוני הקברים אשר בהר הזיתים, העתק מפנקסי וחברה קדישא, נעתק ונסדר ע"י אשר ליב בריסק.

3 בית־מדרש ללימוד הקבלה ותורת החיזן, קיים עד היום בעיר העתיקה בקרבת בית־הכנסת של ר' יוחנן בן זכאי. עיין: ד"ר א. בן־ציון, שר שלום שרעבי, ירושלם תר"ץ, נ. בן מנחם, בית־אל, הצופה, י"ט במרחשון תש"א.

סטרייא, אשת ר' בנימין מיוחס, אחיו של הסופר יוסף מיוחס ז"ל. האשה סטרייא נפטרה בצעירותה.

ר' יחזקאל ליליינטהאל

ר' יחזקאל ליליינטהאל נשא כאן לאשה את שרה איטא בת ר' יעקב אליהו. היתה לו חנות למכירת ירקות בעיר העתיקה, ברחוב השרשרת. ירא שמים ואדם ישר ונאמן על הבריות והיה מספק להרב מבריסק פירות וירקות, כי היה נאמן עליו ביותר בנוגע לתרומות ומעשרות ופירות שביעית [1].

אשתו שרה איטא האריכה ימים רבים אחריו והיתה חביבה בהרבה על כל בני המשפחה כקרובים כרחוקים. אשה אצילה ביותר. מקבלת כל אדם בסבר פנים מאירות ותמיד היה בת־צחוק על פניה. מקבלת הכל באהבה ושמחה. היתה חברה ב"חברה קדישא" של העדה האשכנזית וידועה כאחת ה"רוחצות" המומחות. ובמשפחות המיוחסות היה זה נחשב לכבוד גדול כששרה איטה טיפלה בטהרת המת [2]. נפטרה ביום כ"ז במרחשון תש"ו, בגיל למעלה מתשעים.

לר' יחזקאל ליליינטהאל נולדו ששה בנים ושלוש בנות. בניו: מנחם בנימין, חיים, אהרן, יוסף ומאיר, שכולם היגרו לאמריקה ועקבותיהם כאילו נעלמו שם. מלבד יעקב אלי' שנמצא בירושלם. שתי בנותיו חנה רבקה וגשקע שעובו אף הן את הארץ, מלבד מרת זלאטקע שנישאה כאן לר' יעקב ב"ר ישראל פריימן, השמש של חורבת ר' יהודה החסיד שירש מאביו את משרת השמשות בבית הכנסת של החורבה והיה שמש גם בקבר רחל אמנו. היה כל היום מעוטר בתפילין והולך כך גם ברחוב. הפריש מעשר מכל פרוטותיו. נפטר בצעירותו והשאיר אחריו אלמנה ויתומים קטנים. בנו הבכור ר' שלמה אלי' משרת אף הוא בקודש כאביו וסבו, שמש בחורבת ר' יהודה החסיד וקבר רחל.

ר' מרדכי ליליינטהאל

ר' מרדכי ליליינטהאל נשא לאשה את מרת אסתר, בתו של הראב"ד לעדת

---

1 בקשר לנאמנותו על הרב מבריסק כותב עליו הרב משה בלוי: "בעיר העתיקה ברחוב השרשרת בין מוכרי ירקות הלא יהודים, נמצא אז יהודי מוכר ירקות בשם ר' יחזקאל ליליינטהאל. הוא היה לבוש פעם ערבי ומשאו ומתנו עם שכניו הערבים. היהודי הזה היה ירא שמים והוא היה המספק את הירקות לביתו של הגאון מבריסק זיע"א, שהיה מאמינו בשנת השמיטה. ר' יחזקאל היה חולני, משתעל תמיד והיה ניכר שהוא סובל ממחלת הריאה, אבל במצב כזה חי שנים רבות. שבועות אחדים, אחרי הסתלקותו של הגאון מבריסק זיע"א, נפטר גם ר' יחזקאל ויהי הרכב לפלא. אחרי כן נודע שר' דוד (גולדברג) התלבן היה מביא לו יום יום עפ"י הוראת הגאון מבריסק ועל חשבונו שש אוקיות חלב, וזו היתה רפואתו, וכשנסתלק הגאון מבריסק חדל לספק לו את החלב, והוא נפטר תוך זמן קצר מאד" [בכ"א בכסלו תר"ם]. (עי' "על חומותיך ירושלם" להר"מ בלוי, עמ' כ).

2 עיין עליה, גראיבסקי, בנות ציון וירושלם, חוברת ד, ירושלם תרפ"ט.

הספרדים, הרה"ג ר' יוסף נסים בורלא [1]. ירש את ביתו של אביו ב"משכנות שאננים", ודר שם כל ימיו. נולדה לו בת אחת בשם געשקע, שנישאה אחר־כך אף היא לספרדי, לר' יצחק ג'יראסין, בן אחת המשפחות הכבודות בקרב הספרדים.

ר' מנחם ליליינטהאל

ר' מנחם, בנו הצעיר של ר' בנימין, נשא אף הוא אשה ספרדיה. היה גר ב"משכנות שאננים". נסע לאמריקה וגם הוא לא ראה ברכה במעשה ידיו. אשתו מתה בירושלם והשאירה שתי ילדות. לאחר זמן חזר לזמן קצר ירושלימה על מנת לקחת אתו את בנותיו לאמריקה. מאז לא שמעתי עליו יותר.

ר' יחזקאל מנדלמן

זלדה, בתו האחרת של ר' בנימין, נישאה לר' יחזקאל מנדלמן, או כמו שנקרא חצקל אפטייקר [2]. עלה עם אביו ר' מאיר, בהיותו בן ארבעה מקורלנד שברוסיה. אביו היה ת"ח גדול ועסק אף בקבלה. ר' יחזקאל היה חניך ת"ת עץ חיים. תלמידו של ר' מוניה זילברמן. לר' יחזקאל היתה צלקת על אפו ועל כך מספר לי חתנו הרב ר' שמעון שו"ב הורביץ מפתח תקוה, כי בצעירותו חזר ר' יחזקאל להו"ל ללמוד באחת הישיבות, אך מיד בבואו לשם נמעד ונפצע באפו. מקרה זה החזירו ירושלימה, כי ראה בזה אות מן השמים על עזבו את עיר הקודש. כאן בארץ נשא לאשה את זלדה, בתו של ר' בנימין ליליינטהאל.

ר' יחזקאל היה אחד הרוקחים הראשונים בירושלם. בית המרקחת שלו היה בעיר העתיקה במעלה המדרגות מרחוב היהודים לבית־הכנסת "תפארת ישראל" של ר' ניסן ב"ק. אך לא היה עדיין מדופלם והממשלה התורכית שללה ממנו את רשיונו. נאלץ לנסוע לקושטא ועשה שם שנה בערך, עד שקיבל את הדיפלום. לאחר שחזר ירושלימה נתקבל לבית החולים "משגב לדך" בעיר העתיקה והיה שם הרוקח היחידי במשך עשרות בשנים. התחבב מאוד על הרופאים. היה אף לן בבית החולים וממלא מקום הרופא בהעדרו. גם ענה בקליניקה במקום הרופא. חבש תרבוש ערבי, כדי שלא יצטרך להוריד כובעו בבואו עם הרופא לבית חולה לא יהודי. ר' יחזקאל למד בצעירותו יורה דעה ואף היה שוחט במשך זמן מסוים.

ר' יחזקאל ידוע גם כאחד מבוניה הראשונים של שכונת "בית ישראל" [3] והיה אף אחד מקוני אדמת פתח־תקוה, אך לא עלה בידו להתישב בה.

---

1 ראב"ד לעדת הספרדים בירושלם ומגדולי רבניה בדור הקודם. בעל "וישב יוסף". עיין עליו ב"יהודי המזרח בא"י" למ. ד. גאון, ח"ב, עמ' 137; גראיבסקי, פנקס ירושלם, עמ' יז.

2 עיין עליו "זכרונות" לר' יצחק שריון, עמ' 156.

3 עיין מאה שערים לד"ר י. ז. ריבלין ע' 111, הערה 13.

ר' אליעזר שו"ב ליפוביץ

ר' אליעזר ב"ר יחיאל מיכל ליפוביץ היה מניצולי הרעש בצפת בשנת תקצ"ז[1]. עלה ארצה עם הוריו מרוסיה ופנה לצפת[2], שימש תחילה שו"ב בבירות ואח"כ עבר לירושלם וכשנפרדה השחיטה האשכנזית מן הספרדית, היה ר' אליעזר מהשו"בים הראשונים של השחיטה החסידית מכולל ויאהלין בירושלם[3].

כידוע היתה העדה האשכנזית מתחילת ימיה כפופה, מפאת מעוטה, למרות חכמי העדה הספרדית. אף מסים גבו ראשי הספרדים מאחיהם האשכנזים, מסי שחיטה ואף דמי קבורה. בעד כל נפטר היו גובים שלושים פרנק דמי קבורה[4], אבל ככל שהצרו הספרדים את רגלי אחיהם, כן החלו האשכנזים לחתור לקראת שחרורם מתלותם באפיטרופוסיהם הספרדים. המלחמה לכך נמשכה שנים עד שלבסוף עלה בידי האשכנזים להשיג פסק בשנת תרכ"ד מהשייך הישמעאלי שייך אסאד, שגם האשכנזים הם בני אברהם יצחק ויעקב ומותר לכל מושלמי לאכול משחיטתם ועל סמך זה הותר להם לפתוח אטליז בירושלם[5].

כאן בירושלם לקח לו ר' אליעזר לאשה את העלמה חוה ליבע, שהיתה אף היא מתושבי צפת, ובעת הרעש, בהיותה בבת תשע, הוציאוה מתחת למפולת האבנים ביחד עם אחיה. גם מוצאו של ר' אליעזר הוא כחידה סתומה בעיני. השם ליפוב"ץ ידוע לנו כבר ממקום אחר בעיר צפת. על אגרת אחת משנת תק"ץ חתום הרב חיים יצחק מליפאוויץ, באחד מראשי ומנהלי ק"ק צפת, במחצית השניה של המאה הששית[6]. כן נזכר השם יחיאל מיכל, אביו של ר' אליעזר ליפוביץ, באגרת אחת מסבריה וצפת משנת תקמ"ט[7]. יתכן כי קיים קשר משפחתי בין ר' אליעזר שו"ב ובין הנ"ל, אך זהו כבר מקום לחקירה ואני איני מביא אלא את שמותיהם בלא לקבוע כל דבר. לר' אליעזר ולחוה ליבע ליפוביץ נולדו שלושה בנים: חיים, משה ומרדכי, ובת אחת בילה, היא חותנתי.

---

1 על הרעש של צפת עיין א. מ. לונץ, "ירושלם" כרך ה, עמ' 295; אגרת רבי ישראל משקלוב, שם, ט, עמ' 151.

2 ראשוני החסידים עלו לצפת יותר משלוש מאות נפש בשנת תקל"ז. בראשם עמדו ר' מנחם מנדל מויטבסק, ר' אברהם קאליסקער ור' יצחק פאליצקער ותיקנו אז שאנשי שלומם יתמכו בהם ולתמיכה זו קראו "מעמדות". רמ"מ מויטבסק והר"א קאליסקער עברו אח"כ לטבריה ויסדו שם את עדת התסידים. בחברון נתישבו ראשוני החסידים לפי פקודת האדמו"ר האמצעי רק בשנת תקפ"א. ראשוני החסידים בירושלם עלו בשנת תר"א. על עליית החסידים לארץ־ישראל עיין בספרו של ישראל היילפרין "העליות הראשונות של התסידים לא"י. ירושלים תש"ז.

3 עיין תולדות משפחת הרב מלאדי למ. ש. סלונים, עמ' 120.

4 עיין "יהודי המזרח בא"י" למ. ד. גאון, ת"א, עמ' 1.

5 עיין על כך במיוחד: יהושע יעלין, זכרונות לבן־ירושלם, ירושלם תרפ"ד, ע' 99—112.

6 עי' "ירושלם", קובץ החברה העברית לחקירת א"י, תרס"ח, עמ' קסו; עי' גם מלואים ומפתחות לתולדות חכמי ירושלם, עמ' 59.

7 עיין "ציון" ה' תרצ"ג, עמ' קסו.

ר' חיים (ליפוביץ) בנדרלי

ר' חיים נשא אשה ממשפחת בנדרלי מצפת, יוצאי עיר בנדרי ברומניה. ר' חיים נקרא בנדרלי על שם משפחת אשתו. עבר מצפת לעבו והיה ממקימי הישוב העברי בה ומשומרי חומותיה. ידו היתה רב לו בהעלאת עולים יהודים דרך נמל זה. היה עולה לספינה ומלביש את העולים כערביות עירוניות, רעולות, שלא יראו פניהם. ואין האשה המושלמית חייבת כנהוג לגלות את פניה. בדרך זו הצליח להוריד הרבה עולים יהודים מן הספינה לנמל. את העולים היה מעביר מיד לצפת או לטבריה. גם לאחר ירדם מהספינה היה ר' חיים מטפל בהם שלא על מנת לקבל פרס. היה מעורב עם פקידי הממשלה שם ואלה היו מעלימים עין מפעולותיו לטובת העולים. מת בעכו, אבל לפי צוואתו הועבר לצפת עיר אבותיו ונקבר בה[1].

ר' משה (ליפוביץ) בנדרלי

ר' משה, כאחיו ר' חיים, לקח לו אשה ממשפחת בנדרלי, את מרת שרה בת ר' דוד סולטאן־בנדרלי ונקרא אף הוא על שם משפחת אשתו בנדרלי. תלמיד חכם, החזיק אומנות אבותיו בידיו, והיה לשוחט. נסע כמה פעמים לארצות המערב בעניני שד"רות. מת בצפת ונקבר בה.

אחת מבנותיו, חנה, נישאה לר' יעקב ב"ר צבי רוזנבלום מחמלניק שבאוקראינה. היה מראשוני האכרים בעין־זיתים שעל יד צפת ולאחר המלחמה העולמית הראשונה עבר לירושלם ועמד בראש חברת „זכרון דוד". גאל שטח אדמה גדול בדרך לחברון והקים שם את המושבה „מגדל עדר", שהתקיימה עד הפרעות של שנת תרפ"ט. עם חורבן חברון חרבה אף היא, עד שקמו לו גואלים לישוב זה ותוקם מחדש על ידי „קבוצת אברהם" של „הפועל המזרחי" בשם כפר עציון, אשר הונח כיסוד וגשר לעיר האבות לקומם הריסותיה ובאבן פינה לגאולת הנגב.

ר' מרדכי שכטר (ליפוביץ)

ר' מרדכי נשא אשה מצפת, את בתו של ר' דוד כהנא, ועבר לירושלם. לאחר שאביו מת היתה לו טענת חזקה למשרת השו"ב במקום אביו בעדת החסידים, אבל מכיון שהיה עדיין צעיר לימים לא יכול היה להתקבל למשרה זו וקיבל פיצויים מועד השחיטה ואף מהשוחט החדש הרה"ת ר' ישראל רובין. ר' מרדכי עבר ליפו ושימש בועד השחיטה שם בזמנו של הרה"ג ר' נפתלי הערץ הלוי ואף בזמן שהרב קוק שימש רבה של יפו.

---

1 ר' חיים לא רצה להיקבר בעכו בשל הספק אם עכו דינה כא"י או כחו"ל. עיין ניטין ב. תוד"ה ואשקלון : אמר ר"ת דלא קשה מידי דעכו היתה חציה בארץ וחציה בחו"ל וכו'.

לר׳ מרדכי שכטר [1] נולדו ארבעה בנים ושתי בנות. בנו הבכור הוא אליעזר ומשנתו מיכל, בעל טחנת הקמח הגדולה בדרך יפו—פתח־תקוה, והרב ר׳ ברוך־ שכטר. שו״ב ומו״ץ באחד הרובעים שביוהניסבורג בדרום אפריקה. הצעיר שבהם, אברהם, אף הוא באפריקה. בנותיו הן: שושנה ופיגה רחל.

ביילה ליפוביץ־ליליינטהאל

בתו היחידה של ר׳ אליעזר ליפוביץ, מרת ביילה, נישאה לר׳ משה, בנו של ר׳ בנימין ליליינטהאל.

ר׳ משה ליליינטהאל

לחותני, ר׳ משה, היה רק בן יחיד וחמש בנות [3]. הבכירה היתה אשתי פייגא רחל, שהיתה כאמור, יד ימינו בדפוס. משניה היתה לאה רבקה שנישאה אח״כ לר׳ אברהם שניאור זלמן סלונים, דור חמישי לאדמו״ר שניאור זלמן בעל התניא. הרב מלאדי [4]. המשפחה ישבה בחברון כבר משנת תקפ״א, עם ייסוד גרעין העדה החסידית בה. הבתה שרשים והיתה מבוני הישוב היהודי שם. עם חורבנה של חברון לאחר פרעות תרפ״ט נאלצה ביחד עם כל העדה לעזוב את העיר ומאז מתגוררת משפחת סלונים בקביעות בירושלם ומחכה ליום לחזור ולקימם הריסות עירם.

הבת השלישית היא גענשקע, שנישאה לצעיר בן ישיבה, ר׳ אפרים פישל ב״ר בנימין אנגלשטיין. מת בצעירותו בהשאירו שלושה ילדים קטנים. הבת הצעירה של חותני היא חנה שנישאה לנינו של ר׳ ישראל משקלוב בעל „פאת השולחן״, ר׳ מאיר בר׳ אברהם יצחק פריימן.

רק בן יחיד היה, כאמור, לחותני, ר׳ בן־ציון, שנשא כאן לאשה את הגב׳ דבורה בת ר׳ יוסף גורדון, ת״ח וסוחר. נולדו להם בן ושתי בנות. עזב את הארץ ונדד לאמריקה ומשפחתו נשארה בירושלם. אך דברי ר׳ בנימין סכו רדפו אחריו שמה. לא ראה כרכה במעשת ידיו ולא נחת בימיו. מת שם עזוב ובודד לנפשו.

---

1 בקשר לר׳ מרובי זה אירע מאורע מעניין, שבראי להביאו כאן. בסוף ימיו נסע לדרום־ אפריקה, ובורכו חזרה לארץ, מת כמצרים ואף נקבר שם. עברו כעשר שנים ור׳ מרדכי נראה לבני ר׳ ברוך בחלום הלילה וביקש ממנו להוציאו ממצרים ולהעלותו ארצה ולקברו על יד אביו בהר הזיתים בירושלם. לאחר שהתלום נשנה כמה פעמים, קם ר׳ ברוך ונסע למצרים כדי למלאות בקשת אביו. קשה היה הדבר לקבל רשיון מהממשלה המצרית להוציא את המת מקברו, אך במאמצים רבים ובהרבה הוצאות נתקבל הרשיון, לאחר שנוללו את המצבה מקברו מצאו את המת שלם בגופו והרימה לא שלטה כו. הוציאוהו מקברו והעבירוהו לירושלם והנה ראה זה פלא: כאותה חלקה שבהר הזיתים לא נשאר מקום פנוי מלבד מקום אחד לשמאלו של אביו, ר׳ אליעזר שו״ב, שמת חמשים שנה לפני בנו. חברי החברא קדישא הוציאו את המת מארונו והיינו עדי ראיה לכך שהם מרימים את המת עטוף בתכריכיו והוא כולו מאובן ואינו מתפורר.

2 עם הדפסת הגליון בניסן תש״ז, באה לצערי הידיעה כי נפטר שם בנולה, יהא זכרו ברוך.

3 עוד בת אחת היתה לו בשם שרה שמתה בצעירותה. השאירה בן שאף הוא מת בילדותו.

4 עיין תולדות משפחת הרב מלאוי לם. ש. סלונים, עמ׳ 120.

ר' משה לילינטהאל המשיך, אף לאחר חתונתו, ללמוד בישיבה, אבל רצונו היה עז להתפרנס מיגיע כפיו — כי טובה תורה עם דרך ארץ, ולא רחוק ממקום מגורו, כרחוב המוביל לבתי מחסה ולרחוב המיידאן, בחצר אשר נקראת עד היום חזקת ר' ישראל ב"ק, היה בית דפוסו של הר"י ב"ק, ויכנס אליו ר' משה ללמוד כמה שעות ביום את מלאכת הדפוס. בבית דפוסו של ב"ק עבדו אז ר' יצחק גשציני [1] ור' שמואל צוקרמן [2] ויהי גם הוא לחבר להם במקצוע החדש. לאחר זמן כשהדפוס עבר לידים אחרות, חציו לר' יצחק גשציני בשותפות עם משפחת גאגין [3], וחציו להר' יצחק הירשנזון, החליט ר' משה לעשות אף הוא לביתו וקנה יחד עם ר' אלתנן סנגבוים, ממשפחת סנגבוים הידועה בירושלם את דפוסם של ר' אליהו ומשה חי ששון, שהביאו אתם מארם־צובא [4].

שותפות זו לא האריכה ימים וכשנתפרדה החבילה נשאר חותני לבדו. כבעל הדפוס במשך עשרות שנים, ונקרא מאז דפוס ר' משה לילינטהאל הירושלמי ועל כמה ספרים שנדפסו אצלו הוא נזכר אף בשם „המדפיס הירושלמי ר' משה לילינטהאל" [5].

ר' משה קיים את העבודה בגופו ואף את בנותיו שיתף למלאכת קודש זו. במיוחד עזרו לו כלתי ואחותה הצעירה ממנה לאה רבקה, ולפעמים גם שני פועלים. עבודתו היתה מפרכת. בקושי הוציא מבית דפוסו זה את מחיתו ומחית אנשי ביתו.

כל ימיו נהג לקום ולהתפלל ותיקין, בין כחול ובין בשבת. מיד לאחר חצות היה קם והולך לבית המדרש של שומרי החמות מכולל אונגארן, בעיר העתיקה, על יד הר הבית. שם למד ונשאר עד אחרי התפילה. זוכרני שהייתי מלווה אותו בלכתו לבית מדרש זה לאחר חצות. הוא למד אז מסכת נדרים ושיתף אף אותי ללימוד. היה מן הקבועים בחברת משמורים בבית הכנסת גמילות חסד הכללי. אדם שתורה ועבודה היו מעורים בו והלכו שלובים יחד. עשה את תורתו קבע וקשה היה לקבוע אם עבד בשעה שלמד או למד מתוך עבודתו.

חותני, ר' משה לילינטהאל, היה אדם בעל מזג טוב ולב רך ופתוח לזולת. חיבבני באב את בנו האהוב. כשהייתי לומד בישיבה היה מביא לי יום יום את כוס התה לרוות את צמאוני.

לאחר שחותני מכר את הדפוס השפיע הדבר לרעה על גופו וגם על רוחו. נפל למשכב ומת ביום ד' בסיון תר"ע.

חותנתי ביילה האריכה ימים הרבה לאחר מות בעלה. נפטרה בער"פ תרפ"ד.

---

[1] הוציא את הרכעון „שערי ציון". עי' עליו להלן בפרק בתי הדפוס.

[2] עי' להלן בפרק בתי הדפוס. [3] עיין מ. ד. גאון, יהודי המזרח בא"י, ח"ב, עמ' 178.

[4] עיין : אברהם יערי, בית דפוסם של האחים ששון בירושלם, קרית־ספר, שנה כ (תש"ג), ע' 43, וג. ברמנחם, שם, שנה כא (תש"ה), עמ' 316.

[5] על ר' משה לילינטהאל המדפיס עיין להלן.

פרק ששי

בית ומשפחה

הנדוניה — חתונתי — נעשיתי „סוחר" — שכונת בית-ישראל — מחיר האדמה — בן ניתן לנו — הר שפך הדשן — ישיבת „תורת-חיים" ומשפחת וינוגראד — בית ומשפחה — „אינצידנט" — „מלאכת הקודש" — הרה"ג מוהרי"ל דיסקין — ר' שלום „תלים ואגער" — ר' אפרים קאלכער — פרץ בחומה — וילהלם קיסר וד"ר הרצל

הנדוניה

עבר הקיץ של שנת תרנ"ג וחודש הרחמים התקרב. כאמור, נקבעה חתונתי לחודש אלול. חותני צריך היה להשליש קודם החתונה את חמשים הנפוליון-זהב. דמי נדוניתי, והנה נתברר, כי הוא עוד לא הצליח לחסוך את כסף הנדוניה ואף אין בידו עדיין להוצאות החתונה. אבל הרר"י ווינברגר ז"ל היה תקיף בדעתו ולא הסכים לוותר. כל עוד שכל הכסף לא יהיה מושלש לא ירשה לקיים את החתונה במועדה. חותני השליש שני שטרי ערך תורכים בסך 10 נאפ' כל אחד [1] ופנה להר"ר יוסף ריבלין ז"ל והוא השלים את החסר לו בשטר השאר במזומן על סך 15 נאפוליון על חשבון החלוקה. הר"י ריבלין היה הפקוהא"מ של בולל הו"ד באותם הימים, שאף חותני השתייך אליו, והשטר שלו היה כסף עובר לסוחר ונחשב למזומן. כך הושלש כל הכסף בידי הרב ר' יעקב בלומנטל ז"ל [2], ה„נאמן הירושלמי", לכל עניני שליש ואף נאמנו של הרה"ג מהרי"ל מבריסק זצ"ל והגזבר של כולל אונגרן.

חתונתי

החתונה נערכה ביום הקבוע, ביום ד' באלול תרנ"ג. מצדי באו הרבנים, הר"י ווינברגר והר"א ברוקנשטיין ז"ל, מסדר הקדושין היה הרה"ג ר' יוסף חיים זוננפלד זצ"ל. הברכות אמר הראב"ד ומחותנו של חותני הרב ר' יוסף נסים בורלא [3]. ברכות

---

1 שטרי ערך אלה היה ערכם לכתחילה 40 נפוליון, ולאחר ששיטת הרגל של הממלכה התורכית בשנת תרל"ז (1877), ירד ערכם לבדי רבע ממחירם.

2 עיין למעלה, עמ' 30.

3 הרי"נ בורלא, הראב"ד לעדת הספרדים, היה חותנו של ר' מרדכי ליליינטהאל, אחיו של חותני. עיין עליו לעיל עמ' 75 הערה 1.

שניות אמר הר"י ווינברגר. בשמחתנו לקחו הכל עוד הרבה מגדולי ירושלם. גם חברי, בני הישיבה, שמחו אתנו בשמחתנו.

בשבת שלאחר החתונה התפללנו בביהכ"נ של בתי מחסה, על הר ציון, שבו התפללו גדולי ירושלם. הרה"ג ר' שלמה זלמן בהר"נ לעווי [1], הגרי"ח זוננפלד, הראב"ד ר' משה נחום ואלנשטיין, הרה"צ רבי צבי מיכל שפירא [2] ועוד ועוד. רבים מהמתפללים כבדו אותנו ובאו אלינו לסעודה שלישית שבה דרשתי על הסוגיא המקדש אשה בערב פסח לאחר שש שעות בחוטי דקרדנייתא [3]. לקחו בה חלק כל המסובים. הבעתי בדרשה גם את צערי שאאמו"ר ז"ל לא זכה לכך להיות נוכח בחג כלולותי ולראות את בנו לוקח לו לאשה בת ציון, בת למשפחה ירושלמית, שהספיקה להכות בבר שרשים עמוקים בעיר הקודש, ונתנה את חלקה בין שומרי החומות. ואמא המסכנה, אף היא לא זכתה להוליך את בנה לחופה. היא יושבת עתה אבלה בחרן לארץ.

לאחר החתונה החלו שבעת ימי המשתה. וכל יום באו קרובים וידידים לשמח חתן וכלה, באו אף חבריו של אאמו"ר ותלמידיו. רבים היו המבקרים ממשפחת הכלה, וביחוד ממשפחות ספרדיות, משפחת ה„נבונים", משפחת בורלא, ועוד.

עברו גם שבעת ימי המשתה והחלו ימי החול. התחלתי ללמוד בישיבת תורת חיים, שהיתה אז בבית הכנסת שבבתי מחסה, קודם שנבנה היכל הישיבה על יד שער שכם. בישיבה קיבלתי את שברי בערך חצי נאפוליון זהב לחודש, והיה זה אז סכום די ניכר.

כאמור, היינו, אני ואשתי, סמוכים על שולחן חותני והיינו „קעסט קינדער" — לעומת זאת היה חותני מקבל את דמי החלוקה שהגיע לנו, על חשבון המזונות, כי מרווחיו לא יבול היה לבסות את כל ההוצאות של ביתו ושל הזוג הצעיר.

נעשיתי „סוחר"

עברו ימים ולא יכולתי לראות בצערו של חותני שהוא עובד עבודה כל כך מפרכת ובכ"ז אין הוא יכול לספק לנו את כל צרכינו, וגם לא יכולנו להשלים ברוחנו כי אנו נהנים באמת מנהמא דכסופא וכך גמלה בלבותינו ההחלטה, שאין זה מן ההגיון ומן הצדק להיות סמוכים על שלחן חותני. ועוד כאמצע זמן ה„קעסט" הודענו להורים שאנו מוותרים על זכותנו להיות סמוכים על שולחנם וכי החלטנו לשכור לנו דירה וגם נפתח חנות מכולת ונהיה ל„סוחרים".

---

[1] אחד מבוני השכונות הירושלמיות. נפטר כ"ז באדר תרס"ח. עיין עליו „מאה שערים" לד"ר י. י. ריבלין עמ' 11 ועמ' 113 הערה 32, וכן בזכרונות לי. שריון עמ' 86.

[2] עיין בספר „צבי לצדיק" שהוציאו תלמידיו ליום פטירתו.

[3] סוגיא דפסחים ז, ע"א : „ראמר רב גיזל אמר חייא בר יוסף אמר רב המקדש משש שעות ולמעלה אפילו בחוטי קרדנייתא אין תושיש לקרושין" וכו'.

וממחשבה למעשה. עזבנו את כתי מחסה ויצאנו מחוץ לעיר, לשכונה החדשה שנבנתה והלכה אז, שכונת בית ישראל.

שכונת בית ישראל

רבות יש לדבר על שכונה זו, אבל קצר המצע מהשתרע, ואני תקוה שעוד יבואו המומחים לכך ויקבעו את מקומה של „בית ישראל" בכתר הזהב של ירושלם החדשה. אני לא אזכיר כאן אלא אחדים מכניה־בוניה ומיסדיה[1].

כאשר אמרתי כבר במקום אחד בספרי זה, גבול גבלו אחרונים בין שומרי התומות ובין מניחי יסודות, אבל בימים ראשונים ושני אלה הלכו כבר שלובים יחד ולא ניכר היכן פותח האחרון ובמה סיים הראשון.

שני השמות הם כשני אבני־חן משובצות בתולדות הישוב, אחת על יד השניה. והרי מיסדי בית ישראל היו בלי ספק ממניחי היסוד לירושלם החדשה. וגרמה השעה ושכונת „שומרי החומות" של כולל אונגארן גובלת עם יסודות „בית־ישראל".

ובין בוני שכונה זו מתנוססים השמות של הרה"ג ר' לייב דיין (הירשלר)[2]. יהודי יקר זה, שכבר דברתי עליו לעיל, היה הד"ץ של ירושלם. הוא עצמו גר בחצרו בשכונת שער־הפינה. כמו כן גיסו של חותני, ר' יחזקאל מנדלמן, אחר משני הרוקחים הראשונים בעיר העתיקה בירושלם[3] והרוקח הראשון בבית החולים „משגב לדך". אחד מהשלושה הוא גם רבי שמואל צוקרמן המדפיס הידוע. שאני מיחד עליו את הדיבור להלן, בפרק בתי דפוס ומדפיסים.

אחד מן הדברים הרגילים בבנין השכונות בירושלם החדשה היה, כירוע, שהקושאנים היו נרשמים על שם אחד או שנים מחשובי המיסדים או אחד מגדולי העיר, ולאו דווקא סוחרים. וזכתה שכונה זו שנרשמה ע"ש הרה"ג ר"י זוננפלד ור' שלמה זלמן בר' נחום[4] ורק לאחר שנבנתה השכונה העבירו את שמות הקושאנים של כל בית על שם בונהו. כל חבר היה מקבל פנקס חבר שבו היה רשום מספר החלקה שזכה בה על פי גורל.

מחיר האדמה

ומחיר האדמה מהו? — המחיר ששולם אז בעד כל אמה והו פרק בפני עצמו. ויש לקבוע לזה פרק מיוחד, פרק שהוא לצערנו מוברת עוון לכולנו, שלא חזינו מראש ולא שמענו את דבר ה', שדיבר מכל שעל אדמה...

קשה לי פרק זה ביותר, קשה עלי הכתיבה כאן, אבל אין להתעלם מן האמת

---

1 על בית־ישראל, עיין נראויבסקי, ספר הישוב, עמ' 30.

2 עיין לעיל עמ' 55, הערה 3.

3 הרוקח השני היה ר' ליב גבריאלוביץ בן ר' אליעזר דן (רלב"ג). עיין על שניהם בספר „זכרונות" של ר' יצחק שריון עמ' 156 ו־136 הערה 73א. עיין גם לעיל עמ' 75.

4 ר' בעמ' הקודם הערה 1.

אף־על־פי שהיא מרה כלענה. ולא ארחיב עתה את הדיבור, אלא אגע בענין שאני עומד בו עתה. אותה שכונה „בית ישראל", שיותר מחמשים אלף אמה נקנו בה או עלתה במחיר של 30 פרוטות האמה. הוה אומר פחות מחצי גרוש האמה... באותו זמן החלו גם לבנות את שכונת הבוכארים[1] ומחיר האדמה שם היה רק 25 פרוטות האמה.

המטפלים בעניני שכונה זו היו אלה שעל שמם נרשמה השכונה והם היו את ועד השכונה אשר היה המוציא והמביא של כל ענייני השכונה ובידיו היה ספר הנחלה של כל המתישבים וגם הממשלה התחשבה בספר נחלה זה.

לשכונה זו, שכונת בית ישראל, נקלענו מיד לאחר שירדתי מעל שלחן חותני. שכרנו חדר אצל הדוד ר' יחזקאל מנדלמן, שכבר הזכרתיו לעיל. החדר היה גדול ושני חלונות גדולים נשקפו ממנו לתוך גן יפה. לחדר היה גם מטבח ובור מים בשכר דירה של שלושה וחצי נפוליון לשנה, בערך 300 מיל לחודש.

בן ניתן לנו

כאמור, לא הספיק כסף החלוקה לכל צרכינו. אף לשכר־דירה ואף למזונותינו. ופתחנו חנות מכולת. אני המשכתי עדיין ללמוד בישיבה ואשתי היתה המביאה והמוציאה בחנות. לאחר שנולד לנו בי' באלול תרנ"ה בני בכורי נפתלי הערץ שיחי' (ע"ש אאמו"ר ז"ל) ואני הייתי יושב בישיבה משעות הבקר עד 8 שעות בערב בימי הקיץ ועוד יותר מאוחר בימות החורף. נפלה עלינו החנות למעמסה. ובינתים כבר הספקנו לתת בהקפה מעט הסחורה שהיתה אתנו ונשארנו שוב בחוסר כל. להמשיך ב„עסק" לא היה כל טעם. יש להמשיך ללמוד ב„ישיבה" ולהעזר בכסף החלוקה וה' ירחם והזמן יעשה את שלו.

הר שפך הדשן

ובכן יש להמשיך בישיבה. והדרך לשם רחוקה במקצת. הרי אנו עתה מחוץ לעיר ובבישים לא היו עדיין אז. גם מסילה אין. אבל „הר" יש בסביבתנו, או יותר נכון הר ה י ה או, היה ואיננו. והר שפך הדשן שמו. מקומו היה בין בתי זיבנבירגן

---

[1] האדמה של שכונת הבוכארים נקנתה על ידי הרב יעקב מאיר, שהיה אח"כ הראשל"צ בירושלם והרב נסים אלישר, בנו של הראשל"צ ר' יעקב אלישר זצ"ל, ומר ישראל חיים חפץ. האדמה נקנתה על ידם בגלל הסעם היוצע שנתינים זרים לא יכלו לקנות אז אדמה בארץ, ואלה השלושה היו נתינים עותומניים. השכונה נבנתה ע"י כמה עשירים מעולי בוכארה שבנו בנינים גדולים לעולי עדתם. בימים ההם היתה זו השכונה המודרנית ביותר, בשל הרחובות הרחבים והמקבילים החוצים את השכונה.

לזכותם של עולי בוכארה יש לזקוף מנהג יפה שנהגו והוא לעלות לרגל ירושלימה. לפני הפסח היו כאים עשירים אלה לירושלם ועושים בה עד לאחר חג השבועות. בעיקר נהגו לעלות בל"ג בעומר למירון לקבר רשב"י וחכמי ירושלם הספרדים נהגו או להדפיס שירים על שמו של אחד הנדבנים מעולי הרגל האלה, והיו מקבלים את נדבתם בעין יפה. עוד ידובר אי"ה על

ואונגרן. לא רחוק ממערת כלבא שבוע. יום יום הייתי עובר אז על יד „ההר" ומסתכל בהתפעלות רבה בו והיו שחפשו שם עצמות ואף לקטום וראי בהם עצמות הקרבנות[1]. ודשן זה מילא בימים ההם את מקום המלט של היום. בדשן זה נבנו רוב השכונות של ירושלם החדשה. דשן זה כשהיה מעורב בחלקו עם סיד היה משמש במקום הטיח לחבר את אבני הבנין.

ישיבת „תורת חיים" ומשפחת ווינוגראד

דרך הר זה הייתי עושה דרכי כל יום אל ישיבת „תורת חיים הכללית"[2]. שעל יד שער שכם בעיר העתיקה. שנוסדה ע"י הרב הגאון ר' יצחק ווינוגראד. שעלה ארצה מפינסק בשנת תרמ"ו. תחילה היתה הישיבה בבית הכנסת שבבתי מחסה. אחר כך התלה לנדוד ממקום למקום. עברה לרחוב חב"ד בעיר העתיקה ואח"כ שוב חזרה לבתי מחסה. עד שבא אחד הגבירים מברדיטשוב. ר' משה דב חלדנקי. וביחד עם חותנו של הגר"י ווינוגראד. ר' אליעזר ליפמן זאב שולמאן. בנו את הבנין המפואר של הישיבה. אשר למדו בה אז כ־150 אברכים ובחורים מלבד אשר בשתי הישיבות הקטנות. הישיבה נתחנכה בר"ח ניסן תרנ"ד.

ר' יצחק ווינוגראד קובע פרק לעצמו. אבל הרי אין לדבר על איש זה ולא לשלבו עם מפעלו הגדול. האיש ומפעלו חד הוא.

רבי יצחק היה מלא תקוה שברבות הימים יגדל הישוב היהודי בסביבה זו[3]. וכהנחת אבן פינה ראשונה לישוב זה קנה חצר גדולה ברחוב היורד משער שכם. ישר לכותל המערבי. לא רחוק מהר המוריה מצד דרום. והתקין את החצר לצרכי הישיבה. ובפיו היתה תפילה אחת שיבואו עוד יהודים אחריו ויגאלו את שאר החצרות של הערבים אשר בסביבה כדי להרחיב את הישוב היהודי שם. אך תקותו נתבדתה. כי פעמיים נחרבה אחר כך חצר הישיבה. כראשונה עם פרוץ פרעות תרפ"א החריבו ערביי הסביבה את הבנין וחללו את הקודש. אך רוחם של מנהלי הישיבה לא נפלה והחלו מחדש. תוך סכנות נפשות ממש. לחזור ולבנות הנשמות. ולאחר שרפתה המתיחות חזרו לתצרם. קוממוה ותיקנו את בדקיה

ראשי עדה זו ועל חלקם בהדפסת ספרי קודש בעיר הקודש. עיין: אברהם יערי, ספרי יהדי בוכארה — קרית ספר, שנה יח—יט וביחוד שנה יח, עמ' 380—378, על „בנין שכונת הבוכארים בירושלם".

1 עיין ירושלם החדשה לד"ר פירסט, עמ' 2, שמביא כי ברוב רות לקח מעט אפר מהר הדשן והבדיקה נתנה תוצאות חיוביות, שהיה באפר זה שרידי עצמות בעלי חיים [עיין גם גראייבסקי, זברון לחובבים הראשונים, תוברת ט (תרפ"ח), עמ' 55—53; ספר הישוב להנ"ל, עמ' 87 — ב].

2 עיין פנחס גראייבסקי, רכושנו הרוחני בירושלם, ירושלם תרצ"ג.

3 למעשה היה ישוב בכאב־תאטה עוד בראשית ישוב הפרושים בירושלם, והיו שם חצרות שונות בידיהם. אולם ישוב זה לא נתקיים בידם, והתרכז מסביב לרחוב היהודים והמידאן, ביחוד אחרי היבנות שכונת כתי־מחסה. [י. ר.].

ושוב נשמע קול תורה בוקע ועולה בחלל השכונה הערבית. אך בעוונותינו הרבים. שלא דאגנו להקים שם מרכז יהודי על יסודות החצר שנחרבה. חזרו שוב שנות הדמים והאימים. לאחר שהפורעים הערבים לא באו על ענשם והוסיפו להתהלך חפשים לאור היום. השלימו בפרוץ פרעות תרצ"ט את אשר לא החריבו בפרעות הראשונות. באותה שנה נהרבה הישיבה עד היסוד. קובעת כוס התרעלה עברה על שפתיה. החצר נהרסה לגמרי והישיבה גלתה מביתה ועברה מחוץ לעיר. היחד שנתקעה בין התומות לצד שער שכם. נעקרה להלוטין.

רבי יצחק עלה לארץ ביחד עם אביו ר' חיים מתמיד. ושני אחים היו לה, הרה"ג רבי יוסף אליהו ז והצעיר הרה"ג רבי שמחה. ר' יצחק היה גאון חריף, מרביץ תורה ברבים. חזן ובעל קול ערב. מתפלל בדביקות עצומה ונותן קולו כשאגת האריה. ה"מוספים" שלו בימים הנוראים היו ידועים אז לכל בני ירושלם. ה"ה אדם בעל מוג רך, מעורב עם הבריות. מקבל את תלמידיו בסבר פנים יפות ומשתתף בצערן של תלמידי חכמים וכל מגמתו להרים קרן התורה.

אחיו הרה"ג רבי יוסף אליהו היה המשגיח בישיבה. אדם דייקן בכל. מטיל משמעת בתלמידים ועם זה נוח לבריות. זמני הלימוד בישיבה היו אז 10 שעות ביום. זמן ארוחת הצהרים היתה שעה קבועה לכולם. ר' יוסף אליהו היה מקפיד מאד שכל התלמידים ילכו בשעה קבועה ויחזרו כולם בשעה מסוימת. בזמן כניסת התלמידים לישיבה היה עומד ושעונו בידו ומראהו לכל הבא. והמאחר היה נפגע מאד ואף לא העיז להביט בפניו של המשגיח. די היה לחבימא ברמיוא. כן היה מסתובב בכל שעות היום בין ספסלי הישיבה ושם עינו במי שהעיז להפסיק ממשנתו לשם שיחה בטלה.

האח השלישי. הצעיר שבחבורה, הרה"ג רבי שמחה, למד או עדיין בישיבה וניכר בו כי אח זבן הוא ל"הני מלכי". ואחרי פטירת אחיו היו הוא וגיסם ר"מ בישיבה כל ימי חייהם.

להשלמת החבורה עלי להזכיר את גיסם הרה"ג ר' זרח אפשטיין, תלמיד חכם גדול ואדם מעורב בין הבריות; הוא היה גם אחד החברים הפעילים בועד העדה והרבה שנים מעמודי התווך בקהילת ירושלם. דעתו היתה קובעת בהרבה ענינים.

בית ומשפחה

בישיבה זו, ישיבת "תורת חיים", הייתי מבלה אז רוב שעות היום, מבוקר עד ערב, ובבית — אשתי עם ילדה הקטן. אני מהווה כבר משפחה קטנה, בית־אב קטן. אינני יותר אדם לעצמי ולא כודד לנפשי. אני חונר בערב הביתה. אשתי הצעירה וילדנו הקטן מחכים לי. שמחת חיי משפחה נשיתי זה כבר. ימי הילדות עברו עלי

[1] עיין עליו מאמרו של ר' משה אוסטרובסקי, הצופה, י"ט בטבת תש"ג.

כל כך מהר. טרם הרגשתי בהם וכבר היה עלי להתבגר. להתבגר לפני זמני. עוד נער הייתי ועול החיים הוטל עלי. ניתקתי מהיותר קרובים לי. מאם, מאחים ואחיות. נער הייתי אבל את ימי הנערות לא חשתי כלל. הרי עברו עלי בצרכית גלות ובנדודים עד בואי ארצה. ועתה, — עתה יש לי משפחה. יש גם לי משפחה. ומה מאושר אני. אבל רגשות האושר הינו מהולים גם ברגשות אחרים. רגשות של אזוז תוגה מעיקה בלב. הרי ריחים על צוארי. ושתיל זית סביב לשולחני וקשה הדבר עתה ללמוד לשמה. קשה עתה שבעתים מאשר קודם בימי בחרותי. שאלת "התכלית" החריפה עתה יותר ויותר. קשה להיות כל היום מחובשי בית המדרש ולחזור בערב לחדר הקר. כשהפרוטה אינה מצויה. החלוקה, יחד עם השכר שקיבלתי מהישיבה לא הספיקו לי אף למחצית צרכי. קשה היה משום כך להסתגל לרעיון כי מבין כתלי הישיבה האלה אוציא את לחמי. וכאן היה לי אאמו"ר לסמל ולדוגמה. שלא רצה אף פעם לעשות את התורה קרדום לחפור בה וסרב לקבל עליו עול הרבנות. אלא כל תלמודו היה תורה לשמה. כך נתבשל אצלי הרעיון יותר ויותר כי עלי לדאוג לפרנסת ביתי.

"אינצידנט"

באותו זמן קרה לי ולכמה מחברי כעין "אינצידנט" עם הנהלת הישיבה. אני ועוד כמה חברים, מתלמידי הישיבה, ר' אהרן זיו[1], ר' יצחק וויט[2] ור' יצחק רייזס[3]. נדברנו ללמוד ערבית. מורה נזדמן לנו אז והוא החכם ר' יצחק יחזקאל יהודה ז"ל[4] הידוע. שהיה מורה בתלמוד תורה של הספרדים. מובן שהדבר צריך היה להיות בסודי סודות. אבל לאחר כמה שיעורים נודע הדבר למשגיח והוא הזמין אותנו ודיבר אלינו קשות. על שלא נטלנו רשות תחילת מההנהלה. אני הפסקתי מיד. אבל שנים מחברי המשיכו בלימודם בלא רשות ההנהלה.

---

1 ר' אהרן זיו עלה ארצה עם הוריו בשנת תר"מ. אחיו היה אחד העסקנים הידועים בירושלם, הוא ר' יוסף (יושקע) זיו. ר' אהרן נתחנך בישיבת "דגל תורה". היה אח"כ שד"ר באמריקה בשכיל ת"ת כ"ת, ולאחר שחזר פתח בית מסחר לנייר ביחד עם הר"ר נחום נתנזון (עיין עליו הלאה בפרק על חינוך עוורים). בנו של ר' אהרן הוא העו"ד מר שלמה זיו, הגר כיום בירושלם.

2 ר' יצחק וויט היה אחד המתישבים הראשונים בשכונת אחוה בשנת תרס"ו. היה בנו של הסוחר ר' יואל וויט, אחד הסיחרים הראשונים אשר הביא בגדים מוכנים מחו"ל. לאחר שאביו נפטר עבר בית המסחר לו ולניסו ר' יצחק ספיר, יהודי תלמיד חכם, נכדו של ר' יעקב ספיר, בעל "אבן ספיר". ר' יצחק וויט היה נוסע לחו"ל לרגל מסחרו פעמיים בשנה לשם הבאת הבגדים המוכנים. נפטר כוינה ביום ה' כאלול תרפ"ד והובא את"כ לירושלם ונקבר בהר הזיתים. בנו הוא מר ולמן וויט, היה אחד המו"לים של העתון דואר היום ומראשי חברת הסולל.

3 בנו של הר' מיכאל ברוך רייזס, הממונה דכיולל חב"ד ומהמורשים בועד הכללי. כל משכורתו היתה שמונה שילינגים לשבוע. עיין את הפרק הנאה שהקדיש לר' מיכאל ברוך, ר' יצחק סריון בזכרונותיו, עמ' 73—71.

4 ממשפחת יהודה הבבלית ואחיו של הסרסי אברהם שלום יהודה. היה הבקי הגדול בזמנו בשפה ובספרות הערבית, מלבד גדולתו בתורה. [י. ר.].

„מלאכת הקודש"

„רבי יהודה בר אזיל לבי מדרשא, שקיל גולפא על כתפיה, אמר: גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה" (נדרים י, ע"ב). „רבי אליעזר אומר: גדולה היא מלאכה, כשם שנצטוו ישראל על השבת, כך נצטוו על המלאכה, שנאמר: ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך" (אדר"נ פכ"א).

לאחר שהסתלקתי מרעיון הערבית, עלה במוחי רעיון חדש: לחותני בית־דפוס. ולמה לא אתחיל ללמוד אצלו את מלאכת הקודש. ולסמל היה לי חותני, שהיה עובד מבוקר עד ערב, ואח"כ היה עוסק בתורה ולומד עד שעה מאוחרת. כמו שכבר אמרתי לעיל, היה לומד אף בשעת עבודתו. עשה את תורתו קבע וקשה היה לקבוע אם הוא עובד בשעת לימודו או לומד תוך כדי עבודתו. ובכן למה לא אתחיל אף אני ללמוד מלאכת הקודש, ומרעיון למעשה: את הישיבה אמנם לא עזבתי ורק בשעות הצהר"ם התחלתי לאט לאט ללמוד את מקצועי החדש, שקבע את עתידי. בינתים נעשיתי כבר אב לשני ילדים. נולדה לנו עוד ילדה בשם אסתר מלכה ומה שלא עשה השכל עשה הזמן. את הישיבה עזבתי ונשארתי בדפוס חותני לעבוד כסדר לכל היום. המשכורת שקבלתי היתה זעומה ועצם העבודה לא סיפקה את רוחי במקום זה. חותנתי הביטה עלי בעין רעה על שעזבתי את הישיבה. למרות שקבעתי גם אח"כ עתים לתורה.

עזבתי את בית־דפוסו של חותני ונתקבלתי אצל האחים סלומון במשכורת של חצי נאפוליון לשבוע. משכורת די הגונה בזמנים ההם. הספר הראשון שסדרתי בבית דפוס סלומון היה הספר „בן יהוידע" של הרב ר' יוסף חיים [1]. הראב"ד מבגדאד.

בימים ההם היה עוד הזקן ר' יואל משה סלומון ז"ל מבקר לעתים תכופות בבית הדפוס כי בית דפוסם היה כחצרו בנחלת שבעה. והיה תמיד מגלגל עמי בשיחה על דרך עלייתי ארצה. תוך כדי עבודה הייתי מספר לו על אאמו"ר ז"ל ועל חיבתו ואהבתו לארץ אשר לא ידעה גבול. דברי השאירו בלבו רשמם העמוק ומשום כך קרבני אליו ועודדני בהרבה. הוא אף חיזק ביותר את רוחי להמשיך במלאכת הקודש.

בבית־דפוס סלומון לא עבדתי אלא כמה חדשים. העבודה לא היתה אז בשפע ונאלצתי לצאת משם ולחפש לי מקום עבודה חדש. הלכתי בטל כמה חדשים עד שנודע לי בדבר ספר שר' פינחס נומינסקי [2] עומד להדפיס והתחלתי לחזר אחריו שימסור לי את הספר על חשבוני. באותו זמן חזר ר' ישראל דב פרומקין בעל „החבצלת" מנסיעה לחו"ל, והביא אתו אותיות חדשות וגם מכונה חדשה. הספר נמסר

---

1 הוא בן הרב רבי משה חיים מבגדאד, זקנם של משפחת יהודה הנזכרת לעיל. [י. ר.].

2 ר' פנחס נומינסקי היה יליד רוסיה, מתוז והלין מעיר אומן, עשיר ות"ח. היה בעל צדקה גדול, אחד ממיסדי ת"ת וישיבת חיי עולם, והיה תומך ביד רחבה בכל מוסד צבורי.

לו אבל בתנאי שיקבל אותי לסדור הספר, והרי"ד פרומקין שלח לקרוא לי וקיבלני בבית־דפוסו, ומיד התחלתי בעבודה.

כאן בבית דפוס זה, התחלתי להרגיש, דבר שלא הייתי רגיל לו קודם לכן, יד קשה של בעל בית. הרי"ד פרומקין היה מטבעו אדם נוח לבריות ומקבל הכל בסבר פנים יפות, אבל בשעות העבודה היה זורק מרה בפועליו והיה מטיל בהם אימה על שיחה בטלה כל שהיא בשעות העבודה. בדפוס צריך היה לשלוט שקט מוחלט, ער שאפשר היה לשמוע קול ומזמו של זבוב! הוא היה כלפי פנים, בפני פועליו, איש הברזל. אני עסקתי בסידור ספרו של הר' פינחס נומינסקי וחכיתי כבר בכליון עינים לגמר סידורו של הספר שאחלץ מכאן.

קשה היה לי במיוחד להשלים עם רעיון זה, שעלי להפסיק לגמרי את לימודי בישיבה, כי לאחר 12 שעות עבודה, קשה היה מאד לרכז את המחשבה בלימוד עיוני, והדבר דיכא אותי בהרבה.

הרה"ג מוהרי"ל דיסקין

באותם הימים גרתי בשכנות עם הרב מבריסק, הגאון מרן יהושע ליב דיסקין, רק רחוב צר היה מפריד בין ביתי לביתו, וחלונותינו היו מקבילים זה לזה[1], ובך זכיתי לראותו ולהזין עיני מקלסתר פניו העדינים כיום ובלילה. ובימי הקיץ הייתי עומד על יד חלונו ונהנת מקולו הערב בעסקו בתורה. אבל לצערי הרב לא ארכו ימי הטובה האלה והרב ז"ל נסתלק לאחר שנה, בכ"ט טבת תרנ"ח.

ספרו לי מקורביו, כי היה מקפיד מאד ללמוד רק בספרים שידע בבירור שנדפסו בדפוס אשר בעליו היו תלמידי חכמים ונזהרים בקלה כבחמורה. משום כך היה לומד אך בש"ס שנדפס בדפוס סלאוויטה, כי המדפיסים האלה היו ידועים ליראי שמים גדולים. עוד בהיותו הגאב"ד בשקלאוו, לקח בהשאלה מהר"ר שלמה

---

1 הגרי"ל דיסקין היה מקפיד מאד כי בכל דירה שהיה גר בה, יהיו חלונותיה פונים להר הבית, כדי שלא יעברו שלשים יום בלא שיראה את הר הבית. בקשר לכך מענין להזכיר כי הגרי"ל דיסקין נמנע מלבקר על יד הכותל המערבי, ואלה דברי הרה"ג ר' מעשל געלבשטיין בספרו „משכנות לאביר יעקב" :

„וכן אמר לי הרב הגאון ר' משה יהושע ליב ז"ל, הרב מבריסק, שבן דעתו שאסור להבניס שם ידו מטעם ביאה במקצת שמה ביאה. וסיפר לי ש"כ מ' נטע הירש נ"י כשסיפר להרב הנ"ל שיש פרצות בכותל מערבי ומכניסים שם ידיהם ומניחים שם בגדיהם, תרד ואמר: הנם שלא שייך איסור מעילה משום ובאו מריצים וחיללוה (עי"ג נב) מ"מ יש בזה איסור משום ביאה במקצת וכו'. וכן ראיתי נדפס בשם הרה"ג ר' ישעיה ז"ל שהיה מעיה"ק, שהיה חרד אפילו ללכת לכותל מערבי מחשש שמא ישכח ויכניס שם ידו, ויש איסור משום ביאה במקצת וכו' („משכנות לאביר יעקב", ח"ב טהרת הקודש, עמ' ז).

כן מספרים כי גם כשהמוהרי"ל היה יורד להזין עיניו בכותל המערבי ממרחק, היה יורד תחילה למקוה של ר' ישמעאל כהן גדול שבקרבת השילוח, לטבול במים חיים כדין טומאת זיבה: ובא אל מים חיים וטהר (עי' רמב"ם פרק א, הלכה ה).

לוריא [1] ש"ס שנדפס ברפוס סלאוויטה, ולאחר שעבר לשרת כגאב"ד בבריסק דליטא, לקחו עמו לשם. אף לאחר שעלה ירושלימה, העלה את הש"ס הנ"ל אתו. הש"ס היה מלא על כל שוליו בחידושי הרב מבריסק. כשעלה ר' שלמה לוריא ז"ל ירושלימה, החזיר לו מוהרי"ל דיסקין את הש"ס. לאחר מותו של ר' שלמה לוריא חיפשו אחר הש"ס ולא מצאוהו. הש"ס נעלם והיה הדבר לחידה עד היום.

זוכרני אותה שבת אחרונה בחייו. עוד בליל שבת לאחר חצות וירושלם כולה קמה על רגליה. קולו של ר' שלום "תלים זאגער" [2] (מגיד תהלים), שהיה ידוע בקולו החזק והנעים הרווי צער, השמיע הדים ובנות קול בדממת הליל. אנשים ונשים התעוררו משנתם ויצאו מבתיהם ומיהרו לבתי־כנסת ולבתי מדרשות להגיד תהלים ולבקש רחמים על צדיק וגאון זה, שאורו לא יתעם משמיה של עיר הקודש. כל אותה שבת המתה ירושלם כמרקחה. כל הלבבות הלמו וכל העינים הופנו לאותם החלונות שבאותה סמטה, שבה שכב הצדיק על ערש דוי. עם יציאת השבת גברו עליונים ונשמתו הטהורה יצאה.

הלויה לא נתקיימה במוצ"ש — אע"פ שנוהגים שאין מלינים את המת בתוך החומה, אבל הגרש"ס עיכב את הלויה לכבודו של הנפטר וגם בשל פיקוח נפשות שהיה בדבר, שהמונים גדולים יצטופפו באישון לילה בסמטאות הצרות של העיר העתיקה. כל הלילה התחלפו המשמרות באמירת תהלים על יד מיטתו. וביום הראשון בבוקר הוכרז על ביטול מלאכה וכן הודיעו כי כל מי שחפץ לגעת במיטת המת עליו להיטבל תחילה וכל מי ששולח ילדיו אל בית־הספר אל יגע במיטת המת.

מיד לאחר התפילה החלו המונים לזרום אל הלויה. המספידים נקבעו מראש. ראשון למספידים היה הרה"ג ר' שאול חיים מדוברובנה [3], מיסד הת"ת וישיבת מאה שערים. אחריו הספיד הרב הגאון ר' יצחק ווינוגראד זצ"ל בקולו החזק והצלול. התחיל במאמר חז"ל: "ר"ש בן יוחי אומר אבן טובה היתה תלויה בצווארו של אברהם אבינו שכל חולה הרואה אותו מיד מתרפא וכשעה שנפטר אברהם אבינו מן העולם תלאה הקב"ה בגלגל חמה" [4], ונם עליו יש להגיד מאמר זה. כי מי שראה את הרב מבריסק נתרפא רפואת הנפש. בין המספידים היה גם הרב ר' יעקב אורנשטיין זצ"ל, שהיה גם

---

[1] הרב ר' שלמה לוריא היה תלמיד חכם ומדיב לב. ידו היתה פתוחה לכל. היה לו נמ"ח משלו והיה מלוה לכל יהודי עד עשרה נאפוליונים על שטרות של כוללים או בערבות אנשים שנתן בהם אימונו.

[2] ראה עליו בעמוד הבא.

[3] מפר לי ידידי, הר' אליהו לנדא זי"ל, נכד הגר"א, כי הרה"ג ר' שאול חיים מדוברובנה, הספיד את המוהרי"ל במלים אלה: "כל המכבד את התורה, גופו מכובד על הבריות". מהו כאן "גופו" — הווי אומר כי מי שמכבד את התורה בשהוא בגופו, הוא מכובד על הבריות גם לאחר יציאת הנשמה מגופו.

[4] עיין במס' ב"ב טז, ע"ב.

אחד מתלמידיו הוותיקים. הוא עמד בדבריו בעיקר על החסרון הגדול שתלמידיו ירגישו במיוחד לאחר הסתלקותו.

הלויה נמשכה עד לאחר חצות היום וכמעט כל הגברים ליוהו עד הר הזיתים והכל ראו במותו אבידה גדולה שאין לה תמורה.

ידידי, רבינו הגאון מרן רבי צבי פסח פראנק שליט"א מעירני, כי לפי זכרונו הכניסו את ארונו של המוהרי"ל לבית הכנסת הגדול חורבת ריה"ח ועל יד הארון נכנסו הרב הגאון רבי שמואל סלאנט זצ"ל ביחד עם הרב הגאון רבי שניאור זלמן מלובלין בעל "תורת הסד" ומשם יצאו שניהם ביחד ללוות את הארון עד שער ציון[1].

מיד לאחר מותו הורגש חסרונו בעיר הקודש ובפרט לכל אלה שהיו חוסים בצלו. תלמידיו נשארו כצאן בלא רועה. ואז שמו עינם בתלמידו המובהק הרה"ג ר' יעקב אורינשטיין[2] ומינוהו לראש הישיבה "אהל משה", על שם רכם המת.

עברו ימי אבלו של הגאון וירושלם חזרה שוב למסלולה הרגיל וקיבלה צורתה היומיומית ופניה המיוחדים.

ר' שלום "תלים זאגער"

ר' שלום "תלים זאגער" היה חייט לפי מקצועו, והיה עומד בראש החברה "מגידי תהלים", שהוא גם יסדה, ועל שם אותה חברה קיבל הוא את שמו "מגיד תהלים"[3]. בעל קול יפה ונעים, והיה מעורר את יהודי ירושלם לעבודת הבורא. לילה לילה, שעתים אחרי חצות, במשך עשרות בשנים. גם הגשם והקור לא הפריעו בעדו אף לילה אחד מלמלא שליחות זו. ואלה היו בערך דבריו, שעודם מצלצלים באזני עד היום:

עד מתי עצל תשכב?
הווי רץ כצבי וגבור כארי
לעשות רצון בוראי!
שטייט אויף, שטייט אויף
לעבודת הבורא יתברך שמו.

ר' שלום לא השאיר אף רחוב אחד או סמטה היותר קטנה בעיר העתיקה

---

1 אמנם הייתי תינוק בן ח', אבל הייתי עם אבי ז"ל בהלויה ודוקא בחורבה, והייתי עד־ראיה כשהעלו את המיטה לבימה. הנרש"ם גם אמר אינה מלים של סריזה ופיום להוציא מדעת החושדים, שהיתה בינו לבין הגרי"ל דיסקין מחלוקת שלא לשם שמים, שמעתי שהגרש"ם אמר בערך בלשון כזו: "עכשיו הרי מעלת כבוד הרב מבריסק בעולם האמת, ויודע הוא כמה פעמים הכיאו רכילות ולשון־הרע לפניו". [י. ר].

2 עיין עליו ב"על חומותיך ירושלם" להר"מ בלויא, תש"ו, עמ' יד—יו.

3 עיין רשימתו של עמרם ברכ"י בלוי, ב"נרות שבת", שנה ה' ערך ד', קונטרס ק, מיום א' באדר תש"י.

שיהודי גר בהם, שלא יעורר את הישנים בקולו הערב והנעים. גם הערבים היו נהנים לשמוע את קולו הרווי צער והשתפכות נפש הבוקע את דממת הלילה והיו מעריצים אותו על כך ואיש לא העיז לפגוע בו בעברו יחידי בלילות אפלה בסמטאותיהם.

לר' שלום היה „שטיבל" (ביכ"נ קטן) מיוחד בחורבת ר' יהודה החסיד, מיד בכניסה לחצר, מתחת לישיבה של עץ חיים. שם היה מתפלל ו„השטיבל" נקרא על שמו. ב„שטיבל" זה היו מתפללים השוחטים, שהגריש"ס התיר להם להתפלל 55 רגעים לפני הנץ החמה כדי שיוכלו לצאת לבית המטבחים בהשכמת הבוקר[1].

לאחר תפילת ותיקין היה סובב בביהכ"נ הגדול ובביהמ"ד „מנחם ציון" ובביהמ"ד „שערי ציון" („דער ניעער מדרש") ובשטיבלאך בכל המינים בקופה של צדקה בעת תפלת אשרי ובא לציון וההכנסה היתה מוקדשת לדייני הבד"ץ ולספרא דדיינא שמשכורתם היתה זעומה מאד. תרומות אלו היו מספיקות כדי הוספה של 15 גרוש לכל דיין לחודש. ומעניין כי כבר ביום מותו, לאחר שלרגל חליו לא הספיק לשלם את ההוספה לדיינים — הופיע באותו יום מאמר ב„המוריה", בקשר למשכורת הדלה של הדיינים.

ר' שלום זה שכר על חשבונו חצר ברחוב המיידאן, הידועה גם בשם „גאולאנעס חצר"[2] — כבית בשביל עזובים ונאספים שהיו חולים וכילכל אותם וטיפל בהם בנקיון גופם ובהיזוקם.

ר' שלום עסק תמיד בהנהלת חברת אנשי מעמד ותבשיל תה. וזה ענין התה: תה היה עדיין דבר שבמותרות ונמכר אז ביחוד אצל ר' בנציון בויסקר, אביהם של האחים זילברשטיין, רק בשביל חולים, והיה נמכר במאזני בית־מרקחת בדרהמים. אבל התה הרגיל היה עשוי אז מתאנים מיובשות. ור' שלום היה מעמיד דוד גדול על גבי עצים מיובשים ומרתיח את המים ולאחר הרתיחה היה זורק בהם את התאנים המיובשות, לאחר שנקלו ונטחנו. וכל חבמי הישיבה והזקנים היו באים בכוסותיהם ושואבים ממי התה הזה ואוכלים עם לחמם היבש. הזקנים הללו היו נשארים ע"י הדוד כדי לקבל חלקם במנת התה והיו מבלים זמנם בשיחה עד שחוזרים לתלמודם. ומכאן באה הדרישה לאסוף זקנים אלה לבית מחסה, שיבלו בו את שארית ימיהם. וזכור לטוב הוא ר' שמואל ברוך סנדרס[3], הישיש מאוסטרליה (דער אוסטראליער

---

[1] באותם הימים לא היו עדיין כבישים ואף כלי הרכב היו נדירים. השוחטים הוברחו לרוב לבית המטבחים ברגל והקצבים הכניסו את הבשר לעיר על גבי חמורים והיתה הטירדה גדולה מאד והבשר היה בא באיחור רב ומשום כך הקלו לגבי דידם.

[2] על שם משפחת גואל, עיין תולדות חכמי ירושלם, ח"ג, עמ' 43 [ו. ר.].

[3] ר' שמואל ברוך סנדרס ממעוליידּ שבאוסטרליה ור' אריה ליב פרידלאנד מפטרסבורג, השתתפו תחילה, משנת תרל"ח, בבית משתה התה, ולאחר שהפכהו ל„מושב זקנים", מינו את הר' ישראל הורביץ והרי"ד פרומקין למנהלים. בשנת תרל"א קנה פרידלאנד מכספו את המגרש

דוקטר), שעלה באותו זמן והושפע בהרבה ממחזה זה, יסד את מושב הזקנים הראשון והוסיף לו את השם תבשיל תה. ונקרא שמו בישראל מושב זקנים ותבשיל תה [1].

ר' שלום מת בשנת תרע"ב, בגיל 107 שנים [2].

ר' זאב ב"ר יעקב ספיר היה דורש על ר' שלום את הפסוק שבתורה «ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד» (ויקרא כו, י) — כאשר שלום תלים ואגער ישכב כבר בארץ, ושכבתם אתם וישנתם במנוחה ואיש לא יחריד את מנוחתכם.

ר' אפרים קאלכער

אכל גם לאחר מותו ודבריו של ר"ז ספיר לא נתקיימו, כי בנו של ר' שלום, ר' אפרים «קאלכער» (הסייד) המשיך לאחר מות אביו לעורר ישנים לעבודת הבורא. עוד לפני כמה שנים היה סובב בכל העיר החדשה, התל ממאה שערים ועד השכונות היותר רחוקות ומזמר לו בניגונו של אביו והד קולו היה משתפך בדממת הליל ומרוה גם את נפש אלה שנשארו במטותיהם ולא קמו לעבודת הבורא.

כמו לאביו, כן היה גם לר' אפרים «שטיבל» שלו ועל שמו בתוך בתי המדרשות הקטנים שבמאה שערים. מת ערירי ולא השאיר אחריו יורש שימשיך לעורר ישנים ושירת הדמי באמצע נפסקה.

פרץ בחומה

עוד לא עברה שנה לאחר מות המוהרי"ל מבריסק והנה שוב ארע משהו בירושלם הנרדמת, אנשים ונשים התעוררו לקראת חידוש פניה של עיר הקודש. כבישים ישנים חידשו את פניהם, בתים סוידו ורחובות טואטאו מאשפת הימים, וראה זה חדש: פרץ בחומה. ואחד מסר לחבירו — הראית? פורצים את חומת ירושלם על יד שער יפו. מסלקים את אבני החומה וסוללים כביש רחב למרכבות. ואז ידעו הכל כי דבר נפל בעיר. קיסר גרמניה עומד לבוא.

הכנות הממשלה התורכית היו למעלה מן הרגיל, מהנדסים מומחים הובאו מקושטא באופן מיוחד לסלילת הכבישים הישנים הרעועים. ופקודה ניתנה מטעם הממשלה שעל כל בעלי החנויות להוריד את המחצלות הפרושות מעל לפתחי חנויותיהם המשמשות למחסה מגשם ולמגן מחום השמש. כן צוו לצבוע את חנויותיהם

הנובחי 19060 אמה במחיר של 17,997 פרנק. הזקנים רבו מיום ליום. כתרנ"ג היו כבר 43 זקנים, בתרנ"ד 61 זקנים ו־12 זקנות. באותה שנה אף הונחה אבן הפינה לבנין, אך הבנין עיכב ורק בשנת תרס"א נגמר ונחנך.

1 בעצם היה ר' שלום רק המפקח שלא עמלק"פ על בית בישול התה, צבל היוזמה לפתיחת בית כזה, יצאה עוד בשנת תרל"ח ע"י ר' בן ציון שלעז, ר' משה האלצמאן ור' יצחק מאיר גאלאמב, שיסדו את בית התה. פרטים נוספים על התפתחותו של מושב הזקנים מבית מבשל התה, עיין במאמרו של אליהו האניג על מושב זקנים ב„הארץ" לרבי זאב יעבץ, ח"א שער ו, עמ' 49.

2 עיין עליו ב„מוריה" תרע"ב, גל' 160.

ולסייד את קירותיהם. השלטים סודרו וצובעו מחדש. כל נתיני גרמניה, הן יהודים והן נכרים, צבעו דגל גרמני על גבי שלטי חנויותיהם. וכל מי שידע רק להחזיק מברשת הסיידים או מכחול הצבעים בידיו שלא תישמט ממנו, נעשה לימים אלה סייד או צבעי. היתה זו פרנסה שבעונה וכשהתקרבו ימי שלהי אוקטובר של שנת 1898 התבשרה ירושלם כי הפמליה כבר ירדה לחוף חיפה.

הקיסר סייר את חיפה והכרמל ויבקר במושבה הגרמנית וקיבל אף את ראשי העדות ובערב חזר לאניתו ללון בה. למחרת גברה בירושלים הפליאה. מפה לאוזן גילו כי הקיסר וילהלם הביר את ד"ר הרצל בקבלת הפנים שנערכה לו על יד מקוה ישראל ואף עצר בסוסו. ניגש אליו והושיט לו ידו לשלום וכל פמלית המלך נעצרה אף היא. אלה שעמדו במחיצתו של ד"ר הרצל התרשמו בודאי הרבה מרגע היסטורי זה, אבל אף בירושלם הרחוקה היה מאורע זה לשיחה בפי כל.

ובירושלם הכינו אז את שער היהודים לכבוד המלך. השער הוכן ברוב פאר והדר. משני הצדדים סודרו שני תאים קסנים לרבנים וראשי העדה.

הגיע יום השבת פ' וירא וירושלם כולה, על נעריה וזקניה, נשיה וטפיה, יצאו לקראת הקיסר. ברוב בחי הכנסת התפללו אותה שבת עם הנץ החמה כדי להספיק לקבל את פני הקיסר בברכת „שחלק מכבודו לבשר ודם". ובין היוצאים לקבל פניו היו שאמרו: הבה נצא לראות במחזה קבלת פני מלך ואז נוכל לראות את ההבדל שבין קבלת פני מלך נכרי לבין קבלת פני משית צדקנו שנזכה אי"ה בקרוב ובמהרה לחזות בביאתו.

וילהלם קיסר וד"ר הרצל

על יד השער העברי ומשני צדדיו עמדו הגאון הרש"ס והראשל"צ יעקב שאול אלישר, אפרים כהן־רייס, ועוד. משני צדי הכביש בלטו במיוחד ילדי בית הספר למל וחניכי בית היתומים בתלבשתם האחידה, ביה"ס לתורה ולמלאכה של חכי"ת ועם בוא הקיסר פתחו בשיר שחיבר לכבוד המאורע והרבנים קידמו את פניו בספר תורה שבידיהם והגישו לו ברכה בכתב, כתובה בעברית על מגילת קלף. המתרגם בין הקיסר והרבנים היה הא' אפרים כהן־רייס. וראוי כאן לציין, שהיו חילוקי דעות בין ראשי היהדות הירושלמית מי ישמש בתגא זו של מסירת דברי הרבנים בפני המלך. היו שצידדו לצד ד"ר הרצל ואמרו לבקש ממנו שישמש גם המתווך בין הקיסר לבין יהודי ירושלם ויתקבל אז הרושם שהוא מדבר בשם יהדי ירושלם. אבל דא עקא, דווקא בדבר זה היו אחרים שראו קוץ שבאליה. חששו שמא תביט הממשלה התורכית בעין רעה על ההתקרבות היתרה שבין יהודי ירושלם וד"ר הרצל ואולי אף יזיק הדבר לשני הצדדים. ביעתים הוחלט לנהוג בשב ואל תעשה ובחרו בה' אפרים כהן־רייס למתורגמן. מי יודע אם לא היו הדברים מקבלים גון אחר וקובעים פנים אחרות לכל אותה פגישה היסטורית אלמלא אותה תששנות.

לא ארבה לדבר כאן על הפגישה בין ד"ר הרצל [1] והקיסר. כבר נכתב הרבה בזה ואני אך את רושמם של הדברים על יהודי ירושלם באתי להאר.

ד"ר הרצל שבת בירושלם וביום הראשון ירד לכותל המערבי ולביית הכנסת תפארת ישראל, להשקיף משם על מקום מקדשנו בלוויית מורה הדרך שלו ר' דוד שוב ואחריהם הלך ר' מנדל קרמר [2] כשוטר חרש מטעם הממשלה התורכית, ששמר על צעדיו של ד"ר הרצל כל ימי שהותו בארץ. באותו סיור זכיתי לראות את הד"ר הרצל ז"ל מקרוב.

עברו ימי קבלות־הפנים וירושלם חזרה לחייה היומיומיים וכל אחד הצטמצם שוב כד' אמות של דאגות הפרנסה ואני נאלצתי דוקא באותם הימים לעזוב את הארץ ולצאת לחו"ל בפעם הראשונה מאז בואי לארץ, ועל כך איחד את הדבור בפרק הבא.

---

[1] על הרצל כא"י, עיין: פרקי יומן מתורגמים בידי אהרן ורדי, מסע הרצל בא"י, ת"א תרס־ז.

[2] ר' מנדל קרמר היה אדם יקוע בכל הארץ וביחוד לאנשי ירושלם. היה בעל בית מרקחת כמאה שערים. מונה אחר כך למוכתר על ידי הממשלה התורכית ואפשר היה על ידו לסדר כל דבר הקשה עם הפקידות התורכית. באותם הימים לא נקף כל פקיד תורכי את ידו לסדר ענין כלשהו לאזרחים, אם לא קיבל תחילה מתן שכרו בציורו, בתורת "בקשיש", אך לא כל אחד העיז להציע לפקיד איזה שהוא מתנת־יד, ובלי ר' מנדל לא נעשה דבר. הוא היה הנאמן על הממשלה המחוזית וסקירה. כן היה נאמן על הציבור שאפשר לדבר אתו גלויות וכל קשה־לב היה פוחה אליו ועל ידו יושרו כל ההדורים, וב"דמי לא יתרץ" שמסרו על ידו בשביל הסקידים התורכים, הסך כל חייב לזכאי. אחד מבניו הוא הקצין מר נתן קרמר, המשמש כיום ראש המשטרה בתל־אביב.

פרק שביעי

בין שני עולמות

—

געגועים וכיסופים — יש לישב בדוחק — גל רכינו קלונימוס — סנים לכאן ולבאן — המים הזידונים — על אדמת נכר — געגועי האם לבנה — אם אשכחך ירושלם — ויסעו ויחנו — בין שני עולמות — בכי־מן שאלה

—

געגועים וכיסופים

אותה שנה, שנת תרנ"ט, היתה שנה קשה מאד בשבילי מכל הבחינות. עבדתי אז בדפוס של ה"ה וונגפלד ובלומנטל שנקנה מחותני וקיבלתי בשכרי סך של שני נאפוליונים לחודש ובינתים נולדה לי בתי אהובה שתחי' והייתי כבר אב לשלושה ילדים. גרנו בחדר אחד בבית סוזין, בעיר העתיקה על־יד בתי מחסת. התאבקתי קשה עם מצבי ולא ידעתי לשית עצות בנפשי.

כפתח תקוה נראתה בעיני אז ההצעה מצד ממוני הכולל שהשתייכתי אליו הוא כולל זיבנבירגן לקבל עלי שליחות מטעם הכולל לחו"ל. הרבה טעמים היו לי, הן לחיוב והן לשלילה. מצד אחד איך אוכל לעזוב אשה צעירה מטופלת בשלושה ילדים קטנים ובביסי אין פרוטה לפורטה, ואיך אטיל עליה את כל עבודת הטיפול בשלושת הפעוטים. אמנם געגועי לבית אמי היו גדולים כל זמן היותי בארץ. עזבתי שם בנכר אם, שבאמור ראתה בי מיום הוולדי את בנה האהוב עליה ביותר, ואני כמוכן ראיתי בה את הנפש היותר קרובה לי ולא פעם נצבט בי לבי לזכרה. והנה עתה הזדמנות באה לידך אל תחמיצנה, ככה הרהרתי לשמע הצעת השליחות. חשבתי, מצד אחד, להתראות עם האם המסכנה, שניתקו ממנה את ילדה האהוב עליה ועתה עברו כבר 13 שנה, הילד התבגר והיה לאיש, ולאיש בית, אשה וילדים, אלה מושבים לכאן ואלה לכאן... אך היו עוד דברים בגו. צוואה השאיר לי אבא ז"ל קודם שהלך לעולמו, כאמור למעלה [1], קרא אותי למיטתו וצוה עלי לא לעזוב את גבולות הארץ, ומה לעשות עתה וצוואה זו מטרידה במקצת את מנוחתי. איך אסע, וצוואתו של אבא מה תהא עליה? נפשי התחבטה בין שני עולמות, בין געגועים לאמי ובין כיסופים לאשתי ולילדים.

---

1 עיין לעיל עמ' 51.

יש ליישב בזוהק

והעיכובים לא נסתיימו בזה. יש עוד משהו המעכב. מנהג קדמונים היה בירושלם: חתן וכלה בשהיו עומדים תחת החופה היה החתן בין השאר נותן ידו להרב מסדר־הקידושין שלא יעזוב את הארץ בלא רשותה והסכמתה של זו העתידה להיות אשתו.

ובמותי מנקרת המחשבה. מה לעשות עתה, איך ליישב את כל הדברים? יש לבקש תחילה רשות מאשתי, כי היא תתן את הסכמתה לנסיעתי. הלא לא לשם עונג נופני אני אומר לנסוע, כי הרי יש בנסיעה זו משום קיום מצות בנין הארץ. עצם השליחות שלי איננה אך ורק לאסוף כספים לטובת עניי הכולל, אלא אף לפתוח בתעמולה של קניית אדמה ובניית בתים בפרוורי ירושלם למושב לבני הכולל. אך על זה עוד ידובר להלן. ושוב הרי יש בנסיעה זו גם כדי להקל מעל עצמנו את עול הפרנסה. אסע, אמרתי בלבי, ואני מקוה שאצליח ואקבל את מעט האחונים המגיעים לי ואז ישתפר מצבנו.

אשתי הבינה לנפשי ואף נתנה לי הסכמתה. אבל צוואתו של אבא מה תהא עליה? לאחר שיקול דעת נמצא צד היתר גם לזה. הלא אין אני חוזר לחו"ל. אני רק נוסע בשליחות־מצוה לשם על מנת לחזור לארץ. כי ביתי הקבוע הוא בעיר הקודש. אעשה בחו"ל פתות מי"ב חודש. אסע ואחזור. ותנאי אקבע לשם חזרה זו. וזה דבר התנאי:

גל רבינו קלונימוס

קבר היה בירושלם, היה ואיננו עוד. ממול לבית החפשית, ע"י יד אבשלום. במורד הגבעה העולה לשער האשפות היה נמצא לפני כמה שנים גל אבנים גדול ששימש ציון לקברו של רבי קלונימוס[1]. ומנהג היה אז בירושלם כי כל יהודי שעמד לעזוב את הארץ והיה בדעתו לחזור, לקח אבן מאבני הגל בהשאלה והבטיח להחזיר את האבן למקומה בחזרו בשלום ארצה. אף אני עשיתי כך. ירדתי לגל

---

1 מעשה בנער ישמעאלי, בנו של שר עיר הקודש, שהעלים שחטוהו וזרקוהו לבית הכנסת "תלמוד תורה" והעלילו על היהודים כי הם הרגוהו. ושר העיר כינס את חכמי ירושלם ודרש מהם למסור לידו את רוצח בנו. והפכו פניהם של חכמי ירושלם כשולי קדירה ולא מצאו מענה לשון, עד שעמד המקובל הקדוש רבינו קלונימוס ז"ל, פרש מהקהל וירד למקוה, טבל כמה טבילות ועלה ונכנס לבית הכנסת ושפך שם לבו לפני הקב"ה בתפילה ובתחנונים.

רבינו קלונימוס חזר אל השר ומצאו עדיין ליד בנו השחוט ונדולי המלכות וראשי הגלחים למניו. אמר לו לשר "צו ויביאו קלף ודיו". הביאו. ומיד רשם על נבי קלף שמות קדושים וצירופים עליונים וקשרם במצחו של הנער ואותו יום שבת היה. מיד קם הנער וסיפר כל פרטי הרצח והראה באצבעו על רוצחו ועל ראשי הגלחים שהיו עמו בעצה אחת. והוכיח צדקת היהודים ונפרעי מאותם הרשעים.

ורבי קלונימוס הקדיש שארית ימיו לתפילה ולסיגופים לכיפור החטא שחטא בחילול קדושת

האבנים ולקחתי משם אבן אחת כאות זכרון וכמשכון כי עלי להחזיר את האבן למקומה, בחזרי בשלום לירושלם.

פנים לכאן ולכאן

אבל אין זה עדיין הכל. גם בין בני הכולל יש פנים לכאן ולכאן. הרי ידוע כי אין לצאת לחו״ל ולדבר בשם הכולל בלא נטילת רשות מנשיא הכולל היושב בחו״ל, והוא הרה״צ אדמו״ר מדעש הר״ר משה באנעט [1] וצ״ל. וכאן נתחלקו הדעות: יש שאמרו כי הנשיא לא יתן ידו אלא להלוקה ולא לבנין בתים ומשום כך אין לשלוח שד״ר מיוחד לחו״ל. היתה מלחמה קשה עם המפריעים, אבל לבסוף שוכנעו כי טובת הכולל דורשת לצאת לחו״ל ודוקא עתה, וכי אני, כצעיר בעל מרץ, הנני המוכשר לכך.

קיבלתי מהממונים שמונה נפוליונים בשטרות להוצאות הנסיעה, וגם זה בתנאי שאם לא יספיקו הנשיא בחו״ל לרעיוני לסובב במדינה לאסוף כספים לטובת בנין בתים ולשאר הצטרכויות לעניי הכולל — יהיה עלי להחזיר את כל הכסף, וכל הוצאות הנסיעה אשא לבדי.

הסכמתי לכל תנאי הממונים והתמתי על החוזה ביום ג׳ פר׳ נח תרנ״ם. לפי חוזה זה צריך הייתי לקבל 10% מכל הכספים שיישלחו על ידי. בשם הכולל חתמו הממונים הרב ר׳ אהרן ברוקנשטין והר׳ אפרים גוטליב.

המים הזידונים

לאחר שבוע ימים, ביום שלישי פ׳ לך לך, נפרדתי מבני ביתי ונסעתי ליפו ומשם הפלגתי למחרת ביום ד׳ בספינה קטנה איטלקית ביחד עם עוד יהודי ספרדי שנסע לוינה לשאול ברופאים.

כמובן, שתקפתני כמין תוגה מיד עם עלותי לספינה. הנני עתה רחוק מהאהובים

השבת ולפני מותו צוה שלא יחלקו לו כבוד בלויה שלו ושיקברוהו בעבר השני של הר הזיתים הרחק מבית הקברות ושבמשך מאה שנה יזרוק כל איש יהודי עובר אבן על קברו, שכל המהלל את השבת רינו סקילה. הוא גל רבינו קלונימוס. (מקוצר לפי „אגדות הארץ", הוצאת „דביר", ערוך בידי אשר בן ישראל, כרך א, עמ׳ פו—פס). [עיין א. ר. מלאכי, עלילות דם בארץ ישראל", תורב, כרך ו, עמ׳ 153—150. — ב.].

[1] משפחת פאנעט היתה משפחה ידועה בטרנסילוואניה. אבראביו של נשיא כוללנו, רבי יחזקאל פאנעט היה ראש הרבנים בטראנסילוואניה. יוצ מספרו החשוב „מראה יחזקאל", סיגעט, תרל״ה (עיין עליו שם הגדולים מארץ הגר, ז״ב, עמ׳ 87—86). גם בנו הגאון ר׳ מנחם מנדל היה רב בעיר דעש, ספריו: „אבני צדק", מונקאטש תרמ״ו, ו„מעגלי צדק", מונקאטש תרמ״ו, „שערי צדק, מונקאטש תרמ״ג, ועוד. (עיין, שם הגדולים מארץ הגר, ח״ב, עמ׳ 8—7). הארמו״ר ר׳ משה מאנעט, נכדו של ר׳ יחזקאל, המשיך את השרשרת של מעשי אבותיו לבוא לעזרה לעניי ארץ הקודש ולקבל עליהם את התפקיד הקשה של נשיאות, ועל ידם עברו כספי השופרות של רמבעה״נ והעבירום לא״י.

עלי ואני מיטלטל בספינה בלב ים, ומתרחק מארץ חמדתנו, ולפני ס"מן שאלה גדול. מי יודע אם אצליח בנסיעתי זו, אם יעלה בידי לעורר את בני עמנו בארץ מוצאי לצאת לעזרת אחיהם עניי כוללנו ולבנות להם את בתי משכנותיהם. אבל עצם הנסיעה החלה להשרות בי רוח יותר טובה. עודדתי את עצמי וחכיתי בקוצר רוח להגיע לאותו כפר נידח שבטראנסילוואניה ולראות את אמי האהובה עלי, שלא ראיתיה זה שנים רבות.

עבר שבוע ואנו עברנו את האי קורפו, והנה כאן ארעה לנו תאונה, שתו"ל נסתיימה בלא אסונות בנפש. באותו יום היתה סערה עזה וגשמים זועפים ניתכו על ספינתנו הקטנה המיטלטלת בין גלי הים הזועפים, והנה אהה — במכונת הקיטור של הספינה אירע קלקול והמים החלו זורמים לחוכה. המלחים עברו כל הלילה בלא הפסק לעצור בעד הרעה. כל הנוסעים הצטופפו בבטן הספינה, וכמה מן המלחים לימדונו להשתמש בחגורות ההצלה. רשמו את שמותיהם של כל אחד ואחד מאתנו ושמות בני משפחותינו, כתובותינו וכל שאר הפרטים הדרושים, והכינו אותנו לרגע שבו יהיה עלינו לעזוב את הספינה ולתגור את חגורות ההצלה ולמסור את עצמנו לחסדי השי"ת. אני, יחד עם חברי לספינה, היהודי הספרדי, ישבנו כל הלילה ואמרנו תהילים ושפכנו את לבנו לפני הקב"ה, שיציל את ספינתנו מהמים הזדונים ויביאנו למחוז חפצנו בשלום. כל הלילה ההוא ישבתי עגום ואמרתי בלבי, אולי בשלי כל הסער הזה, כי לאחר כל מסירות נפשו של אאמו"ר והקרבת עצמו בשביל ארצנו הקדושה, אני יוצא עתה לחוץ לארץ. מלחי הספינה שלחו כל הלילה את סימני ההצלה ואך לאור הבוקר ראינו, שספינה אחת מתקרבת אלינו להצילנו. עברנו לספינה השניה, ושהינו שם עד שספינתנו תוקנה בלב ים וחזרנו אליה. לאחר שלושה ימים הגענו לטריאסט.

על אדמת נכר

באתי עייף עד אפיסת הכוחות. אותו ליל בלהות השאיר בי את רשמיו ולא יכולתי עמוד על רגלי. ראשי היה עלי סחרחר ולפני עוד דרך ארוכה עד למחוז חפצי. כבר יום החמישי בשבוע ובידי לא נשארו אלא שלושת רבעי נאפוליון וזה יספיק לי לקניית ברטיס רכבת רק עד בודאפשט. ובכן יש לנסוע לבודאפשט ושם לשבית שבת ראשונה.

קניתי כרטיס ובידי נשארו רק 2 כתרים. עברתי בכל אותם המקומות שבהם עברתי ברגל לפני כאחת עשרה שנה עם אאמו"ר ז"ל. נזכרתי בכל אותם הכפרים והשדות שבהם נחנו או שבתנו.

בנסיעתי נזכרתי כי בפשט החדשה התאכסנתי אז עם אבי אצל הרב ר' יצחק

רייך, הנזכר לעיל[1], אבל הוא לא היה יותר בחיים. ומה לעשות עתה. תוך כדי מחשבה נזכרתי שבוויטצן יושב הרב הגאון ר' ישעי' זילברשטיין[2], שהיה אגב יליד ירושלם ולמד בישיבת „עץ חיים". החלטתי סוף סוף לסור לשם ולשבות אצל הר' ישעיה זילברשטיין את שבתי. אולי ישתדל להשיג לי הוצאות הדרך עד דעש, מקום מושבו של נשיא הכולל. כל הנסיעה הזאת עלתה רק 15 קרייצער. הגעתי לשם בשעה 2 אחה"צ. הרב טייל אותה שעה עם בחור מהישיבה לא רחוק מתחנת הרכבת וכשראה אותי עם מזודתי, הכיר בי מיד כי אני מא"י. ניגש אלי ו„נתן" לי שלום עליכם. אמר לבחור שליווה אותו שיקח סבל לשאת מזודתי, והוא ילך לבשר לרבנית, כי בא אורח לשבת, יהודי מירושלם. פניו של הרב קרנו משמחה. שהשי"ת הזמין לו להיות הראשון לארח בביתו יהודי מא"י. מיד הכניס אותי לביתו וציוה להגיש לי מרק להחיות את נפשי, שכבר יותר משבתים שלא בא אוכל חם אפילו קצת טה לפי. שבתתי בביתו של הרב וכיבדתיו מזמרת הארץ שהיו אתי במזורתי שהבאתי מנחה לאמי. הרב חש עצמו מאושר באותה שבת שזכה לברך על פירות הארץ. בשבת הציגני בפני נכבדי העדה והרבה מהם באו לשמוע מפי על א"י. בשבילי היה זה סימן טוב, שמיד בבואי קיבלו אותי בכל הכבוד, הודות לאוירה דארץ־ישראל שהבאתי למעונם.

הרי"ז הוזמן למחרת, ביום הראשון, לעיר מיהאלאוויץ[3], לאסיפת רבני אונגריה. נפרדתי ממנו במוצש"ק ברוב חביבות, והוא הבטיח לי כי נתן הוראות לבנו לדאוג לי ולסדר בשבילי הוצאות הדרך בדרך כבוד, שלא אצטרך לחזר על הפתחים ולהעמיד עצמי במצב של בזיון. כן דיבר כבר עם ראש הקהל טובות עלי. הודיתי לו ולרבנית על קבלת הפנים היפה אשר בה עודדוני בצעדי הראשונים בדרכי על אדמת חו"ל ועל חיבתם הרבה לארץ הקודש שהתבטאה בדבריהם ובמעשיהם.

---

1 עיין לעיל עמ' 15.

2 הרב הגאון ר' ישעי' זילברשטיין בהרה"ג ר' דוד ליב, בעמ"ח ספר „שבילי דוד" על ר' חלקי שו"ע. נתחנך, כאמור, בישיבת „עץ חיים", ואח"כ חזר לחו"ל וכשמלאו לו עשרים שנה, עוד לפני חתונתו, נתעטר בהוראה על ידי גאוני אונגריה. אך לא רצה להשתמש בכתרה של תורה ולעשותה קרדום לחפור בה, ופתח לו בוויטצען חנות למנופקטורה. אבל גם בחנותו ישב ולמד, לבד שעשה לילות כימים ללמוד תורה. לאחר שנסתלק אביו ר' דוד ליב בשנת תרמ"ה, נתמנה לרב באותה עיר והקים שם ישיבה גדולה. חיבר הרבה ספרים. כתב יותר מאלף תשובות להלכה ולמעשה. ידידי הרב ר' י. ל. הכהן פישמן כותב עליו בבמישור (גליון ריח, מיום ז' באלול תש"ו), כי הרי"ז התנגר לועידה של המזרחי שהתקיימה כי"ב אלול תרס"ד בפרשבורג, וכי כתב לגאון כעל „שבט סופר" כי אותה הועידה התקיימה שלא ביריעתו ובלא הסכמתו. וברים אלה התמיהוני, כי הכרתי את ר' ישעיה מקרוב ובזמן שהייתי אצלו היה מלא רגשות של חיבת הארץ, ואולי כתב מה שכתב בהשפעת קנאים שהיו אתו. איך שהוא, הדברים תמוהים בעיני. עיין עליו : נ. בן־מנחם, צרור אגרות לתולדות המזרחי, ספר המזרחי, ירושלם תש"ו, עמ' 170.

הערה 4. אגב, רוצה אני לציין כי גם הרה"ג ר' אנשל נוימאן, שהיה רבה של מיסצען שלושים

Nagymihály *

ביום הראשון בבוקר הלך בנו לראש הקהל והביא לי מקופת הקהל סך של 25 זהובים להוצאות הדרך עד לעיירה הקטנה ששם גרה אמי.

געגועי האם לבנה

טלגרפתי לאמי כי אבוא לעיירה סערעדפאלווא * ביום שלישי. כי עד העיירה של אמי אין רכבת, ומשם אסע בעגלה אליה. אבל געגועי האם לבנה גברו ולא היתה לה סבלנות לחכות לבואי. שברה עגלה ובאה לקבלני. כמובן שלא הכירה אותי. נסעתי מביתה בהיותי ילד ועתה עומד לפניה אברך בעל זקנת זקן. אני הכרתיה כמובן, מיד. שמחתנו היתה גדולה לאין שעור. נסענו בעגלה ולאחר שעתים הגענו לביתה. כל אנשי העיירה באו לראות את בן עיירתם והשמחה היתה גדולה במעוננו. בשבת רבו המבקרים וכל אלה שזכרו את אאמו״ר ז״ל בדרשותיו בקשו שגם אני אדרוש לפניהם ואספר להם על א״י.

לאחר שבועיים של מנוחה בבית אמי התחלתי בשליחות שלמענה נשלחתי. ביקורי הראשון עתה צריך היה להיות אצל נשיאי הכולל. נסעתי לשבת חנוכה לעיר דעש, מקום מושב האדמו״ר רבי משה פאנעט ג נשיא כוללנו.

אם אשכחך ירושלם...

מיד בבואי לדעש נכנסתי להרב הצ׳, המנהל של קופת רמבעה״נ, ר׳ יצחק יחיאל, בנו של האדמו״ר הר״ר משה פאנעט זצ״ל. נתקבלתי מיד מתוך אהבה וחיבה וברגעים הראשונים נתקשרו לבבותינו אהבה שאינה תלויה. הוא הדריכני בדרכי החדשה, דרך השד״רות.

חצר האדמו״ר היתה מלאה וגדושה אורחים שבאו לשבות אצל רבם. נוהגים היו לסור לבתי מלון ללון שם והיו באים רק להסב על שולחנו של האדמו״ר. ביניהם היו רבנים, שוחטים, בעלי בתים וגבירים. מיד בבואי הודיע ר׳ יצחק יחיאל לאדמו״ר על בואי והוא הכניסני אליו. נתן לי שלום והזמינני לשבות אצלו. התפללתי בבית־מדרשו שבחצר. אח״כ נכנסתי לביתו לסעודת השבת. התחלנו לומר שלום עליכם

שנה, עלה אח״כ לא״י בשנת תרכ״ב, ביחד עם כל בני ביתו, ואמת מבנותיו נישאה לר׳ יוסף פראג, בנו של הרה״ג ר׳ יצחק פראג, בת שניה נישאה לר׳ ישראל חיים, בנו של ר׳ מאיר שנבוים, מהמיסדים הראשונים של מאה שערים, שנהרג בן ל״ו על־ידי שודדים ערבים (עיין עליו לעיל עמ׳ 64; עי׳ גם מאה שערים לר״ר י. ר. ריבלין, עמ׳ 79 ועמ׳ 147). על ר׳ אנשיל נימאן, עיין תולדות חכמי ירושלם, חלק שלישי, עמ׳ 264.

ג הרה״ג ר׳ משה פאנעט בהרה״ג ר׳ מנחם מנדל, אבדק״ק דעש, היה רב גאון וצדיק יסוד עולם. היה תחילה אבדק״ק בעיירה קטנה אורישאר נימוא, ולאחר שנתקבל למלאות מקום אביו כדעש ונשיא הכולל דמעות רמבעה״נ, באו רבים להסתופף בצל קדשו ולהנית מתורתו וצדקתו. נסתלק בכ״ד בטבת תרס״ב. עיין שו״ת „שערי צדק״, חלק או״ח, סי׳ נא, נב, חיו״ד סי׳ סה, ועיין שם הגדולים מארץ הגר בערכו. (עיין גם לעיל עמ׳ 96). בניו, הרב הצ׳ ר׳ יחיאל מיכל, נשיא אה״ק תובב״א, והגי׳ הרב יחזקאל פאנעט, ממלא מקום אביו, האב״ד דדעש (עיין שם הגדולים מארץ הגר בערכו).

* Szerediatza

ושאר הפיוטים שאַרכו יותר משעה. ולפני שהרבי עמד לקדש על היין הועיד הגבאי לכל אחד ואחד את מקומו. לי הועיד מקום מצד שמאלו של הרבי, בערך העשירי או החמשה עשר. הכל נשתתק ועמדו על רגליהם וחיכו שהרב יקדש על היין. עברו כמה רגעים והשקט נמשך עד שאפשר היה לשמוע כל רחש קל. פתאום נתעורר הרבי וקרא: היכן הוא בנו של רבי נפתלי הערצקע ז"ל מירושלם? וכמדבר לעצמו החל הרב, אגב נקישת ידו הקמוצה בלוח השולחן, לפזם בלחש: ירושלם, ירושלם, „אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני". הרים את ראשו וקרא בחלל החדר: רצוני שבנו של יהודי גדול זה ישב לימיני[1]. בחדר נשמע רחש קל. קמתי ממקומי וישבתי על יד ימינו.

באמצע הסעודה פנה האדמו"ר למסובים והתחיל לספר להם על אבא שהיה תלמיד־חכם גדול ויר"ש. גולל לפניהם את פרשת עריכת הגלות של אבא ועלייתו לארץ הקודש. אני, הוסיף הרב לספר, לא הסכמתי שיסע לירושלם, כי היינו זקוקים לו כאן. אבל אהבתו לארץ־ישראל גברה על כל...

בהזדמנות זו סיפרתי למסובים על ידי על א"י והדחקות הגדולה השוררת בה ועל הצורך לבוא לעזרת אחיהם עניי הכולל לא רק באכילה ושתיה. אלא אף לדאוג לקורת גג לראשם. ויש עתה לאסוף כספים לבנין בתים לעניי הכולל וע"ז לעזור גם בבנינה של ירושלם עיר קדשנו.

ההרגשה שהרב קרבני אליו במשך כל השבת. היתה לי למקור עידוד. מיד לאחר השבת התם לי על פנקס השליחות. בנו בכורו, רבי יצחק יחיאל מיכל, המנהל של קופת רמבעה"נ בשם אדמו"ר הנשיא דאה"ק במדינת זיבנבירגן וסילאדי, כתב מיד מכתב בעתון Allgemeine Juedische Zeitung בבודאפשט, ובו הודיע כי אני יוצא מטעם הכולל בהסכמת הנשיא והממונים מעיה"ק ירושלם ת"ו לשליחות מיוחדת למטרת בנין בתים ושאר צרכי הכולל בעיר הקודש וביקש שיקרבוני ויתמכו בי בכל מקום בואי.

ויסעו ויחנו...

לאחר שנתעכבתי כשבוע בדעש נפרדתי מהאדמו"ר הנשיא ומבנו, מנהל קופת רמבעה"נ והתחלתי לנדוד מעיר לכפר ומכפר לעיר להפיץ את רעיון בנין הארץ. בכל מקום בואי הסברתי את צורך השעה לבנות בתים בעיר הקודש ולהגדיל על ידי כך

---

[1] אהבתם הגדולה לא"י של גדולי ישראל באונגריה אז, התבטאה הרבה ביחס הכבוד המיוחד לשד"רי ארץ הקודש. כן מספר נם ר' משה וקס, שד"ר כולל הונ"ד (עי' עליו לעיל עמ' 69), כי בעברו בארצות הנר (אונגריה) נתקבל באותו סבר הפנים היפות, וכה דבריו:

„בנסיעתי הלאה באתי לעיר מישקאלץ בבית הראב"ד נשם, הרב הגי מוהר"ר יחזקאל נ"י, נתקבלתי בסבר פנים יפות. משם נסעתי לעיר ליסקה... לשמחת לבבי נודע לי כי הרב המפורסם מעיר הנ"ל נוסע אתנו יחד, הרב הזה כמוהר"ר צבי הירש נ"י, עסק כל משך ומן הנסיעה בדברי תורה... בליל ש"ק הושיבני לימינו מפני כבוד ירושלם". („המגיד" שנה ה, גל' 106).

את הישוב. התחלתי להיכנס לחיי המעשה של יום יום. אמנם קבלוני, כאמור, בכל מקום בואי בסבר פנים יפות. ביחוד מצאתי עזרה וסעד אצל הרבנים הרה"ג ר' שלמה זלמן אולמאן [1] אב"ד ביסטריץ • והרה"ג ר' משה שמואל גלאזנר [2], נכד החת"ס, אבדק"ק קלוזנבורג. הוא היה אגב "מזרחי" נלהב, ואחד ממיסדי ה"מזרחי" בזיבנ־ בירגן. אחרי המלחמה העולמית הראשונה עלה ירושלימה ונפטר כאן בשנת תרפ"ה.

הרה"ג מביסטריץ קיבלני בסבר פנים יפות. הוא היה ממעריציו של אאמו"ר ז"ל ואף הכיר פנים אל פנים את אמי ע"ה, שגרה בעיירה לא רחוקה מביסטריץ. הביע שביעת רצונו שביקרתי תחילה אצל האדמ"ור מדעש והבטיחני כי אף הוא יעמוד לימיני וימצא סיפוק־מה בזה. שאף על פי שלא זכה בעצמו לעלות לחונן עפר ארץ הקודש, הרי לפחות יוכה עתה לתמוך באלה שומרי החומות, ולהיות בין המעשים וגדול המעשה מהעושה.

לפני התחילי בעבודה עוד ביקרתי, כאמור, את רבה של קלויזנבורג, כירת טרנסילוואניה, שבה היתה הקהילה היהודית היותר גדולה שבמחוז. אף הוא קיבלני ביאות, אך בדבריו הרגשתי נימה של תרעומת, שלא סרתי תחילה אליו לפני שנסעתי לדעש, לו ביקרתיו לראשונה. להתיעץ עמו על עניני השליחות, אמר לי. היה מעמיד את הכולל שלנו ברשות עצמו. מבלי שנהיה תלויים בנשיא. ואז היינו ממנים בעצמנו אחד הרבנים הגדולים לנשיא. מתוך השיחה עמדתי מיד על דבריו, שאינו רואה בעין טובה שפניתי לאדמו"ר מדעש כנשיא כוללנו. אך לא יכולתי להגיב על דבריו, כי לא רציתי להכנס במחלוקת שבין שני הרים גדולים, ומה גם שבירושלם הוחלט לפנות תחילה לאדמו"ר מדעש.

רבה של קלויזנבורג הבין בכל זאת כי את הנעשה אין להשיב והשלים עם המצב הקיים. הסברתי לו כי אי־אפשר לבוא מיד לאנשי מדינתנו בכולל העומד ברשות עצמו ולנתקם מהנשיא שעל ידו הם רגילים להעביר את תרומתם. בראש וראשונה צריך להגביר את החיבה לארץ ולבוניה, וההכנסות תגדלנה מאליהן דרך

---

[1] הרה"ג ר' שלמה זלמן אולמן, נכדו של הגאון בעל „ירעות שלמה" ממאקוא. [illegible] המשפחה כולה היתה מפורסמת בתורה ובגדולה שהתאחדו בה. הרש"ז נתקבל לרב בעיר הגדולה ביסטריץ, שע"י כוקובינה. העיר היתה מעורבת מפרושים וחסידים, ואף הפרושים שאבו השפעתם משני צינורות חסידים, נמנו על שני ארמו"רים, האמו"ר מחיוניצה והאדמו"ר מקוסוב, והרש"ז נתחבב על הכל והיה רכה של הקהילה כולה. עוד בצעירותו נתקבל על ידי כל הכתות שבקהילה. קיבל מהקהילה משכורתו הקבועה ולא אכה ליהנות מכל הכנסות צדדיות או הענקות, כנון מתתונות, דיני תורה וכדומה. כל ההכנסות הצדדיות נמסרו על ידו לדיינים (עיין עליו שם הגדולים מארץ הגר, ח"ב עמ' 76—75).

[2] הרה"ג רמ"ש גלאזנר נתקבל לאב"ד בקלוזנבורג בשנת תר"ל, לאחר מות אביו, הרה"ג ר' אברהם גלאזנר. חיבר ספר „שביבי אש", חקר דבר", „אור בהיר", „מצה שמורה", „הלבה למעשה". עיין הרב י. ל. הכהן פישמן, תולדות המורתי והתפתחותו, ספר המזרחי, עמ' קלא—קלג.

Beatrice *

הצינורות הקודמים. מצאתי עידוד בזה, שעלה בידי להשפיע על רבה של קלויזנ־ בורג, שיקבל את דברי ולישר בזה את ההדורים שבין שני גאוני עולם אלה. נפרדתי מהרב מתוך חיבה רבה ואיחולים להצלחה בדרכי הקשה, ואף הבטיח לי עזרתו המלאה.

אבל למרות הסברת הפנים שמצאתי בכל מקום בואי, לא היתה העבודה כ״כ קלה עלי. היהדות בויבנבירגן לא היתה נמנית על הקהילות העשירות. העניות היתה שרויה בבל. קשה היה לבוא ליהודי העירות בתביעה לנדב כדי בנין תדר שלם בארץ ישראל בשביל בני הכולל, כי בניית חדר עלתה אז בערך 150 נאפוליון, ולכן נאלצתי להעמיד את התביעה על עשירית החדר, היינו בערך סכום של 15 נפוליון. העשירים לא התעניינו לגמרי בארץ ישראל ובאחיהם היושבים על אדמת הקודש, והעניים. למרות רצונם הטוב, לא היה באפשרותם לחשוך מפתם הדל כדי השתתפות בבנין בתים לאחיהם העניים בירושלם.

קשה היתה העבודה, אבל לא אמרתי נואש והצלחתי לחזור מבל כפר או עיירה עם כמה התחייבויות לעשירית הבית או לכמה עשיריות. את הכסף לא הייתי נוהג לקבל ישר מהמנדב. אלא הייתי מחתים אותו על התחייבות ואת הכסף היו מעבירים אח״כ לנשיא.

לאחר שראיתי ברכה בעמלי, ובידי הנשיא כבר הצטברו כמה אלפים כתרים. התעודדתי יותר. כן עמלתי בכל מקום בואי לעשות נפשות ממש לא״י. דברתי על לבות האנשים כי לא רק את כספם הם צריכים לעשר לטובת ישוב הארץ, אלא אף את עצמם. בכל מקום בואי הזכרתי את חיבתו של אאמו״ר ז״ל לארץ, ודברתי על לבם שיעלו לארץ לבל הפחות אחד מעיר ושנים ממשפחה, ואלה שאין להם בל אפשרות להינתק ממקומם ולעלות לארץ ישראל, יעלו לפחות פעם אחת בחייהם לקיים מצות העליה לרגל. ספרתי ליהודי העירות על עליית הנכרים לארצנו ועל התיירות הגדולה שהולכת ומתפתחת על ידם ולעומת זאת אין שומעים על בל תנועה של עולי רגל יהודים.

באחד הימים, בבואי לעיר שסבורג, נענה לי יהודי אחד בשם ר׳ שמואל ב״ר דניאל ברעסער, והבטיח לי לבקר בא״י ולהיענות לטובת הכולל. לטובה יזכר ידידי היקר הרב ר׳ נחמן גרינבוים זצ״ל,[1] שפעל אתי את״כ בירושלם בכוון זה, ובהשפעתנו

---

[1] הר״נ הוא בנו של הרה״ג ר׳ אברהם גרינבוים, אב״ד האסא והגליל. היו לו שני בנים : בנו בכורו הרב ר׳ נחמן ומשנהו הרב ר׳ יוסף, שניהם היו ראויים למלא מקום אביהם, אך ר׳ נחמן זיתר על הרבנות לטובת אחיו ר׳ יוסף. ר׳ נחמן עלה את״כ ארצה ונעשה אחד מעמודי התוך של כוללנו, לאחר זמן כשנסתלק האדמו״ר מדעש, בחודש שבט תרס״ב, הוזמנו, אני והוא, לבוא להכתיר את בנו של האדמו״ר לנשיאי א״י, ועוד איחד דברים על כך להלן. הרב ר׳ יוסף עלה את״כ ביחד עם השיירה האונגארית הגדולה בתר״ע כפי שידובר על כך אי״ה במקומו.

נענה לנו והשאיר סכום כסף גדול לקניית המגרש לבנין הבתים הראשונים בשביל שכונה לעניי הכולל.

נדבנים גדולים כמוהו לא היו אמנם הרבה, אבל כמעט בכל בית מצאתי את קופת רבי מאיר בעל הנס והקופסאות לא היו ריקות. יש והיו בהן עד מאה ואפילו מאתים כתרים ובשביל הזמנים ההם הרי היה זה סכום די ניכר. בכמה חיבה ואהבה היה היהודי הפשוט והתמים פותח את הקופסה הקטנה הזאת, מוציא מעותיו ובגיל ורעדה היה מוסרם לממונה על כספי א״י. כמה נהניתי מקבלת הפנים החמה שמצאתי אצל כל יהודי ויהודי בבואי אליו כשד״ל מא״י. פניו של היהודי הכפרי אי בן העיירה קרנו בזיו מיוחד למראה יהודי מא״י. כשבאתי לאחת העיירות נוהג הייתי לא להתאכסן כל ימי שהותי אצל בעל בית אחד בלבד. אלא הייתי משתדל להיענות להזמנת כמה בעלי בתים ולהיות כל פעם אורחו של מישהו אחר. חביב היה עליהם יהודי מא״י ואותו סבר פנים לא אשכח.

בין שני עולמות

בינתים עברו כבר עשרה חדשים מאז בואי לשם. געגועי לביתי גברו והלכו. השארתי את אשתי עם שלושה ילדים קטנים והגיעה השעה לחזור הביתה. היה הכרח שאשאר עוד במה חדשים כדי שאספיק לקצור את אשר זרעתי. כי בכל מקום שעכרתי עוררתי את הלבבות. על החיבה לארץ ולאנשיה אבל בשום מקום לא קבלתי את הכספים לידי, אלא היה עליהם, כאמור, להעביר את הכספים בעצמם לירושלם או אל הנשיא, ומשום כך היה הכרח שאעבור שנית בכל אותם המקומות ולזרזם שיקיימו את התחייבויותיהם. אבל השנה שמותר היה לי לעשות בחו״ל עמדה להסתיים ואסור היה לי בהתאם לצוואת אאמו״ר ז״ל להיעדר מא״י יותר מזה. היה הכרח לארוז את מזוודותי ולחזור הביתה.

נשארו עוד פחות משני חדשים ועלי לחזור לבית אמי ולהיפרד ממנה וממשפחתי. כמו״כ עלי עוד לחזור לדעש ולסדר שם עם הנשיא את ענייני הכולל לשם הטבת חייהם של בני כוללנו. חזרתי לשם והתהלתי לנהל מו״מ עם הנשיא וגם עם אחד העשירים שבדעש מידידיו של הנשיא, ת״ח גדול, הר״ר אברהם אושפיץ ז״ל. אבל עיקר דיוני היו עם בנו של הנשיא, ידי״נ הרב ר׳ יצחק יחיאל פאנעט, שלאחר פטירת אביו היה הוא לנשיא הכולל; לאחר דין ודברים ניסחנו את כל פרטי הדברים ובאנו על החתום.

לאחר שנפרדתי מהנשיאים נסעתי לאמי לקחת ברכת הפרידה ממנה ולהפרד מאחיותי חי׳ שרה ודבורה. קשתה עלי הפרידה הפעם. לאחר שזכינו להתראות, שוב היה קשה להיפרד. ומה גם שאחיותי הנעימו עלי את ימי שהותי בביתן. אבל הזמן קצר והדרך עוד ארוכה. נפרדתי מהן. אמא ליותה אותי בדמעות על עיניה.

קשה היה לה להיפרד ממני שוב, לאחר שלא הספיקה להזין עיניה בי, כי כל אותו זמן סובבתי בעיירות ובכפרים. אבל עלי לחזור הביתה.

מבית אמי נסעתי להיפרד מאחי הבכור, הרב ר' משה, בעיר קופולטש *, ולאחר הפצרות מרובות לא יכולתי להתעכב בביתו יותר משלשה ימים. נסעתי גם לאחי ר' שלמה בנאג'יקאנישה ** ומשם נסעתי עד טריאסט. כדי שאספיק לחזור הביתה לפני הימים הנוראים.

את הדרך עד טריאסט עברתי בטיסת הרכבת. כפרים ועיירות תלפו לפני, ולעיני עברו כל המקומות שעברתי בהם עם אאמו"ר ז"ל, עם כל ענויי הטלטול בחום ובקור ועתה אני עושה זאת בכמה שעות. בבואי לטריאסט השגתי מיד ספינה המפליגה ליפו. ובחדש אלול תרנ"ט חזרתי ירושלימה.

הסך הכל של נסיעתי היה: זרעתי את הזרעים הראשונים על פני שטח נרחב והם עתידים עוד לתת פירותיהם במשך הזמן. השגתי נדיב אחד שהבטיח לי לבקר בעיה"ק ולקנות מגרש בשביל השכונה לאנשי כוללנו. סכום כסף ניכר הועבר לידי הנשיאים ובידי רק כמה עשרות נאפ' שעשיתי לי בזיעת אפי.

בסימן שאלה

מה לעשות עתה? במה ארויח את לחמי ולחם בני ביתי ומה תהיה תכניתי להבא? אלה היו השאלות שהחלו להטרידני עתה. אבל הנה הגיעו הימים הנוראים ואחריהם ימי החג ואני שמתי בה' בטחוני שלא יעזבני.

לאחר החג"ם פניתי לראש הישיבה הרה"ג רבי יצחק ווינאגראד והוא קיבלני בסבר פנים יפות ועודדני שאחזור לישיבה ואקבל דמי ישיבה כאחד האברכים הטובים. וגם יתחשב אתי במיוחד. כי השתדלתי בהיותי בחו"ל לרכוש כמה נדיבים שיתמכו בישיבה זו. אגב, באותו זמן בא מכתב אל הנהלת הישיבה מאחד המשולחים שבאותו מחוז, והזכירני לטובה. שהשפעתי על כמה נדיבים לטובת הישיבה. התחלתי ללמוד ושכרי נקבע לשני נאפ' לחודש.

בינתים הגיעו ימי חנוכה תר"ס ובכוללנו נערכו בחירות לממונים ואנשי הכולל ראו בי אברך צעיר בעל מרץ, שהשפעתו גדולה על הנשיאים ובחרו בי בבחירות חשאיות פה אחד כממונה לכולל. היה זה בשבילי סיפוק מה בעד עבודתי ומסירותי לטובת הכולל. אבל מאידך לא נעם לי הדבר כי אני הצעיר. בן העשרים וחמש, אשב ביחד עם הממונים הותיקים הרב הצדיק ר' אהרן ברוקנשטין והרב ר' יונתן בנימין כהנא ומזכיר הכולל ר' ארי' ליב גוטליב, נכד הרה"צ ר' חיים יוסף מסטראפקוב ***.

---

* Kapolcs ** Nagykanizsa *** Satropkó

פרק שמיני

חלוקה וכוללים

—

„שנוררות" — שלוחי דרחמנא — „חלוקה" או „תקציב" — יהס חיובי לחלוקה — ניצני החלוקה — יחסנו ביום לחלוקה — החלוקה כנכס צאן ברזל — ממונים — איש החלוקה והממונה — ממונים ונשיאים — הכולל והפרס — דרכי החלוקה — מעות יחיד — שטרות ושעבודים — הר״ר אהרן ברוקנשטיין — הר״ר יונתן בנימין כהנא — ר׳ ארי׳ ליב גוטליב — ר׳ נחים יפה — סוף דבר.

—

„שנוררות"...

משרת הממונה שהועמסה על שכמי, שלא על מנת לקבל פרס, היתה בשבילי דבר שבעירוד אבל רבת אחריות. כבר אז עוררה בקרבי משרה זו מחשבות שונות על גודל התפקיד שהוטל עלי ופתחה לפני פרק חדש בחיים, שנמשך עד לאחר המלחמה העולמית הראשונה. אך לפני שאתחיל בשזירת זכרונותי על תקופה זו, אנסה תחילה להקדים כמה דברים לאבן־חן זו ששמה „שנוררות" כביכול, ואתחיל בנושאו העיקרי, בשד״ר.

שלוחי דרחמנא

הרבה נבר דיבר על השד״ר או המשולח ואף על יחס הכבוד וההערצה שבהם היה מתקבל בבל מקום בואו. אך אני בנפשי חשתי את הדברים ויש את נפשי למסור בזה רשמם המיוחד עלי. אפשר גם כי „זכות אבות" עמדה לי שיראו בי, באברך הצעיר, אדם שיש לעמוד בפניו ביראת־כבוד, אך גם זכות אבות זו בגין תיבתו של אאמו״ר לארץ הרי באה[1].

איה הסופר, שידלה את כל הפנינים מים הספרות הגדול שלנו, ויאיר לנו את כל הפרשה הנאה הזאת ששמה „משולחים". אמסור בזה רק את דבריו של אחד מדובבי „שפת אמת"[2] על המשולח בזמנו, וכה דבריו:

„הוא [המשולח] היה מתקבל בשמחה ובפנים צוהלות על ידי נכבדי העיר וגביריה. מעלים אותו לתורה וראשון... סוף דבר פוטרים אותו בירים מלאות כל טוב... ולכוללות שליחותו היו שולחים עזר וסיוע מלבד הקצוב במוקדם בעד שלש וארבע שנים. בזה היה המשולח מוצא קורת רוח בגלותו והיה לו חשק לצאת בשליחות מצוה. אשרי העין ראתה את שדר״י הכולל...".

---

1 עיין לעיל עמ׳ 99. 2 „שפת אמת" לר׳ משה חגיז, עמ׳ 248.

ובאיזו יראת כבוד מדבר בעל "טוב ירושלם"[1] על השד"ר בזמנו, והלא בזה יאמר:

"ואשריהם ישראל בכל מקום אשר תדרוך כף רגל השד"ר מקבלים אותו בסבר פנים יפות ומכבדים ומנשקים אותו ומביאים נדבתם ופרי צדקתם באהבה רבה ובחבה יתרה ומקבלים דבריו כמשה מפי הגבורה".

אך גם איני רוצה שיראו בדברי, כי תמיד היתה דרכו של המשולח סוגה בשושנים. בפנים צוהלות לבד לא סגי. הרבה היה על המשולח לעמול עד שקיבץ את הפרוטות לטובת הנהת היסודות אשר עליהם הושתת כיום בנין ה"ישוב". זוכרני עוד כש"הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה ותדד שנתי מעיני". נע ונד הייתי מעיירה לכפר ומכפר לעיירה בשביל כמה זהובים. אך קודש היו לי הפרוטות ההן כי ברטט שבקדושה נמסרו ע"י נותניהן.

אם אבוא לתאר את השד"רות בכללותה לא יספיקו לי המלים לכך. רק מי שהית שד"ר ונתנסה בעצמו בכל יסורי השד"רות לכל צורותיה יכול להבין ולדעת את העול הקשה שאדם מעמיס עליו בכך.

כיום כששד"ר יוצא להו"ל לאסוף כספים לטובת הקרנות, הוא בא כבר אל המוכן, אל אדמה חרושה ואינו אלא בורע לאחר הגשם. רעיון בניין הארץ כבר הכה שרשים די עמוקים בכל העולם. לא כן היה אז לפני כיובל שנים. רעיון בנין הארץ לא הבה עדיין שרשים והקרקע היתה בולה בבחינת אדמת טרשים.

ואם בכל זאת הצליחו אז שלוחי ציון להקים כאן יסודות אלה, שעליהם בנוי הישוב, הרי היה כאן גורם לכך. יהודים נתבעו ונתנו בכל הזמנים. הם תמכו בישוב בחלוקה וחלוקה זו היתה לה משמעות אחרת, יותר עמוקה מאשר במובנה השטחי. לא היתה זו נתינה מאונס ואף לא מתנת־חסד שלא־מרצון. אלא כל שופרות הצדקה וכל הקופות של רבי מאיר בעל הנס, שנאספו בכל תפוצות הגולה, לשם החלוקה, לא בסתם נדבות ניתנו, אלא ניתן לו תוכן עמוק למונח קליל זה "חלוקה" ושם זה דורש להרחיב עליו קצת את הדיבור. לכן רואה אני צורך ודחיפה נפשית פנימית ליחד בזה פרק מיוחד.

"חלוקה" או "תקציב"

עצם השם חלוקה אומר דרשני. הרבה כבר דובר בה, ורבים דרשו אותה אף לגנאי והדברים עתיקים. אף־על־פי־כן אין לפתוח את הפרק על הכוללים והחלוקה, בלא לעמוד תחילה על כך בקצרה.

כיום, עם הנהת הנדבכים הראשונים על גבי היסודות שהניחו בעלי חלוקה אלה, שומרי החומות במובנם הכללי, אלה שמתוך דביקותם ביסודות הישוב,

---

[1] "טוב ירושלם" להרב יצחק פרחי, ירושלם תר"ג, דף טז.

ציוו לנו את החיים. כיום נעשה השם „חלוקה" שם נרדף ל„שנוררות" על כל גילוייה, ולא היא. עצם השם „חלוקה", הנגזר מהפועל „חלק" — ולא כשם צדקה, נדבה, מתן ואף לא כמונח החדש „תקציב", שכולם הם דברים שאדם מקבל בתורת דבר הניתן לו בחסד ולא בזכות — כבר קבע את גזר דינו לדורות.

כל העליות הראשונות, שקדמו ל„עליה הראשונה"[1], מצדיקות הנחה זו. כל יהודי שעלה ארצה באיזה זמן מן הזמנים, לא בא להפש כאן את ה„תכלית" לעצמו ואף לא את העושר שב„פרוספריטי". יהודי שעלה ארצה, ידע מראש כי נכונו לו „ימים שחורים" וכי לחם צר ומים לחץ יהיו מנת חלקו. בכל זאת נדד על גבי שבעה ימים עד שהגיע לחופי הארץ היעודה, ולחיות בה בא ולא למות בתוכה. עולי ימים באו בעיקר, או בני אדם בגיל העמידה עם בני ביתם, ולא רק בני זיקנה ושיבה[2]. רוח פנימית דחפה אותם, את אבותינו אלה, אחד מעיר ושנים ממשפחה, לבוא ולשמור על גחלת הקודש שלא תכבה. ובשתים ראו את יעודם. — הזיקה היהודית, מן הדין שאינה צריכה להיפסק מארץ הקודש, אך מתחת לסף ההכרה וממעל לה. דחפה אותם רוח ה' כי יש להפקיד שומרים על חומות ירושלם ו י ח ל ק ו מן העם ויעלו. אלה הם שציוו לנו ביסוריהם ובדבקותם על אדמת הקודש את זיקתנו אנו כטבעת בשלשלת הדורות, שלא פסקה אף פעם להחזיק באדמת האבות־אבותינו אלה.

ועוד: כשנחלקו מן העם ועלו לשמור על גחלת עוממת שלא תכבה — באו לא רק להבהב גחלת אחרונה, אלא אף להוסיף לה עוד ועוד גחלים ולהגדיל את הלהבה, שלאורה עלו בעלי ה„עליה הראשונה" והאחרות.

יעודם היה, כאמור, כפול: א) כשומרי החומות, לשמור על הקיים ולהצטרף לקודמים להם, לשאור שבעיסה, וב) כמניחי היסודות, להניח את יסודות הבנין לאלה שיבואו אחריהם וימשיכו במפעלם. מניחי יסוד אלה ראו משום כך את עצמם כחלוצי העם במלוא משמעו. כל יהודי, שעלה ארצה בכל זמן שהוא, ראה את אשר קדם לו כחלוץ שזכה לעלות לפניו לארץ האבות. וכחלוצי העם הנשלחים לכבוש עמדות בשביל אלה אשר יבואו אחריהם, אף אם הם מקבלים „חלקם" משולחיהם, אם בדעת או שלא בדעת, עד אשר יכו שרשים ויהיו תלויים ברשות עצמם, אין דינם כמקבלי צדקה.

---

1 מונח חדש זה „עליה ראשונה" ניתן, כידוע, רק לתקופת השנים 1903—1882 וכאילו כאה להחצם בכוונה תחילה מחלוצי העולים הראשונים שקדמו ל„עליה ראשונה" זו.

2 גם בזה נקטו האחרונים, ולצערנו נגררו אחריהם גם רבים מבני העולים הראשונים שלא במרכאות, ונתפסו לדעה כי כל יהודי שעלה ארצה לפני ה„עליה הראשונה", לא בנין חיבתו אל הארץ וזיקתו אליה, עלה בה ובצעירותו ועם בני ביתו, אלא להיקבר באדמתה עלה. דבר שמסולף כזדון. אלה ה„צברים", בני אותם העולים, שנולדו בה ואף גדלו בתוכה, הכו שורש והקימו דור שומרי החומות ומניחי היסודות, הם עדות חיה לסילוף שבהנחה זו.

הארץ עמדה בשממותה זה מאות בשנים וכשפקד ה׳ את ארצו וסל התחיה החל לרדת. לא בא בזרם שוטף אלא טפין טפין ירד ולא ריווה ברצון ההשגחה את צחיחי הסלע השוממים. וכשפקד העם גם הוא את ארצו. לא פקדה כזרם שוטף, אלא כמי השילוח ההולכים לאט וטפין טפין באו ועלו והם לא מצאו עדיין לפניהם „עליות" בהמון ובמדבר היבש לא היה בו בדי למצוא מזונם ופרנסת בני ביתם.

אך היעוד המשיחי, רוח ה׳ שרחף אותם, ביודעים ובלא יודעים[1] לעלות ולהיאחז בארץ ובקדושתה, דאג גם להכין להם את הרקע אשר עליו וממנו ימצאו את מזונם. ומזון זה, כאמור, לא בדרך צדקה ניתן להם. כל יהודי חש בי חייב הוא לקיים את מצות ישוב א״י בנפשו או במאודו ומכאן : החלוקה. כי לא כל אחד זכה לקיים מצוה גדולה זו בנפשו, רק חלק קטן הגיע לאותה מדרגה גבוהה. כל השאר, החלק הארי שנשאר בגולה, אם לא עמדה להם הזכות לעלות בגופם ולסעום טעם יסורי א״י, עליהם לחלק לישוב הארץ חלק ממאורם. וחלוקה זו אינה מתחלקת לפרט. אין הכלל ולא היחיד יודע למי הוא נותן ואין הפרוטה ניתנת לפרט. היא נכללת בכלל החלוקה וניתנת לכלל. יש חלוקה במצות ישוב א״י. האחד נותן את החומר והלבנים להנחת היסודות והאחד את העבודה בגופו. וזהי חלוקה גם בתפקידים.

ושוב כדברי בעל „שפת אמת" : „כי אין חוב על בני א״י ועל תה״ח שבה להחזיק טובת הנאה לאנשי הקהילות אפילו באמירת תן־חן וכל אותם האנשים שמציירים בדעתם חיוב זה ומבקשים להשתדר עלינו גם השתדר, כאילו לעבדים ושפחות נמכרנו להם. — לדעתי מוטעים ושוגגים הם, ועתידין ליתן את הדין"[2].

יחס חיובי לחלוקה

ברוח זו, ראו אבותיהם של אלה — ההולכים ביום עם השוללים והזורקים אבני בליסטראות באותו בור, שאבותיהם שתו ממנו את מימם — את החיוב והבנין שבחלוקה. אך גם גדולי ישראל בכל הזמנים, בארץ ובגולה, ראו בחלוקה רק את הצד החיובי. הצעד הראשון בהתאחזות בארץ הקודש. אביא לדוגמא רק כמה דברים. מאמר בחתימת הגאון מורנו ר׳ שמואל סלאנט, ר׳ משה נחמיה כהניו, הרב מחסלביץ ור׳ ניסן ב״ק, הודעה רשמית של הישוב, שמחברה היה הר״י ריבלין, אומר בין השאר :

„ואם תחפצו אחים יקרים לדעת מה רב ערכה של החלוקה, התבוננו נא על הישוב המרומם והנהדר, אשר הקימה בהרי קודש. כמה בתים חצרות, ערים

---

[1] כדברי ר׳ משה חגיז ב„שפת אמת", עמ׳ 27 : „חפץ [ר׳] שלא תשאר ארץ מולדתנו חרבה ושוממה מבלי בניה כל עיקר, כי כל הדר בא״י עושה רצון אביו שבשמים ונקרא צדיק, כי ר׳ אהבו".

[2] שם, עמ׳ 27.

וישובים בנתה כמו רמים במרום ציון, כי למקבלי החלוקה היושבים בירושלם נלוו גם בעלי ממון מאחינו ואלה בפרוטי ואלה בכמה ידם וחריצותם יחד [!], הגדילו מעשיהם. ולולא החלוקה, אם הישוב והורתו, הרי כל אלה לא היו ולא נבראו ולא עלו על לב מעולם [!]" [1].

נשמע גם מה בפיו של אחד השוללים מהספרדים על החלוקה, והלא כה דבריו:

„עם כל יחסנו לעצם ההלוקה ולתוצאותיה השליליות, הנה אין להעלים עין מהעובדה, כי היא הצילה את הישוב העברי מכליון במשך שנים. אין פלא אם קיום המפעל הזה והתפתחותו מצא דואגים ותומכים מסורים לו בכל הדורות ובכל הארצות. אפשר מאד כי אלמלא התמיכה הזעומה שהיתה ניתנת ליושבי אה"ק הראשונים, מניחי אבן הפינה של הישוב [!], לא התקיים בה גם עתה ישוב עברי כלל" [2].

ביותר מענינים דבריו של אליעזר בן יהודה, איש ריבם של יהודי החלוקה, על החלוקה והחיוב שבה. ואלה דבריו:

„והחלוקה אשר נתנה יכולת לאלפי יהודים להאחז בארץ ישראל ולפרות ולרבות בה, אף לעשות כתי מסחר ולקנית אדמה ולבנות בתים — האומנם לא הביאה לנו כל תועלת במחיר הכסף אשר הוצאנו" [3].

ועוד, במעט דברים אבל שקולים וחותכים, מעיד מר ש. הירשברג על התיוב והבנין שבחלוקה, וכה יאמר:

„אך הרבה יותר יש להשתומם על שכונות היהודים שנבנו אבן בידי אחינו העניים מקבלי החלוקה בכסף אשר חשכו מן האוכל אשר לפיהם ולפי טפיהם" [4].

והרי לא כל מי שעלה לארץ הקודש קיבל את חלקו בחלוקה. כל כמה שיכול היה למצוא את פרנסתו היה מוותר על חלקו והיה עובד בויעת אפיו למצוא את לחמו. וראויים כאן להישמע דבריו של הרא"מ לונץ על משלח ירם של תרשבי ירושלם לפני יובל שנים, והלא כה דבריו:

„אחינו בחו"ל אשר חשבו תמיד את יושבי עיר קדשנו לעצלים ובטלנים, יווכחו לדעת כי כמעט תשעה עשיריות מיושביה עוסקים ועובדים בכל מיני אומנות ומשלח יד, ורק שתי הידות, שמרביתם הם זקנים וישישים לא יעסקו בשום משלח יד", ואלה חיים או מכסף החלוקה או מהעזרה שהם מקבלים מבניהם או מהכסף שהביאו אתם בעלותם לארץ.

---

1 המגיד, גל' 35 מיום כ"ד באלול תרמ"ה.

2 מ. ד. גאון, יהודי המזרח בארץ־ישראל, חלק א, ירושלם תרפ"ח, עמ' 249.

3 „מבשרת ציון", ירושלם, חוב' ב, שבט תרמ"ה.

4 „ארץ חמדה", עמ' 306. [שם הוא מספר במיוחד על ר' יוסף ריבלין בונה השכונות, שראה אותו בביקורו בירושלם ושנפטר בימים ההם. — י. ר.].

לא אבוא כאן כרוכל ואמנה את כל סוגי המסחר ומשלח היד שהרי"מ לונץ מביא. אך אביא את סיכום דבריו: סך הכל של כל מיני המסחר ומשלח יד היו 64 ומספר המשפחות 1916. עוד שלוש מאות משפחות חיו מפרי כספם שהביאו אתם. כמאתים משפחות סמוכות על שולחן הוריהן. בסך הכל 4994 משפחות. לאחר שהוא מנכה את המספר הנ"ל מהמספר הכללי של 5645 משפחות שהיו אז בירושלם. הוא מקבל רק 651 משפחות (או באחוזים יוצא 8.6 למאה כערך), המתפרנסות מהחלוקה או מעזרת התמיכה שהם מקבלים מבניהם או מקרוביהם ובני משפחתם בחו"ל [1].

כל אשר יבוא לטפל בשאלת החלוקה מתוך גישה אוביקטיבית, ימצא כאן שדה נרחב שלא עובד עדיין ויוכל לחרוש בו ואף להוציא זרע־אמת. אני לקחתי לדוגמא רק אחד אחד מחוגים שונים. מאלה שהכרתי בדור הקודם, שכולם כיוונו לאמת האחת. ואם להקיף את החלוקה כולה, יש להתחיל אף אם בסקירה קצרה מאד מבראשית.

ניצני החלוקה

ניצניה הראשונים של החלוקה לא עתה צצו. החלוקה בשינוי שם מקורה בימים קדמונים. מיד בהנתק העם מארצו החלו יהודי חו"ל לחלק את הונם עם שארית הפליטה. ושד"רים מיוחדים נשלחו לשם־כך לגבות את ה"חלוקה" [2], או כפי שנקראה אז "מגבת חכמים", ובכל עיר היה "ממונה" או "נשיא", שנקרא "ראש פרק" והשד"רים היו נקראים "שליחי ציון". לא אבוא כאן למנות את כל תקופותיה של ה"חלוקה" בימים קדמונים בירידותיה ועליותיה וימים שפסקה כאילו להלוטין ונעורה מחדש ביתר שאת. אך את התחייתה של החלוקה מחדש כיסוד להנחת היסוד של הבנין השלישי אנו רואים בתחילת האלף הששי למניננו ומיסדה היה הרמב"ן [3]. שיסד ישיבה גדולה בירושלם ושלוחיה חזרו שוב להזכיר לגולה את חובתם כלפי הבנים החוזרים להקים את הישוב בארץ הקודש. הרי השופרות למגבית המעות בגולה נקראו תחילה שופרות רמב"ן על שמו של מיסד הישוב הרמב"ן. ורק לאחר זמן עם הגסיון לנתק את צפת מארבע הארצית ומתלוותה בירושלם. אחותה הצעירה. שהחלה להבנות על חורבנה [4]. הסבו את שם ה"קופות" או ה"שופרות" לקופות רמבעה"ן. על שם רבי מאיר בעל הנס המונח בעירם.

---

[1] עיין במפורט לוח ארץ ישראל לשנת התרנ"ט לא. מ. לונץ, שנה רביעית, עמ' 168—163.

[2] על כל הפרק הזה, עיין במיוחד "החלוקה, השתלשלותה, תקנותיה ומדריה", מאת א. מ. לונץ, ירושלם תרע"ב.

[3] על "קופת רמבעה"ן" או "קופת רמב"ן", עיין הרב חיים יהודה עהרענרייך, אוצר החיים, שנה ה (תרפ"ט), עמ' 250—247. [בן].

[4] בקשר לכך כדאי, אגב, להביא את דבריו של החת"ם סופר וטעמו על חורבנה של צפת לאחר הרעש של שנת תקצ"ז, ואלה דבריו:

"אך לפי דברי אליהו זכור לטוב שרעידת הארץ היא מקנאת ירושלם, נ"ל בי צדיק הוא

לא ארבה לדבר על השד"רים הראשונים כמו ר' משה עשרים וארבע בשנת הרמ"ז או על המשולחים שהרלב"ח שלח בערך בשנת ה"ש לארצות הגולה לספק את צרכי צאן מרעיתו. בכל אותן השנים מופיעים בבמחרות אחת שמות המשולחים והממונים, אם גם לא נזכרו עריין בשם זה. אבל הם היו בעצם ממונים על כספי החלוקה לחלקה בין ת"ח עניי ערי הקודש. ומאז ועד יסוד הקרנות הציוניות מילאה החלוקה ואתה הממונים עליה את ההפקיד לבסס את אשיות הישוב. אם לא באותו מובן ובאותם הממדים של היום. כבר אמרתי לעיל, כי אם לדון לפי קנה־המידה של אותם הימים, פעלו אבותינו בעלי החלוקה לא פחות באמצעיהם הדלים ביחס לעבודה הכבירה בעלת תקציבי המיליונים של היום.

יחסנו כיום לחלוקה

נהגים כיום לדבר על בעלי החלוקה ובעיקר על הממונים כעל טפילים שנטפלו לעיר הקודש. כבר הבאתי לעיל באיזה יחס של זלזול מטפל בהם אחד מגדולי הסופרים שלנו. הממונה מתואר על־פי־רוב אצל סופרינו כיהודי בעל כרס שבנה לו בתים ונטע פרדסים על חשבון עניי כוללו. אך הייתי רוצה שיראה לי מישהו באצבע על אחד מאלה הממונים שעשה עושר ולא במשפט. יודע אני ומכיר את בניהם של אלה ואיני יודע בהם אף אחד שקיבל בירושה מלבד פת חרובין. לאחר מותם של אלה הממונים נתגלה לצאן מרעיתו כי לא השאיר אף דמי קבורה[1].

החלוקה כנכס צאן ברזל

אבל כדבר אחד הצטיינו הממונים, ואני רואה בזה זכות גדולה לזקוף לחשבונם, והוא: כל אותן שכונות הפאר שהקימו וחצרות שפדו מנכרים כדי לשבץ בהן את ירושלם היהודית, כל אותן החצרות שבירושלם העתיקה שנגאלו מידי הנכרים, ואלה לא מעט. וכדאי, אגב, להעיר כי רוב אותן החצרות נשמטו מידינו דווקא בימי ה"תחיה". לחם גדול היה לנו, ר' מנחם אוסישקין ז"ל, שראה בעיני רוחו את החטא שאנו

אלקינו וקנאת ירושלם עשתה נאת, כי שם שער השמים עיר שחוברה לה יחדיו, שם הר המוריה עקידת יצחק, שם שכב יעקב וחלם לו סולם, שם הר בית ה' ותל שכל פיות עליו סונים ולא זזה שכינה מכותל מערבי, והנה לגמרי זה מקרוב מאה שנים שמו פניהם לצפת כי שם קבר איש אלקי הרשב"י כמירון והאר"י בצפת וכל העולים לא"י לא שמו פניהם אלא לצפת וטבריה בשאיל"ת יעבץ ח"א לא שם איש על לב אלא לעלות לצפת להילולא דרשב"י וכו'... ועכ"פ לא ידעתי מה מקום להילולא ולעוב את ירושלם עד החומה עמה בעו"ה וצדיק ה' המביט לארץ ותרע"ד אותיות עדר ירושלים הקודש וצדיק הוא גאון עוזנו מו"ה ישראל [משקלאב, בעל „פאת השולחן] אשר קבץ יחר פליטת צפת להעלותם ירושלם והי' שם לאחדים עד תכנה ותכונן ירושלם בב"א". („תורת משה", פ' אמור, המפר על חורבן ארץ הגליל, לאחר הרעש של צפת).

[1] עיין לעיל עמ' 43—40, ובמיוחד על הר"י ריבלין ועל ר' ניסן ב"ק בעמ' 43.

חוטאים כלפי עצמנו ועתידנו שאין אנחנו ממשיכים לקנות אחיזה בירושלם של בין החומות. אך קולו היה כקול קורא במדבר [1]. מאז לא נגאל אולי אף בנין אחד ווה שהיה בידינו נהרס או ערבים הלכו בו. אלה קנו אותן בחוקת היד וללא ערוטה. בכל פינה שהיית פונה בעיר העתיקה נפגשת בחצר של יהודים ובאוזניך היה מצלצל קול תורה של תינוקות דבית רבן. רוב החצרות היה שייך לכוללים. והמפורסמות שבהן: חצר כולל וורשה. החו"ש של ר' צדוק [2]. החצר וביהכ"נ של כולל הורודנא. החנויות ברחוב היהודים השייכות לכולל ווילנא. החצר וביהכ"נ של כולל חב"ד. החצר וביהכ"נ של כולל אוסטריה־גאליציה. החצר הידועה ושני בתי המדרשות שהיו בהן חברות משמורים יומם ולילה וקול התורה לא נדם בהן אף לרגע. חצר זו היתה של כולל אונגארן ומלבד אלה הרי היו עוד הרבה חצרות שהשתייכו לאחינו הספרדים. היכן הוא האדם שיבקר בעיר העתיקה ויכין לנו רשימת הרכוש של נכסי דלא ניידי שלנו. שהממונים גאלו בכספי החלוקה ואשר עוד לא נשמט מידינו ושנברים עלולים עוד ח"ו להתנחל בהם.

החצרות נשמטו מידינו אחת לאחת. רק לפני ירחים אחדים ואני ביקרתי שוב באותם המקומות שבהם הייתי מהלך עם אאמו"ר ז"ל והייתי חש עצמי כי בין אחי אני נמצא ועתה בעברי שם דאב לבי בקרבי. נדם קול תורה ושוממים חוצותיה של עיר הקודש שמבין לחומות ואין בהם זכר לדריסת רגל יהודית. מסביב למרכז התורה והחיים היהודיים של אז. מסביב לבית הכנסת של ר' ישעיה ברדקי קשה לאסוף מנין יהודים לתפילה. בית הכנסת חורבת ר' יהודה החסיד סגור כל ימות השבוע ורק לשבת מתאסף שם מנין. ובן בבית־הכנסת המפואר „תפארת ישראל" של ר' ניסן ב"ק. מאז הפרעות נחרב שם הישוב לאט לאט ואין עומד בפרץ. חורבן חברון חוור כאן. אמנם באיטיות אבל בהתמדה ולא הממונים ואף לא בניהם אשמים כי האחראים כיום מפקירים את אשר רכשו ראשונים בכספי החלוקה.

ואם כבר אין לראות היום בעין את קרן החלוקה בין החומות. הנה בצאתנו לירושלם התדשה כמה שכונות מתנוססות לנו לתפארה שמכספי החלוקה נבנו. שכונת „שומרי החומות" היא בתי האונגרים וכסמוך לה בתי מארמארוש. בתי זיבנבירגן. בתי וורשה. שכונת כנסת שנבנתה ע"י ועד הכללי. בתי הורודנא בתי ווילנא ואף הכוללים היותר קטנים ככולל מונקאטש ומינסק ועוד. יש להם בתים משלהם. או אף אלה שלא נבנו ישר על ידי הממונים. כשכונת מאה שערים. בית ישראל והשכונות המערביות מזכרת־משה ואהל־משה. אם נבנו בעזרת קרנות כקרן משה מונטיפיורי. אבל נשתלמו מכספי החלוקה על־ידי מקבלי החלוקה.

---

[1] אף הוא לא עשה לזאבונינו כלום בענין זה מתוך היסוסים ופקפוקים בדבר המחירים, ודרישתו שיעבירו ראשית כל את חצרות היהודים בעיר העתיקה על שם הקרן הקיימת. [י. ר.].

[2] הוא ר' צדוק הלוי קרויז שכבר דברתי עליו לעיל עמ' 62.

ממונים

לא קל היה להיות ממונה. אבל הממונים עשו את מלאכתם באמונה ומצבות הזכרון שהקימו להם, אלה החצרות והבתים הרבים, יד הממונים עשתה זאת.

לא יספיק לי המצע לדבר על כל מנהגי הכוללים וממוניהם. יכול אני לדלות ולדלות זכרונות עליהם לאין שיעור. אני תקוה כי ה' עוד יזכני ואחזור על נושא זה בהרחבה.

מדינה ומדינה והכולל שלה. כולל הו"ד, כולל אונגרן, אוסטריה, זיבנבירגן ועוד. כל כולל וסדריו המיוחדים. בראש כל כולל עומדים ה„ממונים". ושם זה לא תמיד היה הולם את תפקידו. יש ואלה היו באמת ממונים מגבוה לנהל כל ענייני הכולל וממונים דווקא ע"י הנשיאים. נשיאים אלה היו העומדים בראש אוסף הכספים בחו"ל. אבל יש והממונים לא היו „ממונים" באופן ישר ע"י הנשיאים בחו"ל, אלא דווקא „נבחרים" ע"י בני הכולל שבמקום. רק לאחר שנבחרו נשלחו שמותיהם לנשיאים לקבל אישורם. בידי הנשיאים היתה כמובן זכות ההכרעה, לשבט או לחסד, לאשר או לדחות[1].

---

1 בקשר לבחירה חפשית של הממונים, אביא בזה את דברי העתון היומי „מוריה" משנת תרע"א, ואלה דבריו:

„בכולל אונגרן התחילו להוציא את התקנות החדשות אל הפועל לעשות בחירה חפשית, וכבר חלקו את הרשימה הראשונה משמות כל בני הכולל מי שהוא בן שלשים ומי שהוא בן ארבעים שנה, שהראשון ראוי לבחור ולהבחר רק למספר הנ"א, שהמה יבחרו אח"כ את הי"א, שמהם ג' ממונים ומגן צחד ומי שהוא נכון מ' ראוי גם להבחר למספר הי"א.

גם לכולל זיבנבירגן הניעו מאת הרה"ג הנשיאים סליט"א שבחו"ל תקנות חדשות אודות בחירה חפשית מכל בני הכולל ואצלם יגתן זכות זה לכל מי שהוא מבן כ"ה שנה ומעלה ואז יוכל לבחור ולהבחר..." („המוריה" שנה II, גליון כ).

ובגליון אחר אנו קוראים: „גם בכולל זה [זיבנבירגן] נגמרו שבוע זה בחירה חפשית. כתבו להם בני הכולל ברוב דעות 5 אנשים לממונים למשך שנה אחת... אולי ישמשו כוללים אלו כדוגמה לכל יתר הכוללים לעשות גם הם כמעשיהם המתוכנים והקהל יבחר לו בעצמו ועל פי בחירתו את מנהיגיו. ומי יודע אולי זהו רק כעין התחלה טעיד תמשך להלן ותקבע גם ביתר ענפי החיים בעירנו..." („המוריה", שנה II גל' כח).

במו"כ מעניינות התקנות של כולל רומניא שאני מביאם בזה בלשונם כפי שנדפסו ב„החרות" משנת תר"ע:

„א) הבחירה היא רק על שנה אחת וכללות השנה החוב על המנהלים לעשות בחירה חדשה; ב) ההנהגה תהיי רק עפ"י רוב דעות מהנבחרים והעשי' כלתי הסכם מהרוב בטלה היא; ג) על פ' רוב דעות מהזטה"ע יבחר סוכן מהם, או משאר אנשי הכולל; ד) מובילי מכתבי הדוארים אין להם למסור לאחד מהנבחרים מאומה, כ"א ישימו הכל בתיבה המסוגרת מבית ועדנו, ושלושה מפתחות יהיו מונחים אצל אלו אשר רבו הבוחרים עליהם מחבריהם, והמה יחתמו על אנווזונגע ורעצעפיסטען; ה) מכתבים וכדומה הנוגעים להכולל אשר יבואו ע"ש אחד מהנבחרים מחויב למסור להועד בלי שום איחור מכש"כ העלמה; ו) אם אחד מהנבחרים ימאן לקבל ע"ע המשרה, כעבור שלושה ימים אחר פתיחת הקלפי, אז איבד זכותו והבא אחריו בסכום הבחירות ימלא מקומו; ז) כל הוטה"ע [נ' טובי העיר] המה שלא ע"מ לקבל שום פרס כאופן איך שיהיה".

„וזה סדר הבחירות: הבד"ץ דקהל חסידים נתבקש לשלוח שליחים לכל אנשי הכולל

בכוללים אלה היו העניינים מנהלים על ידי הנשיאים. הם היו מעבירים את הכספים לפי רשימה מפורטת עם כל העברה כספית. כרשימה זו היו רשומים בני הכולל והחלוקה המגיעה לכל אחד ואחד. בעצם נראה היה כי תפקידי הממונים באן היו רק כשליחי מצוה, שעליהם לעשות את שליחות הנשיאים. לכאורה מלאכה קלה, כי אין לאיש להתרעם עליך, שאתה הממונה קובע לו את מכסת החלוקה. המכסה נקבעת שם. אבל לא כן הדבר. גדולים היו מבלעדי זאת סבלותיו של הממונה ועבודתו לא היתה מהקלות ביותר.

הממונה היה המוציא והמביא בכל עניני הכולל. דאגותיו היו לא מעטות, לא רק לחלק את כסף החלוקה נטל על עצמו. דאגותיו היו מרובות גונים. הכסף היה בא, באמור, מפקידה לפקידה על ידי הנשיאים ועל שם הממונים היה בא. ביחד עם הכסף באה תמיד גם רשימת המקבלים על כל נפשות ביתם, ולכל אחד נקבעה מכסתו מראש. אבל לא תמיד יכול היה הקומץ להשביע את הארי. ביחוד כשקרבו ימי החגים והממונים היו צריכים לדאוג בל אחד לצאן מרעיתו, לכולל שלו, והכסף טרם בא. הדואר איחר או שבא לחצאין לשליש ולרביע וכאן החלו ההתלבטויות.

איש החלוקה והממונה

מיהו בעצם הממונה ומהו בעיניו של בן כוללו. מה היה היחס בין שני אלה. הרבה בקשו לעמוד על שאלות אלו ולהבהירן כל אחד לפי טעמו ורוחו, אך אין דבר זה ניתן להסבר לפי שיקול דעתו של כל הבא לטפל בכך. כדי להסביר מיהו הממונה יש לעמוד תחילה על יחסי הממונה ובן־כוללו. כבר אמרתי לעיל, כי לא תמיד היה השם הולם את תפקידו של הממונה. לא תמיד היה באמת «ממונה» מגבוה, אלא על פי רוב היה נבחר על ידי בני עדתו. וממילא היו היחסים ביניהם כיחס הנבחר היום לבין קהל בוחריו, ולכן צריך היה בן הכולל לתת אימונו בנבחריו. והרשות היתה בידו לעשות נפשות לממונה אחר הטוב בעיניו. ועל כן היה על פי רוב יחס האימון ההדדי ביניהם. בן הכולל ראה בממונה אדם שמוסר את נפשו לטובת בני כוללו והיה משום כך מעריצו ומכבדו כאחד. ועל כל צרה שלא תבוא היה פונה מיד אל הממונה שיעמוד לו בעת צרתו.

וצרות לא חסרו כלל: ובראש וראשונה היו המחלות השונות שנספחו כספחת ממארת אל בני הארץ מתמיד. הקדחת, המלריה וכל יתר המחלות התישו את כוחותיו של הילד היהודי שחש בתוצאותיהן לאחר שנים כשכבר התבגר. הילד בארץ כבר היה מימי ילדותו מקבל את החינין למנת־יומו. או מי לא חלה או בדלקת עינים והיה

שיבחרו זמה"ע ע"פ רשימה מוסכמת מכל שמות הבע"ב ואחרי שימת כ"א הרשימה בקלפה החתומה בחותם הבד"ץ מתחו הבד"ץ הקלפה מבלי היות אף אחד מאנשי הכולל ומנהיגיו ונבחרו ע"פ רוב דעות נעלמות שבעת האנשים האלה". («החרות», שנה ו', גל' מה).

מקבל יום יום טפות בעיניו. וקופות חולים לא היו בארץ ואף רופאים לא היו אז בכל רחוב ובכל שכונה. רשת המיסיון פרושה היתה בעיקר על חולים אלה לצודם ברשתם, תמורת רופא ורפואות חנם. תפקידו של הממונה לעמוד בפרץ ולדאוג לרפואת הגוף של בני כוללו היה רב ביותר. לכל כולל היה הסכם כלשהו בין ההנהלה ואחד הרופאים והרוקחים שירפאו על חשבון ההנהלה את בני הכולל חנם אין בסף, או בתשלום סמלי פעוט. הסכם זה לא פגע בקיצבת החלוקה של בני הכולל.

אך היו עוד שאלות שהממונה צריך היה לפתרן. אשה כי תלד היא זקוקה לטיפול מיוחד במשך ימי הריונה ומיד לאחר הלידה. בתי חולים ליולדות לא היו עדיין באפנה של אותם הימים. היולדת נשארה בבית והמילדת היתה באה לביתה לילד את הולד. ועל כך קיבל בן־הכולל עזרה במיוחד מלבד מכסתו השנתית.

ממונים ונשיאים

האמון ההדדי שבין הנשיאים שבחו"ל ובין הממונים שבארץ היה תמיד הקובע לגאות ושפל בגודל החלוקה. ברוב הכוללים וביחוד בגדולים שביניהם, כגון כולל הו"ד, כולל אונגרן, זיכנכירגן ואף חלק מבין הכוללים מיוצאי רוסיה, היה היחס בין הגולה ובין הארץ הוגן. הנשיאים היו גובים את כספי השופרות אם באופן ישר שהגיע אליהם או ע"י משולחים והנשיאים היו מעבירים את כל הכספים לממונים ואלה היו שולחים מכאן קבלות רשמיות לנשיאים על כל סכום שקבלו. על ידי כך היתה בקורת על כל הכספים שהיו נגבים בחו"ל. רוב הכסף, מלבד דמי הוצאות, הגיע לתעורתו. אך לעומת זה היו כוללים, שלממונים שבארץ לא היתה כל בקורת על הכספים שהנשיאים ומשולחיהם שבחו"ל גבו למען הכולל. הממונים דכאן שלחו לנשיאים דשם קבלות ריקות חתומות על ידם ובחותמת הכולל בלא ציון שם המנדב, ואף בלא כל סכום, וכוללים אלה היו תלויים בחסדם של הנשיאים שבגולה. לאחר שהקבלה נשלחה מכאן תלקה, בלי כל פירוט הסכום, שמחו הממונים בכל סכום שנשלח להם [1].

הכולל והפרט

כבר אמרתי לעיל שבני הגולה ראו את החלוקה כמיועדת לכלל ואינה ניתנת לפרט, ברם, החלוקה היא גם לחבורות. כל חבורה עושה את שלה. אבל כאן שוב אין בעצם תלוקה ליחידים, אלא להטיבות שלימות, ודווקא תלוקה זו לשם השלימות היא באה. יוצאי כל מדינה מתאחדים יחד לחבורה אחת כוללת, בבחינת וכיללם יחד, והם נכללים כולם בכולל אחד.

יש, כאמור, חלוקה בתפקידים ובאמצעים. החלוקה היא חיצונית ולא פנימית.

---

1 עיין בענין זה גם ב„מאה שערים" לד"ר י. י. ריבלין, עמ' 216 בערך ד' יהושע וקס.

היא בין א"י והגולה. בני א"י אומרים לבני הגולה: קיימו אתם את החלוקה, תנו לנו את המגיע לנו. שכר זכותכם להיחרז בכוא זמנכם, אם תזכו, או זמנם של בניכם אחריכם, כטבעות בשלשלת הדורות של שומרי החומות. ובשכר "חלוקה" זו אנו שומרים לכם מקומכם בין החומות בבוא עתכם.

לעומתם אומרים בני הגולה לבני א"י: אנו נקיים את החלוקה, אבל אין אנו רואים בכם פרטים. אין החלוקה נשלחת לפרט, אלא לכלל. ואף אתם היו לכלל, היו לכולל, מכאן החלוקה והכולל.

דרכי החלוקה

החלוקה, באמור, לא היתה שווה בכל הכוללים. כולל וכולל ושיטת חלוקה משלו. כבר הערתי קודם על אופן חלוקת הדירות בכולל הו"ד ו, אגע עתה בדרכי החלוקה בכללה בשאר הכוללים. לכולל אונגארן, למשל, היתה בזה שיטה מיוחדת. שיטת הנקודות או הדרגות. כל נפש היו מעריכים במספר נקודות, וכל נקודה היה ערכה בחלוקה כך וכך גרוש. בהערכת הנקודות לכל נפש היה בעיקר הגיל קובע. ילד עד הכנסו למצוות, בגיל שלוש עשרה, היה מקבל 12 נקודות. מכר מצוה עד החתונה היה הבחור מקבל 15 נקודות. זוג לאחר החתונה היה מקבל ביחד 35 נקודות. גובה הנקודות לא היה קבוע. יש וכל נקודה היה ערכה גרוש אחד ויש שערכה היה עולה ליותר ואף לשני גרוש, הכל לפי גודל ההכנסות. כמובן שערך הנקודות היה נקבע כל פעם על ידי הממונים, עם רבוי כסף החלוקה היה גדל ממילא ערכה של כל נקודה ועם ירידת ההכנסה פחת אף ערכה של כל נקודה.

אך עניין הנקודות היה, כאמור, נוהג רק בכולל אונגארן. לשאר הכוללים היתה כמעט על פי רוב שיטה אחת — חלוקה לפי רשימה קבועה שנשלחה על ידי הנשיאים שבחוץ לארץ ביחד עם כסף החלוקה. הממונים לא היו עצמאיים בקביעת מכסת החלוקה. או שהרשימה נשלחה כאמור ישר על ידי הנשיאים או שהרשימה נשלחה תחילה לנשיאים מכאן על ידי הממונים ולאחר שהרשימה חזרה מאושרת כולה או לחצאין ובשינויים היה כסף החלוקה מתחלק לבני הכולל.

כבר אמרתי קודם לכן, כי החלוקה בכל כולל לא היתה שווה. המאושרים ביניהם היו כולל אונגרן, זיבנבירגן והו"ד, שקיבלו 150—100 פרנק לשנה. לעומתם קיבלו למשל כולל ווילנא, הורודנא 12—10 רו"כ לשנה (שבעה רו"כ היו אז נאפוליון זהב, 20 פרנק). כוללים קטנים אלה אף לא היו שולחים שד"רים לחו"ל. הכסף נאסף רק ע"י הנשיאים בחו"ל והיו נשלחים מפאת סכומם המצער פעם או פעמים בשנה, וכן היו נחלקים כאן. אך לא תמיד הספיקה חלוקה זו, ביחוד בפרוס החגים, לכל בני הכולל.

---

[1] עיין לעיל עמ' 64.

מעות יחיד

אין לסיים הדברים על החלוקה בלא להזכיר עוד צורת חלוקה אחת. הכספים לא באו, כאמור, ליחיד אלא לכלל, אבל אין כלל בלא יוצא מן הכלל. היתה גם חלוקה, שנקראה בשם „מעות יחיד". יכול היה אדם לתמוך בקרובו או בידידו דרך הכולל, במקום שישלח את תמיכתו לקרוב לו בארץ באופן פרטי, בחר לשלוח לו דרך הציבור הכללי — הכולל, וכמה מעלות לדרך זו: הכסף היה בטוח יותר שיגיע למטרתו בשלימותו, מבלי שיפגע במשהו בזכויותיו של אותו יחיד לקבל חלקו מהחלוקה, אבל גם הכולל נהנה מכך, כי על ידי כן הוא מגדיל את המרדיט שלו לעת הצורך, עם הגדלת מחזור הכספים שלו. למעות יחיד זו היה בזמנו ערך רב.

שטרות ושעבודים

ולעצם החלוקה — הכסף היה מגיע אחת לשלושה חדשים, בצירוף הרשימה המפורטת, כאמור. אבל בני הכולל חיכו כבר לחלקם בכליון עינים. לא פעם היה הכסף מתאחר, ולשם כך נהוג היה שאנשי הכולל היו מקבלים שטרות במוקדם על חשבון התלוקה המגיעה להם. ביחוד היה הכרחי הדבר בגלל שכר הדירה שהיה משתלם למשך שנה שלימה למפרע. שטרות אלה היו נדפסים או נכתבים בצורת המחאה של חצי נאפ"ז כל שטר ועד שני נאפ"ז. על שטר זה היו נכתבים שם המקבל והתאריך וסכום ערכו של השטר והממונים היו חותמים עליו, אגב החתמתו בחותם הכולל. שטרות אלה היו נמכרים בשוק ברבית של 5—6% והיו עוברים לסוחר. שטרות אלה עוד יקבעו לעצמם פרק במרוצת הדברים. עוד ידובר בהם ובסבל הרב שנתנסיתי בעטיים מידו של הנוגש ג'מאל פאשא.

הר' ר' אהרן ברוקנשטיין

לפני שאסיים דברי על החלוקה רואה אני לחובה ליחד קצת את הדיבור על חברי הממונים בכולל זיבנבירגן.

הארי שכחבורה היה הרב הצדיק ר' אהרן ברוקנשטיין[1]. עלה ארצה בשנת תרט"ו בערך והשתקע בירושלם ורגלו לא דרכה יותר על אדמת חו"ל. היה מהגבאים הראשונים של ביהכ"נ הגדול חורבת ר' יהודה החסיד[2]. מפיו שמעתי, כי הוא השתתף בכנין החורבה בעבודה ממש, כמו כל בני הישוב הירושלמי שעזרו על יד הבונים, מי בהגשת אבנים ומי בהעלאת הטיט והחומר על גבי הסולמות, ועבדו מתוך שמחה, שזכו לבנות בגופם את בית הכנסת הגדול הראשון בירושלם מאז החורבן. זכות גדולה ראו בכך שהטילה עליהם ההשגחה לקחת חלקם בהנחת אבני הנדבכים לבנין המרכז הדתי בעיר הקודש. לא נרתעו מאיומיהם ומהפרעותיהם של

---

1 עיין עליו גם לעיל עמ' 55.

2 עי' שו"ת חת"ס ח' או"ח תשו' רג. העתק השאלה לענין החורבה.

הערבים שראו בבנין בית־כנסת זה, על יד המסגד שלהם שנמצא ממולו, יהד ופינה להתכסות הישוב בעיר הקודש.

הר' אהרן ברוקנשטין היה יהודי בעל צורה, משים לילות כימים בתורה ועבודה. בשבת היה מדבר רק בלשון הקודש וכל ימיו לא רצה ללון לילה אחר מחוץ לחומת העיר העתיקה.

הרב ר' יונתן בנימין כהנא

משנהו היה הרב ר' יונתן בנימין כהנא. עלה לארץ בשנת תרנ"ז עם בנו הבחור שמחה, שהיה אח"כ ידידי הטוב. ר' יונתן בנימין היה תלמיד ותיק של ה"כתב סופר" ופנה אליו בכמה שאלות[1]. היה ראש הקהל וגבאי צדקה בעיר הבירה בטרנסילבניה. איש מפורסם ובעל קלסתר פנים נאה. ת"ח גדול ונשוא פנים. יד ימינו של הרב הגאון ר' משה שמואל גלאזנר[2] זצ"ל, אבדק"ק קלוזנבורג. היה אף ממיסדי המזרחי בטרנסילבניה, ונפטר בירושלם כ"ב בתשרי תרפ"ה.

ר' ארי' ליב גוטליב

סופר הכולל היה הר' ארי' ליב גוטליב, נכדו של הרה"צ ר' חיים יוסף מסטראפקוב[3]. עלה לירושלם עם כל משפחתו ועם אביו הר' אפרים גוטליב בשנת תרנ"ב. שירת כמה שנים מו"מ הכולל. היה חסיד ובעל מידות תרומיות.

ר' נחום צבי יפה

לפני שאסיים דברי על חברי הממונים רוצה אני לעשות חסד עם אחד ממונה מכולל ווהלין, ר' נחום צבי יפה, שעשה שלושים שנה ומעלה בעבודת הממונים. עסק בצרכי ציבור באמונה. איש טבריה בירושלם. בעל הדרת פנים ושעור קומה. עינים מפיקות בינה, עליצות ובטחון. לבוש היה חסידית, עם הז'וּבה והאבנט הרחב וכולו אומר כבוד. ככל הממונים השאיר אחריו אף הוא פעולת בנין גדולה הלא הם בתי הורנשטיין במורד רחוב ישעיהו, הגובלים עם ישיבת חיי עולם ברחוב גאולה. בתים אלו נבנו בכספיו של הנדיב הורנשטיין בהשפעתו של ר' נחום.

הרבה כספים עברו על ידו וידיו נשארו אמונה. מרוב עבודתו בצרכי צבור חי תמיד בדחקות ונאלץ להרויח לחמו מעבודה צדדית, כסופר בישיבת חיי עולם.

סוף דבר

מאז שנבחרתי בפעם הראשונה למו"מ הכולל, הייתי נבחר כל שנה בבחירות חשאיות שהיו מתקיימות כנהוג בימי חנוכה ונשארתי במעמדי, באמור, עד לאחר המלחמה העולמית הראשונה. על כל התקופה הזאת וכל אשר נתנסיתי בהם בתוקף מעמדי זה עוד יסופר אי"ה בפרקים הבאים.

---

1 עיין שו"ת כתב סופר, חלק או"ח סי' יב.
2 עיין לעיל עמ' 102. 3 בעל "טוב גיטין וקדושין".

פרק תשיעי

בתי דפוס ומדפיסים

עוגן הצלה — אלה תולדות הדפוס — דפוס סלומון — דפוס הירשנזון — דפוס צוקרמן — דפוס פרומקין — דפוס לונץ — דפוס לעווי — דפוס ר' משה ליליינטהאל — דפוס זוננפלד ובלומנטל — דפוס כהנא — דפוס עזריאל — דפוס זיסרמן ושות' — דפוס טיקטין — הכורכים — סוכנים למקצוע הדפוס — אף פורים הוא חג — מחברים — עובדים ומעבידים — בין הזמנים — שטר שחרור — השביתה הראשונה — תקנות אגודת פועלי הדפוס — כתב השבועה — דעת הקהל על השביתה — רפיון רוח — רודפי שלום — פורצי גדר — חיסול אגודת פועלי הדפוס — גלגולו של דפוס — „דפוס שותפים" — לבטים ראשונים

עוגן הצלה

בזמן הראשון להיבחרי לממונה לא מצאתי כל סיפוק בעבודת הכולל. העבודה היתה חדגונית ועור לא העזתי לבוא בפני חברי הגדולים בהצעות כל שהן לשיפור מצבם של בני הכולל. ושנית, לא קיבלתי כל שכר בעד עבודתי זו. שני הנאפ' שקיבלתי מישיבת „תורת חיים", לא הספיקו לי והתחלתי לחפש מוצא אחר.

באו אלי בינתים בהצעות ממוסדות שונים ומכוללים אחרים לצאת שוב בשליחות לחו"ל. אבל סרבתי ולא רציתי יותר להשאיר את בני ביתי היקרים לבדם ולהיות נע ונד בגולה, לאחר שכבר קיימתי בגופי פעם חובת גלות. שנית, מן הנסיון בבר ידעתי כי דרושה לזה עבודה של כמה שנים ואני הלא אסור לי לעזוב את ארץ הקודש ליותר מי"ב חודש.

שוב ראיתי לפני בעוגן ההצלה היחיד את מלאכת הקודש והחלטתי לפנות שוב לעבודת הדפוס. להסתלק לגמרי מלימוד תורה היה קשה עלי, ואמרתי אחוו בזה וגם מזה אל תנח ידיך. קבעתי לי ללמוד חצי יום וחצי יום לעבוד, לפרנסת בני ביתי. אבל קשה היה דבר זה בישיבה והוכרחתי לחפש מקום אחר ללמוד. ונזדמנה לטוב האשה מרים רשה הדננבורגית [1] שקיבלה אותי לבית מדרשה על יד בתי פרלמן, שאלמד שם בשעות שלאחר־הצהרים, כדי שאוכל לעבוד לפני הצהרים.

---

1 עלתה לירושלם עם בעלה מריגה. היו עשירים מופלגים, אבל חשוכי בנים, כאן קנו את החצר שברחוב מאה שערים, הטבלת עם בית החולים האיסלקי. באותה חצר ייחדו חדר אחד לבימ"ד לתורה ולתפילה והתזיקו מנין ת"ת קבועים שילמדו בכל יום כמה שעות ביחד. לאחר שבעלה נפטר, המשיכה האשה במעשי בעלה ומשום כך נקרא ביהמ"ד על שמה. מהבנסות החצר

התחלתי לעבוד חצי יום בבית הדפוס של הרא"מ לונץ. הוא קיבלני בשביעת רצון והתנהג עמי יפה מאד והעריך את חלוקת הזמן שלי, כי טובה תורה עם דרך ארץ. עבדתי אצלו כשנה ואז לא עלה עדיין על דעתי, כי עוד יבואו ימים ונשב ב"ישיבה" אחת, בישיבת בית־האסורים, בעוון עסקנותנו הציבורית ונאשמים כמטפחי הרעיון הציוני. אך על כך אי"ה להלן. ועתה אפסיק לשעה בזכרונותי הפרטיים ואעבור לתולדות הדפוס בכללו.

אלה תולדות הדפוס

לפני יובל שנים היו בירושלם שבעה בתי־דפוס ראויים לשמם, ואלה הם: דפוס סלומון, הירשנזון, צוקרמן, פרומקין, לונץ, לעווי ולילייענטהאל. היו עוד כמה בתי־דפוס קטנים, שהעסיקו פועל אחד או שנים, או שבעליהם עבדו בעצמם, בלא כל עזרה מן החוץ, והיו אף כאלה שהאריכו ימים כקיקיון דיונה. איני מביא בחשבון את בית־דפוסו של הר' ישראל ב"ק, כי אז חוסל כבר ואף נתחלק בחלקו לשני בתי דפוס. בחלקו עבר לר' יצחק נאשציני ושותפו גאגין וחלק אחד עבר להרב ר' יעקב מרדכי ובנו הרב יצחק הירשנזון. על התחלקותו של דפוס ב"ק לשנים ועל התפוררותו אחר כך לחלקים חלקים בין בתי־דפוס שונים, ידובר אי"ה להלן אצל כל מדפיס ומדפיס, שירש חלק מאותו בית דפוס.

דפוס סלומון

דפוס סלומון נוסד בשנת תרכ"ב, ע"י ר' יואל משה סלומון וחותנו ר' אברהם רוטנברג. הרשיון היה רק על שם רוטנברג. הדפוס התפרסם בזמנו ע"י העתון "הלבנון" שנדפס בו ונקרא אז בשם דפוס השותפים[1] של ר' יחיאל ברי"ל, ר' מיכל הכהן[2] ור' יואל משה סלומון. לאחר מות ר' יואל משה עבר הדפוס על שם שני בניו ר' יוחנן דוד ור' טובי', כי למעשה כבר היו השנים אף בסוף ימי אביהם בעלי הדפוס בפועל. שני האחים היו אנשים נוחים מאד, נעים היה לעבוד במחיצתם, והתיחסו בעדינות רבה לפועליהם. שניהם היו תלמידי חכמים. מסוג העובדים שחורה ועבודה שלוכות אצלם ביחד. הפועלים היו שרויים שם באוירה של תורה. ר' טוביה היה עובד במכבש, שהוציא כבר 100 גליונות לשעה. ר' יוחנן דוד, שהיה בכלל אדם חלש, היה עומד ומעביר צבע על גבי האותיות והגלילים, ואגב עבודתו משנן את משנתו או לומד פרק תנ"ך בע"פ. ולעתים היו פוגשים את שני האחים מתנגחים, תוך כדי עבודה, בעניני הלכה.

שילמה לכל ת"ח ו רו"כ לשבוע ולי נתנה, כיוצא מן הכלל, רבע נאפ' לשבוע, עיין עליה "מאה שערים" לד"ר י. י. ריבלין, עמ' 161.

[1] אגב, בשם "דפוס השותפים" השתמשו גם בתי־דפוס אחרים. אף אני ושותפי כשלא היה ביוינו רשיון, הדפסנו בשערי הספרים "נדפס בדפוס השותפים". עיין להלן עמ' 147.

[2] עיין עליו כ"מוריה" תרע"ד, גל' 620.

מלבד שני האחים היה עובד אצלם פועל אחד בשם ר' יצחק כהן, יליד ירושלם, בנו של ר' ארי' ליב סופר[1], הממונה של כולל פינסק. פועל זה היה גם הסַדָּר וגם ה"מכונן" שעבד על גבי המכבש, או על מכונת הרגל הקטנה שכבר היתה בדפוס. דפוס סלומון התקיים בעיקר על המוסדות ת"ת וב"ח[2], ועד הכללי ועל עוד כמה כוללים ממדינות רוטיה וליטא שהיו בחסות ועד הכללי. ענין זה של ה"חזקה" על עבודות המוסדות שהיתה לדפוס סלומון, קבע פרק מיוחד בהתחרות בתי הדפוס. עד היום נאמנים מוסדות אלה לדפוס סלומון וכל זר לא יהין להכנס לתחומם. דבר זה גרם, כאמור, להתחרות במקצוע. כי ככל שאחד המדפיסים הכניס איזה שכלול בדפוסו נאלצו אף האחים סלומון לשמור על הרמה המקצועית ולהכניס גם כן שיפורים בדפוסם. כן הוכרחו לקנות מכונה גדולה במקום המכבש, להדפסת ה"לשנה טובות" ונזר הגבאות בשביל המוסדות. גם ההדפסה בצבעים גרמה להתחרות בטיב העבודה. כי קנאת סופרים תרבה חכמה. כשאחרים החלו להדפיס בצבעים שונים נאלצו אף הם לעמוד על הגובה ולספק את טעם לקוחותיהם בעבודה יפה. כן החלה אז אף ההתחרות בעבודת הספרים.

לאחר פטירתו של ר' יוחנן דוד עבר הדפוס לבניו ר' שלמה זלמן ומרדכי, ודודם ר' טובי' מכר לימי וקנתו את חלקו בדפוס ליורשי אחיו.

דפוס הירשנזון

דפוס הירשנזון נוסד בשנת תרמ"ב על־ידי הרה"ג ר' יעקב מרדכי[3] וכנו הרב ר' יצחק הירשנזון, בחצרם שברחוב חברון בעיר העתיקה. דפוס זה הוא בחלקו הדפוס הידוע של הר"י ב"ק, שנמכר על ידי בנו הר' ניסן ב"ק להרי"מ הירשנזון וכנו[4]. עוד ידובר על דפוס זה להלן כשעבר אלי בשנת תרס"ב.

דפוס הירשנזון לא התפתח כמעט בכל זמן קיומו וכמה גורמים היו לדבר. ר' יצחק הירשנזון היה תלמיד־חכם וגם משכיל ושאף לגדולות. כנתין גרמני השיג רשיון לדפוסו ואף רשיון להוציא את העתון "הצבי" בעברית ובערבית. לשם הגשמת שאיפותיו, להרחיב את דפוסו ולהוציא כמה עתונים נסע לחו"ל. היה בלונדון ובפריס. את הנהלת הדפוס השאיר בידי בנו ר' ארי' ליב. אך ר' יצחק לא זכה לגשם גם מקצת מחלומותיו כי נפטר בחו"ל. בנו לא היה מוכשר לקיים בידיו אף את

---

1 עיין עליו "מאה שערים" לד"ר י. י. ריבלין, עמ' 154.

2 שני המוסדות הראשונים של הישוב, תלמוד תורה "עץ חיים" וביה"ח "בית־החולים "בקור חולים", שהתאחדו יחד תחת השם ת"ת־ב"ח.

3 הוא חיבר הרבה ספרים: "דבר השמיטה", "קדושת ארץ־ישראל", "אבן שלמה", "תקור דבר" ועוד. עיין עליו ב"תולדות חכמי ירושלם" ח"ב, פרק ז, עמ' 267.

4 ראה את "שטר־המכר" בחוברת "תולדות בתי הדפוס העברים בעיה"ק ירושלם ת"ו", מאת הר' פנחס גראייבסקי, עמ' 6.

המעט שאביו השאיר לו. גם הוא נסע לאחר זמן לחו"ל והדפוס נשאר כולו בפיקוח האלמנה מרת לאה. כאשה לא מנוסה לא יכלה גם היא להמשיך בקיום הדפוס. אף־על־פי שהית לא גדול ביותר. רק שני פועלים העסיק הירשנזון בדפוסו. הדפוס נסגר לכמה שנים עד שלבסוף נתחלק אף הוא לכמה חלקים. כמה מגרות אותיות קנה מהאלמנה מר שלמה ישראל שיריוזלי [1], שנעשה אח"כ לבעל „דפוס שי"ש" וכן־ציון טאראגאן, אחר מפועליו של ר' משה ליליינטהאל, שעבד אח"כ אצל בן־יהודה. בחלק מהדפוס המשיך בן־יהודה לעבוד את העתון „הצבי", שחכר את רשיונו מהאלמנה בשנת תרמ"ה. בחלקו הגדול עבר דפוס הירשנזון לאחד פועל, שהפך לבעל דפוס, לר' אליעזר מנחם גולדברג. ולאחר השביתה הראשונה [2] עבר לדפוס השותפים [3], שגם לי היה חלק בו.

דפוס צוקרמן

דפוס ר' יצחק גאשציני לא האריך אף הוא ימים ולאחר זמן עבר להר' שמואל צוקרמן ושותפיו, שהקימו את דפוסם בחצר הישיבה „אהל משה", שגר בה גם הגרי"ל דיסקין. חלק זה של ר' ישראל ב"ק, מצא לו עתה גואל יותר טוב. הר"ש צוקרמן דאג לשכלל ולהרחיב את הדפוס. נסע לשם כך בשנת תרמ"ה לאמריקה ואת הדפוס הפקיד בידי שני פועליו הר' אלעזר מנחם גולדברג שהיה נקרא בשם ר' אליעזר שטליצר, ור' משה זאכארין [4], חתנו של ר' צבי אלי' זאלים [5] באסאן.

שני פועלים אלה ראויים להערכה מיוחדת. הרא"מ גולדברג נחשב אז לאמן במקצוע. ביחוד הראה את כוחו בעבודות אקסידנץ, או כפי שקראו לזה אז, „עבודת העיטורים". רוב העבודות היו אז של מוסדות הישוב. אלה היו „לשנה טובות", „מזרחים" ו„נזר גבאות" שכל מדפיס ראה בזה פרסום לעצמו בהוסיפו עיטורים, עמודים וכותרות, שערים וכדומה, ולא כל פועל יכול היה להראות בזה הבנה יתירה, הבלטת הצורה והדגשת שמו של המוסד בצבעים, לא בא אז בחשבון, כי באותם הימים לא ידעו עדיין בירושלם לעבוד בצבעים. מכונות להדפסה הרי עדיין לא היו או בארץ. כל העבודה נעשתה במכבש [6], והמכבש לא היה בנוי לעבודה בצבעים.

הפועל השני הר' משה זאכארין, היה לעומת זה מדקדק ובעל מגיה. הר"ש צוקרמן הפיק אף ממנו תועלת רבה בענף אחר של מקצוע הדפוס, והוא

---

1 עיין עליו „במישור", שנה ב, תש"א, גליון נט"ם.
2 עיין להלן עמ' 141. 3 עיין להלן עמ' 147.
4 גיסו של הצלם המתיק הידוע, ר' צדוק באסאן.
5 עיין עליו „מאה שערים" לריבלין, עמ' 141.
6 על עבודת המכבש עיין להלן, דפוס ר' משה ליליינטהאל, עמ' 130 ודפוס טקטין עמ' 135.

בהדפסת סידורים ומחזורים. שני פועליו אלה יכלו למלאות את מקומו של בעל הדפוס כהעדרו מן הארץ.

כשהר"ש צוקרמן חזר מאמריקה הביא אתו מכונת־רגל קטנה ותיבה בעלת עשר מגירות ובהן אותיות לועזיות. אלה היו האותיות הראשונות בגובה נורמאלי. לעומת זאת היו כל האותיות שהובאו עד אז מרוסיה או מוילנא, בעלי גובה רוסי, כלומר גבוהות יותר מנורמאל ב־4 נקודות[1].

עם הביאו את המכונה הראשונה מחו"ל היו כבר לצוקרמן שני מכבשים, האחד של מונטיפיורי, שעבר אליו מגאשציני וגאגין, והשני דומה אף הוא לראשון. במכבש זה אפשר היה להדפיס כמאה גליונות לשעה. בגלל מכונת הרגל הקטנה שהביא מאמריקה והכמות הגדולה של אותיות, ביתם לשאר בתי הדפוס, יבול היה כבר להעסיק כעשרה פועלים.

הר"ש צוקרמן[2] היה הראשון שהתחיל לפתח במכונת הרגל שלו עבודות דפוס בצבעים ולעבוד בניר בלתי שרוי במים. לאחר שנדפסו ה"לשנה טובות" הראשונות של הר"ש צוקרמן בצבעים, החלו רוב המוסדות לפנות אליו ואז נאלץ אף הר"מ סלומון להביא מכונת רגל קטנה. והחלה ההתחרות בין שני הדפוסים האלה. אך מלבד דפוס סלומון היה גם דפוס לעווי שעוד ידובר עליו בסמוך, אחד מהמתחרים הגדולים במקצוע הדפוס.

הר"ש צוקרמן הו"ל רבעון תורני בשם "תורה מציון" והתנו, ירידי הרב ר' משה אורינשטיין[3] ואביו הרה"ג ר' יעקב היו מטפלים שניהם ברבעון. החל מן העריכה ועד ההגהה וההפצה. הר"מ אורינשטיין טיפל גם בקורוספונדנציה עם מחברים שונים מחו"ל, כי על המחברים מא"י לא יחיה אז המדפיס, כאשר עוד ידובר להלן על המחברים.

הר"ש צוקרמן אף הביא מפעם לפעם אותיות מכל המינים ובפרט ניקוד וטעמים, וכשרכשה העבודה הביא מכונת דפוס חדשה והחל להדפיס חומש עם טעמים בשביל התימנים, את התאג', תרגום התורה לרב סעדיה גאון, הנקרא בשם תבליל,

---

1 במקצוע הדפוס אינה נהונה עד היום השיטה המטרית. נהוגות כמה שיטות, שבהן תופשת שיטת הדידו (Didot) את המקום הראשי בעיקר בארץ. היחידה של שיטה זו היא ה"נקודה" (הפונקט). ארבעים ושמונה נקודות מהוות מרובע אחד, היינו 18 מ"מ בערך (בדיוק 18,0448 מ"מ). גם בגוכה האותיות אין אחידות. יש גובה רוסי, שהיה לפנים המקובל ביותר והוא נבוה 67 נקודות, כ־30 מ"מ. לעומתו יש הגובה הרגיל, הנורמאלי, שהוא נמוך ב־4 נקודות מהרוסי, יש גם גובה אנגלי שהוא נמוך מהנורמאלי ב־½ נקודה. הבולים אלה מכבידים לפעמים מאד על בתי־דפוס שונים, שאין האחד יכול לשאול אצל חברו אינה שהוא מ"מידה" אחרת, אותיות התסרות לו.

2 על דפוס צוקרמן עיין נראייבסקי, זכרון למוכבים הראשונים, חוברת ד (תרפ"ו), עמ' 51, חוב' ח (תרפ"ח), עמ' 44; "ספר מאה שנה" לטריואקס־שטיינמן, עמ' 429.

3 עיין עליו נראייבסקי, וכרון לחובבים הראשונים, חוב' ו (תרפ"ח), עמ' 43; על משפחת אורינשטיין עיין גם "על חומותיך ירושלם" להר"מ בלויא ז"ל, עמ' ט—טו.

כמו כן סידורים שונים, ובתוכם סידור ר' עמרם גאון, שהוציא לאור רבי אריה ליב פרומקין, וכן סידורים בשביל הבוכארים ומחזורים שונים. בשנת תרפ"ה העביר את דפוסו מחוץ לעיר ולאחר שנפטר ביום ו' באד"ב תרפ"ט, עבר הדפוס לבנו ר' חיים צוקרמן, שחיסלו עם פרוץ מלחמת העולם השניה, ומכרו חלקים חלקים והשאיר לעצמו חלק מהדפוס ואף את המכבש הידוע של מונטיפיורי.

דפוס פרומקין

דפוס פרומקין נוסד בשנת תרל"ג, על־ידי ר' ישראל רוב פרומקין, שנסע באותה שנה לקושטא והוציא שם רשיון לפתיחת בית־דפוס וגם להדפסת העתון "חבצלת". דפוס פרומקין הורכב למעשה משני גרעינים. גרעינו הראשון, היה, כנראה מתנתו של הקיסר פרנץ יוסף הראשון לר' אברהם זוסמן [1] ולר' מיכל הכהן [2] שותפו של פרומקין לדפים ולעריכת ה"חבצלת". בהיות השנים בחו"ל נתקבלו בהשתדלותו של ד"ר אהרן ילינק לראיון אצל הקיסר וימצאו חן בעיניו ויחוננם בדפוס "גדול" בקנה מידה של אותו זמן וגם במכבש שהוא נמצא עדיין בדפוס סיני, שעבר אליו מפרומקין. גרעינו השני, בא לו עם חיסול דפוס הר"י ב"ק, על ידי גיסו ר' ניסן ב"ק, שנמכר חלקים חלקים לפרומקין, לצוקרמן, לנאשציני־נאגין ולהירשנזון, את מקצוע הדפוס למד פרומקין אצל חותנו ר' ישראל ב"ק, שאוב למד ממנו גם את דרך העריכה ונעשה יורשו הרוחני, כעורך ה"חבצלת", שנוסד ונערך על ידי ר' ישראל ב"ק [3].

בית הדפוס היה בסמטה רחוקה מרחוב היהודים. הרי"ד עצמו היה גר באותה חצר. מעל בית הדפוס ואף בית כנסת מיוחד הקים לו בחצרו, למטה ע"י הדפוס. הוא עצמו היה הש"ץ והיה לו קול נעים וערב לאוזן. נוסח התפילה היה חב"ד.

רי"ד פרומקין [4] היה בעל מרץ גדול ולא סמך על אחרים. היה בעצמו מפקח על כל עבודות הדפוס, אף הזמנות לחו"ל לא היה מוסר לסוכנים, אלא נסע בעצמו להביא את הזמנותיו. כשנת תרנ"ד. בערך. נסע לאירופה והביא משם מכונה גדולה והרבה

---

1 ר' אברהם זוסמן, או כפי שנקרא ר' אברהם טלור, נודמן עם ר' מיכל הכהן בהיותו בווינה. שניהם נתקבלו, באמור, על־ידי הקיסר פרנץ יוסף בהשתדלותו של ד"ר אהרן ילינק, ש"דבר טוב עליהם אל הקיסר", וקנה למענם מכבש רפוס, אשר הועבר מיד לירושלם על שם שניהם עוד בהיותם בחוץ־לארץ. ר' אברהם היה תלמיד־חכם ותקיף בדעתו. לא נשא פנים לשום אדם ולא קיבל כל כתב־יד להדפסה אם לא עבר עליו תחילה. הוא הנהיג כעין צנזורה פנימית בדפוס.

2 עיין עליו ה"מוריה" תרע"ד גליון 620 ו"ספר מאה שנה" לפריואקס־שטיינמן, עמ' 451.

3 כידוע נדפסו 6 הגליונות הראשונים של ה"חבצלת" על ידי הר' ישראל ב"ק. עיין "תולדות חכמי ירושלם", ח"ג, פ"ו, עמ' 269, וכן "ספר מאה שנה" לפריואקס־שטיינמן, עמ' 451.

4 עיין על פרומקין ובני זכרונות מפי בנו אברהם בספרו "אין פרילינג פון אירישן סוצי־יאליזם", ניו־יורק 1940.

מיני אותיות עבריות ולועזיות וביחוד „עיטורים", אשר היה להם, כאמור, משקל רב בהתפתחות בתי הדפוס. המכונה שהביא הרי"ד היתה לא ככל המכונות שהיו ידועות כבר אז בארץ, שאת הנייר שמו מלמעלה, מעל למכונה, אלא בה היו צריכים להניח את הנייר על שולחן מאחורי הטנבור ולא כל פועל ידע לעבוד במכונה כזו. או עבד אצל צוקרמן המכונן ר' ישעיה יעקבסקינד מעולי פולין, שכבר הכיר מכונה כזו בחו"ל, והרי"ד פרומקין הוציאו משם בהוסיפו לו על משכורתו. הדבר הסעיר קצת את מדפיסי ירושלם בימים ההם. בין שאר הפועלים, כחמשה במספר, שעבדו אצל הרי"ד, נמנו אז הפועל הראשי ר' יהודה גרובר[1], שהיה מראשוני הפועלים שלו, אצלו ככר עבד ר' אהרן דוד שהיה נקרא קארלינר, שהוא, אגב, היחיד שנשאר עד היום פועל דפוס ולא בנה בית דפוס לעצמו. הוא ירוץ עד היום לפועלי הדפוס.

דפוס פרומקין לא התמחה בהדפסות בשביל המוסדות, כי לא היו לו הפועלים המומחים בעבודת העיטורים (אקסידנץ) ובכלל היה שקוע יותר מדי בעסקנות ציבורית והזניח על־ידי־כך את בית דפוסו. הוא יסד את החברה „עזרת נדחים", כי באותו זמן התחילו לעלות לראשונה חלוצי התימנים שירושלם נתרשמה מאד מחריצותם ונבונותם. הרי"ד החל לטפל בהם והיה מראשיני העושים והמעשים להקים להם שכונה מיוחדת בעיר הקודש, היא שכונת התימנים שבכפר השילוח. עוד בתרמ"ה החלו בונים בה את הבתים הראשונים.

באותו בית דפוס עבדו אז פועלים מכל השדרות. גם הרי"ד ידע את מלאכת הסידור, ובשנזדמן לנו כתב יד לועזי קשה לקריאה היה הוא לוקחו ועומד על יד תיבת האותיות למעלה במשרדו ומסדרו.

לא ארבה לדבר על ה„חבצלת" של פרומקין כי שם עתון זה נעשה כמעט לשם נרדף לפרומקין והרבה דובר עליו. אך אמסור בקצרה באיזה תנאים נדפס אז החבצלת בירושלם.

כמעט בכל יום ששי היה הרי"ד מדפיס את עתונו „החבצלת". וזה דבר ההדפסה. לפני ההדפסה היו מדביקים על כל הגליונות בולי הכנסה של הממשלה התורכית שהעתון היה צריך להידפס עם הבול ביחד. ולא פעם קרה הדבר שלבעל ה„חבצלת" לא היה הכסף לקניית הבולים ומשום כך היה העתון מתאחר עד אחה"צ. עד שהושג הכסף לכך. כך נדפס עתון עברי בירושלם לפני יובל שנים.

כאמור למעלה היה רי"ד פרומקין נוח לבריות אך לא לפועליו. כלפיהם הראה בשעות העבודה יד תקיפה. דרש מהם לעבוד במסירות ובאמונה. והכל ראו בו כאילו „קפדן" במקצת וזה גרם שגם היחסים בין הפועלים לבין עצמם לא היו הוגנים. כל פועל רצה למצוא חן בעיני בעל הבית בהגדלת פריון העבודה ובהדגשת

---

1 נכדו של ר' ישראל משקלוב, בעל „פאת השלחן".

מסירותו. דבר שגרם תמיד לסכסוכים פנימיים. כל אלה גרמו להזנחה בדפוס וב„החבצלת" באחד.

לאחר זמן כשהתבגר בנו של הרי"ד מר גד[1] והחל יוצא ונכנס בדפוס ואף שם עינו לטובה בעתון, בא שיפור רב בכל עניני הדפוס וקוראי העתון ואף פועלי הדפוס הרגישו את הכוח הרענן שנוסף בהסעת הענינים הכבדים ששלטו בו. אך לאחר זמן כשמר גד נסע לקושטא על מנת להשתלם שם כעורך דין הוזנח שוב הדפוס וירד עוד יותר פלאים. לאחר מות הרי"ד בשנת תרע"ד. כבר לא היה מי שיטפל בדפוס. האלמנה נסתה, אמנם, למשוך עוד בעול. אבל הדבר לא היה לפי בוחותיה. לבסוף, לאחר הפרעות של שנת תרפ"א. כשהיה כבר משום סכנת נפשות לרדת לאותה סמטה קטנה שבעיר העתיקה, נאלצה האלמנה למכור את הדפוס חלקים חלקים, שעברו לידים זרות, למיס'ס גטלינג. רק לאחר כמה שנים נגאל הדפוס ועבר שוב לידים עבריות. אליעזר גרובר, בנו של ר' יהודה גרובר הנ"ל, גאל את הדפוס ואף יהד אותו שוב בקראו לו בשם „סיני"[2].

דפוס לונץ

על לונץ הסופר והחכם כבר דובר הרבה ואני לא באתי אלא לדבר צל לונץ המדפיס. אבל אין לדבר על המדפיס שבו בלא לספר על הסופר שבו. אצל לונץ היתה תורה ועבודה במקום אחד. הוא אהב את מלאכת הדפוס רק משום שהיא מלאכה הקודש. מפני שעל ידה הוא נזקק לספרי קודש. לבן היה כל כך קרוב ומחבב כל ספר הדן בארץ הקודש. משום כך העשיר את ספרותנו בספריו שלו, הדנים בבעיות הארץ ובספריהם של אחרים הנוגעים לארץ ישראל. על ידי כך זכינו במהדורה השלמה של „בפתור ופרח" לר' אישתורי הפרחי, ל„תבואות הארץ" של ר' יהוסף שווארטץ ו„פאת השולחן" לר' ישראל משקלוב ואף הוציא חלק מהירושלמי[3] כהבאת כל הנוסחאות השונות ונסע לשם כך לספריות הגדולות באירופה לחפש אחר נוסחאות:

---

[1] כיום שופט בבית המשפט העליון, חבר הדירקטוריום של אגודת שוחרי האוניברסיטה ונשיא הסתדרות ישורון.

[2] בזה אפיג את צערם של טריוקס־שטייגמן, שכתבו בספר מאה שנה, עמ' 422 על השיריים ההיסטוריים שנפלו לראבוגנו לידים של אינם יהודים, אכן נפלו, אבל נגאלו.

[3] עבודה כבירה היתה דרושה לעבודת הירושלמי, הן מפאת בדיקת הנוסחאות והן מן הצד הטכני שבדבר. הרבה אותיות היו דרושות לכך, ובריבוי כמות האותיות לא הצטיין אז אף בית־דפוס. הרא"מ לונץ הוכרח משום כך לסדר עמוד עמוד ולעשות מהם אמהות (מסריצות). על עבודת האמהות עיין להלן עמ' 161). בדי שלא לעכב את העמודים עד לאחר ההדפסה. כך יכול היה לסדר עמיד ומיד לפזרו מבלי לחכות עד שיידפס, ושוב לסדר עמוד אחר. אחר כך היה מדפיס את הגליון מהאמהות. בעשיית אמהות לא טיפלו עיינין היהודים ורק בבית היתומים הסורי „שנלר" היתה מכונה כזאת ואף מומחה היה להם לכך. הרא"מ לונץ הסכים להדפיס רק מסכת ברכות וזרעים. הרבה עסק עמו בענין הוצאת הירושלמי הרב ר' חיים יהושע קוסובסקי, בעל הקונקורדנציות למשנה, תוספתא, חתן הר' משה יאנווער־דיסקין.

זוכרני את הרא"מ לונץ הולך כשמקלו בידו ומגשש ומתחכך בכתלי סמטאותיה הצרות של העיר העתיקה ופניו מועדות לספריה של המנזר הארמני או המנזר הדומיניקאני או לספריה של איזו כנסיה אחרת.

הרא"מ לונץ עסק במלאכת הדפוס כדי שיוכל להדפיס בבית דפוסו את ספריו וספרי אחרים על תורת ארץ ישראל. אך הרא"מ לונץ שוב כתב את ספריו וההדיר ספרי אחרים כדי שיספק עבודה לפועלי בית דפוסו. עבודת הדפוס ועבודתו המדעית הלכו אצלו שלובים יחד והאחד כאילו נוצר לספק מזון לשני ולא תמיד יכולת להבחין מה קודם אצלו למה: הדפוס לעבודתו המדעית או המדע למלאכת הדפוס. אך שניהם היו אצלו מלאכת הקודש.

כידוע היה הרא"מ לונץ סגי נהור עוד מצעירותו[1]. ושלושה מזכירים פרטיים שימשו אצלו בזמנים שונים והם: הר' חיים רפאפורט, הר"ר יעקב ליב מונשטר וה' ד. ג. ברינקר[2]. ככל הסופרים סגי־נהור היה מכתיב את כל עבודותיו הספרותיות ודבר זה לא היה לו קל ביותר. עוורונו גרם לו צער רב והוא לא אמר נואש. עוד קיווה כי מאור עיניו יוחזר לו. נסע לשם כך לוינה ואם את מאור עיניו לא הביא משם, הביא עמו את בית דפוסו ששימש לו תחליף למאור עיניו. מה שראה הוא בעיני רוחו רצה להראות לאחרים בעיני בשר ע"י הדפסת ספריו וספרי אחרים. הדפוס שהביא היה שונה מהדפוסים האחרים, זה היה הדפוס האירופי הראשון, אמנם, לא עלה בטיבו משאר הדפוסים, אך נבדל בזה כי הגובה שלו היה נורמלי. ככר הסברתי למעלה[3] את ההבדל בין הגובה הנורמלי והרוסי. דפוס לונץ היה לפי זה אבי הדפוס ה„נורמלי" של היום. אגב: מן הגובה הרוסי נשארו רק כמה דפוסים בארץ, ובעיקר בירושלם. לא כל בתי החרושת יצקו אותיות בגובה רוסי, וזה הכביד על אותם הדפוסים שלא יכלו להזמין אותיות מכל בית חרושת. כיום כמעט רוב בתי החרושת יוצקים כבר אותיות בשתי השיטות ואף בעוד שיטות בעלי גובה שונה, הנהוגות בארצות אחרות.

הר"מ לונץ היה סר לבית הדפוס כמה פעמים ליום, ניגש לכל אחד מעובדיו ושואל אותו לעבודתו. בערב היה נכנס להצטרף למנין לתפלת מנחה. זוכרני בלכתי אתו פעם ברחוב והשעה היתה כבר מאוחרת, סר לאחת הסמטאות ועמד לו על יד הקיר והתפלל מנחה.

ארוחות הצהרים היינו אוכלים על פי רוב בבית הדפוס והרא"מ לונץ היה

---

1 מנהלו היה ר' אברהם חיים כספי, אביו של מר מרדכי כספי. אחר כך היתה לו חנות מכולת בנחלת שבעה. אחריו היה ר' רפאל חיים הכהן, בעל בית־דפוס בהן הידוע, השועל הראשי ואף מנהל בית־הדפוס עד שהקים דפוס לעצמו.

2 זמן מה לפני הד"ר ברינקר היה מזכירו ר' אליעזר ריבלין ז"ל. [ר. ר.].

3 עיין לעיל עמ' 124, הערה 1.

אומר לנו כי נברך את ברכת המזון והזמן הזה יזקף על חשבונו. אז עבדו בדפוסו שבעה פועלים בערך.

הרא"מ לונץ מת ביום ב' באייר תרע"ח, והדפוס נמכר על ידי יורשיו לאחד מפועליו הותיקים, לר' יחיאל ורקר, שקראו בשם דפוס „העברי".

דפוס לעתי

דפוס „זכרון שלמה"[1] נוסד בשנת תרמ"ה על ידי משפחת לעווי אשר קיבלו ממשפחתם בחו"ל מכונת רגל ומעט אותיות וכמה מגרות, וזה היה היסוד להקמת בית הדפוס. שהמך במשך הזמן ל„דפוס הגדול י[צחק] נ[חום] לעווי ושות'". בעיקר טיפל בדפוס הר"ר אהרן בהרה"ג יעקב ליב לעווי. תחילה היה בית דפוסם בחצר כולל וורשה, על יד בית־הכנסת „שונה הלכות", ולאחר שהר"א לעווי נפטר, עבר הדפוס לבנו הר"ר יצחק נחום לעווי והוא העבירו לחצר הידועה של דפוס ר' ישראל ב"ק.

בשנת תרנ"ד החל כבר הדפוס להתפתח. דפוס לעווי היה הראשון שהזמין מכונה מבלגיה שהיתה ידועה אז בשם „טישפערריבער" ואותיות חדשות, על־ידי הסוכנים ר' נחים נתנזון ור' חיים מיכל מיכלין, כפי שעוד ידובר עליהם בפרק זה[2].

הר' יצחק נחום לעווי היה נתין גרמני והודות לקפיטולציות של אזרחי חוץ ששררה או, קיבל רשיון לבית דפוסו באמצעות הקונסול הגרמני, ישר מקושטא, בלא להזקק לממשלה המקומית, או לנסוע לשם כך לקושטא. לאחר שהיה הרשיון בידו הזמין אותיות מיוחדות מהפירמה אורגלבראנד שבווארשה. בעיקר הביא אותיות ניקוד וטעמים, שאיפשרו לו להדפיס את סידורו של הגר"א מווילנא עם פירושו של הרב ר' נפתלי הערץ הלוי, אב"ד דיפו. החל לחפש אחר פועלים טובים והצליח להוציא מדפוס צוקרמן את הפועלים הרא"מ גולדברג ואת המגיה ובעל מרקדק הר' משה זאכארין[3] ואת ר' אהרן מרדכי אפשטיין.

בדפוסו כבר השתמש הרי"נ לעווי בשיטות מודרניות. חדל לשרות את הנייר במים[4] והגיע לשיא בהדפסה של אלף אכסמפ' לשעה. גודל המכונה היה 50×70 ס"מ. ואפשר היה להוציא בה גם עבודות גדולות.

הרי"נ לעווי היה אחד הסוחרים הגדולים ביותר במסחר האתרוגים בארץ ועסק אף בצרכי ציבור. שגולו את רוב זמנו. פיזרו בענפי עבודה שונים גרמו להזנחה בבית הדפוס ונאלץ לקחת לו שותף לעסקו. אבל כדי לשמור על הצביון המשפחתי

---

1 על שם הרה"ג רבי שלמה זלמן בהר"נ לעווי, מראשי העסקנים בבנין מאה שערים, עיין עליו „מאה שערים" לד"ר י. ר. ריבלין, עמ' 11 ועמ' 139 הערה 8.

2 עיין עליהם להלן עמ' 137.

3 עיין לעיל עמ' 123.

4 עיין על שרייה זו בדפוס ר' משה לילינטהאל בעמ' הבא.

של הדפוס שיתף לעסק את גיסו ר' ברוך רוהלד, שנעשה למכונן ולמד יפה את המלאכה, וסידור הגר"א על פי קבלה של הרה"ג ר' נפתלי הערץ הלוי. אבדק"ק יפו שנדפס בדפוס לעווי יכול להיחשב גם כיום לעבודה מהודרת.

בשנת תרנ"ה, לאחר שנגמרה הדפסת הסידור, העבירו את דפוסם שוב למקום יותר מרווח לחצר המקובלים [1] שבעיר העתיקה. אך גם שם לא האריכו ימים. השאיפה להתרחבות היתה גדולה אצלם. חיפשו שוב אחרי שותף חדש שישקיע הון נוסף להגדלת הדפוס. שותפם החדש היה ר' נחום ברגמן [2], שהשקיע בדפוס את כל כספו ואף את כסף הנדוניה של בנותיו. הדפוס עבר מעתה לרחוב הארמנים באולם גדול של 30×15 מטר. הביא שוב מכונה חדשה בגודל 89×57 ס"מ, גם מכונה קטנה ומנוע. כאן הניעו את כל המכונות בכוח המנוע. מעל לכניסה לחצר הדפוס נקבע שלט גדול שעליו התנוסס באותיות רבתי „דפוס הנדול י. נ. לעווי ושות'".

ר' יצחק נחום לעווי נפטר בצעירותו, בן ארבעים ושתים, בשנת תרס"ח, והשאיר אחריו אלמנה ויתומים קטנים. גם שותפו ר' ברוך רוהלד [3] לא האריך ימים. חלקו של ר' נחום ברגמן נמכר להסופר הא' אברהם אלמאליח שהחזיק בדפוס זמן קצר ולבסוף נאלצה המשפחה למכור את כל הדפוס, שעבר אלי בשנת תרפ"ג, כפי שידובר על כך להלן.

דפוס ר' משה ליליינטאהל

חותנו, ר' משה, היה טיפוס יקר מאד והיה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות, נהנה מיגיע כפיו במלוא מובן המלה, ולא היה מתבטל מלימודה של תורה אף בשעות עבודתו. ובך דרכו בעבודה: מכבש היה לו וכמה תיבות של אותיות. בנותיו: הבכירה, זו אשתי פייגא רחל ע"ה ותבדלה"ט אחותה לאה רבקה [4] ושני פועלים היו עוזרים לו בסידור האותיות. ולאחר שהסידור עומד לעמודים היה מניחם על גבי המכבש והיה מעביר עליהם את הצבע בגליל. את הניר היו משרים תחילה במים. כל עשרה גליונות ביחד. ולאחר זמן מסוים, בשהגליונות ספגו לתוכם את הלחלוחית, הוציאו אחד אחד זפרשום על גבי המכבש [5], והידקו כל גליון בסיבות כדי

---

[1] בחצר בית המורש „בית־אל" ששימש מרבו למקובלים. והחצר נקראה משום כך חצר המקובלים.

[2] היה תלמיד־חכם מתלמידי ישיבת „תורת חיים" וגבאי דחברה קדישא דכוללות אשכנזים. ידוע היה כמוהל מומחה קבוע שלא עמלק"פ. גם אחיו ר' אברהם בנימין ברגמן, אף הוא היה מתלמידי ישיבת „תורת חיים". אבי־זקנם, הרב ר' אליעזר ברגמן היה מראשוני העולים האשכנזים מגרמניה, וולו בשנת תקנ"ח בבוריה. עלה א־צה ביחד עם בני־ביתו בשנת תקצ"ר וכאן היה מראשוני העוסקים במסחר הארוג. נסע לחו"ל בשליחות מצוה למען כולל הו"ד ונפטר בברלין כי"ב ניסן תרי־ב ונקבר שם. עיין עליו תולדות הבמי ירושלם ח"ג, עמ' 254 ומראי המקומות שם.

[3] בנין ר' נטע ור' שמעון המשיכו שנים במקצוע וקיימו דפוס בירושלם בשם „דפוס ציון". ר' שמעון פרש מהמקצוע ור' נסע הוא כיום בעל דפוס בתל־אביב בשם „דפוס רוהלד".

[4] עיין לעיל עמ' 78. [5] על עבודת המכבש עיין עוד להלן בדפוס סקטין עמ' 135.

שיתמתח יפה. לכל גליון היה צורך לפתוח את המכבש מחדש ולכבשו, וכן היה חוזר חלילה. במכבש זה היה מדפיס כל 100 גליון בשלושת רבעי השעה בערך.

גם עבודת הגלילים היתה כמובן פרימיטיבית מאד. אותו חומר ז'ליטין שמשתמשים בו היום לא היה עדיין. הגלילים היו עשויים אז מדבק של נגרים שהיה מתבשל בתערובת של סוכר כדי שלא יתקשה ביותר ויהיה גמישי. לאחר שהפך לנוזל היה ניצוק לתוך דפוס־הגליל ולאחר שהתקרר הוכן לעבודה. אבל כל שגבר החום עלול היה להינמס והיה צורך לשמרו במקום קריר.

ר' משה היה איש רזה, צנום מאד, חלש בגופו ובאפיו. בעל מזג טוב. נוח לבריות ואינו רוצה להנות מיגיעם של אחרים. עומד היה רוב היום על יד מכבש הדפוס ופורש גליונותיו. אגב עבודתו מזמר פרק תהילים. או משנן משנה בעל־פה.

בית דפוסו של חותני נקנה על ידו בשנת תרמ"ח מאת האחים אליהו ומשה חי ששון מארם צובא. בשותפות עם ר' אלחנן טננבוים. אך שותפות זו לא האריכה ימים והדפוס נשאר בידי חותני והתקיים כך בצורתו הדלה עד שנת תרנ"ז. האותיות נשחקו בהרבה במשך הזמן וצורתם אבדה להם. להרחיב את דפוסו ולהגדילו לא היו לו האמצעים לכך.

בסוף ימיו נעשה חלוש כבר ולא היה בכוחו לעמוד על רגליו מהשכמת הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה. נוסף לכך החלה הממשלה התורכית ללחוץ על בעלי הדפוסים לקבל רשיון להחזקת בית דפוס והרשיון היה ניתן בקושטא, ומניין יוקחו ההוצאות לנסיעה רחוקה כזו והוצאות הרשיון עצמו, בשעה שקשה היה לו להוציא מבית דפוס זה פרנסתו ופרנסת בני ביתו.

קשה היה מאד לחותני להיפרד מבית־דפוסו לאחר שמסר עליו את חייו ונפשו כמה ובמה שנים. אבל כאשר כלו כבר כל הקצין החליט סוף סוף בשנת תרנ"ז למכרו.

כך נסתלק חותני ממלאכת הדפוס אחר עבדו בו שנים. הרכה ספרים נדפסו בבית־דפוס זה על ידו. והשם „ר' משה ליליינטהאל המדפיס הירושלמי". חדל להופיע על גבי שערי הספרים.

חותני ראה במלאכת הדפוס באמת את מלאכת הקודש. מסור היה למלאכה זו בכל לבו ונפשו ותמיד ראה בעין טובה כי חתנו ממשיך אחריו במלאכת הקודש. כל ימיו נהנה מיגיע כפו ולא עבר עליו יום בלא קביעת עתים לתורה.

דפוס זוננפלד בלומנטל

דפוס ר' משה ליליינטהאל מצא לו גואלים על ידי שני אברכים. הרב אברהם אהרן זוננפלד, בנו של הגרי"ח זוננפלד, והרב אברהם יוחנן בלומנטל, מיסדו ומנהלו של בית היתומים „ציון"[1], שני האברכים קנו מחותני את הדפוס בשנת תרנ"ז

[1] עיין עליו לעיל עמ' 30 הערה 3.

והתמסרו לעבודה בכל חום לבם. אך הם לא האריכו ימים בדפוס זה. הדפוס היה במצב ירוד מאד. האותיות היו שחוקות כבר ומלבד המכבש לא היו בו שום מכונות. הבעלים החדשים לא היו להם, כנראה, האמצעים הדרושים להרחיבו ולשכללו. הדפוס נשאר לכן במצבו גם לאחר שעבר לכוחות צעירים. זמן קצר החזיקו בדפוס, אבל הספיקו להדפיס בו כמה ספרים[1], ואף ירחון תורני בשם „אור תורה". שבו השתתפו רבנים וגאונים מהארץ ומחוץ־לארץ. הדפוס נקנה על ידם לכתחילה לשם תמיכה בחברת „תומכי תורה", שנוסדה על ידם, אבל גם חברה זו לא האריכה ימים. כשלא היו להם האמצעים להחזיק בדפוס. קבלו שני שותפים חדשים את האחים ר' משה שמואל ור' מנחם שנבוים. עוד לפני מלאות שנה לשותפות עוב ר' א"י בלומנטל את הדפוס ואת המקצוע באחד. לאחר זמן קצר עזב גם הרא"א זוננפלד את הדפוס ושני האחים שנבוים עוד החזיקו זמן קצר ברפוס עד שמכרוהו לר' יעקב קליין ור' מנדל לאנדא. רשיון לא היה להם לבעלים החדשים והם העבירו את דפוסם לחדר אחד שהקציע להם הרי"ד פרומקין בדפוסו ושם החלו אף בסידור ספר „האגודה"[2], אך לא סיימוהו. הדפוס נתמזג, כנראה, לאחר זמן עם דפוס פרומקין.

דפוס כהנא

דרך מיוחדת עבר ר' אריה ליב כהנא עד שנעשה לבעל דפוס. כורך ספרים היה ומיוצאי צפת, ואף ידוע היה בשמו „דער צפת'ר איינבינדער". כורך ממדרגה ראשונה ובעל טעם אירופי. אך עבודת הכריכה לבדה לא סיפקה את רוחו. עבודת הכריכה של ספרי רומ"ל היתה צרה מדי כדי להראות בה את כשרונו ולראות ברכה בעמלו. הרא"ל כהנא פנה למסחר אחר הקשור אף הוא למקצוע הכריכה. החל להוציא אלבומים מפרחי ארץ ישראל, מכורכים כריכה נאה. הפרחים היו נקטפים ומיובשים זמן מסוים, ואחר כך היו נדבקים בתוך האלבומים המכורכים בכריכת עצי זית מחוטבים בציורי ארץ הקודש. עצם המסחר היה מיועד בעיקר לעולי רגל נוצרים, אך קושי מיוחד היה להדפיס כמה צבעים ביחד. ואף צינקוגרפיה לעשיית גלופות לא היתה עדיין בארץ. הרא"ל כהנא הזמין לשם כך קלישאות מיוחדות בווינה, וכאן היה מוסר לבתי דפוס אחרים להדפיס את האלבומים בכמה צבעים.

מסחר האלבומים גדל ובשנת תרנ"ז בערך, הכיא כהנא על ידי הסוכן וילהלם נרום מכונה קטנה וגם אותיות חדשות כענף לביתו מסחרו. אף פועל ראשי ומבונן טוב קיבל לדפוסו הקטן, הוא ר' אברהם שמואל כהן[3], שעבד כמה שנים אצל חותני

---

1 עיין לוח א"י להר"מ לונץ, תרנ"ט, עמ' 143.

2 ספר האגודה על סדר נזיקין של הר' אלכסנדרי הכהן „והוא קיצור מחידושי וינים... נדפס מחדש עם הגהות... מאת הגאון... יוסף חיים זאנענפעלד... ע"י ר' מענדיל ניסן... הלוי פעה"ק ירושלם תרנ"ט צ"י המסדר משה שמואל... שעהנבוים". מעניין כי שם הדפוס לא נזכר בשער.

3 מעניין כי משכורתו היתה היותר גבוהה שפועל דפוס קיבל אז בירושלם, 100 פרנק לחודש, עיין עליו להלן, ב„רשימת הפועלים משנת תרס"ז", עמ' 72 מספר 53.

ר' משה ליליינטהאל ואחר כך נסע לאפריקה הדרומית והשתלם שם בעבודה. הוא היה אף בעל טעם בעבודות העיטור.

כך הפך הרא"ל כהנא מכורך ספרים למדפיס. החל לאט לאט להגדיל את בית־דפוסו ולקבל הזמנות מן החוץ, ביחוד בעבודת העיטורים (אקסידנץ) והפך לאחד הדפוסים המודרניים בעבודות ה"קטנות". לזכותו יש גם לזקוף התפתחות בתי־הדפוס בירושלם, כי כל כמה שכהנא שיכלל את בית־דפוסו, החלו המוסדות להעביר אליו את עבודותיהם, ואף האחרים הוכרחו לשכלל את בתי־הדפוס שלהם. כדאי, אגב, להזכיר כי חבלי הלידה הראשונים של עתון "הארץ" היו בדפוס כהנא. העתון הראשון, שנקרא אז כמדומני, בשם "ארץ־ישראל", נדפס אמנם בדפוס "מוריה" שהיה שייך אז לי זלרמש"ש שנבוים, אך לאחר הגליון הראשון עבר לדפוס כהנא ונמשך בו עד שעבר לתל־אביב לדפוס "הארץ".

לאחר המלחמה העולמית הראשונה עבר כהנא להל־אביב והחכיר פה את בית־דפוסו לשני אברכים, שקראוהו בשם דפוס "קדימה", אבל לא היה להם אותו האימון בכוחות עצמם כלהרא"ל כהנא, ורק השם "קדימה" נשאר להם.

דפוס עזריאל

דפוס דפוס והיסטוריה שלו. כמו דפוס כהנא כן גם דפוס עזריאל, נוסד בדרך מיוחדת. דפוס ספרדי לא היה אז בארץ, וחכמי צפת וטבריה היו שולחים ספריהם להרב ר' אברהם עזריאל כדי שידפיסם בירושלם ויפקח על הדפסתם. לשם כך מסר את בנו משה לדפוס לעווי ללמדו מקצוע הדפוס. כדי שהוא עצמו יסדר את הספרים על חשבונו והרב ר' אברהם היה משלם ללעווי רק בעד השימוש באותיות ובמכונות. כן נמשך הדבר זמן רב. עד שמשה עזריאל למד יפה את מלאכת הקודש ואז החליט לפתוח לעצמו דפוס ולא להיות תלוי בדעת אחרים.

משה עזריאל הזמין מיד על ידי הסוכנים נתנזון ומיכלין כמות גדולה של אותיות, כמאתים קילו אותיות רש"י של 14 נקודות לשם סידור ספרות תורנית, ועוד כ־25 ק"ג אותיות מרובעות בני 12 נקודות. לחצצים, רווחים שבין הטורים ובין העמודים, השתמש במלבני־עץ, במקום עופרת או אלומיניום, שמשתמשים בהם היום. את המלבנים הזמין כאן במקום, אצל אחד הנגרים, את בית־דפוסו קבע בחדר קטן על יד דפוס לעווי, שהיה אז בחצר המקובלים, הנקראת בית א־ל. קיבל מיד כמה חניכים מילדי הספרדים ללמדם מלאכת הסידור[1].

שנים אחדות המשיך כך לסדר רק את העמודים, אך לא להדפיס אותם, והיה ממשיך להדפיס אצל לעווי. לאחר זמן הזמין על ידי הסוכן וילהלם גרוס,

[1] ה' בן־ציון מורחי, מי שהיה הפועל הראשי בדפוס עזריאל ואחר־כך מנהל הדפוס, הוא אחד החניכים האלה. אגב: אין לזהותו עם בן־ציון מורחי שכטבלת "פועלי הדפוס בשנת הרס"ו", להלן עמ' 172.

מכונה בלגית, שקראו לה "טישפערריבער". אך לא הצלית לעבוד בה ומכרה לדפוס לעווי והוא היה שוב ממשיך להוביל את העמודים לשם כדי להדפיסם.

בינתים נסע מכאן לקושטא צעיר משכיל אחד, בן העדה המערבית, מר אברהם אלמאליח. הסופר הידוע כיום, לקבל רשיון להוצאת עתון יומי. ראש הרבנים ר' חיים נחום השתדל למענו במשרדי הממשלה ולאחר זמן קצר וה' אלמאליח חזר ובכיסיו רשיון לעתון בשם "החרות". העתון החל מיד להופיע בדפוס עזריאל בעריבתו של מר אברהם אלמאליח. מכונה לא היתה עדיין, באמור, בדפוס עזריאל והעתון רק סודר שם ונדפס בדפוס לעווי. לאחר זמן קנו מכונה ישנה מבית היתומים הסורי "שנלר". מצוידים במכונה גדולה ובכמות רבה של אותיות עקרו מבין לחומות ועברו מחוץ לעיר ו"החרות" נעשה לשם־דבר בעיר הקודש.

התלבטויותיו של עתון יומי אז בירושלם הוא פרק מיוחד ועוד ידובר על כך אי"ה כשאבוא לדבר על העתון היומי "מוריה", שיצא לאחר זמן על ידי. "החרות" לא היה חי הנושא את עצמו. העורך לא קיבל כל שכר בעד עבודתו ונאלץ לעזוב לזמן מה את הארץ ולצאת לקושטא, שבה שימש מזכיר להרב ר' חיים נחום ומנהל בי"ס הציבורי בגלאטה, וחבר מערכת "המבשר" והעריכה עברה למר חיים בן עטר. עם פרוץ המלחמה העולמית הראשונה פסק "החרות" להופיע ורק לאחר המלחמה החל להופיע בדפוס עזריאל עתון אחר בשם "דאר היום", שנדפס בו תמורת שכר הדפסה.

דפוס עזריאל נחשב עד לפני כמה שנים לדפוס הגדול ביותר בארץ, סיבה מיוחדת היתה לגידולו של הדפוס לאחר המלחמה העולמית הראשונה, כשם שעזריאל דאג לכמויות גדולות של אותיות, כן דאג שתהיה אצלו כמות גדולה של נייר, ועם פרוץ מלחמת 1914 נשאר לעזריאל מחסן נייר גדול שהכניס לו רווחים גדולים ואיפשר לו לאחר המלחמה להזמין מכונות גדולות וחדישות.

לאחר מותו של ר' משה עזריאל נכנס כמנהל הדפוס אחיה של האלמנה, הרב סורנאגה ולאחר שנה כערך נכנסו לדפוס בנו של ר' משה, ה' יוסף ביחד עם ה' נסים, אחיו של ר' משה והם ניהלו את הדפוס כמה שנים ואף הרחיבוהו ושכללוהו והעסיקו כארבעים פועל. גם נסים עזריאל היה תמיד דואג ושואף להגדיל את הדפוס ולהרחיבו. הסכם מיוחד היה לו עם אחד הסוכנים, שלפיו היה משלם לו בקביעות סכום ידוע ותמורת זה היה הסוכן מתמיד להזמין בשבילו אותיות ומכונות, וכן גדל הדפוס מיום ליום, עד שהיה הדפוס בה' הידיעה.

השנים, יוסף ונסים, לא יכלו, כנראה, לדור בכפיפה אחת ונפרדו. יוסף עבר לתל־אביב ופתח שם דפוס לעצמו בשם "דפוס עזריאל". הקיים עד היום ואשר בו נדפס העתון היומי "הבוקר". נסים נשאר עוד בירושלם כמה שנים כבעל הדפוס, אך בינתים התלו חיכוכים בינו ובין באי־כוח הפועלים. הלחץ להגדלת השכר עלה מפעם לפעם ובעל הדפוס לא יכול היה לעמוד בהן וחיסל את הדפוס ומכרו חלקים

חלקים והוא עצמו פרש מהמקצוע. חלק מהדפוס השאיר בידי אחיו אביגדור ששיתף לעצמו שותף וממשיך לקיים את הדפוס בשם "דפוס עזריאל".

דפוס זיסרמן ושות'

דפוס ר' אברהם צבי זיסרמן ושות' היה גם כן מין נפל שלא האריך ימים רבים. הרא"צ זיסרמן היה תלמיד חכם, מדקדק ובעל מגיה באחד ו. את הדפוס פתח בנראה לשעשע יותר את נפשו מאשר לספק את צרכי גופו. משום כך לא הצליח לנהל את הדפוס ולראות בו חיים. הוציא על השבונו ספר "שערי תשובה" לרבנו יונה באותיות רש"י. בהקדמה הוא כותב כי הדפיס את הספר מפני שברצונו לזפות את אחב"י כי הספר אינו בנמצא כבר.

לאחר שהרא"צ זיסרמן לא הצליח בדפוס עבר למלמדות ונעשה לאחד המלמדים בת"ת "עץ חיים", ולאחר כמה שנים נתקבל כמורה בת"ת "נצח ישראל" של הד"ר משה אוירבוך בפתח תקוה. נפטר זקן ושבע ימים בשנת תש"ד.

דפוס טיקטין

בית־דפוסו של ר' שמואל אפרים טיקטין נוסד בשנת תרנ"ב בערך, והיה קיים אף הוא זמן קצר מאד. הוציא שבועון באידיש בשם: "אונזער ברודער" שנדפס בדפוס לעווי ושות', כי דפוסו היה קטן מדי לשם כך. כל הדפוס היה מכבש עץ 2 וכמה מגרות אותיות. בדפוס קטן זה הוציא כמה ספרים קטנים ואף ספרים תורניים. בידי נמצא ספר "זכרון תנחום" 3, שנדפס בשנת תרנ"ב בהסכמתם של מוהנרי"ל דיסקין ובתי הדינין דירושלם. מענין היה מכבש העץ שבדפוסו. בכבל המכבשים ממין זה היה שולחן שעליו היו שמים את עמודי האותיות שעברו עליהם תחילה בדיו ועל גביהם הניחו את הניר השרוי במים. על הניר היה עובר הרכב שהידק ולחץ את הניר שיספוג לתוכו את הצבע שעל גבי האותיות. בדפוס טיקטין היה תקוע וו ברזל בתקרה מעל למכבש ובתוך לולאה שבוו נשחל חבל שלקצהו האחד היה קשור גוש

1 הרא"צ זיסרמן ניקר והגיה את ה„חק לישראל" שיצא על ידי כמה בתי דפוס שהתאחדו לשם כך בשנת תרס"ו, על הדפסת „חק" זה ועל אותו איחוד של בתי הדפוס בכללו עוד ידובר להלן. הוא גם הגיה את החומש של הרא"ל נארדאן, עם "פרשים והערות", שנדפס בדפוס שה:בוים את וויים, בשנת תרס"ז.

2 את מכבש העץ קנה טיקטין מאת ר' עקיבא יוסף שלזינגר. את מקור מכבש העץ הזה לא ידעתי.

3 וזהו שער הספר: ספר / זכרון תנחום / אמת מארץ תצמח ותצרקו כל אמרי פי, ואתה / הקורא תמצא בו מהני מילא מעליותא אשר / חנני ה' להכין פירושים יקרים ודברי הלצה מהם / מוסר יוצאים לעבודת אלקים, כן באו בו דברים / נפלאים מאמו"ר הרב הגה"צ מוה"ר שמעון זרחי / נ"ל ועוד מגאונים וצדיקים באשר תחזו בפנים / הספר, ובקשתי מאת הקוראים לקרא את הראש / רבר כראשון כאשר הוא הדף הראשון / פי המדבר אליכם אוהב תורה ולומדיה / תנחום זרחי / פעה"ק ירושלם תוב"א / בשנת ויתברכו בו / לפ"ק [תרנ"כ] בדפוס ר' שמואל אפרים טיקטין. (על ר' שמעון זרחי עיין תות"י ח"ב עמ' 236).

ברזל כבד ובמשיכת החבל מעברו השני היה גוש הברזל עולה ויורד על גבי המכבש ולוחץ במשקל רב על גבי הרכב של המכבש. לאחר השלמת הפעולה משכו בחבל והעלו שוב את גוש הברזל כדי לפתוח את המכבש ולשים בתוכו ניר חדש.

הכורכים

עם ראשית המצאת הדפוס נעשה הכורך בן לויה נאמן למדפיס ויש להרחיב הרבה את הדיבור על כך, אך צרת כאן תיריעה מלהשתרע בה. אבל גם פטור בלא כלום אי אפשר, כי הפרק על בתי־הדפוס לא יהיה שלם אם לא יוקדש גם לבן לויתו של המדפיס, לכורך, מקומו בהנחת היסודות הראשונים לספר הירושלמי.

עבודת הכריכה בירושלם כמעט שלא היתה עד לפני שנים אחדות מפרנסת את בעליה. רוב עבודתה היתה כריכת הספרים העתיקים של בתי המדרש מחדש, או תיקונם וכן תיקוני ספרים של יחידים, כי הספר החדש לא היה תופש מקום ניכר בעבודת הכריכה. ספר חדש נדפס אז רק בכמה מאות טפסים ומספרם בכלל לא היה רב. יושב היה הכורך, כתברו המדפיס, על יד שולחן עבודתו ומפזם לו איזה נגון, אגב השחילו את מחטו בין עלי הספר או בהדביקו עליו הקרועים. הכל הרי היה עוד כה פרימיטיבי. מכונות לא היו עדיין ובכל ספר היה צורך לטפל כיד באופן מיוחד. קשה ביותר היה ענין החיתוך, לשם כך היה מין מכבש של עץ שבין שני דפניו היה הכורך שם את הספר ומהדקו תוך לחץ מכל צד. וסכין עגול היה עובר ותותך את הספר כל צד לעצמו ועבודה זו לא קלה היתה. בזיעת אפו היה הכורך לוחץ את ידית הסכין ומעביר אותה לפנים ולאחור כבמשור ולוחץ עליה בכל כוחו כדי לחתוך את הנייר. אגב חיתוך היה מרטיב, פשוטו כמשמעו, את הספר באגלי הזיעה הרבים הנוטפים ממצחו ומלחייו.

נרם, זכור לטוב שוב אותו יהודי יקר, ר' מרדכי אדלמן מיודענו, שפעל גם כאן בשם החברה „למען ציון" ועודד את הכורכים בהבאת מכונות־כריכה. המכונה הראשונה שהביא מבר לר' ישראל טעלזער איינכינדער. שעבד יחד עם בנו, ידידי, ר' אברהם אפלמן. זוכרני כמה עניין והתפעלות עוררה אותה מכונה אצל בני ירושלם. הכל בא לראות מכונה קטנה זו, שרחבה היה רק 45 ס"מ. המכונה הפכה את בעליה לכורך בת' הידיעה. אבל גם כאן התלה ההתחרות שגרמה להפרחת המקצוע. הכורך־המדפיס ר' ליביש כהנא הביא לאחר זמן גם הוא מכונת־חיתוך כמו של ר' ישראל טלזר והיה משכיר את המכונה לשאר הכורכים תמורת תשלום ידוע לשעות מסוימות.

לאחר שהסוכנים החלו בפעולותיהם בירושלם הביא מר וילהלם גרוס מכונת חיתוך לר' איסר הירשברג, תלמידו של ר' יחזקאל כורך, חזן בית־הכנסת „בית יעקב". בית־הכריכה של ר' איסר בבר נחשב אז למודרני במקצת. חנותו היתה על

יד דפוס לעווי. הוא היה הראשון, שהביא ביחד עם ר' ברוך רוהלד, את מכונה התפירה בתיל. הראשונה בירושלם. אלה הם אבות הכורכים בעיר הקודש.

סוכנים למקצוע הדפוס

הסוכנים במקצוע הדפוס קובעים לעצמם פרק מיוחד וראוי ליחד קצת עליהם את הדיבור. הראשונים שעל חשבונם יש לזקוף את גידול הדפוס ופיתוחו, היו ה"ה נחום נתנזון [1] וחיים מיכלין [2]. הם היו הראשונים שסללו לנו את הדרך לפיתוח המקצוע וקרעו חלון לסחר החוץ עם בתי החרושת הגדולים באירופה. ואל יהא דבר זה קל בעיניך. בתי החרושת באירופה לא נתנו כל אימון בסחר המקומי. הארץ היתה מדולדלת, קשרי התחבורה היו לקויים מאד, הנמל היחיד היה נמל יפו. והרי מזח ראוי לשמו אין שם גם כיום. כשהיתה באה ספינה עם מטען כבד והיה צורך להסיעו בסירות לחוף, היה בזה משום סכנת טיבוע, ולא פעם קרה באמת כי המטען צלל הימה, או כשהספינה הוכרחה לחזור עם מטענה בשל סערת הים. חברות ביטוח לא היו מסונפות עדיין בארץ לבטח את הסחורה עד מקום המזמין ואף בארץ גופה עוד היו דרכי התחבורה לקויים ודבר זה הכביד בהרבה על הקשרים עם סחר החוץ.

עוד מכשול עמד לפיתוח המסחר בארץ והוא הממשלה התורכית. עינה של הפקידות המקומית היתה צרה בכל גידול המסחר כאן והעמידו מכשולים על כל צעד ושעל. במיוחד הורגש הדבר במקצוע הדפוס. ענין הרשיונות ודרך קבלתם היו אבני נגף על פיתוח מקצוע הדפוס. כל רשיון עלה בדמים, כי השוחד היה הקובע כאן בכל דבר. בקטן החל ובגדול לא כילה. לא היה סוף לשוחד.

מלבד נתנזון ומיכלין היה עוד סוכן ידוע בארץ ומר וילהלם גרוס שמו. חתנו של ר' זלמן שפיטצר. רבה של ווינה ותלמידו של החת"ם סופר. עלה לארץ ופתח סוכנות גדולה לכל ענפי המסחר, ומחלקה מיוחדת למקצוע הדפוס. קיבל שלושה פקידים צעירים, את ה"ה כספי, דיסקין וקפלן, שעזרו על ידו במרץ והוא חשבם ממש כבניו, כי חשוך בנים היה. בימי מלחמת העולם הראשונה נעדר מר גרוס מן הארץ ושלושת פקידיו ירשו את הסוכנות וקראו לה בשם סוכנות כספי דיסקין וקפלן והמשיכו בפיתוח המסחר בארץ.

סוכן מיוחר למקצוע הדפוס והכריכה היה אחר כך המהנדס למכונות מר

---

[1] עיין עליו להלן בס"ק „חנוך עורים".

[2] אביו של ד"ר מיכלין מת"א וחתנו של ר' מיכל הכהן מהמו"לים של „הלבנון" ומעורכי ה„חבצלת". תלמיד חכם וכר־אורין. היה מטופרי ת"ת וב"ח ואחר כך סופר בבית־החולים „משגב לדך"; עיין עליו גראיבסקי, ספר החיים: תפארת שיבה שהוגש לרח"מ ליום הניעו לתפארת שיבה (תרכ"ז—תרצ"ז), ירושלם תרצ"ז; נ. בן־מנחם, הצופה, יו מנחם־אב תרצ"ת גל' 192.

ש. רוטשטיין, ומכאן כי מקצוע הדפוס הגיע ככר לרמה די גבוהה, והיה צורך בסוכנות מיוחדת לענף זה. אך גם מר רוטשטיין לא היה האדם שיתמסר ראשו ורובו בפיתוח ענף חשוב זה. לרמה הנאותה הביא אותה לאהרונה פקידו של מר רוטשטיין, הוא מר אהרן כוגן, שלמד מהמהנדס את שיטות ההפצה ובצירוף עם כשרונותיו המיוחדים והשכלתו הרבה פתח לעצמו סוכנות והכניס לארץ את כל השיטות החדישות להתפתחות הדפוס. על השבונו יש לזקוף את הגידול הרב של מכונות סידור בארץ המעסיקות כיום יותר פועלים מאשר בסידור־יד.

עם הרחבת המקצוע רבו סוכנים חדשים בכל הארץ. שרשתם היתה פרושה גם בירושלם ועל ידי הקרידיטים שנתנו למדפיסים גרמו שהמדפיסים ישקעו בחובות, כי הדרישה להרחבה היא תמיד גדולה ואינה מספקת אף פעם את בעליה. ולא לחינם היו אומרים המדפיסים הותיקים כי הדפוס הוא בבחינת „קברות התאוה", כל כמה שאתה מקבר בו, אתה מתאוה להגדילו עוד ועוד. ועוד אמרו בעלי הח"נ מבין המדפיסים: למה בתי־הדפוס בחוץ לארץ עושים הון ובארץ הם בבחינת קברות התאוה, מפני שבחו"ל קוראים לדפוס „דרוק", שיש במלה זו כל האותיות של „רקוד", ובארץ ישראל קוראים לדרוק „דפוס", ובמלה דפוס ישנן כל האותיות של „ספוד", ולכן אין ה„דפוס" מצליח בארץ כמו ה„דרוק" שבחוץ לארץ[1].

אף פורים הוא חג...

ובשהגעתי לפרק של ספוד ורקוד, הבה אמסור מעשה שהיה לפני השביתה הראשונה באחד פועל שהפך לבעל דפוס. אשר נורמנה לו עבודה תכופה. ירד ביום הפורים לאחד קריאת המגילה לאחד מדפיס נכרי להדפיס במכונת ההדפסה שלו, כי עוד לא היתה לו מכונה משלו. ענד בעצמו ותיקן את ההגהה על לוח המכונה ושיקע עצמו בעבודה „עד דלא ידע" כי נוהגים בירושלם שלא לעשות מלאכה ביום הפורים, והנה נאחזה ידו בין הגלילים ועוד טרם הספיק להוציאה נלחצה כולה. לאחר שחזרה רוחו אליו ולמראה הדם השותת מידו נתפקח משכרון־העבודה ובדרך, כשהעבר באלונקה לבית החולים החל צווח „פורים איז אויך א יום־טוב"...

מחברים

מצב העבודה בדפוס היה אז חלש מאד. יצר הכתיבה לא שלט עדיין שליטה גמורה והמחברים היו מעטים אף ביחס לבתי־הדפוס. הספרות היחידה היתה, כמובן, ספרי הקודש. יצוא הספרים לחוץ לארץ לא היה עדיין ראוי לשמו. הישוב הירושלמי היה עני ביותר ולא כל אדם השיגה ידו לקנות לו ספר, אף הנחוץ לו ביותר. לכן לא כל מחבר יכול היה להרשות לעצמו לוקסוס זה להדפיס את חיבורו. הרבה כתבי־יד של טובים ויקרים נשארו כאבן שאין לה הופכין.

1 אמרה זו מיחסים גם לר' יום־טוב ליפמן צונץ.

כשקם מחבר בעל מרץ ושם ידו בכפו ומסר את כתב־ידו לדפוס, התחיל מיד להזר אחרי קונים לספרו [1], והיה חוזר על הפתחים, כדי להחתים מנויים [2] לספר. וזכות היתה לאיזה שהזמינו את הספר לפני צאתו לאור ואף שילמו את דמיו או חלקם למפרע. שמם נדפס בין שמות הנדיבים שתמכו בנסמם להדפסת הספר. בכל זה היה מטפל המחבר בעצמו, כי מו"לים ובתי ממכר ספרים כמעט שלא היו אז.

זוכרני, כשעבדתי בימים ההם אצל חותני, היה מדפיס אצלו המגיד מוולקאמיר, הגאון ר' אהרן יצחק («וואלקאמירער מגיד»), וראוי הוא, אגב, איש יקר זה, שאציב לו ציון מיוחד. מגיד זה דרש את דרשותיו בחורבת רבי יהודה החסיד, ודבריו היו חציבים בבלהבת אש. הוא היה מחבר טיפוסי של הימים ההם, חוסך את פרוטותיו מלחמו, כדי שיוכל להדפיס את ספריו ולזכות בהם את הרבים, ולא היה מקבל כל עזרה משום אדם לשם כך. היה מביא לחותני את דמי ההדפסה פרוטות פרוטות, בסוף ימיו נכנס ל„מושב זקנים". האריך ימים וחי יותר ממאה שנה. עד ימיו האחרונים ממש כתב חידושי תורה.

אחד מלקוחותיו של חותני היה הרב החכם החוקר מו"ה שלמה אהרן זוערטהיימר [3] ז"ל, יהודי יקר זה היה חוסך מפיו ומפי ילדיו הקטנים את פרוטותיו האחרונות והיה משלם לחותני בכל שבוע מג'ידה אחת, בערך 4 שילינג, על חשבון הדפסותיו אצלו. גם לאחר שעמדתי בבר ברשות עצמי, הייתי מוסר לו ספרים תורניים להגהה בשכר של 2 פרנק לגליון. הוא היה אחר־כך חבר הבד"צ באחד מבתי הדינים של האגודה.

---

[1] מן הראוי להביא כאן את תיאורו של הרה"ג ר' אליעזר זלמן גראיעווסקי על המחברים בפתח־דבר שלו להגהות «עין אליעזר» בספר «שואל כענין» של הרה"ג ר' שלום אלחנן יפה מס"ט לואיס, שנדפס אצל חותני, ר' משה ליליינטהאל, בשנת תרנ"ה, ואלה דבריו :

„אך מי יודע ענים ועמלם של מחברי חבר יותר ממני כי חנני ה' וחברתי אינה חבורים ונסעתי עמם למכרם (זה היה בימי צניי בעת אשר עזבתי ארץ ענגלאנד והלכתי לוגע על העצים למכור את חבוריי), רבת שבעה לה נפשי לעג השאננים (המה הקונים), שמעתי אז את דיבתם ואת חרפתם ולא רק עלי שפכו כלימתם, כי על כל חובר חבר יניעו בראשם ויביטו בלעג וקלס (על המחבר וחבורו). וה יקה קנה המדה בידו למרוד עביו וארכו של הספר ולזה לא ישר בעיניו המחבר, ישיבתו, הליכתו ותארו. והאיש המתחפש באדרת הירואה ידבר בלשון אחרת מה יועילו לנו חבורים כמו אלה ? והאיש ההולך לרוח הזמן יאמר יותר טוב היה לפני המחבר שילמוד איזה מלאכה להתפרנס בה ולא להיות שנארער (כי השנארער והמחבר יחדיו נשתוו) ומי שקונה חיבור מיד המחבר היא באילו כפאו שד ויניחנו בתוך ביתו להיות למשח(ו)ק ולשעשוע לצאצאיו. ולתועלת לשפחתו לברוך בהעלים איזה דבר ולהניח את תחת הדוד להציח בו האש (והמותר יהיה למלתעת העכברים) (וכבר הארכתי אודות מצב המחברים ושרתי שירה על מצבם במאמרי אחרית דבר בסוף ספרי גנת אגז ח"א, קחנו משם) ובאשר רואה אנוכי רב או חכם אחד אשר יפיס איזה חבור אנענע בראשי ומתאונן אנכי על מצבו ואדמה בלבי הנה זה האיש הניח מעותיו על קרן הצבי, כי מי יקנה מאתו מחברתו. ומלבר זה עוד ישמע חרפת הבוערים בעם אשר יבוזו לו וישתקו על משבתי. וואת עצתי מלהוציא לאור את הכ"י אשר יש לי בכתובים... כי להניח מעותי (הוצאות הדפוס) על קרן הצבי ולשמוע ובוי שיחתם ומנגינתם של הקונים לא הפצתי".

הרא"ז נראייבסקי היה דרשן מפואר ומשכיל וירא־אלקים, חיבר כמה ספרים : „גנת־אגוז", „גבול ים", קדיש לעלם", והגהותיו «עין אליעזר» לספר «שואל כענין» הנ"ל. היה שר"ר של הועד הכללי בחו"ל. בנו יחידו, הרה"ג רבי שמעון גראייבסקי, היה הרב הראשי לחיילים היהודים בצבא בנות הברית בימי מלחמת העולם הראשונה.

[2] פרענאמעראנטן בלעז. [3] עיין עליו : גראייבסקי, המעלות לשלמה, ירושלם תרצ"ה.

עוד מחבר טיפוסי בשביל ירושלם ואחד מלקוחותיו הקבועים של חותני היה הרב המקובל מוהר"ר הלל משה מעשיל געלבשטיין מביאליסטוק, בעל „משכנות לאביר יעקב"[1] ועוד. עלה לירושלם בשנת תרכ"ט והיה יושב כל היום סגור בחדרו, עטוף בטלית ועטור בתפילין ולומד. ולא מש מאהלה של תורה. הרבנית היתה בעלת חנות למכירת דגים מלוחים ומזה היתה מפרנסת את בעלה ובני ביתה. אני הייתי נכנס לביתו עם ההגהות שחותני היה שולח אליו. הכניסה לחדרו היתה דרך חלון שמעל לתקרה ולא כל אדם ידע בכניסה מסתורית זו, כדי שלא יפריעוהו מלימודו ומתפילתו. הרבה ראו בו איש המופת ואמרו אז כי גם גדולי הרבנים היו שולחים אליו שיבקש עליהם רחמים. היה יושב כל הימים כתענית ובערב לא היה טועם אלא משהו. ובאותם הימים שנשלחתי אליו עם ההגהות היה מבקשני לסור לחנותה של אשתו להביא לו דג מלוח עם פיתה, לסיים את צומו אגב לגימת כוסית וי"ש.

עובדים ומעבידים

לא קל היה להיות אז בעל בית דפוס בירושלם, אבל גם לא טוב יותר היה מצבו של הפועל. העבודה התחילה בבוקר, מיד לאחר התפילה ונמשכה מעשר עד שתים עשרה שעות ליום. קשה היה הדבר במיוחד בימות הקיץ, כשהחום גובר והעמידה על הרגלים, בפוף על יד תיבת האותיות, היתה מפרכת את הגוף ומתישה את כוחותיו של הסדר, ומחריפה את היחסים בינו ובין מעבידו.

בין הזמנים

מלבד עבודתו הקשה של הפועל, שעבד כמעט מזריחת החמה ועד שקיעתה, מעשר עד שתים עשרה שעות ליום, ומיעוט שכרו בצידו, היה עוד משהו שהעיק עליו ביותר עד שגרם לסכסוכים ומריבות בין העובד למעבידו, והוא הדבר: פועל היה מתקבל אז לעבודה ל„זמן". מושג זה שהיה ידוע ומקובל אצל המלמדים, שתלמיד נבנס ללמוד ל„זמן", כלומר מפסח לסוכות או מסוכות לפסח. — עבר גם אל מקצוע הדפוס, והפועלים היו יוצאים מרשות בעל הבית הקודם רק בהסתיים ה„זמן". בימי החגים, שאגב, היו צריכים להיות ימי חופשתו של הפועל ושל בעל הבית כאחד, היו הפועלים מחפשים להם מקומות עבודה חדשים למען העלות את משכורתם בעוד בישליק או שנים לשבוע. דבר שהיה נהוג ברוב בתי הדפוס בירושלם עוד לפני שנים אחדות, ורושמו נשאר עדיין בדפוסים הקטנים גם כיום.

מובן שימי החגים היו בשביל הפועל ימי בטלה, אך לא ימי חופשה, כי בעד הימים האלה לא היה מקבל כל שכר. מאושרים היו אלה הפועלים ששיחקה

---

[1] עיין לעיל עמ' 88 בהערה.

להם השעה וקיבלו מקום עבודה בראשית חולו של מועד, או שהשתוו עם בעל הבית הקודם ונשארו להם כמה ימים למנוחה, ולא — צריך היה הפועל עד יומו האחרון של החג להרוצץ ולדפוק על דלתי בתי הדפוס, עד קבלו מקום עבודה חדש בתוספת קטנה או נשאר לכסוף אצל מעבידו הקודם.

שטר שחרור

בינתים ומצב העבודה הוחמר ובעלי הדפוס ראו צורך בהרמת קרן עבודת הדפוס, ולשם כך התארגנו יחד, כדי להכניס סדר בקבלת הפועלים לעבודה. הכניסו בין היתר סעיף אחד, כי אין פועל מתקבל לדפוס אחר, אלא אם כן יביא «כתב» מבעל הבית הקודם, שהוא עוזב אותו ברצונו ושאין בעליו הראשונים מתנגדים שיעבור לדפוס אחר.

כשנודע תנאי זה לפועלים התחוללה סערה ביניהם. הפועלים ראו ובצדק ש«כתב» זה דינו כדין «שטר שחרור», וגם בנגד דכרי חז"ל: «דאמר רב — פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום וכמה דלא הדר ביה כברשותיה דבעל הבית דמי וכי הדר ביה טעמא אחרינא הוא דכתיב כי לי בני ישראל עבדים (ויקרא פה) ולא עבדים לעבדים»[1], ולבן קמו כולם כאיש אחד נגד גזירה זו, וירושלם שוב נסערה. והמלה «אימור»[2] (כך קרא אז בן־יהודה ובצדק, למה שאנו קוראים כיום «שביתה») נשמעה על כל פה.

השביתה הראשונה

השביתה הראשונה בירושלם קובעת לעצמה פרק מיוחד לא רק בחיי תנועת העבודה בארץ, כי בעצם היתה זו השביתה המאורגנת הראשונה הראויה לשם זה, אלא אף בחייה של ירושלם כולה.

ענין «שטר השחרור» הקים, כאמור, סערה גדולה בין הפועלים. הכל הרגישו כי אין להמשיך במצב זה. יש להפש דרך להקל על הפועל את מלחמת חייו. וידע כל יחיד כי אין באפשרותו לצאת ללחום את מלחמת הכלל, אך הכלל יכול ללחום להטבת מצבו של כל פרט. ומכאן באה הדרישה כי יש להתארגן. היו בינינו כמה פועלים בעלי מרץ ונתוועדנו לישיבה והוחלט מיד על הקמת הארגון של פועלי הדפוס. מנינו אז למעלה מארבעים פועל, רובם ככולם היו מתלמידי הישיבות ואיך אפשר להביא את כולם למקום אחד בלא שהדבר יוודע בעיר, והיכן המקום שיכיל את כולם. אך אין דבר העומד בפני הרצון: חבר נמצא לנו ור' מאיר דאבילא שמו

---

1 בבא קמא קטז:, בבא מציעא עז.

2 אמור, מפרש בן־יהודה במלונו הגדול — «עשיית קשר וקנוניה לחדול ממלאכה מפני טענה מן הטענות שיש לפועלים על בעל הבית», על פי ב"מ עז: דאייקר עבידתא ואימרו פועלים.

ולמשפחתו חצר גדולה בעיר העתיקה ובית בנטת בתוכה, והחצר היא מאחורי הסאריה הישנה, בית הממשלה לפנים, ושם באים חכמים ספרדים רק לכמה שעות ביום ללמוד ורובו של היום הבית ריק ואין לך מקום יותר טוב הימנו.

באור ליום רביעי, אדר"ח אייר תרס"ב, נתוועדנו שם לישיבה. הבל בא, איש לא נעדר, ובאותה אסיפה נוסדה אגודת פועלי הדפוס הראשונה בארץ, שהקיפה את כל הפועלים בירושלם ולא נשאר אף פועל מחוץ למסגרת הארגון. באותה אסיפה הוחלט על מס שבועי לקופת האגודה, מכסת המס היתה שווה לכל נפש, רק גרוש אחד לשבוע. הועד נבחר מבא־כוח אחד מכל בית דפוס. ואלה הם חברי הועד: האחים ר' משה שמואל ור' מנחם שנבורים, ר' רפאל חיים הכהן, ר' מאיר דאבילה, ר' צבי מנשה ליפשיץ. אחד בשם ששון ואני. הכל התנהל בסודיות גמורה. במובן שלבעלי הדפוס לא נעמו הדברים. לא ידעו מה מתרחש מאחורי המסך. ידענו. כמובן, שעצם הארגון יביא לידי הגבה מצד בעלי הדפוס. אבל גם לכך היינו „מוכנים". הוחלט כי במקרה שיפרוץ הסכסוך באחד מבתי־הדפוס, או שיפוטר אחד העובדים מאיזו סיבה שהיא, צריכים כל החברים לשבות מיד מהעבודה. אף תקנות נתקנו לאותה אגודה ואלו הן:

תקנות אגודת פועלי הדפוס בירושלם

ב"ה,

ראשי פרקים של אגדתינו אגודת פועלי הדפוסים:

היות כי נתאספנו יחד כל פועלי הדפוסים באור ליום ג' כ' אייר תרס"ב להועץ במה נוכל להרים שפל מצבנו, אחרי שנידע לנו כי נתאגדו בעלי הדפוסים יחד בקשר אמיץ ובין תקנותיהם נמצאו גם תקנות כנגד הפועלים כמו שלא לקחת איש מאת רעהו פועל, כלתי „שטר שחרור" וכו', ע"ז נתאגדנו גם אנחנו להטיב את מצבנו, והסכמנו פה אחד, שכל אחד מאתנו מחויב לשמור את התקנות האלה:

א) שיתן כל אחד דמי קרימה כפי שיסכימו רוב האגודה ונם דמי חדשי, וכעת על כל אחד לתת רבע הי"כ [1] דמי קדימה, וחמשים פרוטות [2] כל חדש:

ב) אם אחד הפועלים יחלה ח"ו, או שאין לו מלאכה מוכרחים נבאי האגודה לתמכו כפי מצב הקופה: וכפי ראות עיני חבירי הועד והתמיכה תהי' בתורת הלואה:

ג) פועל אשר לא נכנס בהאגודה עד עבור ג' חדשים מיום הוסדה, אם חפץ להכנס בה אחר זמן זה מחויב לתת מנידי דמי קרימה:

ד) אם אחד מהמתלמדים אשר נכנסו בדפוס קודם שנתיסדה האגודה וחפץ להכנס באגודתנו ישלם ג' הי"כ בעד כניסתו דמי קרימה:

ה) אם אחד מבחורי הפועלים ישא אישה מחויב לתת א' מנידי להקופה, ואם יולד לא' מבני אגודתינו בן או בת מחויב לתת רבע הי"כ:

ו) האיש אשר לא ישלם דמי חדשי ג' חדשים רצופים אוי יקנסו אותו כפי ראית עיני חבירי הועד:

ז) אם יפטר א' מבעלי הדפוסים את אחד מפועליו בתוך הזמן והוא יגיש תלונותיו

---

1 חירה כסף (מגירה בערבית), 23 גרוש תורכי.

2 ארבעים פרוטות היו גרוש אחד.

לפני הועד, והועד יראה כי הצדק אתו, אוי אסור על כל אחד מאגודתינו למלא את מקומו.

ח) אחד מראשי האגודה בכל דפוס ודפוס מחויב להשגיח על יתר פועלי הדפוס שיעבדו מלאכתם וישימרו זמנם באמונה.

ט) שאם יחודש דבר אשר הוא נוגע בתכלית מצב פועלי הדפוסים אזי מחויבים הפיעלים למאן בזה.

כתב השבועה

מר היים רפאפורט ז ואני ועוד אחדים מחברי הועד, ערכנו את נוסח „כתב־השבועה", שכל אחד מאתנו נשבע על דעת חברו שבמקרה שתפרוץ השביתה, עליו להצטרף מיד לשובתים ולא לחזור לעבודה, אלא בהסכמת כל הפועלים. אפילו אחד יכול לעכב את הכלל. עוד התנינו בע"פ בין כל חברי הארגון, כי במקרה שיודיעו להם כי פרצה השביתה, אסור להם להכניס אנדרלמוסיה בדפוס, או לגרום נזק כלשהו לבעל הדפוס. על הפועלים לכסות תחילה את המכונות, שלא יעלה עליהן האבק, לאסוף את כתבי־היד ולמסרם לידי בעל־הדפוס ולעזוב את מקום העבודה בשקט ובדרך־ארץ כלפי נותן העבודה שלהם.

וזה נוסח כתב־השבועה המקורי כפי שנשמר בידי מר זאב אשור:

אנחנו הח"מ מקבלים עלינו באלה ובשבועה חמורה בחרם חמור כנדר על דעת רבים שאין לו התרה וכו' וכו' שאנו מקבלים עלינו כל התקנות שנעשו עד היום ושיעשו מהיום ולהלן, ובפרט עלינו לקבל התקנה בכל החומרות הנ"ז ועוד יותר שאם יקרה מקרה כי כל פועלי אחד הדפוסים יוכרחו לעזוב את הדפוס אז אסור לא' להכנס ולעבוד בדפוס עד שיודע לו כי כולם נבנסו לעבוד כהדפוס ואסור עלינו לגלות לשום איש בעולם זולת מאגודתנו מה שיזובר אפי' דיבור קל כל שהוא, ובל זאת אנו מקבלים בלב תמים וברשיון נמור ובלא פיתוי ובלא אונס וכו' ובתקיעת כף כתקנת חו"ל, וע"ז באנו עה"ח אור ליום כ' כ' תמוז תרס"ב לפ"ק פעה"ק ירושלם ת"ו.

חברי הועד, שהיינו בא־כוח מכל דפוס, היינו מתאספים פעמיים בשבוע. ולשם היו באים הפועלים בערבים לשמוע חדשות. הכל חיכה לניצוץ הראשון שיוצת והלהבה תפרוץ מאליה. והדבר לא איחר לבוא. ביום הששי, י"ג בתמוז הרס"ב, בשעות הצהרים נודע שבדפוס פ. נתגלע סכסוך בין הפועלים והמדפיס. השביתה פרצה באופן ספונטאני והתפשטה מיד בדפוס צוקרמן, לעווי וגם בדפוס לונץ, שבו עבדתי אז.

הרא"מ לונץ לא היה בדפוס אותה שעה. סידרנו בסדר מופתי את כל כתבי־היד, כיסינו את המכונה ואת תיבות האותיות, סגרנו את הדפוס ונעלנוהו במנעול ואת המפתחות מסרנו לגב' לונץ.

כל הפועלים התאספו יחד ויצאנו בכעין תהלוכה דרך רחוב היהודים, כדי להפגין את דרישותינו כפני בני ירושלם.

ז מוכירו של הרא"מ לונץ (עיין לעיל עמ' 128) אף הוא השתתף אתנו בשביתה.

דעת הקהל על השביתה

כל אותה שבת היה ענין השביתה לשיחה בפי כל. ירושלם נחלקה בהבעת דעתה על צעדנו זה, מי לשבט ומי לחסד. עצם הדבר היה לזרה לבני ירושלם. ראו בזה משום חדש ובכל דבר חדש טמון בודאי משהו לא טוב. כי הלא „עושה חדשות — בעל מלחמות" ו„חדש אסור מן התורה". אבל היו גם הרבה שצידדו לזכותנו. סתם סוף לא ארחי־פרחי אנו. כמעט כולנו היינו תלמידי ישיבה ויודעי ספר ובני תלמידי חכמים.

בעלי הדפוס הוחרדו בהרבה אותה שבת. היתכן להכריז שביתה. ודיוקא עתה, כשהגיעה העונה. וזאת לדעת: בתי הדפוס בירושלם, כי בשאר ערי הארץ כמעט שלא היו עדיין לגמרי בתי־דפוס, היו מתפרנסים בעיקר מעבודות המוסדות. מו„לים לא היו, כאמור, בארץ וגם מספרי ה„מחברים" אי־אפשר היה להתפרנס. רוב העבודות היו מהמוסדות. באותם הימים היתה העונה של המדפיסים. בכר מחודש סיון היו מתחילים בירושלם להדפיס את ה„לוחות", ה„לשנה טובות" וה„פדיון כפרות" בשביל ה„קערות", שמעמידים בבתי־הכנסת ערב הימים הנוראים לשם המגביות לקופות רמבע"הג. כל זה הכניס רוח חיים במקצוע. יש לגמור עבודה זו בהקדם שלא לאחר את הדואר לחו„ל. כאן בעבודה זו יכול היה הפועל בבית הדפוס להראות את טעמו וכשרונו בעבודה. מי שידע לפאר ולתת ללוח הקיר מסגרת יותר יפה ולהעמיד את הלוח על גבי „עמודים" יותר יפים — נחשב למומחה במקצוע. לא נדרש אז עדיין מהפועל חישוב בטבלאות או עריכת בסידור מודעות. בעיקר היה דרוש ייצוב העיטורים במקומם הנכון והתאמת הצבעים שירכזו את תשומת־הלב וימשכו את עין המסתכל ל„קערה" זו או אחרת, שבת מונח אותו לוח או „פדיון כפרות". וירושלם היתה מרכז לכל ההדפסות ממין זה גם בשביל כל ארבע ארצות החיים (ירושלם, חברון, צפת וטבריה) ואפשר לתאר את מצב הרוחות בירושלם שדיווקא עתה, בשעת הרחק, בחרו להם הפועלים להפסיק את העבודה.

רפיון רוח

עברה השבת וכבר ביום הראשון ראנו, חברי הועד, הרגשנו את הלחץ שנלחצנו בשביתה זו. הקופה היתה כמעט ריקה. מגרוש לשבוע, שארבעים החברים שלמו בתורת מס, אי אפשר היה לנהל את השביתה. הפועלים כבר התחילו ביום הראשון להירגן. רק לאחר מעשה הרגשנו כי לא היה זה צעד „דיפלומטי", שהכרזנו את השביתה בצהרי יום ששי, כי כנהוג היו הפועלים מקבלים באותו יום את שכרם, והיו ביניהם הרבה, שאף לא הספיקו עדיין לקבל את שכר השבוע שלהם והשביתה פרצה. כבר ביום הראשון באו כמה פועלים לבקש שכר השביתה מקופת האגודה ובקופה היו רק כמה נאפוליונים. החלטנו מיד לפנות טלגרפית לאגודת הפועלים

היהודים בניו־יורק ולבקש עזרתם, שהשביתה לא תיכשל. הטלגרמה נשלחה לבן ירושלם, ר' בנציון נתנזון, אחיו של הסוחר הירושלמי ר' נחום נתנזון, שהיה יו"ר אגודת המדפיסים היהודים בניו־יורק ובה ביקשנו תמיכה כספית מידית להמשכת השביתה. יום יום חכינו בכליון עינים לקבלת הכספים הראשונים משם, אבל נתבדינו. גם תשובה לאישור קבלת הטלגרמה לא באה. בינתים עבר השבוע והפועלים רעבו ללחם. ביום החמישי נתן כל אחד מחברי הוער איזה נאפ' כדי לחלקם לפועלים על חשבון משכורתם. מצבנו היה ברע. ראינו עצמנו חלשים ולא עלה בידינו לחזק את רוח הפועלים. המתיחות בין הפועלים גברה.

בעלי הדפוסים התארגנו אף הם ביתר מרץ. שביתה זו חישלה עתה יותר את רצונם להכניע את ה"מורדים". רובם היו בעצמם בעלי מקצוע טובים. הר"ש צוקרמן ור' ברוך רוהלד היו מכוננים טובים וידעו את מלאכת הדפוס על בוריה. הם הלכו לעזור איש לרעהו ולסיים את העבודות התכופות ביותר שנשארו באמצע.

רודפי שלום

בינתים קמו גם כמה רודפי שלום והתחילו להשפיע על הפועלים שישובו לעבודה וגם הבינו בי"ד שיתיר את השבועה שהפועלים נשבעו. גם בני משפחות השובתים וגם של המעבידים פעלו כולם בכיוון אחד: להתיר את השבועה ולחזור לעבודה.

גם אנו מצדנו עמלנו הרבה להוכיח לבית הדין את צדקת טענותינו. הראינו להם את נוסח השבועה שכל אחד נשבע על דעת חברו ואף האחד יכול לעכב בעד הכלל. ומה גם כשנשבענו בתקיעת כף ובקאג"ס. ואין זה קל לבית־דין לבטל את השבועה. אנו הסכמנו לחזור לעבודה בתנאי שבעלי הדפוס יבטלו את "שטר השחרור" שלהם וכי כל פועל יוכל לעזוב את העבודה כל עת שירצה, ובדין הגמרא שהפועל יכול לחזור אף באמצע היום. אבל לכל־הפחות שענין "בין הזמנים" יבוטל. שהפועל יוכל להיות חפשי לקבל עבודה ממי שמוסיף לו על המחיר.

פורצי גדר

בינתים קרת לנו דבר שלא חזינו אותו מראש. שנים פורצי גדר הרסו את כל הבנין שבנינו. אלה השנים שאיני רוצה לפרש בשמם, שאחד מהם נפטר. אנכ, באותה שנה, קיבלו איזה היתר מחכם ספרדי אחד וחזרו לעבודה. נבע פרץ בחומה. היינו כולנו המומים. ידענו כי אם רק נפרצה הגדר הרי עלולה היא כל רגע להתמוטט כולה ואחד אחד ילכו הפועלים אל אותו הכם ספרדי ויתיר להם את שבועתם. אנו, חברי הוער, התאספנו מיד לטכס עצה מה לעשות, איך לצאת מן המיצר בכבוד ומכלי שנפסיד את עמדותינו. ידענו, כי ידנו עתה על התחתונה. כבוד

הועד ירד פלאים גם בעיני הפועלים ויש עתה בעיקר לצאת מן הסבך בשלום. החלטנו לאסוף מיד את כל הפועלים ולהציע להם לחסל את השביתה ולהתיר את השבועה ולתת לכל אחד ידים חפשיות. כך נכשלה השביתה הראשונה, שביתת פועלי הדפוס בירושלם.

תיסול אגודת פועלי הדפוס

והאגודה — אגודת פועלי הדפוס — מה היה לה. הלך החבל אחר הדלי. עם חיסול השביתה הוסלה ממילא גם האגודה. והפועלים חזרו כל אחד למקום עבודתו חפויים ונכנעים, עד אשר יגיע זמנם ויקבלו את „כתב שחרורם".

אך לא כל הפועלים חזרו לעבודה. אנו, המארגנים, ידענו כי בעלי הדפוס כבר שמו בנו עינם לרעה ואיש לא ירצה יותר לקבלנו לעבודה, וגם היה לנו כבר למורת רוחנו לקבל עלינו מחדש את מרות בעלי הדפוס. היינו אובדי עצות. מה לעשות עתה? לכל אחד מאתנו ריחים על צוארו ומאין נתפרנס? התוועדנו כמה מהפועלים: האחים ר' מנחם ור' משה שמואל שנבוים[1], ר' צבי מנשה ליפשיץ, ר' יוסף יצחק פעקער ור' בנימין הכהן, אחיו של המדפיס ר' רפאל חיים כהן. ואף אני בתוכם, והחלטנו לסדר לנו דפוס קטן ולהיות עומדים ברשות עצמנו. ומן המהשבה אל המעשה.

גלגולו של דפוס

דפוס היה בירושלם שהרבה גלגולים עברו עליו ובכל פעם נתחלק בידוע ועבר מיד ליד והוא דפוסו של ר' ישראל ב"ק. ראשיתו התחיל עוד בצפת. הועבר לירושלם והיה קיים בשם זה עד שנת תרמ"ב, שנמכר אז על ידי בנו הר"ר ניסן ב"ק בחלקו לר' יצחק גאשציני וגאגין ובחלקו להרב ר' יעקב מרדכי ובנו ר' יצחק הירשנזון.

השותפות של גאשציני וגאגין לא האריכה ימים והדפוס עבר אחר כך, כאמור, כולו לר' שמואל צוקרמן ושות' שחוסל רק לפני שנים אחדות. דפוסו של הירשנזון עבר אחר כך לר' אליעזר מנחם גולדברג, שהיה אף הוא פועל דפוס שהפך לבעל בית דפוס.

חמשה היינו, כאמור, והחלטנו גם כן לנסות מזלנו בעמידה ברשות עצמנו. ובדפוסו של הרא"ם גולדברג שמנו עינינו. בשטר המכר שסידרנו הותנה גם־כן שיתן לנו להשתמש בפירמאן שלו עד שנשיג פירמאן על שמנו, כי לזה צריך היה לקבל צו מלכות מיוחד ממיניסטר הפנים בקושטא.

---

1 לשני האחים שנבוים היתה לכתחילה רק חמישית אחת, אכל לא הסכימו שיופיעו שניהם על החתום, ולכן חתם רק ר' מנחם, כפי שנראה משטר השותפות בעמ' הבא, ואילו לרמש"ש היה הסכם מיוחד עם אחיו על חלק עשירי של כל הדפוס.

"דפוס שותפים"

אנו נגשנו מיד לעבודה וקראנו לדפוס בשם "דפוס שותפים". ערכנו בינינו "שטר שותפות", הנמצא עדיין תחת ידי, שאני נותנו בזה בצורתו.

בעזה"י.

שטר שותפות

זכרון תנאי ואופני השותפות הנעשה בינינו הח"מ שותפי בית הדפוס הנקנה על שם ארבע מהח"מ ה"ה ר' יודא אהרן סג"ל ווייס נ"י וה"ה ר' מנחם שעהנבוים נ"י וה"ה ר' צבי מנשה לפשיטץ נ"י וה"ה סי' בנימין כהן פרסי הי"ו בתא ר' אלעזר מנחם גאלדבערג נ"י בסך מאה וששים לי"פ ובהמכונה "טרעס מאשינקע" אשר קנינו מאת ה' א. ל. כהנא נ"י בסך שבעים לי"פ העולה בס"ה מאתים ושלשים לי"פ העומדות בחזקת ר' זאב פינסקר נ"י. והיינו: אנחנו הח"מ נשתתפנו יחד בבית דפוס הנ"ל, בהמבונות (פרעסין), בכל מיני האותיות והציורים ובכל הכלים ומכשירי בית הדפוס הנ"ל הנמצאות עמה והשייכים להם בצירוף נמוד כראוי וכרחוי לפי תחנ"ל, כ"א מאתנו הניח לתוך השותפות הסך ששה וארבעים לי"פ שהיא מחיר חלק חמשית מבית הדפוס הנ"ל והמכונות ומכל אשר להם כנ"ל, כ"א מאתנו מחויב להתעסק ולהטריח עצמו בכל עסקי השותפות בכל יכלתו שאפשר ובאמונה עד מקום שידו מגעת כאדם העושה בתוך שלו לכדו וכל הרוחים אשר יזדמן לנו ר' מעסק זה (אח"ו כל ההוצאות) יהיו לנו הח"מ חלק כחלק שוה בשוה הן לרוח וכן להפסד תו"ש. על השותפים בכלל להחזיק וליתן עבודה לכ"א מאתנו במלאכת בית הדפוס ולשלם לו שכירותו הקצוב (כאמור הלאה) מקופת השותפים ועל כל אחד מאתנו לעבוד עבודתו בתור פועל נאמן במלאכת בית הדפוס עשרה שעות במעל"ע בימי החול ושמנה שעות בערבי שבתות וימים טובים ובכל סוף חדש יועשה חשבון השעות מכל או"א ואשר לא מלא כל שעות עבודתו לפי חשבון הנ"ל (ולא מאונס תו"ש לפי ראות עיני השותפים) ינוכה לו משכירותו בלי משוי פנים, הרשות לכל אחד מהשותפים לעזוב עבודתו (בתור פועל) בבית הדפוס ולעסק בכל מה שלבו חפץ וזכות חלקו הרוח לא יוגרע ממנו, אך בפירוש הותנה כי אסור לאחד מהשותפים לעבור בדפים אחר לא בתור שותף ואף לו בתור פועל בשום אופן כלל ובכל, ואשר יעבור ע"ו מקבל עליו מעתה ומעכשיו ברצונו הטוב להקנס משותפיו בחלקי הרוח אשר יעלה לו בל זכן היותו בבית דפוס אחר לעשות בחלקי הרוח כטוב בעיניהם ואין לו עליהם ע"ז שום טו"ת וו"ד כלל וכלל, כן כל גרמי היזק אשר להם מחמת זה עליו, ולענין היזק תו"ש יחשב שותף, אין לאחד מהשותפים ללות בסף ע"ש בית הדפוס אמנם רשות בידו ללות כסף הוא לבדו ולהבטיח את המלוה על ערך הכסף אשר הכניס בעד חלקו בבית הדפוס ורוקא למלוה המרוצה להשותפים ובידיעתם. אם יהיו נחוץ בסף להרחבת בית הדפוס, אזי על כל שותף להביא הכסף אשר יעלה לחלקו ואם לא ישיג תו"ש יד אחד מהשותפים או יותר להביא הכסף הנחוץ, אזי מתויבים השותפים בכלל ללות כסף על בטוחות כל חלקי בית הדפוס והכשר העסקא ישולם מקופת השותפים, ואשר יביא כסף לפי חלקו יהיו כספו בתור הלואה לכל השותפים במלוה חוץ ונגד בטוחות כל חלקי בית הדפוס והכשר עסקא מקופת השותפים. אין לאחד מהשותפים למכור חלקו כ"א לאיש המרוצה לשותפיו וכן זכות קוימה להם אם יתנו מקח הנקנה מבחוץ.

וקנינו כ"א מאתנו איש להצד שכנגדו על שותפות הנ"ל לכל פרטיו כהא דאמור ומפורש לעיל בקואנ"ס במול"ב לפי תחנ"ל דלא וכו', בביטל וכו' בפיסול וכו', ולרא"ו נואמו"צ באעה"ח חי' מו"א התרס"ב פעה"ק ירושלם תובב"א

נאום מנחם שעהנבוים נאום בנימין הכהן נאום יוסף יצחק פעקער
נאום צבי מנשה ליפשיטץ נאום יודא אהרן סג"ל ווייס

בפנינו עדים הח״מ חתמו א״ע שותפי כית הדפוס הנ״ל בחתימת יום ממש וקנו איש להצד שכנגדו על השותפות הנ״ל לכל פרטי, תנאי ואופני בקואג״ס במדל״ב לפתחו״ל ולראי באעה״ח חי מנ״א התרס״ב פעה״ק ירושלם תובב״א.

בע״ה.

ותי לבאר כי בתוך תנאי השותפות נכלל גם תנאי דנא: כי בכל חוש״מ יוקבע בינינו השותפים הח״מ השכירות של כ״א ואחו מאתנו ולראי באעה״ח חי מנ״א התרס״ב פעה״ק ירושלם תו״ב.

נאום מנחם שעהנבוים נאום בנימין הכהן נאום יוסף יצחק פעקער
נאום צבי מנשה ליפשיטץ נאום יודא אהרן סג״ל ווייס

הספר הראשון שקיבלנו להדפיס היה של ידידי ר׳ אליהו לאנדא ז״ל[1], מעניין שהספר, כמו ספרים אחרים אחר־כך, נדפס בלא ציון שם הדפוס, כי פירמאן (רשיון) עדיין לא קיבלנו ובאופן רשמי אסור היה לנו להחזיק בדפוס. אבל היו ספרים שהופיעו תחת השם „מערכת הדפוס" או „דפוס השותפים". שמונה שנים, עד סוף אלול תרס״ט, שאז קיבלנו את הפירמאן, לא היה שם לדפוסנו. אבל או כבר לא היינו אלא שלושה שותפים, והדפוס נקרא מאז „שנבוים את ווייס". הרבה ספרים נשארו כך בלי כל שם דפוס ורק על־ידי ברכה שניתנה לשותפים על־ידי המחבר המביא־לדפוס, אפשר לדעת את שם הדפוס. אחד מרבים הוא ספר „שער המצות" לר׳ חיים ויטאל, שהדפסנו בשנת תרס״ה בלא שם דפוס ורק על־ידי הברכה המשולשת שמעבר לשער אפשר לעמוד על שם המדפיסים. שהיינו שלושה. האחים משה שמואל ומנחם שנבוים ואנוכי.

הספר „מסכת אבות" הנ״ל, של ר״א לאנדא, נדפס אז בחמש מאות טפסים בארבעה מיני אותיות: המשנה באותיות מרובעות ולמטה ממנה „מצפה יהושע" ומסביבה פי׳ הגר״א ופי׳ „רוח חיים" באותיות רש״י. סדור די מסובך. במחיר של 4 מג׳ידי (80 גרוש) הגליון, בן 16 עמודים.

לבטים ראשונים

מכונת דפוס עוד לא היתה לנו והיה עלינו להדפיס הכל במכבש[2]. את הגליונות היינו שמים על המכבש אחד אחד והיינו מדפיסים כל 100 גליונות בשלושת רבעי השעה בערך. עבדנו קשות עשר שעות ביום ויותר, ובקושי הצלחנו להוציא מעסק זה את לחמנו. שהיה לחם צר ומים לחץ.

קשה היה להמשיך בעבודה בתנאים כאלה. האותיות כבר היו ישנות ומשומשות ביותר והיה הכרח לחדש קצת את פני הדפוס. אבל הכסף מאין ימצא. השותפים

---

1 וזה שער הספר: „ספר מסכת אבות עם ביאור מרן הגאון החסיד האמיתי רבינו אליהו מזילנא זלה״ה ופירוש רוח חיים מהגאון החסיד כו׳ רבינו חיים מוואלאוין זלה״ה עם מצפה יהושע ומצייני יהושע. הראשונים ספו תמו וכעת הופיע מחדש כהוצאת רוהק״י ע״י אליהו בהר״א לאנדא נכד הגר״א וצוקל״ה בשנת „דור מלך ישראל חי״ [תרס״ב] לפ״ק.

2 על עבודת המכבש עיין לעיל, דפוס ר׳ משה ליליינטהאל, עמ׳ 131 ודפוס טקטין, עמ׳ 135.

היו חסרי כל. או עמד לנו לעזר ידידי הר׳ נחום נתנזון[1], חתנו של ר׳ בן־ציון זילברשטיין והוא הזמין בשבילנו אותיות בעד חמשים נאפוליון מווארשה. מהפירמה הידועה אורגלבראנד. שלמנו לו בתשלומים של חמשה נאפוליון לחודש בלא כל רבית.

ובכן הודות לר׳ נחום זה שיפרנו קצת גם את העבודה בבית דפוסנו. אבל האותיות החדשות איפשרו לנו רק להעלות את רמת העבודה במידה מסוימת. אבל לא את מחירי ההדפסה. ובעיקר חסרים היינו מכונה שתהיה ראויה לשמה. אותו מכבש ישן, שעוד ר׳ ניסן ב״ק השתמש בו[2] לא היה יכול לפרנס את כל חמשת השותפים. שוב התחלנו לחשוב במה להיטיב את מצבנו.

אך הנה אירע שוב מעשה. ועלי היה לחזור שנית לחוץ־לארץ.

---

1 עיין על הר״נ נתנזון, לעיל עמ׳ 120 ולהלן בס״ק ״חנוך עורים״.

2 אגב, לא אותו מכבש שקיבל ממונטיפיורי, שעבר אחר־כך לצוקרמן, אלא השני, שעבר לגולדברג ונקנה על ידינו, כאמור לעיל.

מרק עשורי

עסקנות בגולה

דרכי התמנות הנשיאים — דעת ארץ־ישראל קובעת — כתב התקשרות — כח הרשאה — עוגן הצלה — „שליחי מצוה אינם ניזוקים" — טכס ההכתרה. אין הקומץ משביע — סיום והתפקיד — כית אמא — נדפס בירושלם — אחותי — מלבטי הגולה — דוגמא למופת — תעודת לידה — כפר של גרי צדק — אני חוזר ארצה.

דרכי התמנות הנשיאים

באותו זמן, בר״ח טבת תרס״ג, קיבלנו בכולל ידיעה טלגרפית על הסתלקותו של הגאב״ד האדמו״ר מרן משה פאנעט, נשיא כוללנו, זצ״ל. מיד הרצנו טלגרמת תנחומים לבניו ולמשפחתו.

ושם בדעש, נערכה בינתיים לאדמו״ר לויה כערכו, באו רבנים מכל המדינה, והנה נתגלה כי בעלי הבתים של דעש מסרבים להכתיר את אחד מבניו לאב״ד במקום אביהם המנוח ודרשו למנות במקומו אחד הרבנים המפורסמים. הווכוח היה עז ועלול היה להתלקח ללהבת הפירוד, שחזיק בראש וראשונה לקופת א״י. בין המספידים היה גם הרב הגאון ר׳ משה צבי פוקס ו, רבה ואב״ד של העיר הגדולה גראסווארדין, שהיתה אז קהילה יהודית של ארבעים אלף נפש. רב זה היה גאון מפורסם, נואם מצוין ובעל השפעה גדולה וידידו של האדמו״ר מדעש. הוא עלה להספיד את המנוח ובתוך ההספד פנה אל קהל המלווים וקרא להגיד בפני הנפטר מי הרוצה להרים יד ברבנו המנוח ולהרחיק בניו מהרבנות, לגזול נחלת המת ולקרוע את שלשלת הדורות הנמשכת כבר זה הדור הרביעי. איש לא הרים ידו, ועתה, סיים הרב ר׳ משה צבי פוקס, אני מזמין את בולכם לגשת אלי ולחתום מיד על כתב המינוי ולהכתיר את הר״ר יחזקאל פאנעט, בנו של רבנו המנוח, במקום אביו. כפה עליהם הר״ר משה צבי הר כגיגית והשלשלת לא נפסקה. וכך נתמנה הרב יחזקאל לרבה של דעש ובכתר הנשיאות שמשו שני האחים: הרב הצ׳ ר׳ יצחק יחיאל פאנעט, שכבר שימש בימי אביו גזבר ומנהל של קופת רמבע״נ נתמנה עתה מחדש ביחד עם אחיו הרה״ג ר׳ יחזקאל פאנעט ז״ל — לנשיאי קופת רמבע״נ.

---

1 הגרי״צ בהגר״מ וואלף פוקס, אב״ד סערעד, היה רועה נאמן שלושים שנה לעדת גראסווארדין. חיבר ספר שו״ת „יד רמה". נפטר בן ס״ח בר״ח תמוז תרע״א.

דעת ארץ־ישראל קובעת

אבל מיד לאחר סתימת הגולל, וביחוד לאחר שלושים, והקטרוג שוב החל. אין זה הוגן, אמרו, למדינה גדולה ששני צעירים ישמשו בכתר הנשיאות של קופת רמבע"נ. ולא היה מוצא לסבך זה. עד שהוחלט שם לשאול את פי בני א"י ולהזמין לשם שני שד"רים מהכולל כדי לשמוע את חוות דעתם. מהאחים פאנעט נתקבלה טלגרמה על כך, ובמכתב מיוחד דרש ידידי הרה"ג ר' יצחק יחיאל כי רצוי שאחד מהשנים אהיה אני. כי הייתי ידיד אביהם המנוח וגם היו לי בכבר ידידים בין כל הרבנים ובעלי־הבתים שבמחוז והעניינים נהירים לי יותר מאשר למישהו אחר.

הממונים בירושלם נועדו יחד ובחרו בי שוב לשליחות זו וכמו כן בחרו בהרה"ג ר' נחמן גרינבוים מהאסטע * וכתבו אתנו חוזה וגם כוח הרשאה בשם הכולל. וזוהי העתקת גוף החוזה הנמצא עדיין אתי:

כתב התקשרות

בעזה"י

להיות לראי' איך שאנחנו ח"מ התקשרנו היום יום ולמטה, עפ"י הפרטים המבואר"ם למטה, והיינו הרב המופלא ומופלג כו' כש"ת מו"ה נחמן גרינבוים נ"י ומשנהו הרבני המופלא ומופלג כו' כש"ת מו"ה יוזא אהרן סגל ווייס נ"י, קיבלו עליהם לנסוע לחוץ לארץ להיות שד"ר צירי אמונים להשתדל עבור טובת כוללנו הי"ו.

ובשם כל בני כוללנו הי"ו ימלאו את ידי הני תרי אחי צנחוא דרהבא, הרבנים הצדיקים המו"מ זרע קודש פרי צדיק, שלשלא דבי נשיאה, הלא המה הרב המו"מ בתוב"י חו"ב כו' וכו' בנש"ק כקש"ת מו"ה יחיאל יצחק פאנעט שליט"א, והרב המאה"ג המו"מ בתוב"י חי"ם כו' וכו' בנש"ק כקש"ת מו"ה יחזקאל פאנעט שליט"א, לעטרם ולכללם בנורי נשיאות למלאות מקום אביהם אדמו"ר הרב הצה"ק כו' מרן משה פאנעטה זצוקלה"ה, לשבת על כסא הנשיאות להיות נשיאים ופטרונים עכור בני מדינת זיעבענבירגען וסילאדי, היושבים בקודש בצל ארצא קדישא בד' ארצות החיים תובב"א עדי ביאת ינון עפ"י התקנות והפרטים שממנו לידם,

א. הרב המו"מ כו' כש"ת מו"ה נחמן גרינבוים נ"י ומשנהו הרבני כו' כש"ת מו"ה יוזא אהרן סגל ווייס נ"י, קיבלו עליהם לנסוע ולהשתדל בכל מאמצי כוחם לפעול אצל הרבנים הנשיאים החדשים שליט"א את כל בקשתינו והפרטים והתקנות אשר מסרנו לידם עד היכן שידם מגעת,

ב. באם יתבקשו לעמוד עם אישה צורים לו"ת מחויבים המה לעמוד ולהשתדל לטובת הכולל ככח הרשאה אשר בידם חתום מידינו לדון עם הצדדים.

ג. באם יתבקש הענין שיפנו א"ע אצל רבני נדיבי מדינתינו הי"ו שיסכימו עמהם על התקנות שמסרנו לידם מוטל עליהם לחזור ולנסוע אצלם בפי ראות עינם. כל הנזכר לעיל קיבלו עליהם השד"ר הנ"ל להשתדל בכל כחם ובאמונה שלימה בת"כ כתורת שכועה.

ד. הרי הממונים בשם כל בני הכולל התחייבו שיקבלו השד"ר הנ"ל כל הוצאות נסיעתם וחזרתם וכל ההוצאות אשר יצטרך להם כל עת שיעסקו בחו"ל בענין הנ"ל, וזולת כל ההוצאות יהי' משכורתם ושכר טרחתם שלשים נאפאליאן זהב עכור כל או"א וכל ההוצאות הנ"ל ושכר השד"ר ישולם מקופת הרמבע"נ אשר ת"י הנשיאים שליט"א בק"ק דעעש יצ"ו והרי הממונים הנ"ל מחויבים להשתדל שיתן להם מהקופה הנ"ל

* Hoesen

כל הסך האמור לעיל. כל זה נעשה בהסכמת בני כוללינו הי״ו בפי שמצאנו לנחוץ הדבר לתקן כל התיקונים הנפרטים גם התחייבו הר׳ הממונים הי״ו ליתן לאשת מו״ה יודא אהרן סג״ל וויים נ״י (ליתן) בכל שבוע ושבוע סך חצי לי״פ עד עשרה לי״פ אשר ינובה אח״כ משכרו, וע״נ באעה״ח יום ח׳ לחודש טבת שנת תרס״ג לפ״ק פעה״ק ירושלים תובב״א ובביטול וכו׳ ובפיסול כל מודעה וכו׳ דלא באסמכתא ודלא וכו׳ לדעת הרשב״א זצלה״ה.

נאם אהרן ברוקענשטיין — נאם ישראל יונתן בנימין כהנא

נאם אפרים ג״ל [גאטליב] בהרב הגאה״ק זי״ע

נאם נחמן גרינבוים — נאם יודא אהרן סג״ל וויים

(מקום החותם)

כח הרשאה

בעזה״י.

השורה הנאת תהי׳ לעד. מאתנו ממוני ומנהלי בולל ויעבענבירגען וסילאדי, הח״מ, איך שנתנו להרב ה״ח החו״ב וכו׳ מו״ה נחמן גרינבוים שי״נ ומשנהו האברך ה״ח יכו׳ מו״ה יודא אהרן סג״ל וויים נ״י ד׳ אמות קרקע בחצרנו אגב קנין סודר, ואגבן ואגב קנין סודר הנ״ל, הרשינו ומנינו אותם להיותם מורשים ואנטלרים כחריקאינו שיהי׳ להם כח ורשות לעשות ולתקן ככל התקנות הבתובים ומסוירים מידינו לידם, ומעתה תהא ידם כידינו ופיהם כפינו ועשייתם בעשייתנו וכך אמרנו להרב ר׳ נחמן וה״ר יודא אהרן הנ״ל זילו ואפיקו וזכו לנפשן ולא נוכל לומר לחקוני שדרנך וכו׳ גם יהא להם כח ורשות לעמוד לד״ת, וכל הנ״ל קבלנו עלינו בק״ס אג״ק כנ״ל לאשר ולקיים את כל אשר יעשו ויתקנו המורשים הנ״ל בעניין התקנות הנזכרים לעיל, ושטר הרשאה זו לא יפסל ולא יגרע כחו בשום ריעותא ונריעותא בעולם רק תמיד יהא בתקפו כתוקף כל שטרי הרשאה ונהיגין בישראל העשוין בחחז״ל דלא באסמכתא ודלא כתוספי שטרא ועל דבר אי״צ באעה״ח יום ח׳ לחודש טבת שנת תרס״ג לפ״ק פעיה״ק ירושלים תובב״א.

נאם אהרן ברוקענשטיין — ונאם ישראל יונתן בנימין כהנא

ונאם אפרים גאטליב

כהרב הגאה״ק זי״ע

עוגן הצלה

קשה היה לי במאד להיפרד שוב מבני הבית ולצאת לגולה. עתה היה הדבר קשה יותר מאשר בפעם הראשונה. יש לי כבר עסק עם שותפים ויש עתה לקבל גם מהם רשות על כך. אבל דא עקא — חברי נתלו דווקא בנסיעה זו כבעוגן הצלה. הכל הסכימו שאסע ואולי אוכל גם לפעול שם למען הדפוס. אולי אשיג שם כמה ספרים להדפסה. או אולי אמצא דרכים להגדיל את בית הדפוס.

עוד צד לחיוב היה לי, שלא יכולתי להשיב פני הנשיאים החדשים ריקם. חייב הייתי לעשות זאת למען אביהם המנוח הגדול ולא לסרב.

החלטתי לצאת לחו״ל שנית למשך של ששה חדשים. שותפי הבטיחו לי לדאוג כאן למשפחתי וגם חתמו לי על שטר התחייבות. אני מוסר באן את השטר כמו שהוא, כפי שנמצא אתי עדיין למשמרת.

ב״ה

להיות לרא״ בירי שותפנו הר׳ יוסא אהרן ווייס סג״ל נ״י מאתנו הח״מ איך שהתפשרנו עם הר׳ יוסא אהרן הנ״ל ליתן לאשתו בכל שבוע סך א׳ תי״ב והצי 34,20 היינו חצי תי״כ 11,20 גרוש בעד שישתדל להרים מצב קרן דפוסנו, וא׳ תי״ב יעכה מחשבינו וכן קבלנו ברצוננו הטוב שלא ליקח דמי שבוע עד שלא ניתן לאשתו הסך הנ״ל על משך ששה חדשים מיום א׳ פ׳ שמות תרס״ג וע״ז באעה״ח אור ליום ה׳ ויחי ט׳ טבת היתרס״ג

פעה״ק ירושלת״ו

נאם משה שמואל שעהנבוים מנחם שעהנבוים צבי מנשה ליפשיטץ
נאם יוסף יצחק פפקער

במהירות רבה הכינונו הכל למען הנסיעה. הודענו מיד טלגרפית לגדולי הרבנים בטרנסילבניה, על בואנו לשם, ושלא יעשו בינתים שום צעד בענין הנשיאות, אלא יחכו לבואנו.

„שליחי מצוה אינם ניזוקים״

נפרדנו כל אחד מבני ביתו ונסענו ליפו להפליג משם לדרכנו. אבל בינתים חל עכוב בנסיעתנו. במצרים פרץ אז הדבר והוטל הסגר על כל חופי הארץ לבל תפלגנה הספינות דרך מצרים וספינה הנוסעת ישר לטריאסט לא היתה אז. רק לאחר שבועים, עגנה בנמל יפו ספינה יוונית קטנה המעקפת את מצרים ועושה דרכה דרך פיראוס וקורפו. באין ברירה עלינו על ספינה זו. הדרך היתה קשה ביותר. לנסוע בחדשי החורף הקשים, טבת שבט, במחלקה השלישית בספק־ספינה ספק־סירה. בשעה שהקור חזק והגשמים מטרידים אותך כל היום וגם את שפת המלחים אינך שומע — אין זה מן הדברים הקלים. לנסוע במחלקה השניה — לא יכולנו להרשות לנו על חשבון הציבור. ראינו בזה גזל עניי הכולל. עלי לא השפיעה הנסיעה לרעה, כי זוהי כבר הפעם הרביעית שאני נוסע בים וגם צעיר עוד הייתי אז, אבל על חברי לשליחות, על הרב ר׳ נחמן גרינבוים, בן הששים, השפיעה הנסיעה לרעה מן הרגע הראשון. לבסוף הוכרחנו לשכור מהמלחים תא בער $2\frac{1}{2}$ נאפוליון כדי להקל מעליו את טלטולי הספינה. היתה זו בשבילי הנסיעה הקשה ביותר שנתנסיתי בה עד אז. אבל אותו מאמר חז״ל על שליחי מצוה שאינם ניזוקים, עודד את רוחנו, שהשי״ת יסעדנו ונניע בשלום למחוז חפצנו.

באותה ספינה היו עוד כמה יהודים מארץ־ישראל, שנסעו כל אחד למטרה אחרת. ר׳ יצחק ספיר [1] נכדו של התייר המפורסם ר׳ יעקב ספיר, בעל אבן ספיר, חתנו של ר׳ יואל ווייט היה הסוחר הראשון בירושלם לחליפות. שנסע להביא סחורות לחג הפסח. נסע אתנו גם הסוחר הידוע הספרדי ר׳ יצחק יהודה כהן. ביליט

1 עיין עליו לעיל עמ׳ 86 הערה 2.

את הימים תוך שיחות רעים והגענו לבסוף בשלום לטרייסט. שם נפרדנו מחברינו ונסענו ישר לדעש.

סכם ההכתרה

מיד בבואנו לדעש, קראנו לאסיפה של רבנים ובעלי־הבתים החשובים והודענו להם את רצוננו להכתיר את שני האחים בכתר הנשיאות על כסא אביהם המנוח. וגם הודענו להם כי הבאנו אתנו את נזרי הנשיאות החתומים על ידי באי־כוח ארבע ארצות החיים: ירושלם, חברון, צפת וטבריה.

באותה אסיפה הוחלט לקרוא לאסיפת ההכתרה ולהזמין רק את רבני הסביבה, כי לא ראינו בזה את עצם ההכתרה שלדעתנו כבר הוכתרו על־ידי כל הרבנים של הגליל לפני קבורת אביהם המנוח על־ידי הרב ר' משה צבי פוקס. ועתה אין אלא לחוג את אישור בני ארץ־ישראל למינוי הנשיאות. כן הוחלט למנות ועדת בת שלושה רבנים שעל הנשיאים להתייעץ עמהם בכל דבר בנוגע לקופת רמבע"נ. באותו מעמד אף נתמנו: הרב הגאון רבי משה שמואל גלאזנר [1] מקלויזנבורג ושני לו הגאון הישיש רבי מרדכי יהודה לעוו מאונטערדאם [2]. והשלישי הרב הגאון ר' שלמה זלמן אולמן [3].

אין הקומץ משביע...

לאחר גמר כל סדרי הטכסים ובחירת הועדה, העמדנו על הפרק את ענייני הכולל שלנו. עוד משנים קדמוניות, כשבני כולל זיבנבירגן בארץ היו מעטים נהוג היה כי את כספי רמבע"נ היו מחלקים גם לשאר הכוללים וביחוד לכוללי קוסוב ווין'ניצה. מדינת זיבנבירגן נתנה את חלקה בהרבה בקופת רמבע"נ ונשיאי הכולל היו מפרישים חלק ניכר מכסף זה ומעבירים לנשיאי כוללים אחרים. מלבד זאת היה נהוג עוד מימים קדמונים שאנשים היו שולחים תרומות מיוחדות באמצעות הכולל, שהכסף מיועד לקרוביהם בארץ, מלבד מכסתם מכסף החלוקה [4].

---

[1] עיין עליו לעיל עמ' 102 הערה 2.

[2] עיירה זו ראויה שידובר עליה בהרחבה. זו היתה עיירה יהודית בכל המובנים. גרו בה כמה מאות משפחות של יהודים ואף ערל אחד לא נמצא בה. היא היתה רחוקה רק כמה קילומטרים מעיר המחוז נאסוי, בעיירה זו היו כמה בתי חרושת ליין שרוף בשביל כל המחוז וכן לנסירת עצים ועוד. עם כניסת השבת היו כתי החרושת משמיעים את צפירתם וכל העבודה נפסקה והיהודים ידעו כי הגיע זמן הדלקת נרות של שבת. בשבתי שם באחת השבתות נתרשמתי מאד מאוירת השבת ששרתה על העיירה. גם המזכיר, באכת הממשלה ופקידיו היו כולם יהודים ושומרי דת ומצוות. העיירה היתה מוקפת עירוב והיתה למופת בכל המדינה. בה שירת, כאמור, בקודש הרב הגאון הצדיק הישיש מו"ה רבי מרדכי יהודא לעוו, בעל ספר "מר דרור" על מסכתות... מ.סיגעט תרס"א. עיין עליו בשם הגדולים מארץ הגר, חלק שני, ע' 12, סי' צה.

[3] עיין עליו לעיל עמ' 102 הערה 1.

[4] עיין על כך לעיל בס"ק מעות יחיד בעמ' 118.

נגד סדרים אלה באנו להתריע. ראשית כבר רבו בני מדינתנו בארץ ואין הקומץ משביע את הארי ולמה להוסיף ולשלוח מכסף מדינתנו לכוללים אחרים, בשעה שבני כוללנו רעבים ללחם. והשנית — יש בכסף הנותר לבנות בתים בארץ בשביל עניי כוללנו ועל־ידי־כך להגדיל את בנין הארץ. לאחר מלחמה עזה על צדקת דרישותינו נחתם ביניגו הסכם שלפיו התחייבו הנשיאים לשלוח כל רבע שנה חמש מאות וחמשים זהובים כסף להוצאות הכולל ולעזור לאנשי הכולל במקרים יוצאים מן הכלל, וכן היה עליהם לדאוג להוצאות סופר הכולל. לאחר כל ההוצאות הללו היו שאר הכספים שהצטברו בקופה עוברים לקרן בנין בתים לעניי הכולל.

סיום התפקיד

לאחר שסיימנו תפקידנו בדעש נפרדנו איש מרעהו וכל אחד נסע למחוז אחר להודיע את דבר ההסכם לרבנים ולזרזם לפעול ביתר מרץ לטובת קופת רמבע"נ והכולל.

וואת לדעת: נזר הגבאות לכוללים אלה של כולל אונגרן וזיבנבירגן היו נשלחים מכאן אך לרבנים אמידים ולבעלי־בתים עשירים, שהיו מסורים רק לשם מצות חיבת א"י, ושלא עמלק"פ, והכסף שהית נאסף הועבר ישר ובשלימות לארץ. את כל ההוצאות של הגביה והנסיעות היו זוקפים על חשבון עצמם ומשום כך היו הכספים של כוללים אלה מרובים יותר ואפשר היה להפריש חלק מכספים אלה גם לשאר הכוללים העניים, שנזר הגבאות שלהם היו נמסרים בחוץ־לארץ לאנשים שגם הם מוה והיו שולחים שליחים מאנשי מקומותיהם לטפל בגביית הכספים וההבנסות כמעט לא כיסו את ההוצאות ונשאר מעט מזעיר מהכספים הנקבצים ונאלצו לקבל חלוקה אף מכולל אחר וגם אז היה חלקם רק כפרוטות.

לאחר שסיימנו כל־אחד את ביקורינו אצל גבאי הצדקה והרבנים, ואף עמדנו כבר בפרוס הג הפסח, נועדנו שוב יחד והחלטנו לסור כל אחד לקרוביו לחוג את החג במסיבה משפחתית.

בית אמא

ר' נחמן נסע אל קרוביו ואני אמרתי לכבד מצות כבוד אם וסרתי אל אמי. שמח וטוב לב, כי הצלחנו ב"ה לישר את ההדורים ולהדק את הקשרים בין הגולה וארץ־ישראל באתי לבית אמי.

אותו ליל סדר היינו כולנו במצב רוח מרומם. אמא ע"ה שמחה מאד לבואי אצלה לחג. אני ערבתי את הסדר. הבאתי אתי מצות שמורה שקיבלתי מהנשיאים בדעש, אף יין ארץ־ישראל היה אתי שהבאתי מירושלם והשארתי בקבוק אחד כמתנת החג לנשיאים והשני הבאתי שי לאמי.

לאחר הסדר התאספו בביתנו יהודי כל העיירה שבאו לשמוע על ירושלם.

כל הפיות היו פעורים והכל היו דרוכים לשמוע כל מלה על ארץ הקודש. כל ימי החג בליתי בבית אמא ונעמו לי הימים ההם במאד. שהותי באותה עיירה היו לי באמת ימי נופש לאחר העבודה המאומצת של חדשי החורף האחרונים בענייני הנשיאות וקופות הרמבע"נ.

נדפם בירושלם

באותם הימים זכרתי גם את אשר הבטחתי לשותפי לדפוס, לדאוג לעבודה בשביל הדפוס. ובכל מקום בואי דברתי על לב הרבנים שיכוונו את הדפסת ספריהם התורניים לארץ הקודש ויעורו בכך לפרנסת במה וכמה משפחות עניות, וספר שיהא מודפס עליו כי נדפס בירושלם, יגדל בודאי ערכו. הצלחתי להשפיע על כמה רבנים וכמו־כן על כמה בתי חרושת ומסרו לי את הזמנותיהם. ואז היה באמת הזמן לעמוד בהתחרות עם דפוסי חוץ־לארץ, כי מחירי העבודה כאן בארץ היו במצב ירוד מאד.

אחותי

עברו גם ימי הפסח ואני כבר סיימתי את כל ענייני והחלטתי לחזור לביתי. אבל תחילה עלי לנסוע להיפרד מאחי ומאחיותי וכל אחד גר בעיירה אחרת. ביקרתי את אחי חיים ואחותי רבקה וגיסי מרדכי פארקאש ואחר־כך נסעתי אל אחותי שיינדיל וגיסי ר' עקיבא לויאש. הם גרו בכפר על יד העיר סעקעלי־אודוארהעלי. והיו היהודים היחידים באותו כפר וגם בכמה כפרים מסביב לא היה אף יהודי אחד. היו להם ארבעה ילדים ושלוש בנות. גיסי זה היה יהודי תמים שומר מצוות והיה מפורסם בכל הסביבה לבעל מבניס אורחים גדול ונדיב הסביבה. אחותי היה לה בית מרות וחנות קטנה. בביתם איכסנו בחור ישיבה כמורה לילדיהם, שהיה מלמד אותם מהתחלת א"ב עד גמרא ועד בכלל. גם שוחט היה מבקר באותו כפר שמלאכתו היתה לסובב על בתי הכפרים שמסביב ומקבל את פרנסתו מידי בעלי־הבתים שבכל הכפרים שבמחוז. בחגים היו מתאספים מכמה כפרים כדי מנין ומניחים עירוב תחומים. שיוכלו בשבת חול־המועד להתאסף כולם בכפר אחד להפילה בציבור ולקריאת התורה.

מלבסי הגולה

אחותי היתה אם מסורה לילדיה והשתדלה לחנך אותם כבנים נאמנים למסורת ועזה היתה שאיפתה לעבור לגור בעיר גדולה בין יהודים שתוכל לתת לבניה את החינוך היהודי המסורתי. היא היתה מצטערת כל ימיה שנגזר עליה לחיות עם בעלה בכפר שכולו נכרי, אך על כפר זה היתה כל פרנסתה ואיך תוכל לעזבו. לשלוח את ילדיה לאיזו עיר, בלי כל פיקוח גם־כן היה קשה לה. והנה עתה נתנה לה הזדמנות

שאמרה לנצלה. הרי אני חוזר ירושלימה, אקח לפחות אחד מילדיה אלי ובירושלם בודאי יקבל כבר את החינוך המסורתי כיאות. אני אמנם סירבתי מלכתחילה. מצבי בירושלם אינו מזהיר ביותר ואיך אקבל עלי עוד ילד אחד, והעיקר — הרי יש לשאול את פי האשה, ומי יודע אם אשתי תסכים לכך. אך אחותי וגסי נטפלו אלי כי אין לפניהם דרך אחרת אלא אם כן אקח את ילדם אליעזר מרדכי בן התשע ואחנבתו בירושלם ברוח ישראל סבא. כתבתי מיד מכתב לאשתי לשאול את פיה וביקשתי ממנה תשובה מידית. אך אחותי לא אמרה לחכות כלל לתשובה, ארזה את חפצי הילד והכינה אותו לדרך.

דיגמא למופת

במשך השבועות המעטים שעוד נשארתי באותו מחוז קבלתי להשתוממותי הרבה מכתב מאשתי ובו תשובה חיובית למשאלתי. כי איך יכולים אנו, כתבה לי, לעמוד מנגד ולסרב לקבל את בן אחותך ולא להעלותו ארצה. אני אהיה לו לאם ואטפל בו באותה מסירות כמו לילדי. יודעת אני מראש, כתבה לי, את האחריות הכבדה אשר אני מטילה עלי בצעד זה. אבל מצפוני אינו נותן לי להתנגד.

לאחר קבלי מכתב־עידוד זה נעניתי לאחותי ולבעלה ואקח את הילד ו אתי. עתה נגמרה כבר בעצם כל מלאכתי שם והתחלתי להתכונן לחזור הביתה. אך אמרתי לסדר עוד משהו לפני עזבי את המקום.

תעודת לידה

וזהו הדבר — כאשר עליתי ביחד עם אבי לארץ־ישראל, לא הספקתי להוציא את תעודת הלידה שלי ואמרתי, אנצל עתה את ההזדמנות ואסור לאותה עיירה לסדר את התעודה, כי בהיותי בפעם הקודמת שם, לא יכולתי לטפל בזה משום שהייתי עדיין בגיל הצבא ונסעתי אז בפספורט אחר תחת שם שאול: בשם אשר וידמן. נתין תורכי. ורק עתה הוצאתי מהקונסול האוסטרי תעודת שחרור מהצבא ועל סמך זה קבלתי רשיון כניסה לאוסטריה־אונגריה.

סרתי אל הרב של אותה עיירה, אך שם נודע לי כי כל פנקסי הרישום הועברו לכפר אחד בשם בוז'וד אויפאלו*. כפר שכולו מיושב על ידי גרי צדק. עתה גברת כבר גם סקרנותי לראות בפעם הראשונה את הגרים הללו.

---

1 ילד זה נשאר בארץ, נשא כאן אשה ממשפחת גוטליב, בתו של ר' אריה ליב גוטליב; (עיין עליו לעיל עמ' 119) ובנה לו בית עברי בארץ. שירת בגדוד העברי הראשון וכיום הוא חבר ההנהלה של „אגד" ויוזע בשם א. מ. ליש. אחד מבניו מר אפרים ליש מתושבי רמת גן הוא בעל בית־החרושת ליציקה „לפיד" בתל־אביב.

* Bözödujfalu

כפר של גרי צדק

נסעתי אל הכפר ההוא ושם נתאכסנתי אצל הרב (אגב: הרב — היה יהודי תלמיד־חכם שמינוהו ללמד את הגרים מצוות התורה). התעניינתי לראות את הגרים פנים אל פנים. נכנסתי בשיחה עם אחדים מהם והם גם שמחו לראות יהודי, בן סביבתם שבא עתה מירושלם עיר הקודש. היו ביניהם שהבירו את אאמו"ר, כי עיירתנו היתה סמוכה לכפר שלהם. הם היו כולם יהודים חרדים, מדקדקים במצוות. מתפללים שלוש פעמים ביום. הדבר עשה עלי רושם רב. בראותי אותם חוזרים בערב עם נשותיהם מהשדה כשכלי המחרישה בידיהם וסרים תחילה לבית הכנסת להתפלל מנחה ומעריב לפני חזרם הביתה.

היה להם גם תלמוד תורה שילדיהם למדו בו תורה וגפ"ת. היו כולם מגודלי זקן ופיאות ארוכות כיהודי הסביבה.

הגרים בכוזוד אויפאלו הם יוצאי כת „שומרי שבת". הרבה עדות נוצריות החליפו את יום המנוחה שלהן מיום ראשון ליום השבת. ידועות כתות כאלו בארצות שונות בכל העולם. במיוחד נובע הדבר מהנטיה להתקרב יותר לתנ"ך, מאשר לחזור לחיק היהדות. אחת הכתות הללו שישבה כולה בכפר אחד התגיירה בשנת תרב"ט בערך והתארגנה כקהילה מיוחדת בשם „קהל גרים עדת ישורון דק"ק ב' אויפאלא". על קהלה זו נוספו עוד כמה משפחות ממוצא יהודי.

בנו להם בית כנסת ותלמוד תורה. גם מקוה היתה להם. בית הכנסת שלהם הצנוע, אבל נאה, בנוי אבן וחזית הבנין מעץ. בעזרת הגברים כשבעים מקומות ובעזרת הנשים קרוב להמשים מקומות.

חברי הקהלה, פרט ליחידים, היו כלם עובדי אדמה מדורות, ואת לחמם הוציאו בעמל רב מאדמתם הדלה. היו שומרי שבת כדת. אך גם ביום ראשון ובחגאות הנוצרים לא יכלו לעשות מלאכה בפומבי. כן היו בטלים לפחות יומים בשבוע.

התפילה התנהלה תחילה בהונגרית; רק החזן קרא את התפילות עברית, ואילו הקהל קרא אותן בתרגומן ההונגרי. אך לאחר זמן נתבטלה התפילה בהונגרית, על־ידי השוחט־הש"ץ דן אברהם קוכץ, והחל ללמדם את התפילות בלשון הקודש. לרב היו קוראים ה„בישוף היהודי" [1].

בתנאים חמריים ורוחניים כאלה סבלה העדה הרבה מזעזועים פנימיים. לא כל רב או שו"ב יכול היה להסתגל לאורח חייהם ולדור אתם בכפיפה אחת והיו תמיד מתחלפים חדשים לבקרים ולעתים קרובות היו נשארים בצאן בלי רועה. דבר זה דכא בהרבה את רוחם ואף כמה מהם חזרו לסורם והתנצרו שוב.

---

[1] עיין צבי כשואי, סדור תפלה להשבתאים הגרים בויכנבורגן, מזרח ומערב ד (תר"ץ), עמ' 105. [ב.מ.].

היהדות האונגרית ראתה סוף סוף הכרח לבוא לעזרתם של אחים חדשים אלה. בראש המעוררים עמד ד"ר מור בעק, רב בבוקרשט שמביקורו באותו כפר הושפע בהרבה מדלותם החמרית והרוחנית של גרי הצדק ויצא בשורת מאמרים לבוא לעזרתם. הצליח לאסוף סכום כסף ניכר ובעיקר דאג להכנים להם מקור פרנסה חיוני וקבוע שיחזיקו מעמד. בהשפעת מאמריו הסכימה הממשלה להעביר לאותו כפר משרד רישום תעודות הלידה והנשואין ליהודי המחוז ומבאן היתה פרנסתם[1]. החלה תנועה של יהודים באותו כפר שכתוצאה מכך נפתחו להם מקורות פרנסה חדשים[2].

כיום לאחר שעלה הכורת על יהדות אירופה מי יודע מה היה בסופו של שבט זה בישראל.

אני חוזר ארצה

לאחר שגם תעודת הלידה שלי היתה כבר בידי, חזרתי לאחותי כדי לקחת את הילד ויחד נסענו עד טרייסט ומשם הפלגנו ישר לארץ־ישראל. הנסיעה עכרה יפה, היו כבר אז ימי האביב, הים היה שקט, אבל הילד שלקחתי אתי היה קצת למעמסה עלי בדרך. כי זו היתה לו הפעם הראשונה לנסוע בים, ומיד חלה במחלת הים.

הגענו לבירות בערב שבועות. אמרנו עוד להספיק להגיע לחג לירושלם, אבל שם נעצרנו בקרנטינה והיינו עצורים כל החג ורק אחר־כך הורשינו להפליג הלאה.

---

1 בארץ אונגריה היה קיים אז חוק ממשלתי, כי כל רב שגמר גם בית־ספר תיכוני ובידו תעודת גמר, היה מקבל מהממשלה משכורת חדשית של שמונה מאות כתרים ומלבד זאת היה מקבל סכום קבוע בעד כל רישום או אישור תעודה.

2 תוספת פרטים על עדה זו, שנעלמו מזכרוני, שאבתי מספרו האונגרי של ד"ר שמואל כהן, שמר נ. קצבורג הואיל לתרגם לי קטעים ממנו, ואני מודה לו על כך.

פרק אחד־עשר

עובדים ומעבידים

שוב עסקי דפוס — התיירות היהודית בוארץ — הציונות והמדפיסים — מעשה בשתי וערב — האחיות בתי הדפוס — טופס שטר־התקשרות — מקחי ההדפסה — אגודת פועלי־הדפוס קמה מחדש — השביתה השניה — הפרטיכל הראשון של אגודת פועלי הדפוס — תקנות האגודה — „טופס־הויצאה" מהאגודה — רשימת פועלי הדפוס בשנת תרס"ו — העדות ־הארות לרשימת־הפועלים — ה„בר־מצוה" של בני בכורי — הרה"ג ר' יוסף חיים זוננפלד זצ"ל — הרב ואב וולף שחור ז"ל

שוב עסקי דפוס

חזרנו לירושלם וכאן היה עלי שוב להיכנס לחיי יום יום. הבאתי אתי כמה עבודות להדפסה. אבל הדפוס שלנו היה סוף סוף קטן ביותר, וקשה היה לבצע בו עבודות דפוס משוכללות. היה הכרח להרחיב קצת את הדפוס ולפתות להביא מכונה שניתלץ מהמכבש ומשריית הנייר במים. עבודות לא חסרו לנו. קיבלנו אז בזכות שותפי, האחים שנבוים, שהיו בני כולל אונגארן, את כל העבודות של כולל זה, שהיה היותר גדול בירושלם. בינתיים גם נשארנו כבר רק שלושה שותפים, האחים שנבוים ואנוכי. העסקנו כבר גם כמה פועלים. עתה עלתה שאלת המכונה על סדר יומנו, כדבר שאינו סובל דחוי יותר. להזמין מכונה הרשה לא היה באפשרותנו, כי באותם הימים נפרדו מאתנו שני השותפים האחרים ר' צבי מנשה לפשיץ, שפתח אחר־כך דפוס לעצמו והיה ידוע בשם דפוס האחים לפשיץ[1], וכן עזב אותנו ר' יצחק פקר, שהפך שוב לפועל ואחר כך פרש לגמרי מהמקצוע — השנים לחצו עלינו לשלם להם את חלקם ונסתבכנו משום כך בחובות. ובכן בסף למכונה חדשה לא היה לנו, אבל פטור בלא כלום אי אפשר וקנינו אז מכונה משומשת אצל ר' ש. י. שירילי, הידוע בכינויו „שי"ש".

---

[1] האחים ר' צבי מנשה ור' אריה לפשיץ עלו עם הוריהם בצעירותם מפולין, שניהם פנו למלאכת הקודש. רצ"מ היה מתובשי בית המדרש. כאן למד את מקצוע הדפוס אצל פרומקין, ואף עבד אצלו. נשא לאשה את בתו של ר' יוסף דוד הרשקוביץ קצב וקיבל נדוניה בסך חמשים לא"י ואת כל הכסף השקיע ברפוס השותפים שלנו. לאחר שהקומץ לא השביע את כל החמשה נפרד מאתנו וקיבל כספו בחזרה ויסד בשנת תרס"ח ביחד עם אחיו ר' אריה, בית־דפוס בשם „דפוס האחים לפשיץ". הדפוס היה קטן מאד, מכונת רגל „אנקר" ומעט אותיות, ובמכונה קטנה זו הצליח להדפים כמה וכמה ספרים. היה כדפיס כל שני עמודים, כי במכונה לא נכנס יותר. הדפוס התקיים עד המלחמה העולמית הראשונה וכאשר שני האחים נלקחו לצבא, נסגר הדפוס. ר' צבי מנשה נפטר בדמשק ולאחר זמן מכרה אלמנתו את הדפוס למר קלישר שהוא מחזיק בו עד היום בשם „דפוס קלישר".

אגב עלי לתקן את דברי ר' פנחס גראייבסקי, שהוטעה וכתב במחברתו „תולדות בתי הדפוס העברים בירושלם", עמ' 10, כי דפוס ליפשיץ של מר נחום ליפשיץ הקיים כיום הוא של האחים ליפשיץ. דפוס ליפשיץ היום אין לו כל קשר לדפוס האחים ליפשיץ ואף לא קשר משפחתי כלשהו.

מכונה זו היתה המכונה הראשונה שהובאה על־ידי הרי״נ לעוי בשנת תרנ״ג, כי עד אז לא עבדו אלא במכבשים. מכונה זו נקנתה על־ידי מר שיריזלי ומיד לאחר כמה ימים מכר אותה לנו.

ר׳ יצחק נחום לעוי הזמין אז מכונה יותר גדולה מחוץ־לארץ. לאחר שנים, כשנפרדתי משותפי קניתי את כל דפוסו של לעוי וגם מכונה גדולה זו.

המצב בבתי הדפוס החל אז להשתפר קמעא. כל בעל דפוס הרגיש צורך חיוני להגדיל את בית דפוסו. החלו להזמין מכונות מחו״ל והיו גם כאלה שנסעו בעצמם לשם כך ומעניין כי גם הרא״מ לונץ, הסגי נהור, נסע בעצמו לחו״ל להביא מכונה גדולה ואותיות חדשות לשם הדפסת הירושלמי שקיבל על כך עידוד ועזרה מכמה מקורות שונים. הדפים אחר־כך רק כמה מסכתות. הרי״נ לעווי הביא מלבד מכונה גדולה גם מכונה לעשיית אמהות (מטריצות)[1]. שמלבד המכונה שהיתה כבר בבית היתומים הסורי „שנלר״, היתה זו הראשונה בין היהודים. בשל הסידור הקשה שבספרי רומ״ל, המורכבים על פי רוב מסוגי אותיות שונים, היה קשה הדבר לסדר תמיד בשביל כל הוצאה את הסידור מחדש. משום כך היתה עשיית האמהות השומרת על אפשרות ההדפסה בכל עת, דבר הכרחי לדפוס. וספרי רומ״ל היו כמעט כל ההדפסות באותם הימים, ולכן הביאו הרי״נ לעווי ביזמת ר׳ מרדכי אדלמן[2] ביחד עם עוד יהודי אחד בשם ר׳ אהרן ליינער, את מכונת האמהות הנ״ל.

---

1 עבודת האמהות היא מקצוע־עזר לדפוס. מכיוון שהאותיות בדפוס הן תמיד מוגבלות, ואי־אפשר להעמיד את העמודים המסתדרים זמן רב ביותר, באה עשיית האמהות לחלק את המדפים מנסל נה ולשחרר את האותיות לאחר ההדפסה ועם זה לשמור על העמוד המסודר לשם הדפסה חוזרת כמה וכמה פעמים בזמנים שונים. וזה הדבר : לוקחים עמוד דפוס שסודר מאותיות־פרט, או בזמן האחרון משורות של סידור־מכונה, כובשים עליו נייר־קרטון מיוחד לשם כך. הנייר נשרה תחילה במים, ממש כמו שהיו שורים לפנים את נייר־ההדפסה על המכבש (עיין לעיל עמ׳ 130). אחר־כך מניחים את הנייר כשהוא עדיין לח על גבי הסידור וחובטים עליו במברשת מיוחדת עד ששערות המברשת חודרות לכל שקע שכין האותיות ויוצרות על גבי הנייר את צורת הסידור שהוא מונח עליו. אחרי פעולה זו מעבירים את נייר־האמהות במכבש. לאחר שהנייר עובר זמן מסויים תהליך של יבוש על־ידי חום מלאכותי, מתיבש לוח־הנייר והבליטות של האותיות משאירות בלוח שקע שנשאר קיים ועומד לשנים. בזה נגמר החלק הראשון של עשיית המטריצות.

החלק השני הוא הכנת העמדים מחדש לדפוס על־ידי יציקת עופרת על גבי לוח־הנייר המיובש. עופרת זו מקבלת את צורת האותיות, אבל במקום שאב־האמהות היה אותיות־פרט או שורות נפרדות, הרי האמה היא עכשיו לוח־עופרת בגודל העמוד, שמעליו בולטות האותיות בגובה של ארבע נקודות במידת־הדפוס (עיין על מידה זו לעיל עמ׳ 124). לוחות אלו מועברים אחר־כך במכונת ההדפסה ומדפיסים בהם מחדש.

כיום אופן הכנת האמהות הוא יותר מהיר וכמובן יותר משוכלל. אין משתמשים כבר במברשת לחבוט על נייר־האמה וכן אין משתמשים אף בתהליך של חום מלאכותי. שריית הנייר במים עוד הברתית אבל במקום החבטה במברשת משתמשים במכבש מיוחד, והיבוש הוא בין גליונות נייר־סופג, הסופג לתוכו את הרטיבות.

2 הרי״מ אדלמן היה פועל בשם החברה „למען ציון״, שתפקידה היה לעזור בהקמת תעשיות זעירות או בפי שקראו לזה „תעשיות ביתיות״. החברה היתה תומכת בידי כל פועל

בתי־הדפוס השתכללו או, כאמור, אבל מו"לים לא היו, ולחבות למחבר שיביא איזה ספר להדפסה לא בא בחשבון, כי ההתחרות היתה כבר אז גדולה יותר מדי. ההתחרות גרמה אמנם לשיפורים במקצוע, אבל מצד שני גם הורידה את ערכו של המדפיס בעיני המחבר, והחזיקו אז שבעה מדפיסים במחבר אחד. גם לונץ הפסיק או להדפיס את הירושלמי ונוסף גם הוא אל ציד המחברים בשוק העבודה.

והמכונה שלנו דרשה לספקה בעבודה ואז הוצאנו על חשבוננו חומש עם הבאור „שרשים והערות" של המדקדק הרא"ל גורדון, וכן סידורים ומחזורים בתרגום אנגלי ואשכנזי. עשינו מהם אמהות ונדפסו אחר כך בכמה מהדורות.

התיירות היהודית בארץ

בשנת הרס"ה ומשהו חדש נשמע בארץ. יש התעוררות כלשהי בגולה לענין ארץ־ישראל. אותם הגרעינים, שאנו אנשי ארץ־ישראל, השד"רים למיניהם זרענו אי־פה אי־שם ברחבי הגולה, כי יש להפעיל את רעיון התיירות בארץ שעל ידי זה יופץ רעיון חיבת הארץ בכללו. החל כבר מצמיח את ניצניו הראשונים וקול התיור נשמע בארץ והידיעה עשתה לה כנפים כי קבוצה גדולה של יהודים יוצאי גרמניה, אונגריה וטרנסילבניה, ביניהם רבנים גדולים ובעלי בתים חשובים התארגנו ורכשו להם אניה מיוחדת שהכשירו בה תחילה את המטבח ועולים הם עתה לתור את הארץ. היציאה היתה מבודאפשט והנסיעה כללה הוצאות הדרך לא"י במחלקה א' או ב' וחזרה עד בודאפשט וכמו"כ מלונות כשרים, נסיעות בארץ וכו' למשך שלושים יום.

כאן בארץ עשה הדבר, כמובן, רושם רב. הנה באים יהודים ועולים לארץ לא בהבא או בלוית הפתקה האדומה, אלא בריש גלי ובלי כל פתקה, ובאותה זכות, כמו להבדיל הנכרים...

הספינה עמדה להגיע לנמלה של יפו ביום הראשון בבוקר, י"ב באד"ב תרס"ה, וכבר ביום השני ומשלחות מכל הארץ יצאו לקראת העולים. מירושלם נסעו המיונים של בולל אונגרן הר' דוד וועבר ו, הרב יצחק מאיר פרידמאן[2] ז"ל, ויבדל"ח סופר הכולל ר' צדוק קרויז הי"ו ומכולל זיבנבירגן נסעו ר' דוד שאויטש[3] ואני. מכולל

שרצה להפוך ל„בעל מלאכה" זעיר, ללמוד על חשבונה את המקצוע שבחר בו ולאחר כך ברכישת מכונות להקמת „בית־מלאכה". כן הביא הר"מ אדלמן בשם החברה טחנות ריחים לקפה והיה מוכרם בתנאים נוחים ובחשלומים לשעורים. כאמור, גם בעשיית האמהות, היה ר' מרדכי היוזם. לפי בקשתו של הר"נ לעווי, שלחה החברה „למען ציון" על חשבונה את ר' אהרן ליינער לשלושה חדשים לגרמניה שילמד שם את מלאכת המטריצות ובחזרו משם הביא אתו את המכונות הדרושות. וכך היה עובד ביחד עם דפוס לעווי בשביל כל כתי הדפוס. בשנת תרפ"ה עברו המכונות הנ"ל לדפוס „אחרות" בתל־אביב. על הר"מ אדלמן עיין גם לעיל עמ' 25 הערה 1.

[1] היה כנו של הרב מאדא, ראש משפחת ובר הידועה.

[2] מתלמידי „כתב־סופר". היה רב בנוימק, בעל „מאירי יצחק", חידושים ודרשות על התורה. נפטר בשנת תר"ץ בדפוס מוריה שעהנבוים את וויים.

[3] היה מן הסוחרים המפורסמים בעיר ביסטריץ.

הו״ד הר״ר יהושע שלאנק 1. גם הקונסול האוסטרי שלה את סגנו עם הסירה הפרטית שלו ועם הדגל האוסטרי־אונגרי בלווית שני קוואסים להקביל את פני התיירים.

הספינה עגנה, כאמור, בנמל יפו שהיה כולו מוצף יהודים, שבאו לקבל את התיירים. בסך הכל מנתה השיירה ששים איש וכשעלו כל המשלחות על הספינה נשא שם הרב ר׳ מאיר יצחק פרידמן נאום נרגש שהנה זכינו גם אנו היהודים לבוא ולקבל את אנ״ש בראש מורם וירושלם האם שולחת לברך את בניה שבאו לבקרה. אתם באים הפעם, אמר, לראות את הארץ ותקוותנו שעוד תחזרו אליה להשתקע בה בעתיד.

מהרבנים גראו הרב קרויס 2 שהיה מקודם רב בהאלאש ואחר כך הרב בעיר הגדולה דברצין. הוא קיבל מקיסר פרנץ יוסף את התואר «יועץ החצר» והיה חתנו של הרב הגאון ר׳ הלל וויינברגר 3 מעיר סאסרגן, טרנסילבניה. כז בא הרב אלי׳ אדלר 4 בנו של הריין הרב ר׳ פנחס אדלר מפאקש. הוא היה הרב בבית־הכנסת רמב״ח הידוע, בית־הכנסת היותר גדול בבודאפשט.

בשהשיירה הגיעה למלון, בא לשם לקבל את פניהם הרת״ג ראי׳ הכהן קוק, זצ״ל ששימש או רבה של יפו והמושבות. הרב נשא לפניהם נאום נרגש, שהכל הקשיבו ברטט של קדושה לכל מלה שהפיק מפיו. הדרת פניו של הרב והאיצטלא דרבנן שלבש עם הספודיק המיוחד שיוו לו ארשת קדושה והרושם היה רב.

מיפו נסענו לפתח־תקוה. שם נערכה קבלת פנים נהדרת, שהתיירים נתרשמו מאד ממנה. פלוגת רוכבים ורמחים נוצצים בידיהם ושומרים לבושים בעביות וכאפיות על ראשיהם כבדואים, יצאו לקראתנו וליוו אותנו עד בית הכנסת הגדול. לאחר ארוחת הצהרים שנערכה להם הקביל את פניהם הר״ר יהושע שטמפר ז״ל ובשם התיירים ענו למברכים הרב ר׳ בנימין זאב קרויס, אב״ד דברצין והרב ר׳ אלי׳ אדלר מעיר אפצן. שניהם דברו בהתרגשות מהתרשמותם העמוקה מהמושבה ומאכריה והבטיחו לעורר בלב אנשי חוץ־לארץ את החיבה לאחרוגי הארץ ולהרחיב את מסחר האתרוגים בארצם.

למחרת, ביום שני, נסעה השיירה למושבה ראשון לציון. ילדי בית הספר יצאו בסך להקביל את פניהם בשירה ובברכה. סיירו במושבה וביקב. גם כאן נערכה להם קבלת פנים לבבית. משם נסענו לתחנת הרכבת בלוד ונסענו לירושלם.

---

1 עסקן ציבורי, בנו של הרב ר׳ יוחנן שלנק, תלמיד החת״ס.

2 חתנו של הרב הגאון מוהר״ר הלל וויינברגר, תלמידו של החת״ס סופר ואב״ד בסאסרגן טרנסילוואניה. מקודם היה ממלא מקום הרב הגאון זוסמן סופר בהאלאש לאחר שעבר לשרת בקודש בישיבה הגדולה בעיר המפורסמת פאקש, כממלא מקום חותנו ר׳ יואל אונגר בעמ״ח שו״ת ריב״א.

3 על שני תלמידיו ר׳ הלל וויינברגר ור׳ הלל ליכטנשטין, אמר החת״ס סופר כי שני ההללים הם קודש.

4 עיין לעיל עמ׳ 16, הערה 1. הוא היה תחילה רב בעיר אופצן ישן.

בירושלם באו רבים להקביל את פניהם אל תחנת הרכבת ולבתי המלון. מכאן התחילו את סיוריהם עם מורה הדרך ר' אברהם גראיבסקי. בירושלם עשו ארבעה ימים ואחר כך יצאו לסייר בשאר ערי הארץ.

הציילנות והמדפיסים

ומענין לענין. לאחר השיירה הגדולה של יהודים רוצה אני לעבור לענין הציילנות אצל הנכרים. כבר הזכרתי למעלה, כי עליית הציילנים של הגויים לבקר במקומות קדשיהם הלבה וגברה יותר ויותר. הם טיפלו בזה בהרבה גם כאן בארץ וגם בחוץ־לארץ.

כל עדה היו לה קשרים אמיצים עם ארץ מוצאה. ענין השנוררות שלהם הם פרק מיוחד בריבוי כתי־היראה שלהם בעיר הקודש. הרי לכל מדינה באי־כוחה הרתיים כאן ובל כנסיה דאגה להגביר את השפעתה הדתית על יתר העדות וכטף תועפות היו זורמים לשם כך מחו"ל. חנויות מיוחדות היו להם בירושלם לממכר כל מיני מזכרות ותמונות ממגזריהם וכנסיותיהם לציילניהם, וזה היה מקור פרנסה ניכר להרבה משלהם, אבל גם בין היהודים היו שהתפרנסו מהם ועל ידם.

בתי דפוס משוכללים כבר היו לכמה מבני העדות השונות: לצרפתים, לארמנים וליונים, אך לא לכל העדות. ואף אלה שהיו להן בתי דפוס היו בימי עונת הציילנים מוסרים עבודה לבתי דפוס יהודים, אך היו הרבה עדות שלא היו להן כל דפוס והיו מוסרות כל עבודותיהן ליהודים. המחירים ששילמו היו כמובן גבוהים, ואפשר היה להרוויח יפה.

מעשה בשתי וערב

באותם הימים ויהודי גורג'י אחד בשם שוויל, עשיר מופלג, הביא לנו להדפיס חמשים אלף מעטפות ולא עמד על המחיר ושילם במיטב כספו. המעטפות היו רגילות, השם והכתובת של העדה הרוסית, והדפסנו אותן. לאחר הזמנה זו הביא לנו אותו יהודי מכתבים ועליהם תמונת מגרש הרוסים והכנסיה, ועליה כמובן מתנוסס השתי וערב שלהם. אנו סרבנו לקבל הזמנה זו. לא הסכמנו להדפיס צלב בשום אופן. אותו יהודי נטפל אלינו והביא לנו ראיות חותכות מדפוסים יהודים אחרים, שמדפיסים צלבים, ואנו בשלנו. לבסוף הציע לנו לשאול את הגרש"ס ולשמוע מה בפיו.

עליתי לרבנו והוא קיבלני בסבר פנים יפות מבלי לדעת תחילה מי אני, כי סגי נהור היה, וכך היה דרכו להיפגות מיד לכל שואליו ולהסביר להם פנים. לאחר שהקדמתי לו מי אני, ביקשני לספר לו על אאמו"ר זצ"ל ואגב שיחה אמרתי לו מה המריצני להטרידו עתה. במקום השובה לקח הגרש"ס את ידי בידו, ואמר לי: הבה ואספר לך מעשה: הכרת בודאי את פלוני... כורך ספרים, ואותו מדפיס פלוני...

ועל האלמוני... לא שמעת? והוא פורש לי בשמותיהם ומסביר והולך: גם הם נסתנוורו למראה הממון שהשפיעו עליהם בעלי השתי ועדב ואף הם לא עשו דבר מלבד זה שהדפיסו שחור על גבי לבן את צלמיהם או חיברו אותם לתוברת — ובסופו של דבר: הכסף אבד להם בעניין רע והם עצמם האחד נתעור לאחר מעשה והשני לא הוציא שנתו, ואף השלישי מת קודם זמנו. אמנם, הוסיף לי, אין כל איסור מפורש בכך על פי דין תורה, אבל...

מסרתי את דברי הגרש"ס לשותפי וכמובן שאת ההזמנה לא קיבלנו, ואותו מתווך פנה לדפוסים אחרים. עתה לאחר מעשה, כשכמה וכמה שנים כבר מאחורי גבינו, אני מתחיל להרהר ומוצא כי אף אחד מבין אלה שנענו או להזמנה לא הגיע לימי זקנה. כיום, כשאני מטפל בכתיבת זכרונותי להעלותם על הכתב אמרתי אשאל את רבנו הגאון מרן רבי צבי פסח פראנק לפשר הדברים, כי הלא אין כל איסור מפורש על כך ועל מה נענשו אנשים אלה רח"ל בעונש כרת. וענה לי על כך בדברים של טעם והגיון: בכל מקום בתורה, אמר לי הרב, שנזכר לא תעשה אין בל זכר לביטוי החריף "א־ל קנא" ורק בעבודה זרה, אחד משלושת הלאוים החמורים שעליהם חייב כל יהודי ליהרג ואל יעבור, נזכרות המלים כי א־ל קנא. פוקד... וגו'. כל מי שיש לו רק מגע כלשהו עם ריחה של עבודה־זרה בא על ענשו.

עברו עלינו באותם הימים זמנים קשים, קיבלנו אמנם את כל העבודות של כולל אונגארן ואף של כולל ויבנבירגן, אבל כל זה לא היה אלא בבחינת קומץ. וספרי הרומ"ל שהוצאנו על חשבוננו, בשלא נמכרו כראוי, שוב לא היה מקום להמשיך בהדפסתם. משום כך עבדנו אז רק בעצמנו בלא כל עזרה מן החוץ.

התאחדות בתי הדפוס

ההתחרות הפנימית דחפה את מדפיסי ירושלם לקראת ארגונם הם, ארגון שהוא להטבת מצבם. שנת תרס"ו עמדה בסימן הארגון בשביל המדפיסים ושטר ההתקשרות כמובא כאן מדבר בעד עצמו. כל אחד היה נאמן להתימתו ולמוצא פיו, ולא היה צורך בשום השלשת שטרות כנהוג היום. הארגון התקיים כמה שנים, ועוד נחזור אח"כ אי"ה לדבר בו.

וזה טופס שטר ההתקשרות:

טופס שטר ההתקשרות

בעוה"י, בס"ד וכמו"ש — לברכה ולהצלחה!

אחרי עבור יותר משלשה חדשים, מיום שנעשה התקשרות ואגודת המדפיסים לנו הח"מ בצירוף יתר המדפיסים דפה עיקו"ת, ולא עלתה בידינו לקיים מסבת מניעת הא' הרי"ד פרומקין נ"י, וכהיום מצאנו וראינו לנכון לאגד בינינו הח"מ התקשרות כראוי, עשינו האגודה בכל מיני תוקף ועוד ביאות עפ"י הפרטים המבוארים מטה! ואלה המה!

א) הרשות ביד כאו"א מאתנו לקבל ספר להדפיס בבית דפוסינו במחיר הקצוב מאתנו כמבואר פה, רק ככל שלשת חדשים יבוקר חשבון מכ"א מאתנו בעד כמה עלה בסף

ההרמה מהספרים שנדפס אצלו, והיה אם לא ישתוה ההדפסה של כאו"א מאתנו הח"מ שנדפס אצלו כפי חשבון חלקו בהאגודה בנו' מטה, אזי מחויבים אנו ליתן להנהסר לו מחשבון חלקו בעבר להדפיס במשך שלשה הדשים השניים להשלים חלקו בזה בשוה.

ב) אין רשות לשום אחד מאתנו הח"מ לקבל שום ספר להדפיס בבית דפוסינו במחיר פחות מהמקח שקצבנו במבואר מטה.

ג) יבואר בהסכמתינו איש אחד אשר יהי' לו רשות להכנס בכל עת לכל בתי דפוסים שלנו ולרשום בספר את הספרים הנדפס אצל כאו"א מאתנו הח"מ, הן מאלו שכבר קבלו כאו"א מאתנו קודם הזמן שנחתום שטר השותפית הזה, והן מהספרים שיקבלו כאו"א מחדש.

ד) בכל חורש נתאסף יתד לטבס עצה איך להגדיל ולשכלל עסקינו לעתיד בעה"י.

ה) חלקי האגודה כך המה, לביה"ד של הא' ר"ן לעווי ושותפיי, ולביה"ד הא' צוקרמן, ולביה"ד הא' לונטץ ולביה"ד הא' שענבוים עט ויים חלקום בשוה לכאו"א, שנים ועשרים 22% למאה, ולביה"ד של מר משה עזריאל שנים עשר 12% למאה.

ו) כל אחד ואחד מאתנו ישלם א בישליק 3 גרוש לכל שבוע — ומהספרים החדשים שנקבל בעה"י מיום החתימת שטר דנא ישולם שלשה 3% למאה מכסף ההדפסה בניכוי הנייר, והכסף האלה יושלש באנגלי' פאלשתינא באנק על שמנו, ואשר ישולם נגד מחאה משנים מאתני שיוכחר בינינו.

ז) הספרים שיבאו מתו"ל ליד כאו"א להדפיס בבית דפוסו, וכן הספרים שמדפיס כ"א על חשבונו הפרטי, או דבר שנדפס בלשונות אחרים מלבד עברית אינם נכללים בחשבון האגודה.

ואלה המה מקחי ההדפסה:

א) על נייר 13/16 באותיות רש"י ציצרא או מרובע כל 500 עקזמפלרין במחיר 70 גרוש, ועל אלף עקזמ' 100 גרוש, ומאלף ולהלאה יתוסף בעד כל אלף 5 פראנק וכל חמש מאות 15 גרוש.

ב) על נייר 15/19 באותיות רש"י ציצרא או מרובע כל חמש מאות 500 מחירו 90 גרוש ועל אלף עקזמ' 125 גרוש ומאלף ולהלאה יתוסף בעד כל חמש מאות 15 גרוש ובעד כל אלף 5 פראנק.

ג) על נייר פאסט כפול או הבצלת באותיות רש"י ציצרא או מרובע כל 500 עקזמ' 125 גרוש ועל אלף 160 גרוש, ומאלף ולהלאה יתוסף בעד כל חמש מאות מב' הצדדים 20 ג' ואלף מב' הצדדים 10 פראנק.

ד) על נייר 13/16 באותיות גרמונד נקודות (בלי טעמים) כל בוגין 500 עקזמ' מחירו 100 גרוש, ועל אלף 135 גרוש ומאלף ולהלאה יתוסף בעד כל 500 עקז' 15 גרוש, ובעד כל אלף 32 גרוש.

ה) על נייר 15/19 באותיות גרמונד נקודות (בלי טעמים) כל בוגין 500 עקזמ' 130 ועל אלף 163½ גרוש היינו 30 סראנק ומאלף ולהלאה יתוסף בעד כל 500 עקזמ' 21 גרוש ובעד כל אלף 40 גרוש.

ו) על נייר פאסט כפול או חבצלת באותיות גרמונד נקודות (בלי ט') כל בוגין 500 עקזמ' 30 סראנק והאלף 200 גרוש. ומאלף ולהלאה יתוסף בעד כל 500 עקזמ' 23 גרוש ובעד כל אלף 34½ גרוש וחצי.

והי' לבאר, באם שיוכא ליידינו איזה הדפסת ספר אשר תבניתו ותבניתו באותיותיו לא נכלל בפרטים הנ"ל יקובל עפ"י המתיר בהסכמת משניים מאתנו שיובחרו אז גם דבר עלוי המקח מהמשכת יותר מחמש מאות שעולה לערך 35 גרוש לכל 500. ונסבם שביכולת כ"א מאתנו להוויל ולהוריד עד 4 פראנק לכל 500 עקזמפלרים.

ח) כל הפרטים וההתנאים המכוארים יחולו להתקיים מיום חתימת שטר דנא ומיום ההוא חל כל החיובים והתנאים לקיים ההתקשרות הנ"ל ופרטי' נעשה בינינו הח"מ על משך שנה שלימה מהיום דלמטה. וד' יהי' בעזרתינו לברכה והצלחת בכל מעשה

ידינו, ותוקף השטר היא ככל השט״ח שבעולם. ולא יש בכוח שו״א מאתנו לבטלו, והכל שריר ובריר וקיים.

ולראי׳ ח״ש יום ה׳ כ׳ דר״ח אייר תרס״ו השושנה לפ״ק פע״ק ירושלם ת״ו.

נאם נחום בערגמאן נאם ברוך ראהלד נאם אברהם משה לונץ
נאם משה שמואל שעהנבוים נאם יודא אהרן סג״ל ווייס
נאם שמואל צוקערמאן נאם משה א. עזריאל נאם יצחק נחום לעוי

אגודת פועלי הדפוס קמה מחדש

התקשרות זו של אגודת המדפיסים ארכה כמה שנים והרבה ברכה היה בה. הדלה ההתחרות ונוצרה הבנה הדדית בין המדפיסים. אך רא עקא, רווקא הבנה זו היתה בעיני הפועל לרעתו, ובין פועלי הדפוס בירושלם החלה שוב תסיסה לקראת ארגונם. ובר״ח אייר תרס״ז הונחו שוב הנדבכים הראשונים לאגודת פועלי הדפוס. מתוך דף אחד של „פנקס כסף התשלומים לאגודת פועלי הדפוס בירושלם" שנשמר בידי מר ז. אשור, רואים את חבריה הראשונים של האגודה. בראש הדף כתוב:

ב״ה	אגודת פועלי הדפוס בירושלם		לשבה א	№ 1
קאנטץ	נכנס לאגודתנו	העדה	מקום מולדתו	שם בעל הדפוס
1. אברהם שמואל כץ	בר״ח אייר תרס״ז	אשכנזי		כהנא
2. אברהם שטאמפער	בר״ח אייר תרס״ז	אשכנזי		—
3. אברהם אלי׳ הורוויץ	בר״ה אייר תרס״ז	אשכנזי		לעחי
4. אברהם דוב לעווי	בליל כ״ד אייר תרס״ז	אשכנזי		נחום לעוי

ומעברו השני של הדף.

ב״ה	אגודת פועלי הדפוס בירושלם		לשבה א	№ 2
5. אליעזר גרובר	בר״ח אייר תרס״ז	אשכנזי	ירושלם	פרומקין
6. אברהם ניסים	בליל י״ב סיון תרס״ז	ספרדי		שוריזלי
7. בנימין שרזאהן	בר״ח אייר תרס״ז	אשכנזי	ירושלם	צוקרמן
8. בן ציון לילענטהאל	בר״ח אייר תרס״ז	אשכנזי	ירושלם	לונץ

השביתה השניה

כך הוקמה באותם הימים אגודה חדשה על חרבות אגודת הפועלים שאנו הקמנו בשנת תרס״ב. בשלהי תרס״ז הוחל בפינוי ההריסות ובהקמת הבנין מחדש, אך הפעם לא מבות עצמם צפו ועלו הדברים. לאחר הכשלון הראשון שוב לא היה בכוח הנשארים לקום מעצמם ולהתארגן מחדש. אלה שעמדו בראש הארגון הקודם, נתפזרו. בחלקם נעשו אדונים לגורלם ופתחו לעצמם בתי דפוס ולא היה להם מקום

---

1 באותה טבלא שבאותו דף יש גם משבצות מיוחדות ל„מספר שנותיו" של הפועל, כמה שנים עוסק במלאכתו, כמה שכרו לשבוע, וכן תשלומיו לאגודה. אך אין שם כל תשובה על סעיפים אלה. פנקס זה לא נתקבל כנראה לשימוש, לאחר שהוכנה רשימת כל פועלי הדפוס על כל פרטיהם, כפי שאני מביאה להלן בעמ׳ 173—170.

עוד בשורות הפועלים, והנשארים נעשו ברובם ארישים לאחר הכשלון הראשון. התזוזה באה, כאמור, מן החוץ וזהו שהיה בעוכריה.

אגודת פועלי הדפוס החזיקה מעמד כמה שנים והחיכוכים בינה ובין ארגון בעלי הדפוס לא היו רבים, אבל הגיעו ימי מרחשון תרס"ט וארע מה שארע ופרצה השביתה השניה.

אני, בתור בעל דפוס, עמדתי אז מן הצד, כמו רבים אחרים מן הישוב, ואיני רוצה משום כך להכנס בפרטי הדברים. הדבר יכול היה לרכוש בקלות אמונם ואהדתם של ההמונים, אבל כאן לא היה יותר תקיעת הכף המחשל את הרצון לארגון אלא הרמת היד והאנרוף, וירושלם נרתעה וקפצה לאחוריה ת"ק פרסה... לשמע אותה יריה ראשונה... והדברים ידועים, והרבה כבר נכתב עליה לשבט או לחסד [1]. ראשי המדברים של אז ניסו לעמוד בפרץ. נשמע אז קולם של הרי"ד ילין, ענתבי, ב"כ כי"ח ומרדכי בן הלל הכהן, עו"ד מלכיאל מאני, ר' יואל משה סאלאמאן, ר' אלימלך פערלמן, אפרים כהן, מנהל בי"ס עזרה ועוד כמה עשרות בע"ב וכל שלושה בתי דינים. ספרדים אשכנזים וחסידים, ובסוף הכרוזים באו על החתום הרבנים הגאונים ר' שמואל סלאנט ור' חיים ברלין. כמעט שלא נמצא מקור אחר של גילוי דעת איזה שהוא ששני גאונים אלה יהיו חתומים עליו ביחד.

הפרוטוקול הראשון של אגודת פועלי הדפוס

מעניין גם הפרוטוקול הראשון של ועד אגודת פועלי הדפוס השניה. כפי שמובא כאן מועתק ממקורו שבידי מר אשור. הפרוטוקול כתוב על גבי דף מפנקס חשבונות בגודל 19x33 ס"מ, בצדו האחד מובאות השורות דלהלן:

באור ליום ר' בי אייר [תרס"ו] נתאספנו יחד ובחרנו ועד לאגודתנו ע"פ דעות נעלמות ואלה המה: מרדכי מלאטער בשמנה קולות, יהודה שחטער בשבעה קולות, אברהם אלי' הורביטץ בתמשה קולות ויוסף פרחי לסוכן, ויסדנו שמנה תקנות הלא המה מעבר לרף.

1) במוצש"ק התאספנו יחד, ובאו החברים ר' אברהם סטאמפער ור' יודא שעכטער ור' יוסף פרחי ור' מרדכי מלאטער ור' בנימין שרהזאהן והוחלטו כי לעת עתה מוטל על ר' מרדכי מלאטער ור' יודא שעכטער ור' אברהם אלי' לגבות מכל החברים לע"ע מכל חבר רבע חי"כ לא יאוחר מיום ו' לשבוע זו ואחרי כן כי יוגבו את כל הכסף אז נראה עוד מה לעשות לטובת אגודתינו.

עבור תלמיד הדפוס עליהם ליתן כל אחד חצי חי"כ לע"ע ולהכנס באגודתנו.

2) כן התעוררו החברים מה נחוץ לנו אגודתינו יען כי רואים אנחנו כי הבעלי בתים מתאחדים באגודה אחת, עוד עבור הסטאראטיף התעוררו החברים כי נחוץ לנו האגודה,

נגמרה האסיפה בשעה ד' בלילה והוחלטו כי אחרי גביית הכסף אז נתאסף עוד פעם בזמן אשר יסכימו הועד.

---

1 עיין כרוזי אגודת הפועלים ולעומתם הכרוז של בתי הדינין וראשי העיר בהתימתם של הרבנים הגאונים הנרש"ם והר' חיים ברלין שנתפרסמו אז בחוצות ירושלם, המובאים ב"ספר השנה למלאכת הדפוס 1938" של מר זאב אשור, עמ' 115—112.

ובצדו השני של הפרוטוקול מובאות התקנות דלהלן:

תקנות האגודה

באור ליום א׳ א׳ ור״ח אייר [תרס״ז] [1] יסדנו אנחנו „אגדת פועלי הדפוסים״.
מטרתנו להטיב שפל מצבנו ע״פ התקנות האלו:

א) על כל חבר מהאגודה להיות באחדות גמור, ובלב שלם, ובנפש חפצה, ולאהוב את חברו כנפשו.

ב) להיות בל דבר בסוד.

ג) על כל חבר לשלם דמי קדימה סך מגירי אחד ובכל שבוע ושבוע שלשה עשיריות.

ד) פועל אשר לא נכנס בהאגידה עד עבור שני חדשים מיום הוסדה אם חפץ להכנס בה אחר זמן זה מחויב לתת דמי קדימה כפי ראות עיני המנהלים.

ה) אם אחד מהתלמידים אשר נכנסי בדפוס קודם שנתיסדה האגודה וחפץ להכנס כאגדתנו עליו לשלם שני מגידיות דמי קדימה.

ו) אם יפטור אחד מבעלי הדפוסים את אחד מפועליו בתוך הזמן יגיש תלונתיו לפני הועד והועד יעשו בל מה שביכלתם.

ז) אם אחד מבחורי האגודה ישא אשה מחויב ליתן א׳ מגירי לאגדתנו, ואם יולד לאחד מבני אגדתנו בן או בת מחויב לתת חצי ח״כ לאגדתנו.

ח) אם אחד מהפועלים יחלה ח״ו או שאין לו מלאכה מוכרחים מנהלי האגדה לחמכו כפי מצב הקפה וכפי ראות עיני הועד, והתמיכה תהיה כתורת הלואה.

הערה: תקנות יוסיפו בכל עת ולא יגרעו.

על מנהלי האגודה להתאסף בכל שבוע באור ליום ד, ואסיפה כללית בבל חדש.

1) לפני שתי שנים אין רשות להועד להטיל על החברים בטול מלאכה.
2) על כל החברים מוטל להשתדל לבל יהי׳ להאגודה שום צער מהם.
3) כל החברים מחויבים לאהוב איש את חבירו בלב ונפש.
4) צער כי יהיה מאחד מהחברים ח״ו על הועד לשלוח אנשים לוחמו.
5) שמחה בי יהיה באחד מהחברים על הועד לשלוח איזו אנשים ליקח חלק בשמחתו.

מעניין גם „טופס־הציאה״ שהוחתמו עליו אלה מהפועלים שהסכימו לעזוב את האגודה. הפתקה מודפסת בלא כל תאריך ונתחלקה אז בין הפועלים לאחר הקטרוג שיצא על השביתה, וזו לשונה:

אני הפועל הח״מ הנני מקבל עלי בהסכמה גמורה על דעת המקום להפרד ולצאת מהחברה אשר הייתי מתברך וקבלתי עלי לבלי התאגד עוד באחת מהחברות הידועות ששלחו כתבי הוהרות ואלמות, ולא לכל חברה חדשה אשר מטרתה תהי׳ באחת החברות הנ״ל, כל זה קבלתי עלי בקבלה גמורה וחלוטה על דעת המקום ועל דעת בית דין, וח״ש

אני מוצא לנכון להביא כאן רשימת־הפועלים שנרשמו לאגודה שהובנה על ידי אותו ועד, ושוב הודות למר אשור ששמר עליה מכל משמר. הרשימה כתובה על ששה דפים בצורת טבלאות, 30X30 ס״מ:

---

1 פרוטוקול זה מובא גם בלוח משנת תרפ״ד של מר אשור והוא מיחסו שם לשנת תרס״ב, ולא היא. הוא טעה בקביעת הזמן. תקנות תרס״ב, שהייתי אנכ אף אני חבר בועדה שניסחה אותן, הוכאי לעיל בעמ׳ 142. תקנות אלה המובאות כאן לא היו ידועות לי עד היום. פרוטוקול זה ועיבור התקנות נכתבו בשנת תרס״ז, שכו נבחר הועד הידוע... וג׳ אייר חל אז ביום רביעי.

מס' סדר	שם הפועל ומשפחתו	גיל	הערה	מס' שנות עבודה	איפה למד המלאכה	מס' שעות עבודה ביום	שכר יומי בקרנק	מס' שעות נוספות ביום	שכר שעה נוספת בקרנק	מס' שעות עבודה ביום	מאין בא	מקום מולדתו	באיזה שפה: מדבר	באיזה שפה: כותב
	דפוס יצחק בחום לעווי J. N. Levy Jerusalem													
1	משה נאחארין	40	אשכנזית	2	בירושלם	10	68	10	15	60	מרוסיה	ברוסיה	אשכנזית	אשכנזית עברית
2	אברהם אלי' סנ'ל הורוויץ	19	אשכנזית	2	בירושלם	10	60	10	15	55	מירושלם	בירושלם	אשכנזית	אשכנזית, עברית
3	משה חיים ווינצערג	20	אשכנזית	1	בירושלם	10	55	10	15	40	מירושלם	בירושלם	אשכנזית	אשכנזית, עברית
4	סנחם כהן	17	ספרדית	1	בירושלם	10	25	10	15	24	מאנ'אם	באנ'אם	ספרדית	ספרדית
5	יוסף יצחק פעקקער	26	אשכנזית	4	בירושלם	10	55	10	15	55	מרוסיה	ברוסיה	אשכנזית	אשכנזית, ספרדית
6	אברהם דוב הלוי	45	אשכנזית	6	בירושלם	10	38	10	15	60	מרוסיה	ברוסיה	אשכנזית	אשכנזית, עברית
7	אפרים	23	ספרדית	4	בירושלם	10	30	10	15	40	מירושלם	בירושלם	ספרדית	ספרדית
8	נחום דוב שפינלמאן	17	אשכנזית	1	בירושלם	10	30	10	15	30	מצפת	בצפת	אשכנזית	אשכנזית, עברית
9	יצחק לוי	20	ספרדית	2	בירושלם	10	38	10	15	40	מירושלם	בירושלם	ספרדית	ספרדית
10	נדליהו	16	אשכנזית	1	בירושלם	10	—	10	15	—	מירושלם	בירושלם	אשכנזית	אשכנזית
11	מיכל לפכאוויטס	25	אשכנזית	4	בבולגריה	10	55	10	15	55	מבולגריה	בבולגריה	אשכנזית	אשכנזית
12	יוסף חיים (ווייסענבערג)	16	אשכנזית	1	בירושלם	10	—	10	15	—	מירושלם	בירושלם	אשכנזית	אשכנזית
13	בן ציון (כהן)	29	פרסית	3	בירושלם	10	40	10	15	40	מאנ'אם	באנ'אם	ספרדית	ספרדית
14	מאיר (זילבערמאן)	15	אשכנזית	1	בירושלם	10	—	10	15	—	מירושלם	בירושלם	אשכנזית	אשכנזית
15	שלמה (כרצמאן)	16	אשכנזית	1	בירושלם	10	19	10	15	20	מירושלם	בירושלם	אשכנזית	אשכנזית
	דפוס ישראל בער פרומקין I. B. Frumkin Jerusalem													
16	יהודה גרובער	52	אשכנזית	4	בירושלם	10	50	10	13	32	—	ירושלם	אשכנזית	עיברית ואשכנזית
17	הירש ליפשיטץ	28	אשכנזית	6	בירושלם	10	60	10	13	12	מווארשא	ווארשא	אשכנזית	עיברית ואשכנזית
18	ארי' ליפשיטץ	25	אשכנזית	4	בירושלם	10	45	10	13	7	ווארשא	ווארשא	אשכנזית	עיברית ואשכנזית

19	אליעזר נרובר	22	אשכנזית	3	ירושלם	8	60	10	13	55	—	ירושלם	ירושלם	אשכנזית	אשכנזית
20	משה נרובר	19	אשכנזית	1	ירושלם	3	25	10	13	15	—		ירושלם	אשכנזית	אשכנזית
21	בן ציון גאלדצוויג	18	אשכנזית	1	ירושלם	2	15	10	13	—	2½	מסבריא	טבריא	אשכנזית	עברית אשכנזית
22	יעקב יצחק קאבסקינר	38	אשכנזית	6	וואדסא	25	60	10	13	60	19	וואדסא	וואדסא	אשכנזית	אשכנזית
23	ליב ליפשיץ	39	אשכנזית	6	ירושלם	20	44	10	13	50	3	מקשינאוו	קשינאוו	אשכנזית	אשכנזית
24	יחיא כהן	41	תימני	6	ירושלם	4	32	10	13	53	10	מתימן	סאנא	ערבית	עיברית
25	סלם טביב	40	תימני	6	ירושלם	4	30	10	13	27	10	מתימן	סאנא	ערבית	עיברית
26	מרדכי לעוערמאן	15	אשכנזית	1	ירושלם	½	—	10	13	—	—	—	ירושלם	אשכנזית	אשכנזית
27	צבי הירש קאוויץ	16	אשכנזית	1	ירושלם	¾	—	10	13	—	—	—	ירושלם	אשכנזית	אשכנזית
28	יחיאל מיכל יצקבזאהן	17	אשכנזית	1	ירושלם	¾	—	10	13	—	—	—	ירושלם	אשכנזית	אשכנזית

דפוס משה לונץ M. Lunz Jerusalem

29	מאיר אנ׳אמי	28	מרוקי	3	ירושלם	16	80	10	10	70	18	מפרס	בפרס	עברית	עיברית
30	יהודה ליב שפטצר	23	אשכנזי	3	ירושלם	10	60	10	10	70		—	ירושלים	זרגון	עיברית, זרגון
31	אברהם שמאמער	41	אשכנזי	6	ירושלם	12	45	10	10	80	22	מרעשבורג	מרעשבורג	זרגון	עיברית, זרגון
32	בן ציון לילענטהל	20	אשכנזי	4	ירושלם	6	40	10	10	50			ירושלם	זרגון	עיברית, זרגון
33	סלם נרף	21	תימני	1	ירושלם	8	40	10	10	20	13	סנאה	סנאה	עברית	עיברית
34	נתן לאווסקי	19	אשכנזי	2	ירושלם	3	25	10	10	30			ירושלם	זרגון	עיברית, זרגון
35	יחיאל ווערקער	20	אשכנזי	2	ירושלם	1⅓	20	10	10	25			ירושלם	זרגון	עיברית, זרגון
36	שמואל נרינבוים	18	אשכנזי	1	ירושלם	3	46	10	10	20			ירושלם	זרגון	עיברית, זרגון
37	ראובן אסרוסקי	15	אשכנזי	1	ירושלם	2	20	10	10	15			ירושלם	זרגון	זרגון
38	חיים שנרלים	16	אשכנזי	1	ירושלם	1⅓	17	10	10	10			ירושלם	זרגון	זרגון

[1] עיין ההערות לטבלא זו, להלן בעמ׳ 173.

מספר סידורי	שם המועמד ומשפחתו	גיל	הדתה	מספר שנות לימוד	אימה למד המלאכת	מספר שנות לימוד	מספר שנות לימוד מראנק	מספר שנות לימוד	מספר שנות לימוד מראנק	מספר שנות לימוד	מספר שנות לימוד מראנק	מאין בא	מקום מולדתו	באיזה שפה מדבר	באיזה שפה כותב
	ש מ ו א ל צ ו ק ע ר מ א ן S. Zuckerman Jerusalem														
39	מרדכי כהן מאלאפער	24	אשכנזית	5	בירושלם	10	90	10	100				בירושלם	אשכנזית	אשכנזית, עברית
40	בנימין שרואהן	26	אשכנזית	5	בירושלם	7	80	10	100				בירושלם	אשכנזית	אשכנזית ועברית
41	יוסף סרחי	27	ספרדית	3	בירושלם	12	60	10	80				בירושלם	ספרדית	ספרדית
42	יצחק ששון	30	ספרדי	5	בירושלם	13	45	10	55	18		סאלאניק	סאלאניק	ספרדית	ספרדית
43	מנדל ברוידל	20	אשכנזי	1	בירושלם	4	40	10	35			צפת	צפת	אשכנזית	אשכנזית
44	מרדכי בורלנד	21	אשכנזי	2	בירושלם	5	35	10	40				ירושלם	אשכנזית	אשכנזית
45	דוד קרויז	17	*	1	בירושלם	3	20	10	15				ירושלם	ערבית	ספרדית
46	מרדכי בר־ם שוחט	16	אשכנזי	1	בירושלם	2	10	10	10				ירושלם	אשכנזית	—
47	נפע שוארץ	14	אשכנזי	1	בירושלם	½	—	10		2		גאליציע	גאליציע	אשכנזית	אשכנזית
48	רפאל נאלדפאן	16	אשכנזי	1	בירושלם	½	—	10					ירושלם	אשכנזית	—
49	אשר סג־ל	16	אשכנזי	1	בירושלם	½	2	10	14			מצפת	בצפת	אשכנזית	אשכנזית
50	אהרן אצלוף	17	מוגראבי	1	בירושלם	5 חדשים	—	10	14				ירושלם	ספרדית	ספרדית
51	מיכל חזן	28	ספרדי	4	בירושלם	7	35	10	40				ירושלם	ספרדית	ספרדית
52	בן ציון מורחי	26	ספרדי	2	בירושלם	7	30	10	25				ירושלם	ספרדית	—
	ל י ב ו ש כ ה נ א E. L. Kohno Jerusalem														
53	אברהם שמואל כ־ץ	28	אשכנזי	5	בירושלם	13	100	10	110				ירושלם	אשכנזית	עברית ואשכנזית
54	גד זאלץ	23	אשכנזי	2	בירושלם	1	—	10	—	4		גאליציע	גאליציע	אשכנזית	אשכנזית
55	דוב בכר	27	ספרדי	1	בירושלם	15	45	10	45	20		סמכול	סמכול	ספרדית	ספרדית ועברית
56	אליהו גורדי	52	גורדי	3	בירושלם	4	28	10	30	7		גורג׳יסתן	גורג׳יסתן	גורג׳י	—
	[ש. י. שיריזלי] M. Schirisli Jerusalem														
56	בן ציון בכר	20	ספרדי	1	בירושלם	6	40	10	25				ירושלם	עברית, ספאניאל	עברית
57	מרדכי מורחי	18	ספרדי	1	בירושלם	5	30	10	20				ירושלם	ספאניאל, עיברית	עברית
58	אברהם ניסים	15	ספרדי	1	בירושלם	4	30	10	25				ירושלם	עיברית, ספאניאל	עיברית

* בנוף המבלא רשום כאן: „חצי אשכנזי וחצי מוגראבי", כי אמו היתה בת העדה המערבית.

הערות והארות לרשימת פועלי הדפוס

הערה כללית:

בנוף הטבלאות לא בא מספר מידורי לפני כל שם. קבעתי מספרים אלה לשם קביעת זהויים של הפועלים כשאני מדבר למטה על חלק מהם שהיו ידועים לי. לצומת תוספת סיור זה, השמטתי מנוף הטבלאות, מסיבה טכנית, עוד אחד של הערות שבא האחרון בכתב־היד, ואלו הן ההערות שהרשמתי לפי מספריהם המידוריים:

השמטות:

6) היא עובד במבונה; 7) מגלגל המכונה; 10) עדיין לא מקבל שכר, הוא אוכל אצל אביו; 12) עדיין לא מקבל שכר הוא איכל אצל אביו; 14) עדיין לא מקבל שכר הוא אוכל בבתי יתומים; 21) הוא מתבלבל בבית היתומים; 22—23) מלאכתו במכונה; 24—25) מגלגל אופן המבונה; 26) הוא לא גמר זמן לימוד המלאכה; 27) לא גמר עדיין זמן לימוד המלאכה; 28) לא גמר זמן למוד המלאכה, מתבלבל בבית היתומים; 31) מלאכתו במכונה; 40) מלאכתו במכונה; 47) היא לא מקבל שכר כי לא גמר זמן לימוד המלאכה; 48) לא גמר זמן לימוד המלאכה; 49) הוא מתבלבל בבית היתומים, לא גמר זמן לימוד המלאכה; 50) הוא לא גמר זמן לימוד המלאכה; 51—52) מגלגל אופן המבונה; 54) הוא לא גמר זמן לימוד המלאכה; 56) מגלגל אופן המבונה.

הערותי לטבלאות

1) עיין למעלה עמ' 124.

2) בנו של ר' ליב הורביץ חרט. גר בבית ישראל. לאחר זמן עבד בבית דפוסי כפועל מומחה לעיטורים. לאחר זמן נסע לאמריקה.

5) לאחר השביתה הראשונה היה שותפי לדפוס וכא אף על התהום בשטר השותפות שלנו (עיין לעיל בעמ' 144 ועמ' 157). לאחר ומן פרש לגמרי מהמקצוע.

11 התפרסם אח"כ כמפיר שביתה בדפוס לעוי ואחד הפועלים שלא מאנות פועלי הדפוס ירה בו ופצעו.

16) נכדו של ר' ישראל משקלוב, בעל „פאת השלחן". אביו של מר אליעזר נרובר (מספר 19 בטבלא זו), בעל דפוס סיני. עיין עליו לעיל עמ' 125.

17—18) הידש ליפשיץ היה אף הוא שותפנו לדפוס השותפים שלאחר השביתה. עיין על שניהם לעיל בעמ' 157, הערה 1.

19) בנו של ר' יהודה נרובער (מספר 16 בטבלא זו) בעל דפוס „סיני" ביום.

20) אף הוא בנו של ר' יהודה נרובר.

21) פרש מהמקצוע וחזר ללימודיו. גמר את בית המדרש למורים „עזרה" ופנה אחר כך להיראה. בתרע"ד נתקבל כמורה בת"ת „תחכמוני", שבהנהלתו של מר מ. אילן. גם בהיותו מורה נשאר חובב את מקצוע הדפוס. סידר לבית הספר דפוס קטן שבו נדפס בהנהלתו עתון התלמידים „חברונו". היה גם מורה למלאכת הדפוס בבית־הספר. עם מותו ביום ל' בסיון תש"ג, חיפלה הנהלת בית־הספר את הדפוס. 22) עיין עליו לעיל עמ' 126.

29) הוא המדפיס ר' רפאל חיים מאיר הכהן, שנקרא אז מאיר עג'אמי, היה פועל ראשי ומנהל העבודה בדפוס לונץ. בשנת תרע"א קנה לעצמו דפוס שהנדילו במשך הזמן. כיום הוא ראש העדה הפרסית ובא־כוחה במוסדות הישוביים.

30) עלה ארצה עם אביו בשנת תר"ם בערך. אביו היה שומט. ריי"ל נסע לחו"ל ובחזרו לארץ הביא עמו דפוס ושיתף עמו כמה פועלים וקראו לדפוס בשם „דפוס הפועלים". פרש ממנו ועבר לעבור בדפוס מיסס נטלינג. אחר כך קנה שוב דפוס עם כמה פועלים וקראוהו בשם „דפוס ארץ־ישראל". יצא גם מכאן ויסד עם כמה שותפים אחרים דפוס חדש בשם „דפוס הספר". אנכי לדפוס זה הייתי שותף גם אני זמן קצר.

31) ר' אברהם בהר' ר' בנימין עלה לארץ ביחד עם הוריו בשנת תר"ל בערך. אביו היה רב כאוננריה. בנו ר' יהושע שטמפר עלה לארץ ברגל דרך תורכיה. אחד ממיסדי פתח־תקוה.

32) היה גיסי, בנו יחידו של ר' משה לילינטהאל. עיין עליו לעיל עמ' 78.

34) נתן לאוסקי, בנו של ר' יוסף לומזה. בא לירושלם בשנת תרמ"ח בערך. היה גיסו של ר' י. ל. שכסר (מספר 30 בסבלא זו).

35) ר' יחיאל ורקה, המדפיס הידוע כיום. קנה לאחר המלחמה העולמית הראשונה את דפוס לונץ ושינה את שמו ל„דפוס העברי". (עיין עליו לעיל עמ' 128).

39) בנו של ר' יעקב מוכר חלב. נחשב כפועל ראשי בדפוס צוקרמן ומימחה בסדר־ניקוד. היה נבר אלים ומפורסם כגבור. בפרוץ שביתת פועלי הדפוס השניה בשנת תרס"ט, היה הוא מראשי המדברים. (עיין עליו לעיל עמ' 162).

40) בנו של ר' יעקב שרהזואהן (ר' יעקב ר' לייזשק'ס). עיין עליו לעיל בעמ' 169 בהערה 1. היה חתנו של ר' שמואל צוקרמן, ולאחר חתונתו למד אצל חותנו את מקצוע הדפוס כמכונן. לאחר זמן נסע לאמריקה. היה גם בעל תפילה כאביו.

41) ר' יוסף פרחי היה חתנו של הרה"ג ר' יצחק דסה, אחד מגבאי „משגב לדך".

45) ר' דוד בר' שמואל קרויז, בנו של ר' יוסף משה, סופר כולל אונגרן. ר' שמואל היה יליד ארץ־ישראל. לקח לו אשה מערבית (מיגראבית) עשירה ממשפחת אעלוף.

46) אביו ר' משה פרנקנטאל שוחט, בא לארץ בשנת תר"ך בערך. היה תלמיד חכם גדול, חריף ושו"ב דמתא. חתנו של הרב ר' ישעיה אורינשטיין.

53) עיין עליו למעלה עמ' 132.

54) חתנו של המדפיס ר' שמואל צוקרמן. לקח את בתו האלמנה. עלה לארץ בערך בתר"נ.

בני בכורי נכנס למצוות

באותם הימים גרתי ב„ימין משה" בשני חדרים בינונים, בחצרו של הרב ר' בן־ציון יאדלר. היו לי אז שלושה בנים ובת אחת. בני הבכור, נפתלי הערץ, על שם אאמו"ר ז"ל. בתי חוה אהובה, שנקראה על שם אם־אמה. חוה ליבע, אשתו של ר' אליעזר שו"ב. אגב: כשאשתי היתה עדין בהריונה היתה כבר אשה זו קרוב לתשעים ובאה לאשתי ואמרה לה: את הרה ויולדת בת וקצוני שתקראי לה בשמי חוה ליבע. וכן עשינו. והיא אהבה את בתי במאד. זקנה זו עוד חיתה אחר־כך כמה שנים. אחרי חוה אהובה נולדו לי עוד שני בנים אלעזר בנימין ומרדכי ישראל.

שם מלאו לבני נפתלי הערץ שלוש עשרה שנה, וכבית החלו ההכנות לקראת הגיגת הבר־מצוה. את הדרשה הכין לו בני בעצמו. ידידי הרב הגאון ר' בן־ציון קואינקה זצ"ל ו. המו"ל של העתון התורני „המאסף". הזמינו לביתי והעמיד לרשותו ספריתו הגדולה ובני עשה שעות על גבי שעות עד שהכין לו דרשה נאה ביותר. במשך כל יום הבר מצוה, המה הבית ממבקרים. באו רבני העיר וחכמיה. סוחרים וידידים שונים. פעמים ערכנו אז סעודת מצוה גדולה, שעשרות אנשים השתתפו בה.

הגאון רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל

בין כל הרבנים שהשתתפו בחגיגת הבר־מצוה, הופתעתי לביקורו הפתאומי של הגרי"ח זוננפלד. עם בואו נמצאתי במצב לא נעים ביותר. כי ידעתי את חולשתו

---

1 היה חבר המועצה של הסתדרות המזרחי וראב"ד של עדת הספרדים בירושלם וחבר הרבנות הראשית בידושת"ו.

הרבה ולא רציתי להטרידו ביותר ולא הזמנתיו. אבל הוא ידע את יום הכר מצוה מפנקסו שרשם לו כו את יום הולדתו. כי כמו שהזכרתי כבר היה גם המוהל אצל בני והוא היה רושם לו כל חגיגת מצוה ובא להשתתף בה. עניו גדול היה זה האיש. היה מוחל על כבודו. וזוכרני, אגב, דבר שראיתי בעיני, כי כשהיה מבקר אצל מרן הגרש"ס היה מנשק את ידו בהכנעה והגרש"ס זצ"ל היה מושך אמנם ידו לאחור, כי לא היתה דעתו נוחה מזה. אבל הרה"ג ריח"ז היה רואה כל תלמיד חכם כאילו היה גדול ממנו וביחוד כשהמדובר הוא במרן הגרש"ס וצ"ל.

בימי החגים, ביחוד בחג הסוכות, היה נוהג הגרי"ח לחזור על פתחי המתפללים אתו בביהכ"נ רבתי מחסה ולברכם בברכת החג. עניו גדול היה ומוחל תמיד על כבודו. וזוכרני פעם כשגבאי בית הכנסת שכח לקרוא לו לתורה משך ששה שבועות ניגש לגבאי ואמר כי עתה חש הוא שעליו לפשפש במעשיו כיון שעברו עליו ששה שבועות ולא עלה לתורה.

כאמור, היה עניו ומוחל על כבודו, אבל כשהגיעו הדברים לכבוד התורה היה קנאי גדול ולא ויתר על קוצו של יו"ד. וזוכרני כי בהיותי בחו"ל בפעם הראשונה, בשנת תרנ"ט, ביקרתי אצל חברו וידידו הרה"ג ר' אבא פיסקל, הגאב"ד דעיר סאסרעגען במדינת טרנסילבניה סיפר לי, כי כשלמד ביחד עם הרה"ג ריי"ח זוננפלד אצל ה"כתב סופר", ויצא אהו בשבת מבית הכנסת ועברו ליד חנות יהודית והנה הרגיש הריי"ח כי המוכר מוציא סחורה מדלת אחורית. החל לצעוק בכל כוחו, שרפה, שרפה. לשמע צעקותיו התאסף קהל רב ושאלוהו היכן השרפה, ויען להם הגריי"ח, וכי יש שרפה יותר גדולה מזו בבית ישראל, יהודי עומד ומוכר בשבת בפרהסיה.

על דרך עניוותו התמימה של הגריי"ח, סיפר לי שוב חברו הנ"ל, כי לאחר שחלה שלח להגריי"ח כמה כהרים וביקש ממנו שיתפלל בעדו. לאחר זמן מועט קיבל אגרת מהגריי"ח זבה הוא שואל ממנו מה לעשות עם עשרים הכתרים. הוא אינו מקבל כסף משום אדם וגם אין לו צורך בכסף, ואם הוא מסכים יוכל למסרם לכולל. אחרת יחזירם לו בשלמותם. ואשר לבקשתו כי יתפלל בעדו, הנה יש לו. להגריי"ח. בקשה מהרה"ג ר' אבא, כי הוא עצמו זקוק לרחמי שמים והוא שולח לו שמו המלא ושם אמו ויואיל הוא להתפלל בעדו כי גדולה תפילתו.

לא שבחים חפץ אני להגיד אחרי הגריי"ח ואף לא להספידו, אך מסרתי אגב כמה שיחות חולין של ת"ח.

וקודם שאני מסיים דברי עליו אזכיר את מימרתו הידועה כשנשאל על ידי הועדה האמריקאנית מה דעתו בענין א"י, הלא היא כה קטנה, ואיך תוכל להכיל בקרבה את כל היהודים. ענה הגריי"ח: "התגיד אם לפרי בטנה צר לי המקום בשבילך"?

הרז"א שחור ז"ל

בשכנותי גר אז אדם יקר אחד מבוני השכונה, הרה"ג ר' זאב וואלף שחור. סוחר מפורסם ותלמיד חכם גדול ובו נתקיימה באמת תורה וגדולה במקום אחד. הוא היה גם מגיד שעור בבית הכנסת של האשכנזים. בשעורין היו משתתפים כל בני השכונה, מהצעירים ועד הזקנים. שעוריו בחברת ש"ס היו עמוקים מאד ועם זה מוסברים בפשטות. עסקן צבורי שדעתו היתה נשמעת בכל התחומים וכל גדולי הרבנים היו מכבדים אותו. נפטר בשנת ה־72 לחייו.

אחד מבניו הוא ידידי הרה"ג איש האשכולות, צנא מלא ספרא מה"ר משה ליב שחור שליט"א, תלמיד־חכם נחבא אל הכלים. הוא דורש לעתים בשבתות בבית הכנסת „משכן יעקב וישראל" בשכונת אחוה, ופיו מפיק אז מרגליות. ברא כרעיה דאבוה.

פרק שנים־עשר

אגודת אחוה *

ועשו כולם אגודה אחת — חבלי לידה — „אחוה" וגאוני עולם — „אחוה" תחת שבט הבקורת — ולגדל ויריעה — חידוש נעורים — מציב גבול אלמנה — „אחוה" ואפ"ק — לקראת הבאות — נחשונית — שאר המשתכנים — ה„מזרחי" — בית הכנסת באחוה — בפרוס המלחמה

ועשו כולם אגודה אחת

ואהבת לרעך במוך. מה דעלך סני לחברך לא תעביד. הרי מצוה זו היא בעצם מקור חיותה של היהדות. הרי היא מקפלת בתוכה את כל התורה כולה. כל יהודי מצווה על כך וכל שומר מצוה מקיימה בכל גופו ונפשו ולא יהא כל חידוש ברבר אם יבוא יהודי או צבור ויכריז על עצמו כי הוא קיבל עליו לקיים מצוה זו ביתר דבקות. ובכל זאת ראה זה חדש: קמו באותם הימים אברכים צעירים ועשו להם אגודה אחת וחרתו על דגלם את הפסוק „ואהבת לרעך במוך" והיה בזה כן מן החדש. „אחוה" הוא שמה של אותה אגודה. עצם הרעיון כבר מובע במלה קלילה זו. את לצרה יולד. אנשים צעירים שהתלבטו בחייהם למצוא מחיתם והיו זקוקים עדיין למשען ולסעד מצאו בחברים לדעה שכולם נתכנסו ביחד כדי להתאמן באהבת אחים ולעזור איש לרעהו בעת צרה. האגודה „אחוה" שמשה להם בעצם כעין פרוזדור, בבחינת בית ספר שבו ילמדו למעשה את העזרה והאחוה איש לרעהו. לגבי דידם לא סגי מה דסני עלך לחברך לא תעביד. לגבם לא השלילה היא הקובעת. אלא החיוב. לא די בזה שלא תעשה רע לחברך, אלא כדי לקיים מצוה גדולה זו, אפשר אך ורק על ידי הפעלת החיוב של ואהבת לרעך במוך. כל אחד באגודה חייב לראות את חברו כאח. יש תחילה לרכז את האחים ולאמנם לקראת האחוה הגדולה. אבל אהבת אחים זו יש להרחיב את"כ גם בין כל חברי האגודה ואף ליותר מזה. יש גם לפרוץ מחוץ לכחליה ומעל למסגרת חבריה. „בית ספר" זה ששמו „אחוה" צריך לשמש לכעין כור מבחן לרגש הרעות והאחוה שבין כל יהודי לחכרו. יש להעביר את האחוה גם אל כלל ישראל וכך על ידי פיתוח רעיונות אלה נוסדה אחוה.

אבל לשם האמת יש לקבוע את הדברים ולהעמידם באורם הנכון. אחוה בעצם

* אני מביא כזה את הפרק כולו על אחוה, לפי זכרונותי, שנדפס ב„ספר־האחוה", ליובל החמשים של אגודת אחוה העולמית, ירושלם תש"ז, עמ' 169. הדברים באים כאן בשינויים קלים, בי יד העורך לא נגעה כאן בחומר זה.

נוסדה כבר בשנת תרנ"ה. אני עמדתי אז עדיין מחוץ למסגרתה. בהתענינות ובהתפלאות כאחת הייתי עוקב אחרי אגודה זו וחבריה, שאגב רק ממסירותם הרבה והמופתית של האחד להבירו עמדתי על כך כי חברים הם לאגודה זו ואשר מטעמים שונים אין שמות חבריה מתפרסמים. באותם הימים ואני עוד אברך צעיר הייתי ואחוה גם היא היתה עדיין בראשית צעדיה. לא בדקו או עדיין בציציות של הבאים לחסות בה ועוד טרם הכנתי את עצמי להכנס בה כאח, ואך כמסתכל מן הצד הייתי.

חבלי לידה

יום חורף, בחוץ משתולל הרוח והומה, ובבית שולט הקור שלטון בלי מצרים, אין במה להסיק את החדר שבו אני דר, והחדר גדול לפי המידה של היום. אחד מחדרי "בתי מחסה" שבעיר העתיקה. השם "בתי מחסה" כשלעצמו יש בו כבר צלצול מה, הרי שם זה היה או, באותם הימים שאני מדבר עליהם, לפני כיובל שנים, יותר משם פרבר, או סתם שכונה, זה היה דופק החיים של עיר הקודש, אך לא על כך רצוני לספר עתה, על "בתי מחסה" הקדשתי לעיל פרק מיוחד [1].

בשכנותי גר או ר' משה שמואל שעהנבוים ז"ל, מי שהיה אח"כ חברי ושותפי יותר מחצי יובל שנים, בבית הדפוס "מוריה", ובהוצאת העתון היומי "מוריה". ששיקף אז את חיי הישוב הישן והחדש בארץ ובירושלם במיוחד. אבל זוכרני באותם הימים ושכני זה חלה בדלקת הריאות, והנה ראה פלא: אברך נפל למשכב ומבקריו רבים מיום ליום, או יותר נכון מערב לערב ואלה הבאים לקיים בו את מצות ביקור חולים, באים בהשקט ובהחבא ודוקא בשעות הערב המאוחרות, לבל תשורם עין זר. ובודאי יש דברים בגו. בלבי מתגנב הרעיון, אולי שכני זה חבר גם הוא לאותה חברה שנוסדה לא מזמן — והרי מבקריו אלה נוהגים בו באמת מנהג אחים — ובכן גם הוא חבר לאגודת "אחוה" — האמנם?! ואולי משום כך הרבה לאחר לביתו בימים האחרונים? ואז גמלה בלבי ההחלטה: עלי לעקוב מקרוב יותר מה טיבה של אגודה זו, ובראשונה עלי לראות מי הם חבריה...

עכרו כמה ימים והשתוממותי גדלה יותר: מחלתו גברה והיה הכרח להעבירו לביקור חולים, וראה זה פלא — לא סתם סבלים בני בלי שם, היו נושאי האלונקה. אחרי ר' מנחם שעהנבוים, אחיו של החולה, צועדים בצעדים אטיים וכטוחים זה אחר זה, ר' מרדכי אורשביץ [2], הרב ר' יצחק נחום לעווי [3], ר' ליב לפשיץ [4] ור' גבריאל

---

1 עיין לעיל עמ' 60.

2 היה נגר. היגר לאמריקה ושם נמנה בין האחים של הלשכה בניו־יורק. בסוף ימיו חזר לארץ ונפטר בירושלם.

3 עיין עליו לעיל עמ' 129.

4 בנו של ר' עקיבא מלמד, תלמיד־חכם ועסקן ציבורי, נבחרי דחברה־קדישא שנים רבות. עיין עליו גם לעיל בעמ' 29.

גבריאלוביץ[1] ועוד כמה יהודים נשואי פנים ומחשובי העיר שלא הכרתי אותם. כל אלה שהיו מביאי האלונקה נכנסו לחדר החולה. שהו שם שעה קלה ויצאו כשכידיהם האלונקה עם החולה והעבירוהו לביקור חולים.

ובבתי מחסה נסתערו הרוחות והדעות נתפלגו: היו פנים לכאן ולכאן. יש ואמרו: אהבת אחים כזאת. מסירות כזו. אין לראותה אפילו בין קרובים קרבת משפחה. ואשרי חלקם. אך יש והביטו באגודה ובחבריה בעין רעה. הקנאה והקנאות גברו. ירושלם עמדה בסימן הפליאה: מה רצונם של אברכים אלה? לשם מה התאחדו? ולמה הסודיות והערפליות? איגודם אינו בודאי בבחינת „ועשו כולם אגודה אחת"... ואין לעבור לסדר היום. יש להרעיש עליהם את העיר והמוניה.

וככל שגברה הפליאה והערפליות מסביב לאגודה זו של אברכי ירושלם, כן עצמו ההתלחשויות וההסתודדויות וכן גבר הרינון אחר מעשיהם. לא עברו הרבה ימים והדברים הגיעו עד ל„חלונות הגבוהים" ועל רבני ירושלם היה להגיד את דברם.

בינתיים אירע עוד מאורע. שהאברכים הללו הסעירו עליהם את הרוחות בימיב ההם. מעשה באברך אחד, הרב אהרן יונתן שפירא, בחור חמד ובן־טובים מאחת הישיבות דליטא. שנקלע לירושלם ונמנה ג"כ בחבר לאגודה זו. הוא לקח את בתו של ר' זלמן סלומון[2] וחלה במחלה קשה זמן קצר לאחר חתונתו. והרופאים ציוו להעבירו מצרימה. וזאת לדעת: רופאים מומחים שהציבור יתן בהם אימון לא היו עדיין בארץ ובתי־חולים מודרניים על אחת כמה וכמה. לנסוע למצרים עלה הון, ומנין יוקחו הוצאות הדרך, והאברך הוא הסר אונים ואף למשפחת אשתו אין כל אמצעים. גב ההעברה אינה מן הדברים הקלים. החולה זקוק לטיפול בדרך ומי ידאג לכך. היכן יימצא האח המסור שיקבל עליו מעמסה זו. למסרו בידי אשה. אף אם היא אשתו. סכנה כרוכה בכך.

בעיר שוב מתלחשים: מי בהתפעלות ומי בהצרצה ואחר מוסר לחברו — המכיר אתה את ר' מנחם שנבוים, נכדו של ר' מאיר פאסטער[3], העובד אצל המדפיס ר' שמואל צוקרמן? הוא קיבל עליו את כל הטורח הרב לטפל בהעברת התנו של ד"ז סלומון. שלא על מנת לקבל פרס. וחברו עונה לו בניצוח: ומה פלא בדבר — שניהם בודאי „אחוה"ניקס. (כלומר חברי אגודת „אחוה") — ומכיון שהמלת „אחוה" נזרקה בשיחה נסתתמו כל הפליאות.

ואל יהא הדבר קל בעיניכם. תארו לעצמכם לרגע את ירושלם לפני יובל שנים. הפרנסה אינה מצויה בשפע ובשאדם קונה לו אחיזה במקום עבודה אחד ייאחז בו בצפרניו ושוב לא יניחנו על נקלה. אלא אם כן יפוטר משם בעל כרחו.

---

1 בנו של ר' ליב רוקח, הרוקח המופלם הראשון בירושלם, ונכד הרב הגאון ר' אליעזר דן גבריאלוביץ, ראש ישיבת „עץ חיים".

2 נכדו של ר' מרדכי צורף סלומון.

3 עיין לעיל עמ' 64.

ומן הסתם אין אדם דש בפרנסת ביתו אלא אם כן כפו עליו את הדבר ומה אירע לו לר׳ מנחם דנן, שעזב את אשתו ובניו ונטפל לו לחולה זה? ועל כך היתה רק מלה אחת קלילה ו„אחוה" שמה, שבפניה נסתתמו כל הפליאות.

וההוצאות — לא אלאה אתכם בדברים ואגלה לכם בקיצור: קם „אח", חבר האגודה ומישכן את תכשיטי אשתו[1] והשני הוסיף נופך משלו והשלישי גם הוא לא טמן ידו בצלחת והכסף הומצא תוך יומיים שלושה. ושניהם, החולה ואחיו הפליגו בספינה מצרימה.

כן היתה „אחוה" בראשית צעדיה. מי שקיים אותה בגופו ומי בממונו והיו גם שגרסו: אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך. ואחד מאלה האחרונים היה יהודי יקר, ר׳ לייב ליפשיץ, אח מסור, שקם באחד הימים, שבועים לאחר שהזוג נסע, (ודרך אגב יש לציין כאן כי האניות הפליגו אז למצרים רק אחת לשבועים), ולקח עמו מטוב הארץ ומיינותיה המשומרים להוריד מנחה ל„אח" החולה מצרימה.

„אחוה" ובאוני עולם

בירושלם גבר הרינון יותר ויותר, והדברים הגיעו עד הגאון מוהרי״ל דיסקין זצ״ל. המרננים אכלו קורצא בפניו וסיפרו לו כי קמה אגודה חשאית של כמה אברכים צעירים, ולא מנחותי דרגא, אלא מהמשפחות היותר מיוחסות, ואין לעבור על כך בשתיקה. כל עוד שאגודה זו לא הכתה שרשים עמוקים יקל הדבר לעקרה.

דבר ההלשנה עשה לו כנפים בעיר והיה לשיחת רבים. הכל שאלו — מה ענה הגה״צ מהרי״ל דיסקין על כך. ומה תהיה הגבתו? היקבל לידיו את חקירת הענין או יסרב? — אלה היו השאלות שהיו תלויות בחלל האויר. והכל חיכה לתשובה.

וסוף דבר היה כי הרה״ג הצדיק רבי שלמה זלמן לעווי (הנודע בשם ר׳ זלמן ר׳ נחום׳ס) זצ״ל, נבחר לבדוק את תקנות האגודה.

מעניין כאן להביא קטע מזכרונותיו של אחד מראשוני אחוה ונשיאיה, ה״ר זלמן הלוי סולוביציג[2] ז״ל, ואלה דבריו:

> עברו כשלושה חדשים והנה קול ענות אנחנו שומעים. קפץ רוגזו של השטן הנוחר בירושלים. הרינה עברה במחנה כי נוצרה בירושלים חברה תשאית, הסמויה מן העין, ומי יודע את הסמון בה. וכבר נמצאו אנשים שהעלו אכף (אכף להי״ר) בעיני אנשים תמימים, וגם מצאו אילן גדול להתלות בו, והם הביאו את ענינו לפני הגאון הגדול הצדיק והחסיד מוהרי״ר יהושע ליב דיסקין זצוק״ל. והוא בצדקתו חסידותו ותמימותו שהו באמת ובתמים מפני כל יציר חרש שנוצר בירושלים באותם הימים, וביחוד מפני דבר הסמוי מן העין, הוא גם הקשיב לעצת האנשים, ואנחנו נמצאנו או במצב קשה, ובמעט שאמרנו לחדול מכל פעולה.

---

1 היה זה ר׳ לייב בר׳ יעקב שרהזון, הנקרא בשם „ר׳ יעקב ר׳ לוישקעס", על שם גיסו הרה״ג ר׳ לוישקע, (אליעזר זן רלב״ג, גברילוביץ), חתן ר׳ יהוסף שוואַרץ, בעל „תבואות הארץ".

2 הובאו ב„ספר האחוה" הנ״ל, עמ׳ 147.

אחרי ישוב־דעת רב החלטנו לפנות להמרא דאתרא כתקופה ההיא, הוא הגאון מוהר״ר שמואל סלנט זצוק״ל, לשמוע את הוות דעתו הפקחית ולבקש ממנו שינהג אותנו בעצתו הטובה. תשובתו היתה קצרה ואופיונית: ילדיי אני יודע את כל אחד מכם, ואני מביר גם את הוריכם המפורסמים לשלומי אמוני ישראל. בטוח אני שלא תצא ח״ו תקלה מתחת ידיכם. רחש לבכם דבר טוב, ואת מחשבתכם הטובה הוצאתם לפעולה. אמנם פעולתכם היא חדשה בארצנו הק׳, אבל מעשי מתנגדיכם, אשר מסבעם להביט בעין רעה על כל דבר נוצר, הם דבר שאינו חדש אצלנו. אל תרהו ואל תפחדו, ולבו בכוחכם זה להושיע את בנינו ואת צירנו. בהפרדנו ממנו לוה אותנו בדרכנו וברך אותנו בברכת „יהי נעם ה׳ עליכם ומעשה ידיכם יבונן״. והוסיף בבדיחותא: פסוק זה ישמש לכם סגולה לגרש את השטן. אנחנו קבלנו אז את ברכת נאון זמננו זה, וקבענו אותה בפתיחת ונעילת אספותינו הכלליות.

„אחוה״ תחת שבט הבקורת

הפגישה נתקיימה בלשכת האגודה שהיתה או בחצר עמיאל על יד מגרש הרוסים[1]. מיד בפגישה הראשונה נקבע כי המבקר לא יפרסם ברבים את תקנות האגודה שצריכות להשאר גם להבא בבחינת סוד למי שאינו חבר האגודה. וכן אין לגלות ברבים את שמות חברי האגודה. נפתחו בפני המבקר כל ספרי התברה ותקנותיה וגם רשימת חבריה. לאחר שעבר על כל ספרי הכתב הגיע גם תורה של שיחה שבעל־פה ובאותה שיחה קיבל מפי נשיא הכבוד רבי זלמן סולוביצ׳יק זצ״ל, את כל ההסברים על פעולות האחוה של האגודה שחבריה מתחנכים בקיום אותה מצוה גדולה של „ואהבת לרעך כמוך״. ומכאן לא רחוקה הדרך של אהבת כלל ישראל. לאחר שיחה מוסברת זו כתב הרה״צ ר׳ שלמה זלמן לעווי זצ״ל בפנקס הפרוטוקולים: „יהא חלקי עמכם״.

דלדול וירידה

לאחר בקורת זו שקטו הרוחות ונדמה היה כי האגודה תשגשג עכשיו, לאחר שהוסרו כל המעצורים שהצרו את רגלה. ואמנם חברים חדשים נוספו ובאגודה עצמה לא הורגש כל זעזוע. אבל עברו כמה שנים וסימני רקבון התחילו פועלים עתה מבפנים יותר מאשר כוחות ניגוד מבחוץ. אלה שפעלו תחילה את פעולתם מבחוץ וזרעו שם את זרע הפירוד הצליחו לחדור גם לתוך כתלי האגודה, כי כל מי שרק קיבל עליו את עיקרי האגודה נתקבל מיד כחבר לה, מבלי לבדוק בציציותיו. כך חדרו במשך השנים הראשונות הרבה מאלה שכל כוונתם היתה מלכתחילה לחדור פנימה ולהרוס את האגודה. וכשהשטן התחיל מרקד בין החברים והפריד בין אחים לאחים, גברו הקנאה והתחרות אף בין כתלי האגודה והאחים הנאמנים החלו להתרחק ממנה. ולא עברו ימים רבים והיא נתפוררה לגמרי וחדלה לפעול בגוף מרכזי. האחים עקרו

1 באותה חצר היה אחר־כך בית־היתומים דיסקין, עד שעבר לבנינו הגדול מחוץ לעיר. כעת נמצאים באותה חצר משרדי העליה של הממשלה.

רגלם מהלשכה וזו נסגרה לגמרי ורק גחלת לוחשת אחת, בבחינת פנקסי התקנות והפרוטוקולים של האגודה, נשארה בידי המנוח ר' זלמן סולוביציק והוא שמר עליה שהיתה כאילו מונחת ברמץ, שלא תכבה לגמרי עד בוא זמנה שוב להבהב ולהתלקח מחדש.

חידוש נעורים

הלשכה נסגרה. נתפרדה החבילה והאחים נתרחקו איש מרעהו, אבל בלב כל אחד מהוותיקים עוד לחשה הגחלת ורק חסר היה הזיק שיציית אותה מחדש וילבה אותה לשלהבת־אחים נאמנה. והניצוץ הזה בא סוף־סוף. באחד הימים של שנת תרס"ב והלשכה של יפו החלה להתענין בגורל אחותה הבכירה להקימה מחדש. כהשפעתה החלו האחים הותיקים להוועד שוב, ולנסות ליצור את האגודה שנית. שבעה אחים היו אלה שהטילו על שכמם את העול הכבד של קימום האגודה והם: ר' זלמן סולוביצ'יק, ר' יעקב משיוף, ר' יחזקאל שימונוביץ, האחים ר' משה שמואל ור' מנחם שנבוים ור' יוסף שו"ב, זכרם לברכה, ויבדלח"ט ר' אלתר דוב וישנצקי הי"ו. אלה חזרו אחר עוד שלושה אחים, למען השלים לפחות כדי מנין, אבל הדבר לא עלה בידם, כי בדקו כבר מעתה ביותר, בכדי שלא יחזרו חבלי הלידה הראשונים. לחידוש הלשכה נצטרפו אז משום כך שלושה אחים מיפו, באותו ערב לאחר שנתקדשה הלשכה זכינו להכנס כאחים לבוני האגודה ר' בן־ציון פודרובסקי ז"ל ונבדלח"ט הר' יעקב חיים מרגובסקי ואני. כך זכינו גם אנו לקחת חלקנו בהנחת הנרבבים הראשונים של הבנין הגדול העומד כיום לתפארת וקיבלנו עלינו להקים את האגודה ברוח האחוה האמיתית.

באותו ערב הוחלט בין השאר לבדוק מעתה כל חבר שיוצע להיות לנו לאח, ושלא להיכשל יותר באחים שאין חובם בברם. נבחר נשיא וסגן, וועד פועל שהוטל עליו להתאסף פעמיים בשבוע. לנשיא האגודה נבחר אז האח הנבבד ר' זלמן סולוביצ'יק, שזכה לשמש בכתר זה הרבה שנים ובימיו האחרונים הוכתר בנשיא הכבוד.

מציב נבול אלמנה

לאחר שבא הגיבוש בעבודת האגודה והייצוב בין האחים והידוקם של האחד לכל והכל לאחד, צץ הרעיון שיש גם להתרכז כאחים של משפחה גדולה אחת סביב בית־אב אחד ולקרב על ידי כך את לבות האחים גם בשטח, כי המרחק בין את למשנהו מביא לפירוד הלבבות. ולכן מה רחב אז הלב לקראת הרעיון שהשי"ת הכניס בתובנו לקום כאיש אחד ולהיות בפועל מבוני חרבות ירושלם.

ובין האחים נזרקה האימרה: יש למצוא שטח מתאים לא הרחק מן העיר, ולבנות שכונה מרכזית אשר תרכז בתוכה את אלה מן האחים שירצו להתנחל בארץ.

ומן הרעיון למעשה: נבחר מיד ועד מכין מבין האחים שהוטל עליו לטפל בכל השאלות, למן השגת הכסף ועד קניית הקרקע. כל נרשם להתנחל התחייב להכניס מיד 5 נאפוליונים כדמי קדימה לקניית המגרש. לא עבר זמן רב והושג המגרש שעליו עומדת כיום השכונה המרכזית „אחוה". נקנה אז שטח רחב של 10.000 אמות במחיר פרנק וחצי האמה. המגרש חולק לחלקות, או כמו שקראו לזה אז „נומערן".

רוחב כל חלקה 12 אמה וארכה — 25. על חלקות אלה שחולקו על פי גורל נבנו אחר כך הבתים בשלוש שורות מקבילות. חלקות אחדות נועדו מיד בשביל בית־כנסת ובשביל בית־ועד לאגודה. לקחנו גם בחשבון שהשכונה תוכל להתרחב ולקלוט בתוכה אחים חדשים על ידי קניית השטחים שמסביבנו. בין בעלי המגרשים היו הרבה שלא היו בעלי נתינות עותומנית. ונתקלנו בחוק שאין לרשום נחלאות אלא על שם נתינים עותומניים, והחלט משום כך לרשום את כל השכונה על שם האחים ר' יעקב משיוף ז"ל ויבדלח"ט ר' אלתר דב וישנצקי.

ואלה האחים שעלו על נחלותיהם:

1) הרב ר' משה בהרה"ג ר' יעקב אורינשטיין ז"ל, דור רביעי לילידי ירושלם, ר"מ ישיבת אוהל משה, תלמיד־חכם גדול מעורב בין הבריות. (עיין עליו לעיל עמ' 124).

2) ר' יוסף כה"ר אליהו גולדברג עלה לארץ ביחד עם הוריו בשנת תרמ"ה בערך ולמד כאן בישיבה. נשא לאשה את בתו של הרב ר' יעקב זולברשטיין, „בעל לשון קודש"[1]. לאחר חתונתו למד אצל ר' ליב רוקח גבריאולוביץ את מלאכת הרוקחות, נעשה לרוקח במאה שערים ונחשב לאחד המומחים כמקצוע. לאחר ביקור הארץ כידי האנגלים עבר לתל אביב והפך ל„יושב אוהל".

3) ר' יוסף ב"ר אבא בהרה"ג ר' שמעון דייטש[2], מתלמידי התת"ם סופר. היה שנים רבות שו"ב עיסות ברחוב היהודים בעיר העתיקה. אך לא מצא בה פרנסתו ולפני המלחמה העולמית הראשונה נדד לחו"ל לבקש מחית בני ביתו. חזר ארצה ושוב נסע ונפטר בגולה.

4) ר' אברהם האמבורגר בנו של הר"ר נטע צבי, נכדו של הר' ר' משה נובומסטא, תלמידו של החת"ם[3]. לא נבנס לשכונה ומגרשו ומכר לבית הכנסת.

5) ר' אברהם ב"ר יעקב הרשלר, נכדו של הרה"צ ר' אלימלך הרשלר. נודל ונתחנך בבית דודו הרה"ג ר' לייב דיין[4] הרשלר, שהיה חשוף בנים ל"ע. ר' אברהם היה בעל מאפיה בשכונת שער־הפינה, נשא לאשה את בתו של הרב ר' יוסף ריבלין, סופר ועד הכללי, הידוע. נפטר בימי המלחמה צעיר לימים. אחד מבניו, מר טורדוס הרשלר, הוא כיום פועל דפוס בת"א.

6) ר' יצחק וויים[5], סוחר ידוע לבגדים מוכנים, בנו של ר' יואל וויים.

7) ר' אלתר דוב ב"ר אר"י ליב וישנצקי, בא לירושלם עם הוריו בשנת תרמ"ז, מעיר קרומישוק. אביו היה עשיר מאד ומחשובי אותה עיר. בשעלה ארצה קנה מיד חצר בשכונת מאה שערים ונשחקע שם. את בנו יחידו, אלתר דוב, מסר ללמוד אצל הרה"ג ר' זרח ראקובר. וראוי הוא מלמד זה להקדיש כמה מלים לזכרו.

ר' זרח היה מלמד מיוחד במינו. לא קיבל יותר משש עד שמונה תלמידים, ולא לפחות מאשר לשלוש עד המש שנים, ומאושר היה האב שבנו נתקבל כחדרו של ר' זרח. דרך לימודו

---

1 עיין עליו למעלה, עמ' 47, הערה 1.
2 עיין לעיל עמ' 57 ו„התחם סופר ותלמידיו" מאת ש. הכהן וינגרטן, עמ' 91.
3 עיין עליו לעיל עמ' 34 הערה 2; „החת"ס ותלמידיו" לתיינגרטן, עמ' 101.
4 עיין עליו לעיל, עמ' 55 הערה 3, עמ' 82 ולהלן עמ' 188 ו־206.
5 עיין עליו לעיל עמ' 86 הערה 2.
6 עיין עליו לעיל עמ' 86 הערה 2.

של ר' זרח היה גם שונה מן הרגיל, כי המוסר היה גם כן חלק מורך לימודו.

ר' אלתר דב נשא לאשה את בתו של הר' יוסף ריבלין, סופר ועד הכללי הידוע, והוא הכניס אותו לסני ולפנים של העסקנות הציבורית. היה מזכיר בבית התבשיל הכללי שנוסד בשנת תרנ"ח על־ידי מרן הרה"ג ר' שמואל סלאנט זצ"ל וממוני הכוללים. לאחר פטירת חותנו ר' יוסף ריבלין, ותמנה במקומו למזכיר ועד הכללי ומשמש בתפקידו עד היום.

8) ר' מרדכי שפרברג הוא יליד ירושלם. אביו ר' ניידא היה אחד הראשונים שהניחו את היסוד למסחר היין בארץ. הראשון שקבע את המחל „וישאוהו במוט בשנים". הדריך את בניו בתורה. ר' מרדכי היה זמן מסוים בין תלמידיו של הרה"ג הצדיק ר' צבי מיכל שפירא זצ"ל. ממשיך במסחר היין של אביו ואף בניו ובני בניו אומנות אביהם בידם.

9) הרב ר' משה בהרה"ג ר' מנחל מונשטר, היה יליד רומניה ועלה לירושלם בערך בשנת תר"ל. היה הנאמן של הגרי"ל דיסקין זצ"ל ונחשב בין גדולי ירושלם, תקיף בדעתו, תלמיד־חכם גדול וחריף. למד כאן בכמה ישיבות ובעיקר קיבל את תלמודו בישיבת „אהל משה". כשמשפחתו גדלה ולא היה לו במה לפרנס את בני ביתו נדד לארצות הכרית ונתקבל שם לרב, אך תיבתו לארץ משכה אותו חזרה לבאן. בארץ לא רצה לעשות את התורה קרדום לחפור בה ועסק בכל מיני עבודות קשות. נעשה שותפו של ר' אברהם הרשלר במאפיה שלו בשער־הפינה, והיה מלוה את המחמר אחרי החמור עם הלחם לכל חנויות המכולת ולא חס על כבודו. אך כשהעסק לא הצליח, חזר שנית לתור"ל. נתקבל שוב כרב בעיר וויניפעק בקליפורניה וחיבר שם שני חלקים של ספרו הגדול „גנון והצילי" לתרץ כל קושיות רבי עקיבא איגר. חזר שוב לארץ ונפטר בירושלם. השאיר אחריו הרבה בתכ"יד והידושי תורה.

10) ר' יעקב חיים בר' יוסף דוב מרגובסקי עלה לארץ לבדו מסובלק בשנת תר"ן. עבר כפועל בכמה מושבות ובעיקר בעקרון, השתתף גם בשמירה. לאחר זמן העלה את הוריו לארץ. אביו היה תלמיד־חכם גדול והגרי"ל דיסקין קיבל אותו למלמד בכתה העליונה של בית היתומים. ר' יעקב חיים פתח לאחר התונתו סניף של „ברמל מורחי" במאה שערים. נעשה לאחד הפעילים בעסקנות הציבורית בירושלם, ובמיוחד באגודת „אחוה". בשנת תרע"א נסע לאמריקה לאחר שנכתר מפעם ועד העיר כשד"ר בשכיל „מושב זקנים". פעל בחו"ל גם בשכיל שאר המוסדות הירושלמיים. חזר ארצה לאחר מלחמת העולם הראשונה[1].

11) ר' יעקב זבולון ב"ר אפרים יצחק משיוף, מחסידי חב"ד, אבי זקנו ר' יושע החברוני עלה לאחר הריעש בצפת לחברון והיה הסיכן של שמרלינג מיפו[2]. ר' יעקב היה אדם בעל מרץ ואחד הפעילים בייסוד שכונת „אחוה". מת בצעירותו, בשנת תרע"ה והשאיר אחריו אלמנה ויתומים קטנים. אחיו הוא ר' שמואל משיוף, מנהל בית חולי הרוח בירושלם. (עיין על משפחת משיוף: „תולדות משפחת הרב מלאוי" למ"ש סלונים, עמ' 126).

12) ר' זלמן הלוי סולוביצינ בה"ר שמחה לונדונר. עלה לירושלם כערך בשנת תר"ל. היה ארם יקר, מקבל כל אדם בסבר פנים יפות. סמל האחוה והאצילות. מצעירותו היה מחובשי בית המדרש, וכשהרה"נ ר' מרדכי גימפל זצ"ל יסד את הישיבה ביהודיה קיבל גם ר' זלמן תורה מפיו. לאחר שלמד כמה שנים ביהודיה, חזר ירושלימה ונשא לאשה את בתו של ת"ח, אחר מכוניה של „מאה שערים", רבי משה צבי לעוינזון והתחיל ללמוד מלאכת הרוקחות אצל ר' לייב גברילוביץ[3], בבית המרקחת שלו ברחוב היהודים. נסע אחר כך לקושטא ועמר שם למכחן ברוקח וקיבל „דיפלומא". היה בעל נסיון רב ברוקחות וביקוריו התכופים עם הרופאים בבתי החולים, ביחוד בימי שכת ומועד, הפכוהו במשך הזמן ל„רופא לא מדופלם".

אנכ: רופאיה הראשונים של ירושלם היו זהירים מאד שלא לכתוב בשכת, ומשום כך היה הרוקח מלווה אותם לבית החולה, והרופא היה מוסר לרוקח בעל־פה את סממני הרפואות ואיפן ביצועם. דבר זה, קבלת הוראות מהרופא, אנכ־בדיקת החולה, הכשיר את הרוקחים לטפל בחולה גם כשהרופא לא היה מזדמן אותה שעה.

---

1 עיין עליו בתבים נבחרים לרבי דוד ילין, ח"א, עמ' 330.

2 עיין לעיל עמ' 23.

3 עיין עליו למעלה, עמ' 82, הערה 3; עיין גם זכרונות לר' יצחק שריון, עמ' 156.

ר' זלמן התמסר ראשו ורובו למלאכת הרוקחות, ובני ירושלם נתנו בו לעתים אימון יותר מאשר לרופא והיו מזמינים את ר' זלמן לעתים קרובות לבית החולה, בלי שום קבלת פרס.

לאחר המלחמה העולמית הראשונה, כשבאה האניה הראשונה „ולקן" עם צרכי אוכל מאמריקה, מונה ר' זלמן, בגלל ישרו וצדקתו, כמנהל לחלוקת המיצרכים. ומבאן הפך למנהל של מוסד הצדקה מטעם הועד הכללי. היה אדם בעל שכל ישר והבל היו פונים אליו לשאול בעצתו. נפטר ל' בסיון תש"ב והמיני ירושלם חילקו לו את כבודו האחרון בלוויה גדולה, בבמות ובאיכות, שנדירות כמוה בירושלם.

13) ר' בן ציון ב"ר נח פודרובסקי עלה ארצה עם אביו מרוסיה. מסור ונענה לזולת. היה נתין עיתומני ובימי המלחמה העולמית הראשונה נלקח לצבא ונפל בשדה המערכה. בנו מר דוד פודרובסקי פקיד בחברת „שמן", והחנו הוא מר מרדכי נטשטיין, מנהל וחבר בבית־החרושת פרומין בירושלם.

14) ר' ברוך בהרה"ח ר' אלימלך (מלך) פרלמן. ר' מלך הוא אבי משפחת פרלמן הידועה כיום. הוא יסד את „בית המסחר לחמרי ברזל מ[לך = אלימלך] פרלמן". בית המסחר היה תחילה בעיר העתיקה ולפני ששים שנה בערך פנה ר' מלך להגאון רבי שמואל סלאנט בשאלה אם יעביר את בית מסחרו מחיץ לעיר, כי לא היה או עדיין אף בית מסחר יהודי מחוץ לתומות. הגרש"ס ענהו בחיוב, עוודהו בצעדו זה ואף ברכהו: לך והצלח. ואכן נתקיימה ברכתו של מרן זצ"ל, בית המסחר הלך מחיל אל חיל. עוד בחייו מסר ר' מלך את בית מסחרו להנהלת בניו ר' ברוך ור' שלמה. כיום שייך בית המסחר לר' אליעזר פרלמן, בנו של ר' שלמה, שנכנס לעסק עוד בחיי ר' ברוך. ר' אליעזר פרלמן הוא עסקן ציבורי ומראשי המזרחי, חבר הנהלת ועד הקהילה הירושלמית. ר' ברוך נפטר בימי עלומיו ולא הספיק לבנות לו בית כשכונה ומגרשו נמכר.

15) ר' לייביש קופרשמיד ב"ר חיים סליתניק. אבי אביו ר' משה יוסף עלה לארץ מגליציה בערך בשנת תר"ל. היה הראשון שהקים בית־אריגה לטליתות, שקראו להם „טערקישה טליתים". הטליתות הללו היו נעשים על טהרת הקודש. מהגויה עד הציציה היה הכל נעשה לשמו. היו מדקדקים לעשות את הציציות מצמר של „ראשת הגז". בנה את ביתו באחוה ולא נכנס לשכונה וביתו נשכר לבית כנסת ארעי, עד אשר הוקם בית הכנסת הגדול „משכן יעקב וישראל".

16) ר' הלל ריבלין, בנו של ר' יוסף ריבלין, סופר ועד הכללי. גר כוירתו כמה שנים, אך נסחבך בשל כך בחובות ונאלץ למכור את הבית. חלה ונסע לווינה לשאול ברופאים. נפטר ומת.

17) ר' חיים בר' מנחם מנשה ריבלין נסע לאמריקה בשר"ד וישתקע שם. מבר את ביתו לר' יעקב מלומר והעביר את משפחתו לגולה.

18) ר' יחזקאל שימונוביץ בהרה"ג ר' יוסף בנימין שו"ב. ר' יוסף בנימין עלה ארצה בשנת תר"כ בערך, היה תלמיד־חכם גדול וחריף. מראשי השוחטים ומנדולי ירושלם ומעורב בין הבריות. גם ר' יחזקאל היה תלמיד־חכם ובעל תפילה. התפלל הרבה שנים בוספים בימים הנוראים בבית־הכנסת ב„אחוה" שלא על מנת לקבל פרס. היה לוקח את לבות השומעים בקולו הערב. התלהבותו בעת התפילה עברה כל נכול. קיים את הפסוק כל עצמותי תאמרנה. לאחר שגמר את תפילתו היו בגדיו רטיבים מזיעה ודמעות, ואף טליתו היתה רטובה כולה, כאילו נטבלה במים. ר' יחזקאל ביחד עם אחיו ר' יהודה היו בעלי בית־החרושת היחידי למצות. היו הראשונים שהביאו מכונות לאפיית המצות, והיו גם מהסוחרים בעלי־שם במסחר האתרוגים והשתדלו להפיץ בגולה את האתרוגים הארצישראליים. לאחר זמן נסע ר' יחזקאל לאמריקה ונפטר שם. הובא עליידי בניו וחתנו ר' זלמן וויים לקבורה בהר־הזיתים.

19) ר' משה שמואל שנבוים היה שותפי לרפוס משך 21 שנה. מובא סעמים רבות בספר זה [1].

20) ר' יצחק אלי' ב"ר יחזקאל שריון, היה מהסוחרים הראשונים במסחר הניר. כיום ממשיך בנו יחידו מר אהרן שריון במסחר אביו. על ר' יצחק שריון ראה בספרו „זכרונות", שנדפס בבית דפוסי בשנת תש"ב.

---

[1] עיין עליו במיוחד לעיל עמ' 64 הערה 2, ובמפתח השמות והענינים שבסוף הספר.

„אחוה" ואפ"ק

לאחר שנגמרה חלוקת החלקות החלה פרשת הבנין. כאן נתקלנו במחסור בכספים. היינו אברכים חדלי אמצעים, ומאין נקח את הכסף הדרוש לבנין השכונה. והנה הסכים בנק אפ"ק למסור לנו סך 2000 פראנק מכספי הקהק"ל בתורת הלואה לכל מחישב לזמן של עשר שנים ברבית של 6%. והודות לכך נגשנו מיד לבנין.

העבודה נמסרה להאח הר' אברהם המבורגר ולחותנו רב הפעלים הרב ר' יעקב מן ז"ל. הם היו אז הקבלנים הגדולים ביותר בירושלם. השכונה נבנתה בתכנית של דירות בינוניות בעלות שני חדרים גדולים כל דירה וחדרי שימוש. להנחה אבן היסוד הוזמנו מיקירי ירושלם ביניהם הרה"ג ר' לייב דיין ז"ל, שאגב, אחז היינו מתיעצים בכל דבר הקשה כי הוא היה ממיסדי שכונת בית ישראל ומבוניה. מתחת לאבן הפינה הונחה, כרגיל, בתוך בקבוק חתום מגילת קלף, כתובה וחתומה ע"י כל החברים [1].

לקראת הבאות

בשהתחיל הבנין היינו מתאספים ערב ערב לאחר העבודה לראות כל אחד בבנין ביתו. שם היינו מתפללים מנחה ומעריב ועם הוספת כל נדבך רחב הלב ושמח לקראת הבאות עת יעמדו הבנינים על תילם...

הגיע היום, וכמה בתים היו גמורים. אבל לא כל אחד העיז בלבו להיות הנחשון ולעבור לסביבה פראית מחוץ לישוב, והימים אז ימי החורף, חודש טבת של שנת תרס"ו, והחורף היה אז קשה, רוחות וגשמי זעף השתוללו ביום ובלילה.

אדיר מאד היה חפצי להיות הראשון ולעבור לגור בביתי החדש שנגמר הראשון. אבל בביתי ילדים קטנים ואיך לצאת אתם מחוץ לישוב. ורעייתי מה תגיד על כך? והנה באחד הימים הקדימתני והודיעה לי כי רצונה לעבור לביתנו, וכי אינה נרתעת גם מהחורף הקשה.

נחשונית

וזאת לדעת: המבקר בשכונת אחוה כיום רואה לפניו שכונה מרכזית בתוך יישובה של ירושלם. לא כן ראתה אשתי המנוחה מרת פייגא רחל ע"ה את ביתה הראשון בשממה זו. מצד אחד לצד בתי ורשה היה „יער" גדול של סלעים גבוהים שאין עוד כיום למצוא יותר דוגמתם בכל ירושלם וסביבותיה. מצד שני — מקוה מים גדול שהשתרע על שטח רחב של מאות מטרים. מים עומדים אלה שעמדו כל החורף והגיעו אף לגובה של חצי מטר, היוו ביצות מסביב לביתנו החדש, וגרמו

---

1 עיין ספר המקנה והתקנות של „שערי אחוה" שפרסמתי ב„ספר האחוה הנ"ל, עמ' 297.

כמובן לכל מיני מחלות. והחורף היה, באמור, קשה אז, והבית עומד לו בודד הגשם הזועף מתדפק על חלונותיו. ונדמה כי תברוז להם זרמי הגשם והרוחות הסוערים להפיל את הבית העומד כאילו על שפת הים. ויללת השועלים מתערבת עם יללת הרוח והיו לאחד.

אותם הימים הראשונים לכניסתנו לאותו בית תקועים היטב היטב בזכרוני, כי קשורים הם עם אסון־בנפש שבא עלינו בהם. הקירות היו עדיין לחים ורטובים, כי עוד טרם הספיקו להתיבש מחמרי הבנין ובא עליהם הגשם והוסיף נופך משלו. והילדים קטנים ורבים. והנה מיד בשבוע הראשון נפלה ילדתי בת השנתים למשכב ורופא אין בכל הסביבה והלילה שחור ומאיים, הילדה בוערת בחומה. ועד בית החולים „שערי צדק" רב המרחק ואין גישה. מים ובוץ מסביב. וחושך על פני כל. ואף אין להוציא את הילדה החוצה. הגשם שוטף ו„היאור", זה מקוה המים, הולך הלוך וגאה.

בבוקר והילדה נפחה את נשמתה... אשתי קיבלה עליה את היסורים באהבה, ולא התאוננה על כך. בתקיעת יתד לשכונה חדשה בירושלם עיר הקודש, מצאה נחומים.

שאר המשתכנים

אנו נשארנו יחידים בשכונה הנבנית עד ערב חג הפסח של אותה שנה. כי רק לאחר שמוג־האויר התחרפי רפה ופעמי האביב החלו מתקרבים החלו גם החברים לעבור אחד אחד לביתו. מן הראשונים שנכנסו לבתיהם לכבוד החג היו ר' יצחק ווייט המנוח ויבדלח"ט ר' אלתר דוב וישנצקי, ורק אחרי החג גדל והלך מספר המשתכנים החדשים. שברנו את ביתו של האח ר' לייבוש קופרשמידט והפכנוהו לביכ"נ ארעי. באותו זמן החלו להיבנות גם הבתים הראשונים בשכונה השכנה זכרון משה, וחבריה הראשונים נצטרפו אלינו והשלימו לנו את המנין. מיד יסדנו גם שעורים בבוקר ובערב והפחנו רוח חיים בשכונה החדשה.

עם בנין השכונה „שערי אחוה" עלה קרנה של האגודה. וחרבה בקשות לקבלה חברים חדשים החלו להגיע מחוגים שונים שראו ב„אחוה" יותר מסתם אגודה של במה אברכים.

באותו זמן ניסדו עוד כמה אגודות כעין זו שלנו, אבל לא האריכו ימים ונבלו בקקיון דיונה.

המזרחי

בתוך פעולותיה הציבוריות של אגודת „אחוה" קובע לו „המזרחי" פרק מיוחד לעצמו. עוד בראשית הווסדה של האגודה היו רוב חבריה שוקלים כבר את השקל המזרחי וראו מתפקידם לרומם את קרן המזרחי בארץ. אך חסר היה האדם

שיהיה בו כוח הארגון כדי לארגן את כל השבלים הבודדות ברוח המזרחי לחטיבה אחת ומאורגנת.

בשנת תרס"ז הגיע ארצה אחד מראשי המזרחי, ומגדולי הרבנים באמריקה, הרה"ג ר' י. ל. הכהן פישמן. בשם הלשכה של אגודת „אחוה" יצאנו לקבל את פניו ברכבת, הר"ר זלמן הלוי סולובייצ'יק ואני. ומיד הטיל עליו את עול העבודה ויחד ארגננו את השבלים הבודדות של חברי המזרחי להסתדרות המזרחי בירושלם [1].

אגב, כמה שנים לפני בואו של הרב פישמן, כבר ביקר בארץ בשנת תרס"ב, אחר שנוסדה הסתדרות המזרחי בווילנא, נואם דתי מצוין, בשם הרב צדיקוב. השתדלנו או אצל ר יחיאל צבי צימרינסקי ז"ל, גבאי בית הכנסת בשכונת בית יעקב שירשה לרב הנואם להסביר את רעיון המזרחי מעל במת בית הכנסת. הרב דרש באחת השכתות על הציונות הדתית כדרך לבנין הארץ, שעשה או רושם רב על קהל השומעים.

בית הכנסת באחוה

עם התפתחות השכונה „שערי אחוה" הורגש הצורך להרחיב את בית הכנסת הזמני ולהקים לו את ביתו הקבוע. אבל השכונה הצעירה לא עמד בה כח להקים בית כנסת שיהלום את צרכי הסביבה כולה, והנה הזמין השי"ת ע"י השתדלות הרה"ג ר' ארי' לייב דיין ב"ר אלימלך הרשלר, יהודי אחד, נדיב, בשם הרב ר' יעקב צבי שיינמן ז"ל, והוא נדב 250 נאפ' זהב לבנות בית־הכנסת על המגרש אשר האגודה הקציבה בעת חלוקת הנחלות ובית הכנסת ייקרא על שמו ועל שם בנו הגביר ר' ישראל יהודה שיינמן בשם „משכן יעקב וישראל". תמורת זה הוא מקבל דירה בשכונה לכל ימי חייו או שמונה נפ"ז לכל שנה לשכירת דירה. מלבד נדבת ר' י. צ. שיינמן הוטל על כל חבר להכנים לקופת הבנין של ביהכ"נ סך 5 נפ"ז נוסף למה שכל חבר שילם כבר בעד המגרש של ביהכ"נ בעת הערכת השומא של המגרש שלו.

בנין בית הכנסת נמסר להר' אברהם המבורגר וחתנו הרב ר' יעקב מן ז"ל. להנחת אבן היסוד הוזמנו רבנים נושאי דגל התורה, אישים ועסקנים חשובים ובראשם רבה של ירושלם, מרן רבינו הגאון רבי שמואל סלאנט, הרה"ג ר' לייב דיין וצ"ל שנשא כאן אמרותיו המאירים מעניינא דיומא, ויבדלח"ט הרה"ג ר' יהודה לייב הכהן פישמן שליט"א, שנשא כאן את נאומו הראשון בירושלם שעשה רושם רב על כל השומעים. הוא תיבל בדבריו את ענין חנוכת הבית והבהיר את רעיון הציוניות וביחוד את רעיונות המזרחי. אחריו נאמו עוד רבנים מיקירי ירושלם.

לפי שעה נבנה רק בית הכנסת ואת עזרת הנשים הקמנו מפחים על גבי חצר מורמת מהקרקע שעלו אליה בכמה מדרגות כדי שלא תוצף בחורף ע"י זרמי המים

1 עיין על יסוד הסתדרות המזרחי גם להלן.

שנקוו באמור. בשדה הריק לפני בית הכנסת. עוד זוכר אני כי לא פעם הציפו המים גם מדרגות החצר והיה הכרח לעבור על גבי קרשים כדי לגשת לביהכ"נ.

בית הכנסת לא נבנה לכתחילה כצורתו עתה. הוא היה הרבה יותר קטן. רק אגף אחד ממנו היה. אבל עם גידול הישוב מסביב לשכונה היה הכרח להגדיל גם את בית הכנסת ולהתאימו לצרכי השעה. הרבה יש לזקוף לזכותו של ר"ח מרגובסקי הרחבת הבית והגדלתו. באותם הימים שהריח"מ נעדר מהארץ הוטלה העבודה על הרא"ד וישנצקי ור' אליהו כהן ועלי. ובפרקי זמנים אלה הספקנו לרכוש מגרש נוסף לביהכ"נ. שעליו עוד יבנה אי"ה תלמוד תורה ועל גביו עזרת הנשים.

בית־הכנסת נהג תמיד מידת הכנסת־אורחים בעין יפה. לאחר הפרעות של שנת תרפ"א, בשעה שהפורעים הערבים הרסו את ישיבת „תורת־חיים" אשר עמדה ברובע הערבי על־יד שער שכם[1], שימש לת ביהכ"נ הגדול שלנו למקלט זמני. ובשנת תרפ"ט, לאחר הטבח האיום בחברון שנתרב בה כל הישוב היהודי עד היום, פתחנו אז מיד את שערי בית־הכנסת לארח את תלמידי ישיבת סלובודקה שגלו מחברון ומכאן עברו לבנינם הגדול ברחוב הישיבה. מאז אין השערים של ביהכ"נ שלנו ננעלים בפני קולה של תורה. עד היום קיימת בו הישיבה „תפארת־צבי", ואף הם עוברים בקרוב לבנינם המפואר ברחוב אבינועם ילין.

כפרוס המלחמה

נחזור עתה למצב האגודה לאחר היבנות השכונה. כמובן שעם פריחת השכונה גדלה גם האגודה ובמשך השנים המעטות תרס"ז—תרע"ד מילאה האגודה תפקיד גדול מאחורי הקלעים של גיבוש החיים בעיר הקודש. אבל עם פרוץ המלחמה והשיתוק הכללי שתקף את כל הישוב ואשר לא פסח גם מעל ירושלם, השאיר את אותותיו גם באגודת „אחוה". השלטונות, ובראשם הצורר חסן בק וג'מל פחה הביטו בעין רעה על הישוב היהודי הפורח ועוינו אותו. הכל היה חשוד בעיניהם. כל אגודה ומה גם חשאית. היתה בבחינת טריפה. אנו הוכרחנו לפרק את אגודתנו. הכל נשרף במו ידינו. את הפנקסים והפרוטוקולים ביערנו מן העולם. את הלשכה סגרנו. לא נתאספנו יותר בצותא אבל שמרנו רק על החוטים המקשרים את האחים לבל ינתקו לגמרם. טיפחנו את הנימים החבויים בלבות אחינו לבל ידעכו. ונתקיים בנו אז הפסוק „אח לצרה יולד". דוקא עתה הורגש הצורך יותר ויותר לעמוד אח לעזרת אחיו כימי פורענות אלה שעברו עלינו.

---

1 עיין לעיל עמ' 84 ולהלן עמ' 200.

פרק שלושה־עשר

הישוב הישן ולבטיו

בסאון ליהדות החרדית — קשיי הכיצוע — עתון ה„מוריה" — שאלת העורך — המאמר הראשון — הרבנות הירושלמית — על סף הפירוד — צוואתו של הגרש"ם זצ"ל — רב שלא ברצונו — המשכר וסיבותיו — מושב זקנים — תורת־חיים — חינוך עוורים — בית־היתומות ווייגרטן — גבאי־צדקה — ירושלם נזדעזעה

בסאון ליהדות החרדית

אנו עומדים בשנת תרס"ח, ירושלם מתחילה לקבל פנים אחרות. לאט לאט מתחילים להסתגן לתוכה עולים שאין הדת עיקר חייהם. אלה שעמדו בל אותו זמן מן הצד והסתכלו באדישות להתגברות הרוח החפשית בין חומותיה, גם הם ראו ששטח מחיתם הולך וצר. ענין השביתה השניה, ענין „בצלאל" והשפעתו על הנוער הירושלמי, עתונו של בן יהודה, „הצבי", שנלחם ביהודים שומרי תורה ומצוות, היו גורמים תמיד להתעוררות־מה בין יהודי ירושלם. ה„חבצלת", נרדמה וכשחפץ היה בן ירושלם להרגיע על פגיעה בדת ועל זלזול בשומרי מצוותיה וחילול שבתותיה שלא הורגל בכך וראה בזה פריצת חומת היהדות הנאמנה. לא מצא לו בימה אשר מעליה יוכל להשמיע את קולו. כבר משנים היה רעיון זה מטרידני תכופות ותובע ממני עלבונה של היהדות החרדית, אך לכלל מעשה, קשה היה להגיע. ברור היה לכל. כי גם ליהדות החרדית דרושה בימה מיוחדת שמעליה ישמיע את קולו ובה יוכל לעמוד בפרץ על כל פרצה בחומת הדת, ואני כבעל בית דפוס, הרי יכול אני לפעול משהו בכוון זה.

אמנם, היה קים עתון ראוי לשמו, הוא ה„חבצלת" בעריכתו של הרי"ד פרומקין ובו אפשר למצא דלת פתוחה. אך מיום שעורכו הפך לגבאי מושב זקנים והתמסר לענייני הציבור ולעסקנות הירושלמית, חלו עיכובים בהופעתו. לא היו כבר תמידין כסדרן.

רק עתה הורגש כל ההכרח שבדבר, כי ירושלם החרדית צריכה לעתון משלה. אנשי ירושלם זקוקים לאכסניה שלהם. עליהם להגיב בעתונם הם על כל השיקוצים שמטילים עליהם אלה שלהם עתון משלהם. לא עתון שיצר רגלי אחרים.

ולא שישמש בימה לקינטורים ולמלחמת דעות, אלא בימה שמעליה יגן היהודי החרדי על כבודו. בהמשך הדברים עוד אביא את מאמר המערכת של הגליון הראשון של ה„מוריה" והוא ידבר בעד עצמו.

קשיי הביצוע

ומן המחשבת אל המעשה. התחלתי ביחד עם שותפי, ר' משה שמואל שנבוים, לתכן עצה איך להוציא את המחשבה אל הפועל. דרושים היו לכך אמצעים גדולים. ומאין יבואו? ידעתי כי הביצוע יהיה כרוך בהפסדים עצומים, עד שיתבסס העתון וירכוש לו מספר מנויים גדול כדי שיוכל להתקיים עליהם. ועד אז יש להתאזר בבוחות עצמיים גדולים. אנו תלינו תקוות במוסדותיה של ירושלם שיבינו את ערך הדבר בשביל שמירת צביונה של עיר הקודש ובמיוחד להגנת האנטרסים שלהם. העתון היה נחוץ לועד הכללי ולשאר המוסדות לא פחות מאשר לנו, — כל יהודי שומר מצוות בירושלם. אך לצערנו נתבדינו ועל זה אי„ה בפרקים הבאים.

אנו לא ידענו עדיין אז איך יפול דבר, והיינו עוד מלאי התלהבות ומסירות לעצם הרעיון ולא נרתענו מפני כל. ובעוד אנו חושבים והוגים ברעיוננו, והנה נתבשרה ירושלם בי עתון חדש בשם „החרות" עומד להופיע בירושלם. המדפיס הא' משה עזריאל ביחד עם הסופר הצעיר מר אבדהם אלמאליח הגישו בקשה לרשיון בית דפוס ועתון. מר אלמאליח היה צעיר ת„ח ומשכיל. מתלמידי ישיבת הספרדים ומגומרי בי„ס כי„ח בירושלם. וסופר אז בי העורך הצעיר היה גם בתורכיה בעניו העתון ובודאי עומד לצדו ראש הרבנים, הרב ר' חיים נחום. והוא כבר יפעל למענו להשגת הרשיון מהשלטונות התורכיים[1].

אנו ידענו כי אין עתון זה יכול למלא את דרישותיהם של חרדי ירושלם האשכנזים. המו„ל ועורכו הם ספרדים, ואנו בודאי לא נמצא דלתים פתוחות. ודוקא עתה יש לפעול ביתר מרץ לטובת עתוננו.

בינתים, בא קונסול אוסטרי חדש לירושלם, ואליו פנינו לטפל בעניו השגת הרשיון בשבילנו, שפן היינו נתיני אוסטריה. הקונסול החל מיד בפעולה אצל האמבסדור בקושטא, אך הדבר לא נתממש מיד כי ארעו באותם הימים מאורעות גדולים בתורכיה ועניננו נדחה.

היה זה בב' באייר תרס„ט ולירושלם הגיעה השמועה על הורדת המלך עבדול חמיד ועל הכרזת ה„חוריה" על ידי התורכים הצעירים. הצבא עבד בחגיגיות ובתרועות שמחה בחוצות ירושלם. ורעם התותחים נשמע לכבוד החג. גם אנו, הישוב היהודי בארץ, חשבנו בתום לבנו כי ימים אלה הם ימי חג וראשית

---

1 ראה על פרשה זו לעיל עמ' 133.

תקופה לחיים חפשיים, ביטול הפתקה האדומה ופתיחת השערים לכל יהודי החפץ לבוא ארצה. אך לא עבר זמן רב והשלטונות התורכיים הצעירים העמידונו על טעותנו המרה. יד הנוגש לא הרפתה מאתנו. כל זכויות לא קיבלנו ורק בכך התחשבו בנו שכל היהודים שהם נתינים עותומנים היו חייבים מאז להתגייס לשרות הצבא [1]. דבר שהיהודים וגם הנוצרים היו פטורים ממנו קודם לכן.

עתון ה„מוריה"

לאחר שהחיים חזרו למסלולם גם כאן וגם בעיר הבירה בתורכיה החל שוב הקונסול האוסטרי במאמציו להשיג לנו רשיון לעתון ולדפוס, שאגב עד אז עוד עבדנו בלי רשיון והדפסנו כל ספרינו כלא שם הדפוס או בשם „דפוס השותפים" כמובא לעיל [2]. לא עברו ימים רבים ונתבשרנו על ידי הממשלה המקומית כי נתקבלו עבורנו שני רשיונות, אחד לדפוס על שם שותפי רמש"ש והשני לעתון על שמי. את שמו של העתון קראנו „מוריה", שם שיסמל את רוחו הרתי.

כבר בכ' באלול תרס"ט ובעיר נודע כי עומד אני להוציא עתון. „החרות" מאותו יום בגליון מ"ג (6.9.1909) פירסם ידיעה זו:

„מוסרים ממשרד שר הפנים „נזארית דאכליה" מקושטא שנמסר רשיון על עתון יומי בשם „מוריה" בלשון עברית על שם יודא אהרן וייס".

מיד החלו מצעירי המשכילים בירושלם להתדפק על דלתות ביתי, מי בהצעת שרותו כעורך העתון ומי כאדמיניסטרטור. גם מזרמים שונים, עד במה שכבר היו מגובשים או, פנו אלי למכור להם את זכות ההוצאה ולקבל את משכורתי החדשית מבלי להיכנס בכל סיכון שהוא. אבל לא יכולתי להסכים בשום אופן שיצא עתון בירושלם שנוסד על ידי ברוב עמל וטורח וששמי יקרא עליו ורוחי לא תהיה בו. דחיתי משום כך את כל ההצעות, והחלטתי ביחד עם שותפי, כי עתה, לאחר שהבל כבר כשורה, עלינו להזדרז ולהוציא את העתון על חשבוננו ולהכין בינתיים הכל לקראת הופעתו.

ובכן מעתה הכל כשורה ויש להתחיל בפעולות. אני כבעל העתון לא יכולתי להיות גם עורכו האחראי, כי הייתי נתין אוסטרי ועורך אחראי יכול היה להיות רק נתין תורכי הנמצא בארץ בתמידות ובעל נכסי דלא ניידי, לכן מינינו את ידידנו הרי"ח מרגובסקי לעורך האחראי ששמו נשאר כאחראי כל ימי הופעתו של העתון, גם כשנעדר מן הארץ בימי המלחמה העולמית הראשונה ונסע לאמריקה עד שנודע הדבר לממשלה התורכית ושילמתי בקנס של ממון ובמאסר על כך

---

[1] לפני ה„תוריה" היו היהודים והנוצרים פטורים מעבודת הצבא והיו משלמים כופר־נפש שהיי מאג'ידות (בערך 400 מא"י) לשנה. כופר־נפש זה היה ירוע בשם מס אסכריה.

[2] עיין לעיל עמ' 147.

שנה ראשונה

No 1

MORIA

מחיר המנוי:
בירושלים:
לשנה ..... 4 פרנק
לחצי שנה ..... 2 פרנק
בחו"ל:
לשנה ..... 5 פרנק
לחצי שנה ..... 3 פרנק
מחיר המנוי לחו"ל כולל משלוח בדואר רשום.
מחיר המודעות:
עד שורה אחת 1 פרנק, כל שורה נוספת 50 סנטימים.
בעמוד האחרון מחיר מיוחד.
מודעות חוזרות בהנחה.
מודעות של מסחר ותעשיה בתעריף מיוחד.
מודעות בלתי מזיקות לא נדפסות.
כתבים אל המערכת.
כתבי שכר בדואר רשום.
כסף בשטרות ובמכתבים רשומים.
המערכת שומרת לעצמה את הזכות לקצר ולשנות כל מאמר שתמצא לנחוץ.

האדריכה
לכל ענייני המערכת:
Redaction Moria
Boterv. Post No 139
JERUSALEM
הוצאת ד. ח. פרנקפורט.
רשום בפרוטוקול של שלושים את היום

FREITAG
6 MAI
1910

שבועון
אורגן אורתודוכסי רשמי.

יום ו' ה קדושים
תרע"
כ"ו ניסן ה' תפ"

מה הבריצנו?

בגיליון הזה לקוראינו הנכבדים, ובמחזקנו לנאני הלהיות על אחת השנה שהבריצנו לצאת לאור יהלים אנו מוכר כלה אחת משמעה: הבקרה! ולא נתפלא כלל ועיקר אם הבריצנו נגרור הראשי בקרוב לבית המשפט בקהלון היה תפר לנו, וחשרון זה אנו רוצים לקלאות.

כי לקי לנו, הוא רצה "שמירת-הכשרות" לחוד. אנו חשבנו להקדיש את העיתון כולו לשאלה זו, כי כצורות, כלי לא יתכנה לי האם לא יהיה לנו לא הזדמנות יש מספיק אחר, מקר אחרת ואנו לי מאין אחרת.

ואין אנו נכנסים לעצמה זו, אולם נשים בזה כי עבודה בעת אחת קבוצה של גל צחר כאחנו, עבודה מסוגית הנאה ביותר הכרה פנימית מתחת הרגשה שמהב צעד של הגה.

אבל חשבנו אנו, בהיותנו מקומיים' שמשה נתנגדת השפעות ואמיתית ותורות שלוא מבנן של תיסלוח שלו, זה תפר בירושלים בגלל, ולנו רחים בשרם.

אנחנו רוצים לביאה בעיתים כזן קהלות נה שלא תהיה בהים בעין ובלבוני של אינה-בן-אדם יהיה מי יכה שיהיה, אין אנו רוצים בהים אנחן בקהלות בזו אשר בלת בית-בעדהה תשחח ותסנר על ידי בפחת של מחבת ולו נם של ....

ומן-הסתם הוא שאי אפשר לי לצפין כי תיבחני אקחנן, למען אין שבקה לנו אנחנו להשקיע את מיטיבי הים שלנו בקהלה בה שלנו תפרות ומדרים הוא בם בעיניהם טהה, מרפש בה שאנו בונים ובנה בה שאנו שרפים, ולו גם הוה תשמה קדושת ושמחה נאנו בה. האם לא עלנו הוא להתריע נגד התנהגות, שאינה הטוב הצפון לנו? ואם נשמה בזהות ואנחנו אנחנו לדעת שאדם רשע, ובקשקש הוא בניה חשוב אדעים על בזם קם לדעת שכה מצני אות הר הבה, כמה מקץ מפרש, נתון הקיקל, וגם זה בחמה ובאמת הבנה. לנקשקש בהנקה, או נם לחשקף בהלקח לשון .... כי הוא על נן בהשת אדעים אנו ניכרים ....

וכך זה נשמה שבחני אנו לנלמל את קנסנו, נשמה נאן אנו בטוחים כלל שהוה מסכים על שלון אחרים. ואנחנו האדעים דברו בשבנו הנה שאלת פרט בלל.

חיו הם שאנו רוצים

לברוא את הקהל הדתיים שבירושלים, מה שאין לחשי בזם הטוי הקלקי והשקר הזמנון, ואת נאמת יש, רצה הקהל בירושלים כה, אם לא דעתם הבריאה כי אינה בני שבשוא הרי מיקף להתפאנר לברואה.

לברוא בקהיל אותה בריאה שהכל קוראים לה: רצה הקהל. בהכל מדברים בזה בחביבות ובבוד, ובכל הכל בניהם נהוגים בזה—הכל מסתפרים בה, כובעים ואחים אותה בכל בריה ושען בנם, ולחתך נשבם הם. קוראים ומצלים כשם רצה הקהל ....

ולזה, אנחנו רוצים עיתונה בשם הקהלות של הקהל, כדבר של יום בשבילה בה הוא עצמי בשאיפת העצמים ולפרחנו הוא. מבלי שיכלים על חוש של הכם בזה ובשבילה של יחיד, וכבלי שיצטרך להרחיק בנת הסקלה ריחם של "קפיטל חוב מ' ....

וזה הקיקל, הוה לשאיפה שבחנה את הזה לנבו כל הכבוד בי אינם הסטודנטים שאין בהיו הסכנה נתנים בכוח אלא נאי רוחנו, נשען שבתוך בקהנו, ובקבנו נו מקם שהוי ....

הרי לך כמה סבר הוחנו מקבלתי ע"י קר נשה בהנו בקבנו.

מוף סוף, אנחנו נוצים לקבהנה, לשם את בקהנו! ובבוא בקבו את אחת הבריאה שהוא הדבר הטאחיני שהוי בה רק הלבו אחוהנו, רק הרצנו ואהבנו בבל קורקי לבנו, וכבר הם הרבנינו רק לאנו ואשנו יה.....

סוף סוף ....

ותנו פרום בה לאחינו המפוזרים, אלה שחשי להם כי שהיי לנו רבשאים לוי שאנו שאשים, לשם אנו קראנו: בואו והשתתפו! לא אחם השתתפו בקנו ובא אנו עסקם, הקהיל הוא רצה בהנו ולא בלבם. ובא נם כל אחרים הקהיל הוא אחוא של בקנו ....!

הבריה מקבלת בצהון דברי אסף בי שאשם. ובנור זי שאשרו יכבם הוא אשוחה לנו כל נקות אפשיות וכנסת בן האפוזרה נשני בל חיחר רב, ופנות בלתי סדוחות.

אך חפקחה ושמחה של הבריה, קר בפה בקלה בירנו בזה לנדוה ולברכה, אם יחשתי מה שיני מפרעו אשר בחרץ, אם שחקנו בה על הבחה רבשחנים אבר לנו, בלובי, אם אלה ידנו להכין ולכרעים קר כשה זה וחרץ קר בבה זה מיב, נאי, שה ושלל, קר כמה אי-אפשר בלי בחני ה—חני חברת הבריה בלנו, הרי הקלה ותחנרי, הרי שוף צירו הנה הנע בשחתה הישראלית. ותבריה הפטוחים ועם קהל מחבל בקלות בהרלה קר ליהנות ואם לאו, אם אינה באחנו מעיני אינה רוחם בא אחר ולבחנות בנו, מהן יחה זה כאן הבן הרחים בהישים בתים שלו. ועדיף קרו את הרן ....

אנו בנוי בזה הקלה ואשך, בהכרה שרוח בהחנתנו ובבשיחנו! בירנה בחזה בחבה קר בבה הקהל בחבה ובאשך ליהנות אשר בו, קר כמה שראשנו זה אחנו הבאנים בבל נאשך. בידיעה כי זה אנו בחרים בדבר בשאיפתנו בשמאל, ובקהל.

בשמחן נבור בבחים קבוצים, בחנות עבדים שיים הקונים, אנו יחנים לזה בקשר את הגיבו הראשון של הבנו שהוא לנו בבר שמאי מבר שמח מקרה שם בעיר.

. המערכת

ובמשפט צבאי שבדרך נס זוכיתי בו. אך על פרשה זו כולה ידובר אי״ה במיוחד במקומו [1].

שאלת העורך

עתה עמדה לפנינו שאלת העורך וזה אינו קל ביותר, כי הרי בידי העורך אנו מפקידים את חייו של העתון, והוא הנותן את הכוון לכל הרוח החיה שבו. רבות שקלנו בדעתנו את מי למנות למשרה זו. היה צורך למצוא צעיר מצעירי החרדים שישלוט בשפה העברית ושיהיה לו סגנון שקול ומתון, בעל חוכן יהודי ובעל צורה מודרנית. קיצורו של דבר, שדרכו תהיה דרך שביל הזהב.

עמדו לפנינו כמה צעירים לתפקיד אחראי זה, אבל המתאימים ביותר נראו לנו הרב ר׳ ישראל פורת [2] ור׳ יצחק יעקב ילין. בחול המועד פסח גמרנו עם ר״י ילין וקבלנוהו כעורך העתון. החלו כל ההכנות לקראת הופעתו של הגליון הראשון. הדפסנו מודעות והודענו על מגמתנו ועל הופעתו הקרובה של „המוריה״. את יום הופעתו של הגליון הראשון קבעתי ליום פטירתו של אאמו״ר ז״ל, לכ״ז בניסן, שבאותו יום מלאו ח״י שנה למותו.

המאמר הראשון

וזהו מאמרו הראשי של הגליון הראשון:

ב־ה, יום ו׳ פי קדושים כ״ז ניסן תר״ע מאי 6 1910.

מה המריצנו?

בנשתנו היום לעריכת „המוריה״, כחפצנו לבאר ולהורות על אותה הסבה שהמריצתנו לזה, יכולים אנו לומר מלה אחת פשוטה: „העדרה״. ולא נחטיא כלל נגד האמת אם דברים ברורים נדבר ונאמר שעתון היה חסר לנו, וחסרון זה אנו רוצים למלאות.

כי, דעו לכם שלא לשם „ספרות־לשמה״ לחוד, אנו רוצים להקדיש את „המוריה״ שלנו, כי ספרות ב״ה לא חסרה לנו, ואם לא ירושלמית, יש ממקום אחר, מעיר אחרת, ואפילו מארץ אחרת...

ואין אנו נכנסים לעבודה זו אפילו לשם עסק, כי עבודת מתנה תהיה עבודתו של כל אחד מאתנו, עבודה מוסרית הבאה מתוך הכרה פנימית, מהרגש ההעדה, ומהביעתו של הלב.

אבל רוצים אנו „עתונות מקומית״ פשוטה בתכלית הפשטות ואמתית ויסודית במלוא מובן של ר׳־מלות אלו ווה חסר בירושלים בכללי ולנו דתיים בפרט.

ושמעו:

אנחנו רוצים לברוא בירושלים מין עתונות כזו שלא תהא בשום אופן קנינו ורכושו של איזה־בן־אדם יהיה מי ומה שיהיה. אין אנו רוצים בשום אופן בעתונות בזו אשר דלת בית מערכתה תפתח ותסגר על ידי מפתח של מתכת ולו גם של זהב...

ומובן פשוט הוא שאי־אפשר לנו לצאת ידי חובתנו אנחנו, לשלם את חביעת לבנו

---

[1] עיין להלן עמ׳ 244—246.

[2] היה אז מתלמידי ישיבת „עץ־חיים״, תלמיד־חכם וסופר. ממקורבי ראש הרבנים בתוגרמה, ר׳ חיים נחום, נסע לקושטא ללמוד בכית־המדרש לרבנים ואף השתלם שם בשפה התורכית. היה בין המועמדים למשרת ההכס־באשי ביפו. כיום הוא רב מפורסם בקליחלנד ותופס מקום חשוב בין גדולי הרבנים בארצות־הברית.

אנחנו, ולהשתיק את דרישות החיים שלנו בעתונות כזו שמלבד חסרונית יסודיים היא גם מתנגדתנו ברוח, מהרסת מה שאנו בונים, ובונה מה שאנו מהרסים, ול' גם תהיה חפשיה קיצונית ופתוחה בפני כל. האם לא עלבון הוא להתריע בור החצוצרה, באותו השופר הנתון על פי האויבז האם באמת מוכרחים ואניסים אנחנו להיות שואלים רשות, ומבקשים התר כניסה לרשות אחרים על מעט קט להוציא שמה מפינו אינה חצי דבור מסורס, מתקן, ומפורש, כרצון העורך, יגם זה ברטט ובריאת הכבוד, להצטדק בהכנעה, או גם להחניף בחלקת לשון... כי הלא על בן ברשות אחרים אנו עומדים.

וכל זה בשעה שכחנו אתנו לכלכל את עצמנו בשעה שאין אני מוכרחים כלל להיות סמוכים על שולחן אחרים, ושאלו האחרים ידברו בשמנו מבלי שאלת פינו כלל.

וזהו מה שאנו רוצים:

לברוא פה לקהל הדתיים שבירושלם, מה שאין לכחד שהם המה העיקר והיסוד העירוני, ואם, באמת יש "דעת הקהל" בירושלם מה, אם לא דעתם הם. ואם כוו אינה כלל בנמצא הרי צריך להמציאה, לבראה...

לברוא בעירנו אותה בריאה שהכל קוראים לה "דעת הקהל", שהכל מדברים עליה בה בחביבות וכבוד, והכל הכל מכירים ומודים בכוחה, ועם זה, — הכל מתעמריס בה, כובשים ומסגלים אותה בעל ברחה לחפץ לבם, ולהלך נפשם, הם, קוראים ומרגילים בשם דעת הקהל...

ולזה אנחנו רוצים עתונות שחצא מקולמוסו של הקהל, מלבו של העם שישתתף בה הוא עצמו בכוחותיו העצמיים, ולפי רצונו הוא מבלי שישלוט על רוחו של העם כחו והשפעתו של יחיד, ומבלי שיצטרך להריח בבית המערכת ריחם של "עסקים טובים".

זהו הרעיון, זוהי השאיפה שמלאה את חלל לבנו כל הימים, כל אותם הימים הרעים שאכף עלינו המחסור להיות נזונים במזון שלא לפי רוחנו, במזון שנהפך בקרבנו, וטעמנו בו טעם מרור...

הוי! עד כמה סבל רוחנו משפלות זו, כמה בושנו מעצמנו...

ולסוף סוף, אנו נוכים להיות עומדים על פתח התגשמות רעיוננו, שאליו שאפנו וערגנו כל כך...

סוף סוף, אנחנו נגשים לעבודה, לגשם את רעיוננו, ולברוא בפועל את אותה הבריאה, אותו היצר הספרותי שעד כה רק חלמנו אודותיו, רק הרגשנו חסרונו בכל עורקי לבנו, ובכל חם הרגשתנו שאפנו ושאפנו לו...

סוף, סוף...

והננו פונים כזה לאחינו הסופרים, אלה שחסר להם מה שחסר לנו, והשואפים לזה שאנו שואפים, להם אנו קוראים: בואו והשתתפו! לא אתם תשתתפו עמנו, ולא אנו עמכם. העתון הוא לא שלנו ולא שלכם, ולא גם של אחרים. העתון הזה הוא של כלנו...

ה"מוריה" מקבלת ברצון דברי אמת מי שיאמרם וכנגד מי שיאמרו, וכשם שהיא פתוחה לפני כל בקרת אמיתית ומנומסה, כן היא סגורה בפני כל חרחור ריב, ופניות בלתי טהורות. זוהי תמונתה ואופיה של המוריה, עד כמה שעלה בידינו בזה לברוה ולפרטה. אם ישתתפו בה טובי סופרינו אשר בארץ, אם ישתקעו בה כל הכחות הכשרונים אשר לנו, כלומר, אם אלה ירצו להבין ולהרגיש ועד כמה זה נתון עד כמה זה טוב, נאה, ויפה ומועיל, ועד כמה אי אפשר כלל בלתי זה — הרי תפרח המוריה שלנו, הרי תעלה ותתגדל, הרי לסוף יכירו הכל הכל באמתה ויאמינו בה, ו"המוריה" השבועית לעת עתה תוכל לעלות בהדרגה עד ליומית, ואם לאו, אם אלה שאנחנו מוסרים אותה לידם לא ירצו להבינה, ויבחרו להם יותר להתנמנם כמו עד הנה, — הרי לא הבאנו את עצמנו באלה ובשבועה למסור את נפשנו על קיומה, וסימן

הוא שאין היא נחיצה כלל, סימן יהיה זה שאין המון הדתיים בירושלם מרגיש עוד ונצדיק עליי את הדין.
אבל בלב מלא תקוה ואמץ, בהכרה יסודית בכחותינו ובכשרונותינו, בידיעה ברורה ונכונה עד כמה הקהל מחכה ושואף לתוצאה אשר כזו, ועד כמה שיתמסרו לה אחינו הספרדים בכל נפשם, בידיעת כל זה אנו בטוחים להגיע לשאיפתנו במלואה ובקרוב, בבסחון גמיר בכחות עצמיים, בכחות צעירים פוריים ורעננים, אנו יוצאים עתה לצעוד את הצעד הראשון על דרכנו שהתוינו לפנינו מראש מבלי שנטה מעליה גם בעתיד. ה מ ע ר כ ת

הגליון הראשון נתקבל מיד באהדה ובחיבה בכל שדרות הציבור הירושלמי. הדפסנו ממנו כמה אלפים במשך כל היום שנחטפו מיד ותיה הכרח להמשיך ולהדפיס עוד ועוד טפסים.

כך הופיע הגליון הראשון בשקט ובקול ענות חלושה. אנו מצדנו עשינו כל מאמץ לספק לבני ירושלם עתון שהיה צורך השעה. אך האם עלה הדבר בידינו? האם עמדו מוסדותיה של ירושלם על הגובה? על כך ידובר אי״ה בפרקים הבאים [1].

הרבנות הירושלמית

אין לדבר על ירושלם של הימים ההם בלא להתעכב מפעם לפעם בקברניטיה. ואחד מראשי הקברניטים האלה היה מרן הגאון ר׳ שמואל סלנט זצ״ל. ירושלם בלא הגרש״ס — מתרוקנת מתכנה. הוא עמד במרכז חייה כדברה ומנהיגה, יותר מששים שנה. גם הגרש״ס כאילו הרגיש בדבר כי במותו תתיתם העיר. כבר אז בשנת תרנ״ט היה כבן שמונים. עיניו כהו מראות וחשב כי קיצו קרב. שלח לקרוא את ידידיו וביחוד את המנהלים של ועד הכללי ואת שאר הממונים של יתר הכוללים והביע להם את משאלתו כי רצונו עז לראות את ממלא מקומו עוד בחייו. הוא ביקשם כי יפנו בשמו לגדולי הרבנים בחוץ לארץ ולהזמין רב אחד שישמש כרבה של עיר הקודש. רב גדול וגאון מפורסם שיוכל למסור לידיו הנאמנות את קהילתו בלב נכון ובטוח. הוא מצדו היה רוצה לראות את הגאון רבי חיים ברלין [2], רבה של מוסקבה. כממלא מקומו, אך לכשיסרב, רשאים הם לבחור באחר כראות עיניהם.

והקול יצא מירושלם להזמין את הגאון ר׳ חיים ברלין, אבל זה האחרון סירב מטעמים שונים, ואז נתחלקו הדעות בין בני ירושלם. החסידים נטו לצדו של הגאון ר׳ שניאור זלמן מלובלין זצ״ל, בעל „תורת חסד״ שהיה תושב ירושלם. היה חשש כי אם במקרה שהפרושים לא יסכימו למועמדותו תתפרד העדה לשתי כיתות ושני רבנים ישמשו בכתר אחד. וככל שנמשך הדבר כן גברה ההתלהבות בין ממוני כוללות החסידים לראות רק ברבם, הגרש״ז, מועמד יחידי לכתר הרבנות בעיר הקודש.

---

[1] עיין להלן עמ׳ 234—232.
[2] בנו של הרה״ג ר׳ נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי״ב מוולוזין.

על סף הפירוד

ירושלם עמדה על סף הפירוד, ונחוצה היתה יד חזקה שתורם ותגיד לשטן הפירוד הרף! ויד זו נמצאה בבחינת הרה"ג ר' דב בר אפרת [1], רבה של חברון, בחכמתו הרבה השפיע על בעל ה"תורת חסד" להרפות ידיו מרעיון זה, להימנות לרבה של ירושלם. בכוח הגיונו הבריא והחריף הוכיח לו כי קבלת עול הרבנות תביא לו רק ביטול תורה ושעליו להסתלק מרעיון זה. הרב מלובלין קיבל את דבריו, ומועמדותו הוסרה מעל הפרק.

אין לקפח בזה גם את פעילותו של הרה"ח ר' אלימלך פרלמן, יהודי פיקח, ממולח, שראה את הנולד, אשר למרות היותו חסיד לא רצה, למען השלום, לראות רב חסיד בעיר הקודש והשפעתו הרבה פעלה הרבה להשכין שלום בעיר.

לאחר שהגאון מלובלין הסתלק בסופו של דבר מרעיון הרבנות בירושלם [2], ולאחר משא־ומתן ארוך הושגה הסכמת הגאון ר' אליהו דוד רבינוביץ תאומים זצ"ל מפוניבז, או בקיצורו הידוע האדר"ת. הוצעה לו משכורת של 20 רובל לשבוע ודירה לפי כבודו. עם בואו, בחודש אדר תרס"א, הובנה לו קבלת פנים נהדרת, מודעות גדולות כי "חכם בא לעיר" הודבקו ברחובות ירושלם והגרש"ס בעצמו יצא לקבל פניו. אבל לא זכה האדר"ת לאריכות ימים ולאחר כמה שנים, בחורף תרס"ה, עוד בחייו של הגרש"ס, חלה ושבק חיים לכל חי. כסא הרבנות שוב נתפנה, אבל אם להלכה לא הוכתר מעתה רב לירושלם, הרי למעשה נחשב אח"כ הגאון ר' חיים ברלין, שבינתים בא להתישב בירושלם, כרבה של עיר הקודש, ובכל הדבר הקשה פנו אליו כל הממונים וכל ראשי המוסדות. באותם הימים באו עוד כמה גאונים אדירי התורה לירושלם, ביניהם הגאון הרידב"ז מסלוצק, ועל פי דרישת גבאי בית היתומים, בא הגאון ר' יצחק ירוחם דיסקין. אבל כל אלה לא באו בחשבון לשמש בכתר הרבנות, בגלל הפירוד בין החסידים והפרושים בשאלה זו.

בינתים והגרש"ס נחלש מאד וכבר התחילו בני ירושלם להרגיש כי ימיו של רבם האהוב ספורים וברחובות העיר, בכל בתי הכנסת ובתי המדרש הודבקו מודעות שאני מביא בזה את נוסחתן:

---

[1] הרה"ג ר' דוב בער (דובער) אפרת היה מצד אמו נין ל"בעל התניא", הרב ר' שניאור זלמן מלאדי, התחנך על ברכי החסידות החב"דית. היה רב במוסקבה, וכבן המשים עלה בשנת תרנ"ג לארץ ישראל ופנה מיד לחברון, שסבו האדמו"ר האמצעי, שאגב הוא נקרא על שמו דובער, היה מראשוני המסיפים לישוב עיר האבות. בחברון הובתר מיד בכתר הרבנות לעדה האשכנזית, ועשה הרבה לטובת בני עדתו, בסוף ימיו עזב את הרבנות בעית"ק חברון והתישב בירושלם ומזנה מטעם נשיאי הכולל חב"ד בחו"ל לראש הכולל בכל אה"ק. (עיין עליו ב"תולדות משפחת הרב מלאדי" למ. ש. סלונים, עמ' 96).

[2] עיין בהרחבה מאמרו של הרב נחמן גוליה ברוזר לקורות הרבנות הירושלמית האשכנזית במאה השנים האחרונות בספר היובל לכבודו, בשם "איש ירושלם" עמ' 49.

ב״ה. כ״ג מנחם־אב תרס״ט לפ״ק.
אחינו יושבי ירושלם ת״ו. מורנו הגדול, רבה ומאורה של עיר קדשנו תוב״א, רבינו שמואל סלאנט הנהו חולה מסוכן רח״ל, בקשו רחמים, הרבו תחנה לשוכן מעונה שירחם ה׳ ית״ש עלינו ויהלימהו וירפאהו, התקבצו בבתי כנסיות וקראו אל ה׳ ויקשיב ה׳ וישמע לשועת בת עמו וישלח דברו וירפא אותו רפו״ש במהרה ויזכה לקבל פני משיח צדקנו.

אך לא עבר שבוע ונצחו אראלים את המצוקים ונח נפשיה של הגרש״ס ביום כ״ט מנ״א תרס״ט. והרי בזה צוואתו שהכין אותה עוד בשנת תרס״ו, כשמלאו לו תשעים שנה.

צוואתו של מרן הגרש״ס זצ״ל

עזרי מעם ד׳

לאשר אין האדם יודע את עתו, ובפרט אנכי אשר בחסדי ד׳ ית״ש כבר נמלאו לי תשעים שנה. (ר׳ יחיני ויקימני לעבודתו ית״ש) ראיתי לחובה לסדר צואה כד״ת לגלות בזה דעתי ורצוני הגמור לאחר אריכת ימי ושנותי.

א) את הספרים שלי אני נותן במתנה לתלמוד תורה וישיבת עץ חיים שבתצר ריה״ק זצ״ל. וישמרו בהארגוים שבביתי המיוחדים לספרים. ות״ח שירצה ללמוד בהם ילמוד בבית הזה דוקא ולא יוציאם החוצה ואחר הלימוד יחזירום למקומם.

ב) שני החדרים שבהם אני דר והשייכים להח״ת הנ״ל אבקש מאו מגוברי הח״ת שייחדו א׳תם ללמוד עשרה ת״ח מובחרים מבני ישיבתנו עץ חיים ולא ישוגה ת״ו.

ג) לפרעון בתיבת אשתי ת״מ ומזונותיה שלשה חדשים, ולהוצאת כתפין (כי זה רבות בשנים אשר כריתי לי קבר בהר הזיתים) ומגין ושאר דברים הנהוגים, השארתי כסף תת״י סופרי נאמני הר״ר אלי׳ מרדכי איינגשטיין נ״י.

ד) אבקש שלא יספרוני, ולא ישאו אותי לביהכנ״ס או ביהמ״ד, כי ידעתי שאיני ראוי לזה, ועל המצבה לא יחרתו רק תואר הרב לבד בלא תוספת שום תואר כלל, כי שקר שונאתי. ויוחק על המצבה הנוסח הזה: „פ״נ הרב ר׳ שמואל [סלאנט] בן הרב ר׳ צבי זצ״ל״ ומלת סלאנט תהיה סגורה בין שני חצאי לבנה ולפני שמו של מר אבא ז״ל למען לא יסעו העולם כי אני בנו של הגאון המפורסם ר׳ צבי הירש סלאנטער זצ״ל.

ה) בקשתי מהרבנים הממונים שי׳ לקבוע לאשתי פרס קבוע מקופת ועד הכללי נפוליון אחד לחודש כל ימי חייה לאורך ימים טובים, וכן אבקש מאו לקרב את נכדי היקרים שי׳ ולהטיב עמהם בכל האפשרי, ויזכרו לי את אשר עבדתי לטובת קהל עיר קדשנו ת״ו זה ששים ושש שנים הוות לר׳ ית״ש — ואברך את אחינו היקרים אשר עזרו על ידי באונם ובהונם, להדים מצב קהל עיר קדשנו ת״ו משך ימי עבודתי להפרחת הישוב בעה״ק ולהחזיק מוסדי הצדקה והחסד של הצבור ותשארת עמנו ועיר אלקנו וביתוד לשכלול בית התלמוד תורה ולהרמת קרן התורה. יצו ד׳ אתם את הברכה החיים והשלום ונזכה כולנו יחד לשוש בציון משוש בשוב ד׳ שבות עמו ואור חדש על ציון יאיר בב״א. חתמתי שמי י״ב לי״ח האיתנים שנת התרס״ז לפ״ק בעה״ק ירושלם ת״ו. שמואל סלאנט

רב שלא ברצונו

שוב הציעו לפני הגאון רבי חיים ברלין את כתרה של הרבנות, אך הוא עמד בסירובו. וכך היה הגר״ח ברלין לרבה של ירושלם נגד רצונו ושלא בהסכמתו.

ומכאן האנדרלומוסיה הרבה שהשתררה בירושלם עם מותו של הגרש״ס. כל

עוד שרוחו של גאון זה רחפה על העיר היתה גם אימתו על הציבור, ועתה עם מותו נשארה ירושלם בלא רב רשמי וכל מוסד ומוסד היה רשות לעצמו וכל כולל ובולל נראה בקהילת נפרדת.

ברור היה לכל בי מצב כזה לא ימשך זמן רב. כל רוח שאינה מצויה עלולה להפוך את כל הקערה על פיה, ורוח כזו לא אחרה לבוא. על שמי ירושלם התקרבו אז ענגים שחורים ומשבר קשה עמד לפרוץ. ובחורף תרע"א החריף המשבר יבא ולא היה לו מעצור. אך טרם שאבוא לתאר את המשבר עלי להקדים כמה מלים לסיבת המשבר.

המשבר וסיבותיו

כידוע לא היתה ירושלם מלפני ארבעים שנה, ניזונה ממסחר או מתעשיה. כל בית מלאכה או בית מסחר גדול הראוי לשמו לא היה קיים בירושלם. „בתי החרושת הגדולים" שמהם התפרנסו תושבי עיר הבירה היו מוסדות הצדקה השונים, והכוללים למיניהם. מוסדות צדקה אלה היו מקבלים תמיכותיהם מחוץ לארץ. ולא על עצם מוסדות אלה רוצה אני ליחד באן את הדיבור. כבר נכתב הרבה בענין זה ובפרק על חלוקה וכוללים[1] הארחתי לדעתי. הרבה נקודות והעמדתין באורן הנכון. כאן רק אדגיש כי רוב הישוב היהודי בירושלם היה תלוי, אם באופן ישר או בלתי ישר, במוסדות חשובים אלה. עליהם ומהם חיו בני הישיבה, „הסוחר", התגוני, בעל בית המלאכה, העובר וכו'. הכל היו תלויים בהכנסות המוסדות שבאו מחוץ לארץ, כי כל הכנסה אחרת כמעט שלא היתה. ולכן כשחל זעזוע בלשהו באחד המוסדות, מיד חשו בני ירושלם בזעזוע. וכשחל עיכוב בקבלת כספי המוסדות והכוללים, הרגיש בכך מיד גם השוליא של החיט או הסנדלר.

ועוד זאת לדעת: עיכוב בקבלת הכספים לא היו מן הדברים הנדירים. אלה היו מעשים בכל תודש. הדואר איחר לבוא לעתים קרובות והיה צורך גם להסתגל למצב זה. וכאן החל מסחר השטרות. המוסדות היו מוציאים שטרות מוכ"ז על הכספים שעתידים לבוא, ושטרות אלה היו נמכרים לסרסורים במחירים מוזלים בהרבה משוים. ומסחר השטרות פרח בעיר. הנהלת „מושב זקנים" וישיבת „תורת חיים" ועוד, הוציאו שטרות על אלפי לירות ובני העיר השקיעו את פרוטותיהם האחרונות בשטרות אלה. כן שמרו זוגות צעירים את כסף הנדוניא שלהם ואפוטרופסים את כספי היתומים באלה השטרות. וביום בהיר אחד והקול נודע בעיר כי המוסדות כבר הוציאו שטרות בלא כל חשבון והכל עטו אל קופות המוסדות לפדות את שטרותיהם ומצאו את הדלתות נעולות, ובעיר רעש וצווחה. מוציאים את השטרות למכירה למטה ממחצית מחירם ואין קונה ובשבת מעכבים את קריאת התורה

[1] עיין לעיל עמ' 106.

בבתי הבנסת לעורר את ההמונים מתרדמתם. הכל אובדי עצות, ואין מי שיעמוד בפרץ כי אין קהילה מסודרת ואין ועד קהילה.

ירושלם היתה דומה אז לבנין לבנים וכשהבנין החל להתמוטט נפלו הלבנים אחת אחרי השניה. מנהג „השטרות למוכ״ז״ היה נפוץ ברוב המוסדות והכוללים, כי אחרת לא היתה כל אפשרות להחזיק מעמד במוסד איזה שהוא, כי כאמור היה מן הנמנע לחבות תמיד לכספי החלוקה שהיתה על פי רוב מתאחרת ביהוד בימי הקיץ שרוב הנדיבים היו יוצאים לחופש או למקומות רחצה, ואף בימי החורף שהדואר לא בא בסדר. כאמור לעיל [1]. אבל אף אלה המוסדות היותר קטנים שלא היו מוציאים „שטרות למוכ״ז״ — גם הם נפלו בהימוט הבנין.

שני מוסדות גדולים היו כבר אז בירושלם מלבד ת״ת וב״ח [2] ובית היתומים דיסקין והם, מושב זקנים וזקנות הכללי והישיבה הגדולה תורת חיים. ולשם הסברת הפרק הבא יש לפחות ליחד את הדיבור, ולו במלים אחדות, על מוסדותיו אלה של הישוב הישן.

מושב זקנים

כשאתה מבקר כיום את חצרות מושב זקנים בכניסה לירושלם, אתה רואה לפניך כעין עיירה קטנה שברובה כבר נכנתה אז לפני המשבר, עם כמה מאות זקנים וזקנות שבאו מכל קצוי עולם, לבלות שארית ימיהם בתורה ועבודה בעיר הקודש, שם תמצא כל מיני טיפוסים, מכל הגלויות, ולכל זקן, כידוע, הקפריזות שלו וכל זקנה ודרישותיה המיוחדות, ולרכז חבר זקנים כל כך רב, שביניהם רבנים וגאונים, ת״ח ויהודים פשוטים שמבלים ימיהם באמירת תהלים, זקנים שהיו בעלי מלאכה פשוטים בחייהם, לרכזם בצוותא ולהשכין שלום ביניהם, אין זה מן הדברים הקלים ביותר, ועל כל אלה: להאכיל עם רב כזה, שכבר אז היה מספרם לא בהרבה פחות מאשר היום, להלבישם ולהנעילם, לטוכם ולרחצם — כל זה דורש תקציב מיוחד, בסף תועפות ממש.

והשיכון — יש זוגות ויש יחידים ויחידות, ואת כל אלה יש לשכן, אם בחדרים מיוחדים לכל זוג, או בחדרים משותפים לזקנים לחוד ולזקנות לחוד, וגם בית חולים ורופאים ואחיות..

עיר לעצמה היא מושב זקנים, אבל לא ביום אחד תיבנה עיר — והרבה משברים עברו על בוניה הראשונים עד הגיעם עד הלום.

---

[1] עיין לעיל עמ׳ 33 בס״ק סדרי הדואר.

[2] ת״ת כ״ח — קיצור ראשי תיבות של שני המוסדות היותר גדולים בירושלם — תלמוד תורה עץ חיים ובקור חולים הכללי — שקופה משותפת היתה להם והיו איתנים מאד במובן הכספי, ביתם לשאר המוסדות, ובהם לא פגע אז המשבר.

תורת חיים

המוסד השני הוא ישיבת תורת חיים, שבו למדתי בימי בחרותי ואף לאחר הנשאי, כמו שכבר הזכרתי לעיל.

הרה"ג ר' יצחק וינוגראד[1] זצ"ל, שחייו היו קשורים בישיבה זו ושמסר את נפשו עליה, קנה מין חורבה על יד שער שכם ובנה עליה בנין מפואר ששימשה לישיבה גדולה ולשתי ישיבות קטנות. אח"כ קנה על יד אותה חצר עוד שתי חצרות קטנות והיתה לי או זכות גדולה שגם אני לקחתי בעז"ה את חלקי הדל בגאולת אותן החצרות מידי הישמעאלי. השגתי מאה נאפוליון והב בתורת גמ"ח מידי יהודי אחד ממשפחת חותני ר' אברהם בר שרשבסקי מאפריקה הדרומית כדי להשלים את הסכום שהיה חסר לקניה. כך קמו עוד שתי חצרות למקנה לישיבת „תורת חיים". בתוך בנין הישיבה היה חדר מיוחד בשביל עשרה אברכים מצוינים ביותר שהשתלמו בקבלת הוראה.

ר' יצחק וינוגראד עצמו היה די לו ממש בפת חרובין. זוכר אני כי לאחר שגמר את תפילתו בשעה די מאוחרת היתה ארוחת בוקר שלו רק לחם ותה. ועל התה לבדו יחיה. במשך היום היה שותה רק כמה כוסות תה. גאון זה מסר את חייו על „תורת חיים" שלו. התלמידים והאברכים רפו מיום ליום והיה עליו אז לפרנס מאה וחמשים בני ישיבה ובחורי חמד, שקיבלו מהישיבה משכורתם החדשית. אמנם לא גדולה היתה, כמו שהזכרתי לעיל. אבל ביחס לרמת החיים של אז בירושלם, גם לא קטנה ביותר. אף גבאי המוסד הזה, כמו גבאי מושב זקנים נאלצו להוציא „שטרות למוכ"ז" בכל פעם כשהדואר מן החוץ התאחר.

על הגבאים של המוסדות הירושלמיים בכלל יש להקדיש גם להם כמה מלים: ראש הישיבה מסוגו של הרה"ג ר' יצחק וינוגרד או הרי"ד פרומקין בעל ה„חבצלת"— גבאי מושב זקנים, או הרא"מ לונץ ור' נחום נתנזון, גבאי חנוך עוזרים, לא היתה דרכם סוגה בשושנים וגם לא עשו הון ועל־פי־רוב מתו בעניים, ולא השאירו לבניהם אחריהם עושר.

חינוך עוזרים

חושבני, אגב, לנכון להרחיב קצת את הדיבור על ר' נחום צבי נתנזון, שהזכרתיו באחד הפרקים הקודמים[2]. אדם יקר זה היה תלמיד־חכם גדול ועסקן ציבורי והיה עומד לעזרת כל אלה הפונים אליו. בין בממונו ובין בגופו. כשהתמסר לאיזה ענין ציבורי היה משקיע עצמו בכל תום לבו ונפשו. זוכרני באיזה תנאים יסד את בית חינוך עוזרים ביחד עם הרא"מ לונץ והד"ר קרישבסקי. השקיע במוסד זה את כל כספו, ועמל בכל נפשו לקוממו שיהיה לפאר לירושלם. בוקר

---

1 עיין עוד על הגאון ומפעלו לעיל עמ' 84.
2 עיין לעיל עמ' 137.

בוקר לפני שעוד ירד לבית מסחרו היה סר לראות את שלום החניכים ולברכם בבוקר טוב. והיה נכנס אליהם בכל שבת ללמדם פרשת השבוע.

אין לדבר ביום על חינוך עורים, זה המוסד הגדול המתנוסס ביום לתפארה בכניסה של ירושלם, בלא לדבר על נתנזון. כן אין לדבר על נתנזון בלא להתעכב בחינוך עורים, הא בהא תליא, חינוך עורים היתה כל מטרת חייו. אדם זה נהרס ממצבו החמרי מרוב דבקות במוסד טיפוחיו. סיפר לי חתנו, מר יצחק זינגרמן, כי בעזבונו של החוקר הר' אליעזר ריבלין נמצא בכתב־יד „תולדות ר' נחום נתנזון, אביהם של חניכי תנוך עורים" — ומן הראוי היה לפרסם כתב־יד זה בדפוס.

ר' נחום צבי נתנזון נולד בירושלם בטבת תרכ"ח לאביו ר' משה נתנזון — בעל בית מסחר לכלי מטבח בעיר העתיקה. כאן קיבל את חנוכו בתלמוד־תורה ובישיבות. הנער גדל והיה לאיש וקיבל את הנהלת בית המסחר לידיו. אכל נפש עילאית לו לר' נחום צבי. הוא אינו מסתפק במסחרו ובהליכות ביתו. ספוג הוא תורה ואש רת, נפשו שוקקה למעשים טובים, פיזר נתן לאביונים, והאיש אהוב וחביב על כל יודעיו. מעשיו וחסדיו הרבים נושאים את שמעו לפניו. משפחת נתנזון נעשית לאחת המשפחות היותר נכבדות בירושלם.

הדבר היה בשנת תרס"ב. ר' נחום נתנזון יושב בפתח בית מסחרו בצהרי היום, והנה ילד עויר חוצה את הרחוב וגמל בא לעומתו ומפילו ארצה. ר' נחום חש להרים את הילד ולהשיב את רוחו. רוחו של הילד שבה אליו אבל רוחו של ר' נחום כאילו פרחה ממנו. מהפכה באה בנפשו ברגע זה. הוא נשאר יושב ומדמים, תקוע במקומו ושקוע במחשבותיו ובאותם הרגעים והרעיון תקפהו, רעיון תינוך עורים, מוסד לאומללים אלה, מוסד אשר יקל עליהם את סבל חייהם. והרעיון שוב לא הרפה ממנו. לאחר יום יומים, ור' נחום נועד עם ר' משה לונץ שגם הוא הלא היה, כידוע, סגי נהור, והוא יבין כודאי לנפשם של אלה שגם גורלו כגורלם. מיד נתקיימה הישיבה הראשונה בביתו של הר' חיים מיכל מיכלין ז"ל ובאותה ישיבה נולד המוסד שהוא כיום לתפארת לירושלם.

סח לי מר דוד בן־שלום, מוותיקי תלמידיו של ר' נחום וחניך המוסד, על מסירותו של רבו ר' נחום למוסד ולחניכיו. אדם זה היה מזניח את בית מסחרו ופעמיים ושלוש ביום היה בא לראות אם הכל שם כשורה. היה מסור לחניכים כאב. לא היה גוער בהם, וכמה כאב לבו כשראה אחד הנערים בקלקלתו. היה מיסר אותו תמיד במקל נועם.

ומעשה שהיה. מוסיף מר בן־שלום לספר, ואחד הנערים קילל את חברו בשם... ר' מנחם וולפנזון מיהר לחנותו של ר' נחום להודיעו על כך והלה בא מיד אל המוסד ואסף את כל החניכים בבית הכנסת והוא עצמו עלה על הבימה כשכולו חוור ורועד ומתחיל לקרוא בפרשת השבוע. אלקים לא תקלל... ואתה שלמה (כן היה שם הנער)

קללת את דתך! — כל החניכים רועדים והנער יוצא מתוך השורה ומתודה בכבי על חטאו ומבקש כפרה על עוונו. השפעת הדבר על כל החניכים היה עצום, ולעולם מסיים איש שיחי, לא אשכח את התרוממותו של רבי הגדול כבאותה שעה.

בימים קשים למוסד ור' נחום נוסע בשליחות לחו"ל, ובחזרו הוא מזנית לגמרי את בית מסחרו ומשקיע עצמו בעניני המוסד. ר' נחום נוסע עם אחד החניכים למצרים ללמדו מלאכת הקליעה בעשיית מחצלאות ורהיטי קש. מברשות ועוד. על מנת שיורה אח"כ מקצוע זה לחניכי המוסד.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ ר' נחום לעזוב מאימת הגיוס לצבא התורכי את מוסד טיפוחיו ואת עיר חמדתו ולנוד לארצות־הברית. כך הוכרח לצערנו אחד מבני הישוב הראשונים ומכוניו לעזוב את ארץ מולדתו ולנוד לארץ נכריה. עודני מקוה שעוד יוסרו המעצורים... המעכבים בעדו ל ח ז ו ר לביתו. לזכותו של ר' נחום יש להוסיף שהיה מראשוני בוניה של שכונת זכרון משה.

לפני שאסיים דברי על תינוך עוורים מן הדין לא להתעלם גם מר' זאב וואלף זילברשטין ז"ל, שעבד במוסד כמזכיר בעת ייסודו. היה מסור למוסד בכל נפשו והרבה מחניביו עוד מזכירים שמו לברכה עד היום.

מנהל תינוך עוורים כיום הוא הרב ר' אברהם חיים צוויבנר. שהודות למסירותו הרבה שיכלל את המוסד והביאו עד הלום. נסע כבר פעמיים לחוץ־לארץ לטיבת המוסד שהוא לתפארת לעיר הקודש.

בית היתומות ווייגרטן

„בית היתומות" — השם הזה כשלעצמו אומר כבר דרשני. ציון דורש אין לה, מכלל דבעי דרישה. המלחמה ששיתקה את כל צינורות החיים של כל הארץ פגעה בידוע לרעה בעיקר במוסדות ואותותיה נכרו במוסד זה שצריך היה לפרנס יותר ממאה יתומות. בימים כתיקונם התנהל המוסד בלא כל רעש על־ידי איש אהד מאחינו המסורים והיקרים, הרב ר' דוד ווינגרטן ז"ל. ומי לא הכיר אז את ר' דוד, שמטרה קדושה אחת היתה לו בחייו — לכלכל את היתומות האומללות האלו שחשך עליהן עולמן ולהמתיק להן את חייהן. ועליו אפשר לומר כי היה באמת אבי יתומות.

ווכרני באותם הימים ואני פגשתי את ר' דוד מתרוצץ ברחובות ירושלם. ר' דוד, שאלתיו, לאן? ערב שבת היום, ענני, ובבית אין כל, כי בית זה הגדול ברחוב התבשים שבו היה אז המוסד, היה ממש כביתו והיתומות הרכות בנותיו.

וכך סח לי את צערו: המוסד עומד על עברי פי פחת. היתומות עירומות ממש, בלא כל הנעלה והלבשה. והעיקר אין לחם לפי הטף. החובות עצמו למעלה ראש וכל

1 בנו יחידו הוא מר שלמה זלמן נתנזון, מנהל בנק אפ"ק בחיפה ואחד העסקנים התשובים והמעולים ביותר בעיר זו.

הצינורות נסתתמו, ובשמתקרב „יום החמשי הירוק" (כן קרא ליום החמישי, כי ביום זה רבו הוצאות השבת) אני אובד עצות, ה' יודע, אמר לי, איך עברתי את ימי המלחמה. הוא משך בעול ולא נפל ברוחו.

ולאחר המלחמה, בשנת תרע"ט, כשועד הצירים בא לארץ, הומלץ על כך שיקבל את המוסד תחת חסותו. ועד הצירים הסכים או לכך. אבל העמיד כתנאי ראשון כי על היתומות לבקר בבית ספר. וכית ספר דתי לא היה עדיין בירושלם. ר' דוד לא הסכים לכך. בימים הקשים ביותר של המלחמה, אמר לי, שמרתי על הנחלת שלא תכבה ועתה אפקירנה? לא! אני לא אמסור את ילדותי לביה"ס הכללי ללא תורה ומצוות.

באותם הימים ואנחנו אירגנו את המזרחי מחדש ואני נפגשתי או עם ר' דוד והשיחה נתגלגלה כמובן על מוסד טיפוחיו. לפי בקשתו נכנסתי בעובי הקורה. כמובן, שמפני עינא בישא, נעשו כל פעולותינו בשטח זה בשם ה„מזרחי", אבל מאחורי הקלעים פעלה „אחוה" וחבריה בהשקט ובבטחה.

באתי שוב בדברים עם ועד הצירים ו, שנקבל תחת חסות המזרחי כמה מוסדות ובתוכם גם את בית היתומות, ושיוקצב לנו תקציב על כך. לאחר מו"מ מיגע וממושך באנו לידי הסכם ואף נחתם חוזה בינינו. האגודה הטילה עלינו, חברי המזרחי, עלי ועל הר' יצחק שריון ז"ל והר' דוד פיינשטיין ז"ל, כועדה לטפל במוסד הזה ביחד עם מנהלו של המוסד הר' דוד וינגרטן.

קיבלנו מועד הצירים לנהל את בית היתומות ברוח המזרחי הדתי והלאומי באחד. יום יום ביקרנו במוסד ועזרנו למנהלו לטפל בכל עניני המוסד ולסקח על חבר העובדים ועל המוסד בכללו.

התקציב שקיבלנו מועד הצירים היה 250 לא"י לחודש ולפעמים עוד יותר. כספים אלה היו מיועדים רק לכלכלת היתומות. להלבשה ולהנעלה קיבלנו תקציב מיוחד. שאר הכספים שנתקבלו במוסד מתמיכות שימשו חציים לסילוק החובות וחציים לאיזון התקציב שלא הספיק.

גבאי צדקה

לא אמנה עתה כרוכל אחד לאחד את כל הגבאים האלה שהקדישו אונם והונם לבניינה של ירושלם. וידיהם היו נקיות מכל אבק של צדקה. כבר יחדתי לאחדים מהם כמה דברים בפרק חלוקה וכוללים[2]. כל בנקטים לא היו עושים על חשבון

---

[1] ראש ועד הצירים באותו זמן היה יחידי הפרופ' הרכ מ. צ. סגל ומצאנו אצלו יחס אויב ותיובי למשאלתנו. מאז הוא מרסיס חלק גדול מספריו בבית־דפוסי, עיין על כך בחלק הביבליוגרפי שבסוף הספר.

[2] עיין לעיל עמ' 106.

הצדקה, וכל אסיפה לא נערכה על ידם באחד המלונות המפוארים, אלא על יד כוס תה עם סוכר או בלא סוכר, היו יושבים הנבאים והממונים[1] ודנים על חייהם ופרנסתם של מאות בני כוללם או תלמידיהם, חוליהם וזקניהם, ובלילות החורף הארוכים והקרים היו יושבים על יד מנורת נפט קטנה ומחממים את האוירה בויכוחיהם הערים, בהבל פיהם ומתבלים דבריהם אגב הבאת מאמרי חז"ל.

ואם בכל זאת המשבר הגיע, הרי לא בהם האשמה בעצם. הם לא עברו חוק, כמובן על חוקי התורה הקדושה והמוסר היהודי מדובר כאן. כי חוקי הממשלה התורכית באותו זמן הפרו במעשיהם אלה, ועוד אדבר להלן על כך בהרחבה, כי גם אני נתנסיתי באלה. גם אני הפרתי את חוקי הממשלה של אז ובאתי על ענשי ממש כמוהם. הפרת החוק היתה בזה, שהוצאו אז "שטרות למוכ"ז" והממשלה ראתה בהם שטרות כסף בביכול שבאו להתחרות בשטרי הכסף הממשלתיים. וחמור היה עונשו של הנתפס בשטר כסף נדפס. בעוון זה נאסרתי לאחר זמן ובעד אותו עיון נאסר עתה גם הרי"ד פרומקין, גבאי מושב זקנים[2].

ירושלם נזדעזעה

לא אתעכב בהרבה בפרטי המאסר. הדברים הלא כתובים על גבי גליונות "המוריה" של אותם הימים, ואף של עתונים אחרים. אכל רוצה אני לעכור לשטח אחר של אותו ענין, שכתוצאה מכך בא המאסר. בספי החלוקה והתמיכות התאחרו. הקופה היתה ריקה. ובעיר נורע הדבר והחלו צובאים על דלתות מושב זקנים ותורת חיים. אברכים דרשו את כסף הנדוניה שלהם שהשקיעו "בשטרות למוכ"ז" אלה וסתם בעלי בתים ו"סוחרים" שראו כל הזמן בשטרות אלה את המקום הבטוח ביותר, ופתאום אהה, איד ושבר. אין כסף בקופות לפדות את השטרות. וכשסוף סוף נזרקה המלה הקלילה «פשיטת רגל» — והעיר כולה נעשתה במרקחה. ה"מוסדות" פשטו את הרגל...

קשה לתאר היום רשמם של הדברים על ירושלם של הימים ההם. אותה שבת היתה ירושלם במרקחה. ובמו שאמרתי כבר למעלה, ראינו את מקור הרעה בזה שהעיר מפוררת לכוללים ולכל מיני מוסדות, והועד הכללי אף הוא לא היה בכוחו להיות כללי לכל הכוללים. הוא היה אך מן השם ולחוץ. לא היתה לו כל אבטוריטטה לחייב את כל המוסדות וכל הכוללים שיציייתו למוצא פיו.

---

[1] על הממונים בכלל ועל עכחתם באמונה לטובת ערי הקודש, ראה לעיל בפרק תלוקה וכוללים ובמיוחד עמ' 116—114, כן עיין לעיל עמ' 43—40.

[2] גבאי מושב זקנים היו כולם נקיי־כפים ועובדים לשם שמים, הלא הם: הרי"ד פרומקין, ר' אברהם אלחנן זקס, בנו של ר' משה זקס הידוע (עיין לעיל עמ' 69), והעסקן הציבורי ר' מיכל פינס ור' יצחק אייזיק בן־סוסים.

פרק ארבעה־עשר

ייצוב העדה

ועד־העיר הראשון בירושלם — שבתון — כתב־המינוי של הבד״צ — הגרמ״ז וולנשטיין — הגרצ״פ פראנק — הגר״ד שואוואקס — הגרס״א גולדברגר והגרי״י שטראסבורג — הגר״א הבהן — הגר״ב ברנשטיין — הבחירות — מודעה נחוצה — מס הבחירות — הרי״ב הורביץ — שמונים ואחד יום סביב הבחירות — הזמנה כללית — דבר ה„מוריה״ ערב הבחירות — אסיפת היסוד הראשונה — למי הזכות להיבחר — יצוב העדה — מכתב חוור — שערוריה בועד־העיר — יישור ההדורים

ועד העיר הראשון בירושלם

ובכן, אמרנו או בינינו כמה ידידים, יש לטכס עצה ולראות מה יש לפעול בשטח זה כדי למנוע אנדרלומוסיה בעיר הקודש. ובאותו מעמד והר׳ יעקב היים מרגובסקי וכותב הטורים האלה, החלטנו לקרוא לאותו יום, במוצאי שבת לאסיפה של כמה אישים בביתו של ידידנו הר״ר ז. סולובייציק ז״ל, כי ביתו היה כידוע תמיד פתוח לכל. התאספנו באותו ערב כעשרה עסקנים וכיררנו לעצמנו את התפקיד הקשה אשר אנו נוטלים על עצמנו, כי ראינו מראש את כל המעצורים אשר עומדים בדרכנו לאחד את כל המוסדות השונים שכל אחד מהם כגדול וכקטן היה כמין קהילה בפני עצמו. אבל איש מאתנו לא נרתע בפני כל. עוד היום ומחר יש לעשות את הדבר הגדול הזה. ובאותה ישיבה הוחלט להדפיס באותו לילה מודעות גדולות ולקרוא את ההמונים לאסיפה פומבית בישיבת מאה שערים ביום ראשון אחה״צ ולהזמין את בתי הדינים ושם לטכס עצה איך לעצור בעד הרעה. כן יש לעכב את השוחטים מלצאת לבית המטבחיים ולדרוש מהחנונים והסחרים לסגור את חנויותיהם לשעות האסיפה.

כל הלילה עבדו בבית דפוסי להדפסת המודעות הגדולות והמטפל במלאכת הקודש בסידורן ובעריכתן היה ידידי ר״י ילין. בבוקר השכם כשאנשי ותיקין הקדימו לתפלה, כבר מצאו את המודעות המכרזות ומודיעות כי דבר נפל בעיר הקודש.

שבתון

המודעה הגדולות ובעיקר עיכוב השחיטה פעלו את שלהם. ומיד בצהרי

יום ראשון נסגרו כל החנויות וכל המסחר שותק. העיר לבשה צורת שבתון. המונים התאספו בחצר הגדולה של ישיבת מאה שערים. האסיפה ביקשה מהראב"ד הגאון ר' חיים ברלין זצ"ל שגם הוא יבוא להשמיע את דברו. אבל מפאת חולשתו לא יכול היה לבוא. באו שני בתי הדינים הקבועים. היו נואמים מנואמים שונים. באותה אסיפה היה נוכח מר בן־צבי [1] ואף הוא רצה לנאום, אך ר"ח מרגובסקי ביקש ממנו כי מפני דרכי שלום יוותר על כבודו ולא יעלה על הבימה שלא להביא את הקהל להתרגזות. האסיפה היתה סוערת ודרשה מהרבנים להיכנס בעובי הקורה ולעשות משהו לרומם קרנה של עיר הקודש.

בתי הדינים הבטיחו כי עוד באותו שבוע יקראו לאסיפה רבתי מכל רבני העיר ונכבדיה לטכס עצה כדי ליצור את הגוף הציבורי שיקח לידיו את כל עניני העיר וירכזם ברשות עליונה אחת, שהכל מן היחיד ועד הכולל, יקבלו את המרות העליונה. לאחר דברי ההרגעה וההבטחה של הרבנים נתפזרה האסיפה בתקוה כי הפעם ייעשה סוף סוף משהו לטובת הציבור.

לא עברו ימים אחדים ואסיפה יותר מצומצמת נתקיימה בראשות בתי הדינים בבית הכנסת של כולל וורשה בעיר העתיקה. באותה האסיפה הוטל עלינו, הנזכרים בכתב המינוי של בתי הדינים דלהלן, לארגן את העבודה לייסוד ועד העיר הראשון ליהודי ירושלם.

תהי העתק כתב המינוי המקורי הנמצא תחת ידי:

כתב־המינוי של הבד"צ

בי דינא רבא דקהל הקודש
האשכנזים הי"ו
בקרתא קדישתא ירושלם תובב"א

כעה"י. יום י"ב לחודש אדר שנת התרע"א

באסיפת רבתי עם מנכבדי עיה"ק ושני בתי דינין הקבועין דפה, הוחלם לעשות ועד העיר עפ"י תקנות המבוארים למטה היינו א) שיקובל עד שני שבועות רשימות מכל הכוללים עפ"י פקודת הב"ד, (ב) כל כולל וכולל אפילו הקטן שבקטנים יתן נבחר א' ומהכוללים הגדולים יקובל מכל המשים משפחות שבהם נבחר א' באופן שיהיו שמונים נבחרים, וע"ז נבחר ועה"פ שיתעסקו בענין ה"ה ה"ר אברהם שור [2],

---

1 ביום יושב־ראש הועד הלאומי בארץ־ישראל.

2 היה מן המפורסמים בעיר הקודש ואינו צריך הספר. בכל זאת אקריש לו כמה מלים. ר' אברהם היה בנו של הרה"ג ר' שמואל יצחק, בעמח"ס "מנחת ש"י" [שמואל יצחק] ובן חורגו של הגאון המפורסם רבי שלום מרדכי שוארון, אב"ד ברז'אן, הרא"ש היה רב בעיירה אחת בגליציה ועלה לא"י בשנת תרס"ב. חיבר ספר "שביבי א"ש" [אברהם שור]. היה ומן קצר אחד מגבאי מושב זקנים המאוחר. לאחר כיבוש הארץ בידי הבריטים גדלה המחלוקת בין גבאי מושב זקנים, ואבלו קיבלו בפני מושל ירושלם מר בולס, והוא נקט גם באן בשיטה האנגלית הידועה "הפרד ומשול" וכיבד אותו בתואר Chief Rabbi.

וה״ר שמחה מנדילבוים [1] וה״ר מענדל בוכוואלד [2] וה״ר יעקב פעלדמאן [3] וה״ר יודא אהרן ווייס, וה״ר יוסף עפשטיין [4] וה״ר וואלף לידר [5], והועה״פ הג״ז עליהם לשלוח אנשים נאמנים עם שלוחי הב״ד בכל הכוללים לקבץ דעות נעלמות מכאו״א מכוללו בתיבות מיוחדות לכל כולל וחותמות בחותמי הבר״צ. (נ) אח״כ יפתחו התיבות בפרסום רב בפני זקני העדה והב״ד ואז ישבו השמונים איש הנבחרים לעשות תקנות קביעות ע״ד הבחירה, איך לעשותה, ומה כחה יפה, ומי הראוי להתמנות בה, ויסדרו תקנותיהם בפני הב״ד והעניינים הנוגעים לרוחנו עפ״י הבר״צ יקום דבר. (ו) אחרי כן יובחרו שלשה ועשרים איש אשר ישאו משרת זו שלא ע״מ לקבל פרס, מהם שבעה אנשים לועה״פ ובדבר גדול יתיעצו יחד עם השאה עשר איש הנותרים ובכל ענינים הנוגעים לרוחנו יהיו גם הסכם ב״ה. (ה) השמונים איש יבחרו מכל כולל וכולל (באופן הנ״ל) עפ״י רוב דיעות מבני כוללו דווקא. (ואו) הבוחרים יהיו מבני חמשה ועשרים שנה ומעלה, והנבחרים מבני שלשים ומעלה (שניהם דווקא נשואים ולא רוקים). (ו) כל מי שלא דר בפעה״ק י״ב חדש אין לו זכות להיות בוחר, ועד שלש שנים לא יוכל להיות נבחר, בהשמונים איש. (ח) השלשה ועשרים איש יוכלו להבחר גם שלא מתוך השמונים איש. (ט) השמונים איש הנבחרים מוברחים להיות אנשים ידועים ליראי ה׳ ושומרי התירה ואמונתינו הק׳ בדרך ישראל סבא דווקא [6], (יור) השלשה ועשרים איש יבחרו מפרושים וחסידים לפי מספר הנפשות, ובעה״ח יום הנ״ל

נאום משה נחום וואללענשטיין	נאום ליפמאן דוד במהר״י ז״ל
נאום ארי׳ ליב בהר״א ז״ל	נאום אברהם בלא״א מו״ה דוד הכהן ז״ל
נאום צבי פסח מראנק	נאום בצלאל ישעי׳ בערינשטיין

קיבלנו עלינו את מרות הרבנים ונגשנו בשמחה ובמרץ לתפקידנו בידענו כי האסיפה הגדולה בחרה בנו. מצאה בנו בוראי. את אלה שיקבלו עליהם את מרות הציבור באמונה ויפעלו לפי רוח האסיפות שקדמו למינויינו.

ועתה אפסיק לרגע בהשתלשלות הדברים ואכתב בקצרה על שני הבר״צ בפי סדר חתימותיהם. מלבד על הרה״ג ר׳ אריה ליב בהר״א ז״ל, הוא ר׳ לייב דיין, שכבר כתבתי עליו לעיל [7].

---

1 אביאביו הרה״ג ר׳ ברוך מאנדילבוים, שנקרא הרב מטוראוב — „דער סוראבער רב״, עלה לירושלם בשנת תרל״ה. וזכרני אותו כשגרתי בשכנותו לאחר חתונתי והייתי נכנס אליו לעתים קרובות, היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות ונענה לכל. בעמח״ס „ורע בשערים״ ו־קץ הימים״. בנו הר״ר יעקב שו״כ היה הנבאי בביהכ״נ של ר׳ ברוך שוואַרץ בזמן שלמדתי שם (עיין לעיל עמ׳ 45). הרב ר׳ שמחה מנדלבוים היה עסקן ציבורי ותלמיד־חכם, בעל מרץ ואינו חס על זמנו. והוא היה יד ימיני בביצוע כל העבורה הקשה ביצירת הגרעין לגיבוש הקהילה בעיר הקודש. ידע להעריך את האחריות הגדולה שהטילו עלינו בתי הדין ועשה את מלאכתו באמונה. נפטר בימי עלומיו וחבל על דאבדין, בניו הם בעלי בית המסחר הגדול ש. מנדלבוים.

2 ר׳ מענדל בוכוואלד היה בן גליציה ונמנה על חסידי קרלין. נהנה מיגיע כפיו.

3 הר׳ יעקב פעלמאן, בנו של הפרדסן הראשון ביפו, ר׳ דוב פעלמאן. עלה ארצה ממוריטש שבפולניה. קיבל חינוכו אצל הרה״ג ר׳ מנחם גדליה ברודר בפרוש של הגר׳ איטע מעלמן. היה חתנו של הר״ר בנימין סלנטר. בעל מוג טוב. נפטר זקן ושבע ימים בשנת תש״ו.

4 ר׳ יוסף עפשטיין מחסידי חב״ד, עלה לארץ ביחד עם הוריו בערך בשנת תר״י, מראשוני המיסדים של שכונת מאה שערים ואחר מחברי הועד בה (עיין „מאה שערים״ לד״ר י. י. ריבלין עמ׳ 55). חבר המנהל וחבר הועד בחברת ישוב ארץ ישראל.

5 ר׳ זאב וואלף (פרידמאן) לידער, בעל חנות מבלת ברחוב היהודים. אדם בעל מרץ, נסע אחר כך לארצות־הברית בשליחות בית היתומים דיסקין. עיין עליו ב„שלשה עולמות״ להר׳ חיים המבורגר, ח״ב, עמ׳ צא.

6 עיין בקשר לכך גם דרישתו של הרה״ג ר׳ חיים ברלין זצ״ל, להלן עמ׳ 215.

7 עיין לעיל עמ׳ 55 הערה 3 ועמ׳ 82.

הרה"ג ר' משה נחום ולנשטיין

הרה"ג ר' משה נחום ברבי מאיר ולנשטיין נולד בשנת תר"א בעיר פאפא* באונגריה. כשהתבגר נתקבל בישיבת ה"כתב סופר" בפרשבורג והוסמך שם להוראה ועל ידי זה נשתחרר מעבודת הצבא. בי תלמידי ישיבת ה"כתב סופר" שהוסמכו להוראה היו פטורים מעבודת הצבא. מפרשבורג נדד לישיבת ר' אהרן דוד דיינש (בעל הספר "גורן דוד") בעיירה באלאשא־יארמאט**. כשהוא מצוייד במכתב מאת בעל הכתב סופר להרא"ד הנ"ל.

הרא"ד דייטש היה אחיו של הרה"ג ר' שמעון דייטש, תלמידו של ה"חת"ם סופר", שבנה את ביתו בעיר הקודש[1]. ולהר' שמעון בת שהגיעה לפרקה, והוא פנה לאחיו הרא"ד שיבחר לו חתן לבתו באחד מבני ישיבתו וכגורלו של ר' משה נחום עלה להיות חתנו של ר' שמעון דייטש. ר' משה נחום עלה ליפו ונתקבל בכבוד על ידי חותנו לעתיד. מיפו פנתה השיירה ברכיבה על חמורים לירושלם ובאן נערכה חתונתו ברב פאר והדר. עוד בימי חרפו בשהגאון מבריסק יסד את הבד"ץ שלו בחצר הגאון מקאליש זצ"ל בחר בו לדיין השלישי. הראב"ד היה הגאון מאטאבא ומשנהו הגאון האב"ד מפולונסק זצ"ל. לאחר פטירתם של חבריו נתמנה הרה"ג רבי משה נחום ולנשטיין לראב"ד והמשיך בתפקידו גם לאחר הסתלקותו של הגאון מבריסק, בהשתתפות שני הדיינים הרה"ג ר' ארי' ליב ב"ר משה חיים חפץ והרה"ג ר' זבולון חרל"פ, אביו של הרה"ג רבי יעקב משה חרל"פ[2] שליט"א, שעלה ארצה ביחד עם אביו הר"ר יצחק בשנת תר"י. היה גם ממונה בכולל "שומרי החומות" ונפטר בשיבה טובה בכ"ג באדר תרפ"ב.

הרה"ג ר' צבי פסח פראנק

זוברני את פגישתי הראשונה עם "הבחור הליטאי", או בפי שקראו לו אחרים, "העילוי מישיבת טלז". היה זה לפני יובל שנים, בשנת תרנ"א, בבית המדרש "אהל שרה" במאה שערים. ואני ישבתי עם אאמו"ר וחזרתי על שעורי. ובאותו בית מדרש. כמו בכל בתי מדרשות שבעיר הקודש לא פסק קול התורה אף לשעה. ישיבות לא היו שכיחות עדיין בירושלם — מלבד שתי הישיבות "עץ חיים" ו"תורת

---

[1] עיין עליו "החת"ם ותלמידיו" מאת ש. הכהן ווינגרטן, עמ' 91.

[2] הרה"ג ר' יעקב משה חרל"פ, ראש הישיבה המרכזית "מרכז הרב", הוא יליד ירושלם, תלמידו של הגה"צ ר' צבי מיכל שפירא זצ"ל (עיין לעיל עמ' 81) ומקורביו של מרן הגרא"י הכהן קוק זצ"ל. ר' יעקב משה הוא אחד מעמיקי המחשבה הישראלית המקורית, חיבר כמה ספרים נדולים וחשובים בהלכה ובפילוסופיה הישראלית: קונטרס אחרון לס' ציץ הקודש, "בית זבול", "מי מרום" על שמונה פרקים להרמב"ם", ועוד בטל ילדותו הוציא את הספר הקטן "צבי לצדיק" על רבו הגרצ"מ שפירא. הגרי"מ חרל"פ היה אף מועמד לרב ראשי בארץ־ישראל.

אנכי, רוצה אני לתקן באן טעות שנפלה לעיל (בעמ' 81 הערה 2), כי הספר "צבי לצדיק" חובר על־ידי תלמידיו של הגרצ"מ שפירא, ונשמט שם לצערי שם מחברו הגרי"מ חרל"פ.

* Papa ** Balassagyarmat

חיים״, שהיתה אז רק בתחילת ייסורה. — ועל כן שימשו בתי המדרש לישיבות והיו מלאים בחורי חמד שלמדו תורה לשמה.

רבים היו בני ציון היקרים וקול התורה השתפך בחלל בתי המדרשות. כל באי בית המדרש היו מתלחשים ומראים באצבע על הבחור הליטאי שעלה מישיבת טלז ומתמיד אף כאן בלימודו. הבחור הפך במשך הימים לסמל ההתמדה. אאמו״ר ז״ל היה פונה אלי ואומר: ראה את הבחור ההוא הדבוק תמיד לדוכנו. באיזו התמדה הוא לומד. אינו מתפלפל עם חבריו, אלא לומד לעצמו בשיטה הליטאית הידועה. בקי הוא כבר בחלק גדול של הש״ס, ראה ולמד מדרכיו. והלא אף גאוני ירושלם, מרן הגאון מוהרי״ל דיסקין ומרן הגאון ר׳ שמואל סלאנט מקרבים אותו ומפליגים בשבחו.

לאחר ימים עוב הכחור את ״אהל שרה״ ועבר ללמוד בחדר מיוחד בחורבת ר׳ יהודה החסיד שהועיד הגרש״ס לנכדו הגרי״מ טוקצ׳ינסקי ולו, שלא יפריעום מתלמודם. רבים מבני ירושלם שמו עינם בו ושלחו לדבר בו נכבדות, אך הגראב״ד ר׳ חיים יעקב שפירא מקובנא, מצא אותו ראוי והגון להיות ממלא מקומו ונתן לו את נכדתו לאשה, והגרצ״פ פראנק המשיך אף לאחר התונתו בשקידתו.

לאחר שנולדו להגרצ״פ ארבעה ילדים פרש מביתו ומכל ענייני העולם ועבר ליפו עם עוד כמה יחידי סגולה להתמסר ללימוד תורה בלא כל הפרעה. בני יפו הכירו באיש הרוח הדגול שבא לשכון בתוכם וכמה יהודים יקרים, וביניהם הר״ר משה בצלאל טודרוסוביץ [1] וה״ר בצלאל לפין [2] דאגו לכל הצטרכויותיו.

לאחר שמילא כריסו בש״ס ובפוסקים חזר לירושלם וחותנו הגראב״ד ר׳ חיים יעקב שפירא היה שולח אל חתנו את כל הפונים אליו בשאלותיהם, כדי להרגילו בפסיקת שאלות, הלכה למעשה. בשנת תרס״ז נתמנה הגרצ״פ כחבר הב״ד על ידי הגרש״ס בהסכמתו של הגאון מוהרי״ל דיסקין זצ״ל. מינויו עשה אז רושם רב בין גדולי התורה שאחד מבני ציון הצעירים והמצוינים ומגדולי התורה שבה נתמנה כחבר הבד״צ הקבוע בעיר הקודש. ראו בו כוח רענן, חריף ובקי בש״ס ובנושאי כליו ותקיף בדעתו וראוי לאותה אצטלא.

בשנת תרע״ט, לאחר התמנותו של הגרא״י קוק זצ״ל לרב ראשי בא״י ויסוד משרד הרבנות, נתמנה הגרצ״פ פראנק לראב״ד בירושלם מטעם עדת האשכנזים הפרושים ולחבר מונה הרה״ג ר׳ יונה ראם ז״ל, בשעה שמעדת החסידים נכנס למשרד הרבנות הרה״ג ר׳ דוד שוואקס כראב״ד והרה״ג ר׳ פישל בערינשטיין כחבר. לאחר

---

1 אביו של הסופר מר דוד תדהר, בעל ה״אנציקלופריה לחלוצי הישוב ובוניו״. ר׳ משה בצלאל היה מאנשי המעשה ועסקני הציבור וממניחי היסוד של קהילת יפו.

2 ר׳ בצלאל עלה ביחד עם אביו ר׳ פישל, שהיו קוראים אותו ר׳ פישל הנגיד. לר׳ בצלאל היתה סוכנות ביפו. היה עסקן ציבורי שם והיה נחשב גם בין עסקני ירושלם ומצודתו בעסקנות היתה פרושה גם בכל מוסדות הצדקה והחסד בירושלם. אף מנוחתו כבוד על הר הזיתים בירושלם.

פטירת מרן הגרא"י קוק זצ"ל דרשו בני ירושלם וביחוד רבניה בכל תוקף שהגרצ"פ יוכתר בכתר הרבנות הירושלמית וכך צורף כהוליה בשלשלת הרבנות בעיר הקודש, כיורשיהם של הגאון ה"ר זונדל סלאנט, הגאון ר' מאיר אויערבאך מקאליש וכממלא מקומו של הגרש"ס זצ"ל כרב ואב"ד בירושלם עבג"צ. ההכתרה יצאה לפועל והוכרה על ידי הקהילה הירושלמית וגם אני זכיתי להיות בין החותמים על כתב־ ההכתרה בתור בא כוח ביהכ"נ הגדול משכן יעקב וישראל בשכונת אחוה וסביבותיה.

גאוני זמננו הביעו כמה פעמים שהגרצ"פ פראנק הוא הפוסק האחרון מארעא דישראל ובפרט כעת עם חורבן הגולה ומרכזי התורה הגדולים. הוא גם הפוסק האחרון ורשכבה"ג.

הרה"ג ר' דוד (דובצ'ה) ליפמאן שימאקס

הרה"ג ר' דובצ'ה בא לירושלם בשנת תרנ"ח ומיד נרתם בעול הציבור. באותן השנים נבנתה השכונה של כולל ורשה הפונה לרחוב גאולה—מאה־שערים והידועה כיום בשם «בתי ורשה». ממוני כולל ורשה שקעו בחובות עצומים על ידי ההשקעות בבנין השכונה ונתנו עיניהם בר' דובצ'ה שיצא לחוץ לארץ בשליחות לטובת הכולל לחלצם מהמיצר. השליחות יצאה לפועל בהצלחה מרובה. וכשחזר ר' דובצ'ה משליחותו בשנת תרס"א הטילה עליו עדת החסידים בירושלם לשמש בראב"ד לעדה. תפקיד אחראי, שיהלום את האיש הדגול הזה שהיה כבר מורה הוראה בימי הגאון האדמו"ר הר' מנדל מקוצק זצ"ל. אגב, הרה"ג ר' דובצ'ה הוסמך להוראה בהיותו בן שש־עשרה. נשא אשה ממשפחתו של הרמ"מ מקוצק והיה סמוך על שולחנו.

עדת החסידים בירושלם תופשת מקום נכבד לעצמה. ולא באתי להאריך באן הרבה בנושא זה, אך נקודה אחת ברצוני להבהיר בשורות אלה. כבר מבמה שנים ועדת החסידים ראתה עצמה מקופחת מכל העדה האשכנזית ושאפה תמיד לקראת התבדלות ולגיבושה של העדה במסגרת מיוחדת. בצעד ראשון וקובע לקראת התבדלות זו ראתה עדת החסידים בקביעת בית דין משלה.

פירוד זה ניצניו הראשונים נראו כבר בדיונים על בחירת הרבנות הירושלמית[1], כשהחסידים ראו בהגאון ר' שניאור זלמן מלובלין זצ"ל בעל «תורת חסד» את האיש הראוי לשבת על כסאו של הגרש"ס זצ"ל, וכשהלה סירב לבסוף להעמיד את מועמדותו ויתרו אף הם על דרישתם להעמיד לירושלם רב שיהא מאנ"ש, וחתרו מעתה לפחות ליסד להם בית דין של חסידים לעצמם. אך חסר היה, כנראה, האיש שיהיה ראוי לאותה אצטלא באותו זמן. עתה כשחזר ר' דובצ'ה משליחותו ולעדת החסידים היתה הרווחה. הנה האילן הגדול שבצילו יחסו. ר' דובצ'ה מונה כראב"ד לעדת החסידים והרה"ג מלובלין אמר לו: «חזי דעלך סמיכנא» ואף

1 עיין על כך לעיל עמ' 155.

הגרש״ס אמר. בעת ביקורו של ר׳ דובצ׳ה אצלו: מעתה יהיה כבר בית־דין גם לחסידים.

הגרט״א גולדברגר והגרי״י שטראסבורג

החבר השני של הבד״צ הראשון של החסידים היה ר׳ טוביה אריה גולדברגר, וזאת של העסקן ר׳ עזריאל זעליג הויזדורף [1], עלה לארץ בשנת תרל״ג בהיותו בן שבע עשרה. היה תלמידו של הגאון הר״ר ירמיה לעוו. אב״ד איהל • במדינת אונגריה, בעל „דברי ירמיה״. דודו ר׳ נתן יוסף גולדברגר היה מגיד שעורים בישיבת „עץ חיים״. ר׳ טוביה היה גם מעסקני כולל אונגריה וממונה בכולל זה במשך עשרים ושלש שנים ביחד עם הגרי״ח זוננפלד זצ״ל וממעריציו של הגאון מלובלין וצ״ל. על ידי ר׳ טוביה נדפס הספר „תורת חסד״ של הגאון מלובלין על חלק אה״ע.

השלישי לבד״צ הראשון היה הרה״ג ר׳ יוסף יהודה שטראסבורג, הדיין מקוסוב, בעל „יד יוסף״, ששימש כדיין בקוסוב קרוב לחמשים שנה. כשעלה לארץ היה כבר זקן ושבע ימים.

הרה־ג ר׳ אברהם בהר״ר דוד הכהן

הרה״ג ר׳ אברהם בהר״ר דוד הכהן, חתנו של הרה״ג ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר היה איש שקט ובעל מזג טוב מאנ״ש חב״ד.

הרה״ג ר׳ בצלאל בערנשטיין

הרה״ג ר׳ בצלאל כ״ר בנימין בערנשטיין, (ר׳ בנימין פישל׳ס). יליד ירושלם היה ומעורה בעסקנות עיר הקודש. נסע לחו״ל ונתמנה על־ידי הנשיאים למו״מ בכולל ווארשה. בתר״ע נתמנה לד״ץ של בית דין דחסידים. בימי המלחמה העולמית הראשונה שימש ביחד עם הרה״ג ר׳ ארי׳ ליב ד״צ כב״כ בפני השלטונות התורכיים.

הבחירות

אני נגשתי לעבודה ביחד עם חברי. ובעז״ה הצלחתי לרכז סביבי את כל הכוללים. הרבה עודדתני ההכרה כי על ידי עומדת אגודת „אחוה״ ואחינו עוזרים לי מאחורי הקלעים, שלא להטיל עלי את כל כובד המעמסה. והבא לטהר מסייעין בידו. כמו־כן כמו״ל של העתון „מוריה״ היו דפיו פתוחים לפני, והעורך ר׳ יצחק יעקב ילין נתן מעל דפי העתון את הביטוי הרצוי לכל הענין — כל אלה הבניסוני למרכז הענינים וכמוציא לפועל את כל הקשור ביצירת ועד העיר הראשון בירושלם עיה״ק.

באחד החדרים של מערכת ה„מוריה״ קבענו את מקום מושב הועד המכין. עבודתנו הראשונה היתה לסדר רשימת כל תושבי ירושלם לפי חלוקתם על ידי הכוללים. אבל לא כל תושבי ירושלם היו רשומים כמקבלי חלוקה על ידי כולל איזה

---

[1] עיין עליו לעיל עמ׳ 62—66. • Sátoraljaujhely

שהוא[1], כך שהיו אנשים שהשתייכו לאיזה כולל, אבל לא נמצאו ברשימת אותו כולל, ואף לא קיבלו כל חלוקה, ואי אפשר היה משום כך לקבל שמותיהם בפנקסי הכוללים. לטובת האנשים האלה נתפרסמה או ההודעה הבאה על־ידי הועד הזמני, שאני מוסרה כלשונה:

מודעה נחוצה

אלה האנשים שאינם מקבלים חלוקה ואינם ברשימת הכוללים מתבקשים להודיע את שמותיהם לא יאוחר מיום ד׳ פ׳ ויק״פ לממוני הכוללים, כל אחד להכולל שהוא שייך לו, או לחברי הועד הפועל הרשומים מטה בכדי שנוכל להתחיל בסידור הבחירות לועד העיר ולא יפקד ממנו איש.

הר״ר אברהם שור, יוסף עפשטיין (במאה שערים), שמחה מנדלבוים, יודא אהרן וויים (בבית מערכת „מוריה״) ואב ליזר, יעקב פעלמן (בימין משה) מנדל ביכוואלד.

ירושלים, כ׳ אדר תרע״א.

מס הבחירות

לאחר הודעה זו והרשימה נמסרה ע״י הכוללים. ואף אצל חברי הועד נרשמו מאלה שלא השתייכו לשום כולל. הרשימה היתה מוכנה כבר בחלקה הגדול ועתה הוטל על כל הכוללים, מטעם שני בתי הדינין להשתתף כל אחד בחלק מההוצאות כפי שהוטל עליו ושלוחי בתי הדינין סבבו על כל הכוללים לגבות את מס הבחירות.

הרשימה היתה כבר בתחילת אדר בידינו ולפיה סידרנו את הבחירות. אבל עד שנפתחו הקלפיות בי״א בסיון עבר זמן שהוא לא מעט בימי משבר קשים, והיה הכרח שבינתים ייעשה מעשה בלשהו לייצוב המוסדות עד שייבחר ועד העיר. וכאן תופש אדם חשוב אחד, שאני מזכירו עתה בפעם הראשונה, את המקום המכובד ביותר בשאלה זו, אחד מידידי הטובים ביותר, הרב היקר ר׳ יהונתן בנימין הלוי הורוביץ[2] ז״ל.

הר״ב הורביץ

ולפני שאחזור לשאלת הסדרים במוסדות, עלי להקדים כמה מלים על איש יקר זה. ר׳ יהונתן בנימין הלוי הורביץ שימש תחילה ברבנות בטרנסילבניה, בעיר לא גדולה, בביסטריץ, ואח״כ עבר לאונגריה. שמו היה מפורסם בכל הסביבה, הוא לא התיחד בד׳ אמותיו, אלא היה מעורב בכל הענינים הציבוריים שבמדינתו. היה גם ממונה מטעם הממשלה כ„מטריקל פיהרער״[3], והיה משום כך גם הרב־מטעם. השפעתו היתה רבה שם וקשריו עם ארץ־ישראל אף הם היו גדולים, וכשהפקידות האמשטרדמית עמדה לבחור בבא־כוחה בארץ־ישראל, נתנה עיניה בו ונשלח לא״י.

כאן בארץ מצא לו עסקן גדול זה כר נרחב לפעולותיו, ובכוח ערותו

---

1 בקשר לדעה המוטעית והמסולפת בזדון שכל תושבי ירושלם כ„עשיר״ וכעני היו מקבלי חלוקה, גם כשלא נזדקקו לכך, עיין לעיל בפרק חלוקה וכוללים, ובמיוחד עמ׳ 111 ומראה המקום שם בלות א״י לשנת התרנ״ט של לונץ עמ׳ 168—163.

2 עיין עליו גם להלן עמ׳ 228.

3 רושם תעוות נשואין ולידה.

הגדולה הצליח לקשור קשרים עם כל החוגים ולהכנס לפני ולפנים של ענייני ירושלם המסובכים.

וכינתים ועניינו מושב זקנים יגעים מאד. המוסד נשאר בלא גבאים. הרי"ד פרומקין שחלה בינתים בכלא. הועבר תחת משמר חזק לבית החולים הממשלתי וחייו היו בסכנה. החלה ההשתדלות לשחררו ממאסרו ואחר מאמצים והוא שוחרר עד בירור משפטו בערבות של אלף וחמש מאות נאפ"ו. אבל גם לאחר שחרורו, הרי אינו בא בחשבון להמשיך כגבאי ויש למנות גבאים זמניים עד אשר ועד העיר יבחר את הגבאים.

בינתים הוצעו כמה הצעות. מהקונסול הגרמני באה הצעה לפתח של ירושלם למנות לגבאי מושב זקנים את הרב הורביץ כי הוא מיצג את הפקידות האמשטרדמית שכוללו כולל הו"ד נמנה על בעלי ההכנסות היותר גדולים מכספי התמיכות של חוץ־לארץ. אבל לעומת הצעה זו באה הצעה של החכם־באשי הרה"ג ר' נחמן בטיטו לבחור בה"ר יוסף אלישר והא' מימון למפקחים. הרב הורביץ הסתלק מכל מאמציו להכנים סדרים במוסד זה. הוא ראה בהכנסת גבאי ספרדי למוסד היותר גדול של האשכנזים פריצת גדר מצד הספרדים להתחיל לקבל מהכנסות האשכנזים בעוד שהם אינם נותנים לשום אשכנזי דריסת רגל במוסדותיהם. אך ההצעה לא נתקבלה והכל חיכו לסיום הבחירות ואז יסתדרו כל ענייני ירושלם וממילא גם מושב זקנים בתוכם.

שמונים ואחד יום סביב הבחירות

הועד הפועל לסידור הבחירות עבד עתה ביתר מרץ. למרות היות כל חברי הועד בעלי עסקים וטרודים כל היום לא הסיח אף אחד מהועד את דעתו מהעבודה הקדושה שהטילו על עצמם ועבדו בכל נימי נפשם להציל את מוסדותיה של עיר קדשנו ולהחזיר לה את כבודה.

בימי חול המועד פסח ואף לאחר החג סובבתי בעצמי עם כמה מחברי מכית כנסת לבית כנסת עם הקלפי הסגורה וחתומה בחותם שני בתי הדינים לקבל את קולותיהם של בני ירושלם. בידינו היתה רשימת המועמדים של כל הכוללים וכל אחד בחר לאחר ששמו סומן ברשימה הכללית, כדי שלא יבחר פעם שניה.

כמובן, ששיטת בחירות כזאת, — נחשלת במקצת ביחס לשיטות החדישות של היום, אבל בלא ספק גם בפתות זיופים — נמשכה בעצלתים, ממחצית אדר עד י"א בסיון, שבאותו יום נפתחה הקלפי במעמד כל בתי הדינים והרבנים, סוחרים ואנשי מעשה.

פתיחת הקלפי היתה כאמור בפומביות רבה ובמעמד עם רב. וזוהי ההזמנה הכללית שנתפרסמה אז בירושלם בקשר לכך:

הזמנה כללית

מתכבדים להזמין את הקהל הנכבד הירושלמי לבוא ביום ב' י"ח אייר, ל"ג בעומר בשעה 4 שעון ערבית בבוקר (שעה 11 אירופית) אל אולם ועד הכללי להיות נוכח בפתיחת הקלפי לבוחרי ועד העיר הראשון.

וועד מנהל בחירת ועד העיר
(מקום המוחתם)

מוצא אני לנכון גם לתת בזה את דברי "המוריה" מאותו יום. שנה II גל' 84 לקראת מאורע זה:

דבר ה"מוריה" ערב הבחירות

היום בשעה ארבע תפתח הקלפי לבחירת ועד העיר באולם הועד הכללי. הזמנית גלויות וכללויות הידבקו בחוצות להזמין את כל אנשי ירושלם אל הפתיחה הפומבית הזאת. מלבד הזמנה הכללית, הוזמנו בפרטות גם רבים מנכבדי העיר הלוקחים חלק בעניני העיר.

כל הקהל מעונין לשעת הפתיחה, ולתוצאותיה של הבחירה הנעלמה הראשונה. הבל מודים כי כל עתידו של ועד־העיר תלוי רק בבחירה זו; אם הצלית הובר, והנבחרים השמונים ידעו איך לכונן ולבסס את מעמדו של הועד ולהבטית את קיומו הרי שכוחו עוד ינול בימים הבאים, ולהפך שגנה קלה שבקלות אם תצא מתחת ידם של אלו הרי זה קלקול יסודי גם לעתיד.

הנבחרים השמונים אינם צריכים לשכוח רגע את חובת משלחתם ואת האחריות שבה.

אסיפת היסוד הראשונה

לאחר שנפתחו כל הקלפיות מנו כמובן את הקולות שנמשכו מהבוקר עד שעה מאוחרת בלילה. הוחלט להזמין את נבחרי העיר לישיבה הראשונה ביום כ"ג אייר.

גם אסיפה זו נערכה באולם ועד הכללי "בנסת ישראל". מתוך השמונים נבחרים באו שבעים ושמונה והמחזה היה רב־רושם. מלבד הנבחרים באו גם ראשי הרבנים והממונים. גבאי המוסדות ושאר עסקנים. הכל היו דרוכים לקראת התפקיד הקשה והאחראי שמטילים עליהם בהשכנת שלום בעיר הקודש. האסיפה רבת הרושם נפתחה בשעה המדוייקת והרה"ג מוהר"ר דוב בער אפרת[1] זצ"ל, אב"ד דהברון ת"ו היה הרוח החיה בכל האסיפה הזאת. ברוב דעות נעלמות נבחר הרב יואל משה סלומון ליו"ר האסיפה. הרב זלמן כהן רובין לסגנו. ולמזכירים נבחרו מר שמואל רפילוביץ[2] ור' יוסף ברד"ש[3]. אף משגיחים מיוחדים לפקח על סדר האסיפה נבחרו על־ידי האסיפה. והם: מר מאיר חיים ב"ק, בנו של ר' ניסן ב"ק וכותב הטורים האלה.

1 עיין לעיל עמ' 196.

2 ש. רפאלי, חוקר מטבעות היהודים הידוע.

3 יליד צפת, בנו של הרה"ח ר' דוב שו"ב. נתחנך בירושלם, תלמיד חכם ובעל שכל ישר. הרבה שנים שירת כממונה בכולל רומניה והיה גם סופר הכולל, מזכיר ועד העיר ליהודי ירושלם וממיסדי הסתדרות המזרחי בירושלם ומפעיליו.

ראשון למדברים היה הרה"ג ר' אריה ליב ד"צ ובכדי לתת מושג כלשהו ממהלך הווכוח אני מביאם מלה במלה. כמו־כן את השובתו של הסגן הרב ר' זלמן הכהן רובין[1].

ואלה דברי הרה"ג ר' ארי' ליב ד"ץ:

בנחיצות הרעיון של יסוד ועד־העיר בירושלם הכירו והסכימו עוד מקודם שלוקת מאתנו עסרת ראשנו הגרש־ס וצ"ל, ומכל שכן עכשיו, אחרי המאורעות הנוראים שסבלה עירנו הקדושה בזמן האחרון, הנה כי כן בעיקר יסוד הועד, ובנחיצותו, הורו והסכימו כל יושבי עירנו, ומקצת הפקפוק שיש בענין זה אצל אחדים, הוא רק ביהס להגבלת כוח הועד ואיכותו, על איזה תקנות יתנהג ומה יהיה כוחו לפעול ולזה נחוץ לראשונה שקהל הנבחרים יציע הצעות שיגות בנידון זה, ולהחלים לפתות על ראשי פרקים בסדר תקנות הועד.

הסגן (הרב ר' זלמן הכהן רובין): דבר זה אי אפשרי וקשה מאד להציעו לפני קהל גדול; הדעות תהיינה שונות, ומזה יבוא לערבוב דברים, ובפרט שכל הקהל לא התכונן עדין לזה, ולזה הצעתי היא לבחור קומיסיה מתוכנו שתיא במשך זמן קבוע תסדר סדר תקנות מועילות ולאחר שתגמור זו את עבודתה נקרא ליסיבה שניה ונדון אז בכללנו על כל סעיף וסעיף ומה שיתקבל ברוב דעות יתקבל, מה שידחה לגמרי ידחה, ובן מה שיתקבל בשנוי או בהערה יתקבל.

בוכות לקחו חלק רוב הנוכחים ובסוף נתקבלה החלטה לבחור בועד של 15 אנשים שתיבחר בדעות נעלמות. ועל ועדה זו הוטל להכין את התקנות ולהדפיסן במשך 10 ימים כדי לחלקן לכל נבחר לעיין בהן כמה ימים לפני האסיפה השניה.

למי הזכות להיבחר

היו עוד כמה ישיבות עד שנבחר הועד הפועל של העשרים ושלושה מתוך השמונים. בישיבות אלה נתעוררו הרבה שאלות, ביחוד בניסוח התקנות שעליהן לשמש המצע והבסיס לבחירות להבא. ויכוח ער התעורר במיוחד אם גבאי או ממונה יכול להיבחר גם לועד העיר או לא. לבסוף נוסח הסעיף טו בסגנון זה:

„כל אלה המתעסקים בשכר במוסדות הציבוריים ומקבלים שכר מקופת העיר אינם יכולים להיבחר לועד העיר".

בן התעורר ווכוח חריף בקשר לסעיף אחר ש„כל נבחר צריך להיות משלומי אמוני ישראל שומר תורה ומצוות". לסעיף זה נשלח תיקון במכתב ע"י הרה"ג ר' חיים ברלין זצ"ל. שדרש כי „הנבחר צריך להיות ירא אלקים. עוסק בתורה ושומר מנהגים הקבועים בארץ ע"פ תקנות גאוני עיר הקודש". סעיף זה עורר סערה גדולה בקרב המשתתפים והחלו קריאות בינים שיש לקרוא לועד לא ועד העיר. אלא ועד מנהגים, כי בו יכנסו מעתה רק אנשים כאלה שאינם עוברים על שום מנהגים[2]. לאחר הצבעה הוסר תיקון קיצוני זה.

---

[1] ע"ין ה„מורה" שנה 11, גליון 86 מיום כ"ה באייר תרע"א.

[2] נתפלגו אז הדיעות בכוונתו של הגר"ח ברלין במושג „מנהגים", והיו שכללו בזה גם מנהגי הלבוש החיצוניים שהיו נהוגים בעיר הקודש, ומכאן נבעו תילוקי הדיעות באותה ישיבה.

מהסעיפים העיקריים שנתקבלו היו גם אלה שהועד נבחר לשנתים, ובכל ועד חדש נשארים שבעה מחברי הועד הקודם, להדריך את הנבחרים החדשים בעבודה. כמו כן אין נבחרים ליותר משתי פעמים רצופות.

כמו"כ הוחלט כי כל המוסדות והכוללים עוברים לפיקוח ועד העיר ועל ועד זה לבדוק את חשבונותיו של כל מוסד, ואחר כך לפרסם גלוי דעת על מצבו של כל אחד.

ייצוב הועד

בועד זה הוחלט גם כן להסיר פעם את העלבון הקשה הרובץ על ירושלם, שנשארה בלא רב רשמי ולמנות רב אשכנזי לעיר הקודש. כך נבחרו "שמונים" הנבחרים שמהם נבחר אחר כך הועד הפועל של עשרים ושלושה איש. מתוך שמונים הנבחרים בחרו בועדות שונות ובמנהלים ל"מושב זקנים" ולשאר מוסדות החסד. כן נמנו אז ועדות בקורת לכל המוסדות. למזכיר ועד העיר נבחר הרב ר' ישראל פורת [1], שראו בו את האדם התקיף ובעל הרצון החזק, שבדעתו הצלולה ידע להתגבר על כל חילוקי הדעות וריב הערות השונות.

מעשנו הראשון היה להודיע מיד לכל העתונים בכל התפוצות, באירופה ובאמריקה, וכן לסוכנות הטלגרפית רויטר כי מעתה יהיה הפיקוח על כל מוסדות החסד בידי ועד העיר וועד זה הוא הרשות היחידה היכולה לדבר ולפעול בשם כל מוסד איזה שהוא [2].

עתה בסיום פרק מזהיר זה על גיבושה של עיר הקודש לקהילה מסודרת, חש אני חובה קדושה להזכיר את המזכיר הראשי והמנהל של ועד הכללי כנסת ישראל, הר"ר ראובן ריבלין ז"ל, אביו של ידידי הד"ר יוסף י. ריבלין, שהכיר את העבודה הקשה והאחראית שהיטלנו על עצמנו בזה ועודדני וגם עזרני בעצותיו השקולות.

כן פעלנו בהשקט ובבטחה לקידום בנינה של ירושלם ומוסדותיה להעמידם על יסוד יציב ואיתן שלא יתמוטטו בבוא השואה הגדולה בדמות המלחמה העולמית הראשונה.

עניני העיר החלו לקבל את ייצובם וסידורם בועד העיר. הועד החל לטפל בכל חיי העדה האשכנזית בירושלם וגם בעניני השחיטה, הרבנות, ועניני הפיקוח על המוסדות, מלבד בדבר אחד והוא ענין החברה קדישא, שהועד לא יכול היה אז עדיין לטפל גם בה, כי לכל כולל היה בית עלמין וחברה קדישא משלו, את עול ההוצאות נשאו, כאמור, הכוללים, וביחוד הועד הכללי, אבל במשך הזמן נתגלו כאן

---

1 מי שעמד להימנות או כעורך העתון "מוריה", עיין עליו לעיל עמ' 193.

2 להארת כל הסרק הזה, עיין בעתון "מוריה" של אותו זמן.

קשיים רבים. הכולל היותר גדול, הוא כולל אונגריה, סירב בכלל להשתתף בהוצאות לטובת ועד העיר ואף לא הרשה לשום אדם להתערב בענייניו. לא ניתן לועד העיר שום גישה למשרדי הכולל. הכל נסגר בפניו.

אנו, חברי ועד העיר הראשון, ראינו את מצבנו בו קשה מאד. המסים שנגבו משאר הכוללים לא היה בהן כדי לבסות את כל ההוצאות ותגלעה הדרישה כי יש לשתף בהוצאות העיר את כל תושביה ולא רק את העניים מקבלי החלוקה. כי על־ידי זה שרק הכוללים נושאים בעול, ממילא פטורים העשירים מכל מס.

הובעה אז הדרישה להעלות את מס הבשר הנקרא גבלא, ששולם עד אז רק גרוש אחד לרוטל, אבל גם כאן ישלם שוב העני, כי העשיר יכול היה להעלות על שולחנו עופות שעלו אז בזול מאד. וכאן באה ההצעה שנראתה לנכונה ביותר, לשחרר את הכוללים מדמי ההוצאות ולהטיל את המסים מעתה על כל העדה. מס זה נקרא „עדה משלמת", והוצאנו אז את הברוז הבא בקשר לשינויים במס :

מכתב חוזר מאת ועד העיר[1]

עם ה' יושב ציון וירושלים!

בנשתכם לבחירת ועד העיר בתחלת קיץ העבר, הבעתם בזה את רצונכם וחפצכם האדיר לראות בעה"ק עדה מסודרת ומשוכללת, אשר מנהיגיה והעומדים בראשה יבחרו ע"פ רצון הצבור מתוך הצבור, בעד הצבור, ואשר יהיו אחראים בעד מעשיהם לפני בוחריהם; כי רק ע"י הנהגה כזו אפשר לקוות להרמת מצב ירושלם ובבוזה בלפי פנים ובלפי חוץ, אשר לאבוננו ירדה בימים האחרונים באופן היותר גורא.

ואנחנו נבחריכם, אם כי ידענו כי דרכנו בלתי סוגה בשושנים, ועבודה גדולה ורבת האחריות העמסתם עלינו, בכ"ז קבלנו עלינו את המשרה או יותר נכון את העבודה והעבדות, בתקות כי בתמכם לנו עזרה חומרית ומוסרית. נמלא בעזה"י רצון משלחינו, אם הרבה או מעט, כי רק האמת נר לרגלינו להרמת קרן וכבוד עיר קדשנו וזאת כל מגמתנו.

ולפי מעוט הכוחות שנתתם לנו אתם מצדכם, לא ליוהרא תחשב לנו אם נאמר לכם בזה, כי למרות המעצורים והמכשולים אשר מצאנו על דרכנו עשינו ב"ה בכ"ז פעולות ממשיות עד כי כל העומדים בראש הנהגת מפעלי החסד בקדש ובחו"ל, נוכחו להכיר את כח הצבור, והתועלת שתוכל לבוא ע"י נבחרי הצבור. ואם אמנם גם אנחנו יודעים כי לפי מדבית העבודה הדרושה מעטות הן פעולותינו, אבל בזה כמדומה לנו לא אנחנו האשמים.

אתם יקרים! אנחנו עשינו ונכונים אנו לעשות את המוטל עלינו, אבל האם גם אתם המלאו את חובתכם אתם? לא נעלם מכם כי קיום עדה מסודרת מטלת חובה חומרית גם על הבוחרים, למען יהיה קשר ויחס תמידי בין הבוחרים לנבחריהם ושתהיה להם זכות הבחירה, וכן הנוהג שבעולם שכל עדה החפצה שמנהליה ינהלו אותה ע"פ חפצה היא, נותנת היא ראשונה היכולת למנהליה־בחיריה בעזרתה התומרית, ופעה"ק עולם הפוך ראינו. עד כה נשאו במשא הוצאות העיר והעדה רק עניים הנתמכים מכסף הצדקה ומכספם הם הורמו כל הוצאות העיר, ע"י ממוני הכוללים — אשר ע"פ חשבון ממוצע עלה לפראנק לכל נפש לשנה —, והבע"ב והאמידים אשר גם המה נהנים מהוצאות

[1] נדפס ב„מוריה" שנה שלישית, גל' 136, מיום כ"ו בחשון תרע"ב.

העיר, — ואולי עוד יותר מהמון העניים — לא השתתפו בהוצאה ולא לקחו חלק בה במאום, נגר הדין היושר והצדק.

ובכן הננו מודיעים לאחינו תושבי ירושלם עה"ק את החלטתנו לסדר „עזרה משלמת" בעיר קדשנו, והננו נגשים לעבודה הנכבדה הזאת, ואנו פונים בזה לאחינו היקרים אשר כבוד ירושלם חביב עליהם, החפצים בסדור הקהלה שתתנהג ע"י נבחרי העדה, ושתהיה להם זכות הבחירה ע"פ תקנות הקבועית מחברי ועד המיעצה כי ימנו לחברים משלמים, וירימו תרומה שנתית להוצאות העיר והעדה, כנהוג בכל תפוצות ישראל, — אין אנחנו קוצבים את סכום תרומת כל אי"א, רק הממעים לא ימעיט מחמשה פראנק לשנה, והמרבה הכי עליו תבוא עליו ברכה.

אחים יקרים! אם חפצים אתם כי יבואו סדרים נכונים בעניני עדתנו, אם רצונכם כי יעשו תקונים בעז ובמרץ בכל הדברים הצריכים תקונים, עליכם להראות בפעל כי הרעיון הזה הוא יקר לכם, ולא תמנעו נפשכם מלשאת בעול ההיצאות הדרושות כראוי לכם לכל בעל בית בישראל. עליכם החובה להיות הראשונים להראית בתרומתכם היקרה לנו כי אכן הניעה השעה לירושלם עיר קדשינו להיות גם משפיעה ולא רק מקבלת, ולבעלי הבתים החשובים שבעדה להשתתף בצרכיה.

ולבלי להרבות בהוצאה יתרה נבקש את כל החפצים להיות חברים להעדה הגדולה והקדושה, עזת ירושלם עה"ק להוריע דעתם ולמסור את תרומתם אשר יחליטו הם בעצמם, להנכבדים הרשומים מטה ויקבלו מאתנו קבלה רשמית.

ב ע י ר : הר' דוד פינשטיין, יחזקאל בלום, ישראל ליב אוריטשער, יודא אהרן ווייס.
ב ז כ ר ו ן מ ש ה : הר' דוד ילין, יוסף זיו. ב מ ו כ ר ת מ ש ה : הר' יצחק יעקב ילין, שמואל רפאלוביץ, יעקב שפירא. ב מ א ה ש ע ר י ם : הר' בנימין לפשיץ, זלמן מאלאוויצ'יק. ב מ ח נ ה י ה ו ד ה : הר' זרח אפשטיין, אפרים מוער.

בתקותנו כי כל תושבי ירושלים תמימי דעה הם אתנו, ויקבלו את החלטתנו ברצון לתמכנו בעבודתנו לילך קדימה במסלה זו אשר סללנו לנו לטובת וכבוד ירושלם, הננו תותמים ברגשי כבוד ויקר

ועד העיר
(מקום החותם)

אבל גם לאחר כרוזנו זה והעניינים לא היו שם בסדר. אבל במקום להרבות דברים בנושא זה, מוציא אני לנחוץ להביא כאן את מכתבי שפירסמתי ב„מוריה" שנה שלישית גל' 193 מיום ח"י בסיון תרע"ב.

שערוריה בועד העיר

בתור אחד מאלה שהקרישו את כחם, זמנם, ועמלם, ליסוד ועד־העיר, כתור אחד מחברי הועד המטעל שנבחר בהאסיפה הגדולה מבתי־הדינים ומכל נכבדי עירנו, לפעול ולעשות בהוצאת הרעיון הזה לפעולה, ולהוציא לאור את הדבר ההכרחי הזה לכבודה של ירושלם, או יותר נכון, להצלת כבודה, ולהעמידה על בסיס בורמלי שבכותות מאוחדים, בכל לב, תוכל לתקן את הצדדים הצריכים תקון, ואת הקלקולים שצמחו ושמצאו מקום לצמוח רק הדות להמצב המפקר בכל, ועל ידי שהנהלה מסודרה, או בקורת פומבית עליונה היתה חסרה, — בתור יושב ירושלם המרגיש בכל זה, אשר עלבונה של עיר קדשנו היא גם לו עלבון מצאתי אז לחובה לפני לקבל עלי את העבודה הציבורית הזאת שהטילה עלי ועל חברי האסיפה הנכבדה, ואני וחברי, חברי הועד הפועל הקדשנו אז את כל כוחנו וזמננו, ולא חסנו על העמל שעמלנו, ועל ההפסד הפרטי שהסדנו בזה, ולא שמנו לב גם לכל המעצורים והקושי שפגשנו על

דרכנו, כידוע לכל, והן אמנם ת"ל יצא הדבר הזה אל הפועל על ידנו ועל ידי עתונו הציבורי ה„מוריה" שעבד יהשפיע בזה בכל מרצו וכוחו השפעתו ועל צד היותר טוב ומתחת ידינו מסרנו את היציר הציבורי החדש לקנין הקהל ולידי שלוחי קהלנו הנכבד חברי וער העיר, והנני שואל כעת את שליחי הצבור האלה, או מקצתם מהם, האמנם רק ליסוד במה ציבורית שעליה תופיעינה מפעם לפעם אינטריגות שפלות, נשקע כל העמל הפרטי והכללי? האמנם היתה כוה המחשבה מתחילה לברוא רק עוד מקום לעלבון ותו לא?

אין רצוני כזה להעביר תחת שבט הבקורת את כל מעשי הועד ופעולותיו מאז התיסדו ועד עכשיו; אין רצוננו גם לומר כי כולו ראוי לבקורת כי בודאי ובודאי גם פעל ועשה, יבודאי ישנם בין החברים שמטרת הועד לנגד עיניהם תמיד להקן, לבנות ולשכלל את כל דבר הצריך שכלול, ובודאי שלא היה מקום כלל לבקורת על חוסר פעילה, אי על פעולה מועטת לפי הערך כי הכל יודעים ומכירים את המקום ואת התנאים הקשים שבכל צעד וצעד, אבל באיזה למודיזכות נוכל להצדיק את הצד האינטריגי שהתגלה זה מקרוב בתוך הועד, ומה נאמר ההופעת הזאת שהימים האחרונים הראו לנו — ועד העיר נעשה לבמה של חיבוכים פרטיים, ומחלוקת הדדית שפלה שאותה אין להצדיק בשום אופן.

כוונתי למה שאירע בתוך הועד בימים האחרונים. ואת זה אני רוצה לספר לפני משפט הקהל במו שהוא:

מפני שהתפטרו, או שנסעו מפה אחדים מחברי הועד נגשו לבחירות[1] חדשות, על פי מה שכתב סופר ב„מוריה" יודעים הקוראים כי על הבחירות הללו יצאו ערעור. אין זה מגדרי לברר אז אף לומר בהשערה לצד מי האמת, אני רק יודע כי את הערעור הוציאו אחדים מחברי הועד על אחדים אחרים מחברי הועד. האחרונים הסכימו למסור את הדבר לידי ברור. במדומה שכך היה צריך להיות, ולא לגשת תיכף לבחירות שניות במקום שיש אפשרות לברר את הראשונות, וכך אמנם הקדימו להודיע מבתי הדינים; אולם המערערים רצו דוקא בבחירות שניות, ובן היה. בינתיים הודיעו מבית הדין כי מאחר שבחירות שניות כבר נעשו אין הם יכולים להכנס שוב בבירור הראשונות, ובהכרח נדחה הבירור, והבחירות השניות נעשו קימות. כמדומה ששוב הכל טוב ומוסב.

אבל הנה אירע האינצידנט: שנים מהנבחרים השניים הגישו את התפטרותם, ועל פי התקנה צריכים לבוא על מקומם אלה שקבלו מספר דעות אחריהם, פה התגלתה פתאום המחלוקת שהיתה כנראה חבויה מקודם, ומכוסה בטעמים וכסות ענייים המתקבל פחות או יותר, פה עמדו שוב המערערים הראשונים, ומבלי נתינת טעם ודרוש לעשות שוב בחירות חדשות כי אין הם רוצים בממלאי מקומות הנבחרים השניים. הרבה מחברי הועד מצאו כי אין הדרישה הזאת צודקת כלל יבבואה מצד המערערים בכל תוקף מבלי לשנות, יצאו לפיכך מאת האולם בתור מחאה. אולם המערערים לא הצטערו כנראה כלל על הפרעת העבודה הצבורית ועל האחריות המוסרית המיטלת עליהם בתור שליחי הקהל, ובצאת המוחים פשטו הם את ירם על כל הכתבים של הועד, ועל כל הפנקסים, והחותמות הכל אשר לכל ויקחו להם וילכו גם הם...

זה הוא המעשה כהויתו ועתה ירא הקהל וישפוט אם אמנם לכך נוצר הועד שיריבו שמה המורשים ביניהם לבין עצמם, לכך עמל ושאף יושב ירושלם כולו או שבמקום זה עליהם לשום לב יותר למה שהשעה דורשת, ולמה שעניני הקהל דורשים מאתם, ולשכוח לרגע בבואם לבית הועד את הפרוד של חסיד ופרוש...

שואל אני גם כן באיזה צוק משתמשים בעת בחותם הועד שלוקח באופן כזה בעת שהועד סגור?

יורא אהרן וויים

---

1 עיין „מוריה" תרע"ב, גל' 186.

יישור ההדורים

מבתבי זה שיצא מלב כואב את כאבה של ירושלם, פעל את שלו, והדברים נכנסו ללבות חברי הועד והמועצה, ומיד נקראה אסיפת השמונים לישר את ההדורים שבין חברי הועד. ביחוד בין שני באי כוח הפרושים והחסידים, הרא"ש ז"ל והרי"ז ז"ל שהיו בעלי ריב ביניהם, ואולי אף נתכוונו לש"ש, כל אחד רצה להגדיל את השפעת עדתו בעניני הועד. השלום הושב על כנו וועד העיר המשיך את קיומו עד המלחמה העולמית הראשונה שאז נתחסל.

פרק חמשה־עשר

בפרוס המלחמה

הלולא דרשב״י — הרידב״ז והיתר ההפקעה בשמיטה — „בעדני ארץ״ להגרש״ז אוירבאך — „שבת הארץ״ למרן הגרא״י קוק זצ״ל — שיירת התיירים השניה — השיירה הראשית — הסתדרות בני א״י — והיו כספך לסיגים — בלבול בלבי לרגלי העשיריות — האיש הצנוע — החוזה עם האופים — לחם — ברגע של מצוקה — בתי תכשיל לעניים — שוב ה„מוריה״ — ועד לקיום ה„מוריה״ — „ועד עתון הגון״ — הרא״א זוננפלד — אני נוסע לחוץ־לארץ בשלישית — אני מעלה את אמי — משפחה אחת

הלולא דרשב״י

באותם הימים קיבלנו מכתב מנשיאות כוללנו מדעש שניסע מכאן שני אנשים לצפת לשם סידור כמה ענינים בכוללנו רשם. מטעם הממונים נבחרנו אני וידידי הר״ר שמחה כהנא לנסיעה זו. בחרנו לנו זמן הנסיעה לימי ל״ג בעומר, למען נוכל אגב להשתתף גם בהלולא דרשב״י.

הדרך לצפת היתה קשה או ביותר ושתי דרכים היו להגיע מירושלם לצפת, האחת דרך שכם־נצרת־טבריה־צפת על פרדות. נסיעה שלקחה כמה ימים, ודרך שניה שהיו נוסעים ליפו ברכבת ומשם בעגלת הדליז׳נס או בסירת קיטור לחיפה, מחיפה שוב היו נוסעים ברכבת החג׳אזית לצמת, מצמח לטבריה ומטבריה לצפת שוב בפרידות או בחמורים. אנו בחרנו לנו נסיעה פחות מטרידה, כי היה בדעתנו לשהות כמה ימים ולסדר את עניני הכולל, ולא יכולנו לבוא לשם רצוצים. הנסיעה ארכה לנו בכ״ז שלושה ימים. מיפו נסענו על גבי הדיליז׳נס לחיפה, וכאן היתה הדרך שעברה בביצות שע״י חדרה קשה ביותר. ברכבת שבין חיפה לצמח שאפנו בבר רוח והיתה לנו הרווחה. מטבריה לצפת רכבנו על גבי פרידות ולמי שאינו רגיל בכך אין הרכיבה עלולה להסב תענוג מיוחד. בצפת שהינו כמה ימים והספקנו לנוח מעמל הדרך. סידרנו את ענינינו והחלטנו לשבות במירון. גלוינו ביום ששי אל השיירת היוצאת מצפת למירון עם ספר התורה של האר״י ז״ל לשם קריאת התורה לשובתים במירון. התהלוכה הואת עשתה עלינו רושם אדיר. עם ספר התורה הקדוש הלכו רבני צפת וחכמיה ובראשם הרידב״ז זצ״ל. ובראש התהלוכה ניגנה תזמורת גדולה וגם אלה שלא היה בדעתם לשבות במירון גלוו אל התהלוכה כדי לחזור אחר כך לצפת מבעוד יום. אנו שכרנו לנו סוסים

והערבי היה מסיס אחרינו עד הגיענו למירון. שם שכרנו לנו חדר קטן בבניני מקום ההילולא. גם סעודות שבת הוכנו שם. קיבלנו את השבת בקבלת־שבת בתוך המערה של רשב״י ובתפילת ערבית על יד הקבר. קמנו באשמורת הבוקר לגמור את התהילים לפני התפילה ובשעת התפילה נמכרו העליות לפני קריאת התורה במחירים מופרזים שלא לכל אדם היתה האפשרות לזכות בהם והקופצים רבים. לכל אחד נחשב הדבר לזכות גדולה לעלות לתורה ולשמוע קריאתה בספר התורה של האר״י הקדוש.

ההדלקה עצמה קיבלה כבר אז את צביונה המיוחד שנשתמר עד היום.

בשעה מאוחרת במוצש״ק עלו שוב אנשי צפת ובראשם רבניה וחכמיה ואף הרידב״ז היה שוב ביניהם. ה״חזקה״ להעלות את אש ההדלקה על קברו של רשב״י השתייכה כבר אז לאדמו״ר מסדיגורה, ואחד מחסידיו מיופה כוח על ידו העלה בשמו את ההדלקה, ומיד פרצו בולם בפזמון בר יוחאי נמשחת אשריך וכו׳, ובאמירת תהלים שנמשכו כל הלילה. בבנין הקבר הושרה על כל הנוכחים אוירה כשל יום־הכפורים, והבכיות בקעו ממש את שבעת הרקיעים. וכשהאויר נעשה דחוס יותר מרוב פתילות השמן יצאנו לחוץ לשאוף אויר צח ומיד ליפף אותנו אויר צח ומרענן. אבל שינוי כביר חל גם ברוח המשתתפים בהלולא. בעוד שבפנים היו כל הפנים חמוצים וכל העינים זולגות דמעה, היו כל הרגלים מחוץ לבנין מורמות ברקודים וכל הפיות פוצחות בשירה. הרושם היה כי בתוך הבנין שרוי רוח של יום כפור ומחוצה לו רוח של שמחת תורה על כל פנים.

במירון נשארנו כל אותו לילה וגם ביום ראשון, השתתפנו בחגיגות ה״חספורת״ או כפי שקוראים לזה בצפת ״חאלאקעז״. והמנהג הרי ידוע — והוא נוהג גם היום. מביאים ביום ל״ג בעומר את הילדים בהגיעם לשנתם השלישית לספרם שם בפעם הראשונה ולהשאיר להם פאות, ונותנים באותו מעמד משקה ושאר מגדנות, אגב איחולי ברכות לילד המתחנך במצוה חדשה.

בליל ראשון חזרנו לצפת ולמחרת אף נסענו בצוותא עם הרידב״ז דרך יפו, כי לשם היו פניו מועדות.

הרידב״ז והיתר ההפקעה בשמיטה

אותה שנה, שנת תרס״ט, היתה ערב שנת השמיטה. ובעולם היהדות נסרה או שאלת השמיטה בכל חריפותה והמחלוקת בין גדולינו גדלה[1]. הדברים ידועים לכל ולא כאן המקום להתעכב עליהם. הרידב״ז נסע להרה״ג הרא״י הכהן קוק זצ״ל, שהיה או רבה של יפו והמושבות, לדון אתו בהלכה זו. הדרך חזרה נעמה ביותר

---

[1] ראה בענין זה זה ״שבת הארץ״ למרן הגאון הראי״ה קוק זצ״ל, ו״מעדני ארץ״ להגרש״ז אויירבוך תי״ו.

ולא חשנו אף את טלטולי הדרך על גבי הדליז׳נס שנסענו בו. הרידב״ז היה כולו לוהט כאש בענין השמיטה וכל הדרך לא פסקה גירסא מפומיה והיה מסביר לנו את דעתו בענין זה. אף נתן לי באותה נסיעה כרוז גדול יותר ממטר, מגדולי הרבנים בחו״ל נגד הקולות בשמיטה. כרוז זה נשמר אצלי עד היום ומסרתיו לספריה הלאומית למשמרת.

בבואנו ליפו סרתי עם הרידב״ז להרה״ג הראי״ה קוק ולאחר ששהיתי שם כמה שעות נפרדתי וחזרתי לביתי. הרידב״ז נשאר אז כמה ימים בבית מארחו ודיבר אז ביניהם על דבר נסיעה משותפת לברון להשפיע עליו שישא בעול ההפסדים שקיום השמיטה עלול לגרום לחקלאים היהודים. הנסיעה המשותפת בטלה אחר כך והרידב״ז חזר לצפת כלעומת שבא.

„מעדני ארץ" להגרש״ז אויערבאך

הגאון הרידב״ז היה מהמתנגדים החריפים להיתר ההפקעה בשנת השמיטה לבטל מציה גדולה זו כשמיטה אף אם להוראת שעה. ואביא בזה את דבריו של ידידי מחותני הרה״ג ר׳ שלמה זלמן אויערבאך, בהקדמת ספרו מעדני ארץ[1] ואלה דבריו:

„ואם שכבל שנות השמיטה כאבה מאד לבם של גדולי התורה אוהבי ר׳ ועמו על ההכרח להשתמש בהיתר של הפקעה ולבטל מצוה ממצוותיו ית״ש, עכ״ז לפני שנת השמיטה שנת עת״ר כא הכאב הצורב הזה לידי ביטוי והתעורר מחדש סולמוס השמיטה ע״י הגאון הרידב״ז ז״ל שהתנגד לגמרי ליסודי ההלכה של היתר המכירה[2], אף גם הגאונים מוהר״ח ברלין ומוה״ר יצחק ירוחם דיסקין ז״ל ובתי הדין שבירושלם קראו בקול לכל עם ד׳ בארץ ובגולה, לצאת לישע אחינו הקולוניסטים ולהשתתף עמהם יחד בקיום המצוה החביבה אשר כולנו חייבים בה ולתמוך בעין יפה בכל אותם האכרים שקיבלו עליהם לשמור דיני שביעית בות של תורה בלי שום הפקעה, כי אף הגאונים המתירים לא התירו אלא בהוראת שעה ומשום חיי נפש עובדי האדמה. אבל אם בולנו נשתתף בזה להמציא להאכרים די מחייתם לא עלה על דעת שום רב ומורה להקל בזה שום הוראת היתר״[3].

„שבת הארץ" למרן הגראי״ה קוק

אף הגאון הרא״יה קוק הוציא ספר מיוחד בשם „שבת הארץ" הדן בפרוטרוט השאלה זו ואשר

„למען חזק את רבים מאחינו פזורי הגולה הכמהים לבא ולהאחז בארץ חמדה... ופוחדים הם מפני הפסק העבודה בשביעית בומן הזה, אשר ברבת ד׳ עוונה חבויה

---

1 ספר „מעדני ארץ", כולל באורים, חדושים והקדי הלכות בעניני שביעית... חובר בס״ד מאת שלמה זלמן אויערבאך, מישיבת עץ חיים בהרה״ג מוהר״ר חיים יהודה ליב שליט״א. ירושלים, תש״ד.

2 לבר ספרו הגדול אשר הדפיס יחד עם המאת השלחן (של ר׳ ישראל משקלוב) על הלכות שביעית הדפיס גם כמה קונטרסים בענין זה.

3 עיין בהקדמת הספר של המאה״ש שהדפיס הרידב״ז ז״ל.

עד בוא עת הגלותה ב"ב... מתוך כך אלה ואלה חושבים את ידיהם מארץ הקדש ומשקעים עצמם בארץ העמים, וקדושת המדת ישיכת ארץ הקדש ובנינה נעזבת מהם, לפיכך מצאתי לנפשי חובה לבאר את תכן ההיתר הנהוג על פי ההפקעה בעת ההברח[1].

המחלוקת החריפה אותה שנה בישראל. רבני גאליציה ובראשם הרב רבי נחום ווידנפעלד הוציאו קול קורא גדול נגד היתר ההפקעה. הם גם הביאו את הסכמתם של הרבנים הגאונים מוהרי"ל דיסקין והגרש"ס ובתי הדינים הקבועים בירושלם. משנת תרמ"ט, אבל באותה שנה אף נועדו בווארשה הגאונים ר' ישראל יהושע ז"ל מקוטנא, ר' שמואל מוהילבר ור' שמואל זנוויל קלפפיש מווארשה והם מצאו לעומת זה תקנת היתר אבל העמידו את הדבר על תנאי שגם הגאון רבי יצחק אלחנן מקובנה יסכים עמהם. בסופו של דבר הצטרף אף הוא אליהם והתירו »למכור את הכרמים והשדות לישמעאלים הגוף והפירות על משך שתי שנים בלבד ואחרי כלות הזמן יוחזרו הכרמים והשדות לבעליהם«.

שיירת התיירים השניה

לאחר השיירה הגדולה של שנת תרס"ה, שוב לא עלתה שיירה גדולה של תיירים לא"י עד תר"ע. ואז נתעוררו מחדש העתונים באונגריה להתריע על ארגון שיירה חדשה שתעלה לארץ. גם עתה נשכרה אניה מיוחדת וסודר בה מטבח כשר. כשבעים איש עלו ובתוכם רבנים גדולים בהרב ר' משה דוד טייטלבוים[2] האב"ד מאדיאר לאפושי, הרב נרשון שטרן[3], אב"ד מאראש לאדוש** והרב שלמה פישר, אב"ד

* Marosludas ** Magyarlápos

1 שבת הארץ, הלכות שביעית מאת הרה"ג ר' אברהם יצחק הכהן קוק, מהדורה שניה, ירושלם תרצ"ז עמ' מז »ועוד למודעי«.

2 נכדו של הרב הגאון ר' משה טייטלבוים בעל »ישמח משה«. הרמ"ד היה מתנהג כאחד האמורי"ם והיו לו הרבה מעריצים משלו. גם ישיבת בחורים היתה לו. כשנפטר הרה"צ ר' משה פאנעס, נשיא קופת רמבע"ג במדינת זיבנבירגן היו הרבה שביקשו להושיב את ר' משה דוד על כסא הנשיאות (עיין בענין זה לעיל עמ' 150 והלאה).

3 את הרה"ג ר' גרשון שטרן הכרתי מקרוב, ובכל פעם שנסעתי לתו"ל התארחתי בביתו וראיתי את האיש הדגול הזה בכל גדלותו, מחשובי הרבנים באונגריה. גדול בתורה וכיראה מרביץ תורה ברבים ומגיד שיעורו בישיבתו בפני יותר ממאה בחורי חמד. ואף מחובבי ארץ הקודש. בכל פעם שבאתי אליו היה מתפייט מיר אלי ומשוחח אתי ברב חיבה על ארץ ישראל. היה קשור בכל נימי נפשו לארץ חמדתנו וכל מעייניו היו נתונים רק בה. חיבת הארץ עוברת כחוט השני בכל ספריו. כשזכה לעלות לחונן עפר ארץ הקודש לא היה נבול לרגשי האושר שלו. ראיתיו כאן פוסע בין תומות עיר הקודש, שופך שיחו על יד הכותל המערבי ובשבת היה דורש בביהכ"נ של שומרי החומות בעיר העתיקה כשהבית מלא מפה אל פה והכל שותים בצמא את דבריו.

מענין להביא את דבריו על ארץ ישראל בספרו »לקוט הגרשוני« (לפי מאמרו של ירוחי מר ג. בן־מנחם בסיני כרך י"ז עמ' שנד). ואלה דבריו:

»וכאשר ראיתי בחרבנו, כן אזכה לראות בבנינו, בשובו לגן עדנו, לארמת ארצו

קרלסבורג והרב יוסף חיים גרינבוים [1] אב"ד בלאסענדורף והרבה עסקנים ועשירים מטרנסילבניה, מאונגריה ומווינה. בבודפשט ליוות אותם הרב ר' קאפיל ריידר, אב"ד דקהילה החרדית דשם, הרב ר' אברהם פרנקל נשיא כולל אונגריה. על בואם הודיעו בטלגרמה ל"המוריה" ומטעם עירנו יצאו ליפו לקבל את פני השיירה: הרבנים ר' משה עקשטיין, ר' יעקב קליין, ר' יחזקאל צוועבנער, ר' יונתן בנימין הלוי הורוויץ, ר' נחמן גרינבוים, ר' יוסף משה ברקוביץ, ר' שמחה כהנא וכותב הטורים האלה.

השיירה נתקבלה בכל מקום בואה בכבוד הראוי. הקונסול האוסטרי־אונגרי שלח גם הפעם את שליחו המיוחד בסירתו הפרטית, כשהדגל האוסטרי־אונגרי התנוסס עליה. אחרי קבלת פנים נלבבת על־ידי הממונים מירושלים, עברו למלון קמניץ ושם בא לקבל פניהם גם הגרא"י קוק זצ"ל ונאם לפניהם על ערך עליית הרגל ועל חיבת ארץ הקודש. בירושלם נתקבלו בכבוד רב על יד הרכבת ואחר כך נערכה להם קבלת פנים והרה"ג ר' יוסף חיים זוננפלד זצ"ל נשא דברו לפניהם.

כך היתה דרכה של השיירה השניה [2]. והאמת ניתנה להאמר: עם בוא השיירות היינו אז בולנו מלאי התלהבות. ראינו בכל שיירה התעוררות הגולה לקראת ארץ ישראל, ואמרנו: אלה יראו את הארץ, יבקרו כל סלע ויראו את השממה והעזובה הרבה ולעומת זה יעלו לירושלם ויראו את עיר הקודש בהבנותה ואת שומרי חומותיה על משמרתם. אף יסעו למושבות העבריות ויווכחו לדעת איך אפשר להחיות שממת המדבר לגנים פורחים ובשובם יעוררו את אחיהם לקראת עליה המונית, להפרות את שממת הדורות. כל דברינו אליהם כאן היו ברוח זו. אבל אלה חזרו כל אחד למקומו כלעומת שבאו. כאן הראו תמיד התלהבות למראה הארץ, אבל מיד בעזבם את ארצנו כאילו הכל פג ואת ההתעוררות הגדולה לעליה חדשה לא זכינו לראות... נתבדינו.

ולירושלם ארמונו, אמנם נשבעת אלקי הצבאות לסדרו בין העמים, ומי מיפר לך? אבל הסה אונך ושמע, כל חכמי ישראל מסוף העולם ועד סופו, כולם עונים ואומרים: מותר לך, מותר לך החר התר חכם הדזים! פזה עמך מעזים. צאנך טיד גוזים, ואז ישיר משה ובני ישראל, מי כמוכה פודה וגואל".

[1] לאחר שביקר בארץ חיבר ספר „מסע ארץ ישראל" בשפה האונגרית, שבו הוא מביע את רשמיו שנתרשם בארץ וקובע כי כל יהודי חייב לפחות לבקר פעם בחייו את ארץ הקודש ואם אינו זוכה להשתקע ולבנות שם את ביתו, הוא חייב לפחות לחסוך את פרוטותיו האחרונות ולהחזיק בבני מדינתו ולעזור להם להשתקע בארץ הקודש, להניח את אבני היסוד ולהיות שם לשומרי חומותיה. אותו רעיון שאנו שרי־ציון היינו נורעים בכל שליחותנו בגולה (עיין גם לעיל עמ' 103).

[2] עיין כענין זה ב„החרות", שנה ב, גל' 13 מי"א באייר תר"ע וב„המוריה" שנה א, גל' 3 מהתאריך הנ"ל

השיירה הוורשאית

ענין מיוחד מצאתי, כאמור למעלה, בשיירות. העתון שלנו ה„מוריה" היה מקדיש מקום ניכר לכל שיירה שעמדה לבוא ארצה. עתוננו ליוות אותם מיד בצאתם מבתיהם עד חזרתם. כמו לשיירות מהונגריה כן גם נקבע בעתוננו מקום מיוחד לשיירה הוארשאית, שבראשה עמד הסופר דוד פרישמן ועורך ה„היינט", מר יצקן. שיירה זו סוררה על־ידי ה„היינט" ומנתה בערך כששים איש. אף ספר־תורה הביאו אתם, שנמסר על ידי חברת ש"ס מביאליסטוק להביאו מנחה לאנשי ירושלם. אני והעורך נסענו במיוחד לקבל פניהם. שיירה זו, כמו הקודמות לה, היה רשמה ניכר רק לשעתה.

הסתדרות בני ארץ־ישראל

לאחר ההתעוררות הגדולה של ועד העיר, החלו עסקני ירושלם לראות את ההכרח שבדבר שבני ציון יהיו מאורגנים ושהם בעצמם יהיו אדונים למצבם. באותו זמן נוסדה גם „אגודת ישראל", אבל אגודה זו כמו המזרחי הרי היתה אגודה עולמית ואנו בני ארץ־ישראל היינו זקוקים אז לאגודה ממין אחר. עם ההתעוררות לקראת סידור חיינו הציבוריים בכוח עצמנו, התעורר ממילא אף הרצון להשתחרר לגמרי מעול האפוטרופסות של אנשי חו"ל. בדעתנו היה גם לחנך את בני א"י. המדובר היה במובן ביחוד על בני ארבע ארצות החיים, ירושלם, חברון, צפת וטבריה, לקחת את גורלם לידם ולדאוג לתעבירם לחיים ברודוקטיביים אלו שלא תורתם אומנתם ולשחרם מהחלוקה.

בני ירושלם כבר ראו עצמם קיבוץ יהודי די מבוסס בעיר הקודש שיוכלו לסדר ענייניהם על דעת עצמם ולכוון את סדר חייהם ברוח התורה ועבודה ולקיים כי מציון תצא תורה ולא מקאטוויץ, כמו שמובא בשם ר"ח ויטאל וצ"ל, שהוא היה מדמה את ענין כיבוש יחיד לכיבוש רבים, את ארץ־ישראל לעומת סוריה כמו התפלין לגבי הרצועות. סוריה היתה קשורה לא"י, היה אומר, כמו שהרצועות מחוברות לתפלין, אבל עיקר קדושת הפרשיות הן בתוך התפלין. והקדושה העיקרית צריכה לבן לצאת מא"י וממרכזה ירושלם, כי כל דבר טוב ובעל קיימא צריך להיות הורתו ולידתו בקדושה.

לאסיפת היסוד הראשונה באו יותר ממאה איש. מר י. שחראי (שרמן) הרצה „על דבר פעולותיה של ההסתדרות בעתיד" והדגיש שצריכים „בעיקר לבסס את מעמדה החמרי של האורתודוכסיה בארץ ישראל וצריכים בשביל כך להשתדל בהתפתחות ענפי מסחר ידועים ותעשיות שונות, למשל העשית הסת"ם [1] וכמו כן יסוד מחלבות, חוות וכפרים מסביב לירושלם, שישאו עליהם חותם הכבוש לציבור ישראלי עם בתי מדרשות תלמוד תורה ועוד".

[1] עיין להלן בפרק „הסתדרות המזרחי".

כן נתעוררה הדרישה לחדש את בית החרושת לטליתות שכבר התחילו בו ונתבטל. בעיקר באו באותה אסיפה «לידי המסקנה בדבר נחיצות עבודה להרמת המצב החמרי של החיים הירושלמיים בתעשיה ובמשק כפרי».

באותה אסיפה ובוכוחים מעל גבי «המורית» מאותם הימים נתעוררה השאלה האידיאולוגית, אם אין לחזק את «אגדת ישראל», שגם היא נוסדה באותו זמן, ולכוונה לדרך הבנין הרצויה. אך בעיקר התבלט קו יסודי מבדיל בין «אגודת ישראל» להסתדרותנו. אגד"י היא בתכניתה כללית, המיוסדת בשביל הגולה והארץ כאחד בה בשעה שהסתדרותנו נוסדה רק לצרכי הישוב המקומי ותכניתה היא רק ארצישראלית.

והיו כספך לסגים

פרק מיוחד קובע לעצמו המטליק, הוא ה«עשיריה» (מטבע תורכי בשוה של שלושה מיל בערך). המטבע העובר לסוחר בארץ היה אז בעיקר הנאפ׳ זהב או הלירה התורכית. לאחר הלירה באה המג׳ידה והמטבע הקטן ביותר היה העשיריה. אבל בדרך כלל חסרה ארץ ישראל תמיד את המעות הקטנים. והיו אז אנשים מיוחדים, «חלפנים» («סאראפעם» ביידיש) שכל פרנסתם היתה על מסחר בוולוטה זרה ועל פרוטי המטבעות הגדולות לפרוטות. כי הפרוטה, העשיריה, היתה כל הימים יקרת־המציאות. והחלפנים אלה היו יושבים בירושלם לעשרותיהם בפתחי החנויות על יד שולחן גבוה מלא כל מיני מטבעות ומחליפים מטבע זו באחרת. כמו כן היו עוסקים גם בוולוטה זרה, אבל כרגיל הרי כל דבר שאינו בנמצא הוא יקר וברגע שהוא מציף את השוק מחירו פוחת והולך ואין יותר קופצים עליו. כך היה גם בענין העשיריות התורכיות. עוד בראשית שנת תרע״ג והשוק הוצף בכמות אחת בעשיריות למעלה מן הדרישה. הכסף העיקרי העובר לסוחר היה העשיריה. עשיריה זו היתה עשוה מחתיכת פח עגולה בגודל מיל א״י, אבל דקה מאד שאפשר היה בשתי אצבעות לכפוף אותה. חתיכת פח זו היה רק טבוע בה סמל הממלכה התורכית ועליה כמה אותיות תורכיות. היו שאמרו אחר כך כי ריבוי המטבעות היה בגלל זה שהעברו אז מהערים הנכבשות מידי תורכיה בבלקן. אבל איך שהוא וביום בהיר אחד, בראשית חודש שבט ובעיר פשטה השמועה כי העשיריות כבר אינן מטבע עובר לסוחר. בחנויות מקבלים כבר רק פרנקים והפרנק מאין ימצא. הממשלה החלה בנקיטת אמצעים להכריח את התושבים להמשיך לקבל את העשיריות אבל אלה סרבו, והמוני העם הרי לא יכלו לשלם בעד כל מצרכיהם בפרנקים. אביא בזה ידיעה קצרה שנדפסה בהמוריה מיום ו׳ ט שבט תרע״ג (שנה ד׳ גל׳ 285) וממנה אפשר יהיה לראות את המצב שהשתרר אז בעיר בענין העשיריות.

וזה דבר ה„מוריה“:

„שעה אחרונה

בלבול כללי לרגלי העשיריות

הבלבול לרגלי העשיריות הולך ומתגבר. הרבה צרכי אוכל נפש אין להשיג, רוחק גדול שורר בלחם ובהרבה מקומות אין להשיג. החנויות הולכות ונסגרות. ה[ת]רגשות גדולה שוררת בכל העיר.

המוני עניי העם אינם יכולים להשיג לחם או קמח. אלמלא היה בית התבשיל של מר שטרויס[1] עובד כעת במלואו — כמה וכמה היתה גדולה תשועתו להמוני עם אלה“.

כזה היה מצבה של ירושלם באותו יום ששי, פרשת בשלח, בשנה תרע״ג. עסקני העיר ראו בזה ענין לממשלה עצמה, ולא להם להתערב בדבר. ועוד, הרי הענין הוא כללי, ליהודים ולערבים כאחד, ולא מצאו די און להסדיר את השאלה הגדולה הזאת.

היה חשש כי המוני היהודים יעשו חלילה את שבתם חול, ויותר מזה — ירעבו ממש ללחם. וכאן היה צריך להיעשות מה שהוא נועז שיוציא את עסקני ירושלם מקפאונם ויזיז אותם בעל כרחם לפעולה ממשית. אבל למה ארבה דברים. הושבני לנכון להביא את כל מאמר המערכת של „המוריה“[2] לאחר אותה שבת והשאלה תיראה לכל צדדיה. רק אחת רוצה אני לגלות באן, כי אותו אדם מסתורי שעמד מאחורי גבנו והזיל זהב מכיסו להצלת ירושלם היה ידידי הרי״ב הורביץ.

איש־המעש

ידעתי את ידידי איש המעש, כי לא יעמוד מנגד בהתקרב שואה על העיר. עליתי אליו בצהרי יום חמישי, מיד לאחר שנודע כי החנונים חדלו למכור קמח, ואז הלא ניזונה ירושלם בעיקר מלחם ביתי. כל בעלת בית היתה קונה קמח, לשה בעצמה את הבצק ואופה את הלחם בתנורים המיוחדים לכך. הסברתי לידידי את כל חומר המצב, כי אם לא תבוא העזרה במשך השעות הספורות, שעוד נשארו לפנינו, לא תהיה לנו כפרה. ידידי הרי״ב נאות לבקשתי להקציב לנו מיד מאה נאפ״ז ולהתקשר עם אופים שיאפו לחם על מנת למכרם רק בעשיריות. אכל תנאי התנה אתנו אז כי שמו לא יקרא על המפעל. על ה„מוריה“ היה לטפל בכל המפעל בשמו.

כמו שאמרתי, נחוץ היה רק מי שיתן את הדחיפה הראשונה והעגלה תזוז אחר כך מאליה והודות להרב יונתן בנימין הלוי הורביץ, שאיפשר את ההתחלה, נכנסו עסקני ירושלם בעובי הקורה והמפעל סודר.

התחלנו מיד כעבודה קדושה זו אבל אחדים מהאופים סרבו להיענות, כי לא

---

1 עיין על בית־התבשיל זה במיוחד להלן, כס״ק בתי תבשיל לעניים, עמ׳ 231.

2 עיין להלן עמ׳ 230.

היה להם קמח מן המוכן והיה ערב שבת. בקושי השגנו בשעה מאוחרת בלילה קמח ותתמנו חוזה עם האופים.

והרי העתק החוזה:

החוזה עם האופים

אנחנו הח״מ עושים בזה חוזה עם הא׳ שהנבחרים ויים והא׳ ילין להמציא להם למחר ביום השישי ט שכט לא פחות מאלף וחמש מאות [1] טכרות לחם כל אחד כל ארבע עשיריות והמקח נעשה על פרטים אלו:

א) המחיר על חשבון רוטל במשקל לאחרי האפיה, כל רוטל 5,25 חמשה גרוש וחמשה ועשרים פרוטות כל רוטל בתשלום נפוליונים זהב.

ב) הלחם צריך להיות מקמח סיב, שני שלישי בלידי [2] ושליש אירופי. הבלני אופל באב [3], והאירפי קמח רומניה נומר 2. בכל רוטל צריכים להיות 5 טכרות.

ג) בשעה 4 בבוקר צריכים אנחנו להמציא את הלחם הובלה ראשונה לאלה המקומות בעיר ברחוב היהודים בחנותנו, ובמתנה יהודה בחנותנו ובבית המאפה בשערי פנה.

ד) בשלשה טכויות אלו אני צריכים לחלק את הלחם על ידי פתקאות ממערכת „מוריה״.

ה) הלחם צריך להיות יפה באותו ההתכה שאנו משליטים תחת ידם.

ו) ההובלה האחרונה צריכה להיות לא יאוחר משעה שמונה אחרי הצהרים.

ז) תשלום המעות צריך להיות ביום ראשון.

וע״ז ח״ש לאות אמת ובכל תוקף שטרות אור ליום השני ט׳ שבט תרע״ג פעה״ק ירושלם.

נאם מענדל היכטטין,
נאם צבי הערשלר,
נאם שמואל פישמן

חלוקת הלחם סודרה על ידי פתקאות בעיר. במאה שערים ובמחנה יהודה. כל אחד קיבל בעד 4 עשיריות פתקה בעד ככר לחם אחד, ובעלי משפחות קבלו בעד כל משפחה במה בכרות. לאחר התימת החוזה פתחתי את בית הדפוס והדפסנו את הכרטיסים ואת המודעה הזאת:

לחם!

בשים לבנו למצב הרגע הקשה שהמוני העם אינם משיגים לקנות לחם בעד עשיריותיהם הקושנו סכום מסוים וקבענו היום מקומות מיוחדים שבהם ימכר לחם בעד עשריות לפי המחיר הרגיל. ככר לחם של ארבע עשיריות בעד ארבע.

הלחם ימכר בעיר בחנות ברחוב היהודים, בחוץ לעיר במחנה־יהודה, ובבית־המאפה בשערי פנה. לקחת מקורם פתקאות: בעיר — בבית מערכת ה„מוריה״; בחו״ל [בחוץ לעיר], באהל משה — בבית ה׳ י׳ י׳ ילין, ובשכונת אחוה — בבית ה׳ יודא אהרן וויס.

היתה זי בעצם פעולה מקומית אבל השפעתה היתה רבה. כי לאחר שהעשיריה (המטליק) נכנסה שוב לשוק ונעשתה כסף עובר לסוחר קיבל הענין ממדים יותר גדולים ונעשה לענין ציבורי. בשביל בני ירושלם היה זה בכלל משום הפתעה שמוכרים לחם אך ורק בעד העשיריה ומסרבים לקבל כל מטבע אחרת. מי

---

[1] „על זה קבלו עליהם אחריות בכתב, ובעל פה הבטיחו להמציא יותר, מה שקימו אמנם אחר כך״ (מערכת „המוריה״). [2] מקומי. [3] טן המובחר.

שלא היו בידיו עשיריות נאלץ לפרוט את הפרנקים שבידו ולרכוש לו כסף עובר לסוחר זה, העשיריה.

והרי דבר ה"מוריה" בענין זה:

כרגע של מצוקה

ברגע של מצוקה גדולה נמצאת עירנו ביום הזה ברגע של מהומת־רעב ממש, ינחוצה מאד עזרה כללית גדולה שבה ישתתפו כל כוחות העזרה שבעירנו.

את העזרה היהודית הראשונה הושיטה מערכת המוריה.

עוד ביום החמישי אחרי הצהרים נכר הכרנו בהמצוקה העתידה לפרוץ למחר ביום הששי. מסביב למערכת עמדו המוני עם, סבלים ושכירי יום, כל אחד עשיריותיו בידו כל אחד מבקש להוציאם בקמח, או בלחם ליום המחרת, וליום השבת, ואין אחד מהם משיג לקנות. אצל הקמח והלחם לא קבלו עשריות. הכרנו תיכף שהמשבר עומד לפרוץ, משבר בצורך אוכל נפש היותר הכרחי, בלחם! מיד בלילה עשינו את הצעדים הנחוצים לקרם פני המשבר לפחות במה שאפשר לקרם, ועד במה, שהזמן קצר נתן אפשרות לעשות.

תיכף הכרנו שעבודה גדולה וענקית תהיה העבודה הואת, להמציא מספר מסיים של לחם עד למחר, שהוא יום ששי ערב שבת.

הציעו לפנינו לקרוא תיכף לאספה גדולה מכל העומדים בראש ובתוך הנהלת עירנו, אבל ראינו כי וזהי עבודה לשעות וגם מסופק בתיצאותיה.

ולכן פנינו תיכף למקום נכבד אחד כדבר סכום הכסף הגדול הנצרך לדבר כבר שכזה, והודות רק להסבמה המידית, והרשות הכספית הבלתי מוגבלת שקבלנו במקום זה, יכולנו להתחיל תיכף בהצעדים הנחוצים.

התחלנו מיד בחזרה על בתי מאפה אחדים, וקבלנו תשובה כי הדבר בלתי אפשרי, מצד קוצר הזמן, מצד חוסר ההכנות הדרושות, וגם מצד שמחר הוא ערב שבת, ורוב בתי המאפה צריכים לאפות בעד יחידים, בשעה ארבע בלילה חתמנו חיזה עם בית המאפה "אפרתי" ובעלי הבית קבלו עליהם להמציא לנו במשך היום עד לשני אלפים ככרות־לחם.

החזה פרס שהלחם צריך להיות יפה מעורב מקמח רומני, ועירוני וחמשה בכרות יעלו פרוטל.

עוד טרם בקר כבר היו המודעות מודבקות ברחובות והכרטיסים בהמקומית הקבועים, וההמונים ששכבו בלילה בראגה ליום המחרת וליום השבת מצאו בקימם מודעות כדבר הלחם וצער עשיריות — מה שלא תלמו כלל!

פצולה זו הפתיעה את העיר ותרגיע את הרוחות.

לפי מהלך היום ההוא בכללו, ולפי הטרנידיות שהופיעו בשעת חלוקת הפתקאות והלחם אפשר לטעך מה שהיה אם לא מצאי ההמון הרעב הלחם לאכול, לא בחנם כי אם בעשיריותיו. כמעט כל החנויות היו סגורות, והעשיריה נחשבה ללא כלום. כל כך גברה המהומה, כאותן התנויות המעטות שהיו פתוחות ושנמצא בהן לחם דרשו רק פראנקים ולא שום מטבע אחרת, ומהיכן זה ימצאו פרנקים להמוני העם אם כל הפראנקים הנמצאים בעיר אינם במספר רב.

במשך שעות אחדות נתחלקו כל הפתקאות שהוכנו, ועוד היו הידים פשוטות לבקש לחם במחיר. השגנו עוד לחם מעוד בתי מאפה וחלקנום. בתים הכרטיסים הנרפסים נתנו פתקאות בכתב, ועד חשכה לא פסקי מלדרוש ומלחלק.

אין מן הצורך להוסיף כי הלחם נתחלק בלי הבדל דת ולאום, ליהודים מכל הערות השונות שבירושלם ולערבים ולנוצרים, גם מפקידי הממשלה קנו את הלחם.

יפה היה לעבור את שוק היהודים ביום הששי, בשעה שבכל רחובות העיר דרשו בעד כל הסחורות המעטות שהיו נמצאות רק פרנקים ופה יצא הכרוז ממקומות ממכר הלחם: רק עשיריות! הפרנק לא מתקבל! הערבים נהנו וקראו הידד.

עוד עם חשיכה באו אנשים, לא ענייים כלל (אלה שאינם אופים בעצמם) והתחננו לתן להם פתקאות ללחם, כל אחד הראה את כיס כספו: הרי עשיריות! קחו כמה שתרצו: רק תתנו לחם, כי אין להשיג.

בראיתנו עד כמה שהפעולה הזאת קלעה אל המטרה, ועד כמה שהיתה נחוצה מהרנו ועשינו חווה עם שני בתי מאפה לעוד שני אלפים בכרות־לחם לחלקם ביום הראשון. הרגשנו חובה בנפשינו לעשות כל מה שביכלתנו כל עוד שלא נסדרה עדין עזרה כללית ומשותפת מהעיר.

במוצאי שבת הדפסנו עוד כרטיסים ואת המודעה הזאת:

גם היום!

גם היום הקושנו סכום כסף לנכור לחם בעשיריות לפי המחיר הרגיל, כל ככר לחם בעד ארבע עשיריות. הפתקאות תמכרנה בעיר בבית מערכת ה„מוריה", בשכונת אהל משה — בבית ה' י' ילין ובשכונת אחוה — בבית הא' יודא אהרן וויס.

אנו עושים זה כדי שמנהלינו יובלו לסדר עזרה כללית כפי שהשעה מתייבת, וכדי שבין כך לא יגיע המצב לידי מהומות רעב.

בלילה זה היתה גם אספה מראשי עירנו בבית הרב ר' זלמן רובין וגם כה הוחלט לסדר מכירת לחם במקומות שונים בעירנו במהיר חמשה עשריות כל ככר, השתתפו בזה: הא' א[פרים] כהן מחברת העזרה 400 פרנק הועד הכללי 400 פראנק, ומחברת למען ציון 100 פראנק. ובחרה גם קומיסיה של שנים עשר איש שיתעסקו בזה.

בזה אנו רואים את עצמנו יוצאים ידי חובתנו חובת מערבת, ובודאי שהקומיסיה הנאה תדאג מעתה בעד המצב בימים הבאים, שלא יבוא לידי מהומת רעב.

אנחנו חלקנו בסך הכל בימים השני והראשון קרוב לששת אלפים בכרות לחם. זאת אומרת קרוב לשנים ושלשים אלף עשיריות הכנסנו מה שמונח לעת עתה.

על הפעולה הזאת אנו מוסרים את תודתנו ותודת הקהל בולו, בראש וראשון לאותו המקום הנכבד[1], שעזר לנו בעזרתו הכספית, וכן לכל אלה שסייעו על ידינו בסדור חלוקת הכסף, וביחוד להי ישראל ברדקי שעמל ועבד בזה הרבה כאן, מעתה אנו רק מאחלים שהועד הנבחר באספה ימלא את תעודתו.

(„המוריה" שנה ד' גל' 286)

אנו המשכנו. כאמור, בפעולתנו גם ביום הראשון, אבל בינתים נכנסו ראשי העיר לעובי הקורה. באסיפה גדולה שנקראה ביום הראשון בביתו של ר' זלמן רובין הוקם ועד להמשכת המפעל. באותה אסיפה השתתפו מר אפרים כהן ב"כ חברת „עזרה". באי כח הועד הכללי, חברת למען ציון, והעגלה בבר זה מאליה.

בתי תבשיל לעניים

כשאני נזכר בהרב הורביץ, ממילא עולה בזכרוני גם ענין בתי התבשיל שגם בזה ידיו רב לו.

היה זה כשהנדיב מר נתן שטרויס ביקר בארץ, נדברנו אני והרב הורביץ לבקר אצלו למען ישאיר בירושלם מפעל חשוב שיהיה ראוי לשמו.

---

[1] הכוונה, כאמור, להרב ר' יונתן בנימין הלוי הורביץ.

יחד עם שטרוים בא אז גם רבי סטיפן ווייז, הם התאכסנו במלון „גרנד ניו הוטל". ביקרנו אצלם ביחד עם כמה מעסקני ירושלם, והנדיב שטרוים הבטיח לנו להיענות לדרישתנו".

בית חבשיל בזעיר אנפין היה קיים ככר בעיר העתיקה בירושלם גם קודם לכן, ומנהלה היה הרב ר' שלמה ראטה ז"ל, שהקימו מנדבות של אנשים פרטיים ועבד בו במסירות נפש שלא על מנת לקבל פרס. בחרנו בית תבשיל זה כיסוד שעליו יש להקים בית תבשיל שיהא ראוי לשמו. הנדיב מר נתן שטרוים קיבל בית תבשיל זה תחת פיקוחו השאיר את הרב ר"ש ראטה כמנהלו. נוסף לזה שבעיר העתיקה הקים בית תבשיל שני מחוץ לחומות, על יד מאה שערים. בתי תבשיל אלה היו מחלקים לעניים, בלי כסף, רבע ככר להם וצלחת תבשיל חם יום יום. כבר עם יסודם היו מחלקים כארבע מאות מנות ליום. ובמלחמה העולמית הראשונה כשהארץ נותקה מכל העולם והיינו סגורים כאן ממש כבתוך גיטו הצילו בתי תבשיל אלה את המוני העם בעיר הקודש מבליון.

שוב ה„מוריה"

שנתים וחצי המשכנו בעול ה„מוריה" לא הבטנו אף פעם על ריבוי ההפסדים שעצמו והלכו מיום ליום, אנו את חובתנו מלאנו. נתנו ביטוי ליהדות החרדית בארץ, לעמוד נגד הזרמים החדשים שהחלו לערער את רוח ישראל סבא. במשך השנתים לקחו חלקם בעתוננו, מי ברב ומי במעט, מגדולי הרבנים בארץ ומראשי היהדות הנאמנה. כך המשכנו שנתים וחצי, אבל לבסוף כשל כוח הסבל ומאליה צצה השאלה אולי יש להפסיק. נלחמתי עם עצמי ועם שותפי לעסק, אולי נמצא מוצא, אבל המוצא לא נראה, לא היתה אז עדיין כל מפלגה בארץ שאפשר יהיה לקבל ממנה את העידוד והעזרה להמשכת העתון. והמוסדות? — המוסדות של אז לא למדו עדיין בשתי השנים וחצי להבין כי העתון „מוריה" הוא לחם חוקם. הוא עומד בקיר מגן לכל רוח מצויה ושאינה מצויה בדמות עתונות אחרת ששמה לה למטרה להשמיץ את ירושלם החרדית. ככר הזכרתי לעיל כי אף המוסד הגדול „עד הכללי כנסת ישראל" שחייב היה לתמוך בנו תמיכה מוסרית וכספית כאחת, עמד מן הצד ורק לאחר מאמצים נתן לנו את עזרתו רק בזה שחתם על 5 (קרי: רק חמשה) עתונים. וכעל כגון זה אי אפשר היה לבסס עתון.

עמדתי אין אונים, עיף מהתאמצות יתר בהמשכת העתון ושקוע בדפיציטים גדולים מעתון לעתון והוכרחתי סוף סוף בערב סוכות תרע"ג, יום מותו של הגאון רבי חיים ברלין, רבה הבלתי רשמי של ירושלם, להוריע גם על הפסקת העתון.

---

1 הוא השאיר סכום בסף באפ"ק על שם הרב הורביץ וד"ר לוי, מנהל הבנק, אך לבסוף נפלה אי הבנה בקשר למטרת הפעולה וגברו החיכוכים ביניהם.

ועד לקיום ה„מוריה"

דברינו אלה פעלו במקצת על לב כמה מידידי העתון ונתעוררו להצילו ולבוא לעזרתנו. לאחר שנתאספנו יחד במלון אמדורסקי הוקם „ועד לקיום ה„מוריה" שקיבל עליו להפיץ את העתון ולהגדיל את מספר מנויו. כתנאי ראשון לכך דרש מאתנו הועד להכפיל את הוצאתו, במקום שעד עכשיו היה רק פעמיים בשבוע, בימים ג׳ וו׳ שיופיע מעתה ארבע פעמים בשבוע בימים ב׳, ג׳ ה׳ וו׳, ואף להתקשר עם חברת רויטר לקבל ממנה את הטלגרמות בקביעות. כמו״כ להגדיל את הכותות המשתתפים בו, ועל ידי זה יתרבו ממילא מספר המנויים.

אנו נסינו גם צעד זה וכטאמצים יוצאים מן הכלל, התחלנו להוציאו 4 פעמים בשבוע, וכך התרנו לקראת היום שבו נוכל להפכו ליומון, בלומר לעתון יומי. המשכנו כך חצי שנה במאמצים כפולים, וגם ההוצאות גדלו כפלים, אבל לצערנו לא גדל מספר המנויים אף בכמה עשרות, למרות רצונו של ה„ועד לקיום ה„מוריה" לראות את ה„מוריה" כעתונה של ירושלם. חצי שנה משכנו בעול, אבל כשלנו תחת עול החובות שעצמו מיום ליום. ובי״ד בניסן תרע״ג הפסקנו את הוצאת העתון אפילו בלא כל הודעה מוקדמת.

לאחר שעברו ימי הקיץ הראשונים והעתון לא הופיע, החלה תסיסה בקרב הקהל הירושלמי וביחוד ראו בכך יחידים שעת כושר אולי אפשר יהיה להם לקבל ממני את ה„פירמאן" (הרשיון הממשלתי) ולהדפיס אצלנו את העתון על חשבונם ולפי רוחם. הצעה כזאת באה אלי גם מצד ה״ר יעקב רוזנהיים ממנהיגי „אגודת ישראל", אבל אני סירבתי למכור את ילד טפוחי בנויד עדשים. הוצעו לי תנאים טובים ביותר, שהעתון יהפך ליומי ויידפס בבית דפוסי תמורת תשלום הוגן. ותהיה לי פרנסה בריווח. אבל אני עוד שאפתי וקויתי אולי עוד תזדמן לי השעה ואשיג עזר וסעד שאוכל להמשיך בעצמי בהופעתו ולבוון גם להבא את קו העתון לפי רוחי.

ועד „עתון הגון"

כך עבר רובו של הקיץ וגם רוחי נפלה בי. לא ראיתי בפני דרך להציל עוד את העתון ולהחיותו. ובינתים, ואלה שהעתון נלחם את מלחמתם. מלחמת כבודה של ירושלם בפני משמיציה, הרגישו סוף סוף כי משגה עשו בהזניחם את העתון לנפשו, וכאן לא אקפח את זכותי של ידידי העורך מר י. ילין, שכמו בכל ימי הופעתו של העתון היה מסור לו בלב ונפש, בלא שבא כמוני על שברו, אחר עתה בכל מרצו להחיותו שוב על בסים איתן יותר. וכשלהי הקיץ של אותה שנה, תרע״ג, מסרתי את העתון ל„ועד עתון הגון"[1] שקיבל עליו להוציאו יום

[1] הועד נבחר מבאי־בתי מוסדות החסד, שהם היו מעתה האחראים לעריכת העתון והם

יום, בעריכתו של העורך הקודם, ואני סילקתי אז את ידי מכל וכל, לא הייתי יותר המו"ל, ורק בכל עתון נדפס, כפי שהחוק דרש, בעל הפירמאן י. א. וויס, ושהעתון נדפס בדפוס שענבוים ווייס. המו"ל היה "ועד עתון הגון". אמרתי אז הנה סוף סוף באתי על ספוקי, מסרתי את עתוני לידים נאמנות ובקו בו נקטתי, להימנע מריב ולישר את ההדורים בין המוסדות הירושלמיים. העתון הופיע מאז בסדר עד לאמצע המלחמה, אבל איני יכול בלא להגיד את אשר עם לבי. אמרתי כי העתון יהיה בידי "ועד עתון הגון"... אבל לצערי נתבדיתי... מאותו גליון שהעתון עבר לידי הועד שוב לא הביע יותר את רוחי והרבה דברים נרמו לי עגמת נפש, אבל את הנעשה אי אפשר היה להשיב, ואם לא באתי כל הזמן על שכרי בעד עמלי לראות בירושלם עתון חדש, שיהא ראוי לשמו (כי גם את כספי לא קיבלתי למרות שהדפסתיו במחיר ירוד מאד). עוד נשאר הועד חייב לנו בימי המלחמה, כשהעתון נפסק, יותר ממאה וחמשים נאפו"ז עד היום, אגב לאחר שחלק מהם כבר בעולם האמת ויתרנו בזה על החוב ומחלנו לכולם הן בעוה"ז והן בעוה"ב. אבל כמו שאמרתי, אם על שכרי לא באתי הרי על ענשי באתי סוף סוף, כי הפירמאן היה על שמי וכמובן שאני הייתי האחראי בעדו ועל חטא הרבים נענשתי אני לאחר כמה שנים ונכלאתי כביתי־הכלא. אך על זה עוד אחזור אי"ה במועדו[1].

ר' אברהם אהרן זוננפלד

עם סיום הפרק על עתוננו "מוריה", רואה אני חובה לעצמי ליחד קצת את הדיבור על ידיד שגם לו חלק רב בקיומו של העתון, הוא ידידי, העסקן הציבורי הנלבב, אשר נקטף בימי צעירותו, הר"ר אברהם אהרן זוננפלד, בנו של הרה"ג הר"ר יוסף חיים זוננפלד זצ"ל, אשר היה ממשתתפי העתון והיה חותם שמו בשם בר יוח"ז. הוא היה בעל כשרון ותלמיד חכם והתמסר כולו ללימוד שיטת המוסר של רשכבה"ג ר' ישראל סלנטר, אשר לשמו נקנתה חצר גדולה של שטרוים על יד בתי ניסן ב"ק ובה נוסדה החברה המוסרית שר' אברהם אהרן ביחד עם גיסו ר' שמואל הלל שינקר היו מראשי המדברים בה.

ר' אברהם אהרן יסד בהיותו עוד צעיר לימים, בן י"ט, ביחד עם ידידי הרב א. י. בלומנטאל מיסד בית יתומים ציון[2], גם חברה בשם "תומכי תורה" שמטרתה היתה לתמוך בתלמידי חכמים הגונים שהשעה דחוקה להם. חברה זו מצאה חן בעיני הגה"צ מבריסק זצ"ל שנתן להם את ידו.

בשנת תרנ"ח קנה ר' אברהם אהרן בשותפות עם ר' אברהם יוחנן בלומנטהאל

אף התוו לו את הקו ה"פוליטי" המקומי. הם היו אחראים גם לעניינים הכספיים. למנהל נכחר מר ש. אליאך.

1 עיין להלן עמ' 244. 2 עיין לעיל עמ' 30, הערה 3.

את דפוסו של חותני והוציאו בו ספרים תורניים בהשתתפות גדולי ארץ הקודש וגאוניה. והכנסות ההוצאה היו קודש למטרת החברה „תומכי תורה", כפי שכבר כתבתי על כך לעיל בפרק כתי דפוס ומדפיסים [1].

ומ„תומכי תורה" ל„אור תורה", זהו המאסף התורני שהוציא ושבו השתתפו בחידושיהם גאוני ארץ הקודש וחוץ לארץ. בהם גם הגאון מבריסק, הגרש"ס, הגאון מברזין ועוד. מאסף זה היה מיפיע גליון לשבוע, וגליונות אלה היו מצטרפים כל שלושה חדשים לכדי חוברת שלמה. עבודה קשה היתה זאת אז לאדם יחיד, וקשה היה לר' אברהם אהרן למשוך בעול במה מפעלים ביחד, ולאחר ארבע שנים נתבטלה החברה „תומכי תורה" ואתה אף המאסף „אור תורה". גם הדפוס נסגר והשותפות של שני האברכים נתפרדה.

אני נוסע לחו"ל בשלישית

בשנת תרע"א אתרע מזלי ונחליתי במחלת הקיבה. עברו חדשים והמחלה גברה והלכה ולא ידעתי לשית עצות בנפשי. הרופאים המקומיים ניסו כל אחד תרופות חדשות לבקרים, ולי לא העלו ארוכה. ידידי הר' זלמן הלוי סולוביצ'יק [2] ז"ל שהיה רוקח לא מוסמך, אך בני ירושלם נתנו אמונם בו וסמכו עליו יותר מאשר על המוסמכים, יעצני לחדול מרופאי המקום כי המחלה יכולה להיהפך לאנושה אם לא יקבעו לה שיטת רפוי נבונה ונכונה. ומן הנסיון ראה כי אלה רק נסיונות ינסו במהלתי על מנת ללמוד ממנה משהו. דעתו היתה שאצא מיד לחוץ לארץ ואפנה לרופאים המוסמכים בעיר וינה ואלה ימצאו בעזרת השם תרופה למחלתי. באותם הימים שההתקפות תקפוני לעתים מזומנות לא היתה משפחתי בבית, שלחתי את אשתי וילדי ליפו לרחיצה בים. החלטתי לא לחכות עד שובם ואפילו לא להודיע להם במכתב על כך, אלא פניתי מיד לקונסול האוסטרי שהייתי מקורב אליו ביותר ומפאי ביתו בגלל עניני הכולל שיצגתי אותם בפניו. הודעתיו משאלתי זו ובקשתי ממנו ויזה, וכבר למחרת והקואס שלו הביא לי את הויזה והדרכיה לבית הדפוס תמורת בקשיש שקיבל ממני ביד רחבה. במשך יומים סדרתי את כל עניני עסקי כאן ונסעתי ליפו להיפרד מאשתי ומילדי, לבני ביתי היתה זו הפתעה. קשה היתה להם הפרידה, אך הרי לא יניעוני, כי בזה הלא תלויה רפואתי. ביום י"ד מנחם אב הפלגתי באניה לטרייסט ומשם ישר לוינה. נתקבלתי מיד על ידי הפרופ' נאורדן לבית החולים הכללי בווינה. שכבתי שם שבועיים ונתרפאתי בעז"ה לגמרי.

---

[1] עיין לעיל עמ' 131.

[2] עיין על הר"ז סולוביציק ועל הרוקחות בירושלם בכלל, לעיל עמ' 184.

אני מעלה את אמי

עתה, לאחר שנתרפאתי נסעתי לאמי והבעתי לה את משאלתי ומשאלת אשתי וילדי לקחתה אתי לארץ ישראל לבלות ימיה האחרונים בארץ כיסופיו של אאמו"ר ז"ל. אמא שמחה מאד על כך, להיות מעתה לגמרי עם בנה לאחר ג"ל שנים שעזב אותה בפעם הראשונה. הגשתי מיד בקשה לרשיון עליה שניתן לי לאחר שבועים וההכנות לדרך החלו. ניצלתי את שני השבועות שהיה עלי לחכות לקבלת רשיון העליה לאמי וסרתי אל האחים הגאונים פאנעט נשיאי כוללנו בדעש. האחים שמהו מאד לקראתי. הוכרחתי לשבות אצלם אחת השבתות ולסעוד אצל כל אחד סעודה אחת. הרבה מאנ"ש באו בכל סעודה לשלחן. הפעם לא כבפעמים הקודמות הרי באתי לא כשד"ר הבא לאסוף פרוטות לטובת עניי ארץ הקודש אלא כסוחר שכבר הספיק לבסס לו מעמד בחיים ונוסע לעניניו הפרטיים. הפעם בקשו הם לדובבני יותר משאני בקשתי מהם. הם התענינו במצב בארץ ישראל והציגו לפני שאלות. את הסעודה השלישית סעדנו לבית המדרש עם שני האחים ביחד וכאן רבתה התכונה ביותר.

לאחר שבת נפרדתי מהנשיאים ומאנ"ש מתוך אהבה וחיבה כידידים נאמנים. נסעתי לאתי ולאחותי להיפרד מהם לפני חזרי ארצה. גם אמא הכינה עצמה בינתים לדרך. קשה היה לה להיפרד מבנותיה ומבנה אשר מבעלה הראשון, הוא אחי ר' זאב וולף. אחיותי חי' שרה ודבורה כבר היו אז באמריקה.

קשה היה לאשה זקנה להיטלטל בדרך כה ארוכה. אבל המחשבה להימצא עם בן הזקונים שלה בארץ משאת נפש־בעלה עודדו את רוחה ואזרה שארית כוחותיה לקראת העליה.

משפחה אחת

יצאנו מהעיירה הקטנה גאלאץ שעל יד העיר ביסטריץ, מאותה העיירה שיצאתי לפני ל"ג שנים ביחד עם אאמו"ר ז"ל לנדוד לפני עלייתנו ארצה. ומי פילל אז שג"ל שנים יעברו עד שאזכה להביא את אמי היקרה אלי. הפעם כמוכן לא ארכה לנו הדרך כאז, נסענו ברכבת מהירה ועשינו את כל הדרך רק ביומים במקום שנה ויותר שעברתי בה עם אאמו"ר ז"ל. התעכבתי בדרכנו בוינה לראות לפני חזרי לביתי את הפרופ' נורדן שרפאני. התאכסנו שם באחד מבתי המלון היהודים המפוארים. בכדי להנות את אמי. ערכו של כל נאפ' זהב שהבאתי עמי היה לו גם באן ערך רב ובפניו נפתחו כל הדלתות. שם נפגשתי עם ידידים מארץ־ישראל, עם ר' אליעזר פרלמן [1] ור' נחום נתנזון [2]. בפחות מיממה הגעתי לטרייסט ומשם הפלגתי הביתה.

1 עי' למעלה עמ' 186. 2 עיין למעלה עמ' 145.

אמי מרת עטיא ע"ה בת ר' אהרן ז"ל

באניה שכרתי תא מיוחד לי ולאמא כבדי להקל עליה את המסע. לאחר חמשה ימים הגענו ליפו ובמה רחב הלב שעתה אני חוזר לביתי לא כמתגנב באישון לילה, אלא לאור היום ביחד עם אמי האהובה ואין עלי לשלם כופר נפש. ותודה לאל אני חוזר בריא וברוה מעודדת לאשתי ולילדי ואני מביא לביתם נפש אצילה ומעתה לא אתחכט יותר בין שני עולמות, בין געגועים לאמא ובין כיסופים לאשתי ולילדי. מעתה נהיה כולנו יחד, משפחה אחת.

חזרתי הביתה, ולשמחת אמא לא היה קץ. לפני שלושים ושלוש שנה נפרדה מילדה הרך בן זקוניה, ועתה חזרה אליו לביתו והוא בעל משפחה, אשתו כגפן פוריה בניו ובנותיו כשתילי זיתים סביב שולחנו. אֶשרה היה רב. אשתי מרת פיגא רחל ע"ה, שנתנכתה אגב, קודם לכן לטפל בבן אחותי, ממש כמו בבנה כל ימי היותו אצלנו עד שרברו בו נכבדות ובנה בית לעצמו, כן הראתה את אצילות רוחה ושאר נפשה וטפלה באמי בשנותיה האחרונות עד יומה האחרון במסירות ובאהבה. ואמי אף היא אהבה את אשתי כנפשה וראתה בה בת נאמנה, וכך דרו שתי הנשים בכפיפה אחת כשתי נפשות אהובות. אף ילדי היו מלאי הערצה לסבתם וחלקו לה כבודה הראוי, והנעימו לה את שארית ימיה.

אמא עוד חיתה כמה שנים אתנו, ולאחר פרוץ המלחמה הראשונה והרעב החל להראות אותותיו בעיר הקודש, הדפוס שלנו נסגר ורעבנו כאן ללחם, לא יכלה כבר בכוחותיה הדלים לכלכל את שיבתה ונסתלקה באפיסת הכוחות ביום ו' ה' תשרי תרע"ח, בשנת השבע ושמונים לחייה. ת נ צ ב " ה .

פרק ששה־עשר

מלחמת העולם הראשונה

א.

בין המצרים — מלחמה — פקודת הסוחרה — עותומנים לדגל — „כופר נפש" — — שוב כוללים — תעודת „חכם" — „בקשיש" — אורחת חיילים — הג׳מאל הקטן והגדול — גזירת הפחים — מה נאכל — הגירוש — אני מתודע לרשות — חבלי עתון

בין המצרים

צביון מיוחד יש בירושלם לכל חג ואף לכל יום אבל. בכל קהילה יהודית בתפוצות ניכרים ימי השבת וימי החג בזהרם הרב לעומת כל ימות החול. אדם מישראל הרי שורה עליו הנשמה היתירה בימים אלה. אך בירושלם עיר הקודש תוספת קדושה יורדת כאן לעדן את הנשמה היהודית. השבת ניכרת כאילו אף מכל עץ ומכל שיח. הכל אומר כאן שירה לכבוד שבת המלכה. כאילו הבריאה מחליפה אף היא את בגדיה ולובשת בגדי צבעונין ביום זה. אין הדבר ניתן לביטוי, זהו דבר שברגש, ההרגשה באן היא כולה חגיגית. כשבאה השבת או באים ימי החג, כאילו באה מנוחה לעולם. נדמה לך כי כל העולם הוא אז באי־תנועה. השבת והחג בירושלם הם מיוחדים במינם, והיפוכו של דבר הוא בימי אבל. כשמתקרבים ימי בין־המצרים. כאילו תוגה חרישית ועמוקה שפוכה על כל פנים. מיצר כל אדם מישראל ולבו נצבט על חורבן המקדש והעם. כל פנים הופכים ירקון, ועצב שולט בכל. גם הבריאה כאילו פושטת בגדי ההמודות שלה ולובשת סחבות בימים אלה. כל העולם נראה בעיניך לפי הרגשתך אתה, וההרגשה מדכאה אז. דכאון בכל.

בתשעה־באב גוברת העצבות למעלה מן המידה ולבו של אדם מישראל חרד לבאות. הרי היום הזה מובן הוא לפורענויות עוד מימי המרגלים. ובירושלם נראה הדבר יותר. הלב מלא תפילה שיום זה יעבור בשלום, ובאותו שבוע בין המצרים של שנת תרע״ד וירושלם קבלה את צביונה המדכא של ערב תשעה־באב. פנים חמוצות נראו בסמטאותיה, וכאילו הלב חזה את הסערה הקרבה ובאה.

מלחמה

מפה לאוזן נמסר הדבר, ברתת פנימי ובפחד עצור. פרצה מלחמה בעולם. גם תורכיה נסחפה בזרם. הטלגרמות רודפות אחת אחרי השניה וכל אחת אימתה

גדולה מהקודמת לה. אין איש יודע מה לעשות, הידיעה באה כחתף. אף לא היה סיפק לחשוב מה יביא העתיד ומה צפון בחובו. גזירה רדפה גזירה והאנשים היו אובדי עצות.

פקדת הסוחרה

מיד עם בוא הידיעה על הברות המלחמה, יצאה מטעם הממשלה המקומית פקודת ה„סוחרה". פירושה הוא בערך החרמה. יש להחרים את כל בהמות המשא. פקודה זו לא פגעה אמנם באופן ישר ביהודים. אבל תוצאותיה הורגשו הכף לאחר ההחרמה. מיד לאחר פרסום הפקודה העמדו משמרות בכל הדרכים ובשהפלחים באו העירה עם תוצרתם הוחרמו מיד בהמות־המשא שלהם, סוסים, פרידות וגמלים. עגלות היו אז במספר קטן מאד, כי כבישים היו רק בין ערים אחדות ואוטומובילים לא היו עדיין בארץ בימים ההם. רק בימי המלחמה הובא ארצה האוטו הראשון. פקודה זו הביאה עמה למחרת ביצועה אנדרלמוסיה בעיר הקודש. אזלו תיכף כל המצרכים החיוניים ביותר. בימים הראשונים אף נפסק הקשר בין עיר לעיר וירושלם נותקה מכל חלקי הארץ. גם ארץ ישראל בכללה הרגישה מיד את אותות הזמן כי הרי כל תוצרת עצמית לא היתה עדיין קיימת והארץ חיתה רק על היבוא, וכשנפסק סחר העולם, האמריו המחירים למעלה מן המידה. גם מקורות הכסף נסתתמו. במיוחד הורגש הדבר בעיר הקודש, שרוב כספיה היו באים כאמור ממוסדותיה המקבליב תקציבים ממקורות חוץ, ועתה נסתם עליהם הגולל.

עותומנים לדגל...

כשהצרות באות והולכות משכיחה האחת את השניה. הקודמת לה. עוד לפני שהתאוששנו ממכת הסוחרה והנה גזירה הדשה. כל העותומנים בגיל הצבא נקראו מיד לדגל ואחריהם נקראו אף הנתינים האוסטרים, האונגרים והגרמנים כבני בריתה של תורכיה. כנתין אוסטרי שימש העתון שלנו „מוריה" כשופרה של הקונסוליה האוסטרית. מטעם הקונסוליה נתפרסמה מיד הודעה ב„מוריה", כי על כל הנתיניב האוסטרים בגיל הצבא להפקד לצבא בפני הקונסול. אבל צרת האוסטרים חלפה מהר. כאמור למעלה [1] פעלו כאן בקונסוליה האוסטרית אנשים משלנו וה„בקשיש" שיחרר אותם מצרה זו, כי בקונסוליה היו רובם רשומים כבעלי מום ו„לא יוצלחים". קשה היה מצבם של נתיני תורכיה ואלה היו רבים, ובעטיה של שגיאה אחת נפלו הרבה לקרבן. עוד זכורים הימים שבן־יהודה היה יוצא ערב המלחמה העולמית בקריאה ליהודי הארץ בעתונו באותיות „קדוש לבנה" — „יהודים התעתמנו" ! ויהודים התעתמנו בלא לדעת אז את הצפוי להם. וכשוד משבר באה להם הידיעה : עותומנים

[1] עיין לעיל עמ' 34 על משפחת המכורגר.

לדגל. כל העותומנים נשארו עומדים בפני קיר אטום. אין לנוס לעזרה. בן־יהודה ומשפחתו הספיקו לנסוע לאמריקה. אך אלה ששמעו בקולו והתעתמנו, התרוצצו ברחובות ירושלם ואין מנוס.

„כופר נפש"

עוד היתה דרך אחת פתוחה להשתחרר מהגיוס והיא „כופר־נפש". לפי חוקי הממשלה התורכית אפשר היה תמורת 50 לירות תורכיות להשתחרד מהצבא למשך שנה אחת, אבל רק לאלה שגילם יותר מארבעים. אך למי בסף רב כזה אצור בביתו. אלה בני הישיבות או מקבלי תמיכת החלוקה הרי לא ראו עדיין סכום רב כזה בעיניהם ובני הסוחרים ובעלי היכולת היה כל בספם בבנקים וכספים אלה הוקפאו מטעם הממשלה בפקודת המוראטוריום שהוכרזה קודם לכן. היתה עוד אפשרות אחת שלאחר זמן היתה זו הדרך הבטוחה ביותר והיא הבריחה לעיר אחרת או לאחת המושבות שאין השוטר המקומי מכיר אותך. ואפשר היה ע"י כך להיסתר, אך לא תמיד האירה ההצלחה פנים ל„עריקים", כי לרוב הוכרז מצב מצור לעתים קרובות ונשללה על ידי כך כל אפשרות לעבור מעיר לעיר בלא תעודה מיוחדת.

המצב התמיר מיום ליום. אנשים הוצאו מבתיהם ונלקחו בזרוע לעבודה הצבא, ומשפחותיהם נשארו באין תומך. הרעב החל לשלוט מיד שלטון בלי מצרים בעיר. ערכו של הכסף ירד בהרבה, בעד מצרך חיוני כלשהו נדרש כסף תועפות ובוולוטה זרה. הממשלה פירסמה פקודות על איזון המטבע. כל אשר יסרב לקבל מטבע תורכית כלשהי יישפט בפני בית־דין צבאי.

היאוש גבר ולא היה מי שיעמוד בפרץ. הישוב לא היה עדיין מגובש כחטיבה אחת תחת הנהגה אחת, כל מוסד דאג פחות או יותר לאנ"ש, והעזרה ניתנה בממדים ועירים ביותר והיתה כאילו אפסית. קשה ביותר היה מצבה של משפחת המגויס. הממשלה התורכית לא שלמה למשפחות החיילים ולא כלום וגם החייל עצמו לא קיבל כל בסף אף לאחר גיוסו וכל עוד נמצא בעיר מגוריו היתה משפחתו צריכה לספק לו מזונותיו ואף הוצאות הדרך.

על פי רוב היה המגויס המפרנס היחידי למשפחתו ובהלקחו לצבא נשארו בני ביתו באילו בלב ים. שאלה זו היתה מטרידה ביותר. אף אנו, בעלי העתון „מוריה", ראינו לחובה לתרום תרומתנו המעטה לפתרון שאלה זו. מעל דפי ה„מוריה" נתפרסמו ברוזים לבוא לעזרת משפחת החייל. בסך הכל נאספו בערך 500 פראנק. אבל מה ערך יש לסכום פעוט זה למשפחת החייל. מהכסף הנאסף חילקנו 10 פראנק (חצי לא"י) לכל חייל להוצאות הדרך.

שוב כיללים

שאלה מיוחדת היתה החזקת בני הכוללים. בפני הממונים עמד קיום אלפי נפשות בסימן שאלה. מה לעשות עם צאן קדשים אלה. הנתינים הזרים היו פטורים מן הגיוס, אך לחם מאין יוקח להם. צריך היה להיעשות מאמץ רב כדי להבטיח לחמם של בני הכולל. יש לאגור מזון רב ככל האפשר. כי ברור שהמצב יורע וילך וכל הקודם יכורך. ראשונים לכך היו ממוני כולל אונגריה שמצאו לנכון להשיג כסף בכל הדרכים ואף בסיכון נכסי דלא ניידי של הכולל ובלבד למנוע רעב מבני כוללם. אף אנו, ממוני כולל זיבנבירגן, השתמשנו באותן הדרכים, שיעבדנו את הרכוש של הכולל לסוחרים הסיטונאים תמורת מצרכים חיוניים ביותר כגון קמח, סוכר, אורז נפט ועוד והילקנו לבני הכולל. גם הסוחרים הסיטונאים היו מעוניינים להיפטר מהמלאי שבמחסניהם מחשש החרמת הממשלה. אם רק שולם להם בוולוטה זרה, או ניתנו להם בטחונות אחרים בצורת שעבוד על מקרקעין, היו מוכרים ברצון, אמנם במחירים מופרזים, כל הדרוש, כמובן. כל ההעברות הללו נעשו בסודי סודות לבל יוודע לממשלה, כי אוי לו למי שלא נזהר. הממשלה היתה מחרימה סחורותיו, תמורת שטר ל„כשירחוב"...

המצב נראה לנו אז ללא נשוא, אבל עברו כמה שבועות לאחר המהלומה ואנו התרגלנו בכך. עם הכרזת המלחמה נגד כל בנות הברית, בכ"ה במרחשוון תרע"ה, באה צרה יותר גדולה: הורחבה פקודת הגיוס, נקראו לדגל מבני שמונה־עשרה עד בני ארבעים וחמש, ואחר־כך גם עד בני חמשים. הכל נלקח לצבא.

„תעודת חכם"

פרק מיוחד בגיוס לצבא קבעה לעצמה „תעודת החכם". סוג מיוחד שוחרר מן הצבא לפי פקודה מיוחדת מטעם המפקדה הצבאית האומרת כי כל ראשי הדתות משלושת הדתות פטורים מן הגיוס, והם: השייכים המוסלמים, הכמרים הנוצרים וה־„חכמים" היהודים שהיו בבחינת ראשי דת. היה בזה קושי מיוחד ביחוד בין היהודים האשכנזים לקבוע מי הוא „חכם" ומי לא. על כל תעודה מטעם ראשי העדה היהודית צריך היה לבוא אישור של הקומונדאנט. אבל בעוד שבשאר הדתות ואפילו אצל אחינו הספרדים קובעת תלבשתו של המשרת בקודש את תפקידיו, ה„חכם" הספרדי לבוש איצטלת משי וחבוש תרבוש עטוף בקטיפה שחורה וכולו אומר „חכם". אך בין האשכנזים הרי בין הישיבה, השוחט ואף הרב אינו מתבדל בתלבושת מיוחדת שתזהה אותו כי הוא „חכם". ושאלה זו גרמה לסיבוכים במתן התעודות. לא כל תעודה שהוצאה על ידי ראשי העדה כאן אושרה על ידי השלטונות, בטענה כי חוות פניו של המחזיק בתעודה אינה מעידה עליו כי הוא „חכם".

"בקשיש"

היחסים בין הישוב ובין השלטונות היו מחריפים מיום ליום. בירושלם נבחרה ועדה של עסקנים שתעמוד בקשר תמידי עם ראשי השלטונות, בכדי להמתיק מפעם לפעם את חריפות הגזירות. הועדה נבחרה מהרבנים, הרה"ג ר' ליב דיין[1] מצד הבד"צ של הפרושים ור' בצלאל ברנשטיין[2] מצד בד"צ התסידים, ר'מאיר אדלר ועוד. שהיה עליהם לבוא במשא ומתן עם ראש הקומנדאנט ראשיד ביי שהתארח במלון אמדורסקי. המתורגמן היה המנוח מר מרדכי כספי ז"ל והוא ביחד עם מר י. אמדורסקי פעלו הרבה עד שעלה בידם להטות לבו של הקומנדאנט לקבל שכדו בצידו למען יאשר את תעודות ה"חכם", שניתנו למאות אברכים. "בקשיש" זה ריבך את לבו של ראשיד ביי וכל תעודת חכם שבאה עליה חתימת הועדה באישורו של ה"חכם באשי" הוכרה על ידו ואושרה.

גם הקונסול האיטלקי אשר היה בתחילת המלחמה ממלא כאן את האינטרסים של ממשלות האויב, הכיר בתעודות שהוצאו על ידי ועדה זו. והרבה יהודים נתינים עותומניים הצליחו לעבור למצרים על סמך תעודות כאלה. שהמוכ"ז הוא נתין מדינה זרה. הקונסול האיטלקי היה שולח אותם על חשבון אותה ממשלה. שהתעודה שלה היתה בידו, למצרים.

אורחת חיילים...

מחזה מיוחד במינו היה לראות את ה"זאבטיה", הוא השוטר היורד יחידי או בשנים לאחד הכפרים וחוזר משם העירה עם ה"ציד", אלה החיילים לעתיד. נגררים אחריו כשהוא רכוב על סוסו, והם קשורים אחד לשני בידיהם וברגליהם בחבל ארוך עשרות עשרות ואפילו מאות. למסתכל מרחוק נדמה היה כי אורחת גמלים לפניו. אורחה מרושלת ועיפה. איש מהם אינו פוצה פה. כצאן לטבח יובל. פחד השוטר נפל עליהם ובכל אשר יפנה ילכו אחריו. רעבים וצמאים, מלוכלכים ומאובקים. מכל הגילים יובאו, כי תעודות לידה אין להם והזאבטיה והמוכתר הם הקובעים בכפר, לפי ראות עיניהם. מי הוא בגיל הצבא ומי לא.

יום יום היינו רואים אורחות כאלה משרכות דרכן ברחוב יפו אל הקישלה להישלח משם למערכות המלחמה בבדי להציל את הקיסרות התורכית.

הג'מאל הקטן והגדול

ובעיר עצמה מתרבות והולכות הגזירות. שני ג'מאלים היו ממונים או עלינו. ג'מאל פשה הקטן היה ממונה רק על ארץ ישראל וג'מאל הגדול שהיה הממונה על כל המזרח התיכון. ומשני הג'מאלים שכענו נחת זרועם. הרבה כבר נכתב על אותם הימים שעסקנינו והישוב בכללו סבלו מגזרותיהם. והיה מי ש"זכה" והיבא למחיצתם זכר כל ימיו את העריצים האלה.

1 עיין למעלה עמ' 55 הערה 3. 2 עיין למעלה עמ' 211.

מושבו של ג'מאל הקטן עם מפקדתו היה על יד מגרש הרוסים בבנין הנקרא בנין אלכסנדרוביץ. הבנין שבו נמצאת כיום מחלקת הבריאות ומשם היה מוציא גזירותיו על מחוז ירושלם. וג'מאל הגדול הוא מפקד המחנה הרביעי של הצבא התורכי שמצודתו היתה פרושה על כל א"י, סוריה ועיראק, קבע את מפקדתו בבנין הגרמני אוגוסטא ויקטוריה שבראש הר הזיתים ששימש לאחר כניסת האנגלים לארמון הנציבים.

ועוד עריץ אחד היה מעושי דברם והוא הקאימאקאם מיפו חסן ביק הצורר. כל דבר שנראה לפעוט יכלו להפכו לגזירה ובכל יום התרגשו ובאו גזירות חדשות.

גזירת הפחים

גזירה מיוחדת במינה היתה גזירת הפחים. כידוע לא היו או עדיין מיכלי נפט בארץ, והנפט היה מובא מחוץ לארץ בפחים. כל שני פחים בארגז והנפט היה נמכר ביחד עם הפח. כך נצטברו לכל אדם פחים ריקים, שהיו נמכרים אחר כך בפרוטות. אבל הנה באה גזירת הפחים ואלה אולו מיד מן השוק.

וזוהי הגזירה: כל אדם היה חייב להביא במשך שלושה ימים פח ריק של נפט לכל גולגולת, ומי שלא הביא עד המועד שנקבע, היה צפוי לעונש מות... ולא כל אדם שמר בביתו פחים כמספר נפשות ביתו. הרי הפח לא היה עד אז יקר המציאות ומה תועלת בדבר לשמרו. ולפתע באה הגזירה והפחים מאין יוקחו. מחירם עלה למעלה ראש. שלמו אז בעד פת ריק יותר משעלה תחילה ביחד עם הנפט. ובעיר כולם תמהים: לשם מה הפחים, מה למפקדה הצבאית ולכל כך רבבות פחים. והיו שאמרו כי המפקדה החליטה לפלוש למצרים ועליה לסתום תחילה את תעלת סואיץ בפחים ולבנות עליהם סוללה בכדי להעביר את צבאותיה. איך שהוא, גזירה של מה־בכך וקשה היה לעמוד בה.

אבל לתורכים היה דרוש כל דבר, לא רק פחים. הם היו גוזרים על תיל וכלי נחושת וגם על ארגזים ריקים. הכל היה בשבילם בכחינת «כסף עובר לסוחר». ואם לא שפטו מיד, למרות הפקודה, על עבירות של מה בכך בעונש מות, אבל במלקות לא חסכו. בעד כל עבירה קלה היו מענישים מיד במלקות והמלקות התורכיות הן מערכה לעצמן ועוד ידובר גם בהן. נתקיים בנו הפסוק ונסתם מקול עלה נדף. אבל הקושי היה כי גם לא היה לאן לנוס. האדם היה מתרחק מן הרשות ככל האפשר, אבל יד הרשות השיגתהו בכל הדרכים. פחד המלקות היה על כל.

מה נאכל

הפחד של «מה נאכל» היה גובר על כל. ושוב יזכר לטוב הנדיב נתן שטרוים שהודות לבתי התבשיל שלו, שנוסדו בירושלם ביזמת ידידי הרב ר' יונתן

1 כרוז ערבי היה בירושלם בימים ההם, שהיה עובר מרחוב לרחוב ומכריז בערבית את כל פקודות הממשלה וגזירותיה.

בנימין הלוי הורביץ, ניצל חלק גדול מהמון העם בירושלם מכליון. בית התבשיל בעיר העתיקה בהנהלתו של הר״ר שלמה ראטה ז״ל והשני במאה שערים היו מחלקים תבשיל חם עם לחם באמור למעלה. אף בבתי התלמוד תורה[1] היו מחלקים לתלמידים מרק חם מבתי תבשיל אלה.

הגירוש

אחת הגזירות הקשות, שפגעה אמנם רק בחלק מסוים של הישוב, היתה שילוח הנתינים הזרים מן הארץ. באחד הימים נתפרסמה פקודה מטעם המפקדה הצבאית כי כל אזרח בארץ שהוא נתין מעצמה אויבת, עליו לעזוב את הארץ במשך כמה ימים. הגזירה ניחתה במהלומה על ראשי הנפגעים. בזמן קצר זה לא הספיקו לסדר את ענייניהם התכופים ביותר. לאחר המועד הניתן פשטה הז׳נדרמיה בעיר וליקטה את הזרים באכזריות רבה, תוך מהלומות ודחיפת העבירה אותם לתחנת הרכבת ומשם גורשו ליפו ששם חיכתה להם אניה אמריקאית כנמל להעבירם לאלכסנדריה שבמצרים.

בין המגורשים היו אף נשים וילדים, זקנים וזקנות וכל ההשתדלויות לעכב את הגזירה עלו בתוהו. כרם זכור לטוב הד״ר ואלאך שברגע האחרון הצליח בהשפעתו של הקונסול הגרמני, הד״ר שמידט, להציל מהפליטה שארית של כמה זקנות מהשיירה בירושלם.

אני מתודע לרשות

היה זה באחד מלילות שבת לאחר קבלת־שבת, בבית הכנסת „אחוה״, ואני יושב במקומי וקורא „שיר השירים״ כמנהג המקום והנה נגש אלי שוטר ובידו פקודה מראש המשטרה. כי עלי להופיע מיד בלא כל איחור בתחנת המשטרה המרכזית. הדבר התמיהני ביותר ואף הבהילני, מי יודע מה עומד להתרחש כאן? מהשוטר אין להציל דבר, אינו יודע פשר הפקודה, הוא קיבל פקודה ועליו למלאותה. אך אין זמן לחשוב, השוטר מאיץ בי לבוא מיד אחריו, אחרת יקחני בזרועי. אני נלוה לשוטר עד תחנת המשטרה ושם הכניסני לאחד החדרים לחכות לקצין. אותה שעה נתמשכה עלי כאילו לאין סוף, עד שנקראתי בפני הקצין. נשארתי עומד כפניו והוא הגיש לי לחתום על „מזבטה״, כתב התחייבות, שאסור לי כבעל הרשיון לעתון „מוריה״ להוציא כל עתון מבית הדפוס לפני שאמסרנו בשלושה טפסים לצנזורה בחתימתי ובחתימת העורך האחראי. אני כמובן סרבתי לחתום בהסבירי לקצין כי שבת היום ואסור ליהודי לכתוב בשבת. הקצין שהיה תורכי מלידה והשיחה ביניינו התנהלה בעזרת השוטר שדבר ערבית ותורכית, לא הבין אותי בכלל, מה פירוש הדבר שביום מסוים אסור לכתוב. קשה היה להסביר לו את הדבר מבראשית. הוא ציוה להכניס לחדר בעל עתון אחר שיחתום על המזבטה. הדלת נפתחה

1 עיין למעלה עמ׳ 30 הערה 3.

ובן־יהודה נכנס לחדר. הקצין הגיש לו את ה„מובטה", והוא לקח את העט בידו וחתם... נשארתי עומד כהלום רעם, כחץ ניתכה חתימתו בלבי. לא האמנתי למראה עיני. ידעתי את בן־יהודה ואת שיחו, אבל היכן גאוותו הלאומית... איך אדם מישראל משפיל עצמו כך בפני הגוי. מזועזע הייתי, ולא הספקתי להגיב על מעשהו מיד, והנה קם הקצין והרעים עלי בקולו שעלי לחתום מיד, אחרת אבוא על ענשי. התחלתי להסביר לו באמצעות השוטר, כי בן יהודה הוא חפשי, ואין הוא שומר מצוות, ואני חרד לדבר ה' וזהיר במצוות ואינני כותב בשבת אף אות אחת. הקצין בשלו: עלי לחתום ויהא מה. אני בקשתי להישאר כל השבת עצור במשטרה ולחתום במוצאי שבת, אבל הקצין מסרב. בן־יהודה, ששמע תורכית, עמד במאוחר על השגיאה ששגה ומה שעולל לי בעטיה. אך את הנעשה אין להשיב. הוא ניסה להשפיע על הקצין כי אני יהודי דתי ולא אחתום בשום פנים, אך דבריו לא מצאו אוזן קשבת.

לפני שבן יהודה יצא מהחדר ביקשתיו להודיע על כך למשפחתי שיפעלו למעני אצל מזכירו של הקונסול האוסטרי שהוא גר בשכנות אתו ברחוב הארמנים, שיערוב למעני עד מוצאי שבת או שיחתום בשמי. בן יהודה יצא ומצא בחוץ את שותפי ר' מ"ש שינבוים. לאחר שעה בא מזכירו של הקונסול וערב לו לקצין שאבוא במוצאי שבת לחתום על „המזכטה" ואני שוחררתי. היה זה מגעי הראשון עם הרשות ות"ל יצאתי בשלום.

חבלי עתון

כמו שכתבתי כבר למעלה הסב לי העתון „מוריה" רק צער ועגמת נפש. אם בימים ראשונים היה כולו שלי, הנה עתה הוא של „ועד עתון הגון" במרכאות. ואני לא היתה לי יותר כל זיקה אליו. לא היה לפי רוחי ולא היתה לי כל השפעה עליו אך הפירמאן (הרשיון) היה על שמי ואני הייתי אחראי לו כלפי הרשות המקומית.

כבר כתבתי לעיל על הגזירה שנגזרה עלי לשלוח מכל עתון שלושה טפסים חתומים על ידי ועל־ידי העורך האחראי. אני קיימתי כל השנים גזירה זו, אך בינתים והעורך האחראי ר' י. ח. מרגובסקי נסע לאמריקה ואני המשכתי לחתום בשמו בהתאם ליפוי כוח שמסר לי. הדבר נמשך למישרים עד שנודע למשטרה כי העורך האחראי נעדר מהארץ, ובכל זאת מופיעה חתימתו יום יום על גבי הטפסים הנשלחים למשטרה.

באחד מימי טבת תרע"ו הובהלתי למשטרה באמצע העבודה. כבפעם הקודמת בן עתה, דחקו בי לבוא מיד ולא נתנו סיפק בידי אף לדבר עם שותפי. בימים כתיקונם אמור היה לשוטר מקומי להיכנס לביתו או למקום עבודתו של נתין זר, אבל כיום, לאחר ביטול הקפיטולציות לא הבחינה המשטרה בין נתין תורכי ובין נתין זר. הוכרחתי מיד ללכת עם „שושביני" לתחנת המשטרה. הובאתי לפני ראש המשטרה והוא הציג לפני שאלה אחת שמגודל צעקותיו נבהלתי ולא ידעתי מה לענות.

הוא חזר על שאלתו: אתה בעל העתון „מוריה"? כן, עניתי, מיד צוה לשוטרים להעבירני לחדר אחר. חכיתי שם שעתים ויותר וכולי אתו פחד. לבסוף נפתחה הדלת ושני שוטרים נכנסו ובידם „מזבטה" (כתב אשמה) חתומה על ידי הצורר האנטישמי הידוע הקאימאקאם חסן ביק מיפו. לקחוני והעבירוני למנזר הדומיניקני ששימש כבית סוהר לאסירים פוליטיים. רק לשמע שמו של חסן ביק היה כל אזרח בארץ מרתת ועתה כנראה נגזר עלי לעמוד אתו פנים אל פנים ומי יודע במה יאשימני.

הובאתי לאחד החדרים באותו מנזר ומצאתי שם את הרא"מ לונץ עומד ומחכה אף הוא לגזר דינו. הוא ניחם אותי שאין לי מה לחשוש כי נתין אוסטרי אני והשלטונות לא יעיזו לפגוע בי. הקונסול האוסטרי יעמוד לימיני, כי בן בריתי הוא ואני ניחמתי אותו כי בו בודאי לא יפגעו, הרי סגי נהור הוא. כך נשארנו שנינו חבושים באותו חדר, עומדים על רגלינו, כי כל בסא לא היה שם ואפשר היה רק לשבת על הארץ, רעבים וצמאים מן הבוקר עד שעה אחת עשרה בלילה. כל אוכל לא הוגש לנו ואף מים לא הובאו לנו. גם לעשיית צרכינו לא הורשינו לצאת, החושך בחדר הגביר את הפחד. רק לפני חצות נכנס שוטר וקרא בחלל החדר „מודיר אל ג'רידי מוריה" (מנהל העתון מוריה). הלבתי אחריו בפיק ברכים. הייתי בטוח כי בתור תחילת פרעון אספוג מיד מלקות ראשונות. נכנסתי אל הממונה על בית הסוהר ועמדתי לפניו בפישוט ידים והוא שאלני מיד איזה נתין אני. עניתי לו: נתין אוסטרי, ולתמהוני הרב קרא: לך הביתה ותתיצב מחר בשמונה שעות בבוקר. יצאתי ולבי כאב על ידידי הרא"מ לונץ, שנשאר עדיין בפנים ומחכה לגזר־דינו. עברו רק כמה רגעים והנה גם הוא יוצא אחרי. אשמתו היתה שהוציא הוברת שירים בשם „כנור ציון" וכה נדפס אף השיר „התקוה" שאסור היה להדפיסו. עוורונו השפיע על הקצין והוא שיחרר גם אותו. לשמחתנו לא היה גבול, מיהרנו כל אחד לביתו. בני הבית שלי פנו במשך כל היום לחפש את עקבותי שנעלמו ולא העלו מאומה. בכל מקום קבלו תשובה פסקנית: איננו. לא יכלו כל היום להיוודע לאן העבירוני, ואין לתאר את שמחת בני ביתי בחצות הלילה כשאני חזרתי בריא ושלם בלא סימני המלקות על גופי.

אותו לילה עבר עלי בנדודי שינה. האשמה היא כבדה: הוצאת עתון בלא עורך אחראי, זיוף חתימת העורך ובזיון הממשלה. כל הלילה חשבתי רק על דרך הצלה והרי הדרך היא אחת ויחידה לפנות לקונסול ולבקש חסותו. קמתי באשמורת הבוקר וערכתי תפילתי ממש בכיום כפור, בבכיות ובתחנונים לבורא העולם שיצילני מידי הצורר חסן ביק.

לאחר התפילה הלכתי אל הקונסול האוסטרי פון קרוים. הייתי כאמור, כבן בית אצלו בגלל עניני הכולל, והקוואסים הרשו לי להכנס מיד אליו. הקונסול חש

עצמו לא הטוב אותו יום וקשה היה לו ללכת ברגל לדבר עם חסן ביק. וטלפון טרם יהיה או בארץ ועגלה גם כן לא היתה בנמצא. כי לפי חוק הסוחרה הרי החרימו כל בהמות המשא. הקונסול הבטיח לי לשלוח בשמו את מזכירו לדבר עם חסן בק.

חזרתי הביתה ומשם הלכתי אל המנזר הדומיניקאני להתיצב בפני הצורר. ולתמהוני הרב ראיתי שם את הקונסול עומד ומדבר עם הצורר חסן בק. לאחד רבע שעה נכנס שוטר ובידו פקודה מחסן בק לשחרר אותי.

אך בזה לא נסתיים הענין. לאחר כמה ימים אני מקבל שוב הזמנה, הפעם מבית המשפט „חוכים עורפי" להופיע ולתת את הדין על האשמות הנ"ל. כנראה שחסן בק התחרט והחליט סוף סוף להעמידני בפני בית משפט צבאי ויהי מה. פניתי שוב לקונסול האוסטרי ואף מר אפרים כהן מנהל בית ספר „למל" פנה לקונסול הגרמני ששניהם ישתדלו בפני חסן בק לטובתי אבל כל זה לא הועיל. עלי להופיע בפני בית המשפט ולתוכיח את צדקת טענותי. יכול להיות שהשפעתם גרמה להעביר את משפטי לבית משפט עדליה בבית משפט אורחי, בבית משפט זה, ה„עדליה", אפשר היה גם למנות עו"ד. היו לי אז שני עורכי דין אחד ערבי בשם ראשיד אבן איברהים, והשני היה מר גד פרומקין שסיים אז את חק למודיו בקושטא, וחזר לירושלם כעורך דין. מר פרומקין העמיד את הטענה על נקודה אחת : כי לא מתפקידי היה לגלות לממשלה על העדרו של העורך האחראי, דבר שידוע למחלקת הפספורטים, ובאשר לחתימתי בשמו, הביא שני עדים, את ר' מנחם שנבוים ור' איסר הירשברג הכורך שהעידו כי הם ראו את יפוי הכוח של ר"ח מרגובסקי לחתום בשמו. מר גד פרומקין הביא אף ראיה ממשפט דומה לזה בעיר הבירה קושטא ששם שחרר השופט בעל עיתון שהתם בשם העורך האחראי בשעת העדרו.

בית המשפט קיבל את טענותיו וקנס אותי בסך 40 לירות תורכיות וסגירת העתון. פסק דין זה שחרר אותי אמנם ממאסר ואף מעונש גופני כמלקות, אבל נתבדיתי. בבת אחת ולפתע נסתם עלין הגולל לחלוטין. רב היה הבאב, עור ניחמתי עצמי או : יעברו ימי המלחמה ואתחיל שוב לחדש את ה„מוריה". אך לאחר המלחמה הייתי רצוץ יותר מדי שאוכל להתחיל מ„בראשית" והענין נדחה. בינתים החל להופיע העתון „חדשות מארץ ישראל" שגליונו הראשון נדפס אצלי, ע"י הקצין מר בניהו קנטרוביץ ואח"כ עבר לדפוס כהנא, והפך בינתים לעתון „הארץ". ואחריו החל להופיע בירושלם בכוחות צעירים ורעננים „דאר היום". אז רפו ידי לגמרי וה„מוריה" לא חודשה.

פרק שבעה־עשר

מלחמת העולם הראשונה

ב

מעשה בש״ס ראם — שטרות ושעכורים — כלניות
ירוקות — „תחילת פרעון״ — נס פורים — חפירי
אומות העולם — על סף תקופה — גלות דמשק

מעשה בש״ס ראם

לאחר סתימת הגולל על ה„מוריה״ נסתתמו כל מקורות פרנסתי. הדפסת ספרים פסקה לגמרי בימי המלחמה. וכשפסק העתון היה בית־דפוסי כמעט שמם כל היום. אני ושותפי הרמש״ש ובני ביתנו היינו רעבים ממש ללחם. הרעב היה שולט בעיר הקודש שלטון בלא מצרים. רחובות ירושלם היו שוממים ורק בצדי המדרכות שכבו זקנים ונערים, נשים וטף נפוחי כפן מלקטים קליפות של תפוחי זהב ושל שאר מיני ירקות להשקיט רעבונם. אף בעלי־בתים אמידים שהיו מרויחים בעתות שלום את לחמם ברוח, היו עתה גם הם מחזרים אחר שיירי אוכל וקליפות. הרעב השאיר אותותיו על גדול וקטן. החוסר בחמרי המזון ההכרחיים ביותר ערער את בריאות הגוף, והחסינות נגד כל מיני מחלות רפתה.

אמנם לחם צר היה, אם לא בכל ימי המלחמה, אבל ברוב אותם הימים. הגוף נחלש בהרבה ואף מערכת העצבים נתרופפה. הסרו, כאמור, המצרכים החיוניים שיעניקו לגוף כוח התנגדות נגד כל מיני מחלות. באחד הימים התחלתי לחוש בשיני ולא שמתי לבי לכך, כי כסף לשלם לרופא שינים בשביל הטיפול לא היה לי. עברו כמה ימים, הכאבים גברו והוכרחתי לפנות לרופא שינים. סרתי לד״ר בראון והוא עקר לי את השן, אך ביחד עם העקירה שיבר לי גם את עצם הלסת התחתונה. למרות מצבי הקשה התחלתי לשאול ברופאים ולא מצאו לי תרופה. בינתים והמוגלה התפשטה בכל הסנטר, היסורים היו ללא־נשוא. פניתי לרופא הצבאי האוסטרי, שהיה רופא ראשי בבית־החולים הגרמני, שממול ביקור־חולים. הרופא מצא את עצם הלסת רקובה כבר בחלקה ונתן לי ארכה של שתים־עשרה שעה לבוא להינתח. היה זה ביום חמשי בערב. לנתח בלילה לא בא בחשבון, כי לא היה עדיין חשמל בירושלם בימים ההם, ולנתח לאור מנורת־נפט, היה זה מסוכן יותר מדי. אך היה עוד משהו שהטריד אותי והוא שאלת הכסף. הרופא דרש בעד הניתוח סך של עשרים

לירות תורכיות, שהן וחמשה נפוליונים זהב. ומאין ימצא סכום כה עצום, בשעה שפרוטה ממש אינה מצויה.

בינתים והלילה מחשיך ויש להשיג את הכסף עד אור הבוקר, ובבית אין יותר גם מה למשכן. אֶפסו כבר חפצי הערך שאפשר לקבל תמורתם סכום בלשהו. כלי הכסף והזהב נמכרו או נתמשכנו מזמן ולפדותם שוב הוא מן הנמנע. אף את ענק הפנינים של אשתי שהיה לה עוד מלפני המלחמה, וערכו היה כחמשים נפוליון זהב, כבר נמכר בתחילת המלחמה בעד עשרה נפוליונים ועתה, מה לעשות. נשאר לי בבית ש"ס ווילנא יקר ערך, ביחד עם כל האלפ"סים, מכורך כריכת עור ומודפס על נייר ריגאל. שמרתי עליו כל ימי המלחמה כעל בבת עיני, כי הוא היה לחם חוקי. בו למדתי והשבעתי את נפשי השוקקת בשעה שהגוף רעב ללחם. אך עתה באו מים עד נפש, אין לדחות את הניתוח ויש להשיג מיד את הכסף. יש בזה משום סכנת נפשות ובכגון זה שאני. אשתי הוציאה את הש"ס בידים רועדות ובדמעות בעיניה, כי קשה היה אף לה להיפרד מנכס יקר זה. הש"ס מושכן אצל ר"ש בעד שני נאפוליונים ורבע למשך ששה שבועות, והותנה כי אם לא אפדה אותו עד הזמן הקצוב, רשאי בעל המשכנתא למכור את הש"ס ולנכות מכסף המכירה את החוב המגיע לו. בשבילי היה ענין זה ניתוח בנפשי, נוסף לניתוח בגופי שנעשה לי למחרת.

נכנסתי לבית החולים ובעזרת השם עלה הניתוח יפה. ניסרו לי חלק מעצם הסנטר ומנעו בעד המוגלה שהרד ותתפשט לגרון. שבתי בבית־החולים שבועיים והייתי זקוק עוד אחר כך לריפוי במשך ששה שבועות נוספים. במשך הזמן החלמתי מהניתוח, אך את הש"ס לא זכיתי לפדות. ר"ש, שאצלו מושכן הש"ס, מכרו לאחר עבור המועד של ששה שבועות שקבע לי, לר' יל"ח בעד שני נאפוליונים ותצי. לאחר שהוריד את המגיע לו החזיר לי רבע נאפוליון שקיבל יותר מהסכום שהייתי חייב לו. עד היום אני מיצר על אבדן ש"ס יקר זה, ולא פעם רציתי לאחר זמן לפדותו בכל מחיר, אך ריל"ח לא היה זקוק לכסף ומאן. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ענין הש"ס היה בשבילי חויה נפשית עמוקה ומשום כך נתרשם בי ביותר. אך היו הרבה מאורעות כאותם הימים שזכרם לא נשכח ממני, אך לא באתי להעלות על הנייר אלא את אלה שיש בהם משום נתינת בבואה של ירושלם בימי השפל שלה.

שטרות ושעבודים

רבות כבר נכתב על ג'מאל פחה ועושי דברו. מלבד שנאת היהודים שהיתה בכל מעשיו היה בהם גם הרבה אכזריות שבסאדיזם. הוא ראה תמיד בצבור היהודי כאילו הוא עומד לדחוק בעתיד את שלטון התורכים מארץ הקודש. משום כך הביט בעין רעה בכל צורה של ארגון שמצא בישוב. אף בכוללים, שהיה בהם משום ארגון־ישובי בימים ההם, נתן עינו לרעה. בכל הזדמנות שבאה לידו

היה נטפל בראשי הכוללים, הם הממונים והזדמנויות לנגוש בהם לא חסרו לו. אחת הנגישות הללו היה ענין ה"שטרות למוכ"ז" שהכולל היה מוציא.

ככר כתבתי לעיל בפרק חלוקה וכוללים[1] על שטרות למוכ"ז; ושעבודים. אביא בזה עתה העתק טופס אחד של שטר כזה וזוהי נוסחתו:

טופס השטר

ב"ה

№592

השטר

מגיע מקופת כוללנו זיעבענבירגען וסילאדי ל
וכל מוכ"ז ב"כ סך 109 גרוש מפורש ליפ"ז אחד
והזמ"פ לא יאוחר מיום ר"ח סון שנת תרע"הא ועלינו טו"מ הכולל לשלם להנז' או להמוכ"ז ב"כ כשיגיע משלוח ברכה מחו"ל לידינו לחלק לבני כוללנו וכל דין חו"נ מפורש לבעהש"ט אף לאחר זמ"פ בבטול וכו' ובסיסול וכו' ולדעת הרשב"א ז"ל. ולראי', בעה"ח פעה"ק ירושלם תוב"א
יום ד' לחו' אדר שנת תרע"ד ב"ה דד
נאם
נאם מקום החותם
נאם

שטרות אלה, כאמור, היו עוברים לסוחר והיו נמכרים בנכיון של 5—6%, בלא שמישהו יערער על חוקיותן. מסחר זה בשטרות נמשך שנים לפני המלחמה ואף בעצם ימי המלחמה. אך כאשר הממשלה קראה לשמיטת הכספים (מוראטוריום) ורוב הבנקים נסגרו, מלבד שני הבנקים: בנק עותומן של הממשלה ובנק דער סעמפל געזעלשאפט של הגרמנים, היה כבר הפיקוח על השטרות יותר מרוכז. מצב זה גרם לצמצום הפעולות הכספיות של כל הכוללים ואף של כוללנו. השטרות שהוצאו לשוק לא מצאו את כיסויים. בינתים נמצא יהודי אחד בשם ר' בן־ציון קלטר שהיו בידיו כמה שטרות של הכולל שלא נפרעו והוא העביר אותם לג'מאל פחה בתלונה נגד הכולל, שאינו פורע שטרותיו וביקש את התערבותו.

שאלת השטרות היתה רק חוליה בשרשרת הנגישות של השלטון התורכי. כאמור לעיל, ראה ג'מאל פחה בכל פעולה ישובית לקראת התגבשות לחטיבה לאומית, הצרת צעדי השלטון הקיים ותפיסת עמדות בהתבססות הישוב, כדי לרשת מקום השלטון בבוא השעה הנוחה לכך. כתוצאה מכך נאסרה כל פעולה ציונית וישובית כאחת ו"פעולה ציונית" ראה השלטון החל בשקלים ודגל עברי ואף עד

[1] עיין לעיל עמ' 106.

שטר מודפס של הכוללים. השטרות היו בעיני השלטון שטרות כסף שבאו להתחרות בשטרות הכסף של המדינה. כבר הזברתי לעיל כי אף כל אגודה נאמרה מטעם השלטון, ואגודת אחוה אף נהחסלה משום כך ולא פעלה כפרהסיא זמן ידוע. אך הכוללים הרי לא היו יכולים להתחסל. מאות ואלפי נפשות היו תלויים בהם, מהם חיו ובהם היה כל מקור עדודם. הכולל היה משהו יותר מאגודה. בני הכולל לא היו אגודים בינם לבין עצמם באגד רעיוני, אך הם חיו באגד משפחתי, חיו בכולל ככני משפחה אחת.

"כלניות ירוקות"

פרק מיוחד לעצמו היוו בעלי המצנפות הירוקות, אלה הדרוישים שבצבא התורכי. מין "כלניות" שבימינו, אבל ירוקות. אלה היו בבחינת "עם אשר לא ידעת", ומי שנפל לידם ויצא בחיים, זכר אותם כל ימיו. אלה היו מקיפים שכונה או מושבה בטבעת מהדקת והיו עושים בה כבתוך שלהם. הם טיפלו בעיקר בחיפוש אחר ה"פאראדים", אלה המשתמטים מעבודת הצבא, או בחפוש אחר סחורה מוברחת או סתם לשם שוד והתגרות בתושבים.

ישבנו אותה שעה בבית הועד של הכולל וחילקנו את מעט הקמח לעניי הכולל. לפתע פרצו פנימה החיילים בעלי המצנפות הירוקות והתנפלו עלינו בחימה שפובה. הרסו ושיברו מכל הבא ליד. ערכו פוגרום ממש. כל הרהיטים נופצו והושלכו לארץ, התמונות שעל גבי הקירות הושמטו ונדרסו ברגלים, ואף תמונתו של הקיסר פראנץ־יוסף, נקרעה לקרעים.

כבר הסברתי לעיל את ענין הקאפיטולאציות בממלכה העותומנית. לו קרה דבר כזה לפני המלחמה, רמיסת תמונתו של קיסר מעצמה ידידותית, היה בודאי גורם לתגובה מידית על ידי אותה מעצמה. אך עתה ימי המלחמת וענין הקאפיטולא־ציות כבר עבר ובטל מן העולם העותומני. אך בכל זאת לא עבר המאורע בלא זעזוע במשרדי הקונסוליה האוסטרית והודות לכך ניצלנו אחר־כך ממשפט צבאי מסובך, כפי שעוד יתברר להלן.

אותה שעה שהועד נכבש בידי ה"כלניות הירוקות", היה מלא אנשים ונשים מבני הכולל שבאו לקבל לחם חוקם. הוא הקמח שהממונים הצליחו להשיג תמורת שעבודים על נכסי הכולל. למראה החורבן והחרס גבהלו הנוכחים ומי שהיה סיפק בידו נס כל עוד נפשו בו. אך, אנו הממונים נעצרנו מיד לפי רשימה מוכנה שבידי החיילים. כל ניירות הערך ופנקסי החשבונות והתעודות נארזו כשקים ונלקחו.

ומאה־שערים היתה כמרקחה. ממוני כולל זיכנבירגן נלקחו מבית־הועד שבשכונתם תוך חרפות וגידופים ומכות ולא עת לחשות עתה. יש לעשות למען הצלתם, אך למי לפנות. וכאילו מעצמה והתשובה ניתנה בכל פה: לקונסול האוסטרי. הרי אלה נתיניו. ובינתים ואנשי הכולל פנו בהפגנה לקונסול לתנות לפניו את

צרות העדה האוסטרית. הקונסול נענה להם מיד והופיע יחד אתם בבית־הועד ולמראה החורבן ותמונתו של הקיסר שלו מושלכת קרועה ומגואלה על הארץ, התיצב תיכף לפני ראש המשטרה לדרוש באורים.

בינתים ואנו הועמדנו בפני בית־המשפט הצבאי באשמת הדפסת כסף, כי הממשלה ראתה בשטרות־השעבודים שהדפסנו כסף. הדומה לכסף הממשלתי, כי הרי מודפס עליהם סכום מסוים והם נפרעים לכל מוכ"ז. הקצין שלפניו הובאנו צעק עלינו בתורכית וגידף אותנו ואיים עלינו בידיו, ואחר־כך צווה לעושי־דברו להעביר אותנו לבית־הכלא. הועברנו לבנין ה„חוכים עורפי", הוא הבנין שממול לבי"ס לנדוי.

„תחילת פרעון"

ארבעה היינו הנאשמים: הר' אלימלך גולדברג, הר' שמחה בהנא כסופר הכולל, הר' מ. גוויץ ואני. הבית שבו הוכנסנו היה מלא מפה לפה. ערבים שנאשמו בכל מיני האשמות, עריקה מהצבא, מסחר בשוק השחור או סחר במטבע זר. היו אתנו אז עוד כמה יהודים, אך כל אחד התיהד בפינתו וחשש להסב אליו תשומת לב יתירה וכה עמדנו בודדים וחכינו ל„תחילת פרעון", אלה המלקות, שמהם לא נוקה כל אסיר. וזה דבר המלקות: היו תולים את הנלקה ברגליו כשראשו למטה, והיו מלקין אותו ברגליו עד זוב דם, למען יודה על חטאים שלא עשה אותם, וכדי להרבות יסוריו של הנידון היו גם סוחטים מיץ לימון לתוך פצעיו הפתוחים, השותתים דם, וכל מי שהיה עובר בכביש שעל יד ה„חוכים עורפי", היה שומע תמיד צעקות המעונים. והמלקות היו לא בהחבא אלא לעיני כל, למען ירא ויירא. אף לעינינו תלו אז ברגליו יהודי אחד בשם ר' נח קצב חיימזון והלקו אותו ער זוב דם על עבירה שסירב לקבל לירה תורכית משוטר, והלה העמיד שני עדים ערבים והובילו לבית הכלא עד שיוזמן למשפט. ובינתים קיבל את „תחילת הפרעון", אלו המלקות עד לחשבון.

אנו חכינו כל רגע לתורנו, ובינתים והמחנק גובר בכלא, עשרות ערבים מלוכלכים עומדים צפופים ולחוצים ואין יוצא, וכל הצרכים נעשים בו במקום. האויר נעשה דחוס ביותר ואין אויר לנשימה. אף ה' לא עזבנו גם ברגעים אלה, וקרוב לחצות הופיע אלינו במלאך מושיע הקונסול עם קצין בית־הסוהר ושיחרר אותנו, לאחר שקיבל על עצמו להעמידנו למשפט כל שעה שיידרש לכך.

מיד למחרת הזמין אותנו הקונסול אליו וגבה מאתנו עדות בכתב על כל מה שקרה אתנו ובעקר על התעללות החיילים התורכים ובזיון תמונתו של הקיסר. העביר הכל בתלגרמה בכתב־סתרים לאמבאסדור האוסטרי בעיר הבירה בתורכיה. הדבר ארע בר"ת אדר ובינתיים הוזמנו למשפט צבאי שעמד להתברר בפורים. רוחנו נעכרה עלינו, לא ידענו לשית עצות בנפשנו, כי לפי חוקי הצבא אסור לנו

גם להזמין עורך־דין שיגן עלינו, אך רשאים אנו לקחת מתורגמן שיהיה לנו לפה בבית־המשפט. שכרנו לנו את עוה"ד מר גד פרומקין, ואף הקונסול עצמו הופיע כמשקיף. המשפט ההל בשעה תשע בבוקר ונמשך עד הצהרים. הועמדנו בשורה ישרה ואסור היה לנו להניע יד או רגל, כי כל הזז ממקומו מתחייב בנפשו. עמדנו ככולי־עץ, והנה לפתע זז חברי ר' שמחה כהנא ומיד הורם עליו מקלו של החייל וחבט בו בידו לעיני כל הנוכחים, והקונסול לא העיז אף למחות על כך [1].

מנהל החקירה נגדנו היה הצורר הידוע איבראהים בק עצמו, והוא דרש בכל תוקף כי במשך כל מהלך המשפט, עד אשר יצא פסק הדין נגדנו, יש לעצרנו בבית־הכלא הצבאי, ולא להוציאנו יותר בערבותו של הקונסול, אך הקונסול עמד בשלו, כי הוא יערוב לנו, כראשי העדה האוסטרית, והוא אף מוכן לעצור אותנו בבית הקונסוליה אך לא למסור אותנו בידי הנהלת בית־הסוהר הצבאי. לאחר שלא יכול היה לשכנע את הצורר איבראהים בק, פנה לג'מאל פחה הקטן והלז הבין שלא כדאי לעשות מזה ענין לסכסוך דיפלומטי גדול בין שתי הממשלות, ועוד לפני צהרי היום הגיעה פקודה מג'מאל פחה לשחרר אותנו בערבותו של הקונסול.

נס פורים

מיד לאחר כך שוחררנו והיה לנו אותו פורים משנה־חג. חזרנו הביתה ועוד הספקנו לקרוא את המגילה ולהסב עם כל בני ביתנו לסעודה, וראינו בזה נס גדול מן השמים שהציל אותנו לפי שעה מידי הרשע הזה.

עברו ימי הפורים, אך הפרשה לא נסתיימה עדיין. תשובה מהאמבאסאדור האוסטרי בקושטא לא נתקבלה עדיין ועלינו יהיה בקרוב שוב להופיע בפני בית המשפט ושמנו פנינו לתפילה ולדורון, הוא הבקשיש הידוע, ושלחנו ל... שני פחי דבש, שהיו אז דבר יקר המציאות, ואחרי הדורון הלכו שני רבנים, הרה"ג ר' לייב דיין ז"ל ור' ישראל פורת שליט"א [2] ולאחר כמה ימים והקונסול בישר לנו כי באה פקודה מקושטא לטשטש את המשפט ולחסלו בהקדם. אנו שוב נקראנו בפני השופטים ונקנסנו רק בעונש של עשרים וחמש לירות תורכיות, וכל הפנקסים והתעודות הוחזרו לנו, ובזה חוסל אינצידנט שיכול היה להסתיים בתוצאות קשות.

הסיוע אומות העולם

חש אני הכרח נפשי להזכיר כאן כמה מחסידי אוה"ע שעשו הרבה להחזקתו של הישוב העברי בעיר הקודש. אחד מאלה הוא הקונסול האוסטרי־אונגרי פון

---

1 סח לי ידידי, כי עד היום, יותר משלושים שנה לאחר המעשה, והוא עוד חש לעתים כאבים מחמת אותה מכה.

2 עיין למעלה עמ' 193 הערה 2.

קרוב, שהיה מסור בכל לבו ונפשו לבני עדתו. בעזרת השי"ת ניצלנו מאימת המלחמה והוא היה שליחו. מצבנו כאן היה, כאמור, בכל רע. קשרי המכתבים עם חו"ל נפסקו לגמרי וכל כסף שבא ארצה מארצות חוץ, עוקל על ידי הממשלה ששילמה תמורתם בשטרות ערך שלה שלא היו שווים כדי חמישית מערכם. לגלות את מצבנו הרע בחו"ל אסור היה וגם אי אפשר. היה הכרח למצוא קשר כלשהו עם אחינו בחו"ל וכאן בא לנו הקונסול לעזרה. הזמין אותנו אליו ועודדנו, ואף קיבל עליו לשמש כמכשיר להעברת מכתבינו לחו"ל. יותר מחמש מאות מכתבים העביר אז בעצמו לראשי הקהילות בטרנסילבניה ואונגריה ובהם תיאר את מצבנו הקשה ופנה למצפונו של כל יהודי, כי אין לו לשבת על יד שולחנו לאכול כל עוד שלא פרס מלחמו לאחיו הרעבים בעיר הקודש.

המכתב קלע למטרתו ונתקבלו מיד כספים על ידי הקונסול, שנמסר לנו על ידו בזהב, שהיה לו ערך רב ביחוד בימים ההם. חבל רק שלא נשמר אצלי אף טופס אחד מאותו מכתב, כי בפקודתו של הקונסול שלא יוודע הדבר לרשות, השמדתי את כל הטפסים שהיו ברשותי. כך זכה מר פון קרויס להכנס במחיצתם של חסידי אומות העולם ולתת ידו בהצלת שארית הפליטה בעיר הקודש.

עוד גוי אחד, כומר נוצרי, הד"ר אוטים אלן גליזברוק, ששימש כאן קונסול אמריקה עד שזו נכנסה למלחמה, זכה להרשם אף הוא בין מקיימי הישוב היהודי בעיר הקודש. משרדו היה בבחינת מוסד צבורי יהודי. כל היום המה מיהודים ומיהודיות, וכל מר נפש בא לשם לבקש עזרה. כאמור, היה כל דולר שנשלח מאמריקה הופך כאן לכסף תורכי שהיה ראוי רק לצור על פי צלוחית, אך כל יהודי אמריקאי שהיה שולח תמיכתו לקרובו באמצעות הקונסול האמריקאי, היה הכסף משתלם בזהב, וזה היה גם הודות לאמבאסאדור האמריקאי מורגנטאו היהודי, שפעל אצל השלטונות התורכיים שלא תחרים את הכסף הנשלח מאמריקה אל הקונסול האמריקאי בירושלם.

אך מצב „אידיאלי" זה לא ארך הרבה. כשאמריקה נכנסה למלחמה לצד מעצמות הברית, הוטל הסגר עלינו. נסתתמו כל מקורות ההכנסה, והמלחמה בכל מוראותיה נתנה אותותיה בנו.

על סף תקופה

הגיעו ימי כסליו תרע"ד ותותחי הבריטים ובני בריתם התבצרו בין ההרים שמאחורי קבר שמואל הנביא והחלו להרעיש את עמדות התורכים, אך בעיר הקודש לא פגעו. התורכים התבצרו סמוך לעיר בקו ישר מאחורי מושב זקנים עד שנלר וחיפו משם באש מרוכזת על נסיגתם מעיר הקודש. ירויות התותחים החרישו את האזנים יום ולילה. אלה היו תותחי התורכים שהמטירו אש בעמדות הבריטים. הם אף פגעו במגדל שעל קבר שמואל הנביא והפילוהו.

ובעיר השתוללו חילות התורכים. הגרמנים פינו את העיר כמה שבועות קודם לכן, והתורכים הערומים והיחפים, החלשים והרעבים הלכו מבית לבית וקראו «אק־מק», פירושו לחם בתורכית, ולקחו מכל הבא ליד להשקיט רעבונם, והרבה מהם ערקו מהחזית והתחבאו בעיר. ביחוד רבו העריקים מבין בני א"י, שקיוו לחנור לבתיהם לאחר כניסת האנגלים העירה. למרות שעונש מות הוטל על כל עריק ואף על מאכסנו, בכל זאת נמצאו מאות יהודים שנתנו מחסה לאחיהם העריקים. אף בבית בני נפתלי שיחי', התחבא יותר משלושה חדשים, יהודי אחד בן פתח־תקוה, שערק מן הצבא התורכי והיה עומד יום ולילה בארון הבגדים מאחורי כרים וכסתות. ובאותו יום ראשון כ"ד בכסלו תרע"ח, כשהוגד לו כי האנגלים לבר נכנסו לעיר הקודש לא האמין למשמע אוניו וסירב לצאת מן הארון, מקום מחבואו.

גלות דמשק

פרק מיוחד הוא שאלת הנתינים האמריקאים. שג'מאל פחה אמר לכלות בהם כל חמתו עקב כשלונותיו בחזית. בשבוע האחרון עצר את כולם ולקחם אתו בבריחתו לדמשק. אך פרק טראגי זה אני משאיר לאלה שנתענו בגלות זו, ובמיוחד לידידי הד"ר יוסף י. רבלין, שהרבה זכרונות עגומים הוא יודע לספר על פרשה זו.

פרק שמונה־עשר

הסתדרות „המזרחי"

אגודת „ציון המצוינת" — „מחוכי־ציון" ו„בני־ציון" — שני מכתבים של אוסישקין — היחס האריש לכני הישוב — יובל „המזרחי" — אחוה והמזרחי — הועידה הראשונה — המזרחי וכנותיו — המזרחי והרבנות הירושלמית

אגודת „ציון המצוינת"

לאחר ייסוד הסתדרות ה„מזרחי" בווילנה באד"א שנת תרס"ב והועידה השניה של ה„מזרחי" בעיר לידה באדר תרס"ג, נתעוררה גם ירושלם ויסדה את סניף ה„מזרחי" בעיר הקודש בשם „אגודת ציון המצוינת". ראש המדברים באגודה זו היה מיודענו הרה"ג ר' יצחק צבי ריבלין זצ"ל[1] ועל ידו עמדו הרה"ג ר' אברהם אהרן פראג ז"ל[2], הר"ר יוסף אפשטיין[3], הר' כלב לוינזון[4], הר' יוסף דב מרגובסקי[5] והמזכיר ר' אברהם חיים יעקובזון, שהיה הרוח החיה בעבודה קדושה זו.

אסיפת היסוד של האגודה נתקיימה בבית־המדרש „בית רחל" אשר בשבונת כנסת ישראל[6] ביום ה' ד' דחוהמ"פ תרס"ג ונפתחה ע"י הר"ר יצחק צבי ריבלין, אשר[7]

„הואיל לבאר מטרת האגודה להיות סניף לאגודת הציונים החרדים הנקראים בשם „המזרחיים" וגם לעסוק כפה אה"ק בקניית קרקעות עבור בנין בתים ולהשתדל להשיג מחו"ל ומפה נדיבים אשר יתנו הלואות על זה ולשלמם מעט מעט כלי רבית — גם להשתדל למכור הקרקעות בריוח לטובת האגודה ולקנות אח"כ קרקעות אחרות.

---

1 עיין למעלה עמ' 47 הערה 2.

2 היה מעמודי התוך של גדולי התורה בישיבת „תורת חיים" מיסודו של הגאון ר' יצחק ווינוגראד ומתלמידיו הותיקים.

3 עיין למעלה ע' 207, הערה 4.

4 בנו של הרב ר' משה צבי לוינסון, אחד המיסדים של מאה שערים. עיין „מאה שערים". לד"ר י. רבלין.

5 הוא היה הרבה שנים המלמד הראשי בבית יתומים הגדול דסקין, אביו של העסקן הצבורי יעקב חיים מרגובסקי.

6 שכונה זו נבנתה ע"י ה„ועד הכללי כנסת ישראל" על מנת ליישב בבתיהן עניים מהכוללים המאוחדים לפי הגורל למשך שלוש שנים.

7 מכאן, כל המסופר בפסיט, לקוח מהפרוטוקול בכתב־יד מאותה אסיפה שהואיל בטובו למסור לי ידידי מר י. רוזנגרטן, בנו של מזכיר האגודה מר א. ח. יעקבזון ותודתי הרבה נתונה לו בזה על כך.

והאגודה תשאיר בערה חלק שליש או רביע בתוך אשר לא תמכרנה עבור בנין בתים. גם להשתדל להפיץ מניות בת מאה״ידע אחת וגם מניות מסך א׳ נאס׳ לגאולת הארץ הן קרקע הראוי׳ לבנית בתים והן הראוי׳ לזריעה. וע״ז הסכימו כל החברים הנאספים.

הר׳ אברהם חיים יאקובסזאהן מבאד נקצרה לפני הנאספים את רעיון הציוני בכלל ותבנית המזרחי בפרט כי יסודתו על טהרת הקודש בעד שמירת הרת ותינוך הבנים כל ישונה ונלך בדרכי התורה והמצוה כפי המסורה המקובלת אצלינו מרור דור.

הרה״ג הר״צ ריבלין דורש דרוש נאה ומביא ראיות עפ״י התורה שבכתב ותורה שבע״פ כי מחויבים אנחנו להשתדל גם בפועל בישובה של א״י וכי הגאולה צריכה להיות קמעה קמעה בדרך טבעי והנסים יבואו אח״כ, וכל המערער על זה אין לו שום יסיד מן התורה ואין זאת רק מעשי היצה״ר המתלבש בלבוש היצ״ט להטעות את היראים, כדרך שקרה לגדולים ורבים.

הרב ר׳ יוסף עפשטיין עולה על הבימה דורש בדברים חוצבים כלהבת אש ומוכיח ע״פ הנמרא מהמאמר של רשב״י אפשר אדם חורש בשעת חרישה וכו׳ ומן המקרא והיה אם שמוע השמעו וכו׳ ונתתי מטר ארצכם ואספת דגנך ובו׳ שהתורה לא אמרה לנו שנהיה רוכלים, סוחרים, סרסורים אשר כל אלה לא יחלקו לנו כבוד בעמים כי לא הבטיחנו על ארני הצדק והיושר ורק עבודת האדמה מביאה לאמונת ה׳ הטהורה כמאמרם היה אמונת עתך זו זרעים.

כן נשאלה באותה אסיפה :

„מדוע לא הצליחו הקאלאניסטן של הבארון ועד היום אינם יכולים לעמוד כלי עזרה מבחוץ.

הרב ר׳ יוסף עפשטיין מוכיח בראיות ברורות שרק הלוקסוס היה כעוכרם ופתח־תקוה יובית שהתנהגו רק בהברחיות הצליחו ועשו פרי״.

והרי כמה מההחלטות שנתקבלו באותה אסיפה :

„הוחלט שם האגודה תקרא בשם „ציון המצוינת׳ ; הוחלט כי האגודה תהי׳ סניף להמזרחים: הוחלט שכל חבר ישלם להאגודה בכל שנה חצי מאנ״ידי דהיינו שקל ראשון הנשלח לווין, למרכז אגודת כל הציונים ושקל שני לצרכי הוצאות האגודה בפעה״ק ת״ו.

נתקבל לרצון הצעת הרה״ג הר׳ יצחק צבי ריבלין בדבר השתדלות קניית קרקעות והפצת מניות מכל הנאספים באהבה״.

„חובבי ציון" ו„בני ציון"

כזאת היא ירושלם החרדית, ואלה הם אנשי ה„חלוקה" שלה לפני קרוב ליובל שנים. הרעיון ה„ציוני־מזרחי" כבש את הלבבות מיד עם צמיחתו. השקל הציוני הופץ בעיר הקודש, והמזרחי התחיל את עבודתו בארץ בלא כל רעש ובלא כרוזים צעקניים. נוסדו ועדים בכל ערי הארץ והחל משא ומתן עם יק״א בדבר קניית אדמה לעבודה חקלאית[1]. עוד היה רצונם של בני עיר הקודש, הסוחרים וכני הישיבה, להאחז באדמת הארץ, לעבדה ולהפרותה משממותה. וכאן, כמו במקרים דומים אחרים, לא מצאו כל עידוד מן החוץ. השקלים הבודדים שנאספו מן החברים לא הספיקו כדי רכישת אדמה להקמת מושבה חקלאית, וכשבני הישוב, „בני ציון

1 עיין להלן ברשימה הביבליוגרפית מס׳ 22, ומס׳ 31 מהספרים שנדפסו בדפוסי.

המצוינת", פנו למוסדות הישוביים של אז, לא נענו אף במלת עידוד כלשהי. אפיטרופסי הישוב דרשו מהם בעד העזרה הזעומה שאמרו לתת להם, להרצע לרצונם ולרשום את המושבה שעתידה היתה להבנות, על שם „חובבי ציון".

והרי העתק המכתב שנשלח בענין זה למזכיר אגודת בני ציון המצוינת בחתימת המנוח מנחם אוסישקין ז"ל:

מכתב ראשון של אוסישקין המנוח

ועד הפועל בארץ הקדושה לחברת תמיכת בני ישראל עובדי אדמה בעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה.

י"ד מנ"א תרס"ג

לכבוד האדונים הנכבדים מר א"ת יעקבזון ומר א"א הלוי פראג בירושלם

את מכתבם הנעלה קבלתי וזאת היא תשובתי:

א. רוצים אנחנו להיות לעזר לכם בקנית הקרקע, אשר ידובר בה; וכיון שקצרה לכם העת מלחכות לתשובתה של יק"א, תאבו נא להכניס להבנק העכרי ביפו 75% ממחיר הקרקע ואנחנו נוסיף את הרביע האחרון, בתנאי כי הקושאן יעשה על אותו השם אשר נציע לפניכם. והיה אם אח"כ תקבלו 25% גם מיק"א או נתן לכם גם את הרביע שלנו שנבנים על תנאים ידועים, לאמר לשלמם במשך זמן ידוע באופנים אלו או אחרים. ואם היק"א לא תתן לכם רביע בסף ממחיר הקרקע אז נקח לנו קרקע במחיר אותו הרביע שהכנסנו. בללו של דבר: אנחנו נכונים לתת רביע הכסף ממחיר הקרקע, — אם יעשה הקושן על השם שנציע לפניכם, — ולבסוף, אחרי שחבוא תשובת יק"א, יבורר אם נקח לנו את הקרקע שתעלה על הסכום הזה או שנמסדה לכם על תנאים ידועים.

ב. תוך מרביע הכסף לקנית הקרקע לא נתן מאומה לצרכי יסוד המושבה החדשה ובנינה, ובנוגע לשכלול המושבה ובנינה אין לכם להשען כלל על שום עזר מצדנו, אלא צריכים אתם להשען על עצמכם מכל וכל, וידעתם את הדבר הזה מראש.

ברגשי כבוד וכברכת ציון

מ"מ אוסישקין

בקשתכם ליק"א תשלחו ע"י אנסעבי [1] וע"י לעווי [2]; דברתי עמהם והבטיחו להשתדל בעדכם

הנ"ל

היחס האדיש לבני הישוב

ולאחר ימים עוד נמשך המו"מ עם מר אוסישקין המנוח בקשר ליסוד המושבה שנסתיים ב„לך ושוב" בשל העמדה הבלתי פשרנית של העומדים בראש חו"צ להעביר את כל הרכוש התקלאי על שמם[3]. והרי המכתב המדבר בעד עצמו:

---

1 היה יותר מחצי יובל שנים מנהל בי"ס כי"ח בירושלם ובא־כוח יק"א בארץ. בימי מלחמת העולם הראשונה היה מהתקיפים ביותר נגד ג'מאל פחה ולא נרתע אף מהאיומים הגדולים ביותר. מוצאו ממשפחה ספרדית בבלית.

2 היה מנהל בנק אפ"ק בימים ההם. אף הוא ממוצא ספרדי מקושטא והיה אהוב על כל בני ירושלם בלא הבדל עדה.

3 בענין זה היה אוסישקין המנוח עקבי רוב ימיו, אם כי יתכן החיובי לבני הישוב השתנה

ועד הפועל בארץ הקדושה

לחברה תביכה בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה

COMITÉ EXÉCUTIF
D'ENCOURAGEMENT
Aux agriculteurs israélites
travailleurs en Syrie et Palestine

ПАЛЕСТИНСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ОБЩЕСТВА
земледельческой Работы
ЗЕМЛЕДЕЛЬЦАМЪ и РЕМЕСЛЕННИКАМЪ
въ Сирии и Палестинѣ

№ _____ _____ 190 ב.

מכתב שני של אוסישקין

לכבוד האדונים הנכבדים מר א"ח יעקבזון ומר א"א סראג בירושלם
מכתבם הגיעני. —
יותר ממה שעשיתי בנוגע להשתדלות אצל יק"א אין אני יכול לעשות עוד, ועתה יגישו נא הם את הרפורט שלהם ליק"א.
ובנוגע לתקושן לא יתנגדו חו"צ לזה, שיהיה כל התקושן על שם יק"א, וזו האחרונה תתן מצדה לחו"צ שטר לאמר כי יש להם לחו"צ בקרקע זו 25% ממחירה. וכואת יכלים הם להציע לפני היק"א בהרפורט שלהם.
יפו. כ"א מ"א תרצ"ג

בברכת ציון

מ"מ אוסישקין

מובן שאם לאוסישקין „לא היה מה לעשות עוד", לא יכלה גם אגודת

לאחר זמן, עיין בענין זה עור לעיל עמ' 212 בס"ק „החלוקה בנכס צאן ברזל" וכן בהערתו של ד"ר י. רבלין לעיל עמ' 213.

בעבודתי הצבורית נפגשתי עם אוסישקין המנוח כמה פעמים אך במיוחד רוצה אני להתעכב בפגישה מענינת אחת שראיתי באוסישקין גם צורה השני של המטבע.

היה זה לאחר הצהרת בלפור, כשהופיע התזכיר הידוע בחתימת השייך אבו גוש ועוד שייכים ערבים אחרים, ביומתו של מר שכתי לוי, המוכתר של המושב הספרדי מיוצאי סאלוניקי, ערטוף, לטובת הצהרת בלפור ועל יחסיהם הטובים של הערבים עם שכניהם היהודים, — התל אז הועד הערבי העליון, כתוצאה מכך, להחתים על תזכיר נגדי, מאות כפרים ערביים על מנת לשלחו לחבר הלאומים.

הדפסת התזכיר נמסר ע"י הועד הערבי לדפוס „בית אל מקדס", של ערבי־נוצרי ידוע. אבל לדפוס זה לא היתה אז עדיין מכונת־הדפסה גדולה והיה מסור את העותנות הערביות בבית דפוסו ומביא אלי את הסדור להדפיסו במכונה שלי. אף את העתון „בית־אל־מקדס" היה מדפיס באותו זמן אצלי.

באחד הימים הביא אלי כרוז גדול להדפים במכונה שלי, אך התנה אתי תנאי כי אסור לי להוריד ממנו אף טופס אחד לרוסמא ואף העמיד שמירה גדולה של כמה שיכים מסביב למכונה שישמידו כל טופס מקולקל שיצא מתחת למכבש. כל התכונה הזאת לא מצאה חן בעיני. יש להדפיס לו את הכרוז, אמרתי בלבי, אך יש יחד עם זאת להוריד טופס אחד בכל מחיר ויהי מה, ולהמציאו למוסדותינו המוסמכים.

אך כאן עלי להקדים כמה מלים בפרק מקצוע הדפוס. במכונת ההדפסה נמצא גליל („צילנדר" בלעז) שעליו מתגלגל גליון הניר המודפס, על גבי הגליל מדביקים כמה גליונות נייר להתאמת הלחץ על גבי הסדור וגם מדפיסים עליו פעם אחת את הסדור העומד להדפס, כדי שאפשר יהיה לכוון בדיוק את גליונות הנייר המועברים עליו להדפסה.

וכבר, במקום להדביק על הגליל כמה גליונות ריקים ואח"כ להעביר עליו הדפסה אחת, הדפסתי תחילה פעם אחת והמשכתי להדביק על המודפס כמה גליונות ריקים נוספים, והמודפס המודפס נשאר כתוך הגליל עד לאחר ההדפסה. ההדפסה נגמרה ו„שומרי הראש" של הכרוז, אספו כל קרע נייר שנשאר על הארץ ולא השאירו זכר לכרוז. הם הלכו ואני הורדתי בזהירות את הטופס המודפס מעל גבי הגליל ומסרתיו ללשכת העתונות של הסוכנות, מר א. אלמאליח והמנוח א. בן־אבי. מר אלמאליח, השולט בשפה הערבית הבין את החשיבות שבכרוז והעבירו מיד לאוסישקין. לאחר זמן מועט והכרוז נמסר לנציב העליון, סיר הרברט סמואל, שהחל לפעול בכוון הרצוי, ורומני אף הוחרם ע"י השלטונות.

לאחר כמה ימים נפגשתי עם אוסישקין שלחץ את ידי בחמימות והביע לי את תודתו הכנה, אגב דברי הערצה לבני ירושלם, על הכרוז החשוב, שהעברתיו לו בזהירות כה רבה.

„ציון המצוינת" להמשיך בחלומות על רכישת אדמה להקמת מושבה חקלאית. נתחלשה דעתנו למראה היחס האדיש של החולשים על הישוב להגשת עזרה ממשית לבני הישוב. ענין המושבה לא יצא לפועל, אבל המזרחי, בגוף ישובי קובע וצר צורה ליהדות החרדית נעשה עובדה קיימת.

ולא ביום אחד נולד הפלא. עברו כמה שנים עד שהמזרחי גיבש את עצמו לחטיבה מאורגנת, וכבר דובר על כך גם לעיל [1], ועצם הגיבוש נתבלט כבר בשנת תרס"ת, כשנקראה ועידת המזרחי הראשונה ביפו על ידי הר"ז מייזל והר' אלי' אהרן כהנא שהוזמני אליה אף אני כבא כח המזרחי בירושלם, אך לא יכלתי לצערי להשתתף בה, כי באותו שבוע נולדה לי בת הזקונים שלי חנה מרים ובשם הסניף המקומי נסעו עסקנים אחרים. לאחר ועידה זו נתקיימה הועידה השניה בשנת תרע"א ע"י הרב י"ל הכהן פישמן בתל־אביב.

יובל „המזרחי"

למעשה עומדים אנו לחוג בקרוב את יובל השנים לייסוד סניף המזרחי בשם „ציון המצוינת" בעיר הקודש, אבל לא כן ראו אלה שידעו את האמת ונתכוונו למרוד בה ומנו את שנות קיומו של המזרחי מאותה שנה שהם נרשמו כחברים בה. ולמרבה הצער נמנה עליהם גם אחד שעמד שנים על יד ההגה של ה„מזרחי" בארץ. הרב משה המאירי (אוסטרובסקי) ז"ל [2] רואה את ייסודו של המזרחי בארץ באותה שנה שבה החל הוא לפעול כחבר בהסתדרות זו. הוא מונה בין חברי המזרחי גם כן רק את אלה שבאו אחריו היינו לאחר הצהרת בלפור. כאילו עד אז לא היה קיים כלל ה„מזרחי" בארץ. והוא מתעלם לגמרי מאלה שקדמו לו והניחו את אבני הנדבך הראשונים לבנין המזרחי.

מענין להביא כאן את דבריו של אחד מראשי המזרחי ומראשוניו, הוא ידידי השר הרב ר' י"ל הכהן פישמן [3]:

„כותב אני את דברי אלה — לא רק לשם דיוק היסטורי אלא שרואה בזה מעין זלזול בכבודם של אלה מחברי המזרחי הראשונים בא"י, שהביאו באמת קרבנות בשעה שהצטרפו אל המזרחי ועוד יותר כשעה שיסדו את התחכמוני. מצדם של ילידי ירושלים, האדונים מיזל וכהנא שהתישבו אחרי כן ביפו, היתה בימים ההם מסירות נפש ממש להבנס לתוך המזרחי ויחד עם זה ליסד בארץ ישראל בית חנוך לתורה ולחכמה לדת ולדעת".

ואל יהיו הדברים באמת קלים בעיניכם: לקנות „שקל ציוני" קבל עם ועדה לפני ארבעים ושש שנים בירושלם עיר הקודש ולהצטרף למפלגת המזרחי

---

1 עיין לעיל עמ' 187.

2 עיין „תולדות המזרחי בארץ ישראל", הוצאת ראובן מס, תש"ד. מיצר אני מאד לבקר מעשיו ובתביו של שוכן עפר ובמיוחד עסקן ציבורי כהרב ר' משה המאירי ז"ל, שעשה רבות למען המזרחי, אך האמת יקרה לי מאד ואני רואה חובה לעצמי להעמיד את הדברים על אמיתותם.

3 עיין „במישור" שנה ה' גליון ריז מכ"ח מנ"א תש"ר.

מיד לאחר שנוסדה כתנועה עולמית במסגרת התנועה הציונית הכללית היה בזה משום הבאת קרבן גדול ע"י שומרי החומות.

וקרבנות הביאו גם אחר כך בני ציון המצוינת, עד שבאו אלה שהם כאן כיום העומדים על יד ההגה, ואלה כאמור מצאו כבר את אבני היסוד ואולי אף את הנדבכים הראשונים שעליהם הקימו את בנין־העד ששמו הסתדרות „המזרחי".

אחוה והמזרחי

מיד לאחר המלחמה העולמית הראשונה באו לירושלם הרבנים, הרה"ג ראשל"צ ב"צ מאיר חי עוזיאל, ישראל אבא ציטרון הגאב"ד דפתח תקוה ומשה המאירי ז"ל, זפנו באמצעות מזכיר הועד העיר, אל הר' זלמן סולוביצ'יק ואלי, בחברים ידועים באגודת „אחוה" ובהמזרחי, לכונן מחדש את סניף המזרחי שהוזנח עקב המלחמה. אסיפת ההסברה הראשונה סודרה על ידנו בביהכ"נ הורנשטיין, הפותח בנאומי ההסברה היה הראשל"צ, כי כספרדי הרי יפתח בעברית ואחריו, אמרנו, יחזיקו גם האחרים בלשון הקודש.

במוצאי אותה שבת נבחר הועד הזמני החדש באסיפה כללית שהתקיימה בועד הכללי כנסת ישראל. חברי הועד הזמני היו: הרה"ג ר' יוסף גרשון הורביץ ו שליט"א הר' זלמן סולביצ'יק, הר' יוסף ברדש, הר' שלמה בלזר, הר' נחום יפה, כותב הטורים האלה ועוד. למזכיר מונה ר' יוסף ברדש, אך כמזכיר ועד העיר היה עמוס עבודה ומסר לאחר זמן את המזכירות לבני נפתלי הערץ, ששימש בה קרוב לשנתים.

מיום ליום נוספו חברים חדשים, כבר בשבוע הראשון נרשמו מאתים חבר, ועד הועידה הארצית שהתקיימה בתל־אביב בכ"ה באלול תרע"ח, בבר רכשנו לנו שש מאות חבר. כצירים לועידה נבחרו הרה"ג ר' יוסף גרשון הורביץ, ר' יוסף ברדש ואף אני זכיתי לכך.

הועידה השלישית, — הראשונה אחרי הצהרת בלפור

הועידה נתקיימה בבית הסופר ר' בנימין, שהיה מיוזמי הועידה ומפעיליה ומונה עוד לפני הועידה כמנהל לשכת „המזרחי" בתל־אביב. הועידה נמשכה יומים וננעלה באולם בית־הספר תחכמוני.

ועידה זו קבעה בהרבה את גידולו של המזרחי בארץ, אבל לולא מצאה את

---

1 הרה"ג ר' יוסף גרשון הורביץ עלה לארץ בשנת תרמ"ג, נשא לאשה את בתו של הרה"ח ר' אברהם קרצ'מר מתושבי יפו, למד אצל הגאון המקובל ר' נפתלי הערץ הלוי ז"ל, רבו, הראשון של יפו, והיה אחד המשגיחים בתלמוד תורה דשם. כתרנ"ב עבר לירושלים אל דודו הרה"ג ר' שאול חיים הלוי הורביץ אב"ד דוברובנא, בעמה"ס „יד שאול" ו„כלילת שאול" ועוד, מיסר הישיבה הגדולה „פרי עץ חיים" וח"ת במאה שערים, עוד כימי חייו מסר רש"ח את הרבנות והנהלת הישיבה כמאה שערים לידי בן אחיו הרי"ג, שהוא משמש בהן עד היום. הוא כיום ראש המועצה הדתית בירושלם.

הקרקע שהכשירו לה ראשוני המזרחי בשם בני „ציון המצוינת" לא היתה כובשת את „שומרי החומות" ומרתקת אותם כחיילים הנאמנים של הסתדרות „המזרחי" בארץ.

לאחר שנה בערך, בחודש תמוז תרע"ט נתקיימו הבחירות הראשונות ונבחר ועד מאוחד של אשכנזים וספרדים בן 23 חברים ומהם 11 ועד הפועל, ו־12 למועצה. הבחירות נתקיימו בועד העיר ובני ירושלם הראו עירנות רבה לקראת הבחירות. כשמונים אחוז מחברי „המזרחי" הראו עירנות ופעילות כאחת בבחירת הועד הנכבד הראשון למזרחי. רבים מיקירי ירושלם ומגדולי רבניה לקחו חלקם בבחירות ובאו לקלפי לתת קולם לארגון היהדות הדתית.

על פעולותיו הקונסטרוקטיביות הראשונות של המזרחי יש למנות בראש וראשונה הקמת השכונה „בית וגן" ע"י תל אביב. (היום „בת־ים") וגם באן ידיו של ר' בנימין רב לו. ובאן החלה קנאת סופרים. נתקנאו עסקני המזרחי בירושלם בסופר ר' בנימין והחלו אף הם בהקמת שיכון בשם „בית וגן" בדרום מערבה של ירושלם. הוקם הועד להקמת השכונה ולמזכירו מונה בני מר נפתלי הערץ. במשך שבועות מספר נרשמו כמאתים וחמשים חבר.

המזרחי ובנותיו

עם שובו של הרב פישמן לארץ מגלות אמריקה סודרה לשכה קבועה של המזרחי בירושלם ולמנהלת מונה הרב ר' אברהם חיים צובנר. כן הביא אתו הרב פישמן את החלטות ועידת המזרחי באמריקה להקים כאן את בית המדרש למורים של של המזרחי; מעתה כבר נעשה המזרחי לעובדה קיימת והוא ובנותיו, המזרחי הצעיר ו, שלא האריך ימים ושאת מקומו לקח „הפועל המזרחי" שפעולותיו מדברות בעד עצמן, נעשו לשם דבר בחיים הצבוריים של הישוב העברי בארץ. ולטובה יזכרו כאן ידידי המנוח הרב ישעי' שפירא ויבדל"ח מר ש"ז שרגאי ומר י. לסלוא, וחבריהם, שבנו את קנם הראשון בשכונתי, באחת משכונות ירושלם ושם טפחו והקימו את בנינם, בידים ריקות אבל בלב חם ושופע חבת הארץ.

המזרחי והרבנות הירושלמית

כבר הרחבתי במקצת את הדבור על נושא זה לעיל [2]. עם פטירתו של הגאון

---

1 גם הם התחילו בבנין הארץ בהקמת שכונה חדשה בצפונה של ירושלם ובמקום היסטורי, כפי שמקובל מורי ורורת, הם קברי סנהדרין גדולה, אשר רכשו המגרש וההר הגדול, עם המערות, מראש עירית ירושלים בזמנו מ' נאשעשיבי, הידוע. במקום היסטורי זה היה נהוג ללבת ביום ל"ג בעומר להשתטח על קבר שמעון הצדיק, ועל קברי סנהדרי קטנה, וסנהדרי גדולה ושם נבנו השכונה היודעה סנהדריה, אשר שמשה כעת במלחמתנו למבצר עוז לירושלים החדשה.

„המזרחי הצעיר" פעל גם בהכשרה. — הכשירו הרבה צעירים, ובעיקר מבני הישיבות ותמכו בהם ובמשפחותיהם עד שאפשרו להם להרויח להמם, בהמושבות, בהכשרה. חבל שאלה שעמדו על יד ההגה לא הושיבו להם את העזרה הדרושה.

2 עיין לעיל עמ' 195.

הרב ר' שמואל סלאנט בשנת תרס"ט נשארה כאמור עיר הקודש בלא רב רשמי. אך בני ירושלם שמו מיד את עיניהם במרן הגרא"י קוק, רבה של יפו, שנקלע עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה לאנגליה ונתמנה שם כרבה של קהלת מחזיקי הדת בלונדון. חבתו של ראי"ה קוק ז"ל לארץ הקודש אינה צריכה ראיה. הוא בער כולו מחבת הארץ ובבוא האות מציון סירב מתחילה, מחמת ענוותנותו הגדולה לקבל עליו את עול הרבנות הירושלמית.

נכתבו אליו שמונה מכתבים עד שהסכים בחמוז תרע"ט, בדיוק עשר שנים לאחר מותו של הגרש"ס, לקבל עליו עול הרבנות בעיר הקודש. ועשר שנים שימש בכהונתו. על כתב המינוי חתמו רק ב"כ מוסדותיה של ירושלם ואף אני זכיתי להיות בין החותמים בשם הסתדרות המזרחי, ביחד עם ר' יצחק שריון ור' אברהם חיים צוובנר כמנהל המזרחי.

אך המזרחי לא הסתפק רק בחתימת כאי־כוחו על כתב המינוי. מיד עם בואו נתעוררה שאלת שיכונו של הרב ולא נמצאה באותם הימים דירה שתהא ראויה לכבודו, ובאן בא המזרחי ומסר את לשכתו שבשכונת הבוכרים, אולם גדול ושלושה חדרים לכבוד משפחת הרב.

בואו של הגראי"ה לירושלם פותחת פרק חדש בתולדות הרכנות בירושלם ובארץ כולה. ופרק זה הוא כבר מעבר לתחום שתחמתי לי בזכרונותי. הראי"ה שייך כבר יותר לבוני המדינה ומעצבי דמותה. ובחי' הפרקים שבזכרונותי נתגלמו יותר שומרי חומותיה ומניחי יסודותיה של עיר הקודש, ומשום כך אף אסיים בו את רשימותי.

אך לפני שאנית את עטי עוד אסיים בסימן קטן אחד והוא:

אחרית דבר

זוכרני עוד לפני ששים שנה בי"ז בתמוז תרמ"ח בבואי עם אאמו"ר ז"ל לרחבת הכותל ושפתיו דובבו הנה השעה הגדולה הניעה י... אכן היתה זאת לאדם שבער כולו מחבת הארץ באמת השעה הגדולה בחייו לחזות במו עיניו את שריד מחמדנו.

ואני, כרברי אאמו"ר ז"ל, גם שפתי מדובבות עתה, הנה השעה הגדולה הגיעה. בעזרת השם ובזכות אבותי זכיתי לסיים היום את ספרי שעות מעטות לאחר פתיחת הכנסת ואף זכיתי כבר לקבל את תעודת הזרהותי כאזרח במדינת ישראל, הקמה לתחיית הודות לאבותינו אלה, שומרי חומותיה ומניחי יסודותיה.

---

1 עיין לעיל עמ' 27.

ועוד זכות עמדה לי בימים גדולים אלה. זכינו להוציא לאור את הכרך הראשון והשני של הש"ס רא"ם בבלי וירושלמי, סדר ברכות בכרך אחד וסדר שבת בכרך מיוחד וכט"ו בשבט נתאספו נבחרי העם לעיר קדשנו בירת מדינתנו לפתיחת הכנסת הראשונה, אחרי אלפיים שנה. ולפני הפתיחה התאספו מאתת ועשרים עיריות ומועצות השליחים ראשי העם להביא לכבוד מורינו הגאון הגדול מרן יצחק אייזיק הלוי הרצוג שליט"א, ראש הרבנים לארץ ישראל שי ליובל הששים שלו את הסדרים הראשונים של הש"סים הראשונים שנדפסו בפעם הראשונה בארצנו. התורה חוזרת לאבסניה שלה. ובמסיבה מפוארה בבית רבינו באו להביע את שמחתם והערצתם גדולי רבניה ושריה של המדינה ונבחרי העם בכדי להשתתף במאורע גדול זה ועל התשורה היפה להנציח את שמו של רבינו. וגם אני הדל זכיתי להיות בין המברכים בשמי ובשם חברת „אל המקורות".

אכן גדולה השעה וגדולים הימים העוברים עלינו. עוד לא מלאה שנה מיום שנשבר מטה הזעם של הנוגש, עוד מהדהדים באזנינו הדי הפגזים והפצצות שהופגזו עלינו בעיר הקודש בחדשים האחרונים, וזכות אבותינו ומעשי בנינו שמסרו נפשם על קדוש השם והארץ, הם שעמדו לנו בימים טרופים אלה שעברו עלינו עם חבלי הגאולה.

ובסיימי את דברי אזכיר לטובה את ילדי היקרים שהיו על ידי יחד אתי בימים הקשים שעברו עלינו מקטנותם ועד היום, בני הבכור נפתלי הערץ ורעיתו אסתר רבקה ב"ר עזריאל זעליג הכהן ובניהם, המשורר עזריאל זעליג ומשה אהוד, עמינדב והילדה מרים, ובתי (חוה ליבע) אהובה וחתני צבי ב"ר אהרן יודא לבל ובנותיהם יעל וכרמלה, בני אלעזר בנימין שהרבה יש לזקוף לטובתו הוצאת הש"ס אשר עלה בהרבה עמל ויגיעה ורעיתו חנה ב"ר אורי גראד וילדיהם שרה מגינה, אורי ודבורה, ובני מרדכי ישראל ורעיתו שרה ב"ר יעקב חיים ספיר וילדיהם יוסף, מוריה ודרורה, ובתי חנה מרים וחתני יעקב ב"ר מרדכי מנדלביץ וילדיהם פנינה, יהונתן וצפורה (פייגא רחל) שיחיו כולם ויעמדו על הברכה, ונזכה לראות בירושלים הבנויה במהרה בימינו אמן.

מסעו של ר׳ בנימין ליליינטאל לארץ ישראל לפני מאה שנים*

מאת א. מ. הברמן

קשר רוחני הדוק בין בני ארץ ישראל ובני חוץ לארץ נתהווה במשך הרבה דורות בשנים: במכתבים שנשלחו מארץ ישראל ובשליחים שיצאו לחוץ לארץ. וכשם שהשליחים היו עדי ראייה למתרחש שם, ובכוחם אשר בפיהם החיו את הארץ והעלו אותה לעיני רוחם של השומעים, כך החיו אף האיגרות שנשלחו מ„התם" לעיני הקוראים את ארץ אבותיהם; יודעים היו בני ארץ ישראל עד כמה משתוקקים בני הגולה לדעת דברים על ארצם, והשתדלו לספר עליהם ואף להעלותם על הכתב. זוכרים עדיין שבי גולה ויושבי גולה את זכותם של השליחים הנלבבים ואת החיבה הגדולה שהיתה נודעת להם כאשר באו וסיפרו מה שסיפרו איש איש כפי שיעור קומתו וכפי השגתו. אף זוכרים הם את המכתבים הארצישראליים שובי הלב, שעברו מיד ליד וממשפחה למשפחה, ולפרקים אפילו מעיר לעיר, כאילו לא ליחידים ולא למשפחה אחת בלבד נכתבו. ואמנם יש שמלכתחילה לא נכתבו המכתבים אלא לשם הרבים ואף נתפרסמו בחוברות או בעיתונים. והקוראים השתתפו עם הבותבים בשמחתם ובאבלם, כאילו הם עצמם עלו לרגל וראו את ארצם במו עיניהם. פרסומים מסוג זה נתחבבו מאד על העם, שרכש אותם בכל יכולתו, והם כיום על פי רוב יקרי המציאות.

מכתבו של ר׳ בנימין ב״ר אברהם ליליינטאל, המתפרסם בזה, נכתב לאחיו ר׳ מאיר במור שבבווריה, אבל גם הוא, כפי שיוצא מפורש מתוכו, מכוון היה לרבים. אף נתפרסם בעיתון Der treue Zions-Wächter שיצא לאור בעריכת ד״ר שמואל אנוך (Enoch)[1], שנה ג, אלטונא 1847, גליונות 40—44 (5 באוקטובר—2 בנובמבר); ובסוף המכתב באה הערת המערכת: „חלק אחר של המכתב מכיל ענייני משפחה, ברכות לידידים וקרובים וכן ההוראה הנחוצה בעניין משלוח הכסף [לארץ ישראל] על צד היותר טוב".

מכתב זה, הכתוב גרמנית, היה כמה שנים תחת ידי, ואם כי ראיתי מיד שיש בו עניין ותרגמתי אותו לעברית, לא פרסמתי אותו, משום שלא ידעתי מי הוא כותבו.

---

* עם הבנת המפתחות של „בשעריך ירושלם" לדפוס, התפרסם ביחוץ „סיני", שנה י״ב, חוב׳ ד (קמר) עמ׳ רלו, מכתבו של ר׳ בנימין ליליינטל, על ידי יידיד מר א. מ. הברמן, ומפאת חשיבותו הרבה אני מפרסמו כזה כמו שהוא עם דברי הקדמתו של מר הברמן, ואף כמה מהחשובות שבהערותיו. (—י. א. ו.).

1 ד״ר שמואל אנוך (1814—1876) היה מן הרבנים החרדים באשכנז, ועם העתון הגרמני (1845—1855) יצאה גם תוספת עברית „שומר ציון הנאמן", שנערכה על ידי הנ״ל יחד עם הרב הנודע ר״י עטלינגער (תרי״ו—תרס״ו).

הכותב חתם: "בנימין ב"כ אברהם ז"ל ל-" ולא ידעתי לזהותו. רק כעת נודע לי, כי הוא אבי משפחת ליליינטאל בירושלים. בנו היה המדפיס הירושלמי ר' משה ליליינטאל ונכדו (בעל נכדתו) הוא המדפיס הירושלמי הנודע, ר' יודא אהרן וויס נ"י, שזכרונותיו החשובים ובתוכם גם דברים על ר' בנימין ("בשעריך ירו־שלם") הולכים ונגמרים כעת בדפוס. קצת פסקאות, צירופים ומלים בודדות כתובים בגוף המכתב עברית והעירותי על הדברים במקומם.

כותב המכתב היה איש גרמניה וישב כנראה כמה שנים באמריקה. חיבה גדולה היתה בלבו לארץ ישראל ולתורת ישראל. ולא נתקררה דעתו עד שעלה לארץ וישב בה. הוא היה בעל השכלה עברית וגרמנית, ומסתבר שידע גם אנגלית במידה הגונה, שפה בה דיבר עם הקונסול האמריקני שבימיו בירושלים, שהיה נוהג לבוא, לפי דבריו, "כל יום לביתו". בני הדור כינוהו "התמים. ירא וחרד לדבר ה'". ומסורת מתהלכת בחוג בני המשפחה, "כי ר' בנימין התרה בבניו, שאף אחד מהם לא יהין לעזוב את תחומי הארץ, וכל אשר ימרה את פיו לא ינוקה" [1].

ידע ר' בנימין להסתכל יפה ולרשום מה שעיניו רואות, אף תיאר את הדברים בתמימות גדולה ובפשטות נעימה; ובקראך את מכתבו אתה רואה לפניך את ירושלים כמו שהיתה לפני מאה שנים ויותר. ולא רק על ארץ ישראל בלבד רשם דברים במכתבו, אם כי היא עיקר ענייני ועליה ייחד את הדיבור, אלא על כל פרשת נסיעתו מאמריקה דרך אנגליה, צרפת, איטליה, מלטה, אלכסנדריה ובירות. בכל מקום שכא לשם שאל על יהודים ועל עניינים יהודיים ורשם מה שראה ומה ששמע.

ר' בנימין הגיע לארץ ישראל מיד לאחר סוכות שנת תר"ז [2] והשתקע בירושלים. בה היו אז "ארבעת אלפים נפשות" מבני עמנו ורק חמישיתם אשכנזים "רובם עולי פולין". לראשונה נתפרנס מחייטות, שהיתה אומנותו, והוא מתאונן: "שכר עבודה הוא קטן באז במידה כזו שאינכם יכולים לתארו לכם. רק ארבעה אנשים נמצאים פה הלבושים בגדי אשכנז, והחייטים כמה וכמה". אף המצב הרוחני לא השביע את רצונו. אבל כל זה אינו מעביר אותו על דעתו והוא משתוקק רק להתחבר "יותר ויותר בתורתנו הקדושה", ולתקן מה שניתן לתקן. לשם כך הוא מבקש תמיכה ("מעשר") לעצמו וגם לאחרים; וגם ברמזו על המצב הירוד הוא ממתיק את הדין ואומר: "על כל פנים אין ארץ בעולם שעובדים כה עבודת הקודש כמו כאן". וזה אחרי שקראנו, כי מכר קצת מחפציו שהביא אתו, ובלשונו: "כדי לקנות לי לחם חוקי, שהוא מאכלי היחידי מן הזמן שאני גר בחדרי לא רק בימות החול אלא לפרקים גם בשבת". ואפשר שהבקשה לכסף היא שהביאה לידי כך, כי אחיו, שמסר את המכתב לפרסום, כיסה על שם המשפחה והביא ממנו רק את האות הראשונה. לפי דברי ר"א וויס, בספרו הנ"ל, עסק ר' בנימין בצרכי ציבור בירושלים וגם נסע בשליחות לאמריקה. אף הוא היה מן הראשונים שיצאו לגור מחוץ לחומת העיר העתיקה, והרי היה במעשה זה משום העזה בימים ההם, והדברים ידועים, כי את הכרכה שבדבר ראו רק לאחר זמן.

ר' בנימין נפטר בשם טוב בירושלים בשנת תרל"ד [3].

---

1 "בית ליליינטהאל", נערך בידי מרדכי י. וויס, ירושלים תש"ז, עמ' לה; יעיין לעיל עמ' 72. 2 המכתב נכתב באייר. 3 "בית ליליינטהאל" עמ' לו. ולעיל עמ' 72.

פע״ק ירושלים תוב״ב ז״ך לספירת בני ישראל תר״ז לפ״ק.

מציון וירושלים יצוה השם הברכה והחיים והשלום לאהובי אחי הנחמד כ׳ מאיר לעולם יאיר.

במה אקדם להודות ולהלל לאלקי מרום, אשר ממעון קדשו מן השמים הופיע ברוב רחמיו וחסדיו והשפיע מטובו על שפל אנשים כמוני, שלקח אותי מקצה ארץ וים רחוקים והביאני אל הר קדשו ובקרתא דירושלים הושיבני וזן וכלכל אותי בחסדיו המרובים, יהי שמו מבורך מעתה ועד עולם, אמן ו. חמישה חדשים חיכיתי לאפשרות, שאוכל לשלוח לך מכתב, אחי יקירי, לבל הפחות עד וינה, אבל לשוא, ולכן תצטרך לשלם את כל דמי המשלוח, כדי שתשמע דבר ממני, כי אני יכול להבין, שאתה שרוי בדאגה על נסיעתי הגדולה והמסוכנת, ובכן, דע לך, אחי יקירי, כי מצבי טוב ברוך השם.

כפי שידוע לך, יצאתי ביום ה׳ ה׳ תמוז מניו־יורק. נסיעתי היתה טובה מאד, ובכ״ב ימים הגעתי לאנגליה. עליתי על החוף עש״ק תזון בפורטסמות ושם נשארתי עד יום שני בשבוע, כו נסעתי ללונדון. בלונדון הוכרחתי לשהות שלושה שבועות, עד שמצאתי ספינה קטנה בת שני תרנים, ובה נסעתי למרסיי והגעתי לשם ער״ה אחרי הצהרים. גם שם שהיתי שבועיים. ויען כי לא יכולתי למצוא אניית מפרשים ובמרסיי יקרות גדולה — לקחתי לי מקום באניית־קיטור־ומלחמה צרפתית שמחירו עלה לי בשלושים טלר. ואחרי שלקחתי עמי אתרוג ולולב, שעלו לי חמישה פרנקים, יצאתי ע״ס את צרפת.

נסענו דרך סרדיניה, קורסיקה וסיציליה ובאנו ביום השלישי למלטה ובה שהינו י״ב שעות. שם קניתי לי מאכלים טריים, ואכלתי אצל יהודי אחד (שם גרים י״א משפחות ספרדיות) ויצאתי את מלטה.

בהושענא רבה בערב באנו אל העיר הנודעת לתהילה בכל העולם זה אלפים בשנים והיא אלכסנדריה שבמצרים. חשבתי כי אלכסנדריה היא עיר גדולה ככל הערים הגדולות שבאירופה או באמריקה, אבל טעיתי מאד. בכל גודלה אינה דומה אלא לכפר שרחובותיה בלתי מרוצפים וצרים. בדרך כלל הבתים דומים יותר למבצרים משהם נראים כבתי־עיר. ורק לעתים רחוקות מאד נוטה חלון לצד הרחוב. יוצאים מן הכלל הם הרחובות שבהם גרים הקונסולים של הארצות השונות, כי בהם משתדלים לבנות בתים על פי הבנייה האירופית. את חפצי הנחתי באניה, כי היא שהתה שם שלושה ימים לשם קבלת נוסעים חדשים ועוד דברים שהם בבחינת דואר. הלכתי וחיפשתי — ואחרי חצי שעה מצאתי יהודי מירושלים השוהה כאן. לפי בקשתי, הביא אותי ליהודי רוסי אחד שכא לכאן לפני זמן מה יחד עם משפחתו. בשנכנסנו לא היה האיש בביתו, ובן לויתיו אמר לאשה, כי אני רוצה להתאכסן אצלם כיום טוב.

„אישי יבוא תיכף", אמרה האשה במבטא אשכנזי הידוע לי יפה.

„מאין את אשה טובה?" שאלתי.

— „מגונצנהויזן[2] שבבווריה".

---

1 ער כאן כתוב המכתב עברית. 2 Guntzenhausen

„האפשר? ואני ממור[1]. מי הם בני משפחתך?"

— „נטל פורסט הוא אחי".

„אותו אני מכיר. הלא הוא גר בבית במברגר, והוא שכנו של ברולצהיימר".

— „כן, נכון הדבר".

אתם יכולים להבין את הפתעתי הגדולה.

בינתיים בא האיש לביתו וברכני ב„שלום עליך", ואמר, כי אם ינעמו לי מאכליהם יכול אני להתאכסן אצלם ביום טוב.

„כמה אני צריך לשלם?"

— „עשרה פייסטרים". „טוב, אני מסכים".

האנשים היו עניים מאד וחיי שם לא היו טובים מחיי באנייה. ביום טוב הייתי בכמה בתי כנסיות, כי כמה מאות משפחות יהודיות, ורובם מארצות ערב, גרות שם. שאלתי, אם אין שם מצבת זכרון, או אם נודע לכל הפחות המקום שעליו עמד בית חוניו[2], ואמרו לי, כי אלכסנדריה העתיקה נחרבה והיא רחוקה כמה פרסאות מכאן.

באסרו חג ירדתי שוב באניה ולפנות ערב עזבנו את העיר. ביום הששי, ערב שבת בראשית בצהרים, באנו לבירות, כה הושיבוני ט"ו ימים בהסגר, כי על הנוסעים הבאים לשם מאלכסנדריה חלה חובת הסגר. בירות היא בירת סוריה. מסחרה גדול, אבל לדאבוננו רק מיעוטו בידי יהודים, ומהם גרים שם ארבעים משפחה. והנה שמעתי ושמחתי, כי נמצאים בבירות כמה יהודים מפולין, הרוצים לנסוע לירושלים, וכבר שכרו להם אנייה. גם אני שכרתי לי מקום באנייה זו ושילמתי מחירו עשרים וחמישה פייסטר. את דרכייתי נתתי לקונסול האמריקני, שביקרני בהסגר, לשם אישור. וביום השישי לסדר „וירא אליו השם" עזבנו את בירות; אלא שהוכרחנו להשאר כסביבתה עד יום הראשון בבוקר, מחמת הרוח הרעה שנשכה שם, ורק אז נסענו ליפו. באחת לערך עברנו את צידון, השוכנת למטה סמוך לים ממש, ולפנות ערב באנו לצור, הגדולה קצת מצידון. בעשר לערך עברנו על יד הכרמל, חיפה ועכו, וביום השני בערב באנו ליפו הנודעת על פי הסיפור הנפלא „וירד יפו".[3] ובזה נגמרה נסיעתי על הים, כרך השם, שבח והודייה לשמו הגדול, שהביאני מאושר לתכלית תקוותי.

את הפצינו הבאנו על ידי שליח לחצר שנקנתה לפני כמה שנים על ידי יהודי אשכנזי שנסע גם בן ירושלימה, וכפי שסיפרו לי לא מצא מקום ללון, כי אז לא גרו שם יהודים; ואמנם הוא הקדיש אותה כדבר טוב לשם זה. היינו כשיסעו יהודים ירושלימה דרך המקום הזה יוכלו לגור שם כמה ימים בלי תשלום, והיות ומשתמשים בה כיום שלא כדין מוכרח כל אחד לשלם. ובכן נמצאתי כבר בארץ ישראל המאושרת. שהיתי שם שני ימים וירט הדרך לנגדי.[4] וכיוון שבני לווייתי עוד נשארו שם — שכרתי לי חמור במחיר של עשרים ושלושה פייסטר ומיהרתי עם בן לווייתי לירושלים המאושרת.

1 Muhr מקום על יד נוינצהויזן.

2 כית חוניו, הוא חוניו הרביעי, ועיי מגילה י, א. 3 וירד יפו, יונה א, ג.

4 במדבר כב, לב.

ויהי כאשר יצאנו מיפו והנה פגשנו שיירה בת שלושים רוכבים ובתוכה שלוש משפחות יהודיות מאלג'יריה. דרכנו היתה בין גנים יפים של זיתים, לימונים, תמרים תאנים וכו'; ואחרי כן באנו לבקעה גדולה המשתרעת מדרום לצפון, ועד כמה שהגיעה עינינו היתה מעובדת יפה. תבואות לא היו בשדה, כי זמנן בבר עבר. אבל על עצי הזיתים ועל עצי הלימון עוד ראינו פירות. רכבנו ארבע שעות על אדמת חול ובאנו לרמלה, עיירה קטנה, בה גר יהודי אחד, ולנו שם.

למחרת, בשלוש, לקחו אותנו מלווינו משם והביאונו למגרש גדול, בו הוכרחנו לחכות שעה אחת עד שנאספה כל השיירה, שגדלה בינתיים והיתה בת שישים רוכבים, ויצאנו מן העיירה. אני, שהייתי חלש ועייף מהנסיעה על הים ומשינוי דרך החיים הרגילה, לא חשתי את עצמי זה כמה ימים בקו הבריאות[5], ורכבתי רועד וחל שעתיים לאור הלבנה בסוף השיירה, עד שעלתה השמש החביבה מאחורי ההרים וחיממה אותי. לפנות בוקר עברנו כמוך לכפר, בן עשרים בניינים, שעל מקומו עמד לפנים כפי המשוער בת גלים[2]. דרכנו נמשכה אל ההרים ואחרי זמן מה סגרו עלינו. בכל הדרך ראיתי חורבות ובתים חרבים ולא נודע לי שמותיהם מה הם. בבישים סלולים אין בארץ ורק מדרך-רגל עושה סימן, אבל בהמות המשא שלנו הלכו בטח, ברך השם. ובכן הלכנו עלה וירוד שש שעות לערך, וראינו סביבנו הרים מכוסים שיחים, עליהם רעו הרועים את כבשיהם ועיזיהם. עד שקרוב לצהרים עמדנו אנו היהודים בשיפולי אחד ההרים, ופה הנחנו תפילין; מקודם לא יכולנו לעזוב את השיירה. לצד שמאל, במורד ההר, נמצא הכפר הנקרא בערבית אבו גוש[3]. שם היתה לפנים העיר קרית יערים וקצת הלאה משם גבעה אשר לבנימין[1]. כאשר רכבנו מכאן כשעה עברנו דרך כפר הנקרא ליפתא[5]. שמחתי היתה גדולה לדעת, כי נמצא אני על אדמת המולדת, ובעיקר כה קרוב לעיר הבירה ועיר אבותינו, ירושלים האהובה. בכל זאת גבר הצער למראה השדות והמקומות, שפרחו לפנים ואשר בהם חיו אבותינו חיי ארשר, ועתה רובם חרבים ותילי חרבות הם לפנינו, עד שלפרקים לא יכולתי לעצור את דמעותי.

שוב פעם עלינו על הר גבוה מאד, שפסגתו נראתה לנו זמן מה לשמאלנו, ושמו היה לפנים צופים[6]. ההרים מסביב נטועים קצת כרמים, וגם הרבה גנים היו לשני עברינו וחומות גבוהות שומרות עליהם. נסעתי עוד רבע שעה וראיתי את עיר אבותינו בפעם הראשונה.

ירדתי מעל החמור, לקחתי את סכיני וברכתי באומץ רוח: "ברוך דיין אמת" וקרעתי את בגדי[7]. בכיתי בכי רב ודמעותי נזלו על לחיי, וכשבכיתי דיי—

1 בקו הבריאות, במקור: בקוד הבריה. 2 בת גלים (ישעיה י, ל), במקור: בית גלים.
3 אבו גוש, במקור: Abigisch.
4 "קרית יערים" ו"גבעה אשר לבנימין" — עברית במקור: ועי' יהושע יח, כח.
5 ליפתא, במקור: Linta. 6 צופים — במקור: הר הצופים.
7 וקרעתי, במקור בעברית: "ברוך דיין אמת" ו"קורע". בענין הקריעה בכניסה לירושלים מספר כומר נוצרי מגנף בשם גאוסן (Gaussen), שביקר בארץ סמוך לשנת 1843: "כדאי לראות יהודי הבא בפעם הראשונה לעיר אבותיו. כשהוא נמצא עדיין רחוק מירושלים ורק של יום — הוא לובש את בגדיו הי ס י ם ב י ו ת ר. וכשהוא רואה

עליתי שוב על החמור ורכבתי אל המקום אשר זמן כה רב רציתי בו ועתה הוא כה קרוב לי. המקום הוא במורד קצת, ואף על פי כן, הוא בנוי על הרים. לצד ימין נמצאת בקעה ובה הרבה קברים טורקיים, ולצד שמאל — שיחים גבוהים. הלכתי הלוך וקרוב לירושלים. לבסוף נכנסנו ברכיבה דרך השער, אנחנו היהודים לצד ימין, והנוצרים פנו שמאלה, אל הרחוב אשר בו נקבר כפי המקובל מיסד דתם. בדרך פגשתי ביהודי פולני ושאלתי אותו לרבי אליעזר ברגמן מהיידנהיים[1], והוא הראנו מקום מגורו. הגעתי לשם בערוב היום. בביישנות קצת נכנסתי אל החדר ושאלתי את רבי אליעזר, אם יתן לי ללון בביתו. אף סיפרתי לו כי יליד מור אני, הבא עכשיו מאמריקה, והנני מביא לו מכתבים מרבי אברהם רייס. «כן», אמר, «שב נא». אותה שעה היה שם רבי יוסף שוואַרץ מפלום[2], שהבאתי גם לו ידיעה מאחיו מניו־יורק. הוא הזמין אותי לשבת הבאה, בביתו של רבי אליעזר שהיתי ארבעה שבועות ותפרתי שם כמה בגדים בשביל בנו, שחתונתו עמדה על הפרק.

באותו זמן יצאתי רק מעט מן הבית, על מנת לראות את ירושלים, וזה מחמת שהזהירוני, שצריך אני להישמר שלא לבוא ברחוב הטרפה[3] (בות מתכוונים לרחוב הנ"ל), כי כל יהודי הנראה ברחוב זה מביא עצמו לידי סכנת עינויים גדולים ביותר. ובעיקר צריכים להיזהר שלא להיכנס למקום המקדש, אשר לתוכו נכנסים דרך י"ב שערים ופתחים. ולא רק שעוברים על איסור ברת אלא שכאן עלולים לבוא להתעללות על ידי הטורקים כמו שם על ידי הנוצרים. ובכל פתח של מקום המקדש עומד משמר טורקי לשמרו, כדי שלא יבוא זר בתוך מקדש השם, כי רק לטורקים מותר להיכנס שמה. באמצע המקום נבנה לפני כמה מאות שנה על ידי פחה בניין גדול שבו הם נכנסים בכל יום שישי, יום שהוא שבת אצלם, כדי להתפלל. מקום המקדש הוא גדול במידה שיכולים להכניס בו את כל העיר מור, והוא בעבר דרומי־מזרחי של חומת העיר, והחלק הצפוני והמערבי מוקף בבניינים. לצד דרום נמצא הכותל המערבי, תל שכולם לשם פונים, כמו שאמרו חז"ל: «לעולם לא זזה שכינה מכותל המערבי»[4].

הכותל הוא גבוה ארבעים עד חמישים רגל לערך, והוא ארוך מאה רגל לכל הפחות. רוכן של אבני הכותל ארבן שלוש עד ארבע אמות ורחבן שתים עד שלוש אמות. אנו נוהגים ללכת בערב שבת, בשבת כצהרים, ביום טוב ובערב ראש חודש וגם בזמנים אחרים, אם רצוננו בכך, כדי להתפלל שמה. גם

א ו ת ה הוא קורא אותם, נוסע ארצה, בוכה ומתפלל, ועם שהוא מגיע לעירה ראשו מכוסה בצעיר; עי' Sabbath-Blatt שנערך על ידי ד"ר הרמן זומרפלד, לייפציג 1844 גליון 13. [עיין גם לעיל עמ' 28, בענין «קריעתו» של אאמו"ר. ר. א. ו.].

1 ר' אליעזר ברגמן, מן העולים הראשונים מאשכנז, נולד בשנת תקנ"ח ונפטר בברלין בשנת תרכ"ב. ועי' «מגדני ירושלים» לר"מ גראיבסקי ז"ל, חוברת כ"ד (ירושלים תרצ"ב) מדור «העולים הראשונים» סי' ב.

2 ר' יוסף שוואַרץ, החוקר המפורסם בעל «תבואות הארץ». נולד בשנת תקס"ב ונפטר בשנת תרכ"ה. 3 ברחוב הטרפה, במקור: Gässchen — טרפה.

4 לעולם, ע"פ שמות רבה ב, ב.

בשבילכם, יקירי, אני מתפלל תמיד להבורא ית״ש, ואל תהיה תפילת הדיוט קלה בעיניכם. הכותל המערבי הוא השריד היחידי הנשאר במקום הקדוש הזה, ונבנה על ידי שלמה המלך עליו השלום. אף הוא מפריד את הר הבית מירושלים. ביום א׳ ויום ז׳ של פסח ובכל יום טוב מנהג כאן לעלות על הגגות הסמוכים להר הבית, כדי לראות את המקום שבו עמד בית קדשנו ותפארתנו, ומתפללים מוסף.

רצוני לתאר לפניכם מקום בית קדשנו, כי ביום טוב שעבר ראיתיו מקרוב. בקצה הדרומי נמצא בניין גדול הנקרא בפי הטורקים מדרש שלמה. בינו ובין המסגד, העומד על הר הבית, ישנם כמה ארזים ועצים אחרים. באחד מאולמות המסגד נמצאת, כפי המקובל, אבן השתיה שאינה קבועה והיא תלויה כמעט מעל לרצפה. הטורקים מאמינים, כי כאשר תפול האבן יהיה זה סימן לביאת המשיח; ולכן בנו לה לפני כמה שנים יסוד ומעמד. האדמה של מקום המקדש מסביב למסגד מרוצפת באבני שיש, ורק על החלק הנשאר צומח עשב; את ירושלים עצמה אתאר אחרי כן.

לאחר שעבדתי בביתי של רבי אליעזר ארבעה שבועות והרווחתי יחד עם מזונות שלושים ושישה פייסטר, שכרתי לי דירה סמוך לחצרו בסכום של מאה וחמישים פייסטר, שכר־דירה משלמים כאן, כמנהג המקום, למפריע. והיות כי לא היה לי סכום רב כזה, שילמתי לעת עתה את החצי, ורבי אליעזר ערב על השאר. ובכן, קיבלתי דירה בת ארבעה קירות, אבל בלי חלונות ובלי מנעול לדלת. וכל זה היה עלי לתקן בכספי. והנה לראשונה תיקנתי לי שלושה חלונות, כי על פי רוב אני יושב בביתי והיה קר. הרבה אנשים כאן אין להם חלונות בדירותיהם, וגם תנורים אין, ובזמן הקור החזק מחממים את החדר על ידי כלי חרס העשוי לכך ואף מבשלים עליו. גם כמה ארונות תיקנתי לי, והכל ביחד עלה לי בחמישים פייסטר ויצאתי נקי מנכסי, שכר עבודה הוא קטן כאן במידה כזו שאינכם יכולים לתארו לכם. רק ארבעה אנשים נמצאים בין היהודים פה הלבושים בגדי אשכנז, וחייטים — כמה וכמה. בהיותי בודד ובלי שום ידיד הוכרחתי לוותר על כמה מחפצי, שנשארו לי, כדי לקנות לי לחם חוקי, שהרא מאכלי היחידי מן הזמן שאני גר בחדרי לא רק בימות החול אלא לפרקים קרובים גם בשבת. בכל זאת חסדי השם לא תמנו וכו׳. אני חי ב״ה בדירתי הבדודה בקורת רוח יותר משהייתי אי־פעם בחוצה לארץ, שליו אני בביתי, משוחח עם הספרים שחנני השם בהם, הולך אל אחד מבתי המדרש, שכמה מהם נמצאים בסביבתי, והנני משתוקק להתחבר יותר ויותר בתורתנו הקדושה.

בנוגע לדרך החיים של היהודים פה, הרי באמת אוי אם אומר אוי אם לא אומר... ישנם פה למעלה מארבעים בתי מדרש, ובכל זאת היו יכולים ללמוד יותר משלומדים באמת. גרים פה הרבה יהודים תמימים וישרים, אבל לדאבוננו גם הרבה ערב־רב. עשירים יש פה רק מעט, והמעטים שאינם מקבלים תמיכה מידידיהם אנשי חוצה לארץ. חיים בצימצום, כי הפרנסה מצויה פה רק בדוחק, אם כי כל אחד, כתושב בגר, יכול לעשות מה שהוא רוצה. רק מסחר הבתים והאחוזות אסור להם לבני חוץ לארץ, וההתעסקות בו מותרת רק לנתיני טורקיה.

---

1 איכה ג, כב.

למרות שיווי־הזכויות, הנהוג כאן. חיים היהודים בתכלית השיפלות, שכן כל העממים מביטים עלינו בבזיון.

מסחר הרוכלות אינו נוהג[1] כאן כל עיקר. ולא שהוא אסור, אלא שבעיר, אצל הטורקים, אי אפשר להיכנס לבית מחמת שצריכים לנהוג זהירות בנשיהם, ואצל היונים, שהרבה מהם גרים פה, שוררת קנאות חשוכה, ומלבד זה יש ביניהם הרבה סוחרים מבני עמם הם. נוצרים בני אשכנז נמצאים פה רק מעט, והאנגלים — אחת מחשבתם, כיצד להשיא את היהודים לתעותם, ועל כך אינם מחסכים כסף כלל ועיקר. יש כאן הרבה מסיתים, וביניהם כמה משומדים הגורמים לצערנו הרבה צרות, ומשתדלים פה עד כמה שאפשר להתרחק[2] מהם. אף כמה יהידים ספרדים נמצאים כאן, ופתחו להם חנויות של ארג וכדומה. ואם כי הם בקיאים בשפה הערי בית אינם מצליחים במסחר; ואי אפשר להם לבקר בכפרים, כי הערבים משתדלים לקיים את הברכה „ידו בכל"... אמנם הכפרי אינו צריך לכלום. כתונת פשוטה ואפורה ועורות כבשים או שמיבות של ארג עבה הם כיסויו. כאשר דיברתי לפני זמן מה עם חכם בעניין חוסר־הפרנסה השורר בתוך אחינו היהודים פה, ענה לי לאמור: כאן הניח השם מקום לאחינו בני חוץ לארץ לזכות אותנו, כמו יששכר עם זבולון, שאמרו חז"ל: „אין תורה כתורת ארץ ישראל"[3]. לכן צריכים כנראה בני ארץ ישראל לעסוק בתורתנו הקדושה ולהתפלל בעד אחיהם, אנשי חוץ לארץ, לאבינו שבשמים, שהוא אל שדי ישמור אותם בכל מקום מושבותיהם ויצליח אותם בכל מעשיהם והם יתמכו באחיהם העניים בני הארץ הקדושה. אמנם הרבה כסף מגיע ארצה, אבל צרכי עמך בית ישראל מרובים. ובעיקר שאי אפשר להרוויח בלום. והנה, אף שגם אני בהאי פחדא[4], אבקשך אחי אהובי להשתדל עבורי, ואם כי הדבר קשה לך, הן אצל קרובים, ידידים או מכרים, קהל או חברה במקומך או בכל מקום שהוא. אל תבעסו עלי. בני אברהם יצחק ויעקב, הקוראים מכתב זה או השומעים עליו, ותמכו קצת באחיכם העני פה בירושלים ואני אתפלל לשלומכם, והאב הרחמן, הטוב לכל, ישמע תפלתי, כי שומע אל אביונים השם[5]. אל יקשה בעיניכם, אחי האהובים, לשלוח קצת ממעשרכם הנה כדי שאוכל לשבת באמת על התורה ועל העבודה, כי היא חיינו ואורך ימינו. אנשי לבב, קבלו דברי חכמינו ז"ל, כי נר מצוה ותורה אור[6], ואינני צריך לומר לכם, עד כמה גדולה סכנת הכיבוי לנר ולשלהבת גם יחד. על כל פנים אין ארץ בעולם שעובדים בה עבודת הקודש כמו כאן. ולכן השתדלו גם אתם לעזור קצת, כי הרי אתם יודעים, כי „ללמדה לא נאמר אלא למחזיקים בה"[7]. ואתם סלחו נא לי אם כתבתי יותר מדי, כי לב יודע מרת נפש[8], ודי בזה.

בערב ראש חדש ניסן הייתי על קברת רחל אמנו, שנמצאת במרחק של שעה

---

1 נוהג, במקור: שייך. 2 להתרחק, במקור: מרחיק.

3 אין תורה, בראשית רבא פט"ו.

4 והנה אף שגם אני בהאי פחדא — עברית במקור. ובסנהדרין צה, ב: ההוא גברא בההוא פחדא נמי הוה יתיב.

5 תהלים סט, לד. 6 משלי ו, כג. 7 עי' ויקרא רבה סכ"ה. 8 משלי יד, י.

וחצי מכאן, בדרך לחברון, ורחוקה דרך של רבע שעה מבית לחם. על הקבר עומד בניין אשר סיר משה מונטיפיורי מלונדון הגדילו לפני כמה שנים[1] וסגר עליו בשער ברזל. הקבר גבוה שמונה רגלים לערך וגם ארכו הוא בשיעור זה. על כל קירותיו נרשמו שמות המבקרים. ואנשים הבאים לשם מדליקים כרגיל נר. מחוץ לבניין נמצאים הרבה קברים טורקיים. גם את הר הפרנקים[2] רואים כאן מעבר לצללים, והיא גבוה מכל ההרים אשר מסביב. זה מזמן רציתי לנסוע גם לחברון ולמקומות אחרים, אלא שחסרים לי דמי הנסיעה. כשחזרתי מהציון יבנה ויכונן נסתכלתי בסביבה, וראיתי, שרק חלקה הקטן נעבד יפה וחלקה הגדול שמם, ולו נזרעה כל הסביבה, היו מליוני אנשים היים עליה. בראותי את ההרים ואת השדות, שהיו פוריים לפנים ועכשיו הם שממה, לא יכולתי לעצור בדמעותי. חשבתי בלבי: הרי ישראל, עד מתי אתם עומדים ערייה ושממה. הוי, יהי רצון, כי דברים אלה ייכנסו בלבותיהם של אחינו, שכן צער זה פוגע לדאבוננו אף בכם, כמו שאמר הרואא המהולל היפוקרט: אם הראש יחלה ויכאיב כל האברים מרגישים ונחלשים החושים. בכת נאמר דרך רמז: אם ארץ ישראל, אבן הראשה, ארץ אשר השם אלקיך דורש אותה תמיד, תחיל ותזעק בחבליה, וכמה תלמידי חכמים הדרים בה מוכים ומעונים בערום ובחוסר כל, ורואים ירושלים דהבא מוספת עוד לדאבה, לא ירגישו ולא יחלשו בני תוץ לארץ אשר הם כמו אברי הגוף ולא ימס כל לב ולא ירפו כל ידים להרבות בתשובה לכבוד שמו יתברך, כי יקנא השם לארצו ויחמול על עמו. מחשבות אלה ליווני כאשר התרחקתי מהחבריה והקדמתי ללכת לדרכי. ופתאום עמדתי על פסגת ההרים המערביים שממנה יכולים להשקיף על ירושלים כולה. זה חיכיתי על הנשארים, וחשבתי על כלילת היופי המשתרעת לפני, ואמרתי בלבי: מה גדלה לפנים השמחה בתקופה זו, כאשר עלו בקדושה אלפים הרבה מאבותינו עליהם השלום כדי לחוג את חג הפסח כראוי. ועכשיו אן הלכו ימים, ימי גילה וששון לעם בני ישראל, ימים אשר היה חפץ השם בעמו ובנחלתו? איפה הם אותם הימים, אשר בגילה ורנן עלו אל הר השם בשלמי חגיגה ועולת ראיה? אשרי עין ראתה בעת שהיו מגביהים להם את הפרוכת וראים הכרובים מעורים, ואומרים ראו חיבתכם לפני המקום. אהה עלינו! כי מפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו. שמם הר ציון, ואין לנו לא מקדש ולא מזבח ולא קרבן ולא כהן שיכפר בעדינו, ועל זאת תדרנה עינינו דמעה ועפעפינו יזלו מים[3].

כאשר הרביקוני בני החברה שבנו אל העיר הקדושה, המוקפת בחומה גבוהה ארבעים עד חמישים רגל, בה ארבעה שערים גדולים, והם שער האריות הנקרא גם שער השבטים לצפון, שער שכם למערב, שער הגיא או שער יפו לדרום ושער ציון למזרח. ירושלים הרים סביב לה, כנודע, ואחד מהם הוא הר הזיתים, שהוא לצד דרום ויש לו ג' ראשים; והמזרחי, זה שבשיפוליו נמצא הכפר סילוואן, נקרא הר המשחית[4].

---

1 לפני כמה שנים, בשנת תק"צ.

2 הר הפרנקים, הוורדיום, ונקרא הר הפרנקים משום שכאן כנו הצלבנים מבצר במלחמתם האחרונה. 3 אן... יזלו מים — עברית במקור: ועי' יומא נד, א.

4 סילוואן, כפר השילוח, כמקור: עליוא.

על פסגת הר המשחית נמצאת חורבה עם מגדל די גבוה ועליו הייתי היום יחד עם נוצרי אמריקני, ששימש פה בתורת קונסול והוא יושב עכשיו באן כאיש פרטי, ובא לביתי כמעט כל יום. מהמגדל הנ"ל אפשר לראות ולהסתכל במרחקים של הרבה פרסאות, ורואים את ים המלח, ים טבריה ואת הירדן. בחורבה זו נמצא בניין עגול, ורבים אומרים, כי הוא קבר חולדה הנביאה. בשיפולי הר הזיתים נמצא בית הקברות, העולה עד מחצית ההר, והוא מכוסה במצבות לאלפים. בעמק סמוך לבית הקברות נמצאת אבן גדולה מרובעת, הדומה לבית, והיא כפי המקובל קבר זכריה הנביא ע"ה. קרוב לה נמצאת מערה וקוראין לה בית החפשית או קבר עוזיה. ואצלה ממש נמצא בניין שגנו בצורת מגדל והוא נקרא יד אבשלום. כאן וגם בהרים שבחלק הדרומי מערבי מנגד לירושלים נמצאות הרבה מאות מערות, אני נכנסתי לתוך כמה מהן, והן ממש כמו שכתוב בבבא בתרא[1] לפעמים יכולים ללכת מתא לתא ואפשר לתעות בהם על נקלה. הכוזין שבהם כולם ריקים.

עמק קדרון מבדיל בין הר הזיתים והר הבית, ומשם עולים לכל הפחות רבע שעה עד שמגיעים אל חומת העיר. דרומית לה נמצא מקום המקדש. נגד מקום המקדש, באמצע לערך, רואים בחומה שני שערים סתומים וקוראים אותם שערי רחמים[2]. לאורך החומה מתוץ לעיר נמצאים הרבה קברים טורקיים. ובאמצע נמצא שער האריות. משם עולים עד שמגיעים אל הקצה הצפוני, ואם כי בסביבת ירושלים נמצאות בכל מקום חורבות, הרי ברובן הן פה, ובעיקר על יד החומה הצפונית באמצעיתה, קרוב לשער שכם.

מנגד נמצאת חצר המטרה. בחול המועד הייתי בתוכה, והיא מערה גדולה החצובה בסלע, ונמצאות בה כמה דירות. היא מוקפת בסלעים לשלוש רוחותיה והקיר הרביעי סגור בחומה. אף החלק המזרחי־צפוני של חומת העיר בנוי על סלע שעליו עמד לפנים, כפי המקובל, בית המלך. החלק הצפוני־מערבי הוא הגבוה ביותר בעיר ומשם הולכים וירדים עד שבאים לשער יפו. שם המבצר הראשי, ובעיקר לצד ימין, ובו מגדל דוד, והחלק התחתון ממנו הוא עוד מימי אבותינו. מכאן נמשכת החומה דרך עמק הגיא ועולה להר ציון, שהוא ברובו מחוץ לעיר, וכאן בפיסגת ההר, מערבית־דרומית, היא מגיעה לקצה החיצוני. מכאן קצת דרומית־מזרחית לשער ציון, סמוך לו וממש כנגדו ובמרחק מועט, מחוץ לעיר נמצאים כמה בניינים מוקפים חומה ובתוכם מערות המלכים, ובעיקר מערת דוד המלך עם שלמה בנו עליהם השלום. מערות אלה ודברים נפלאים אחרים לא ראיתי, מחמת המחירים שיש לשלם עבור ראייתם.

בפנים לארכה של חומת העיר, סמוך לשער ציון, ישנם חמישה עשר עד עשרים בתים, שבהם גרים כל צרוע וכל זב. משער ציון יורדים למטה דרך שער האשפה וגיא בן הינום ועולים להר הבית, וחלק החומה הזה כמו כמה חלקים אחרים של החומה המזרחית הם מחומת העיר העתיקה שעמדה עוד בימי בית שני. מכאן נמשכת דרך לנחל גיחון והיא אף מוליכה לכפר סילואן[3], הרחוק

---

1 עי' בבא בתרא פ"ו מ"ח. 2 במקור: מ"מ ("מקום מקדש") וקוראין שערי תומים.

3 סילואן, במקור כאן: Sawil ועי' לעיל עמ' 273, הערה 4.

מירושלים דרך של רבע שעה. שם נמצאת באר עמוקה עם מים טובים מאד, המכונה מי השילוח או מקוות רבי ישמעאל כהן גדול[1], ומשם וגם מבאר יואב[2], שהיא נמצאת במרחק של רבע שעה מכאן, מביאים האיכרים בקיץ מים לירושלים ומרווחים בזה הרבה כסף, כי אין כאן מעיינות ורק למטר השמים חשתה מים. בין הכפר הנ״ל ובאר יואב נמצאים גני המלך, שלקחום להם איכרי סילואן. הבאר׳ות הנ״ל מתאחדות בנחל גיחון ובנחל רפאים, ולאורך הר הזיתים עוברת דרך אל הירדן. לעברם השני של הגנים נמשכת דרך מעמק רפאים עד ירכת ציון[3] שם מתחבר עמק רפאים עם עמק גיחון, ומגיעה עד שער יפו, ומשם אל חלקה הפנימי של ירושלים, שעיקרו הוא צפון ומערב, וחלקיה הדרומיים והמזרחיים כמעט שאינם בנויים כל עיקר. ועליכם לדעת, כי רק שליש של העיר ירושלים בנוי. מספרם של בני עמנו הוא ארבעת אלפים נפשות לערך; ארבע חמישיות מהם הם ספרדים ורק חמישית אחת אשכנזים. רובם עולי פולין. אמנם גרים פה גם יהודים מהונגריה, ביהם, הולנד אשכנז וכו׳. הספרדים, שאני מתפלל כעת אצלם, יש להם ארבעה בתי כנסיות, סמוכים זה לזה. לאשכנזים אין בתי כנסיות, הם מתאספים בבתי המדרשים כדי להתפלל. גם תשעה קראים יושבים פה, ואבד הטוב והמטיב מדגיש את אי רצונו בהם בזה, כי תמיד, כשבא אחד מאנשיהם מקהיר או מקושטא, מת אחד מהם, ואין להם מניין. לפני זמן מה הייתי יחד עם מכיר אחד בחצר שלהם והראו לנו את בית הכנסת. הוא בנוי עמוק מאד באדמה, הוא, כפי דבריהם, בן אלף וחמש מאות שנה. הם שונאים את חז״ל ואינם רוצים לדעת כלום מתורה שבעל פה או מהלכה למשה מסיני.

ובסוף דברי, אני מבקש את בני אל חי שישמעו לבקשתי. כי[4] גם אתם ידעתם כמה גדולה כוחה של צדקה ומגעת עד בסא הכבוד. עוד אמרו חז״ל: „עתיד הקב״ה לעשות צל חופה לבעלי צדקות אצל בעלי תורה״, וגם הגאולה תהיה בצדקה, שנאמר: „ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה״.

בנימין ב״כ אברהם ז״ל ל—.

---

1 „ר׳ ישמעאל כהן גדולים מקוה״ — במקור.

2 באר יואב, בערבית: ביר איוב.

3 ירכת ציון, כך במקור.

4 כי, עד סוף המכתב — עברית במקור. עתיד הקב״ה, בירושלמי סוטה פ״ז ה״ד: עתיד הקב״ה לעשות צל לבעלי מצוות בצלם של בעלי תורה. ובבבא בתרא י, א: גדולה צדקה שמקרבת את הגאולה. ציון, ישעיה א, כז.

מפתח השמות והענינים

א

אאמו"ר 1—53, 101, 104, 193
אבן השתיה 271
אגודה של גואלי רמה 48
אגודת „אחוה" 177—189, 203, 211, 261
—„אחוה" ו„המזרחי" 261
—„אחוה" מאחורי הקלעים 211
אגודת ה„מזרחי" 187
אגודת סועלי הדפוס 141—146, 167—169
—חיסול אגודת... 146
—מס כניסה לאגודת... 142
—מס נשואין לחברי אגודת... 142
—הפרוטוקול הראשון של אגודת... 168
—רשימת פועלי הדפוס בשנת תרס"ז 167, 170—172
אגודת המדפיסים, ראה: התאחדות בתי הדפוס
„אגודת ישראל" 226, 233
אגודת „ציון המצוינת" 256—261
אדלמן, ר' מרדכי 25, 136, 161, 162
אדלר, ר' אלי' 163
אדלר, ר' מאיר 242
אדלר, ר' פנחס הדין 16, 163
האדמו"ר האמצעי 76, 196
האדמו"ר מדעש 150
האדמו"ר מחיזניצה 102
האדמו"ר מקוסוב 102
האדמו"ר ר' מנדל מקוצק 210
ר' אהרן (אבי אמי) 5
„אהבת ציון", גמ"ח 68
אהבת א"י, ראה: חבת הארץ
אהבת תורה ואהבת א"י 8
אויא דארעא ישראל 17
אויערבאך, ר' חיים יהודה ליב 223
אויערבאך, ר' שלמה זלמן 223
אויערבאך, ר' מאיר (הרב מקאליש) 210
אויערבוך, ד"ר משה 135
אוכלי „לחם חסד" 40
אולמאן, ר' שלמה זלמן 102, 154
אונגאר, ר' יואל 163
אופסרובסקי, ר' משה 85, 260, 261
אופישקין, ר' מנחם 112, 258, 259
אורחת חיילים 242
אוריסשער, ר' ישראל ליב 218
אורייתא בגלות 17
אורייתא ושבינתא חד הוא 17
אורינשטיין, ר' יעקב 89, 90, 124, 183
אורינשטיין, ר' ישעיה 174
אורינשטיין, ר' משה 124, 183
אורשביץ, ר' מרדכי 178
אושפיץ, ר' אברהם 104
„אז" ינוח לי 45
„אחוה", ראה: „אגודת אחוה"
אטינגר, ר' אליעזר ב"ר אהרן 47
אטליז ראשון בירושלם 76
איבראהים ביק 253
איגר, ר' עקיבא 184
איחוד בתי הדפוס, ראה: התאחדות...
אייזנשטיין, ר' אלי' מרדכי 197
איזקס, רבי ש. מ. 71
אילן, מ. 173
אימור, ראה: שביתה
אין מלינים את המת בתוך החומה 89
איסור הדפסת שתי וערב 164, 165
איסור יציאה מא"י 51, 72, 96, 266
—אין בעל עוזב את הארץ בלא הסכמת אשתו 96
—התראת אב לבניו שלא יהינו לעזוב את הארץ 72
איסור כל פעולה ציונית 250
איסור משום ביאה במקצת (לכותל המערבי) 88
איסור שהייה בחו"ל 51, 95, 96, 98, 104, 120
אכילת „ימים" 10, 15, 19
אכילת קורצא בפני השלטונות 206
אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה 18
אלי', ר' אברהם 168
אליהו, שרה איטא, ראה: ליליינטהאל...
אליאך, ר' שלמה 234
ר' אליעזר מרדכי (פארקאש) מבאסרגן 5
אליקום נעצליס מדרש, ראה: בתי כנסת
אלישר, ר' יוסף 213
אלישר, ר' יעקב שאול, הראשל"צ 83, 93
אלישר, הרב נפתלי 83
אלמאליח, אברהם 130, 134, 191, 259
אלנבי (גנרל) 30
ר' אלעזר מגרמייזא, בעל הרקח 45
אם יהודיה 5, 95, 100, 104, 105, 155—157, 187
אמוורסקי, י. 242
אמדורסקי, ראובן 171
אמי 5, 13, 28, 44, 50, 54, 98, 100, 102, 104, 105, 155, 156, 236, 237
אנגלו פלשתינה בנק 166
אנגלשטיין, ר' אפרים פישל 78
אנגלשטיין, ר' בנימין 78
אנגלשטיין (ליליינטהאל), נעשקע 78
אנטעבי 42, 168, 258
אסאר, ר' יהודה 56
אסאר שייך 76
אעלוף, ר' אהרן 172
אפטייקר, ר' חצקל, ראה: מנדלמן, ר' יחזקאל
אפיית הלחם בירושלם 73, 228

אפלאסקא, י. 63
אפלמן, ר' אברהם 136
אפרת, ר' דוב בר 196, 214
אפשטיין, ר' אהרן מרדכי 129
אפשטיין, ר' זרח 85, 218
אפשטיין, ר' יוסף 256, 257
ארגון פועלי הדפוס, ראה: אגודת...
ר' אריי ליב בהרא"ד, ראה: הרשלה, ר' אריי ליב
ארם צובא 79
אשור, זאב 143, 167—169
אשכנזי, ר' אברהם, חכם באשי ראשל"צ 39

ב

באב־אל־ואד, ראה: שער הגיא
באוואריה 60
באסאן, ר' צבי אלי' = זאליס...
באסאן, ר' צדוק 123
ברוך אויפאלו (כפר של גרים) 157—159
בויסק, ר' בנציון 91
בוכוואלד, ר' מנדל 207, 212
בוממעה, ר' יצקב 14
בוני הישוב הראשונים 43
בורלא, ר' יוסף נסים 75, 80
בורלנד, ר' מרדכי 172
"הבחור הליטאי", ראה: פראנק, ר' צבי פסח
בחירות לועד העיר 206, 207, 213—220
—ממי נשללת וכות בחירה 215
בחירות הועד הראשון של ה"מזרחי" 262
בחירת הממונים 115,114
בטאון ליהדות התרדזית 191
בסיטו, ר' נחמן, חכם באשי 213
"הביזה בצפת" 29
ביזויביצקי, חנה 3
[ביזויביצקי], ר' יעקב 3
[ביזויביצקי], ר' יצחק 3
ביזויביצקי, ר' משה הלוי 3
ביזויביצקי משפחת 32
[ביזויביצקי], ר' נפתלי הערץ ראה: אאמו"ר
ביסול מלאכה 89
"בין הזמנים" 140, 145
בין החומות 44
בין המצרים 238
בין שני עולמות 104, 237
ה"בישוף היהודי" 158
בישליק (מטבע) 31
"בית אל מקדם", עתון 259
בית אמא 100, 104, 105, 155, 156
בית אריגה ראשון לטליתות 185
בית התולים "בקור חולים" 49
ביה"ח "משגב לדך" 67, 82, 137
בית החולים "שערי צדק" 187
בית התפשית 96
בית היתומים דיסקין 184, 199, 207, 256
בית היתומות וינגרטן 202, 203
בית היתומים "ציון" 30, 131, 234
בית הדין הראשון של החסידים 210—212
בית היתומים הסורי "שנלר" 161
בית המדרש למורים של המזרחי 262
בית המטבחים 57
בית משפט "עזליה" 247
בית משתה התה 91
בית הנרש"ס 35
בית ספר "למל" 93, 247
ביה"ס לתורה ולמלאכה חכי"ח 93
ביה"ס והלוית מוהרי"ל דיסקין 89
בית התבשיל שטראום 30, 228—232, 243
בית התבשיל של ר' שלמה ראטה 232, 244
בכר, בן ציון 172
בכר, דב 172
בלוי, ר' משה 32, 74, 90
בלוי, ר' עמרם ברב"י 90
בלום, ר' יחזקאל 218
בלומנטל, ר' אברהם יוחנן 30, 131, 132, 234
בלומנטאל, ר' יעקב 30, 80
בלומנטאל, ר' מאיר 30
בלומנפלד (לומזער), ר' יהודה 58, 59
בלומנפלד, נב' פינה 58
בלזר, ר' שלמה 261
בליסק, ר' משה מאמשטרדם 66, 67
בליק, ר' אלעזר משה 62
בן אב"י, אתמר 259
בנדלי, ראה גם: ליפוביץ
בנדלי (ליפוביץ), ר' חיים 77
בנדלי, שרה 77
בן טובים, ר' יצחק אייזיק 204
בן יהודה, אליעזר 110, 123, 239—241, 245
ר' בנימין (רדלר פלדמן) 261, 262
בנית בתים 101, 103
—הבית הראשון ב"אחוה" 186
—מחיר בנין חדר 103
—הגרי"ח ובנין א"י 175
—בנין הורבת ריה"ח 118
בן ישראל, ד"ר י. 66
בן־מנחם, נפתלי 14, 42, 73, 79, 99, 137, 224
בן עטר, חיים 134
בן צבי, יצחק 206
בן ציון, א' ד"ר 73
בן שלום, דוד 201
בנק אפ"ק 186
"בנק המבורגר" 33, 34
בנק וולירו 34
"בעל לשון־קורש", ר' יעקב, ראה: זילבר־שטיין...
בעל הרקת, ראה: ר' אלעזר מגרמייזא
בעל "תורת חסד" 195
בעקר, ר' חיים 22, 24
בערגמאן, אלישבע שרה 62
בערינשטיין ר' בנימין (פישלים) 211
בערינשטיין, ר' פישל 209
בערינשטיין, ר' בצלאל ישעיה 207, 211
בעק, ד"ר מו"ר 159
"בצורת" 30
ב"ק, ר' ישראל 42, 58, 121—123, 125, 146
ב"ק, ר' ניסן 40—43, 75, 109, 122, 125, 146, 149, 214

ב"ק, ר' מאיר חיים 214
„בקשיש" 94, 235, 239, 242, 253
בראון, ד"ר רוסא שנים 248
בר יוחי, ראה: אברהם אהרן זוננפלד
ברגמן, ר' אברהם בנימין 130
ברגמן, ר' אליעזר 130, 270
ברגמן, ר' נחום 130, 167
ברדקי, ר' ישעיה 29, 30, 37
ברדקי, ר' ישראל 37
ברדקי, ר' שלמה 37
ברוד"ש, ר' יוסף 214, 261
ברודר, ר' נחמן גדליה 196, 207
ברוקנשטיין, ר' אהרן 55, 59, 80, 97, 105, 118, 119, 152
ברז"ל, ר' מענדל 172
ברי"ל, ר' יחיאל 121
ברינקר, ר' נ. 128
ברמן, מאפיה 44, 54
ברלין, ר' חיים 168, 195, 196, 206, 207, 215, 223, 232
ברלין, ר' נפתלי צבי יהודה 195
ברנשטיין, ר' בצלאל 242
ברעזמאן, ר' שלמה 170
ברעסער, ר' שמואל 103
ברקוביץ, ר' יוסף משה 225
בשר:
—אבילת בשר משבת לשבת 50
—הבאת בשר לעיר 91
בתי כנסת ובתי מדרש:
—„אהל שרה" של מיסים דוחים 49, 208, 209
—אורנשפיין 261
—אליקום נעצל'ם מדרש 44
—ר' אפרים קאלכערס שטיבל 92
—דחסידים של ר' ברוך שוארץ 45, 49, 56, 207
—„בית אל" 73, 130
—„בתי מחסה" 81, 84
—„גמילות חסד הכללי" 79
—חורבת ר' יהודה החסיד 91
—ר' יוחנן בן זכאי 73
—„ישועת יעקב" 47
—„מנחם ציון" 40, 91
—משכן יעקב וישראל" בשכונת אתרוג 176, 185, 188, 216, 244
—„סוכת שלום" 29, 30, 32, 37
—הרי"ד סרומקין 125
—רשה הונגבורגית 120
—שומרי החומות 79, 224
—„שונה הלכות" 129
—ר' שלום שטיבל 91
—„שערי ציון" 91
—„תלמוד תורה" 96
—„תפארת ישראל" של ר' ניסן ב"ק 39—43, 94, 113

ג

גאגין, משפחת 79
גאגין (המרמים) 121, 146
גאוה 13
גאולת ארמת רמה 47
גאולת האדמה של כפר עציון 77
גאולת חצר ישיבת „תורת חיים" 200
גאולת המגרש הראשון בירושלם 64
אבן פנה לגאולה הנגב 77
גאולת קברי הנביאים 39
גאולת קרקע ביום הכפורים 67
גאון מ. ד. 75, 76, 79, 110
הגאון מקוטנא, בעל זית רענן 29
גאוני קדמאי דירושלם 61
גאלאמב, ר' יצחק מאיר 92
גאלדמאן, ר' רפאל 172
גאלדצוייג, בן ציון 171, 173
גאשציני, ר' יצחק 79, 121, 146
גבאי מושב זקנים 206
גבאי צדקה 203, 204
—חיי הגבאים והממינים 200, 204
גבריאלוביץ, ר' אליעזר דן (רלב"ג) 36 178—180
גבריאלוביץ, ר' ליב, רוקח 82, 183, 184
הגדוד העברי הראשון 157
„גואלי רמה", אגודה 48
גודל, ר' אליהו 56
גוירץ, ר' מ. 252
גוטליב, ר' אפרים 97, 119, 152
גוטליב, ר' ארי' ליב 105, 119, 157
(גוטליב), ר' חיים יוסף מסטראסקוב 105, 119
גוטמאכער, ר' אליהו 63
גולדברג, ר' יוסף 183
גולדברג, ר' אליהו 183
גולדברג, ר' אליעזר מנחם 13, 129, 146—148
גולדברג, ר' אלימלך 252
גולדברג, ר' דוד החלבן 74
גולדברג, ר' יוסף 47
גולדברגר, ר' נתן יוסף 211
גולדברגר, ר' סוביה אריה 211
גולדשמיט, ר' משה יצחק 34
הגולה ולבטיה 156
גורדון דבורה, ראה לילינטהאל...
גורדון, ר' יוסף 78
גורוי, ר' אליהו 172
גובר כולל אונגרן 80
גזירת הפחים 243
גטלינג מיס 127
גטשטיין, ר' מרדכי 185
גיוס יהודים צותומנים לצבא 192
גימפל, ר' מרדכי 184
גיראסין, נעשקע 75
גיראסין, ר' יצחק 75
גירוש הנתינים הזרים 244
גל רבינו קלונימוס 96
גלאנער, ר' אברהם 102
גלאנער, ר' משה שמואל 102, 154
גלבר, נ. מ. ד"ר 70
גלוי דעת שהגרס"ס והגר"מ בירלין חתומים עליו ביחד 168
גלות דמשק 255
גליזברוק, ד"ר אוטים אלן, קונסול אמריקה 254

גימאל פתה 42, 118, 189, 242, 249, 253, 258
גמ"ח „אהבת ציון" 58
גמ"ח ר' שלמה לוריא 89
געלבשטיין, ר' הלל משה מעשיל 88, 140
גראד, ר' אודי 264
גראיבסקי, ר' אברהם 164
גראיצבסקי, ר' אליעזר ולמן 139
גראייבסקי, ר' פנחס 25, 29, 56, 61, 62, 75, 82, 160
גראינבסקי, ר' שמעון 139
גרובר, ר' אליעזר 127, 167, 171, 173
גרובר, ר' יהודה 126, 127, 170, 173
גרובר, ר' משה 171, 173
גרום, וילהלם 132, 133, 136, 137
גרי צרק 157
גרינבוים, ר' אברהם, אב"ד האסטא 103
גרינבוים, ר' יוסף חיים 103, 225
גרינבוים, ר' נחמן 103, 151—154, 225
גרינבוים, ר' שמואל 171

ד

„דאר היום", עתון 134, 274
דאבי"א, ר' מאיר 141, 142
דג'אני, משפחת 67
דגל גרמני על גבי שלטי החנויות 93
הדואר האוסטרי 33
הדואר הישן 38
הדואר העברי הראשון 29
הדואר התורכי 33
—סדרי הדואר 33
דונמא למושת 157
דייטש, ר' אברהם אבא 57
דייטש, ר' אהרן דוד 208
דייטש, ר' יוסף 57, 183
דייטש, ר' שמעון 57, 183, 208
דיין, ר' לייב, ראה: הרשלר...
הדיליז'אנס 24—26, 221, 223
דיסקין, ר' יהושע ליב (הרב מבריסק) 30, 39—41, 50, 55, 57, 74, 80, 88, 89, 93, 123, 135, 180, 184, 209
דיסקין, ר' יצחק ירוחם 196, 223, 224
דיסקין, אלטר (סוכן) 137
דמי קבורה 76
דנבורנית, רשה 120
דסה, ר' יצחק 174
„דער אויסטראליער ווקטור" 91
„דער גוטער ייד" 45
„דער טורבער רב", ראה: מנדלבוים ר' ברוך
דער נייער מדרש, ראה: בימ"ד „שערי ציון"
דער צפת'ר איינבינדר, ראה: כהנא ר' אריה ליב
דפוס 120—149, 160—174
—איסור הדפסת שתי וערב 164, 165
—גלגול: של דפוס 146
—„דידו" — שיטת היחידה בדפוס 124, 126
—טיב עבודת ההדפסה 122, 123
—מזגי המדפיסים 121, 131
—מכבש הדפוס 135
—מקורות להבאת מכונות דפוס ואותיות 124, 129
—עשיית אמהות 127, 161
—עשיית גלילי המכונות 131
—שעות העבודה בדפוס 88, 131, 147
—שריית נייר ההדפסה במים 129, 130
דפוס „ארץ ישראל" 173
דפוס „בית אל מקדש" 259
דפוס ב"ק 79, 121, 125, 129, 146
דפוס גשציני-גאנין 79, 121—125, 146
דפוס גולדברג 146, 149
דפוס הירשנזון 121—125, 146
דפוס ווייס, ראה: דפוס שענבוים את חיים
דפוס וונגפלד ובלומנטל 95, 131, 132, 234, 235
דפוס זיסרמן ושות' 135
דפוס „זכרון שלמה", ראה: דפוס לעזי
דפוס טקטין 123, 135, 136, 148
דפוס הכהן רפאל חיים 128
דפוס כהנא 132—133, 167, 172, 247
דפוס לונץ 121, 127, 143, 166, 167, 171, 173
דפ"ס ר' משה לילינטהאל 79, 87, 121, 123, 130, 131, 139, 148, 235
דפ"ס לעזי 121, 129, 130, 133, 135, 161, 166, 167, 170
דפוס האחים למשיץ 160
דפוס למשיץ [נחום] 160
דפוס „מוריה", ראה: דפוס שענבוים את וויים
דפוס „סיני" 125, 127, 173
דפוס סלאוויטה 88, 89
דפוס סלומון 87, 121, 122, 124
דפוס „הספר" 173
דפוס „העברי" 129
דפוס „עזריאל" 133, 135, 166
דפוס הפועלים 173
דפוס פרומקין 82, 88, 121, 125, 132, 143, 167, 170, 171,
דפוס צוקרמן 121—125, 129, 146, 149, 166, 167, 172
דפוס „ציון" (רוהלד) 130
דפוס „קרימה" 133
דפוס „קלישר" 160
„דפוס שותפים" 147, 148
דפוס „השותפים" 121, 123, 147, 192
דפוס שירזלי 132, 167, 172
דפוס שענבוים את חיים 148, 162, 166, 178, 234
דפוס „שנלר" של בית היתומים הסורי 127, 134, 161
דפוס ששון 79
דפוס בי"ם תחכמוני 173
ד"ק, ר' בנימין דוד ב"ר שמואל מוילנא 30
דרך יריתו 38

ה

האניג, ר' אלי 29, 92
האלצמאן, ר' משה 92
הברמן, א. מ. 265

הגר"א 40, 45, 148
הדפסת הירושלמי 127, 161, 162
הדפסת ספר 127
—מהירות ההדפסה 121, 124, 131, 148
—מחיר הדפסת גליון דפוס 148
—מקחי ההדפסה 166
—התתרות בהדפסה 162
הויזדארף, ר' עזריאל זעליג 59, 62—70, 211
הוכשטיין, ר' מענדל 229
הורביץ, ר' אברהם אלי' 167, 170, 173
הורביץ, ר' יונתן בנימין הלוי 67, 212, 213, 225, 228—232, 243, 244
הורביץ, ר' יוסף גרשון 261
הורביץ, ר' ישראל 91
הורביץ, ר' ליב 173
הורביץ, ר' שאול חיים הלוי 261
הורביץ, ר' שמעון 75
הורנשטיין הגריב 119
הילפרין, ישראל 76
הילדסהיימר, עזריאל ד"ר 66, 67
הירשברג, ר' איסר 136, 247
הירשברג, ש. 110
הירש, צבי חיים 41
הירשנזון, ר' ארי' לייב 122
הירשנזון, ר' יעקב מרדכי 121, 122, 146
הירשנזון, ר' יצחק 79, 121, 122, 146
הירשנזון, לאה 123
„היתר ממאה רבנים" 56
היתר לצאת את הארץ לי"ב חודש 96
הכנסת אורחים 15, 29
הכנסות הבד"צ 91
הכנסות יהודי ירושלם 33
הכנסות עיר הקודש 198
הכשרת בתורי ישיבה לעבודה חקלאית 47
הכתרת נשיא קופת רמבע"ג 150, 154
הלוי, ר' מנדל ניסן 132
הלוי הר"ר נפתלי הערץ, אב"ד יפו 77, 129, 130, 261
הלולא דרשב"י 221
הלוי, ר' צדוק ממאהלב 62, 113
הלוית אאמו"ר 32
—אין בן מלוה את אביו 53
הלוית מוהרי"ל דיסקין 89, 90
הליכה ברגל לא"י 33
הלפרין, ר' ליפא מביאליסטוק, בעל „עונג יו"ט" 39
המאירי, ר' משה ראה אוסטרובסקי...
המבורגר, ר' אברהם 34, 183, 186, 188
המבורגר, ר' חיים 34
המבורגר, ר' מאיר 23, 24, 34
המבורגר, משפחת 34, 239
המבורגר, ר' נטע צבי (הירש) 24, 34, 183
המבורגר, ר' פנחס 24, 34
„הסתדרות בני ארץ ישראל" 226, 227
הסתדרות המזרחי 256—263
„העפלה" לפנים 21, 77
„הפועל המזרחי" 77, 262
הר הזיתים 38, 42, 72
הרי טרנסילבניה 44
הרי יהודה 25, 31
הר שפך הדשן 83
הרחבת הגבולין 72
הרחבת הישוב 47
הרצוג, ר' יצחק אייזיק הלוי 264
הרצל ד"ר בנימין 93, 94
הרשלר, ר' אברהם 183, 184
הרשלר, ר' אלימלך 55, 183, 188
הרשלר, ר' ליב דיין 65, 82, 183, 186, 188, 207, 211, 215, 242, 253
הרשלר, טודרוס 183
הרשלר, ר' יעקב 183
הערשלר, צבי 229
הרשקוביץ, ר' יוסף דוד 160
השלוח, כפר סילואן 31, 273
התאחדות בתי הדפוס 135, 141—145, 165
התישבות חקלאית 69, 77
התמנות נשיאי א"י 150

ו

ואהבת לרעך כמוך 177
וואלאך, ד"ר 51, 244
וואלק, מירער מגיר, ר' אהרן יצחק 139
וידמן, ר' אשר 157
וידנפעלד, ר' נחום 224
וויז, רבי סטיפן 232
ויסאל, ר' חיים 148, 226
וויט, זלמן 86, 185
וויט, ר' יואל 86, 153, 183
וויט, ר' יצחק 86, 183, 187
וויס, (לאבל) אהובה חוה 95, 174, 264
וויס, אהוד משה 264
וויס, אורי 264
וויס, אלעזר בנימין 174, 264
וויס, אסתר מלכה 87
וויס, אסתר רבקה 264
וויס, דבורה (ב"ר נפתלי הערץ) קויסמן 7, 9, 12, 104, 236
וויס, דבורה (ב"ר אלעזר בנימין) 264
וויס, דרורה 264
וויס, ר' זאב וואלף 5, 236
וויס, ר' זעליג 4, 5, 11, 14
וויס, זעליג ב"ר משה 14
וויס, חיה שרה (ב"ר נפתלי הערץ) בצרנקס 7, 9, 12, 104, 236
וויס, ר' חיים 4, 7, 9, 11, 54, 156
וויס, חיים ב"ר משה 14
וויס, חנה ב"ר אורי 264
וויס, חנה (ב"ר נפתלי הערץ) 4, 5
וויס (מנדלביט) חנה מרים 260, 264
וויס, ר' יודא אהרן 12, 147, 148, 152, 153, 167, 207, 212, 218, 219, 229, 231, 234
וויס, יוסף 264
וויס, מאשא 15
וויס, מוריה 264
וויס, מרדכי ישראל 174, 266
וויס, מרים 264
וויס, ר' משה 4, 5, 7, 11, 14, 15, 54, 57, 58, 105

חיים, ר' נפתלי הערץ בפו"ה ר' משה הלוי, ראה: אאמו"ר
וויים, נפתלי הערץ 83, 174, 255, 261, 262
וויים, עזריאל זעליג 264
וויים, עטיא (אסתר) ראה: אמי
וויים, עמינדב 264
וויים, פריגא (צפורה) רחל 59, 78, 130, 153, 157, 174, 186, 187, 237
וויים, (בארקאש), רבקה 4, 5, 7, 156
וויים, רפאל ב"ר מניה 14
חיים, שיינדל, ראה: לאיאש...
חיים, ר' שלמה 4, 5, 11, 14, 15, 105
וויים, שרה ב"ר יעקב 264
וויים, שרה מגינה 264
וילהלם, קיסר גרמניה 92—94
וולירו, ר' חיים אהרן 34
וולנשטיין, ר' מאיר 208
ואלנשטיין, ר' משה נחום 81, 207, 208
ווינבערג, משה חיים 170
חינברגר, ר' הלל 163
וויינברגר, ר' יחזקאל 52, 54, 55, 56, 58, 59
ויינגרטן, ר' דוד 202
וויינגרטן, ר' מרדכי 55
וויינגרטן, ר' שמואל הכהן 18, 34, 45, 70
ווינוגראד, ר' יוסף אליהו 85
חינוגראד, ר' יצחק 84, 85, 89, 105, 200, 256
ווינוגראד, ר' שמחה 85
ויסנבערג, ר' יוסף חיים 170
ויסצקי, ר' אלתר דב 182, 183, 184, 187, 189
וישנצקי, ר' ארי' ליב 183
וילפנון, ר' מנחם 201
וועבר, ר' דוב 162
וועד הכללי, כנסת ישראל 36, 43, 214, 231, 256
—וועד הכללי "כנסת ישראל" ויחסו ל"מוריה" 232
וועד העיר הראשון 205
—הזכות להבחר לוועד העיר 214
—אין נבחר יותר מפעמיים 216
—מי רשאי להיות נבחר "שומר תורה ומצותה" או "שומר מנהגים" 215
הוועד הערבי 259
וועד "עתון הנוער" 233, 234
"וועד לבנין בתים לעניי ישראל" 64
וועד הצירים 203
וועד לקיום ה"מוריה" 233
וועד השחיטה 30, 41
ועידת המורמי הראשונה ביפו 260
חערטהיימר, ר' שלמה אהרן 139
ורדי, אהרן 94
ורקר, ר' יחיאל 129, 171, 174

ז

זאב מאלף פארקש (ב"ר אליעזר מרוכי) 5
זאבארין, ר' משה 123, 129, 170
זאלים באסאן, ר' צבי אלי' 123
זאליק, נח 172, 174
זאקס, ר' משה 62, 63, 64, 69, 70, 101, 204
זוננפלד, ר' אברהם אהרן 131, 234, 235
זוננפלד, ר' יוסף חיים (הגרי"ח) 32, 42, 80—82, 131, 174, 211, 225, 234
זוסמן, ר' אברהם 125
זיינרמאכער, ר' אברהם חיים 38
זיו, ר' אהרן 86
זיו, ר' יוסף (יוסקע) 86, 218
זיו, ר' י. (הרי"ז) 220
זיו, שלמה עו"ד 86
זילברבלאט, ר' יעקב יוסף 15
זילברמן, ר' מאיר 170
זילברמן, ר' מוניה 75
זילברשטיין, האחים 91
זילברשטיין, ר' בן ציון 149
זילברשטיין, ר' דוד ליב 99
זילברשטיין, ר' זאב חאלף 202
זילברשטיין, ר' יעקב "בעל לשון קודש" 47, 183
זילברשטיין, ר' ישעיה מויטצען 99
זינגרמן, ר' יצחק 201
זיסרמן, ר' אברהם צבי 135
זכות בחירה לוער העיר 207
"זכרון דוד", חברה 77
זליגמן, דינה 60
זליגמן, ר' ליב 60
ר' זלמן ר' נחומים ראה: לעחי, ר' שלמה זלמן
זקס, ר' יהושע 116
זקס, ר' אברהם אלחנן 204

ח

חאג' 44
"חאלאקען"—תספורת ראשונה לילד 222
חבלי עתון 245
חבלי עתון ה"חבצלת" 126
חברה קדושה "תפארת ישראל" העוסקים להרים קרן עבודת קרקעות 70
חברת "אל המקוורות" 264
חברת "אנשי מעמד" 46, 91
חברת גמ"ח "אהבת ציון" 68
חברת "זכרון דוד" 77
חברת כי"ח 42
חברת "למען ציון" 136, 161, 162, 231
חברת "מגידי תהלים" 90
חברה מוסדית 234
חברת משמורים "אור תורה" 61
חברת ה"עזרה" 231
חברה קדישא 73, 74
—חברה קדישא מחוץ לפיקות 216
חברת "תומכי תורה" 234, 235
החברונים, ר' יושע 184
חבת הארץ 7, 8, 12, 17, 49, 51, 56, 101, 224, 262
חג הסכות 37, 38
חגין, ר' יוסף לוי 249
חגין, ר' משה 106

חדושי תורה 17
חדר להשכיר 29
„חרש אסור מן התורה" 144
חובבי ציון ובני ציון 257
חוכים עורמי, בית המשפט 247
חומת העיר 27
—הקפות סביב החומה 38
—פרץ בחומה 92
חורבת ר' יהודה החסיד 27, 35—38, 46, 47, 55, 61, 74, 209
חורבן צפת וקנאת ירושלם 111
„חוריה" 29, 191
חיתמת דאר עברית עם השם ירושלם 29
תון, ר' מיכל 172
תיוב עליה לרגל פעם בחיים 225, ראה גם: שד"רים
חיים ר' יוסף הראב"ד מבנאדד 87
חיים, ר' משה 87
חיימזון, ר' נח קצב 252
חינין 44
חירה בסף 142
„תכם מיהו ? 241
חלדנקי, ר' משה דב מברדיטשוב 84
חלוף משמרות (בצבא התורכי) 30
„החלוץ שפרץ את חומות מאה שערים" 45
חלוצי העם 108
„חלוקה" 40, 41, 69, 106—119, 257
—„חלוקה" או „תקציב" 107—109
—אחוז מקבלי „חלוקה" 110, 111
—אחור כספי התלוקה 204
—איש החלוקה והממונה 115
—אליעזר בן יהודה והחלוקה 110
—דעה חיובית מפי שולחי החלוקה 109
—דעת כעל „שפת אמת" על החלוקה 109
—דרכי החלוקה 117
—החלוקה יסוד הישוב 109, 110
—החלוקה כנכס צאן ברזל 112, 113
—יהודי תלוקה 49
—ימסגו כיום לחלוקה 112
—לא כל תושבי ירושלם קבלו חלוקה. 111, 112
—מיסד החלוקה 111
—מכסת החלוקה 86
—מצות יחיד (בחלוקה) 118
—ניצני החלוקה 111
—שחרור מהחלוקה 226
—שטרות ושעבודים (בחלוקת) 118
—שיטות החלוקה 117
—שכונת שנבנו מכספי החלוקה 113
—תמיכת הגולה בבני א"י היא חובה ולא זכות 109
תלפנים 227
תמת המים וצורתו 31
חנוך עוורים 200—202
חסידים, 41, 45
חסידי אומות העולם 253
חסידי חב"ד 23
חתן ביק הצורר 189, 243, 246
חפץ, ר' ארי' ליב 208
חפץ, ר' ישראל חיים 83
חפץ, ר' משה חיים 208
חצרות בעיר העתיקה 113
—חצר האלמו"ר 100, 101
—חצר „בית אל" 133
—„גאולאנעם חצר" 91
—חצר הגאון מקאליש 208
—חצר דאבילא 142
—חזקת ר' ואב פינסקר 147
—חצר החו"ש של ר' צדוק 113
—חזקת ר' ישראל נ"ק 79
—חצר ר' ישעיה ברדאקי 29, 30, 113
—„ר' ירחמיאלים חזקה" 36
—חצר המקובלים 130
—חצר עמיאל ע"י מגדש הרוסים 181
—חצר „שרה די בריסקערן" 49
חצר־המטרה 274
חריף, ר' אריזל (ר' יהושע אייזיק ב"ר יחיאל שפירא) 3
חרל"פ, ר' נבולון 208
חרל"פ, ר' יעקב משה 208
חרל"פ, ר' יצחק 208
החתם סופר 3, 4, 16—18, 24, 34, 45, 49, 111, 137.
—אהבתו לא"י 4
חתן וכלה 59, 96

ט

טאראנאן, בן ציון 123
טביב סלם 171
טייטלבוים, ר' משה דוד 224
טוקצינסקי, ר' יחיאל מיכל 29, 30, 40, 209
סודרוסוביץ, ר' משה בצלאל 209
טופס יציאה מאנודה פ"עלי הדפוס 169
טיקטין, שמואל אפרים 135
טלור, ר' אברהם, ראה: זוסמן...
טעלזער, איינבינדער ר' ישראל 136
טנגובים, ר' אלחנן 79, 131
טפרברג, ר' זיידא 184
טפרברג, ר' מרדכי 184
טליתניק, ר' חיים 185

י

יאנובר, ר' שמחה 37
יאדלר, ר' בן ציון 174
יאקאבסקינד, ר' ישעיה 126, 171
יאנוער־דיסקין, ר' משה 127
יד אבשלום 96, 274
יהודה, אברהם שלום פרופ' 86
יהודים התעתמנו 239
יהודה, ר' יצחק יחזקאל 86
יהודי אונגריה 49, 159
יהודי טרנסילבניה 49
יובל המזרחי 260
יוצאי סלונים 32
י"ז בתמוז 45
היחס האדיש של המוסדות הישוביים לבני הישוב 258, 262
יחס בן־יהודה להתעתמנות 239

יחס בן יהודה לחלוקה 110
יחס בן יהודה לשבת 245
היחס בין הישוב והשלטונות 242
יחס הגדש"ס להגרש"ו מלובלין 90
יחס סוריה לא"י ביחס הרצועות לתסלין 226
יחס הקוראים למחבר 139
יין א"י 155
ילין, דוד 218
ילין, יצחק יעקב 193, 205, 211, 218, 229, 231, 233
ילין, ר' יהושע 76
ילינק, ד"ר אהרן 125
„ימים" (אבילת „ימים") 10, 15
יסוד אגודת פועלי הנפוס הראשונה בארץ 142
יסוד המזרחי בירושלם 256
יסוד עדת החסידים בחברון 76, 78
יסוד עדת החסידים בסבריה 76
יסוד עדת החסידים בירושלם 76
יסוד עדת החסידים בצפת 76
יסוד שכונת סנהדריה 262
יעבץ, ר' זאב 92
ר' יעקב ר' ליישקס, ראה: שרהזון ר' יעקב
יעקובזון, ר' אברהם חיים 256—258
יעקבואן, יחיאל מיכל 171
יעקבסקינר, ר' ישעיה 126
יערי, אברהם 79, 84
יסה, ר' נחים צבי 119, 261
יצקן, עורך ההיינט 226
ירושה 51
הישוב היהודי בבא־חוטה 84
הישוב העברי בעכו 77
ישוב יהודי כרמלה 25
הישוב הישן ולבטיו 190
ישיבה 16
ישיבת „אהל משה" 90, 123, 184
ישיבת ר' אהרן דוד דיישט (בעל „צרור דור") 208
ישיבת „רגל תורה" 86
ישיבת ה„כתב סופר" 208
הישיבה המרכזית, „מרכז הרב" 208
ישיבת סלובודקה 189
ישיבת „עץ חיים" 99, 179, 193, 208, 211
ישיבת תורת חיים 81, 84, 85, 105, 120, 130, 189, 198, 200, 208, 256
—סדרי הלמוד בישיבה 85
ישיבת „תפארת צבי" 189
רבי ישמעאל 3, 4
ר' ישראל משקלוב 76, 126, 173
ר' ישראל יהושע מקוסטא 224
יתמות 54

כ

כבוש עמדות בעיר הקודש 108
הכהן, ר' אברהם ב"ר דוד 207, 211
הכהן, ר' אברהם יעקב 49
כהן, ר' אברהם שמואל 132
כהן, ר' אלעזר 39
כהן, ר' אליהו 49, 189
כהן ר' אפרים רייס, 93, 168, 231, 247
כהן, בן ציון 170
הכהן פרסי, ר' בנימין 146, 147
הכהן, ר' דוד 207, 211
כהן, ר' יוסף 49
כהן, יחיא 171
כהן, ר' יצחק ב"ר אריה ליב סופר 122
כהן, ר' יצחק יהודה 153
הכהן, ר' מיכל 121, 125, 137
כהן, מ. ד. ב"ר אליהו 49
הכהן, מרוכי בן הלל 168
כהן, ר' משה (שמש מוהרי"ל וייסקין) 39
הכהן, ר' עזריאל ועליג 264
כהן, ר' פנחס 170
כהן רובין, ר' ולמן 24
הכהן, ר' רפאל חיים 128, 142, 146, 171, 173
כהן, ד"ר שמואל 159
הכהן, ר' שמואל ברוך 36
כהנא, ר' אלי' אהרן 260
כהנא, ר' ארי' ליב 132, 133
כהנא, ר' דוד 77
כהנא, ר' ישראל יונתן בנימין 105, 119, 152
כהנא, ר' שמחה 119, 221, 225, 252, 253
כהניה, ר' משה נחמיה 109
כוגן, אהרן 138
הכוללים בימי המלחמה 241
—בתירות ב... 105
כוללים וחלוקה 106—119
בני הכולל כמשפחה אחת 251
—יחס הכולל לנשיא 102
—נשיאי הכולל 100—104
כולל אוסטריה 41
כולל אונגריה, „שומרי החומות" 30, 62—64
—כולל אונגריה אינו מקבל מרות ועד העיר 217
—כולל אונגריה מחוץ לפקוח 217
כולל בליציה 41
כולל הו"ד 34, 44, 59, 63, 64, 80
כולל והלין 42, 76
כולל חיוניצה 41, 154
כולל וילנא 35
כולל זיבנבירגן 41, 57, 63, 64, 95
כולל מונקאטש 41
כולל קומוב 41, 154
כולל רומניה 214
כולל „שומרי החומות", ראה: כולל אונגריה
„כופר נפש" 240
כורכים 136
כורך ספרים, ר' יחזקאל 36, 37, 136
הכותל המערבי 27—29, 51, 52, 94, 270, 271
—אסור הכנסת יד ב... 88
—הגרי"ל וייסקין נמנע מלבקר על יד... 88
—חלון מול... 88
—טבילה במים חיים לפני ירידה ל... 88
כי"ח, בי"ס 191
כי"ח, חברה 42
„כל צמא לבו למים"—שאלת המים בירושלים 30

„כלניות ירוקות" 251
כניסה מסתורית לבית מקובל 140
כניסת האנגלים 255
כספי, ר' אברהם חיים 128
כספי, מרדכי 128, 137, 242
כפר של גרי צדק 157—159
כפר עציון 77
כ"ץ, ר' אברהם שמואל 132, 167, 172, 174
כצבורג, ג. 159
כרוז בקשר לשינויים במס לועד העיר 217, 218
כשדאי, ר' צבי 168
כתב המינוי להבתרת הנראי"ה קוק 263
כתב המינוי של הבד"צ 206, 207
„הכתב סופר" 119, 162, 175
כתיבה בשבת 244
—רופאי ירושלם והכתיבה בשבת 184

ל

לאבל, ר' אריה ליב 4, 5
לאבל, ר' אפרים 4
לאבל, בלומה מלכה 5
לאבל, ר' זעליג 4
לאבל, ר' יחזקאל 4
לאבל, ר' משה 4
לאבל, ר' משה יצחק 4
לאבל, שפרה 4, 5
לאבל, צארטל 4
לאווסקי, נתן 171, 174
לאיאש, שיינדל 5, 156, 157
לאיאש, ר' עקיבא 156, 157
לאנדא, ר' מנדל 132
לנדא, ר' אליהו 40, 89, 148
לאפין, ר' בצלאל 56
לבטי הנולה 157
לבל, אהובה (חוה ליבע), ראה: ווייס...
לבל, אהרן יונא 264
לבל, יעל 264
לבל, כרמלה אסתר 264
לבל, צבי 264
להרן, האחים מאמשטרדם 66, 67
„לוחית" למנהני השנה 144
הלוי, ר' אברהם דב 170
לוי, ר' יצחק 170
הלוי ד"ר, מנהל אפ"ק 232
לוינזון, ר' כלב 256
לוינסון, ר' משה צבי 256
לומזר (לאווסקי), ר' יוסף 174
לומער, ר' יהודה, ראה: בלומנפלד...
לונדנר, ר' שמחה 184
לונץ, ר' אברהם משה 76, 110, 111, 127—129, 143, 161, 162, 167, 200, 201, 246
לוריא, ר' שלמה 88, 89
לזינסקי ר' שלמה 26
לחם בפתקאות 229
ליברכט, ר' מאיר שמעון 56
ליבערעכט, ר' שלמה 62
לידער (פריזמן), ר' ואב הואלף 207, 212
לינצר, ר' אהרן 161
ליכטנשטיין, ר' הלל 163
לילייגנטהאל, ר' אברהם 60, 61, 265
לילייגנטהאל, ר' אהרן 74
לילייגנטהאל, אוטו 60
לילייגנטהאל, אסתר 74
לילייגנטהאל, בתילה 58, 59, 78, 79, 87
לילייגנטהאל, ר' בנימין 58—79, 265
לילייגסל, ר' בן ציון 78, 167, 171, 173,
לילייגנטהאל, נעשקע 60, 61, 72, 74
לילייטנהאל, ר' דוד חי 61, 73
לילייגנהאל (נורדון), דבורה 78
לילייגנטהאל, זלדה 61
לילייטנהאל, חנה 61
לילייגנטהאל, חנה רבקה 74
לילייגנטהאל, חיים 74
לילייגנטהאל, יוסף 71—72, 74
לילייטנהאל, ר' יחזקאל 61, 71, 74
לילייגנטהאל, ר' יעקב 73
לילייגנטהאל, יעקב אלי' 74
לילייגנטהאל, ר' מאיר ב"ר אברהם 265, 267
לילייגנטהאל, מאיר ב"ר יחזקאל 74
לילייגנטהאל, ר' מנחם 61, 75
לילייגנטהאל, (מקס) מנחם 60
לילייגנטהאל, מנחם בנימין 74
לילייגנטהאל, ר' מרדכי 61, 74, 80
לילייגנטהאל, ר' משה 58, 59, 61, 78, 79, 87, 133, 139, 148, 173
לילייגנטהאל לאה, ראה: סלונים...
לילייגנטהאל, פיגא רחל, ראה: ווייס...
לילייגנטהאל, רייזל 73
לילייטנהאל, שרה 78
לילייטנהאל, שרה איטא 74
ליפאוויץ, הרב חיים יצחק 76
ליפובץ (שו"ב), ר' אליעזר 57, 76, 174
ליפובץ בתילה, ראה: לילייגנטהאל...
ליפובץ, חוה ליבע 76
ליפובץ (בונדרלי), ר' חיים 76, 77
ליפובץ, ר' יחיאל מיכל 76
ליפובץ, ר' מרדכי, ראה: שבסר...
ליפובץ (בונדרלי), ר' משה 77
ליפמאן, ר' דוד (דובצ'ה), ראה: שוואקס...
ליפמן, ר' דוד 207
ליש, אלעזר מרדכי 157, 159
ליש, אפרים 157
למוד „סוגיות" 4
למוד ערבית כישיבה 86
„למען ציון", הכרה 25
לסלוא, י. 262
לעבאוויטש, מיכל 170
לעדערמן 171
לעהרין, ר' עקיבא 29
לעוו, ר' מרדכי יהודה 154
לעוי, ר' אברהם דב 167
לעוי, ר' אברהם ב"ר נחום 47
לעוי, ר' אהרן 129
לעוי, ר' אשר לעמיל בר"נ 48
לעוי, ר' זלמן 47, 48
לעוי, ר' יעקב ליב 129
לעוי, ר' יצחק נחום 129, 161, 167, 178

לעזר, ר' ירמיה 211
לעחי, מנהל אס"ק 258
לעחי הר"נ 162
לצוינזון, ר' משה צבי 184
לעחי, ר' שלמה זלמן כ"ר נחום 81, 82, 180, 184
„לפיד" בית חרושת ליציקה 157
לפין, ר' בצלאל 209
לפין, ר' סישל 209
לפשיץ, ר' אריה ליב 160, 170, 173
לפשיץ, ר' בנימין 218
לפשיץ, ר' ליב ב"ר עקיבא 29, 178, 180
לפשיץ, מרקוס מברדיי 66, 67
לפשיץ, נחום 160
לפשיץ, ר' עקיבא 29
לפשיץ, ר' צבי (הירש) מנשה 142, 146—148, 153, 160, 170, 173
לשון הקודש 32, 46, 47, 50
—דוברי... 119
„לשנה טובות" 144

מ

ר' מאיר, 3, 4
מאיר, הרב יעקב הראשל"צ 83
מאמר ראשון של המזריה 193—195
מאני, מלכיאל 168
מאסר הרי"ד פרומקין 204
מאסר הרא"מ לונץ 246
מאפית ברמן 4
„מגבת חכמים" 111
מגבית למען החייל 240
„מגדל עזר", מושבה 77
מגיד, ר' משה 36
מגיהים 123, 129, 135, 139
מדור להפוש קרובים 32
„המדפיס הירושלמי". ראה: לילינטהאל, ר' משה
מדפיס שעבד בפורים 188
מונסיפיורי, משה 72, 73, 273
מונשטר, ר' יעקב ליב 128
מונשסר, ר' משה 184
מונשטר, ר' מנדל 184
מועד הרב קוק 29
המוסדות והבוללים בפיקות ועד העיר 216
מועמד ספרדי למוסדות האשכנזים 213
מיסלמי 44
מועד, ר' אפרים 218
מוצא (מושבה) 26
מורגנסאו 254
מוראטוריום, 240, 280
„מושב זקנים" הבללי 198, 199
„מושב זקנים" הראשון 91, 92
—„מושב זקנים" בלא נבאי 213
—קנית המגרש של „מושב זקנים" 91, 92
ה„מזרחי" 187, 188, 203
—מיסוד הסתדרות המזרחי 214
—מיסר המזרחי בזיבנבירגן 102
—המזרחי והרבנות הירושלמית 262
המזרחי הצעיר 262
מזרחי, בן ציון 133, 172
מזרחי, מרדכי 172
מחברים 138—140
מחיר האדמה 82, 83
מחיר האדמה בשכונת אחוה 183
„מטריקל פיהרער" 212
מירותיו של אאמו"ר ז"ל 46
מיוחס, בנימין 74
מיוחס, יוסף 74
מיוחס, סטרייא 74
מיזל, ר' יוסף 72
„מי אפר" 31
מיכל בת שאול היתה מנחת תסלין 55
מיזל, ר' זלמן 260
מיכלין, ר' חיים מיכל 129, 133, 137, 201
מיכלין, ר"ד 137
המים בירושלם 30, 31, 275
מירון, ההדלקה 221, 222
מכבש מונסיפיורי 124, 125, 149,
מכבש ב"ק 149
המכונות הראשונות לאפיית מצות 183
מכונות דפים ואותיות 124, 129
מכונת התיתוך הראשונה 136
מכונה לעשית אמהות 161
מכונת התפירה בתיל הראשונה 137
מכנים אורחים 15, 156
מכשולים על דרך העליה 15
מכתב גלוי בקשר לשעוריה בועד העיר 218, 219
מכתבי אוסישקין שעריין לא ראו אור 258, 259
מכתבים מא"י 265
מלאטר, ר' יעקב 174
מלאטער בהן, ר' מרדכי 162, 168, 172, 174
מלאכת הקודש 87
—נשים עוסקות במלאכת הקודש 130
מלון אמורסקי 242
מלון קמניץ 225
מלומד, ר' יעקב 185
המלחמה העולמית הראשונה 30, 42, 216, 220, 232, 236—255
—בפרוס המלחמה 221
מלמד, ר' עקיבא 36 178
מלקות 252
„מחשבת כהנים" 66
„ממונים" 40—43, 50, 112—116, 203, 204
—הוצאות הממונה 97
—הממונה ובני הכולל 115, 116
—ממונה בטולל „שומרי החומות" 288
—ה„ממונה" והנשיא 116
מן, ר' יעקב 45, 186, 188
מן, ר' יצחק דוד 45, 54
מנדלבוים, ר' ברוך 207
מנדלבוים, ר' שמחה 207, 212
מנדלביס, חנה מרים, ראה: וויס...
מנדלביס, יהונתן 264
מנדלביס, ר' יעקב 264
מנדלביס, ר' מרדכי 264
מנדלביס, פנינה 264
מנדלביס, צפורה (פייגא) רחל 264

מנדלמן, זלדה 75
מנדלמן, ר' יחזקאל 75, 82, 83
מנדלמן, ר' מאיר 75
מנהגי ירושלם
—אין בן מלוה את אביו המת 52
—אין בעל עוזב את הארץ בלא רשות אשתו 96
—הקפות סביב החומה 38
מנהגי חתן וכלה 59, 96
—אין מלינים את המת בתוך החומה 89
—לקיחת אבן מגל רבינו קלונימוס ליוצא לחו"ל 96
קבלת פועלים ל„זמן" 140
—מה נכלל במושג „מנהגי ירושלם" 215
—מנהג העליה לרגל 83
מנויים לספר 139
„מנחם ציון", בית מדרש 61
מנחם מנדל מויסבסק 76
מניחי יסודות הישוב 82
מניחי היסוד במאה שערים 64
מניטרא, ר' משה 21, 22
„מנת המוסר" 11
מס אגודת פועלי הדפוס 168
מס בניסה לאגודת פועלי הדפוס 142
מס נשואין לאגודת פועלי דס"ם 142
מס „אסכריה" 192
מס הכחירות 212
מס הבשר 217
מס „עזה משלמת" 217
מסבות שבת 8, 100
מסחר ומשלח יד 111
—ראשוני סחר האריג 130
מסחר האתרוגים 129, 185
מעלה גדולה לא"י... 48
„מעמדות" 76
מעצר במנזר הרומיניקאני 246
מערכת הדפוס 148
מערת כלבא שבוע 84
מעשה ביהודי שקנה קרקע ביום הכפורים 67
מעשה במרפים שעמד בפורים 138
מעשה במת שהרימה לא שלטה בו 78
מעשה בשתי וערב 164
מעשה בש"ס ראם 248
מפירי שביתה 145
מצוות התלויות בארץ 46
מציב גבול אלמנה 182
„מקוה ישראל" בי"ס 36, 92
מקוה של ר' ישמעאל כהן גדול 88
מרגובסקי, ר' יוסף דב 184, 256
מרגובסקי, ר' יעקב חיים 182, 184, 189, 192, 205, 206, 245, 247, 256
משבר בירושלם 198, 199
משבר העשיריות 227—231
משגב לדך, בי"ח 75
„משולתים", ראה: שד"ר
משיוף, ר' אפרים יצחק 184
משיוף, ר' יעקב זבולון 182—184
משיוף, ר' שמואל 184
משכורת אשת השד"ר 152
משכורת בן ישיבה 105
משכורת ממונה 86
משכורת רבה של ירושלם 196
משכורת שד"ר 151
„משכנות שאננים" 72, 75
משמרים „אור תורה" 61
„כ"ד משמורים" 46
משרד הרבנות 209
„מתנגדים" 10
מחמיד, ר' חיים 85

ב

נאמן, ר' אריה ליב 36, 55
ה„נאמן הירושלמי", ראה: בלומנטל, ר' יעקב
נאר המים, ראה: חמת...
נבון, ר' אפרים 73
נבון, חנה 73
נבון, ר' מרדכי 73
נבון, ר' משה 73
נבי סמואל 48
נדוניה 80, 160
נדף, סלם 171
נדפס בירושלם 156
נובמסטא, ר' משה 24, 34, 183
נויכאן, ר' אנשל 99, 100
נומינסקי, ר' מנחם 87
נחום, ר' חיים, ראש הרבנים בתורכיה 134, 191, 193
„נחלת שבעה" (שכונה) 26, 55
„נחשונית" 186
„נפורי קרתא" 27
נסילת ידים 31
נטר, קרל 36
ניצני החלוקה 111
נישה"ס שול 43
נס פורים 253
נסים, אברהם 167, 172
נסס בארץ 243
ר' נפתלי חיים 42, 43
הנצי"ב, ראה: ברלין, ר' נפתלי צבי יהודה
נשיאי ארץ ישראל 41
נשים בפועלות דפוס 79
נתנזון, ר' בנציון 145
נתנזון, ר' נחום 129, 133, 137, 145, 149, 200—202, 236
נתנזון, ר' משה 201
נתנזון, ר' שלמה זלמן 202

ס

סבו ציון והקיפוה 37, 38
סג"ל, ר' אשר 172
סגל, ר' יצחק אייזיק 16
סגל, הרב מ"צ 203
„סדר" של פסח 16, 155
סוחרים ראשונים במסחר הנייר 185
סובנים למקצוע הדפוס 137
סולוביציק, ר' זלמן הלוי 180—185, 188, 205, 218, 235, 261
סולטאן בנדרלי, ר' דוד 77
סופר, ר' ארי' ליב 122

סופר, ר' עקיבא 18
סופר, ר' זוסמן 16, 17, 163
סופר, ר' שלמה 45
סורנאגה, הרב 134
„סייג לתורה" 29
סילואן, ראה: השלח
סלאנט, ר' ביניש 38
סלאנט, ר' יוסף זונדל 61, 210
סלאנט, ר' צבי 197
סלאנט, ר' שמואל 30, 35—38, 55, 89, 90, 93, 109, 164, 168, 175, 181, 184, 185, 188, 195—197, 209—211, 215, 262, 263
—הגרש"ס והגרי"ח זוננפלד 175
—הגרש"ס מעודד הרחבת המסחר מחוץ לחומות 185
צוואתו של הגרש"ס 197
סלנטר, ר' בנימין 207
סלנטר, ר' ישראל 234
סלאנטער, ר' צבי הירש 197
סלוטקין, ר' יעקב דוד 47
סלומון, ר' זלמן 179
סלומון, ר' טוביי 121
סלומון, ר' יואל משה 55, 87, 121, 168, 214
סלומון, ר' יוחנן דוד 121
סלומון, ר' מרדכי צורף 179
סלונים, ר' אברהם שניאור ולמן 78
סלונים (ליליינטהאל) לאה רבקה 78, 130
סלונים, מנחם שמואל 23, 76, 78, 196
סמיאל, סיר הרברט 259
הסנדלה, ר' ניסן 39, 40
סנדרס, ר' שמואל ברוך 91
ספיר, ר' בנימין זאב 56, 92
ספיר, ר' יעקב הלוי, בעל „אבן ספיר" 56, 61, 86, 153
ספיר, ר' יעקב חיים 264
ספיר, ר' יצחק 86, 153
ספר התורה של האריי הקדוש 222
ספרא דזיינא בירושלם 55
ספרי רומ"ל 161, 165
ספסלים על יד הכותל המערבי 28

ע

עבדול חמיד, המלך 191
עבודה זרה 48
עגימי, מאיר, ראה: הכהן, ר' רפאל חיים
עגנון, ש"י 43
עדת החסידים 210
עובדים ומצבירים 88, 140, 160—174
—יחס העובד למעביד 143
עוזיאל, ר' ב"צ מאיר, ראשל"צ 261
עול גלות 8, 9, 16
עולי בוכארה 83
„עושה חדשות — בעל מלחמות" 47, 144
עותומנים — לדגל 239
עזריאל, אביגדור 135
עזריאל, ר' אברהם 133
עזריאל, יוסף 134
עזריאל, ר' משה 133, 134, 167, 191
עוריאל, נסים 134
עזרת ארצות הגר (אונגריה) לבחי מחסה 63, 69
עורת נדחים, חברה 126
„העלוי מישיבת סלו", ראה: פראנק, ר' צבי זסה
„עין זיתים" 77
עיירה (בחו"ל) שכולה יהודים 154
העיר העתיקה 44
עכו 77
עכוב קריאת התורה 198, 199
עליה:
—הרב בא"י עושה רצון אביו שבשמים 109
—יצורי העליות 108
—עליה בלתי לגאלית 21
—עליה ברגל לא"י 8, 24, 26, 173
„עליה גדולה" 49
—העליה החסידית לצפת 60
עליה לארץ 7, 8, 12, 15—18
עליה לירושלם 24, 25
עליה לצפת 221
עליה לרגל 24, 26
עליה לשמה 40
עליית פליטי רוסיה 50
ה„עליה הראשונה" 108
עלית התימנים 126
עונתנותו של הגריי"ח 175
עסקנות בגולה 150
עסקנות לטובת הכלל 41
עפשטיין, ר' יוסף 207, 212
עץ הדר, אברהם 68
עץ הדר, רמש"ט, ראה: שעובום, רמש"ט
„עץ חיים", ראה: ת"ת עץ חיים
עציון, כפר 77
עצמות הקרבנות 84
עקיבא, ר' 3, 4
עקשטין, ר' משה 225
עהרענריין, ר' חיים יהודה 111
ערי יהודה בחורבנן 28
עריקים בצבא התורכי 240, 251
עשרה בסבת 45
עשרים וארבע, ר' משה 112
עשרת ימי תשובה 45

פ

פאליצקער, ר' יצחק 76
פאללאק, ר' יצחק נעקל הלוי 18, 19
פאללאק, ר' משה 18
פאנעט, האחים 236
פאנעט, ר' יחזקאל 97, 150, 151
פאנעט, ר' יצחק יחיאל מיכל 5, 100, 101, 104, 150, 151
פאנעט, ר' מנחם מנול 5, 56, 97, 100
פאנעט, ר' משה, אדמו"ר מדעש 97, 100, 150, 151, 224
פארקאש, ר' מרדכי 4, 156
„פדיון כפרות" 144
פארקאש, ר' אלעזר 4
פארקאש, ר' יצחק, איזניק 4
„פאראריס", ראה: עריקים

סודרובסקי, ר' בן ציון 182, 185
סודרובסקי, דוד 185
פויכטוואנגר, אברהם ד"ר 51
פון קרוים, הקונסול האוסטרי אונגרי 246, 254
פוסטר, ר' מאיר, ראה: שנבוים, ר' מאיר
הפוסק האחרון 210
פועלי דפוס 79
—פועלי הדפוס בשנת תרס"ז 170—174
—איסור השבת גבול פיעלי דפוס 142
—האסיפה הראשונה של פועלי דפוס בארץ 142
—דמי מחלה לפועל 142
—הוצאת פועל ממקום למקום ע"י תוספת מחיר 126, 129
—חיסול אגודת פועלי הדפוס 146
—היחס בין עובדים למעבידים 87, 88, 121, 126, 128, 129, 134
—יחסי פועלים בינם לבין עצמם 126
—מחלת פועל 169
—מפירי שביתה 145, 173
—פורצי גדר 145
—פטורי פועל 169
—פיגור בתשלום מפעם לאגודת פועלי הדפוס 142
—השביתה הראשונה 143—146
—שעות עבודה של בעל בית דפוס 148
—שעות עבודה של פועלי דפוס 140
—תהלוכת פועלים 143
—פועלות דפוס 79
—הפועלות הראשונות בירושלם 130
„הפועל המזרחי" 77, 262
פופעלע, ד"ר 51
פוקס, ר' משה צבי 150
פורים הוא חג... 138
פורת, ר' ישראל 193, 216, 253
פטירת אאמו"ר 51, 193
פטירת הגרי"ל דיסקין 89
פטירת הגר"ש סלאנט 197
פיזזומאנו ק. מ. קונסול כללי (גרמני) 67
פיינשטיין, ר' דוד 203, 218
פינס, ר' מיכל 204
פינסקר, ר' זאב 147
פיקסל, ר' אבא 175
פירוד בין פרושים וחסידים 195, 196, 210, 219
„פירמאן" 146, 148, 233
פירסט נטל, 268
פישמן הכהן, ר' יהודה ליב 99, 102, 188, 260, 262
פישמן שמואל 229
מישר, ר' שלמה 224
פעלמן, אלטא 207
פעלמן, ר' דוב 207
פעלעמן, ר' יעקב 207, 212
פעקר, ר' יוסף יצחק 153, 156, 170, 173
פקודת הסותרה 239
הפקידות האמשטרדמית 213
פקר, ר' יצחק 160
פראג הלוי, ר' אברהם אהרן 256, 258
פראג, ר' יוסף 100
פראג, ר' יצחק 62, 100
פראנק, ר' צבי פסח 41, 58, 90, 165, 207—210
פרוטוקול בכתב יד של אגודת ציון המצוינת 256
פרומין בית הרושת 185
פרומקין, ר' אברהם 125
פרומקין האלמנה 127
פרומקין, ר' אריה ליב 125
פרומקין, גד 127, 247, 253
פרומקין, דפוס 160
פרומקין, ר' ישראל דב 87, 88, 91, 125—127, 132, 165, 190, 200, 204
—פרומקין, הרי"ד במאסר 213
פרושים וחסידים 195
פרחי, ר' יוסף 172, 174
פרחי, ר' יצחק 107
פריידלאנד, ר' אריה ליב 91
פריידלנדר, ר' משה ליב 45, 54
פרידמן, ר' דוד 14
פרידמאן, ר' יצחק מאיר 162, 163
פריזמן, ר' ישראל (מרונ'ין סאדיגורה) 42
פריימן, ר' אברהם יצחק 78
פריימן, ר' יעקב 74
פריימן, ר' מאיר 78
פריימן, ולאטקע 74
פריימן (לילינטהאל), חנה 78
פריימן, ר' שלמה אלי' 74
פרישמן, דוד 226
פרלמן, ר' אלימלך (מלך) 168, 185, 196
פרלמן, ר' אליעזר 185, 236
פרלמן, ר' ברוך 185
פרלמן, ר' שלמה 185
פרנץ יוסף, קיסר 34, 125, 163
פרנקל, ר' אברהם 225
פרנקנטאל, ר' מרדכי, ראה: שוחט, ר' מרדכי
פרנקנטאל שוחט, ר' משה 174
פרעות תרפ"א 84
פרעות תרצ"ט 85
פרץ בחומה 92
פשיטת רגל של מוסדות החסד 204
פתח תקוה 30, 55, 75, 163

צ

„צבי לצדיק" להגריע"מ חרל"פ 81 (כאן נשמט בטעות שם מחברו), 208
„הצבי" עתון 122
הצבי עתונו של בן יהודה 190
צדיקוב הרב 188
צוואה 51
צוואת אאמו"ר 51, 52, 95, 96, 104
צוואת הנרש"ם 197
צוובנר, ר' אברהם חיים 202, 262, 263
צוויבנער, ר' יחזקאל 225
צונץ ליפמן, ר' יום טוב 138
צוקרמן, ר' חיים 125

צוקרמן, ר' שמואל 79, 82, 123, 145, 146, 167, 172, 174, 179
צורף, ר' מרדכי 55
„ציון", בית יתומים 30
„ציון" רבעון 76
הציונות והמזרחיים 164
ציוני אמתי בלי מראות 45
ציטרון, ר' ישראל אבא 261
ציממט (בוים), ר' מגדל ממושניטץ 66, 67
צימרינסקי, ר' יחיאל צבי 188
צלניקר, צבי מסורו בשלויה העלית 66, 67
צנזורה בדפוס 125
צעלעם (דויטשקרויץ) 14
צפת 29, 57, 76, 77, 144, 146, 154, 221
צרת המים 31

ק

קאוויץ, צבי הירש 171
קאליסקער, ר' אברהם 76
קאלכר, ר' אפרים 92
קאסטל (הר) 26
קאראנעל נ. 63
„קבוצת אברהם" 77
קבר זבריה 274
קבר חולדה הנביאה 274
קבר רחל 58, 74, 272, 273
קבר שמואל הנביא 47, 48, 254
קבר שמעון הצדיק 262
„קברות התאוה" 138
קברי הנביאים 38, 39
קברי סנהדרין 262
קדחת 44, 51
„קדחת העליה" 11
קואינקה, ר' בן ציון 174
קובץ, דן אברהם 158
קולישער, ר' משה 47
קוסובסקי, ר' חיים יהושע 127
קופרשמיד, ר' ליבוש 185, 187
קופרשמיד, ר' משה יוסף 185
קופת רמבעה"ג 5, 48, 101, 103, 107, 111, 144, 150, 151, 165, 156
קוק, הגראי"ה 77, 163, 208—210, 222—225, 262, 263
קורסר, ר' אברהם 48
הקונסול האוסטרי־אונגרי 42, 225
הקונסול האוסטרי היהודי הראשון, ראה: ברדאקי, ר' ישעיה
הקונסול הגרמני 42, 213
—הקונסול במתוך בין יהודי הגולה ובין א"י 254
הקושאנים בשכונות ירושלם 82
קלוזנר, יוסף פרום 60
קלונימוס, רביט 96
קלטר, ר' בן ציון 250
קליין, ר' יעקב 132, 225
הקלסי לבתירות ועד העיר 214
קמניץ, ר' מנחם מנדל 29
קמיניץ, ר' ליסא 29
קנסרוביץ, בניהו 247
קניג, ר' דוד 67
קנית אדמת שבונת אהוה 182, 183
„קעסט קינדער" 81
„קעסט" 29
„קערות" בבתי כנסת 144
הקפיטולציות 129
קפלן... 137
הקראים לפני מאה שנה 275
קרויז, ר' דוד 172, 174
קרויז, ר' יוסף משה 174
קרויז, ר' צדוק 62, 162
קרויס, ר' שמואל 174
קרויס, ר' בנימין זאב 163
קרויס שמואל 68
„קריאה" (על חורבן ירושלם) 28, 269
קרישבסקי, ד"ר 200
קרלינר, ר' אהרן דוד 126
קרמר, ר' מנדל 94
קרמר, נתן 94
קרן בנין בתים 155
קרן משה מונטיפיורי 113
קרסין 70
קרסל, נ' 29, 59, 70
קרצ'מר, ר' אברהם 261
הקהק"ל מלוה כספים לבנין שבונת אהוה 186
קרקע:
—הקנית קרקע אגב קנין סודר 62, 152

ר

הראב"ע 48
ראזענהאל, ר' יצחק 62
ראסה, ר' שלמה 30, 232
ראס, ר' יונה 209
ראקובר, ר' נרח 183
„ראש פרק" (ממונה) 111
ראשון לציון 163
ראשוני הבונים 32
ראשוני העולים מגרמניה 60
ראשוני הקבלנים 186
ראשיד בית, הקומנראנט 242
רבינוביץ תאומים, ר' אליהו דוד 196
הרבנות הירושלמית 195
רבנית מוכרת דגים מלוחים 140
רדלר פלדמן, יהושע ראה: בניסין...
רובין בהן, ר' זלמן 214, 215, 231
רובין, ר' ישראל 77
רוגוזינסקי, ר' נחום 36
רודפי שלום 145
רוהלר, ר' ברוך 130, 137, 145, 167
רוהלר, ר' נפע 130
רוהלר, ר' שמעון 130
רון, ר' סוביה 45
רוזין—סאדיטודה 42
רוזנבלום (בנדרלי), חנה 77
רוזנבלום, ר' יעקב 77
רוזנבלום, ר' צבי 77
רוזנגרסן, ג. 256
רוזנהיים, ר' יעקב 233
רוסנברג, ר' אברהם 121
רוטשטיין, ש. 138

רופאי ירושלם אינם כותבים בשבת 184
רוקח, ר' ליב 179
הרוקחות בירושלם 75, 82, 184—235
הרוקחים הראשונים בירושלם 82
הרוקח המדופלם הראשון בירושלם 179
רוקחים מלוים את הרופאים בשבת לשם מניעת כתיבה בשבת 184
רוקפלר, מוזיאון 57
רחובות:
—אבינעם ילין 189
—הארמנים 33, 130
—חב"ד 84
—חברון 122
—היהודים 84, 143
—יפו 26
—מאה שערים 44
—המיידאן 79, 84, 91
—השרשרת 74
—תחכמוני 50
ריבלין, ר' אברהם בנימין 36
ריבלין, ר' אליעזר 128, 201
ריבלין, ר' הלל 55, 185
ריבלין, ר' זלמן חיים 34, 36
ריבלין, ר' חיים 185
ריבלין, רבי יוסף 34, 36, 43, 109—183, 185
ריבלין, ר' יוסף יואל 55, 61
ריבלין, ד"ר יוסף יואל 25, 34, 45, 75, 81, 216, 255
ריבלין, יוסף 30
ריבלין, ר' יצחק צבי 47, 48, 256, 257
ריבלין, ר' מנחם משה 185
ריבלין, ר' ראובן 216
הריב"ז, מסלוצק 196, 222—224
ריזון, ר' יצחק 86
ריזון, ר' מיכאל ברוך 86
ריין, ר' יצחק 15, 16 99
ריין, ר' קאפיל 225
ריס, ר' אברהם 270
ריס, אפרים, ראה: כהן...
ריפמן, ר' פייבל 46
ריישר, ר' משה 72
רלב"ג, ר' אליעזר דן 36
הרמב"ן 111
רעב בירושלם 248
רעיון הכ"ד משמורים 46
הרעש בצפת 76
רפילוביץ, שמואל 214, 218
רמאפורט, ר' חיים 128, 143
הרשב"א 62
רשכבה"ג 35, 210

ש

שאוויסש, ר' דוד 162
ר' שאול חיים מווברובנה 89
שבת בירושלם 238
—כתיבה בשבת 244
—רופאים אינם כותבים בשבת 184
שבתון 205, 206
שביתה 141
—„שומרי שבת" 158
—השביתה הראשונה בירושלם 123, 141—146
—השביתה השניה בירושלם 167, 168
—מפירי שביתה 145
שכרליס, ר' חיים 171
שבעה עשר בתמוז 27, 30, 45
שדכנים 56—58
שד"ר 106, 107, 139, 151
—שד"רי ירושלם 99
—הדרכה בשד"רות 100
—יחס הגולה לשד"ר 101—104—107
—השד"ר ביום ולפנים 107
—שד"רים ותיירות 162
—שד"ר בית היתומים דיסקין 207
—שד"ר כולל הו"ד 62
—שד"ר מישב זקנים 184
שוואראן, ר' שלום מרדכי 206
שוואקס, ר' דוד (דובציה) 209—211
שו"ב, ר' דוב 214
שוב, ר' דוד 94
שו"ב, ר' יוסף בנימין 182
שו"ב, ר' יעקב 207
שו"ב, ר' שלום 56, 57
שוארץ, ר' ברוך 45, 47
שוארץ, חי' רבקה 62
שוארץ, ר' יהוסף 180, 270
שוארץ, ר' נטע 172
שוואדטץ (בעל „שם הגדולים") 14
שוחט, ר' מרדכי בר"מ 172, 174
שוחטים 57
—הגרש"ס מתיר לשוחטים להתפלל לפני הנץ החמה 91
שולמן, ר' אליעזר ליפמן ואב 84
„שומרי שבת" 158
שומרי החומות 41, 82
—שומרי החומות והחקלאות 69
שיפרות רמב"ן 111
„שוק המים" 31
שור, ר' אברהם 206, 212, 220
שור, ר' שמואל יצחק 206
שחור, ר' זאב וואלף 176
שחור, ר' משה ליב 176
השחיטה בירושלם 57, 58
שחראי (שרמן) ר' 26
שטוק 69
שטיין, ר' אברהם אשר זעליג 7
שטיין, ר' משה 7
שטמפר, ר' אברהם 167, 171, 173
שטמפר, ר' בנימין 173
שטמפר, ר' יהושע 163, 173
שסליצר, ר' אליעזר, ראה: גולדברג, ר' אליעזר מנחם
„שטר שחרור" 141, 142, 145
שטר שותפות של מדפיסים 147
שטרות למוב"ז 198—200, 204
שטרות ושעבודים 249
שטראסבורג, ר' יוסף יהודה 211
שטראוס, בית תבשיל 30
שטרויס נתן, הנדיב 231, 232, 243

שטרן, ר' גרשון 224
שיין, ר' יודא 46
שיין, ר' ישראל שמעון 46
שימונביץ, ר' יהודה 185
שימונוביץ, ר' יחזקאל 182, 185
שימונוביץ, ר' יוסף בנימין, ראה: שו"ב, ר' יוסף בנימין
שיינמן, ר' יעקב צבי 188
שיינמן, ר' ישראל יהודה 188
שינקר, ר' שמואל הלל 234
שירוילי, ר' שלמה ישראל 123, 160, 161
השיירה הוורשאית 226
שיירת התיירים השניה 224, 225
שכינות:
—אחוה 86
—הבוכרים 30, 83
—„בית וגן" 262
—בית יעקב 26, 188
—בית ישראל 75, 82, 83, 186
—בתי איגרת 44, 50, 261
—בתי הורנשטיין 119
—בתי ורשה 49, 210
—בתי ניכנבירגן 50, 83
—בתי יהודה טורא 72
—בתי מחסה 44, 50, 59, 63, 82, 178
—בתי נתן ב"ק 43, 234
—בתי פרלמן 120
—בתי רוטשילד 63
—זכרון משה 187, 202
—ימין משה 174
—כנסת ישראל 256
—מאה שערים 44—49, 52, 54, 56, 57, 64
—מקור ברוך 50
—משכנות ישראל 36
—פלישי רוסיה 30, 50
—שומרי החומות, ראה: בתי אונגרן
—שער הפינה 56, 82, 183
—שערי אחוה, ראה: אחוה
—התימנים בכפר השלוח 126
שכטר, אברהם 78
שכטר, ר' אליעזר 78
שכטר, אליעזר 78
שכטר, ר' ברוך 78
שכטר, ר' יודא ליב 168, 171, 173, 174
שכטר, ר' מיכל 78
שכטר (ליפוביץ), ר' מרדכי 76—78
שכטר, פיגה רחל 78
שכטר, שושנה 78
שכינתא ואורייתא ויארץ ישראל חד הוא 17
שכינתא בגלותא 17
שכר בן ישיבה 81 120
שכר דירה בירושלם 69
שכר דירה לפני מאה שנה 271
שכר דירה ב„בית ישראל" 83
שכר הגהה 139
שכר פועל דפוס 87, 95
שלאנק, ר' יהושע 163
שלאנק, ר' יוחנן צבי (הירש) 62, 163
„שלושת השבועות" 27
שלוינגר, ר' עקיבא יוסף 43, 135, 211
שליחות מצוה 96
שליחי מצוה אינם ניזוקים 153
„שליחי ציון" 111
שלעז, ר' בן ציון 92
שמונים ואחד יום סביב הבחירות 213
שמירת ד"ר, הקונסול הגרמני 244
רבי שמעון בן יוחאי 52
ר' שמעון יצקב 49
שמרלינג, ר' חיים 23 184
שנאטיק, משה יהודה 62, 63
שנאטיק, נתן 62
שנאיטכר, משה ליב 67
שנבוים, יצחק 62, 64
שנבוים, ר' ישראל חיים 64, 100
שנבוים, ר' מאיר, 47, 62—68, 100, 179
שנבוים, ר' מנחם 64, 132, 142, 146—148, 160, 178, 180—187, 247
שנבוים, ר' משה שמואל 47, 64, 68, 132, 142, 146, 153, 160, 167, 178, 182, 185, 191, 192, 229, 245, 248
„שנוררות" 106, 108
—„שנוררע", שם נרדף למחבר 139
—שנוררות אצל הגויים 164
שניאורסין, ר' שניאור זלמן 30
רבי שניאור זלמן מלובלין 90, 195
ר' שניאר זלמן, אדמו"ר מלארי 78
השעה הגדולה 27, 263
שעון החול 27, 38
„שעון העיר" 26, 27
שעורים בנפ"ת 45
שעפס, ר' ליב המוה"צ הקצין 62
שער האריות 38, 273, 274
שער האשפות 31, 38, 96
שער הגיא (באב אל ואד) 25
שער הגיא (שער יפו) 273
שער החדש 38
שער יפו 26, 27, 38, 92, 273
שער מאה שערים 48
שער הפרחים 38
„שער הריחים" 45
שער ציון 38, 90, 273
שערי רחמים 274
שער השבטים 273
שער שכם 38, 43, 64, 81, 84, 85, 189
שערורית בוער העיר 218, 219
שפיגלמן, ר' נחום דב 170
שפיטצר, ר' ולמן 137
שפירא, ר' אהרן יונתן 179
שפירא, ר' אלעזר 41, 42
שפירא, ר' חיים יעקב 289
שפירא, ר' יחיאל 3
שפירא, ר' יעקב 218
שפירא, ר' ישעיה 262
שפירא, ר' מנחם 42
שפירא, ר' צבי מיכל 81, 184, 208
שקל ציוני 257, 260
שקלא וטריא 45
שרגאי, ש"י 262

„שרה ד' בריסקרן" 49
שרהזאהן, ר' בנימין 167, 168, 172, 174
שרהזאהן, ר' יעקב 36, 174,
שרהזון, ר' לייב 180
שריון, ר' אהרן 185
שריון, ר' יחזקאל 185
שריון, ר' יצחק אלי 75, 81, 82, 86, 186,
203, 249, 263
שרצר, ר' חיים 67
שרשבסקי, ר' אברהם בר 200
ששון, ר' אליהו 79, 131
ששון, ר' יעקב 142, 172
ששון, ר' משה חי 79, 131

ת

התא"ג לר' סעדיה גאון 124
„תגרי דלוד" 25
תדהר, דוד 209
תושבי ירושלם 211
תיקון חצות 8, 27, 28
תיקון חצות ע"י הכוחל המערבי 27
תיירות 49
—התיירות היהודית בארץ 162
—העדר התיירות בארץ 103
—השיירה האנגרית בתר"ע 103
תכנית המזרחי 257
„תלים ואגעד", ד' שלום 89—92
תלמידי אאמו"ר 45
תלמידי החתם סופר 17, 34, 57, 183
תעודת זהות 33
תעודת „תכם" 241
תעודת לידה 157
תעמולה לעליה לרגל 103
תעשיה של ירושלם 227
תעשיה ביתית 161
תפילה בצבור 13
תפארת ישראל, ביכנ"ס 75
„תפארת ישראל", חברה לעבודה חקלאית 70
תקנות אגודת פועלי הדפוס (הראשונה)
בירושלם 142
תקציב בית היתומות 203
ת"ת ב"ח 86, 122, 199
ת"ת מאה שערים 36
ת"ת „נצח ישראל" 135
ת"ת עץ חיים 35, 36, 57, 75, 135, 173

השמטות ותקונים

עמוד	שורה	נדפס	צ"ל
31	12	ע"נ	להשמים מלה זו
113	הצרת 2	קרויז	להשמים מלה זו
132	שורה 13	תקציב	הקצה
133	" 9	„ארץ ישראל"	„חדשות מארץ ישראל"
145	" 3	חמדסיסים	הסוצלים
173	הצרה 17-18	עמ' 157	עמ' 160
226	שורה 18	ברודוקטיביים	סרודוקטיביים
252	" 8 מלמטה	אף	אך
254	" 6 מלמטה	תרע"ד	תרצ"ח
263	" 8 מלמעלה	ועשר	שש עשרה

מפתח הספרים

„אור תורה", מאסף תורני לר' אברהם אהרן זוננפלד ורא"י בלומנטל 132, 235
„אנציקלופדיה לחלוצי הישוב וכוניו" לדוד תדהר 209
„ארץ חמדה" לש. הירשברג 110
„בנות ציון וירושלם" לגראיבסקי 74
„הארץ" לרבי זאב יעבץ 92
„הארץ", עתון 133, 247
„הד המזרח" (שבועון) 25
היסטוריה של הספרות העברית החדשה לפרופ' יוסף קלוזנר 60
החתם סופר ותלמידיו לר' שמואל הכהן ויגרמן 18, 34, 45, 70, 183
זכרונות לאיש ירושלם לר. א. כהן 36
זכרונית לבן ירושלם לר' יהושע יעלין 76
וכרון לחובבים הראשונים לגראיבסקי 25, 29, 56, 84, 124
„זכרונות" לר' יצחק שריון 75, 81, 82, 86, 185
„זכרון ירושלים" לר' שניאור ולמן שניאורסון 30
„זכרון חנחום", לר' זרחי חנחום 135
החבצלת, עתון, להרי"ד פרומקין 126, 190
„חדשות מארץ ישראל", עתון 133, 247
„חוט המשולש" לר' שלמה סופר 45
חומש „שרשים והעדות" להרא"ל גאדאן 135, 162
חסידי אומית העולם לר"ר גלבר 70
החלוקה, השתלשלותה, תקנותיה וסוריה לא. מ. לונץ 111
„חלקת מחוקק" לר' אשר ליב בריסק 72, 73
„החרות", עתון, 115, 134, 191, 192, 225
„טוב ירושלם" לר' יצחק סרחי 107
יהודי המזרח בא"י למ. ז. גאון 75, 76, 79, 110
„ילקוט הגרשוני", לר' גרשון שטרן 224, 225
„ירושלים" לא. מ. לונץ 76
„ירושלם החדשה" לד"ר פירסט 84
„מאה שערים" לד"ר י. י. ריבלין, 45, 48, 55, 75, 81, 100, 116, 121, 126, 129, 207, 256
„המגיד", עתון 62, 69, 101, 110
„מורה הטאים", לר' אלעזר מגרמייזא 45
„המוריה" 58, 91, 92, 114, 121, 178, 192—195, 204, 211, 214, 216, 217, 225, 332, 239, 247
מסכת אבות עם ביאור הגר"א בהוצאת הר"א לאנדא 148
„מסע ארץ ישראל" לר' יוסף חיים גרינבוים 225
מסע הרצל בא"י לאהרן ורדי 94
„מעדני ארץ", להרש"ן אויירבוך 222, 223
„משכנות לאביר יעקב" לר' הלל מעשיל נעלבשטיין 88, 140
„ספור משה וירושלם" לסיר משה מונטיפיוריי 73
„ספר האחוה", ליובל החמשים של אגודת אחוה העולמית 177, 180
ספר „האגודה" לר' אלכסנדר הכהן 132
„ספר הישוב" לגראיבסקי 27, 48, 56, 82
„ספר מאה שנה" לטריואקס—שטיינמאן 124, 125, 127
„ספר השנה למלאכת הדפוס", לואב אשור 168
„על חומותיך ירושלם" להר"ם בלוי 32, 74, 90
העליות הראשונות של החסידים לא"י לישראל היילפרין 76
„קורות העתים" לר' מנחם מנדל מקמניץ מהורות נ. קרסל 29
קורות חצר ר' יהודה החסיד להנרי"מ טוקצ'ינסקי 30
„שבת הארץ" להגרא"י קוק 222—224
„שואל כענין" לר' שלום אלחנן יפה 139
שלושה עולמות לר' חיים המבורגר 34, 207
שם הגדולים מארץ הגר לשווארץ 14, 18, 56, 97, 100, 102, 154
„שערי אחוה" ספר מקנה ותקנות 186
„שערי ירושלים" לר' משה רייסר 72
„שפת אמת" לר' משה חגיז 106
„שר שלום שרעבי" לד"ר בנציון א. 73
„תבואות הארץ" לר' יהוסף שוארסץ 127, 180
„תולדות בתי הדפוס העבריים בירושלם" לר' פנחס גראיבסקי 160
תולדות חכמי ירושלים 29, 30, 36, 62, 64, 76, 91, 100, 122, 125, 130, 135
„תולדות המזרחי בא"י לר' משה המאירי 260
תולדות ר' נחום נתנזון לר' אליעזר ריבלין 201
תולדות משפחת הרב מלאדי למ. ש. סלונים 23, 76, 78, 184, 196
„תמול שלשום" לש"י עגנון 43
„תורת משה" להחת"ם סופר 112

רשימה ביבליוגראפית

מהספרים שנדפסו בדפוס וויים
(תרס"ג – תש"ט)

ובדפוס חותגו ר"מ ליליינטהאל
(תרס"ה – תרנ"ז)

אספה וערכה
שושנה הלוי

ירושלם, תש"ט

תרס"ג

1. ספר **מסכת אבות** עם ביאור מרן הגאון... רבינו אליהו מווילנא, ופירוש רוח חיים מהגאון... רבינו חיים [בן יצחק] מוואלאזין, עם מצפה יהושע ומעייני יהושע (לכבוד... הרב... יהושע העשיל הלוי)... הופיע לאור מחדש בהוצאת חהק"י ע"י אליהו בהר"א לאנדא נכד הגר"א. ירושלים, [דפוס שענבוים את וויס], דוד מלך ישראל חי = תרס"ג. יז, מ ע'. 20 : 12.

בראש הספר דברי המו"ל ר' אליהו לאנדא, ונוסח השער מהוצאת תרי"ס. "התנצלות" ר' יהושע העשיל הלוי, "מכתב תהלה" מהרב אברהם שמחה כהרב נחמן אב"ד מסטיסלאוו, "ראש דבר" מהרב אליהו שלמה ולמן בן ר' יצחק מוולוזין (תרי"ג), והסכמות הרבנים ר' יצחק אביגדור מקאוונא ור' ישראל מסלאנט. בסוף נמצאים 21 דפים של "מגיד צדק" על פרקי אבות.

2. ספר **אמרות טהורות**: יורה דרכי התשובה ואופניה... חברו... רבינו דון אברהם חיון [מגדולי וחשובי עיר לישבונה] (נדפס ראשונה בקושטא רעו—ח, ושניית... בשאלוניקי שב"ו ושלישית בירושלם [בדפוס האחים ששון] תרל"ו). ובסופו איזה הערות מאת... רבינו אליהו דוד ראבינאוויץ תאומים. יוצא לאור מוגה ומתוקן... ע"י ר' אברהם אהרן זאנענפעלד. ירושלם, [דפוס שענבוים את וויס], התרס"ג לב"ע. [2], טז דף. 14 : 10 ס"מ. ("תוצאת חדות ישראל", ספר ב).

מעבר לשער "תעודת רבינו... אליהו דוד ראבינאוויץ תאומים"... המכבר בשבח ר' א. א. זאנענפעלד, מו"ל "תוצאת חדות ישראל". אחריה הקדמה מהמו"ל (המכילה שיר מהמחבר המעיד על טיב הספר), ו"הקדמת המחברי".

3. סדר **הגדה של פסח** עם שני פירושים, ביאור מהגאון... אליהו מווילנא עם כל דיני ומנהגי הגר"א ז"ל מעשה רב לסדר של פסח, ופירוש מגיד צדק מהרב... הר"ר פנחס [בן יהודה] מ"מ בעיר פאלאצק. בהוצאת חהק"י ע"י אליהו בהר"א לאנדא... ירושלם [דפוס שענבוים את וויס], דוד מלך ישראל חי לפ"ק = תרס"ג. [1], ו, ל דף. 21 : 14 ס"מ.

4. ספר **שו"ת הרשב"א** חלק ששי... נדפס פעם ראשונה [ברומא] בשנת ר"מ... ולא מצאו להשיגו, לכן... הכאתי אותו לביה"ד פעם שנית בשנת תרס"א בתוס' ציונים והגהות... בשם ישיר משה... ועתה... בתוספת (ס' שמו עץ שחול, ובו מלפר ד"ן כללים בדברי הש"ס והפוסקים... עוד שני קונטרסים, קונטרס א'... אמת ליעקב והוא לבטל את המעוררין על רבים הקשים כגידין שדיבר... רבינו יעב"ץ על ס' חה"ר לנתן העזתי ובכאן יתברר כי צדיק הוא בריבו... [ראה ספר מלחמת יעבץ, מספר 93] קונטרס הב' יקרא בשם תקונים והשמטות... מאתי... מרדכי לוריא (מתושבי צפת) בעה"מ ס' כנסת מרדכי, דברי מרדכי...) ירושלם, דפוס השותפים [שענבוים את וויס], תרס"ג. [1], פת דף. 19 : 11 ס"מ. 2 שערים.

הסכמות הרבנים הגאונים (נעתקו מהוצאת תרס"א) : ר' יעקב שאול אלישר, ר' דוב בער לאדיער בשם אביו ר' שניאור זלמן, ר' רפאל יצחק ישראל, ר' חיים יעקב שפירא, ר' יצחק ליב סופר, ר' רפאל זילבערמאן מצפת, ר' אברהם יהושע העשיל ראבין מצפת, ר' אברהם חי שאקי מצפת, ר' משה הרש פוקס, ר' ליפמן זוד במהר"י אב"ד לפוזרטי, ר' משה מאנעס, ר' זאב ג"ב רב פה

הוציאר והגליל. אחריהן הקדמת המביא לבית הדפוס, מוה' מרוכי לוריא. נדפס בחלקו גם בדפוס לעווי.

ת ר ס ״ ד

5. ספר **בן איש חי**... דרושים ורמזים בקרני אורה, המה חמשה חומשי תורה... ועוד בה... פסקי הלכות... אסופים משה״ט א״ח ויו״ד וספרי אחרונים, מחולקים לסדר שבתות שתי שנים, אשר אני הצעיר דורשן... מדי שבת בשבתו... בבית אלקים... יוסף חיים בכמהר״ר אליהו בכמהר״ר משה חיים [מבגדד]... ע״י המגיה בן ציון מרדכי חזן. ירושלם, [דפוס שעהנבוים את וויים], תרס״ד. [3], קנב דף, 21 : 13 ס״מ.

מכיל רק חלק הדרושים, חלק פסקי ההלכות נדפס כעבור שנים, בתרע״ב, בכגדד. (בפעם הראשונה יצאו שני החלקים יחד בירושלם, דפוס סלומון, תרנ״ח). מעבר לשער „מודעה״ מהמחבר, הנותן רשות להדפיס את הספר הנ״ל לסי' יעקב צאלח מנצור, במשך עשר שנים ואסור להשיג גבולו. בראש הספר הקדמה ארוכה מהמו״לים. הסכמות הרבנים: ר' שמחה בונם טוסר ור' יוסף חיים זאננענפעלר.

7. ספר **ציצים ופרחים**... מאשר חנני השי״ת בחסדו לפרש מקראי קודש בדרך רמז... הצעיר יעקב בכמוהר״ר יוסף חיים. והוגה בידי המלבה״ד בן־ציון מרדכי חזן. ירושלם, [דפוס שענבוים את וויים], תרס״ד. [1], ק דף, 22 : 13 ס״מ.

בראש הספר „הקדמה מאבי המחבר... ר' יוסף חיים בכמוהר״ר אליאו...״ ובסופו „תורה וברכה״ למחבר מהמביא לביה״ד.

החל מדף מ' ואילך נדפס בדפוס אחר [פרומקין ?].

8. ספר **קול יעקב** מגלה כל סתו״ם... מדברי ראשונים ואחרונים. וכל סופר מהיר... ימצא מבוקשו... בהלכות ס״ת, מזוזה, תפילין, מגלה... פעולת... כמוהר״ר יעקב חיים [בן] יצחק אליהו [סופר]. ע״י המשתדל והמגיה בן־ציון מרדכי חזן. ירושלם, [דפוס שענבוים את וויים], תרס״ד. סט, [2] דף, 20 : 13 ס״מ.

הסכמת הרב יעקב שאול אלישר (כ״ך תמוז התרס״ג). אחריה הקדמת המחבר האומר בין השאר: „ועוד הוספתי עליהם מנהגי עירנו כנראה השייכים לכתיבת תומס״ו, ועוד... כל דינים השייכים לכתיבת תפילין עס״י קבלת האר״י, מועתק משער הכוונות, וגם כוונה הצריכה בשעת כתיבת הפרשיות וכוונת כתיבת השמות״. יצא שנית עם הש״ע ובאר הגולה, בשנת תר״ע, ראה מספר 47.

ת ר ס ״ ה

9. ספר **כף החיים**... מלא על כל גדותיו... מדברי ראשונים ואחרונים על ש״ע אורח חיים, פעולת... הרב... כמוהר״ר יעקב חיים [בן] יצחק אליהו [סופר]... ח״א (סימן א—ט [בראשי העמודים בטעות: סי' ח). ירושלם, [דפוס שענבוים את וויים], תרס״ה. [2], לו דף, 21 : 13 ס״מ.

הסכמת הרב ר' יעקב שאול אלישר (כ״ה ניסן התרס״ה); אחריה הקדמת המחבר. ראה גם מס' 48, 62, 74, 98.

10. ספר **לשון חכמים**... בקשות והרצאות השייכים לעבודת הקודש... תיקונים ועניינים נפשיים... [מאת] יוסף חיים בכמהר״ר אליהו [מבגדד]... ע״י המגיה בן־ציון מרדכי חזן. חלק ראשון. ירושלם, [דפוס שענבוים את וויים], אתה פתר לפ״ק = תרס״ה. [1], ריג דף, 14 : 11 ס״מ.

בוף קיג מביא המתבר „רבדים השייכים ליו״ט של חג השבועות... שהידש עט״ר אבא מארי הרב רבי אליה בכבהר״ר רבינו משה חיים על פסוקים של מגילת רות שקורין ביום זה, וכבר נדפסו בספרו... מדרש אליהו״. בראש הספר הקומת המחבר. חלק כ׳ נדפס בירושלם, דפוס לעחי, תר״ע.

11. ...שער המצות זה השער הה׳ משמנת שערים אשר חבר הרב... המקובל... מו״ה חיים ויטאל... כפי מה שקיבל מפי רבו המקובל... רבינו יצחק לוריא אשכנזי... שקיבל מפי אליהו... והוא מכתבי הקדש האמיתיים שסדר מהר״ש ויטאל שהעתיקו מכתב יד הקדש מר אביו מהרח״ו עצמו... והנה הספר... הזה נדפס בירושלם בשנת תרל״ב... [בדפוס י. ב״ק] עתה בבר ספו... ע״כ הבאתיו לבית הדפוס... עם תוספות הגהות וחידושים... אשר לקטתי מכמה ובמה ספרים הקדושים והגהות נבונות מכ״י ישן משנת ת״י ליצירה, עם תוספות נופך משלי... זאב וואלף אשכנזי בלא״א מוהר״ר צבי הירש... ירושלם, ([דפוס] השותפים האחים משה שמואל ומר מנחם בהרה״ג מוהר״ר ישראל חיים שעהנבוים ומר יודא אהרן סג״ל ווייס בהרה״ג מוהר״ר נפתלי הערץ), תרס״ה. [3], סו דף. 22 : 16 ס״מ.

הסכמת הרב ר׳ יעקב שאול אלישר והקדמות מר׳ שמואל ויטאל, וממחבר ה״הגהות והחידושים״. מעבר לשער: ברכה משולשת! ברבה מיוחדה לחוט המשולש ה״ה השותפים הנכבדים יקרי רוח... מר משה שמואל ומר מנחם... שעהנבוים ומר יודא אהרן סג״ל ווייס בהרה״ג מוהר״ר נפתלי הערץ, על אשר השתתפו אתי בהוצאת הספר...״

תרס״ו

12. ספר אותיות מחבימות: כולל ידיעת סדר השתלשלות וקבלת של התורות שבכתב ושבעל פה... וידיעת מספר השופטים, ונביאים ומלכים משני בתי ישראל מלבי בי״ד ומלכי ב״א, והתנאים הנזכרים בכל שס״מ כמה הם וכמה פעמים נזכר שמם... ומחלוקתם זע״ז... וכן באמוראים. מנין הלכה למשה מסיני שמנה הרמב״ם ז״ל, כללי הטומאה להגר״א זצ״ל, וחשבון עתים וזמנים ופרטי מחשבון המטבעות, מדות ומשקלות שהנהיגו בזמן התלמוד... ואחרון חביב לערך ב׳ אלפים כללים ולשונות הש״ס וקצתם מהפוסקים, בל אלה... לקטתי ואספתי... יעקב ברוך גפן [=ווינשטאק]. (מהדורה שניה). ירושלם, [דפוס שענבוים—ווייס]. (הסכמה תרס״ו). מט, [3] דף. 22 : 13 ס״מ.

הסכמות הרבנים: ר׳ ישעיה בהנא רובין (תרמ״ה); ר׳ אלי׳ בלאאמ״ו ש״ש אבדק״ק האלמין (תרמ״ה); והרה״ג ר׳ יוסף חיים ואנענפעלד (ר״ה כסלו תרס״ו).

13. ספר יגל יעקב: דרושים (על התורה)... אשר... דרש.. כמהר״ר יעקב חיים [בן] יצחק אליהו [סופר]... ירושלם, דפוס שעהנבוים את ווייס, (הסכ׳ תרס״ו). [2], עב, [2] דף. 21 : 13 ס״מ.

הדפים עא—עב, [2] מכילים: „קצת מסיום המסכתות שיש לי... שכת... קדושין... בבא מציעא... דיני ע״ז״. הע׳ האחרון מכיל „לוח הטעיות״. בראש הספר הסכמת הרב ר׳ יעקב שאול אלישר, (כ״ה תמוז תרס״ו), אחריה הקומת המחבר „יעקב חיים יצחק ברוך אליהו״.

תרס״ז

14. השתפכות הנפש בערב יום הכפורים... חברה... רבינו יעקב צבי בר׳ גמליאל מעקלענבורג בעהמח״ס „הכתב והקבלה״. הוצאתי לאור במיעל שתא ועושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו [=תרסז] עד עולם לפ״ק אני בעפר רגלי החכמים מתאבק אברהם אהרן בהרב מו״ה דובר סג״ל לעוויא. ירושלים, מערכת הדפוס שעהנבוים את ווייס, [תרסז]. ד דף. 91 : 12 ס״מ.

מעבר לשער דבר המו״ל, אב תרס״ו.

15. כתבי א[לכסנדר] ז[יסקינד] רבינוביץ. סמורים ואגרות לבני הנעורים. קובץ א.

ירושלים, [דפוס שענבוים—וויס], (תרס"ז). 128 ע', תמונות. 16:10.

התכן: א) ילדי העברים. ב) שמחת תורה. ג) שלמים. ד) הסגישה ה) שבעת משה. אנדה.

16. ספר **נחלת יוסף**... על דרך פרדס, יכלכל בתוכו קיצור כללי הדקדוק, כללי התלמור, כללי ההלכות, כללי השיעורין, כללי הרמזים, כללי הדרשות, כללי הקבלה, בחינת הנשמות... המלאכים... הקליפות... הגלגול... הנבואה... ההשגחה, בקורי המחקר, בקורי החרדים, כללי העיבור, כללי התכונה, כללי תכונת הארץ, כללי המספר, היתר הפלוגתות, בחינת ארמ"ע, כללי הנחוח ורפואות רמזי הסימנים, מנהגים (שאנחנו ק"ק עדן נהוגים בהם). חלדי אדם, מסע א"י, שירים, סליחות, פרפראות, מאת הצעיר שמואל בן יוסף מ' ישועה איש עדני מקצוי התמן.... יצא לאור ע"י.... שילה יוסף מ' ישועה ושותפו בנין מנחם יוסף, ומנחם ישועה יוסף. ירושלם, [דפוס שענבוים—וויס], שנת וראיתם ושש לבבכם = תרס"ז. [3], קס; פו, טז ד. 21:13.

הסכמות הרבנים (תרס"ז): ר' יעקב שאול אלישר; ר' חיים יעקב שפירא ור' משה נהום ואלעזשטיין ור' ארי' ליב בהרא"ד.

ת ר ס "ח

סדור א ש י י ש ר א ל. תרס"ח. נכנס בטעות במספר 69. עיין שם.

17. ספר **ויאמר דוד**; הספדים על הגאון... הרב ר' שניאור זלמן לאדיער... ועל השר... מוה"ר שמעון זאב ז"ל בארען פאן ראהטשילד מפראנקפורט אם מיין, ועל הגביר... מוה"ר חיים דוב מאוער ז"ל מפראסקורא. ודרשות על שבועות ולשבת תשובה, מאת הרב... מוה"ר דוד זאהלער... ירושלם, [דפוס שענבוים—וויס], תרס"ח. טז דף, 18:11 ס"מ.

18. **לוח ירושלם**, מן ארץ הצבי משנת התרס"ט, מנחת זכרון לבעלי הקופות שעשה הרב השד"ר יוסף ליב לעטנער לתומכי ישיבת ראביניקא שערי דת ודין הכללי, רבנים שוחטים, מוהלים מעיר הקודש ירושלם, אשר נתיסדה בשנת התרס"ג לפ"ג. [ירושלם, דפוס שהנבוים את וויס, תרס"ח]. 78 ע', 14:7.

19. ספר **לחם שערים**: שאלות ותשובות מאת הרב... מהור"ר יחיאל מיכל (תומר מקאלנא) בהרב ר' זרח אבדק"ק טרעסטינא. ירושלם, מערבת הדפוס שהנבוים—וויס, (תרס"ח). [3], סו דף, 28:22 ס"מ.

המו"ל אברהם אליהו בן המחבר הציג בסוף דף [2] קצת מתידושיו. מעבר לשער הקדמת המחבר, וובדי המו"ל. הסכמות הרבנים (תרס"ח): ר' חיים ברלין ור' יוסף חיים זאננענפעלד.

20. ספר **מגלת תענית** מימים שנעשו בהם ניסים לישראל בזמן בית שני וקבעום חכמים ימים טובים (עם שני ביאורים... האחד משר התורה... הר"ר יעקב עמדין נקרא בשם פי' הר"ה יעבץ, והשני יצא ראשון אשר אסף ולקט הרב... אברהם סג"ל מקראקא נקרא בשם פי' מהר"א הלוי... [ועוד שלישי] קראתיו בשם פירוש האשל, נאם... אברהם אליהו [בורנשטין] בן... יחיאל מיכל)... ירושלם, מערכת הדפוס שהנבוים את וויס, (ונחמד העץ להשכיל = תרסח). [5], קלו דף, 22:8 ס"מ.

2 שערים. הראשון מקוצר, השני מפורש. מעבר לשער הראשון: אדרעסע: Abrham[!] Elya Bornstein. בראש הספר הקדמה מהגאון ר' חיים ברלין והסכמות מהרבנים הגאונים: ר' יוסף חיים זאננענפעלד (בסעות תרעז), ר' משה נחום וואלענשטיין ור' ארי' ליב בהרא"ד ור' צבי פסח פראנק (תרסח). הקדמה והגהות מר' אברהם אליהו [בורנשטין] והסכמה מר' עזריאל הלוי לאנדא (תרסח).

21. **מחאה פומבית** נגד מעשה עין גנים ונגד הגמנסיה העברית ביפו. ירושלם, דפוס שהנבוים את וויס, [תרס"ח]. מעטפת, 31 ע', 14:10 ס"מ.

„האספה מכיפה את צערה... על האספה הפומבית שקראו פועלי המושבות בעין־גנים ביום חג

השבועות ולמחרתו ביום שבת־קדש; ולבד מה שבאו הרבה מהם בסוסים ובחמורים ביום החג וביום השבת, נהגו באספה מנהג חול בריש גלי, כתבו וערכו פרטי־כלים... כן הביעה האספה... מחאתה נגד... מירי הגימנסיה... כהנהגם מנהג... של למוד נערים ונערות ביחד...״ מתוך ע׳ 30—31. בין הנואמים באספת המחאה: הרב קוק, הרב ארהאץ, הרב א״ל פרומקין, א״ז רביטביץ, דור ימיני, הרב זלמן רובין, יעקב מלבוב, א. ג. חנוך, מר אהרנוביץ, ש. פרומקין.

22. קהלת יעקב; אגדתה על ארץ נוסדה להתנחל על אדמת אה״ק, לעבדה לשמרה, להנות מיגיע כפים ולקים את המצות התלויות בארץ. ירושלם, [דפוס שענבוים—וויים], (תרס״ח). [2]—7, [2] ע׳. 14 : 10.

הסכסס מתחיל: „חדוש פני האדמה, קול קורא לאחינו היקרים נדיבי ישראל״, וממשיך: „רוצים אנחנו צעירי ירושלם ילידי ציון המצוינת להתנער מעפר שבלות „התמיכה״, ולעבוד את האדמה... חפצינו... לרכוש לנו הרחק איזו שעות מן העיר... שעור קרקע, המספקת... לביתי וירה עם רפת לבהמה ולול לתרנגולים ולגן ירק... נשותינו ובנותינו תתעסקנה בעבודת הגן ובגדול הבהמות והעופות... ואנחנו נהיה נקיים לתורה ולעבודה ולהשגית על חנוך בנינו בדרך אבותינו...״ על התחום: חברי וער אגודת קהלת יעקב... צמח בהרב הצדיק פנחס הכהן זצ״ל מפ״ב, ר׳ אברהם אהרן זאנגענפעלד, הק׳ שמעון ווייס. בסיף החוברת דברי הסכמה מהרב ר׳ אברהם יצחק הכהן קוק (כ״א אייר תרס״ח), ובגרמנית מחברת אנגליא־פלשתינא בע״מ, חתומים: I. Levy, O. Eisenstadt. ראה גם מס. 31.

23. שובי שובי השולמית; לעורר על גודל חיוב הלימוד של הקבלה עם התיקון של האומה הקדושה הצפונה בלימוד הקדוש הזה. בדברים קדושים שיצאו מפי... מוהר״ר יוסף חיים [בן אליהו] אב״ד בעיר בבל רבתי. נדפס ברצון יראי ה׳ חברי ישיבה הקדושה שער שמים... ירושלם, [דפוס שענבוים—וויים, תרס״ח ?]. [2], פד ע׳. 15 : 9.

24. תחנה צרור החיים; אין דיא תחנה וועדט גיבראכט צוויא נוטצבארע תחנות וואס מען זאל זאגיזוועז מען האט יאהר צייט, און אויך... אלע טאג נאך דעם דאוונען פריא און אבינד. אדער נאך תהלים זאגין... אויך וועדט דא געבראכט איין שפראך פיר איין „עין הרע״ מחכמות רב מהגמרא... הדפסתי התחנה הזאת כדי להיות ממזכי הרבים ולעילוי נשמת בחי... מרת מרים עלקא בת הר״ר ישראל שו״ב ז״ל שנקטפה בימי עלומיה... חנה מיכלע פריעדמאן. ירושלם. מערכת הדפוס שעהנבוים את וויים. מבורכ״ת = תרס״ח. [10] ע׳. 18 : 14.

ת ר ס ״ ט

25. ...ירחון והב הארץ... מקדש לתורה ולחכמת ישראל. יוצא לאור ע״י פרחי ירושלם באמצעות והיצאות א״ט בעה״ק ירושלם. שנה ראשונה חוברת א׳ איר תרס״ט. ירושלם, מערכת הדפוס שעהנבוים—וויים, תרס״ט. ח דף. 21 : 12 ס״מ.

המען: S. I. Dawidsohn & I. Levy חוברת ב׳ (נדפסה כרפוס אחר בהעלם שמו) המען: J. Bardaky & E. Rivlin. יו״ל ע״י צעירי ירושלם, אמצעית א—ט.

26. ספר לקוטי הלכות על שו״ע אורח חיים... אשר אסף וליקט הרב... מו״ה נתן [שטרנהרץ] מתורת רבו... מוהר״ן [ר׳ נחמן בן שמחה מברסלב]... נדפס כעת... ע״י... שלמה... ווועקסליר... וה״ר שמואל מאיר ב״ר אפרים זלמן. חלק א. ירושלם, מערכת הדפוס שעהנבוים את וויים, ליקוטי הלכות אורח חיים = תרס״ט. [4], כה דף. 23 : 18 ס״מ.

הסכמות הרבנים (מההוצאה הראשונה, תקסח): ר׳ יעקב יצחק הורוויץ מלובלין, ר׳ ישראל בן שבתי מ״מ מקאנויץ, ר׳ אברהם חיים מואלכשוב, ר׳ מאיר אב״ד בראד, ר׳ אפרים זלמן מרגליות מבראד. אחריהן הקדמת מוהר״ר ר׳ נתן שטרנהרץ.

27. ספר מאיר עינים בהעתק מאמר אחד נפלא מהמאמרים... הנמצאים בהספר... „לקוטי הלכות״ [לרבי נחמן בן שמחה מברסלב]. נעתק ונדפס בהוצאות ובהשתדלות

הק' שמ'אל מאיר ב"ר אפרים זלמן. ירושלם, מערכת הדפוס שעהנבוים עט ויים, תרס"ט. ח דף. 18 : 11 ס"מ.
כל הנ"ל ב"לקוטי הלכות" חלק שביעי חלק שו"ע אהע"ז הלי קדושין הלכה ג'.

28. ספר **נחמות צמח ישראל**... לבאר מגלת רות. א. במדרש הנעלם מזה"ק... ונלוו להם פירוש רש"י... ב.... בביאור הגר"א, וג"כ באיזה מקומות בפירושי, שחנן לי הקב"ה בשם... "שביל להאמת"... ג. פירוש דרוש ומוסר... שחנן לי הקב"ה... ונקרא בשם נחמות... אני... נחום בלא"א משה אהרן זצ"ל (בלאמבערג) מגיד בירושלם עה"ק בביה"כ הגדולה דתורת ריה"ח זצ"ל. ירושלם, דפוס מ. ש. שעהנבוים את י. א. וויים, [תרס"ט ?]. [6], קיב, [10] דף. 18 : 22.
בראש הספר הקרמת המחבר (תרס"ט); אחריה הסכמות הרבנים: ר' שאול חיים הורוויץ, ר' נחום וואלצנשטיין, ר' ארי' ליב בהרא"ד, ר' צבי פסח במוהרי"ל פראנק (א"ך מג"א תרס"ט), ר' חיים ברלין כ"ר מג"א תרס"ט), ר' אברהם יצחק הכהן קוק (ח' מג"א תרס"ט), ר' יצחק ירוחם דיסקין (כ"ב אלול תרע"ט [צ"ל תרס"ט], ר' ליפמאן דוד במהר"י ור' יוסף יהודה בר"ד הלוי ור' אברהם בלא"א דוד הכהן (ס"ז מג"א תרסט), ר' חיים יוסף זאננענפעלד. בסוף הספר: "ועל טוב יזכר אתי.. מו"ה אברהם בלאמברג...".

29. ספר **קול ברמה** והוא הספד גדול אשר ספדתי וקוננתי ברוב עם על הצדיקים הגאונים גדולי ירושלם וראשי הנולה (ר' יהושע העשיל אב"ד שטוצין, ר' יהושע לאנג אבד"ק נשאוויסק, ר' חיים יעקב שפירא ראב"ד ירושלם, ר' יעקב אורנשטיין ר"מ דישיבת אהל משה בירושלם, ר' אליקום שלמה אב"ד איישישאק ואח"כ בהוראדנא ובסוף ימיו נסע לירושלם, ר' יצחק נחום לעווי מדפיס בירושלם, ר' שמואל בן יוסף רב בעיר שאסניק) לפרסם את קדושתם ולתת להם זכרון לימות עולם, ממני... אפרים הלוי רעגענשבורג בהרב ר' מאיר מעיר ראדזילאוו ובעת מתושבי ירושלים. והובא לדפוס על ידי הרב... מו"ה חיים יוסף הערמאן מעיר ווילקאמיר. ירושלם, מערכת הדפוס שעהנבוים את וויים, [תרסט ?]. [5], מג דף. 14 : 10 ס"מ.
הדפים ל—מג מכילים : א. ספר יוחסין ממשפחת המחבר ; ב. אבני־קודש (נוסח מצבות מהר"ל מפראג; המהרש"א; ר' נפתלי כ"ץ; ר' שלמה לוריא; בעל תבואות שור; ר' מאיר מלובלין חתן בעל הס"ז; ר' שכנא חמיו של הרמ"א ; ר' אליהו זוטא ; ר' מרדכי מטיקטין ; ר' ברוך פרענקיל־תאומים) ; ג. סליחה שחבר... ר' שמשון בכרך אב"ד לייפניק בשנת ת"נ לאומ"ה בי"ז בתמוז כל שנה; ד. ברכות קהנים [של המחבר]. בראש הספר הסכמות הרבנים: ר' עזריאל הלוי לנדא (התרס"ח). ר' אברהם אביש מרדכי שיקלער (התרס"ה) ; "מכתב תעודה" מהרב ר' יהושע אבד"ק וועויא (תרס"ח) והקדמת המחבר (תרס"ט).

30. **שירי הלוי** א' לאגדת אהוה בארץ ישראל. מקטר מגש... לכבוד אחינו נשיאנו הנעלה מר זלמן מאלאוויציג הלוי הי"ו ליום החג השנתי הט"ו כסלו תרסט מאת אחיו המכירים ומוקירים את פעולותיו הנשגבות לטובת "אגדתנו" בכלל ול"שערי אהוה" בפרט... ירושלם, דפוס שעהנבוים את וויים, בזמן חג'גת המצוה = תרס"ט. [2], 29, [1] ע'. 14 : 7 ס"מ.

31. ספר **התקנות** לאגדת "קהלת יעקב" : מטרתה תהיה המוסרית והגופנית של בני ציון להושיבם על אדמת ישראל, לעבדה ולשמרה, להנות מיגיע כפים ולקיים את המצות התלויות בארץ. ירושלם, [דפוס שעהנבוים—וויים], (תרס"ט). 16 ע'. 10 : 13.
על שלשה עמודי המעספת נדפסו דברי שבח להברת "קהלת יעקב" מאת הרבנים הנאונים: ר' יעקב דוד ר"ד"ג, ר' יצחק ירוחם... דיסקין; ר' חיים ברלין; ר' אברהם יצחק הכהן קוק; על הגף 1 נדפסו באנגלית דברי Thomas R. Wallace, American Consul at Jerusalem. ראה מס' 22.

32. ספר **תקנות ותעודות** מביהמ"ד דורש ציון <בלומענטאהל־שולע> נוסד בשנת תרכ"ו לפ"ק ע"י הנדיב... מוה"ד יוסף בלומענטאהל יע"י הרה"ג... מוה"ר יצחק [אופלטקה] מפראג, בעיה"ק ירושלם... [בסוף]: (התנהגות הבית). [ירושלם, דפוס שעהנבוים—וים], תרסט. [6], 30 ע', 14 : 11 ס"מ.

בראש הספר העודות מהרבנים: ר' אליהו חזן ראש עדת נא אמין ור' יוסף חיים זאנענפעלד בעברית ובגרמנית עמידה כצד עמודה ור' יעקב שמעון מאסאלון, בעברית בלבד. ובסופו תעודות רבות מאנשים שונים בעברית או בצרפתית או באנגלית.

33. סדר אמירת קרבן פסח והקרבתו, כפי דעת מרן הגר"א [לזכר יום הולדתו בראשון לחג הפסח שנת ת"פ]... מה שנוהגין לאמור בע"פ אחר חצות היום, עם הוספות (מעשה רב... מנהגי ירושלם... ספר עבודת ק"פ... מכתב מהר' שמשון מאסטריפאלע)... ותוספת פסוקים (בעזרא ו) שנתעוררו להגאון אדר"ת [אליהו דוד רבינוביץ־תאומים]... [נערך] ע"י אליהו בהר"א לאנדא... ירושלם, מערכת הדפוס שעהנבוים עם ווייס, [תרס"—?]. [1], יא, ה דף. 18 : 10 ס"מ.

מעבר לשער „דברי העורך": ...יקניתי הזכות מיד הרב ר' מ"מ שארלין שהדפיסו [בירושלם] ג' פעמים עד היום [בדפוס צוקרמן תר"ן; חש"מ תרנג; דפוס לעווי, תרסה]... נדפס מחדש בתל־אביב [בתרצ—"?], בדפוס הפיעל הצעיר „מאמהות הדפוס „שענבוים עם ווייס" בירושלם".

34. ספר חיים ושלום; סידור ק"ש שעה"מ אשר סידר הרב המקובל השמ"ש [=שלום מזרחי שרעבי] מתורתו של הרב הקדוש מהרח"ו אשר קבל מפי רבו... האר"י... ירושלם, מערכת הדפוס שענבוים את ווייס, [תרס"—?]. [48] דף. 18 : 10 ס"מ.

בראש הספר „הקדמת חכמי ורבני בית אל החדש אשר בחברת רחובות" בלי התימות שמותיהם. בידי נמצא אבס' אחר, ג"כ חש"ד, השונה מהנ"ל רק ע"י השער ושלשה דפים אחריו. אבס' זה יצא לאור ע"י „גבאי ומיסדי הישיבה ה"ק „שער השמים" ועמך „קהל חסידים" פעה"ק ירושלם... ר' גבריאל בארטינובסקי... ר' שמעון צבי הורוויטץ ור' חיים יהודא ליב אורערבאך.

35. ספר משנת ר' בנימין; תעודתו לתרץ קושיות מרן הגרע"א שבתוספתא על כל ששה סדרי משנה מאת הרב... מוה"ר בנימין שהי' רב ואב"ד בכמה קהלות קדושות בזאמוט, ובסוף ימיו ב„ווילקאמיר" ושם מ"כ. סדר זרעים, נערך ונסדר ויצא לאור על ידי נכדו בנימין אברהם משה בלאאמו"ר הגאון ר' אליהו דוד ראבינאוויץ תאומים... ירושלם, [דפוס שענבוים את ווייס], [תרס"—?]. [3], נב, יב דף. 28 : 21.

בראש הספר הקדמה מהמו"ל. יב הדפים בסוף מכילים: „קונטרס אחרון ירושת משנה, כולל השמטות והוספות". סדר מועד נדפס בכאלסאווא, 1912.

36. סדור עבודת ישראל; כולל תפלות לכל השנה... עם הוספות חדשות, מקורים ומראה מקומות לכל התפלות ועניניהם, עם באור המלות והענין, על זמירות... ולהושענות וסליחות כו'. ודינים נחוצים מס' דרך החיים ונהורא. ציון וסימן על שוא־נע... עם ספר דרך ישראל [לא נדפס כאן] שיבור לו האדם בלמוד דקדוק שפת קדשינו... (מאת... מו"ה אריה ליב גארדאן). המו"ל ומלה"ד אליהו בהר"א לאנדא נכד הגר"א. ירושלם, מערכת הדפוס שעהנבוים את ווייס, [תרס"—?] [3], קמ, טז [צ"ל כ], [12] דף. 21 : 14 ס"מ.

2 שערים. השער השני: סדר התפלה עבודת ישראל השלם... הספר הוגה ע"י המדקדק ר' אברהם צבי זיסערמאן (בעמ"ח „בללי הנקוד" שבסדור שערי ירושלם, ומלמד במוסד תשב"ר וישיבת עץ החיים הכללית בחורבת ר' יהודה ההסיד). בראש הסדור „דברים נכוחים" מר' אריה ליב גארדאן, ו„פתח דבר" מהמו"ל.

37. ספר רמזי שבת; ענינו לבאר בי מר"ת של אותיות שבת יוצאים כל התיקונים שבספר קרנות צדיק... מהגה"ק [אליהו סולימן מאני] מחברון. דברי המאסף והמלהב"ד הק' יוסף הארטמאן בלא"א... יחיאל משה... ירושלם, [דפוס שינבוים—ויס], [תרס"—?]. ד דף. 20 : 15 ס"מ.

יצא בגלות לספר „ברכה מציון", מהמו"ל הנ"ל.

תר"ע

38. **סדר אדרא רבא** והיא נסדרה לליל שבועות... המו"ל יצחק ניסים מו' רחמים, ירושלם, דפוס מוריה שעהנבוים וויים, תר"ע. שנ דף. 7 : 5 ס"מ.

39. **מחזור אהלי יעקב**: כרך שני מהחלק הא' ממנו הנקרא אהל העדות, האוצר בתוכו סדר תפלות ליום הכפורים כמנהג ק"ק ספרדים שבתוגרמה ובאיטליא, ובני פרס ומדי הנגררים אחריהם, עם פסקי דינים ותוספת מרובה משירי... תכמי ספרד... ומבוארים... בבאורי... וקראתיו בשם אהלי יעקב אני... יעקב בהרר"ק ן' יצחקי לפנים חוב"ק דרבנד וגלילותיה ועתה תושב ירושלם... ירושלם, דפוס מוריה, שעהנבוים וויים, לשמש = תר"ע. רטז, [1] דף. 22 : 14 ס"מ.

בראש הספר (כמו בראש כרך ראשון מהחלק הראשון שנדפס כתרס"ח בנראה אצל צוקרמן): 1. פתח האהל בו מספר ר' יעקב יצחקי על מהות הספר הנחלק ל־3 חלקים, אהל העדות (2 כרכים), אהל מועד ואהל בת ציון (2 האחרונים כנראה לא הופיעו). 2. הסכמות שקבלתי בעלותי ציונה... בשנת התרמ"ז לב"ע, חתומות בידי הרבנים: ר' רפאל מאיר פאניז'יל, ר' יעקב שאול אלישר, ר' אליאו סלימאן מני, ר' רפאל יצחק זאבי, ר' משה קמחי. 3. "הסכמות שקבלתי בעת ההדפסה [של כרך א' מח"א] בש' התרס"ח" חתומות בידי הרבנים ר' אליאו מ' פאניז'יל, ר' חיים ברלין, ר' אברהם יצחק הכהן קוק, ר' שאול חיים הלוי הורוויץ.

40. **גיאורג סטפנסון** <ממציא מסלת הברזל>, חייו ופעולותיו. מעובד ע"י א. ב. רוזנשטין. ירושלם, דפוס "מוריה" שעהנבוים—וויים, תר"ע. מעטפת, [3]—18 ע'. 14 : 10 ס"מ.

(הוצאת "לעם" <נוסד ע"י "הפועל הצעיר">, 5 .№).

41. **ספר הגורלות** של הרב המקובל... מוהר"ר חיים וויטאל, והם רנ"ו שאלות ומיוסד על י"ב מזלות ושבעה כוכבי לכת. גם כתובים בתוכו המלאכים הממונים על הז' כוכבי לכת והמלאכים הממונים על י"ב מזלות ובכל יום ויום איזה מהז' כוכבים ומן הרנ"ו שאלות הנז' א' מהן סוד הגלגול לידע גלגול של מי הוא, וג"כ בשביל איזה מצוה שעדיין לא קיים בא בגלגול, כדי שידע ויתקן... [הביאו] לבית הדפוס פ"ב... יצחק נסים מ"ו רחמים. ירושלם, דפוס "מוריה" שעהנבוים—וויים, [תרע"—?] [1], מט דף. 15 : 10 ס"מ.

42. **חמשה חמשי תורה**... בינת מקרא, עם באור קצר למלמדים הנקרא שרשים והערות, יבאר שרש כל תיבה כעין התנ"ך הידוע עם אותיות חלולות, הבדל השמות והפעלים והמלים הנרדפים, דקדוק כל מלה קשה, באור הענין במקומות הצריכים באור כדרך הפשט... מאת הרה"ג המדקדק המפורסם מו"ה אריה ליב גאנדאן. ירושלים, בהוצאת דפוס שעהנבוים את וויים, [תר"ע]. [4], עד, [1]; [1], עח; [1], נט, [2]; עה; סו, [1] דף. 12 : 15 ס"מ.

בראש הספר הקדמה והערות מהמפרש. בגליון 5 שנה א' של "המיריה" (תר"ע) נדפס: "הופיע לאור חמשה חומשי תורה בינת מקרא..."

43. **ספר מאורי יצחק**: דרושים מסודרים על סדר פרשיות השנה. חבר על ידי מאיר יצחק פרידמאן, הרב בח"ק ות"ת דק"ק נויארק ובעת חונה פה עה"ק ת"ו. ירושלם, דפוס מוריה מ. ש. שעהנבוים את ו'. א. וויים, תר"ע. [2] קפג, [1] דף. 21 : 14 ס"מ.

בראש הספר "כמקום הקדמה" מהמחבר, ולזכר עולם יזכרו ויספרו פה... שם אבותי... אבי... כמוהר"ר יעקב פריר... אמי... מרת בונא... חותני... כמוהר"ר מנחם מאניש מאן... חותנתי... מרת רונא..." סגינצקה משובשת.

44. **מריה**: שבועון, אורגן אורתודוכסי רשמי. שנה א' 25—1 .№ .Jerusalem (דפוס "מריה" של שעהנבוים את וויים), תר"ע. 35 : 28.

על הגליונות הראשונים נדפס: המו"ל: י. א. וויים. הערכ: י. ח. מרגובסקי. אח"כ: העורך: י. י.

ילין. המו"ל: שעהנבוים את וייס. בעל הפירמן: י. א. וויים. האחראי: י. ח. מרגובסקי. מסרת העתון "לבדוא פה לקהל הדתיים שבירושלים... "דעת קהל"...

— שנה שניה: תרע"א, (א) 26 — (צו) 121 №.

— שנה שלישית: תרע"ב, (א) 122 — (ק) 222 №. יוצא לאור פעמים בשבוע, ביום השלישי וביום הששי.

— שנה רביעית: תרע"ג, א (223) — קיח (340).

גליונות א—ג יצאו כל חמשה ימים, ד—צ"ח "יצא לאור ארבע פעמים בשבוע, ביום השני השלישי החמישי והששי". החל מגליון צ"ט: מוריה: עתון יומי ארצי־ישראלי, מדיני, ספרותי ואינפורמציוני. העורך הראשי: י. י. ילין. המו"ל: ועד עתון הגון. בעל הפירמן י. א. וויים.

— שנה חמשית: תרע"ד, 622—341 №.

— שנה ששית: תרע"ה, (א) 623 — (פג) 704. עתון יומי ושבועי ארצי־ישראלי מדיני, ספרותי ואינפורמציוני.

45. סדר הפורים המשולש וסדר ערב פסח שחל בשבת, והוא מנהגי ימי הפורים. ודיני ערב פסח בשנה זאת היא שנת עת"ר לפ"ק בעיה"ק ירושלם... הוגה ונתקן בשנת תרנ"ו ע"י הגאון... מוהר"ר יוסף חיים זאננענפעלד... נדפס בשנת תרנ"ו. ונשנה בשנת תרנ"ט ועתה יו"ל ע"י אחד מתלמידיו בשנת עת"ר. [ירושלם], דפוס מוריה מ. ש. שעענבוים את י. א. וויים, תר"ע. יג, [1] ע', 13 : 10 ס"מ.

46. פרקי אבות עם פי' מעצם כ"י הגאון... המקובל... מוה"ר אברהם בכה"ר מרדכי אזולאי בע"מ ספר חסד לאברהם... והוא חלק מפירושו על כל שתא סדרי משנה אשר קרא בשם אהבה בתענוגים ונכתב... בשנת יהי שלום [ת"א]. העתקתיו והבאתיו לביה"ד לזכר עולם ולעי"נ בתי... מרת שרה ע"ה שנלב"ע ביום אך שבט העת"ר ישראל שמעון שיין. ירושלם, דפוס מוריה שעהנבוים—וויים, [תר"ע]. [3], סב דף. 22 : 13 ס"מ.

בראש הספר "דבר אל הקורא" מהמו"ל, הסכמה קדומה מהרבנים: ר' אליהו סלימאן מני, ר' שמעון מנשה בלא"א משה, ר' מנחם אזרי' בלא"א ר' שמואל הלוי, ותעודת הרבנים ר' חיים ברלין ור' ישראל יעקב מקרמענטשוק (תר"ע).

47. ספר קול יעקב על הלכות סתו"ם. ועתה בהדפסה שניה הדפסנו אותו עם הש"ע ובאר הגולה... עם כל הכונות הצריכות לתפילין ובתיבתו על סדר הכוונה שסדר הרב... הרש"ש מהאר"י... עם איזה תוספת דינים וסדר ההגהה והבדיקה מאתי... יעקב חיים ח' יצחק ברוך [סופר] יליד עוב"י בבל... [עלה ירושלימה מבגדד באייר תרס"ד]. ירושלם, דפוס מוריה מ. ש. שעהנבוים את י. א. וויים, תר"ע. [3], נח דף. 19 : 24 ס"מ.

הסכמות הרבנים הגאונים: ר' יעקב שאול אלישר (תרס"ג); ר' חיים ברלין (תרע); ר' יעקב דוד רידב"נ מצפת (תרע) ור' יוסף חיים זאננענפעלד. עם הקדמת המחבר. נדפס ראשונה בלי הש"ע בירושלים, דפוס שענבוים—ויים, תרס"ד. ראה מספר 8. שנת הקולופון: בסת"ר [כנראה מההוצאה הראשונה].

48. שלחן ערוך אורח חיים אשר חבר הרב... מו"ה יוסף קארו, עם חדושי דינים שהשמים הגאון הנ"ל והמציאם הגאון מוהר"ר משה איסרלש, עם באר הגולה מהגאון משה רבקש, עם ס' כף החיים ח"א... מדברי ראשונים ואחרונים לבאר הדינים המובאים בש"ע וכמגנים... פעולת... הרב... כמוהר"ר יעקב חיים [בן] יצחק ברוך [סופר]... ירושלם, דפוס מוריה מ. ש. שעהנבוים את י. א. וויים, תר"ע. [4], קסה דף. 23 : 20.

ראה גם מס' 9 62, 74, 98.

בראש הספר הסכמות הרבנים: ר' יעקב שאול אלישר, ר' חיים ברלין, ר' יוסף חיים זאננענפעלד.

תרע"א

49. ...**חידושי** הרב... עקיבא הכהן דימאנט בן הרה"ג... מוהר"ר נחום, על כמה הלכות מספר אור זרוע [לרבינו יצחק מוינא]. נדפסו לעלוי נשמת הרב המחבר שנקטף באביו ימיו... ביום ט' לחדש סיון שנת תרס"ט... בעיה"ק חיפה. בהוצאת אלמנתו... מ' חיי פייגא... הובא לדפוס ע"י בן אחיה ישראל זאב בהר"ר פנחס הלוי איש הורוויץ [עם איזה הערות ממנו]. ירושלם, דפוס "מוריה" שעהנבוים—וויס, תרע"א. [2], מד דף. 21 : 13 ס"מ.

בראש הספר "הקדמת המו"ל" ר' ישראל וואלף הלוי איש הורוויץ מחבר ס' מחקרי ארץ אבותינו. שם הספר בראשי העמודים: חדושי רע"ד.

50. ספר **חקי חיים**... קצת דרושים אשר חנני הי"ת... לדרוש לכבוד מצות הנשואים ומילה ודומיהם, וגם במעלת הצדיקים... כ"ד... יעקב חיים ב"ח יצחק ברוך [סופר]... ירושלם, [דפוס שינבוים—וויס], תרע"א. [2], לז דף. 24 : 19 ס"מ.

בראש הספר הקרמת המחבר, מעבר לדף ההקדמה "שלא להניח הניר חלק, צואת הרמב"ן ז"ל לבנו".

51. **יוסף איננו**: מספד מר אשר נשא הרב החכם כה"ר חיים מיכל מיכלין, ביום ד' כ"ב אב תרע"א, בבית הכנסת הגדול אשר בחצר בית החולים הכללי "משגב לדו", ביום הגיעה השמועה המעציבה, ע"י טלגרמה דרך בכל רבתי, כי הגביר הישיש... מ"ה יוסף אברהם שלום יוסף בעי"ת בלבתא הלך לעולמו ביום ש"ק י"ח אב תרע"א. [ירושלם], דפוס מוריה שעהנבוים—וויס, [תרע"א]. 20 ע'. 19 : 11 ס"מ.

במעמר הנ"ל הספידוהו גם: ר' א. מ. פניניל ור' יצחק אשכנזי. מכיל תולדות הנספד, כהרחבה.

52. ספר **ניר לדוד**; שאלות ותשובות מאמ"ו דודי הרב... רבי דוד נייאמן שהיה ראב"ד דק"ק פרעשבורג... עם הגהות יקרות מבנו הרב... מו"ה משה אבדק"ק שאמבאקרעץ והגליל. נסדרו והובאו לדפוס עם קצת הערות בשולי הגליון מאתי שלמה אהרן ווערטהיימער... ירושלם, דפוס "מיריה" שעהנבוים—וויס, תרע"א. [1], ג דף, 29 : 20 ס"מ.

מעבר לשער "מכתב" הרב משה נייאמן בן המחבר לר' שלמה אהרן ווערטהיימר, "דברי המלבה"ד", ו"ברכת תודה ומזכרת אהבה" לקצין מוה"ר מרדכי שטערן, שהפריש סכום מסוים להוצאות הדפסת הספר.

53. ספר **שו"ת מהרי"ל דיסקין**. הוא... רבינו משה יהושע יהודה ליב ד י ס ק י ן בן הגאון מוהר"ר בנימין... כולל שלשה חלקים: חלק ראשון, פסקים אשר באו לפניו ואשר השיב לשואלין, הוראות, פסקים, הערות וספקות, להלכה ולמעשה. חלק שני, כתבים אשר השיב לשואלים בחדוד ופלפול בגמרא ופוסקים, ונלוה לו קונטרס אחרון — השמטות מפסקים וכתבים, והערות רבות ונפלאות בהלכה. חלק שלישי, חלוקי דרבנן, באורי הלכות וסוגיות בפלפול עמוק... יוצא לאור בפעם הראשונה מעצם כתב יד קדשו בתוצאת "חדות־ישראל" על ידי אברהם אהרן זאננענפעלד את מנחם מענדל הלוי וואלפא. ירושלם, דפוס "מוריה" של שעהנבוים את וויס, תרע"א. [2], צג דף. 33 : 21 ס"מ. לבל חלק שער חלקי.

מעבר לשער תעודות הגאונים ר' אליהו דוד ראבינאוויץ־תאומים ור' שלמה זלמן בהר"ן לעווי המדברות בגודל תועלת תוצאת "חדות ישראל". אחריהן דברי ר' יהושע צבי מיכל בהרי"ק אשר כ"י המחבר היה מונה אצלו, והסכמות הרבנים: ר' אלי' דוד ראבינאוויץ־תאומים, ר' חיים ברלין, ר' יעקב שאול אלישר, ר' יוסף חיים זאננענפעלד, ר' משה אהרן וויצבלום, ר' אברהם אליעזר מינסבערג, ר' יוסף אלי' ווינגראד, ר' זרח ראובן בראוערמאן, ר' שאול חיים הלוי הורוויץ, ר' ארי' ליב בהרה"צ אלימלך דוב, ר' ליפמאן דוד במהר"י, ר' צבי פסח פראנק, ר' ארי' ליב ראשקעס, ר' דוד מאזיועצקי, ר' דוד צבי יכונה הירש, ר' נחמן כטיטר, הרב יעקב מאיר, ר' אלעזר אליהו מורחי, ר' ויזאל בי מנוך אנג'יל, ושמות 137 מנויים לקבלת הספר.

תרע"ב

54. ספר **בית יד** על הלכות נטילת ידים לרבינו מנחם בר' שלמה מפרפיגינאן המכונה הרב המאירי. הוצאתי לאור פעם ראשונה עפ"י כת"י פארמא. עם הגהות וביאורים קצרים, הק' משה אריה בלא"א מו"ה הרה"ג מוהר"ר שמחה לביה הלוי באמברגר חופק"ק שענלאנקע. ירושלם, דפוס מוריה שעהנבוים—ווייס, תרע"ב. יב דף. 22 : 14 ס"מ.

בראש הספר הקדמת המו"ל המספר בקצרה את תולדות המחבר ומביא את רשימת הספרים שחבר. הדף האחרון מכיל תשובה מכבוד הרב ר' שמחה הלוי, אבי המו"ל, לרבני מוהר"ר ר' קאפל אולמאן (משנת תרי"ס).

55. ספר **חדושי מהרשא"ך** על גפ"ת (שו"ת ודרוש), ואת מחברת ידי... שמעון ארי' בהרב... שאול בהנא מטיקטין האב"ד דק"ק ראדזילאווא... הובא לביה"ד ע"י נכדו... מוהר"ר שאול משת כהנא, והוגה ע"י נכדו הרב ר' אברהם אליהו בהרב... מוהר"ר יחיאל מיכל מפה עה"ק... ירושלם, דפוס „מוריה" שענבוים—ווייס, (תרעב). [3], כב דף. 29 : 21 ס"מ.

בראש הספר הקדמה בשם „לזכר עולם" מאת המביא לביה"ד (תרע"ב), הקדמה מבן הכחבר מוהר"ר יצחק (תרנ"א). המספר בקצרה את תולדות המחבר, והקדמה ארכה מאת המחבר. אחריה הסכמות הרבנים: ר' יעקב יהודא ליב העליר האב"ד דק"ק טשעכנאפצי (תרכ"ז), ר' אליהו חיים מיזיל האבד"ק לאמזא (תרכ"ט), ר' ישראל איסר שפירא אבד"ק מעזריטש (תרכ"ט), ר' שאול בן ישראל אבד"ק כרינסק (תרכ"ז), ר' מאיר נת בן שמשון אבד"ק סטאויסק, ר' יהושע העשיל שפירא אבד"ק שצוצין (תרכ"ז), ר' חיים אליעזר וואקסא אבד"ק קאליש (תר"ל), ר' אריה ליב כן שלום שכנא אבד"ק בילסק (תרכ"ז)

56. ...**ילקוט קרית ארבע**. אשר לקטתי בעוניי, ממאמרי רז"ל בזוהר ומדרשים ופרקי דר"א ואגדת בראשית וילקוטים ועוד ספרי קודש... מפליאים ומפליגים כשבח קדושת המקום קרית ארבע היא חברון ובשבח מעלת היושבים שמה... להאיר ולהלהיב לבב... אחב"י... לשום עיניהם ולבם לחזק הישוב... מאת... המלקט באמרים מרדכי חיים גליקזאהן. יצא לאור בהשתדלות הרבנים גבאי ומנהלי ישיבת „חסדי אבות" פעיה"ק חברון... ירושלם, דפוס „מוריה" שעהנבוים ווייס, תרע"ב. [2], ת, נא, [1] דף. 21 : 13 ס"מ.

הסכמות רבני ירושלם (תרע"ב): הרה"ג ר' חיים ברלין, ר' משה נחום וואלינשסיין, ר' ארי' ליב בהרא"ד, ר' צבי פסח פראנק, ר' ליפמאן דוד במהר"ר, ר' אברהם בלא"א דוד הכהן, ר' כצלאל ישעי' בערינשטיין, ר' יוסף חיים זאנענפעלד, ר' משה יוסף האפמאן, ר' דוד צבי שלמה כן אלעזר מנחם, ר' מנחם מענדל דובין.

57. **המאסף** ירחון לחידושי תורה בעריכת הרב בן ציון אברהם קוראינקה, שנת שבע עשרה כרך א', ב' חוברת א—יב ירושלם תשרי תרע"ב—אלול תרע"ב. ירושלם, דפוס מוריה שנבוים את ווייס, תרע"ב. כל כרך פ' דף. 20 : 14.

מוריה. שנה שלישית תרע"ב, ראה מס. 44

תרע"ג

58. מסכת **אבות** עם באור... עגת אליהו, מיסודו של הרב... מוהר"ר אליהו בהרה"ג ר' יצחק אייזיק שרהזאהן... ממנהיגי עיה"ק ירושלם תו"ב, ומגיד מישרים בביהכ"נ הגדול „בית יעקב" בחורבת רבי יהודה החסיד... התוצאה הראשונה מהביאור הזה נדפסה יחד עם פירוש „נשמת חיים" בעיר אמשטרדם בשנת תרי"ט... ועתה נתחדש... בסגנון מיופה, ובסדר נאה ובהגהה מדויקת, ובהערות מדעיות כלליות ופרטיות ע"י... חיים מיכל מיכלין... עפ"י התעוררות והוצאות נכד... המחבר... כהר"ר יחזקאל... שרהזאהן <מו"ל הטאגעבלאט והירישע גאזעטין בניויארק>. ירושלם, [דפוס „מוריה" שעהנבוים את ווייס], תרע"ג. [5], קב דף. 20 : 14 ס"מ.

בראש הספר «הרצאת המגיה», אחריה «התנצלות המחבר <תמצית מהתוצאה הראשונה>» והעתק הסכמות הרבנים מהתוצאה הראשונה. על אודות המחבר ראה דברי לונץ בלוח א"י לשנת תרע"ב, ע' 40.

59. ...ספר **דרוש תמ"ר** אשר חנני ד' ואספתי... מדברי ראשונים... דברי תוכחות מוסר... וגם נתבאר כמה מאמרי חז"ל הפלואים הנמצאים בש"ס ובמדרשים שונים וכמה מקומות אלואים ברש"י וקצת מקומות בתר, נתבאר ע"ד פשט, גם יש שנתבאר על אפן משל ומליצה... ממני המלקט... חיים שמואל הכהן מכונה קאס, מן עיר רובשוב... ובעת... ירושלים... ירושלים, דפוס «מוריה» שעהנבוים את ווייס, כח החמר = תרע"ג. ו, ח, כג, ז—לה דף. 22 : 14 ס"מ.

הסכמות הרבנים: ר' יהודא צבי שערשעווסקי (תרס"ה), ר' מנחם נחום בן דובער אב"ד ברעזין וזאלאוויץ ובעת בק"ק קראשניק (תרס"ו), ר' ישראל איסר יעבץ (תרס"ז), ר' יצחק שאול קראוז (תרס"ז), ר' פנחס מנחם הכהן אב"ד לענטשיאין ובעת בראדזימאין (תרס"ז). הסכמות רבני ירושלם: ר' חיים ישעי' הכהן (תרס"ז), ר' ישראל ראוין, ר' יעקב בצלאל בעמ"ח שישנח יעקב (תרס"ח), ר' אברהם צבי בעל שו"ת מאיר נתיבים, ר' חייא דוד שפיצער (תרע"א), ר' אהרן אריש הלוי אייבערשיץ (תרע"א), ר' יעקב חיים בן יצחק כרוך [סופר] (תרע"א), ר' משה נחום וואלינשטיין ר' ארי' ליב בהר"ר א"ד, ור' צבי פסח פראנק (תרע"א), ר' ליפמאן דוד במוהר"ר, ר' אברהם בן ר' דוד הכהן, ר' בצלאל ישעי' בערנשטיין, ר' יוסף חיים זאננענפעלד, ר' חיים ברלין (תרע"א), ר' יצחק ירוחם בהג"ר משה יהושע יהודא ליב דיסקין.

מוריה, שנה רביעית, תרע"ג, עיין מס' 44.

60. ספר **משנה זכרון** על מקומות מפוזרות[!] בתנ"ך וש"ס, והדרן, ומקור למנהגים והיינו דאמרי אינשי, ואמרי בינה מחכמי ישראל, וישוב ארץ ישראל, הכל כמעשה זכרון בספר אשר הוצאתי לאור בשנת תר"ס... ויתר שאת לזה כי במעט לכל סדרה מענינא לברית ולבר מצוה ולחתונה ועוד דרשות שונות לר"ה ויו"כ לז' אדר, לכתיבת ספר תורה, לחינוך בהכנ"ס, מעות חטים, מאתי יהושע העשיל (סינגער) בלא"א חנוך זונדיל ש"ץ ומ"מ בעיר באפפאלא נויארק... ירושלם, דפוס שעהנבוים את ווייס, תרע"ג, סח דף. 12 : 24 ס"מ.

מעבר לשער בתבת המחבר באמריקה. הסכמה מהרב ר' אלי' דוד ראבינאוויץ תאומים, תרס"ג. אחריה הקדמת המחבר.
באכס' שלפני חסר הסוף.

61. ספר **קבץ על־יד**; כולל בתוכו מלאכת הכפל על האצבעות מן 1 פעם 1 עד אין סוף, מיוסד על דרכי ההשתוות... (וחלקתי את המחברת הזאת לט"ו פרקים, בקצתם חקתי התקים הצריכים לחכמה זאת, ובקצתם בררתי את החקים במופת... ולהקל על המעיין סדרתי את הענין בדרך שאלה וחשובה, ויהי' אחד הרופאים «השואל» כענין ור' צדוק «החכם» המשיב דברים נכוחים... נאם... יעקב מאיר בן... ישראל שעכטר... לומד בישיבת תורת חיים...). ירושלם, דפוס «מוריה» שעהנבוים עט ווייס, (הקדמה כסלו תרעג). 56 ע', 14 : 11 ס"מ.

62. **שלחן ערוך** אורח חיים אשר חבר הרב הגאון מו"ה יוסף קארו, עם חדושי דינים שהשמיט הגאון הנ"ל והמציאם הגאון מוהר"ר משה איסרל"ש. עם באר הגולה מהגאון משה רבקש, עם ס' כף החיים ח"ב מדברי ראשונים ואחרונים... לבאר הדיונים המובאים בש"ע ובמגנים... מאתי... יעקב חיים בן... יצחק ברוך [סופר]... ירושלם, דפוס מוריה שעהנבוים—ווייס, תרע"ג. [2], קפא רף. 23 : 20 ס"מ.
ראה מס. 9, 48, 74, 98.

63. **התרבות הישראלית**; קובץ ספרותי־מדעי, הוצאת אגדת «התרבות הישראלית», יפו. ספר ראשון. ירושלם, דפוס מוריה שעהנבוים—ווייס, התרע"ג. מעטפת, [2], 84 ע', 15 : 22 ס"מ.

תרע"ד

64. שאלות ותשובות **אוני יהושע**, מאתי יהושע בהרב הגאון מו"ה משה יוסף [סיגעל]... יצא לאור... בהוצאת בניו בנותיו ובהשתדלות הרב... מנחם יהודא גוויק... ע"י המלב"ד ר' חנוך העניך ווערנער וישראל זאב הורוויץ, בירושלם. חלק א. ירושלם, דפוס מוריה, שעהנבוים את ווייס, (תרע"ד). [4], קיח דף. 33 : 20 ס"מ.

בראש הספר „סתח רבר" מהמחבר, ו„דברים אחרים" מהמלבה"ד מו"ה י. ו. הורוויץ, המכילים תולדות המחבר.

65. **בקשות לאשמורת הבוקר**; נדפס בהשתדלות האדון דוד משה מורחי. ירושלם, דפוס „מוריה" עץ־חדר [!] <שעהנבוים> [ווייס], תרע"ד. [1], טו ע'. 12 : 9 ס"מ.

66. ספר **חידושי אהל ישראל** אשר חנן ה' אותי לחדש בימי חרפי [בגפ"ת]... הקטן... זאב וואלף ב"מ ישראל הלוי (מדרעשטין). ירושלם, דפוס „מריה" שעהנבוים את ווייס. תרע"ד. [2], ז דף. 21 : 12 ס"מ.

הסכמת הרבנים: ר' יצחק דנציג (תרע"ג); ר' מתתיה' [בן מאיר מאירוביץ, משערשאב] בעפ"ח ס' מתת יה חי"א ח"ב. מעכר לשער: בן יכבד אב... וחותם: זאב מאלף ישראל סגל.

מוריה — שנה חמשית, תרע"ד, עיין מס' 44.

תרע"ה

מוריה — עתון יומי ושבועי, שנה שישית תרע"ה, עיין מס' 44.

תרע"ז

68. ספר **ישרת התורה** (מאת אברהם אבנר בייטנר)... ירושלם, דפוס שעהנבוים את ווייס, תרע"ז. [3], כ דף. 22 : 13 ס"מ.

על סדר פרשיות שבתורה. 2 שערים. בראש הספר הסכמת „בי רינא רבא דקהל הקדוש האשכנזים" ר' ליפמאן דוד כמהר"י ור' בצלאל ישעי' בצרינשטין ור' יהוחם פישל בהרמ"י (י"ם מרחשין התרע"ז).

תרע"ח

69. סדור **אשי ישראל** עפ"ד מרן הגר"א מווילנא, עם פירוש אבני אליהו, דברי מרן הגר"א ובנו... אברהם, ע"ד הנגלה. מקורים ומראה מקומות לכל התפלות בלקט ונסדר ע"י נכדו אליהו בהר"א לאנדא. עם פירוש שיח יצחק ע"ד הפשט וחקי הלשון, באור שמות הנרדפים והכפולים, וע"ד המוסר והרחבת עיקרי אמונה מאתי יצחק בהר"ש מאלצאן... עם הוספה חדשה ציון וסימן על שוא־נע... ירושלם, מערכת הדפוס שעהנבוים את ווייס, חש"ד (בסוף המבוא: ובציון תנחמו = תרס"ח). [1], קמח,]14[, יב, קמט—רלד, טו [צ"ל כ], [3] דף. 22 : 13 ס"מ.

[14] דף באמצע מכילים פרקי אבות, אחריהם יב דף — מגיו צדק על פרקי אבות ואגרת הגר"א.

70. **חדשות מהארץ הקדושה**; התוצאה העברית של שבועון המשלחת הצבאית המצרית אשר למחנה הבריטי בארץ האויב הנכבשה. יו"ל בכל יום חמשי... The Palestine News. שנה א' גליון א', יום חמשי כ"ב ניסן תרע"ח. ירושלם, דפוס מוריה שעהנבוים את ווייס, תרע"ח. 8 ע'. 40 : 27 ס"מ.

הגליונות ב—ה משנה א' נדפסו בדפוס „לעזי ושותפיו". בראש גליון ו' נדפס: „מורעה! מפני קושי העברת ניר־דפוס לירושלים, ומשלוח העתון מעיר זו, מצאנו לנחוץ להעביר לקהירה הדפסת התוצאה העברית של עתוננו חדשות מהארץ..." ומאז הוא נדפס בדפוס זייזל בקהיר בהנהלת מ. שהם <שטינפלד> בעל בית דפוס ביסר.

ת ר ע ״ ט

71. ספר **דברי חכמים**, חלק א. דברי חכמה ומדע, אוצר פתגמים... ומכתמים... בשם גאוני וגדולי עולם. קבצתי... וחברתי אליהם גם [חלק ב׳] מכתמים רבים אשר אמרתי דבר בעתו בזמנים שונים, וקראתי להקונטרס בשם שיחה נאה מאתי מאיר יואל בן לא״א יהודה ליב וויגאדער... ירושלם, דפוס מוריה, שעהנבוים את וויס, תרע״ט. לו; יח דף. 23 : 14 ס״מ.

ל״שיחה נאה״ שער מיוחד: חלק ב. שיחה נאה, פתגמים ומכתמים, אשר אמרתי דבר בעתו...

ת ר ״ פ

72. **...מכתב גלוי**: לכבוד ועד הסתדרות „המזרחי״. נתכבדתי בשאלתכם לחוות את דעתי ע״ד שאלת בחירת הנשים באספת נבחרי יהודי ארץ־ישראל... ירושלם. (דפוס מורית שעהנבוים—וויס). תר״פ. [4] ע׳. 20 : 13 ס״מ.

נדפס בלי שער. בראש הטכסט: אברהם יצחק הכהן קוק... חות דעתו של הגרא״י קוק היא נגד זכות־בחירה לנשים.

73. **השלח**; ירחון לספרות, למדע ולעניני־החיים. העורך ד״ר יוסף קלוזנר. המו״ל חברת „אחיאסף״. כרך לז <חוברות רי״ז—רכ״ב>, ניסן—אלול תרף. ירושלם, דפוס „מוריה״ שיינבוים—וויס, תרף. [2], II, 594, [1] ע׳. 22 : 14 ס״מ.

תוברת ראשונה של השלח יצאה בברלין, מרחשון תרנ״ז בעריכת אחד העם והאחרונה בירושלם אור תרפ״ג, בעריכת יוסף קלוזנר ויעקב פיכמן. מאמר מקיף „השלח <חמשים שנה לראשית הופעתו>״ מאת ברוך שוחטמן נדפס ב„גליונות״, כרך כא, תוברת ג׳.

— כרך לח <חוברות רכג—רכח> תשרי—אדר ב׳ תרפ״א. [2], II, 578 ע׳. 22 : 14 ס״מ. ירושלם, דפוס „מוריה״ שיינבוים—וויס. תרפ״ז.

— כרך לט <חוברות רכז [צ״ל רכט]—רלד> ניסן—אלול תרפ״א. ירושלם, דפוס „מוריה״ שיינבוים־וויס, תרפ״א. 586 ע׳. 22 : 14 ס״מ.

בתשרי — אור תרפ״ב היתה הפסקה בהופעת הירחון.

— כרך מ <כרך־היובל> <חוברות רלה—רמ> ניסן—אלול תרפ״ב. ירושלם, דפוס „מוריה״ עץ־הדר <שיינבוים> [—וויס], תרפ״ב. [4], 368 ע׳. 22 : 14 ס״מ.

— כרך מא חוברות <רמא—רמו> תשרי—אדר ב׳ תרפ״ד. יוצא לאור בסיוע „החברה להרמת היהדות״ בניו־יורק. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ״ד. 578, II ע׳. 22 : 14 ס״מ.

חוברת רמא (98 ע׳) נדפסה בירושלם בדפוס כהנא.

— (כרך מ״ב חוברות <רמז—רנב> ניסן—אלול תרפ״ד. ירושלם, דפוס י. א. וויס, תרפ״ד. [2], II, 584 ע׳. 22 : 14 ס״מ.

— כרך מג חוברות <רנג—רנח> תשרי—אדר תרפ״ה. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ״ה. [4], 574, [2] ע׳. 22 : 14.

— (כרך מד חוברות <רנט—רסד> ניסן—אלול תרפה). ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ״ה. [2], II, 576 ע׳. 22 : 14 ס״מ.

— כרך מה <חוברות רסה—רע> תשרי—אדר תרפ״ו. העורכים: פרופ׳ יוסף קלוזנר, יעקב פיכמן. יוצא בסיוע „החברה להרמת היהדות״ בניו־יורק. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ״ו. [2], II, 512 ע׳. 22 : 14 ס״מ.

— כרך מ״ו <חוברות רעא—רעו> ניסן—אלול תרפ״ו [!] <אדר תרפ״ז>. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ״ז. [2], II, 512 ע׳. 22 : 14 ס״מ.

74. **שולחן ערוך** אורח חיים אשר חבר הרב הגאון מו"ה יוסף קארו עם חדושי דינים שהשמיט הגאון הנ"ל והמציאם הגאון מהור"ר משה איסרלש עם באר הגולה מהגאון משה רבקש, עם ס' כף החיים ח"ד מדברי ראשוני[!] ואחרונים... לבאר הדינים המובאים בש"ע ובמגנים... מאת יעקב חיים בן לא"א הר' יצחק ברוך [סופר]... ירושלם, דפוס מוריה שענבוים—ווייס, תר"פ. [2], קטה דף. 30 : 21 ס"מ.
לרגלי השער : אדרס להמחבר : Jaco [!] Haim Soffer
ראה מס. 9, 48, 62, 98.

תר פ"א

75. **ברכבי היער** : ספור מאת מרדכי בן הלל הכהן. ירושלם, דפוס "מוריה" שיינבוים ווייס תרפ"א. [34] — 48, [109] — 127, [221] — 241, [321] — 339, [392] — 415, [494] — 525 ע'. 23 : 15 ס"מ.
הוצא מ"השלח".

76. **דין וחשבון** של הועד הזמני ליהודי ארץ־ישראל כאסלו תרע"ח — תשרי תרפ"א. ירושלים דפוס מוריה שינבוים—ווייס, תרפ"א. מעטפת. 52, [4] ע'. 12:19 ס"מ.
התכן: א. סקירה כללית, ב. עבודות הועד הזמני, ג. נספחות, ד. דו"ח כספי, ה. רשימת [דו] חברי הועד הזמני (ו־19 חברי הועד הפועל, 2 מזכירים ו־6 סגנים).

77. **זכרונות ועד־הלשון העברית**. העורך : ד"ר יוסף קלוזנר. המוציא : ועד הצירים בירושלם. מחברת ה. ירושלם, דפוס "מוריה", שיינבוים—ווייס, תרפ"א. [2], 97, [1] ע', 2 לוחות־תמונות : א. רצענות, ב. נגרות. 22 : 13 ס"מ. 19 : 12 ס"מ.
"במשך שנות תרע"ג [צ"ל תרע"ב] — תרע"ד הספיק [ועד הלשון] להוציא ארבע מחברות מ"זכרונות ועד הלשון העברית"... ופתאום פרצה המלחמה הגדולה... חלק מחברי ועד־הלשון הגלה לדמשק... והנשארים... נתפזרו... אבל הנה כבשו האנגלים את ירושלם... ובחודף תר"ף נתחדשה עבודתו של ועד־הלשון..." מחברות א—ו נדפסו בירושלם, דפוס לונץ. מחברת ו, תרפ"ח : תל־אביב, דפוס "הארץ". ראה מס. 158.

78. **ספר חיים עד העולם** : זאת המחברת קצת דקדוקים ורושים בדברי אגדה ודרך פרדס לסיום המסכתות, אשר חנני השי"ת... יעקב חיים בן... יצחק ברוך [סופר] בעה"מ ס' כף החיים על ש"ע או"ח... ירושלים, דפוס מוריה, שעהנבוים—ווייס, תרפ"א. עז, ז דף. 22 : 13 ס"מ.
לרגלי השער נדפס : "אדריסה Jacob Chaim Sofer. ז' הדפים בסוף מכילים: חדושים למס' כתובות, סוטה, סנהדרין, מכות, שבועות ופסחים. ראה מס. 9.

השלח... ירחון... כרך ל"ח—ל"ט. תרפ"א. ראה מס. 73.

תר פ"ב

79. **ספר דברי זאב** : כולל חדושים וביאורים והערות בגמ' ופוסקים, ספרים חדשים וישנים... וגם ביאורים על מקראות ואגדות חז"ל כפי אשר חנני ה'... זאב ביערנאוויץ בהר"ר ישעכר... חלק תשיעי... ירושלם, דפוס מוריה שינבוים ווייס, תרפ"ב. [1], טו דף. 17x24 ס"מ.
בראש הספר : "מכתב תהלה מהרב... אברהם יצחק הכהן קוק".

80. **ספר החנוך הישראלי**... להורות לעמנו לחנך את בנינו על דרך התורה והמצוה... ממני המחבר שלמה חיים בלא"א... דוד הכהן טיקאטשינסקי מפתח־תקוה... שנת עטרת ישראל. ירושלם, דפוס מוריה, שעהנבוים—ווייס, [תרפ"ב]. [6], קו דף. 19 : 12 ס"מ.
בראש הספר הקדמת המחבר, אחריה הסכמת הרב הגאון ר' אברהם יצחק הכהן קוק מיום י"ב לחדש כסלו תרפ"ב.

81. **לעזאזל!** סטירה, הומור וקריקטורה. בעריכת רוא ובהשתתפות רוא־דרזין. [2 גליונות: אייר, אב תרפ"ב]. ירושלם, דפוס "מוריה" שינבוים—וויים. תרפ"ב. מעטפת, 3 — 10 ע'; מעטפת, 3 — 10 ע', 30 : 22 ס"מ.

82. **לפורים**; במה חפשית להומור ולסטירה. ערוך ומסודר ע"י רוא, בהשתתפות רוא דרזין. ירושלם, (דפוס מוריה שינבוים—וויים), תרפ"ב. 7, [1] ע', ציורים. 31 : 23 ס"מ. —

83. **לשבת**; בימה חפשית. [גליון א—ה]. ירושלים, (דפוס מוריה שינבוים—וויים), כ"ז טבת — ג' אדר תרפ"ב. 8; 8; 8; 8; 8 ע' 30 : 22 ס"מ.

84. **המלאכה**: עתון מקצועי לעניני המלאכה והתעשיה הזעירה בא"י. יו"ל ע"י "מרכז בעלי המלאכה". חלק א. ירושלם, דפוס מוריה, תרפ"ב. 24 : 17 ס"מ. ירחון.

85. **...מעשיות מירושלם** שנדפסו בשלש לשונות למקרא לכל עדות ישראל. קואינטוס די ירושלם, איסטאנצאדוס אין טוייס לינג'ואס קי מילדין טודוס לוס ג'ידיוס. חבאיאת מן ירושלם לג'מיע לכול ישראל מטבועין בחלאתה לג'אוי. [ירושלם, דפוס שינבוים—וים, תרפ"ב]. [4], רד דף. 16 : 11 ס"מ.

שער מחוץ, שהודבק על הכריכה. מר שינבוים, לאחר שנפרד מויס, הדפיס לספר שער חדש: ספר חדש, הראשון של החברה החדשה, ערוך על ידי האדון דוד בכר יהודה כן יהודה נסים יניטירולי בירושלם... חלק ראשון, י"ב לחדש אדר שנת תרפ"ג, ירושלים, נדפס בדפוס "מוריה" עץ הדר (שינבוים)..." בפנים הכריכה מודבק דף, בשלש השפות הנ"ל כו נאמר בין השאר: "נתרגם את כל תורתנו בשלש לשונות כמו שיש לאחינו האשכנזים בז'רגון. מי שרוצה לקחת חלק בחברה זו הן בירושלם והן בחוץ לארץ, שיפריש חצי גרוש בכל שבוע, ובהגמר הוספת הספר נשלח אותו אליו אפילו אם יהיה בסוף העולם..."

86. **על יער הרצל**; <סקירה>. ירושלים, דפוס "מוריה" שינבוים—וויים, תרפ"ב. [2], 23, [3] ע', טבלאות תמונות מחורשות חולדה ובן שמן. 22 : 14 ס"מ.
בראש השער: מחלקה להתישבות חקלאית של ההנהלה הציונית בארץ־ישראל.

87. **קול יעקב**: שבועון, כלי־מבטאה של היהדות החרדית בארץ־ישראל. Kol Jacob. שנה א' גליון 3—1. ירושלם, (דפוס "מוריה" שעהנבוים־וויים), ט"ו אלול תרפ"ב — כ"ט אלול תרפ"ב. 4, 4, 6 ע'. 2°.
האחראי: הרב יצחק יפה.

— שנה ב' גליון א—ד. ירושלם, (דפוס "מוריה" שעהנבוים־וויים), ז' תשרי תרפ"ג — יב חשון תרפ"ג. 4, 4, 4, 4 ע'. 2°.

מכאן ואילך נדפס בדפוס מוריה (של שינבוים בלבד), בגליון יב שנה ב' נדפס: "בית הדפוס "מוריה"! הנני מתכבד להודיע לקהל הנכבד כי בית הדפוס "מוריה" של שינבוים—וים עבר כלו לרשותי הח"מ, והנני מבקש את כל לקוחותי הקודמים והחדשים להוסיף ולמסור לי את כל עבודתם ואני מקוה שאשביעם רצון על צד היותר טוב [עה"ח] משה שמואל עץ־הדר — <שנבוים>".

השלח... ירחון... כרך מ', תרפ"ב. ראה מס. 73.

ת ר פ "ג

88. (סדר) **ברכת השחר**; בקשות לאשמורת הבוקר) בהשתדלות חברת מזכה את הרבים. ירושלם, דפוס יודא אהרן וויים, תרפ"ג. [1], יט ע', 11 : 7 ס"מ.

89. **קרן היסוד והעבודה בארץ ישראל**. — (יהודי ארץ ישראל). הוצאת הועד הלאומי ליהודי ארץ ישראל. ירושלם, דפוס י. א. ויס, תרפ"ג. 6, [6] ע', 18 : 12 ס"מ.

90. **תבנית** הנשף לספרות ונגינה של המשורר אביגדור המאירי, יום כ' י"א תמוז תרפ"ג. ירושלם, דפוס ויים, תרפ"ג. 7 ע', 16 : 10 ס"מ.

תרפ"ד

91. **הד העם**, Hed Haam ; שבועון ארץ־ישראלי, דתי־לאומי מדיני וספרותי. העורך והאחראי: י. י. ילין. המנהל: י. ברדקי. שנה א' גליון א—יח. ירושלם. (דפוס יודא אהרן ווייס). תרפ"ד. 24 : 18.
החל משנה א, גליון יט נדפס בדפוס ש. צוקרמן בירושלם.

92. **לוח „הנץ"** על מאה שנה <משנת תר"ל עד שנת תש"ל> עם כל קביעות החדשים, הפרשיות, המועדים והצומות, ספירת העומר, פרקי אבות, הושענות, ביעור ובדיקת חמץ ועירוב תבשילין, גם לוח המולדות, ארבע התקופות והשאלות של כל שנה ושנה [ועוד]... גם דינים ומנהגים וטעמי המועדים והצומות... ונוסף... ראשי חדשי העמים מכל מאה שנות הלוח... באיזה יום בשבוע, בחדשנו ובחשבון שנתנו הם, מאת נחום ארי' צלניקר. ירושלם, דפוס י. א. ווייס, התרפ"ד לפ"ג. [2], 75, [1] ע', 19 : 14.

הע' 49—75 מכילים „מידעות". על המעטפת השמאלית שער נוסף באנגלית. הע' [1] בסוף: -דפים י. א. ווייס בירושלם <מלפנים דפוס הגדול של ר"נ לעחי ושותפיו> עבר לרגלי הגדלתו מעיר העתיקה למרכז הישוב החדש. דרך למאה שערים... משוכלל בכל המכונות הדרושים בשביל עבודות הכי מודרניות, ההזמנות החדשות של אותיות בכמות גדולה בעברית ושפות אירופיות שנתקבלו מחדש, מאפשרים לי לקבל כל מיני הזמנות־עבודה ביחוד כפרים ועתונים, בעבודה נקיה ויפה ובהבטה מדויקת..." בראש הע' הנ"ל נדפס: „נוסד ע"י הר"ב לעוי בשנת תר"ל, עבר לי. א. ווייס בשנת תרפ"ב". בשנת ת"ש נוספו לפ' 3—48 הנ"ל שער חדש בשם: -לוח נחי"ן" לארבע מאות שנה, „תקוני הטעויות" ועוד הוספות בסוף. השער וההוספות נדפסו בדפים קלישאר, והמעטפת — בדפוס ח. צוקרמן.

93. **ספר מלחמת יעבץ**... לוחם... ומשיב כהלכה על דברי הרב בעל כבוד חכמים [ר' מנחם מענכין ב"ר שלום היילפרין, אחד מראשי המקובלים בירושלם, המוכיח שספר חמדת ימים „לא חובר בידי נתן העזתי ח"ו, כי אם בידי אחד קדוש הדומה למלאך ה' צבאות"] אשר ריב לו עם... רבינו יעקב יעבץ אודות דברים הקשים ומרים שכתב בספריו הקדושים על חיבור חה"י, ובכאן יתבאר כי הצדק והאמת עם הגאון זצ"ל [יעב"ץ]... כתב... מרדכי לוריא מחבר ספר ציון במשפט ועו"ס. נדפס לראשונה בשנת תרע"ד... ועתה יצא לאור מחדש ע"י אלמנת הרה"ג המחבר ז"ל מרת פעריל לוריא. ירושלם, דפוס יודא אהרן וויס, תרפ"ד. כד דף. 20 : 14 ס"מ.

הדפים כ—כד ע"א מכילים „השמטות ותקונים לס' ציון במשפט". דף כד ע"ב מכיל הסכמת הרב הגאון ר' חיים ברלין על הספר „ציון במשפט" משנת תרע"ב. ראה קונטרס אמת ליעקב בספר שו"ת הרשב"א, תרס"ג מספר : 4.

94. ...**ספר מעיני הישועה** והוא לקוטים... על כמה פרשיות [ועל כמה מסכתות מאת יהושע קרלנשטיין]... ירושלם, דפוס י. א. ווייס, תרפ"ד. ז, [1], צ, [3] דף. 23 : 14 ס"מ.

מעבר לשער „פתיחה" מאת המחבר, הוא בעל „עטרת ישועה" ו„העון ביד". 6 דפים אחרי השער מכילים „שמות המוויים" בהם כמחצית שמות נשים מוויות. בסוף הספר חידושי תירה מאחי המחבר, המביא לבית הדפוס מוהר"ר דוב צבי קרעלנשטיין. הע' האחרון מכיל מפת „המושבות בארץ ישראל".

95. **ספר עטרת ישועה**; ביאורים על כל אגדות מסכת שבת... להבין פירושי חכמי אבות... ממני... יהושע קרעלענשטיין המכונה יהושע לעווין. ירושלים, דפוס יודא אהרן ווייס. [תרפ"ד]. ד, קפה דף. 23 : 15 ס"מ.

בראש הספר הסכמות הרבנים חברי בית דין צדק: ר' מרדכי ליב רובין, ר' יצחק במוהר"א סרענקעל, ר' אברהם חיים נאה, והנשיא ר' יוסף חיים זאנענפעלד. הקדמה מהמחבר, וסתימה מהמלב"ד ר' דוב צבי קרעלנשטיין אחי המחבר.

96. **ערנסטע ווערטער** אין א'ערנסטען מאמענט ותגען כולל אמעריקא

"תפארת ירושלים" לצדקות רבי מאיר בעל הנס בעיה"ק ירושלם וביתר ערי ארצנו הקדושה ומושבותיהן. (ירושלים, דפוס יודא אהרן וויס), חשון תרפ"ד. 29, [3] ע', תמונה. 14 : 11.

97. **קריית ענבים**; <חמשה פרקים>. מחיי משקי־העובדים על אדמת הקרן הקיימת לישראל, [מאת נתן ביסטריצקי]. הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל. ירושלים, דפוס י. א. וויים, תרפ"ד. [2], 17, [1] ע'. 22 : 15 ס"מ.

בראש השער: יצחק פלח [= נתן ביסטריצקי]. העתק מ"השלח" חוברת ד—ה, כרך מ"א.

93. **שולחן ערוך** אורח חיים אשר חיבר הרב הגאון מו"ה יוסף קארו, עם חדושי דינים שהשמיט הגאון הנ"ל והמציאם הגאון מוהר"ר משה איסרלש עם באר הגולה מהגאון משה רבקש עם ס' כף החיים ח"ה מדברי ראשונים ואחרונים... לבאר הדינים המובאים בש"ע ובמגנים... מאתי יעקב חיים בן לא"א הר' יצחק ברוך [סופר]... ירושלם, דפוס י. א. וויס, תרפ"ד. [1], קעט, [1] רח. 30 : 21 ס"מ.

לרגלי השער: Jacob Chaim Soffer. עיין גם מס' 9, 48, 62, 74.

— השלח... ירחון... כרך מא—מב, תרפ"ד. ראה מס. 73.

תרפ"ה

99. **ארץ ישראל ואספרמטו**... יצא לאור ע"י... נ. ב. חבקין... נ. עמיאל... ע. צ. מלמד... ירושלם, (דפוס י. א. וויים), תרפ"ה. 4 ע'. 28 : 20 ס"מ.

גם בטכסט אספרנטי. התכן: בתנועה, בקדוק, מתוך מלון (רשימת מלים עברית־אספרנטית), תרגום עברי־אספרנטי.

100. **ביסינון**, מאת י. נ. אפשטיין. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ"ה. מעטפת, 4 ע'. 22 : 15 ס"מ.

"מלה יונית זו מצויה בספרותנו, אבל נשתבשה כל כך עד שלא ניברו סניה... ואמרתי להשיבה לכבודה הראשון".

101. **החבר**; לוח שמושי־ספרותי לתלמידים ולעם לשנת תרפ"ו <שנה שלישית>. ירושלים, "שחר". דפוס י. א. וויים. [תרפ"ה], 256 ע', תמונות. 16 : 11 ס"מ.

סדר ונערך ע"י ח. א. נוסא וח. ד. שחר. בסוף [16] ע' על ניר תכלת, המכילים מודעות.

— תרפ"ו <שנה רביעית>. סדר ונערך ע"י ח. ד. שחר. ירושלים "שחר", דפוס א. וויס, [תרפ"ו]. 256 ע'. 16 : 11.

בסוף נמצאים לב ע' (על ניר תכלת), המכילים "מודעות" שנדפסו בדפוס בהנא. השנים תרפ"ר, ותרפ"ה נדפסו בדפוס ר. ח. הכהן בירושלם. תרפ"ח תרפ"ט, תר"ץ, תרצ"א בדפוס "ארץ ישראל", תרצ"ב בדפוס אריאל, בתל־אביב.

102. **חשבון כללי ופרטי** של הכנסה והוצאה מהישיבת רחובות הנהר דק"ק מבוונים המקובלים בעה"ק ירושלם מתשרי תרפ"ד עד סוף אב תרפ"ה. עם מעשיות ומוסר ודיניו. [ירושלים]. דפוס י. א. וויים, בונה ירושלים ה = תרפ"ה. 60, [4] ע'. 14 : 11 ס"מ.

ההקדמה (החתומים עליה ראש הועד הרב חיים שאול דוויק הכהן והגבאים ר' נסים נחום ור' מאיר בהן ארזי) וחלק המעשיות המוסר והדינים (קצתם מתוך כת"י) כתובים בערבית באותיות עבריות.

103. **בן ראמים כתר מלכות**; חיברה הדל והצעיר אברהם רבמוהר"ר משה הלוי אלערוסי ס"ט מעי"ת מחנית. המתנדבת ירידה בת הרב המחבר לעלות לבית הדפוס לעלוי נשמת א"א הר"ר משה בן יוסף הלוי אלעַרוסי מעיר תימן... ירושלם, דפוס י. א. ויס, (תפר"ה). כד ע'. 22 : 14 ס"מ.

הוא שיר על ההיכלות ובו׳ בדרך קבלה, ונקרא גם „בן ראמים״. בסוף הספר „תפלה נאה״ בלשון ארמית, ג״כ בדרך סוד ו„שיר לכבוד המכללה היסהפיה בירושלים הבנויה״. כל שורה משיר ארוך זה מתחילה: „הר הצופים״...

104. **קרית־החול.** [שיר] [מאת פסח גינזבורג]. תל־אביב, „הארץ״, (ירושלים, דפוס י. א. וויים), תרפ״ה. כט, [3] ע׳. 22 : 15 ס״מ.

בראש השער: פסח גינזבורג. נדפס ב„השלח״, כרך מ״ד.

105. **קרן הגאולה בירושלם:** דין וחשבון. ירושלים, דפוס י. א. ויס, תרפ״ה. [4], 142, [1] ע׳. לוח־מאזן. 22 : 14 ס״מ.

התכן: הקדמה, רשימה א׳, רשימה ב׳ פקידי ופועלי הדסה, רשימה ג׳ עובדי ההנה״צ בא״י, רשימה ד׳ אגודת המורים, רשימה ה׳ פקידי אפ״ק, רשימה ו׳ גביות מהמורים מהוץ לירושלם ע״י הנה״צ, רשימה נוספת א׳, רשימה נוספת ב׳, רשימה ז׳ תחצים הנמצאים בעין, רשימה ח׳ מטבעות שונות, המאזן. בראש הדו״ח הקדמת הנהלת קרן־היסוד בארץ ישראל.

106. **שירי אביגדור המאירי;** ספר ראשון חלב אם. תרס״ג—תרס״ט. ירושלם, דפוס י. א. וייס, תרפ״ה. 132 ע׳. 22 : 15 ס״מ.

השלח... ירחון... ברך מ״ג—מ״ד, רתפ״ד, ראה מס. 73.

107. **תולדות המשפט הרומאי** מאת הפרופ׳ י. פוקרובסקי. תרגם א. ליטאי בעריכת הד״ר י. יונוביץ. ירושלם, (דפוס י. א. וויס), תרפ״ה. XVI, 435, [1] ע׳. 23 : 18. (ספריה משפטית יו״ל ע״י הד״ר יהודה יונוביץ, ד).

התכן: חלק א: תולדות האינסטיטוטים של המשפט הפומבי. חלק ב: תולדות המשפט האזרחי. בסוף הספר „מפתח הענינים יהשמות״.

108. **תקנות** [עולים בונים] שנתאשרו מאת ממשלח ארץ־ישראל. ירושלם, דפוס י. א. ויס .תרפ״ה. [2], 16 ע׳. 15 : 12 ס״מ.

בראש השער: „עולים בונים״ בע״מ ירושלם א״י: חברה הודית של עובדים ופועלים הטוכים להסתדרות „המורתי״ לעבודות צבוריות, בנין ותעשיה.

ת ר פ ״ ו

109. **אוצר הארץ:** שבחי ארץ־ישראל, חבתה, שיבותה לישראל, גאולתה ובנינה כיום הזה, בתורה, נביאים וכתובים, בתלמוד בבלי וירושלמי במדרשים ובזוהר, בספרי מחקר, דרוש ומוסר, בספרי חכמה וחסידות, במאמרים ובספרים. סדר ע״י ר׳ בנימין. ירושלים, „כנסת״, (דפוס י. א. וויס), תרפ״ו. [8], קמח, [4] ע׳. 20 : 12 ס״מ.

מחולק לחמשה שערים: שער האהבה (שבחי הארץ...), שער המצוה (מצות העליה לארץ...), שער הפעלה (הקרן הקימת...), שער השמנה (רבת העם והארץ...), שער ההתנכרות (אהבת ישראל ואחדות ישראל...).

110. **איכה לליל תשעה באב** (עוד עניני דיומא: מנבואת החרבן, מאגדות החרבן, דינים ומנהגים, תפלת מעריב, קינות הליל ובסוף... פסוקי נחמה, דברי רז״ל ואמרות חכמים, רמזים לבנין עמנו...) ירושלים, הוצאת „כנסת״, דפוס י. א. וויס, אלף שמונה מאות וחמשים ושש שנים לחרבן <תרפ״ו>. [2], מח ע׳, תמונות. 16 : 11 ס״מ.

עיין מס׳ 116.

111. **דין וחשבון** (ראשון) של הועד הארצי של קרן היסוד בארץ ישראל לשנת תרפ״ה. ירושלים, (דפוס י. א. וויס), חשון תרפ״ו. xvi, 94, [2] ע׳.

בראש השער: קרן היסוד בארץ־ישראל. הדו״ח לשנת תרפ״ו נדפס בירושלם, דפוס הפועלים.

לתרס"ו — תל־אביב, דפוס „הארץ"; לתרפ"ח — תר"ק, לא הופיע; לתרצ"א — תרצ"ג — תל־אביב, השאר — בסטנסיל.

החבר, לח... לשנת תרפ"ז, [תרפ"ז] עיין מספר 101.

112. **לוח ירושלמי** מישיבת תורת חיים הכללית בירושלים, לשנת תרפ"ז. ירושלם, דפוס י. א. ווייס, תרפ"ו.

עם רשימת היארצייטן, תקנות וזכיות הישיבה ותעודות אנשי שם.

113. **מלון עברי אידיש.** ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. ווייס), תרפ"ז. [2], 222 ע'. 16 : 11 ס"מ. בראש השער: ישראל יברכיהו <בוגולבסקי>.

השלח, ירחון... כרך מה, תרפ"ו עיין מספר 74.

114. ספר **שערי קדושה** למורינו ורבינו הרב הקדוש ר' חיים ויטאל זלה"ה... הבאתיו לבית הדפוס... עם תוספות — הגהות וחידושים — והם מראה מקומות וחידושים רבים אשר לקטתי מכמה ספרים הקדושים עם תוספת נופך משלי... זאב וואלף אשכנזי בלא"א מהו"ר צבי הירש מעיה"ק ירושלים... (חלק א—ג). [חלק ד' לא נדפס מאחר שבלו שמות וצרופים וסודות נעלמים, אשר לא כדת להביאו לדפוס]. [ירושלים]. דפוס יודא אהרן ווייס, תרפ"ו. [8], סד ע'. 23 : 14 ס"מ.

עם הקדמה מהמביא לביה"ד. הוף האחרון מכיל לקוטים ממהר"ש מאיסטרפאליא.

תרפ"ז

115. **אהל הדוד תם** מספר לילדים, עם 8 ציורים בצבעים מאת א. ס. פורסם. תרגם מאנגלית אשר ברש. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. ווייס), [1927]. [4], קט ע'. 15 : 12 ס"מ.

בראש השער: הריט ביצ'ר סטו. עם ביוגרפיה קצרה של המחברת.

116. **איכה** לליל תשעה באב. בצרוף נבואת החרבן, אגדות החרבן, דינים ומנהגים, תפלת ערבית, קינות הלילה, ופסוקי נחמה, מהדורה שניה. ירושלים. „כנסת", (דפוס י. א. ווייס), אלף שמונה מאות חמשים ושבע לחרבן = תרפ"ז. מעטפת, מז ע', תמונות. 16 : 10.

הוגה ע"י מר צ. הרי־זהב. עיין מס' 110.

117 **גארטען—שטאדט מגדל עדר**... געגרינדעט דורך די חברה זכרון דוד אין עה"ק ירושלם, וועלכע בעצוועקט צו גרינדען גארטען שטאדט צווישען ירושלם און חברון... ירושלם, דפוס י. א. ווייס, (תרפ"ז). 13, [5] ע', מפה, תמונות. 20 : 14 ס"מ.

גם בכתב אנגלי, עם שער מיוחד: Garden-Town Migdal-Eder, fonded by Zichron David Co. Ltd of Jerusalem... בראש הספר הסכמות הרבנים: ר' צבי פסח פראנק, ר' ישראל זאב מינצבערג, ר' יוחנן סישל בערינשטיין (חברי הרבנות הראשית בא"י); ר' מרדכי ליב רובין, ר' דוד צבי קרצלענשטיין, ר' יצחק במוהר"א פרענקעל (חברי בד"צ לכל מקהלות האשכנזים בירושלם), כ"ג אדר ב' תרפ"ז.

118. ספר **דובב שפתי ישנים**; מספד בבי תמרורים על... אדמו"ר רבי ישכר דוב רוקח זצלה"ה מבעלז. מאת נחום אתרוג הראב"ד ור"מ בעיה"ק צפת. ירושלים, דפוס י. א. ווייס, (תרפ"ז), [8], סד ע'. 22 : 17 ס"מ.

בראש הספר תעודות והסכמות הרבנים: ר' יעקב דוד רידב"ז, ר' צבי פסח פראנק, ר' יוסף גרשון הורביץ ור' אליהו דאם.

119. **דין וחשבון כספי**... בעד התקופה תרפ"ה ותרפ"ו ושמנה חדשים של תרפ"ז

‹אוקטובר 1924 — מאי 1927›. הוגש לקונגרס הציוני החמשה עשר. ירושלם. ההנהלה הציונית. (דפוס ווייס), תרפ״ז. 110 ע׳. 25 : 17.

120. **ההד**; מן הנעשה בישראל, ביהדות, בעולם החדש, בארץ ובגולה, יוצא לאור פעם בחודש, שנה שניה גליון ז—ח. ירושלים, (דפוס י. א. וויס), שבט תרפ״ז — אלול תרפ״ז.

המו״ל: הוצאת „ההד״. העורך: ח. בורנשטין, אך למעשה היה העורך ר׳ ב. [יהושע רדלר פלדמן] ומר חנוך בורנשיין היה האחראי.
שנה ראשונה גליון א׳ יצאה במכונת כתיבה. הגליונות ב׳-ו נדפסו בירושלם בדפוס העברי.

— שנה שלישית, גליון א—יב. ירושלים, (דפוס י. א. וויס), תרפ״ח.
המו״ל: הוצאת „ההד״. העורך: ח. בורנשטין.

— שנה רביעית, חוברת א— יב. ירושלים, (דפוס י. א. וויס), תרפ״ט.
המו״ל: הוצאת „ההד״, העורך: ח. בורנשטין.

— שנה חמישית, חוברת א—ט. ירושלים, (דפוס וויס), תר״ץ.
המו״ל: הוצאת „ההד״, העורך ח. בורנשטין. חוברות י—יב שנה חמישית עד חוברת ח שנה שביעית נדפסי בירושלם בדפוס „הספר״.

— שנה שביעית, חוברת ט—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ״ב.
העורך והמו״ל: ח. בורנשטין.

— שנה שמינית, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ״ג.
העורך והמו״ל: ח. בורנשטין.

— שנה תשיעית, חוברת א— יב. ירושלים, (דפוס ווייס), תרצ״ד.
העורך והמו״ל: ח. בורנשטין.

— שנה עשירית, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ״ה.
העורך והמו״ל: ח. בורנשטין.

— שנה אחד עשרה חוברת א—יב. ירושלים (דפוס וויס) תרצ״ו.
העורך והמו״ל: ח. בורנשטין.

— שנה שתים עשרה, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ״ז.
העורך: י. רדלר—פלדמן, המו״ל ח. בורנשטין.

— שנה שלש עשרה, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ״ח.
העורך: י. רדלר—פלדמן, המו״ל ח. בורנשטין.

— ההד שנה ארבע עשרה, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ״ט.
העורך: י. רדלר—פלדמן, המו״ל ח. בורנשטין.

— שנה חמש עשרה, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), ת״ש.
העורך: י. רדלר—פלדמן, המו״ל ח. בורנשטין.

— שנה שש עשרה, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תש״א.
העורך: י. רדלר—פלדמן, המו״ל ח. בורנשטין.

— שנה שבע־עשרה, חוברת א—יב. ירושלים, (דפוס וויס), תש״ב.
העורך: י. רדלר—פלדמן, המו״ל ח. בורנשטין.

121. **יולינוס הכופר**; רומן היסטורי מאת [דימיטרי סרגיביץ] מרז׳קובסקי תרגום י[עקב] רבינוביץ. (חלק שני). ירושלים, מצפה, (דפוס י. א. וויס), תרפ״ז. רז ע׳. 16 : 11 ס״מ. (ספרית מצפה, ספרי פרחה, העורך אשר ברש).
חלק א׳ נדפס בדפוס עזריאל בירושלם.

122. לוח **ארץ הצבי** לשנת תרפ"ח, נכלל בתוכו קביעת ר"ח ומועדי ד' והצומות וקריאת הפרשיות, חשבון המולדות וזמני התקופות וראשי המזלות בפי הנהוג... אצלנו... קדוש לבנה ותפלת הדרך, גודל מעלת ישוב את"ק וצדקת רמבעה"נ, רשימת המתנדבים והגובים אשר קנו להם יד בחברת קרן קיימת ליסוד בנין בתי מחסה לעניי כוללנו („תפארת צבי" עדת מונקאטש ועשרה גלילות) היושבים בעיה"ק ירושלם צפת ורשימת היא"צ... (ירושלם, דפוס יודא אהרן וויס). [תרפ"ז]. 61, [3] ע'. 15 : 10 ס"מ.

על המעטפת: מנחת זכרון: לוח ארץ הצבי... האחרים נדפסו אצל צוקרמן, (תרעה, תרצ—תרצ"ב).

123. **לתולדות היהודים בארץ ישראל** בימי מסע הצלב הראשון [מאת] בן ציון דינבורג. ירושלם, דפוס י. א. וייס, תרפ"ז. 31 ע'. 22 : 15 ס"מ.

<הדפסה מיוחדת> מ„ציון", ספר שני מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

124. **המורה האנגלי**; ספר יסודי ללמוד השפה האנגלית בעזרת העברית. מאת יצחק מוריס... מכיל חומר קריאה מחיי הארץ, אוצר מלים והערות דקדוקיות ותרגילים מתאימים. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. וים), תרפ"ז. [8], 162 ע'. 17 : 12 ס"מ.

שער נוסף באנגלית: A Primer of Spoken English ... 1926

125. **ספורי שכספיר**: מספר לילדים עם 7 ציורים בצבעים מאת נ. מ. פריס ואחרים. תרגם מאנגלית מ[שה] בן־אליעזר. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. וייס), [תרפז]. קא ע'. 15 : 11 ס"מ. בראש השער: ויליאם שכספיר.

126. **הספרות היפה בעברית** <המקורית והמתורגמת> מר' משה חיים לוצאטו עד היום הזה <תפ"ט—תרפ"ו>. רשימת הספרים הנמצאים בבית הספרים [ערוכה בידי אברהם יערי]. ירושלים, הוצאת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, (דפוס י. א. וויים), תרפ"ז. VIII, 330, [1] ע'. 17X24 ס"מ. בראש השער: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

ב„קרית ספר" הרבעון לביבליוגרפיה, שנה ו' חוב' א וב' (תרפ"ט) נדפסו „מלואים" לביבליוגרפיה הנ"ל ע"י אברהם יערי, מכילים 36 ע'.

127. **הפילוסופיה של עמנואל קנט** מאת הוגו ברגמן. ירושלים—תל־אביב, הוצאת בית מסחר הספרים „תרבות". (ירושלים, דפוס י. א. וויים), תרפ"ז. [4], 216 ע'. 23 : 16 ס"מ.

128. **פרשת החגיגה** להנחת אבן היסוד ב„בית הכרם" לבנין בית המדרש למורים העברי בירושלם י' מנחם אב תרפ"ז. ירושלם, ועד הבנין של בית המדרש למורים העברי, (דפוס י. א. ויס), תרפ"ז. 28 ע'. תמונות. 23 : 16.

129. **ציון** מאסף החברה הא"י להסטוריה ואתנוגרפיה. ספר שני יצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות „דביר". ירושלם, דפוס י. א. וויים, תרפ"ז. [4]. 172, [4] ע'. 22 : 15 ס"מ.

עריכת המאסף הזה נמסרה לר"ש אסף ומר ב. דינבורג. ספר א' נדפס בירושלם, דפוס הפועלים, תרפ"ו.

— ספר שלישי יצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות „דביר". ירושלם, (דפוס י. א. וויים), תרפ"ט. [4], 179 [1], 41 ע'. 22 : 15 ס"מ.
נערך ע"י חברי הועד הר"ש אסף ומר ב. דינבורג

— ספר רביעי יצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות „דביר". ירושלם, (דפוס י. א. וויס), תר"ץ. [4], 160, [1], 41 ע'. 22 : 15 ס"מ.

בסוף הספר (41 ע'): „נספחים למאמרו של י. גלבר <תעודות מהארכיון הממשלתי בונינה> בצרפתית. המאגף הזה נערך ע"י הר"ש אסף, מר ב. דינבורג והפרופ' ס. קליין. ספר ה' נדפס בירושלם, כדפוס המערב תרצ"ג.

— ספר ששי יוצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות „דביר". ירושלם, (דפוס י. א. וויס), תרצ"ד. [4], רכד ע'. 22 : 15 ס"מ.

נערך ע"י ש. אסף, י. בר, ומר ב. דינבורג. עין מס. 176.

130. רבית <עד חתימת התלמוד> מאת אלעזר ל[יב] גלובוס. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ"ז. [2], 21 ע'. 23 : 16 ס"מ.

הרצאה שנקראה בסמינריון למשפט העברי שעל יד המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה בירושלים. הוצאה מיוחדת מ„המשפט" כרך ב' חוברת ו—ז.

131. שאיפותינו; קובץ מאמרים. I. ירושלים, „ברית שלום", (דפוס י. א. וויס), תרפ"ז. [4], נב, [3] ע'. 19 : 12 ס"מ.

גם שער בערבית ושער באנגלית.

בסוף הקובץ תקנות אגודת „ברית שלום" המכילות 9 סעיפים. סעיף 3 הוא: „תעודת האגודה: לסלול דרך הבנה בין עברים וערבים לצורות חיים משותפות בארץ־ישראל על יסוד שווי שלם בזכויותיהם הפוליטיות של שני לאומים בעלי אוטונומיה רחבה ולצורותיה של עבודתם המשותפת לטובת התפתחותה של הארץ".

— קובץ מאמרים. II. המועצה הנבחרת... ירושלים, „ברית שלום", (דפוס י. א. וויס), תרפ"ח. ל, [2] ע'. 19 : 12 ס"מ.

גם שער בערבית ושער באנגלית. בסוף צורף דף מקופל, המכיל „תקנות" בעברית, בערבית ובאנגלית שנדפס בדפוס „המדפיס".

— קובץ מאמרים. III. ירושלים, „ברית שלום", (דפוס י. א. וויס), תרפ"ט. לז, [3] ע'. 19 : 12 ס"מ.

גם שער בערבית ושער באנגלית.

— קובץ מאמרים. IV. ירושלים, „ברית שלום", (דפוס י. א. וויס). תר"ץ. מט ע'. 19 : 12 ס"מ.

גם שער בערבית ושער באנגלית.

שאיפותינו; ירחון אגודת „ברית שלום". כרך ג. חוברת ג—ו. ירושלים, „ברית שלום" (דפוס וויס), סיון—אלול תרצ"ב. [65] — 178, [2] ע'. 19 : 12 ס"מ.

גם שער בערבית ישער באנגלית. כרך ב' וחוברת א מכרך ג' נדפסו בדפוס „הספר". חוברת ב' מכרך ג' נדפסה בדפוס רפאל חיים הכהן.

— כרך ג, חוברת ז—יב. ירושלים, „ברית שלום", (דפוס וויס). תשרי—אדר תרצ"ג. [181] — 354 ע'. 19 : 12 ס"מ.

גם שער בערבית ושער באנגלית. האחראי: א[שה] שלום.

132. ...שכונת „קרית משה" אגודה הדדית בערבון מוגבל בשם: „חברת קרית סיר משה מנטפיורי". דין וחשבון מיום ט"ו בשבט התרפ"ד עד ט"ו בשבט התרפ"ז... ירושלים, דפוס י. א. וויס, התרפ"ז. 15 ע'. 22 : 14 ס"מ.

הע' 9—8 מכילים „שמות החברים ומספר מגרשיהם".

חשלח. ירתון... כרך מ"ו תרפ"ז. עיין מספר 74.

133. חומש תורה שלמה והוא התורה שבכתב עם באור „תורה שבעל פה"; חבור כולל את פרושי התורה שנאמרו ונמסרו מדור לדור, מזמן קבלת התורה

עד סוף זמן האמוראים והסבוראים ותחלת זמן הגאונים <משך אלפים שנה בערך> בכל ספרי רז"ל ובספרים המיוחסים להם הנמצאים בידינו בדפוס <כפי הרשימה הנדפסה כמבוא>... נסדר על כל פסוק, תבה ואות שבתורה הקדושה בלשונם, ערוך ומסודר עם באור ומראי מקומות, הערות וחדושים בידי מנחם מגדל בשר... [חלק א'] בראשית פרשה ראשונה בראשית־ויכלו. ירושלים, (דפוס י. א. וויס, השער והמבוא בדפוס "המדפיס"), תרפ"ז. [4], כג, [1], קפו ע'. 26 : 18 ס"מ.
2 שערים. שער ראשון מצויר והוא בדפוס אבן של א. ל. מונזון.
החלקים ב־3 נדפס בירושלם בדפוס עוריאל, יתר החלקים בניו־יורק.

134. **תכנית הלמודים** של בית־הספר התיכוני למסחר בירושלים. [ירושלם], דפוס י. א. ויס, תרפ"ז. 23, [1] ע'. 19 : 11 ס"מ.
על המעטפת שער נוסף באנגלית.

תרפ"ח

135. **אשה**; רומן [מאת מדלין מרכס]. תרגום רחל נאמן. מבוא מאת אנדי ברביס. ירושלם, מצפה, (דפוס וויס). תרפ"ח. 205 ע'. 13 : 18 ס"מ.
בראש השער: מדלין מרכס.

136. **ביאטה ומרילה**: רומן מאת א. פון קיזרלינג. תרגם י. ליכטנבוים. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. וויס), תרפ"ח. [3] — קמו ע'. 17 : 13 ס"מ. (ספרית מצפה, ספרי פרווה. העורך אשר ברש).
בראש הספר ביוגרפיה קצרה של המחבר, כתובה ביוי א. ב.

137. **בבית המרפא**; ספור מאת דוד פוגל. ירושלם. מצפה, (דפוס י. א. וויס). תרפ"ח. [5] — קה ע'. 12 : 17 ס"מ. (ספרית מצפה, ספרי פרווה. העורך אשר ברש).
בראש הספר ביוגרפיה קצרה של המחבר, כתובה ביוי א. ב.

138 **גובסק**: פצ'ינו קני; ספורים מאת א[ונורי] די בלזק. תרגום מ[רדכי] אזרחי. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. וויס), תרפ"ח. קכד ע'. פורטרט. 17 : 12 ס"מ. (ספרית מצפה. ספרי פרווה).

139. **גיאומטריה**: קורס שיטתי לבתי־ספר תיכוניים. חלק I גיאומטרית המישור (חלק II גיאומטרית המרחב). מאת י[צחק] לדז'ינסקי. מהדורה שניה. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפח. 148: [4], 65, [1] ע'. 22 : 14 ס"מ.

ההד [ירחון], שנה שלישית תרפח. עיין מספר 120.

140. **התפתחות הסוציאליזם מאוטופיה למדע**, מאת פרידריך אנגלס. תרגם <בצירוף רשימה על אנגלס והערות> מ. נאדיל. ירושלים. הוצאת ספרים ע"ש ב. בורוכוב, (דפוס י. א. וויס) 1928. 95 ע', פורטרט. 17 : 12 ס"מ. (ספריה מארכסיסטית).
בראש הספר תולדות אנגלס, ובסוף הערות, שגיהם מאת המתרגם.

141. **מלחמת המעמדות והשאלה הלאומית** [מאת בר בורוכוב]. תרגם נ. גארל, עם מבוא מאת ז. אברמוביץ. ירושלם, הוצאת ספרים ע"ש בירוכוב, (דפוס וויס), תרפ"ח. 61 ע', פורטרט. 17 : 12 ס"מ. (ספריה מרכסיסטית, 1).
בראש השער: בר בורוכוב.

142. **סדור מנחת ערב** נוסח אשכנז. בולל תפלת מנחה וערבית. ספירת העומר וקידוש לבנה. ברכת המזון, ברכת הנהנין וקריאת שמע, גם ברכת הודאה על

הגשמים ותפלת הדרך עם תפלת הים. בהוספת התעוררות ממאמרי חז"ל ולקוטי דינים הנחוצים. [המו"ל אברהם ליב הלוי בונימוביץ]. הוצאת אחוד המלמדים (להחזקת החינוך הישן) בעיה"ק ירושלים. ההכנסה מוקדשת להגמ"ח שע"י האחוד. ירושלם, דפוס יודא אהרן ווייס, (תרפ"ח). קכח, [2] ע'. 12 : 8 ס"מ.

143. **הנכזבות**: רומן מאת פיר לוטי. תרגום א[הרן] א[ברהם] קבק. ספר שני. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. ווייס), [תרפח]. קיד ע'. 17 : 11. (ספרית מצפה. ספרי פרוזה. העורך אשר ברש).
ספר א, דפוס "הספר".

144. **נקמת האבות**: ספור מחיי הערבים מאת יצחק שמי. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. ווייס), תרפ"ח. קס ע', פורטרט. 18 : 12 ס"מ. (ספרית מצפה. ספרי פרוזה. העורך אשר ברש).

145. **ספר נתיבות שלום**: מאמרים על פרשיות השבוע, ספר בראשית, מאת אברהם יעקב שפירא בלאאמו"ר.. חיים מאיר יחיאל מרראהביטש ומנוחתו כבוד בעיה"ק ירושלים ת"ו. ירושלים, דפוס י. א. ווייס. תרפ"ח. [4], מז ע'. 22 : 14 ס"מ.
בראש הספר הסכמת הרב אברהם יצחק הכהן קוק. אחדיה הקרמת המחבר. ספר שמות ראה מספר : 174.

146. **ספורי האודיסאה**. מספרים לילדים ע"י זני לנג עם 8 ציורים בצבעים מאת ו. הית רובינסון. תרגם מאנגלית אשר ברש. ירושלם. מצפה, (דפוס י. א. ווייס). ותרפ"ח. קא ע' 15 : 11 ס"מ.
בראש השער : הומירוס.

147. **הרעש בארץ ישראל בראשית המאה הששית. עם מבואות והערות** מאת אבינעם ילין. ירושלים. ירושלם. דפוס י. א. ווייס. תרפ"ח. 121, 125—[?] 127 ע'. 23 : 14 ס"מ.
הדפסה מיוחדת מ"ציון" ספר ב'.

148. **שירי משה** בן יעקב אבן עזרא. מקובצים על־פי ספרים וכתבי־יד סדורים ומוגהים על ידי ח. נ. ביאליק ו. ח. רבניצקי. ועליהם הערות נוספות מאת ד. ילין. ספר ראשון — (שני). תל־אביב. "דביר" ירושלים, (דפוס ווייס), תרפ"ח. XII, 124 ; [8], 142, [1] ע'. 23 : 20 ס"מ. (אוצר שירת ישראל בספרד. כרך ו, ח).
משבעים ושבעה השירים המכונסים בזה ארבעים ושנים מהם בצרוף הערות ובלעדיהם נתפרסמי כבר בדפוס. ההכן: ספר א: שירי חול. ספר ב: הפרות וכאודים לספר ראשון מאת המסדרים.

149. **תבונה**: מאסף. חוברת מיוחדה מוקדשת לזכרון אדמו"ר עמוד התורה והמוסר מרן ר' נתן צבי פינקל, למלאת שנה לפטירתו כ"ט שבט תרפ"ח.. נערך על ידי ישראל זיטל כלב דבורץ... (א־ב). (ירושלים. דפוס י. א. ווייס). [תרפ"ח]. מעטפת, [4], ל ; לח ע'. 24 : 15 ס"מ.
התוכן א : לתולדות אדמו"ר זצוק"ל... אגרת לבני הישיבה בחברון, מה אבר לנו : ציונים על אדמו"ר זצוק"ל, זכרון, חנוכו, החיים של יראה. ב : חלק השיחות י"ב מאמרים.

150. ספר **תומר דבורה** והוא מאמר נכבד מהרב... המקובל... רבינו משה קורדוירו. ונלוה אליו אגרת המוסר [מו—נב ע' בסוף] מהגאון... ר' ישראל סלאנטער... הדפסתי אותו מחדש, עם הוספות א) שבחי הרמ"ק והם מקצת שבחים המדברים בשבחו של רבינו הרמ"ק. ב) קצור תומר דבורה עם תוספות — הגהות ותידושים — והם מראה מקומות, וחידושים רבים אשר לקטתי מכמה ספרים.. עם תוספת נופך משלי... זאב וחלף אשכנזי כלא"א מהו"ר צבי הירש... Jerusalem, דפוס יודא אהרן ווייס, תרפ"ח. טז, נב ע'. 24 : 15 ס"מ.
בראש הספר הקדמה מהמו"ל.

151. **תכנית ותקנות** מושב זקנים וזקנות המאוחד, נוסד תר״מ בעיה״ק ירושלם... אינהאלט און שטאטוטען פון פעראיניגטע אלטעגהויז מושב זקנים וזקנות המאוחד בעיה״ק ירושלים... ירושלם, דפוס י. א. וויס. [תרפ״ח]. מעטפת, 3—13, 5 ע׳, 12:15.

הטכסט בעברית, ביודית ובאנגלית; על המעטפת השמאלית שער נוסף באנגלית: Statutes of the united aged home Moshab-Sekenim. Jerusalem... בסעיף ב׳ „תכנית המוסד״ נזנה על דכוש המוסד גם „אוצר ספרים עתיקים יקרי ערך (מבית גנזיו של המיסד ר׳ אריה ליב פרידלאנד מפטרסבורג ז״ל)״.

152. **תקנות ההתאחדות** (העולמית של היהודים הספרדים). ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ״ח. 15 עמ׳, 20 : 13 ס״מ.

בראש השער: התאחדות עולמית של היהודים הספרדים...

תר פ״ט

153. **בית תפלה ומדרש ליהודים** על הר הבית בימי הערבים, מאת בן ציון דינבורג. ירושלם. דפוס י. א. וויס. תרפ״ט. [1], 34 ע׳. 21 : 14 ס״מ.

הדפסה מיוחדת „מציון״ ספר ג׳, המאסף של החברה הא״י להספוריה ואתנוגרפיה.

154. **דוליטל הרופא ומאורעותיו**. מאת ה[יו] לופטינג. מצויר ע״י המחבר. מתורגם ברשיון המחבר ע״י א. סולודר. ירושלים. „עולם הילדים״, (דפוס י. א. וויס), תרפ״ט. קס ע׳. 21 : 13 ס״מ.

155. **ספר דרוש וחדוש** על התורה. מאת מנחם מרדכי בלא״א מו״ה אלטר ישעבר פרענקיל תאומים. חלק ראשון. ירושלים. (דפוס י. א. וויס), ת׳תרפ״ט. [4], ש ע׳. 24 : 16 ס״מ.

עד סוף ספר תולדות.

156. **היסטוריה כללית** בשביל בתי ספר תיכוניים. חלק ראשון: התקופה העתיקה. מהדורה שניה עם הוספות ותקונים. ירושלם, הגמנסיה העברית. (דפוס י. א. וויס), תרפ״ט. 379.x, [1] ע׳, מפות, תמונות. 21 : 13.

בראש השער: דוד סמט...

157. **זאת תורת הבית** המכיל דו״ח מפעולות המוסד, תעודות רבנים וגאונים, ואנשי שם, סדר התקנות מאת המוסד עתיק יומין... בירושלים ובארץ־ישראל חלמוד תורה וישיבה הגדולה „חיי עולם״ הכללית ובית תבשיל ליתומים בעיה״ק ירושלים תובב״א... ירושלם, דפוס י. א. וויס, תרפ״ט. 44, 64, 16, [2] ע׳, תמונות. 22 : 14 ס״מ.

הטכסט בעברית, ביודית ובאנגלית. שער נוסף באנגלית (השנה בו בטעות 5889 !).

158. **זכרונות ועד הלשון**: הוצאת ועד הלשון העברית בארץ־ישראל. מהדורה שניה. מחברות א, ב, ג. ירושלם, דפוס י. א. וויס, תרפ״ט. [4], 98, [3] ע׳. 24 : 17 ס״מ.

מהדורה א יצאה בתרע״ב—תרע״ג.

התכן: מחברת א: לתולדות ועד הלשון; מחברת ב: הרקדוק התנכי והדקדוק המשני; מחברת ג: ר׳ יחיאל מיכל פינס ז״ל ופעולתו בלשון ובועד הלשון... המבטא והכתיב. זכרונות ועד הלשון, לתולדות ועד הלשון, רשימת מונחים. ראה גם מס. 82.

159. **יוצרים ובונים**: מאמרי־בקורת מאת ד״ר יוסף קלוזנר... כרך שני—כרך שלישי ספר ראשון. Tel-Aviv, „דביר״, ירושלים, (דפוס י. א. וויס), תרפ״ט. VIII, 221; VII, 128 ע׳. 22 : 14. (כרך שלישי: ספרי „מוריה״).

התכן: כרך שני: הקדמה; אחד העם מאמר ראשון—רביעי; זאב יעבץ; מנדלי מוכר־ספרים מאמר ראשון—חמישי; יצחק ליבוש פרץ מאמר ראשון—רביעי; מרדכי זאב מייארברג; ש. בן־ציון מאמר ראשון—שני; מ. סיקו; ב. שופמאן.
כרך שלישי ספר א: הקדמה; חיים נחמן ביאליק מאמר ראשון—חמישי; זאלקינד שניאור מאמר ראשון—שלישי; דוד שמעונוביץ מאמר ראשון—שני.
כרך שלישי ספר ב', ראה מספר: 172.

160. הכתל המערבי; מאמר מקיף על כתלנו זה, מה שנאמר עליו ומה שדבר בו מימי החרבן עד היום הזה, עם מבוא והשמטות. מאת יצחק ת"ר בנימין ח"ר שלמה יחזקאל יהודה. ירושלם, דפוס י. א. וויס, תרפ"ט. [4], VIII, [3]—76, [1] ע'. 22 : 15 ס"מ.

נדפס בציון ג' כלי המבוא וההשמטות.

161 מגלת הטבח [מאת אליעזר דוד רוזנטל]. חומר לדברי ימי הפרעות והטבח ביהודים באוקראינה, ברוסיה הגדולה וברוסיה הלבנה... ספר שני: ג—ז. ירושלים—תל־אביב, (דפוס י. א. וויס [בירושלים]), תרפ"ט. [4], 127 ע'. 15:23 ס"מ.

בראש השער: א. ד. רוזנטל. מכיל חומר על הפרעות במקומות אשר שמם מתחיל באות "ג" עד אות "ו" בסוף הספר רשימת ההרוגים במקומות הנ"ל. חלק א (אות א—ב) נדפס בתרפ"ו בירושלם בדפוס ציון; חלק ג (אות ח—ס) נדפס בתרצ"א בתל־אביב, בדפוס הסופר הצעיר.

162. מה פעל המזרחי בארץ־ישראל? (ירושלם, דפוס י. א. וויס, תרפ"ט). 15 ע'. 11 : 15 ס"מ.

על המעטפת: עבודת המזרחי בארץ־ישראל.

163. מחלקת החנוך של ההנהלה הציונית בא"י, סדורה והנהלתה, מאת ד"ר י. ד. ברקסון... ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ"ט. 21 דף. 28 : 21 ס"מ.

נדפס על צד אחד של הדפים.

164. ספר משביי"ח על תלמוד ירושלמי; יכלכל תקונים מצויינים, הגהות נפלאות, באורים יקרים, הערות מאירות, הארות מזהירות ושבחים משביחים פירושים וחדושים במאמרים הקשים, המפוזרים על פני כל תלמוד ירושלמי... אשר חנן השי"ת אותי משה שמעון בן... יחזקאל זויויטץ... תוצאה שלישית מסודרה ומתוקנה ובתוספות... ירושלם, דפוס יודא אהרן וויס, תרפ"ט. [26], 336, [2] ע'. 26 : 20.

שער נוסף באנגלית: Mashbiach; a commentary on the Talmud Jerushalmi... by... M. S. Sivitz... 1929.

בראש הספר הסכמות הרבנים: ר' יצחק ירוחם דיסקין; ר' ישראל מאיר הכהן מראדין (שלש הסכמות לשלש המהדורות). "ובדים אחדים" מהמביא לביה"ד מנחם מרדכי פרענקיל תאומים, הקדמות המחבר ופתיחה ומבוא ארוך.

165. הפקודות על פצויי עובדים משנת 1927. עם התקנות, ההודעות הרשמיות, השמות של פוסקים־רפואיים וכו'. ירושלים, "תרבות" בע"מ, דפוס י. א. וויס, 1929. [5]—35; [3]—49 ע'. 20 : 13.

גם טכסט אנגלי עם שער מיוחד: Workmen's compensation ordinances, 1927...

"פקודת פצויי עובדים משנת 1927 מגמתן להגן אך על העובדים במלאכת יד, שמשכורתם אינה עולה על 350 לא"י בשנה..."

166. צום יודישען פאלק: די געשיכטע און בעדייטונג פון די ישיבה "כנסת ישראל" אין חברון. פון א[בא] צ[בי] ברעזין. געווידמעט צו די 5־יאהריגע עקזיס־טענץ אין חברון, תרפ"ד—תרפ"ט. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ"ט. מעטפת, 16 ע'. 32 : 22.

"די אויסמאכע אין אויש טסעציעל פאר אויסלאנד".

167. **אשפאציער אין „קרית שמואל"** (די נייע שטעדטעל ארום ירושלים ווען עלכע הייבט זיך אן צו בויען) [מאת אבא צבי ברעזין]. ירושלים, דפוס י. א. וויס, תרפ"ט. מעטפת, [3]—18 ע', פורטרט. 16 : 11 ס"מ.

בראש המעטפת: א. צ. ברעזין.

168. **תעודה לתולדות נחמיה חיון והשבתאות**. מאת גרשם שלום. ירושלם, דפוס י. א. וויס, תרפ"ט. [1], [172]—179 ע'. 23 : 15 ס"מ.

הדפסה מיוחדת „מציון" ספר ג', המאסף של החברה הא"י להסטוריה ואתנוגרפיה.

169. **העלמה אלזה**: ספור. תרגום ד[ב] קמחי. (ירושלים, דפוס י. א. ויס), [תרפ"ז]. 64 ע'. 17 : 12. (ספריה קטנה בהוצאת פ. גינזבורג, י'—י"ב).

בראש השער: ארתור שניצלר.

•170. **פוטי** לצבי ליברמן. תרפ"—?

ת ר "ץ

171. **דברי ימי ישראל בתוגרמה**, על־פי מקורות ראשונים. מהדורה שניה מושלמת ומתוקנת בהוספות ומלואים רבים מאת שלמה [אברהם] רוזאניס. חלק א. תל־אביב, „דביר". (ירושלם, דפוס י. א. וויס), תר"ץ. [8], 326, [2] ע', לוח' תמונות. 23 : 14 ס"מ.

התכן: חלק א: ימי הגרושים והנדודים והתישבות הפליטים בתוגרמה <משנת ה' אלפים ס' לד ה'ר"פ : 1300—1530>. [עם הגהות כיאליק].

172. **יוצרים ובונים**: מאמרי־בקורת מאת ד"ר יוסף קלוזנר... כרך שלישי, ספר שני. (Tel-Aviv), „דביר". ירושלים. (דפוס י. א. וויס), תר"ץ. [129]—290 ע'. 22 : 14. (ספרי „מוריה").

התכן: שאול שפרניחובסקי מאמר ראשון—אחד עשר; יעקב כהן: הוספות ותקנים לכל שלשת הכרכים. כרכים קודמים ראה מספר: 159.

173. **כמו כל הגויים**? מאת י[הודה] ל[יב] מגנס. ירושלם—שער הפרחים, (דפוס וויס), תר"ץ. [4], 64 ע'. 20 : 13 ס"מ.

התכן: הקדמה: „ככל הגויים"?; סכום מאמרו של מר פילבי: מדינה בין לאומית; יערה ממלכתית; ארץ־ישראל והגולה <1923>; הפוליטיקה הציונית <1921> פועלי ציון <1919>; הקדמה „על פרשת דרכים" מאת אחד העם <1921>. ראה גם מס. 179.

174. **ספר נתיבות שלום**: מאמרים על פרשיות השבוע. ספר שמות מאת אברהם יעקב שפירא בלאאמו"ר... חיים מאיר יחיאל מדראהאביטש... ירושלם, (דפוס וויס), תר"ץ. [2], 50 ע'. 24 : 16 ס"מ.

ספר בראשית ראה מספר: 145.

175. **„ספור דוד וגלית"** מאת ד"ר יוסף י[ואל] רבלין. ירושלם, דפוס י. א. וויס, תר"צ. [3], 110—120, [1] ע'. 21 : 15 ס"מ.

שיר, בלשון תרגום ובצדו תרגום עברי. הדפסה מיוחדת „מציון" ספר ד', המאסף של החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

176. **ציון**; ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה. יו"ל שש פעמים בשנה ע"י ועד החברה הא"י, בהשתתפות „דביר". שנה א' גליון א—ד. (ירושלם, דפוס י. א. וויס), תר"ץ. 64 ע'. 21 : 14.

מגליון ה' ואילך, נדפס בדפוס „הספר". ראה מס. 129.

•177. **צמחי הבשם** במנהגים הדתיים של עדותינו השונות בא"י ובחו"ל.

[לאפרים הראובני]. ירושלם, דפוס י. א. ווייס, תר"ץ. [93]-108 ע'. 8°. הדפסה מיוחדת מ„ציון" ספר ד'.

178. שאלון אלגבראי; לבתי ספר תיכוניים. ירושלם, דפוס י. א. ווייס, תר"ץ. [6], 110, [3] ע'. 21 : 12 ס"מ.

בראש השער: נ. קפלן.

179 LIKE ALL THE NATIONS?... by Ju[dah] L[eib] Magnes. Jerusalem, (typ. Weiss), 1930. [4], 77 p. 12 : 20. ראה גם מס' 173.

ת ר צ "ג

180. הסתדרות העובדים ומס ההכנסה; מכתב גלוי לצירי ועידת ההסתדרות הרביעית מאת ש[מואל] סמבורסקי. (ירושלים, דפוס ווייס, תרצ"ג). 13 ע'. 19 : 13 ס"מ.

הדפסה מיוחדת מתוך חוברת י—יא של „שאיפתינו" (טבת—שבט תרצ"ג).

181. ישו הנצרי; זמנו, חייו ותורתו. מאת ד"ר יוסף קלוזנר... הוצאה רביעית מורחבת ומעובדת מחדש. ברלין—תל־אביב. א. י. שטיבל, ירושלים. (דפוס ווייס), תרצ"ג. xv, 480 ע'. 23 : 15 ס"מ.

182. מדינת היהודים [לדר' תיאודור הרצל]; פרקים נבחרים. בתרגום פרופ' מ. ברקוביץ ובעבוד ועריכה מאת ר' ב. ירושלים. „תושיה", (דפוס ווייס), תרצ"ג. לב ע'. 20 : 13 ס"מ. (חוברת לעם ולנוער א.)

בראש השער: ד"ר תיאודור הרצל, עם מבוא מאת ר' ב.

183. עם לבן דרכים; שירים [מאת אברהם רוזנצויג]. (ירושלים, דפוס י. א. ויס, תרצ"ג). 100, [4] ע'. 23 : 14 ס"מ.

בראש השער: אברהם רוזנצויג. „יצא לאור בחמש מאות טפסים".

184. הציונות במיצר; קובץ־מאמרים (שפורסמו בעתונים שונים בא"י ובחו"ל) על הציונות ומקראיה בשנות החרם האחרונות, מאת דניאל סירקים. תל־אביב, (ירושלים, דפוס ווייס), תרצ"ג. viii, 257 ע'. 24 : 16 ס"מ.

התכן: א. הציונות המדינית ורוכי הנשמתה... ב. ההנהגה הציונית הרשמית, שיטתה וכשלונותיה... ג. הקונגרס הי"ז ומושבי הועה"פ הציוני לפניו ואחריו... ד. יחסים בציונות ובישוב... ה. בנין הארץ ומלחמת המעמדות... ו. הימה הפרטית ושאלת עלית המעמד הבינוני והתישבותו... ז. על שאלות תרבות וחנוך... ח. הציונות הדתית ושאלות המזרח.

ת ר צ "ד

185. גן המשלים והחידות; אסף שירי טדרוס בן יהודה אבו אל עאפיה. עפ"י כתב־יד שאול בן עבד־אל יוסף בהשואה לכתבי־יד אחרים. מגה, מסדר, מבאר ונערך על ידי דוד ילין... חלק ב' כרך א'. ירושלם, דפוס ווייס, תרצ"ד. [6], ii, 152; [2], 168 ע', צלום עמוד מכ"י שוקן. 24 : 18 ס"מ.

ע' [2], 168: „באורים והערות לשירי טדרוס בן יהודה הלוי אבו אלעאפיה, חלק ב' כרך א'". שער נוסף באנגלית. חלק א' נדפס בדפוס הספר, תרצב. ראה גם מספרים 214, 218.

186. כתבי יצחק יפה; מחקרים במקרא ובגיאוגרפיה של ארץ־ישראל. הוצאו על ידי משפחתו וידידיו למלאת שש שנים למותו „תרפ"ח—יח באב—תרצ"ד". ירושלים—בית הכרם. (דפוס י. א. ווייס). [תרצ"ד]. [8], 56 ע'. פורטרט. 23 : 15 ס"מ.

בראש הספר תולדות המחבר המנוח, מאת אחיו אברהם יפה.

187. **לשוננו**; רבעון לעניני הלשון העברית. מוצא ע"י ועד הלשון העברית בארץ ישראל. העורך: נ. ה. טורטשינר. כרך ו, חוברת א. ירושלים, (דפוס וויס), סיון תרצ"ד. 86, [2] ע'. 24 : 17 ס"מ.

הקודמים נדפסו בדפוס אחר.

— כרך ו חוברת ב—ג. חבר המערכת: א. אברונין. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ה. [89]—274 ע'. 24 : 17.

— כרך י, חוברת ב'—ג', יוצא לאור בסיוע מוסד ביאליק שעל יד הסוכנות היהודית לארץ־ישראל. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ט. [97]—266 ע', פקסימילים. 24 : 17.

— כרך י, חוברת ד. ירושלים, (דפוס וויס), ת"ש. [267]—385, [1] ע', לוח־ תמונה. 24 : 17.

— כרך יא, חוברת א—ב. רבעון לשכלול הלשון... ירושלים, (דפוס וויס), תש"א. 82, [1]; [2], [83]—176 ע', לוחות תמונות. 24 : 17.

— כרך יא, חוברת ג. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ב. מעטפת, [177]—257 ע', פורטרט (של פרופ' דוד ילין ז"ל). 24 : 17.

— כרך יא, חוברת ד. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ג. [257]—336 ע', ציורים. 24 : 17.

188. **מלחמת קודש או מלחמת חול?** [מאת ד"ר אברהם שבדרון]. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ד. 15, [1] ע'. 17 : 12 ס"מ.

בראש השער: ד"ר אברהם שבדרון. בקשר למלחמת המזרח, הרביזיוניסטים והציונים הכלליים (שלא הצליחו בקונגרס האחרון להכניס להנהלה) „בהנהלת השמאלית".

189. **פילוסופים והוגי דעות**; מסות ומחקרים מאת ד"ר יוסף קלוזנר... כרך ראשון. תל־אביב, „דביר". (ירושלם, דפוס וויס), תרצ"ד. VIII, 244 ע'. 25 : 17.

„המסות והמחקרים הם מזמנים שונים. הם נתפרסמו בירחונים, רבעונים וקבצים... ואולם אין כאן אף מאמר אחד, שלא הורחב ולא נתקן בעיקרו גם בלשונו גם בתכנו".

190 **פלא גמע**. (שירים וסוניטות) [מאת ש. שלום]. [תל־אביב], („דבר", ירושלים, דפוס וויס, תרצ"ד). [2], קנו, [4] ע'. 20 : 13 ס"מ.

בראש השער: ש. שלום [= שלום שפירא].

191. **שירים ותפלות** [מאת מרדכי טמקין] (תל־אביב), „דבר", ירושלים, (דפוס י. א. וויס), תרצ"ד. קס, [1] ע'. 21 : 13 ס"מ.

בראש השער: מרדכי טמקין.

ת ר צ "ה

192. **אוצר מלות היסוד של הלשון העברית השמושית**. מחקר בעריכת תכנית למודים, מאת אליעזר ריגר. ירושלם, בית המדרש למורים העברי, (דפוס וויס), תרצ"ה. [2], 158 ע', טבלאות, דיאגרמות. 21 : 14 ס"מ.

מטרתו של המחבר במחקר זה היא לחבר מלון־שכיחות ללשון העברית המדוברת כיום בפי היהודים תושבי א"י, היינו למיין את המלים לפי סדר שכיחותם ולציין איזו שכיחה יותר ואיזו פחות. בקרת מפורטת כתובה בידי אברהם יערי ראה ב„קרית־ספר" שנה יב, ע' 301.

193. **ספר דרושי הרמ"ח**; חלק א דרשות לתקופות השנה ולעניני שונים. חלק ב' דברים אחדים בעניני הלכה ושו"ת בהלכה למעשה... [מאת] משה חיים בלא"א יוסף זאב מירוויש... ירושלם, דפוס וויס, תרצ"ה. [8], שלג, [1] ע'. 23 : 16.

שער נוסף באנגלית. בראש הספר הסכמת הרב אברהם יצחק הכהן קוק.

194 **חיי המשפחה בישראל בתקופת הגאונים.** [לחיים שלום הלוי]. ירושלים, דפוס ויים, תרצ"ה. מעטפת, טז ע', 8°.

בראש המעטפת: ח. ש. הלוי. מתוך "ההד" חמוראב תרצ"ה.

195. **יתבררו הדברים**: [בענין חלול קדשי הדת בפרהסיה מצד קבוצת בחורים מ"הפועל"]. ירושלים, (דפוס וויים), תרצ"ה. מעטפת. 16 ע'. 13:21 ס"מ.

בראש המעטפת: א. י. שחראי. הוצאה מיוחדת מירחון "ההד", חוברת מנחם־אב תרצ"ה.

196. **כתבי הירודוטוס**: מתרגמים מיונית עם מבוא והערות מאת דר. אלכסנדר שור. (כרך א) ספר i—IV. ירושלים, (ר. מס. דפוס וויים), תרצ"ה. XXIII, 284, [2] ע'. 24:15.

(ההיסטוריונים של יון ורומה. מתרגמים מן המקור עם מבואות, הערות ומפתחות. א). כרך ב' ראה מס' 208.

197. **כתבי [קורנליוס] טקיטוס**. מתרגם מרומית עם מבוא והערות מאת דר. אלכסנדר שור. גרמניה. ירושלים, (ראובן מס. דפוס וויים), תרצ"ה. 65, [2] ע'. 25:18 ס"מ.

(ההיסטוריונים של יון ורומא. מתורגמים מן המקור עם מבואות, הערות ומפתחות, ו).

198. **מאוצר לשונו של ח[יים] נ[חמן] ביאליק**, [מאת] מ. א. ז"ק. ירושלם, (דפוס וויים), תרצ"ה. כט ע'. 23:16 ס"מ.

הוצאה מיוחדת מ"לשוננו" כרך ו', חוברת ב—ג.

199. **מושב הועד הפועל הציוני בירושלים** כ"ז אדר ב—ה ניסן תרצ"ה. חלק א־ג). ירושלים—לונדון, ההנהלה לציונית, (ירושלים, דפוס וויים). [תרצ"ה]. [10], 297, [4] ע'. טבלאות. 23:16 ס"מ.

הספינוגרמה של הישיבות נרשמה ע"י י. מיימון וי. חנני.
התכן: חלק א: דין וחשבון ההנהלה; חלק ב: ישיבות הועד הפועל; חלק ג: החלטות.

200. **מנחה לדוד**; קובץ מאמרים בחכמת ישראל. מוגש ליובל השבעים של החכם ר' דוד ילין מאת חבריו, ידידיו ומכבדיו. יצא לאור ע"י ועד היובל. ירושלם, ר. מס. (דפוס וויים), תרצ"ה. XV, רנה ע', פורטרט. 24:16.

-ועד היובל חושב לו לחובה נעימה, להכיר בזה את הוקרתו המיוחדת לבית הדפוס וויים, על זריזותו וחריצותו הנאה בהדפסת הכרך הזה, ותודה מיוחדת למר מרדכי וים על עבודתו המצוינת בקריאת עלי ההגה".

201. **הנגב**: גיאוגרפיה מפורטת של הנגב וסיני מבאר שבע עד תעלת סוים והים האדום עם 80 צלומים, תרשימים ופרופילים. מאת [חיים] בר־דרומא. ירושלים, (ע' 1—32 דפוס "הספר" ירושלם, ע' 33—304 דפוס "הפועל הצעיר" ת"א, עמוד 305—448 דפוס ויים, ע' 449—528 דפוס "מרכז" ירושלם, ע' 529—586 דפוס "ארץ ישראל" ירושלם, ע' 587—642 דפוס "עזריאל"), תרצ"ה. XVI, 641, [1] ע'. לוחות־תמונות ומפות. 21:13 ס"מ.

202. **עליה**: קובץ לעניני העליה. ב. ירושלים, מחלקת העליה של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, (דפוס וויים), ניסן תרצ"ה. 62, [2], XLVII, 63—74 ע'. 27:19 ס"מ.

בקובץ זה (ע' 44—62) נדפס מחקרו של ד' טרכין על העליה במשך חמש־עשרה השנים האחרונות, בצרוף 32 טבלאות סטטיסטיות (XLVIII ע'), מעשה ידי מר י. עזריאלי הבאורים בראשי הטבלאות בעברית ובאנגלית. העורכים: י. גרינבוים ומ. גרודזנסקי. קבץ [א] יצא באדר תרצ"ד ונדפס בירושלים בדפוס רפאל חיים הכהן. קבץ ה' — בדפוס עזריאל, תרצ"ו.

— **עליה**: קובץ לעניני עליה. ג. ירושלים, מחלקת העליה של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, (דפוס וויס), תרצ"ו. [8], 153 ע', טבלאות. 19:26 ס"מ.

קובץ זה נועד בעיקרו בתור ספר שמושי — למשרדים הא"י ולעסקני העליה, אך חשיבותו רבה גם לגבי כל אלה המתעניינים בפרובלימות של העליה בשעה זו. העורכים: ד. ברלס וז. לחובר.

— **עליה**: קובץ לעניני עליה. ד'. ירושלם, הוצאת מחלקת העליה של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, (דפוס וויס), תרצ"ז—1936. [4], 58, [3] ע', טבלאות. 19:27 ס"מ.

התכן: I. המפתחות התעשיה והמלאכה העברית, 1935—1921... II. חקירת השיוול, מרס 1936... III. המפתחות תנועת הבנין בשנות 1935—1924... IV. החקירות בצנף הבניה בקשר עם השדיולים... V. המפתחות הפרדסנות העברית... VI. עבידה עברית וערבית במושבות המטעים. כהוצאה לפועל של חקירות השדיול עסקו: אהרן גרץ, י. עזריאלי, נ. שמעוני.

203. **שיר שבח על טבריה** לר' יצחק. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ה. ח ע'. 14:20 ס"מ.

בראש השער: א. מ. הברמן [מו"ל ומעיר הערות]. "הפזמון הנאה" המתפרסם כאן... הוא המקור הראשון בספרי הדפוס המספר לנו על קברו של הרמב"ם בטבריה. — מתוך הקרמת המויל. הדפסה מיוחדת מ"ההד".

204. **תולדות הרבנים למשפחות ישראל מרודוס** מאת סימון מרכס. ירושלם, ר. מס, (דפוס י. א. וויס), תרצ"ה. 92, [4] ע', לוחות־תמונות, פורטרטים. 17:25 ס"מ.

שער נוסף ברומית. "בספר זה אני בא לספר על תולדות רבנים ממשפחה עתיקה, משפחת ישראל, אשר יש בידנו לעקבה עד המאה הי"ז". כולל בעקר תולדותיהם של ר' משה ישראל, ר' חיים אברהם ישראל, בנו משה ישראל, רפאל יהודה ישראל, אליהו ישראל, בנו משה ישראל ועוד. התולדות מבוססות בעיקר על ספריהם של אלה.

ת ר צ "ו

205. **אגדות־הארץ**: אוצר אגדות ושמועות מארץ־ישראל. ערוך בידי אשר בן־ישראל. כרך ראשון (ספר ראשון). תל־אביב. "דביר". (ירושלים, דפוס וויס), תרצ"ו. [8], ר ע', 16:22.

"הבאנו לאוצרנו זה גם ממיטב אגדות הערבים וספורי הפלא של הנוצרים לגוייהם". מתוך ההקדמה.

התכן: מדור א: מערת המכפלה. מדור ב: בית הבחירה. מדור ג: כתל מערבי. מדור ד: עיר דוד. ראה מס. 245.

206. **אלקראן**, תרגם מערבית יוסף יואל ריבלין. (Tel-Aviv). דביר, (ירושלם דפוס וויס), תרצ"ו. א, 560 ע'. 18:13 ס"מ.

סורות א—מג.

207. **דקדוק לשון המשנה** מאת משה צבי סגל. תל־אביב. "דביר". (ירושלים. דפוס וויס), תרצ"ו. XXIII, 268 ע'. 24:17 ס"מ.

כולל: מבוא: פתיחה כללית; תורת ההגה וההברה; תורת התיבה; תורת הפסוק. בסוף הספר: מפתח א', רשימת הפסוקים מספרי המקרא; מפתח ב', רשימת אישיות ותיבות מיוחדות; תקונים והוספות.

208. **כתבי הירודוטוס**; מתרגמים מיונית עם מבוא והערות מאת ד"ר אלכסנדר שור. (כרך שני) ספר V—IX. ירושלים, (ר. מס. דפוס וויס), תרצ"ו. 320 ע'. 16:23 ס"מ.

(ההיסטוריונים של יון ורומא, מתרגמים מן המקור עם מבואות, הערות ומפתחות, ב). כרך א' ראה מספר 156.

209. כתבים נבחרים [לר' דוד ילין]. א. מתולדות הארץ ומחייה <מחקרים, תאורים וסיורים>. הוצאת ועד היובל למלאת שבעים שנה, לרבי דוד ילין. ירושלים. ראובן מס. (דפוס ווייס). תרצ"ו. XIII, 351 [2] ע'. פורטרט. 23 : 15 ס"מ.

בראש השער : דוד ילין. כרך שני ראה מספר : 252.

210. לקט שירים ופיוטים, מוגש למיכה יוסף שוקן בהכנסו לתורה ולמצות. ירושלים, (דפוס ווייס), מקוה ישראל ד'=תרצ"ו. כג ע'. 20 : 13 ס"מ.

מכיל : תוכחות מוסר מאת שלמה בן ראובן בונפיד יוצא לאור על ידי חיים בראדי — שיר בסדר התפלה המיוחס לר' אברהם ן' עזרא, ייצא לאור ע"י א. מ. הברמן.—שמונה עשרה לראש השנה לאילנות לר' יהודה הלוי ברבי הלל, יוצאת לאור על ידי מנחם וולאי. — שירים אחרים לאבן־גבירול מתוך כתב־יד שוקן, יוצאים לאור על ידי ח. שירמן.

211. סמינר קיץ למורי עברית למבוגרים. שנה ראשונה. ירושלים, (דפוס ווייס). תרצ"ו. יג, [2] ע'. 16 : 11 ס"מ.

בראש השער : מחלקת התרבות של הועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ־ישראל. "המחלקה לתרבות שמה לה למגמה ראשונה להרחיב את הרשת של שיעורי הערב ולראוב לכך שכל עולה חדש ימצא את דרכו אליהם... לשם השתלמותם של המורים... יסוה... את הסמינר הזה..." התכן: על תכנית המוסד; עונת הלמודים; תנאי הכניסה; הבחינות; תכנית הלמודים. סנה ב' נדפסה בדפוס "הפועל הצעיר" בתל־אביב.

212. פנינו אל הים : צי ישראל בארץ העברים [מאת מתתיהו מיזס]. ירושלים, (דפוס ווייס). תרצ"ו. יג ע'. 27 : 20 ס"מ.

בראש השער : מתתיהו מיזס. הדפסה מיוחדת מהירחון "ההד".

213. קובץ מאמרים לשאלה הערבית, בהוצאת "קדמה מזרחה". ירושלים, דפוס ווייס. תרצ"ו. מעטפת, III—IV, 86 ע'. 16 : 11 ס"מ. [נערך על־ידי ר' בנימין].

"קדמה מזרחה הוא ארגון בלתי מפלגתי שמטרתו : הכרת המזרח ויצירת קשרים תרבותיים, חברתיים וכלכליים עם עמי המזרח, והסברה נכונה לעבודת עם ישראל בארץ".

214. שירי אזור לטדרוס בן יהודה אבו אל עאפיה <נספח ל"גן המשלים והחידות"> עפ"י כתב־יד זלמן שוקן. מבאר ונערך על ידי דוד ילין... ירושלים, דפוס ווייס, תרצ"ו. 56, 36 ע'. 24 : 18 ס"מ.

ראה מס. 185, 218.

215. שירי יצחק דוד בלומנטל, יליד ציון. ירושלים, (דפוס ווייס), תרצ"ו. [4], 74 ע'. תמונת המחבר. 16 : 11 ס"מ.

216. Statement by the elected assembly of the Jewish community of Palestine. (Issued by the General Council <Vaad Leumi> of the Jewish Community of Palestine). (Jerusalem, typ. Weiss. 1936?). 7. [1] p. 12 : 16.

נדפס בלי שער.

ת ר צ "ז

*217. אלמה : מאסף האגדה למדעי היהדות בירושלים... מאסף א. ירושלים, ר. מס, (דפוס ווייס). תרצ"ז. העורך ב. מ. לוין.

218. גן המשלים והחידות : אסף שירי טדרוס בן יהודה אבו אל עאפיה, עפ"י כתב־יד שאול בן עבד־אל יוסף, בהשוואה לכתבי־יד אחרים. חלק שני כרך ב. בתוספת מבוא ושירי האזור של המשורר עפ"י כתב־יד זלמן שוקן. מגה, מסדר, מבאר ונערך על ידי דוד ילין... ירושלים, דפוס ווייס, תרצ"ז. CVI, [2], 155—238 ; 116 ; 56 ; 36 ע', צלום. 24 : 18.

ל"שירי האזור" (56 ; 36 ע') שער מיוחד : שירי האזור... תרצ"ז. הע' 116 : "באורים והערות

לשירי סדרוס בן יהודה הלוי אבו אל עאפיה. חלק ב, כרך ב׳. עי׳ 36 בסוף: „באורים והערות לשירי האורי...״ שער נוסף באנגלית. ראה גם מספר 185, 214.

219. **במשעול הצר**; רומן [מאת א. א. קבק]. חלק א—ב. תל־אביב „מוסד ביאליק״ ע״י „דביר״. (ירושלים, דפוס וויס), תרצ״ז. רנה, [1]; ריז, [1] ע׳. 13 : 21 ס״מ.

בראש השער: א[הרן] א[ברהם] קבק.

220. **השתלמות עצמית**: ספר הדרכה ללומדים בעצמם בלי עזרת מורה. [מאת ש. ב. פלדמן]. ירושלים, הסתדרות הפועל־המזרחי בא״י המרכז לתרבות, (דפוס וויס), תרצ״ז. מז ע׳. 21 : 14 ס״מ.

בראש השער: ש. ב. פלדמן.

221. **החברה הארץ ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה**. תרפ״ו—תרצ״ז. ירושלים, דפוס וויס, תרצ״ז. 16 ע׳. 23 : 16 ס״מ.

222. **יבגני אוניגין**: רומן בחרוזים. [מאת א. ס. פושקין] תרגם א[ברהם] לוינסון. ירולים, (דפס וויס), תרצ״ז. מה, [3], 309, [2] ע׳. פורטרט. תמונות. 22 : 16 ס״מ.

בראש השער: א[לכסנדר] ס[רגיביץ] פושקין.

223. **יואל אנגל**; חייו ויצירתו. מאת מנשה רבינא <מנשה רבינוביץ>. ירושלים (דפוס וויס), תרצ״ז. מו, [1] ע׳. פורטרטים. 17 : 12 ס״מ.

בראש השער: מחלקת התרבות של הועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ־ישראל. הע׳ מד על הסוף מכילים ביבליוגרפיה בעברית, באידיש, באנגלית וברוסית.

224. **משפט כהן**: תשובות במצוות התלויות בארץ, זרעים, קדשים, טהרה. סנהדרין ומלכים. מאת הרב ר׳ אברהם יצחק הכהן קוק ז״ל. ירושלים. האגודה להוצאת ספרי הראי״ה קוק ז״ל, (דפוס וויס), תרצ״ז. יז, תכ, [1] ע׳. 35 : 29 ס״מ. (מערכת ההלכה, א.)

שבת הארץ, תרצ״ז: דפוס העברי; אורות הקודש, תרצ״ח: דפוס מרכז.
ראה גם מספרים 256, 297, 305.

225. **הנוטע הקטן**. (תרומת ילד עני לקהק״ל. <ספור לילדים — בעין אגדה>). ירושלים, קרית־ספר בע״מ, (דפוס וויס), תרצ״ז. מעטפת, ל, [1] ע׳. 21 : 14 ס״מ.

בראש המעטפת: צבי ליברמן, נהלל.

226. **הפלחים**; חיי הפלחים בהשואה אל חיי היהודים בתקופות התנ״ך והתלמוד. מאת יוסף בר־נ מיוחס איש ירושלים. תל־אביב, „דביר״, ירושלים, (דפוס וויס), תרצ״ז. זxא, 238, [1] ע׳. פורטרטים, תמונות. 24 : 15 ס״מ.

227. **הצופה**: יומן לעם. מופיע לפי שעה ביום שני, רביעי וששי. שנה א׳ גליון א—יג. ירושלים, (דפוס וויס), כ״ו מנחם־אב תרצ״ז—כ״ט אלול תרצ״ז.

המו״ל והעורך האחראי: יהושע רדלר־פלרמן.

— שנה ב׳ גליון א—ג (יד—טז). ירושלים, (דפוס וויס). ז׳ תשרי צ״ח—י״ד תשרי צ״ח.

החל מיום י״ג טבת תרצ״ח, שנה ב׳ מספר ו (17) ואילך נדפס בתל־אביב, ויוצא בשם: הצופה; עתון יומי. העורך הרב מאיר ברלין ז״ל.

228. קונטרסים לעניני הלשון העברית. מוציא חנוך ילון. ירושלים, (דפוס ווייס), תרצ"ז. 25 : 18 ס"מ.

מהמעטפת. "בעמים לשנה... בשנת תרצ"ח אפשר שאסנה להוציאם ד' מעמים". קונטרס א', יצא בניסן, עם שער נוסף באנגלית (על המעטפת). ראה גם מספר: 322, 300.

229. הקרקע; סקירה היסטטורית על שאלת הקרקע בארץ־ישראל מאת שמואל קליין פרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים. ירושלים, הועד הארצי של הקרן הקיימת לישראל בא"י, (דפוס ווייס), תרצ"ז. כד ע'. 20 : 14 ס"מ.

230. שאול עבד־אללה יוסף בתור סופר, חוקר, משורר, משביל ומפיץ השבלה, על פי כתביו. הערכה מאת דוד ילין... ירושלים, דפוס ווייס, תרצ"ז. 57 ע'. 26 : 18 ס"מ.

שער נוסף באנגלית.

הדפסה מיוחדת מכתבי ילין—שדרום. ראה מס. 185, 214, 218.

231. שיעורים בכתב; <תכנית> (לעונת הלמודים הראשונה). ירושלים, (דפוס ווייס), תרצ"ז. 15, [1] ע'. 14 : 11 ס"מ.

בראש השער: מוסד להשכלה עצמית <ליד מחלקת התרבות של הועד הלאומי>. "מגמת המוסד היא להפיץ ידיעות יסודיות על תרבות דורנו ועל תרבות הדורות שעברו... לשם הנשמת שאיפתו זו פותח המוסד שיעורים בכתב שיכתבו על ידי טובי המורים והמרצים בכל מקצוע... ושיקיפו במשך השנים את עולם התרבות האנישית בהתגלויותיו החשובות ביותר ויצטרפו למעין "אוניברסיטה בכתב"."

232. האוניברסיטה העברית, ירושלים. (ירושלים, דפוס ווייס), 5698—1937/8. 15, [1] ע'. תמונות. 17 : 12 ס"מ.

ת ר צ "ח

233. בית המדרש למורים העברי בירושלים. ירושלים, דפוס ווייס, תרצ"ח. יב, 12 ע', לוחות־תמונות. 23 : 17 ס"מ.

השכסם בעברית ובאנגלית. שער נוסף באנגלית: The Hebrew Teachers college, Jerusalem.

234. זביב וזבב; <ספור אגדה מחיי שני זבובים קטנים ואגדה בתוך אגדה>. [מאת גרטה דוד]. פרשה ראשונה לסדרת אגדות. ירושלים, "קרית ספר", (דפוס ווייס), תרצ"ח. 16 ע'. 17 : 12 ס"מ.

בראש השער: גרטה דוד.

235. מלון עברי־אנגלי שמושי; כול את אוצר השפה העברית לכל תקופותיה מאת מ. צ. סגל. תל־אביב. "דביר", (ירושלים, דפוס ווייס), תרצ"ח. [12], 260 ע'. 21 : 13 ס"מ.

שער נוסף באנגלית: A concise Hebrew-English dictionary, comprising the Hebrew of all ages, by M. H. Segal.

236. מלון עברי־אנגלי שלם; כולל את אוצר הלשון העברית לכל תקופותיה. חבר וסדר ראובן גרוסמן בהשתתפות ח. זק"ש. ערך והגיה מ. צ. סגל. תל־אביב, "דביר", (ירושלים, דפוס ווייס), תרצ"ח. xv, [1] 423 [2] ע'. 24 : 17 ס"מ.

שער נוסף באנגלית: Compendious Hebrew-English dictionary...

237. מלון שמושי לשפה העברית מאת יהודה גרוזובסקי. תל־אביב, "דביר", (ירושלים, דפוס ווייס), תרצ"ח. [8], 680 ע'. 20 : 13 ס"מ.

המלון הזה הוא קצורו ועקרו של "מלון השפה העברית".

238. ספר **נתיבים במי הים**: כולל שלשה קונטרסים: א. „מי נח" בעניני מקואות לפי סדר המשנה... ב. „גבכי־ים" לשיעורין של תורה... ומצורף אליו קונטרס „חומר בקודש" בענין חמור ועמוק בקדשים לבאר דרך הרמב"ם בזה. ג. „מים טהורים" ביאורים בענינים עמוקים בסדר טהרות... מאתי משה מרדכי בלא"א מו"ה נח הכהן, (עמרמי ברמת־גן). ירושלים, דפוס וויס, [תרצ"ח]. [8], צא, [1] ע'. 25 : 20 ס"מ.

מכיל רק ספר „מי נח" חלק ראשון לפרקים הראשונים ממסכת מקואות. (חלק ב' נדפס בירושלים, כרפם קצבורג, תש"ן). בראש הספר הסכמות הרבנים: ר' אברהם דובער כהנא שפירא אבד"ק קאוונא (תרפ"א); ר' מאיר אטלס (תרע"ו); ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג (תרצ"ח). אחריהן הקונטס המחבר, המזכיר בין השאר את בנו „שניאור זלמן דוב הכהן (הנקרא בשם דב עמרמי ברמת־גן)".

239. ספר **תולדות ישראל**: מתקן על פי המקורות הראשונים בידי זאב יעבץ. חלק תשיעי — מראשית רבנן סבוראי 4234 עד סוף ימי הגאונים — המחצית הראשונה. מוגה היטיב ומתוקן ע"י ד"ר ב. מ. לוין. (מהדורה שניה). ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ח. 286, [1] ע'. 23 : 15 ס"מ.

240. **תורה וארץ**: סקירה על פעולות תנועת המזרחי בארץ. נערך ע"י א. מ. גנחובסקי. הוצאת קרן ארץ־ישראל של המזרחי. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ח. 32 ע', מפה. תמונות. 23 : 18 ס"מ.

שם המדפיס על המעטפת. בראש הספר דברי הרבנים הראשיים: ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ר' יעקב מאיר, ר' משה אבינדור עמיאל, ור' בן־ציון חי עוזיאל.

241. Current law reports. Editor: M. Levanon... Vol. II ‹15th July, 1937—31st December, 1937›. Jerusalem, typ. Weiss, [1938]. [2], 272 p. 14 : 22.

242. Die Hebräische Universität, Jerusalem. (Jerusalem typ. Weiss), 1937/8—5698. 15, [1] p. 13 : 19.

243. Kritik des Estherbuches; eine theologische Streitschrift. Jerusalem, "Heatid", (typ. Weiss). 1938. 16 p. 17 : 23.
At head of title : Schalom Ben-Chorin.

244. L'universite hebraique de Jerusalem. (Jérusalem. typ. Weiss), 1937/8—5698. 15, [1] p. 13 : 19.

ת ר צ "ט

245. **אגדות הארץ**: אוצר אגדות ושמועות מארץ־ישראל. ערוך בידי אשר בן־ישראל. כרך ראשון (ספר שני). תל־אביב, „דביר", (ירושלים, דפוס וויס), תרצ"ט. [4], רד, [4] ע'. 22 : 16.

התכן: מדור א: רחל אמנו. מדור ב: שבטי ישראל. מדור ג: עיר אלהים. מדור ד: יהודה והנגב. ראה גם מס' 205, 411.

246. **דורות הראשונים**: ספר דברי הימים לבני ישראל. תקופת המקרא. מאת ר' יצחק אייזיק הלוי ‹ז"ל›. כרך ששי. ירושלים, „מוסד הרב קוק" שעל יד המזרחי העולמי בסיוע הסתדרות המזרחי בצרפת, (דפוס וויס), תרצ"ט. יב, 306, [2] ע', פורטרט. 23 : 16.

שער נוסף באנגלית. המו"ל: ר"ר כ. מ. לוין. בראש הספר „הקדמה מאת הרב י. ל. הכהן פישמן" ו„רבנים אחדים" מאת המו"ל: חלקים קודמים נדפסו בפרשבורג ובס"ם ענ"מ.

247. **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**: שיעורים מאת ד"ר יוסף קלחנר... כרך שלישי: תחילת הספרות העברית ברוסיה ו„תקופת־וילנה" ‹1804—

1860>. ירושלים, חברה להוצאת ספרים על־יד האוניברסיטה העברית, (דפוס וויים), תרצ"ט. VIII, 451 ע'. 25 : 16.

כרך א, ב, ד נדפסו בדפוסים אחרים.

248 **הצהרת־בלפור ותולדותיה.** [מאת ד"ר נ. מ. גלבר]. ירושלים, ההנהלה הציונית, (דפוס וויים), תרצ"ט. ח, 375 ע'. פורטרטים, פקסימילה. 24 : 16 ס"מ.

בראש השער: ד"ר נ. מ. גלבר. „זה עשרים שנה שאנגליה מסייעת לעם היהודי בשאיפתו לבית לאומי בארץ־ישראל ברוח הרעיון הנעלה של מדינה יהודית...". מתוך ההקדמה.

249. **התפתחות הבית הלאומי בארץ־ישראל בשנת 1938**; תזכיר מוגש ע"י הסוכנות היהודית לארץ־ישראל אל המזכיר הכללי של חבר הלאומים, לעיונה של ועדת החמיד לעניני המנדטים, יוני 1939. (ירושלים, דפוס וויס), [1939]. 33, [1] ע'. טבלאות. 27 : 21.

250. **זכר צדיק לברכה**: זכרון נצח, לאדם ביקר, דגול מרבבה, אדיר פעל ורב־מעש, רבי מנשה בר' בנימין אמינוף. ליום השנה להסתלקותו, כ"ט תשרי תרצ"ח— כ"ט תשרי תרצ"ט, מאת בית היתומים חקלאי בעיה"ק ירושלם. (ירושלם, דפוס וויים), [תרצ"ט]. 31 ע'. פורטרטים. 25 : 17.

251. **חוזר** [של] התאחדות נשים עבריות לשוחי זכויות בארץ־ישראל. שבט תרצ"ט... ירושלים, (דפוס וויים), תרצ"ט. טז ע'. פורטרט. 28 : 20.

התכן: ד"ר רוזה וולם־שטרויס ז"ל, זעזעות נרמניה, ידיעות מרכז ההתאחדות, דו"ח הסניפים... בתנועת הנשים הבינלאומית; זכות בחירה לאשה באירופה; נשי שם; קונגרסים בינלאומיים של נשים; ידיעות קצרות.

252. **כתבים נבחרים**: [לר' דוד ילין]. ב. לתורת המליצה בתנ"ך והשירה העברית בספרד (מחקרים, עיונים והרצאות). היצאת ועד היובל למלאות חמש ושבעים שנה לרבי דוד ילין. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ט. [8], 352 ע'. 23 : 16 ס"מ.

בראש השער: דוד ילין. „...אחרי הוצאת החלק הראשון של „הכתבים הנבחרים (בשנת תרצו) באה הפסקה ממושכת ורק עכשיו עם חגיגת יובלו השבעים וחמש אנו יכולים להגיש לרבי דוד ילין את הכרך השני... בתקוה כי יעלה בידינו להוציא גם את החלק השלישי... ועד היובל חושב לו לחובה נעימה, להביע בזה את הוקרתו המיוחדת לבית הדפוס וויס, על זריזותו וחריצותו הנאה בהדפסת הכרך הזה, ותודה מיוחדת למר מרכזי ויס על עבודתו המצויינת בקריאת עלי ההגהה". כרך א ראה מספר: 209.

253. **מבחר מאוצר האגדה לבני הנעורים**. תל־אביב, „דביר", (ירושלים, דפוס וויים), תרצ"ט. [4], 115, [3] ע'. 19 : 11.

בראש השער: מיכה יוסף בן גריון (ברדיצ'בסקי). „המבחר הזה בולל כשבעים מספורי המבחר של האגדה..." מתוך ההקדמה לעמנואל בן־גריון בנו של המחבר.

254. **מישו עד פאולוס**. [מאת פרופ' יוסף קלוזנר] כרך ראשון. (ספר א—ה). (תל־אביב), „מדע", (ירושלים, דפוס וויס), 1939. VIII, 279, [1] ע'. 22 : 13. (כתבים היסטוריים).

בראש השער: פרופ' יוסף קלוזנר. כרך ב' נדפס בדפוס „הספר" בירושלם. „כשהתחלתי... בכתיבתו של... „ישו הנצרי"... באתי לידי מסקנה, שספר זה מצריך מילואים בצורת של ספר שני: על המאידעות התיצונים והפנימיים שאירעו מימי־ישו עד סוף־ימיו של פאולוס השליח". התכן: ספר ראשון: היהדות בתוך־לארץ בשעת צמיחתה של הנצרות...; ספר שני: מצבה של הגיות בשעת צמיחתה של הנצרות... ספר שלישי: המחשבה היהודית ההלניסטית... ספר רביעי: המקורות... ספר חמישי: הנצרנות והנצרות האלילית".

255. **מנצפ"ך צופים אמרום**; תולדות האותיות מנצפ"ך וחשיבותן לקורות נוסח

המקרא. [מאת נפתלי הירץ טורטשינר]. (ירושלים: דפוס וויס, תרצ"ט). [22] ע', 3 לוחות־צלומים. 24 : 16.

בראש הספר: נ. ה. טורטשינר. הדפסה מיוחדת מתוך: לשוננו, רבעון... ועד הלשון העברית בארץ־ישראל, כרך י' חוברת ב'—ג', ע' [99]—318.

256. **סדר תפלה** עם פירוש עולת ראיה מאת הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק וצ"ל. כרך ראשון: תפלות לימי החול, ברכות, ר"ח, חנוכה ופורים. בהוצאת "מוסד הרב קוק שע"י המזרחי העולמי". ירושלם, אגודה להוצאת ספרי הראי"ה קוק ז"ל, (דפוס וויס), תרצ"ט. לב, תמד ע'. 23 : 27 ס"מ. (מערכת האגדה, א).
ראה גם מס. 224, 297, 305.

257. **ספר החלוץ**: אנתולוגיה ערוכה בידי משה בסוק, חלק א: העליה השלישית והרביעית: תרע"ז—תרפ"ח. הוצאת מחלקת העליה של הסוכנות היהודית. ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ט. ח, 292 ע', תמונות. 23 : 18 ס"מ.
ראה גם מספר 267.

258. **ספר הישוב**; אוצר הידיעות והרשומות שנשתמרו בישראל ובעמים בלשון העברית ובשאר לשונות על ישוב ישראל ותולדותיו בארצו מימי חרבן בית שני עד ראשית ההתישבות החדשה בימי "חבת ציון"... [ויו"ל ע"י] החברה הא"י. להיסטוריה ואתנוגרפיה. ירושלים. (כרך א, חלק א). (Tel-Aviv. מוסד ביאליק ע"י "רביד"). ירושלים, (דפוס וויס), תרצ"ט. מב, [2], 216 ע', 7 לוחות־תמונות, [4] מפות. 27 : 21.

התכן: כרך א, חלק א: הישוב לקומותיו מימי חרבן בית שני עד כבוש ארץ־ישראל ע"י הערבים. יוצא בהשתתפות חבר חכמים ועובדים מדעיים בעריכת שמואל קליין.
בקורת ארכה על הספר, בתובה בידי בינימין מיזלר, נדפסה בק.ס. שנה ט"ז, ע' 408—414. כרך ב' ראה מספר: 346.

259. **שאלות הישוב** מאת שלמה נפחי. א, ג. ירושלים, דפוס וויס. [1939]. 24 : 17 ס"מ.

התכן: א: כל המפלגות בראי. מעטפת, 20 ע'; ג: על הפרנסה בארץ־ישראל. מעטפת, [45]—60 ע'; ב: (על המאמר הראשי בעתונות העברית) נדפס בדפוס וינפלד.

260. **Shall the door be shut?**... (The breach of a solemn obligation [by] Winston Churchill. A speech in the house of commons during the debate on the white paper, May 22, 1939). (Jerusalem, typ. Weiss), [1939]. 8 p. 14 : 22.

261. **זעקת ישיבת חברון**. ווי געשריי פון חברון ישיבה. ירושלים, דפוס וויס, [תרצ"?]. 47 : 31.

קול קורא בעברית ויידית ש"תצזרו לנו בעבודתנו הק' עבודת הקמת משכן ה' לרפא שבורי הלב והנפש ולכונן שוב את מרכז התורה, ישיבתנו המפוארה לכבוד ה' ולכבוד תורתו".

262. **פנקס** תלמיד בית־המדרש למורים העברי בירושלם... (ירושלם, דפוס וויס, [תרצ"—?]. 20 ע'. 16 : 12 ס"מ.

ת"ש

263. **בתי הת"ת** "נצח ישראל" בא"י <משנת תרס"ט — עד תרע"ד>. [מאת] ד"ר ב. מ. לוין. ירושלים, (דפוס וויס), ת"ש. [3]—13 ע'. 21 : 13 ס"מ.

הדפסה מיוחדת מהמאסף "זכר יוסף".

264. **דמוקרטיה וטוטליטריות**; יסודות תורת ההעפלה מאת א[הרן] ראובני. ירושלים, ר. מס. (דפוס וויס, 1940). 160 ע'. 18 : 11 ס"מ. (ספרית מס למדע פופולרי, ספר 19).
נדפס בהמשכים ב"בוסתנאי" שנה ח' (1936) גליונות 29—6, בשם "תורת ההעפלה", ועתה מובא

בנוסחה מתוקנת ומחודשת וכמה מלואים. זהו כפר ראשון על הנושא „חברה ומדינה" במסגרת הספריה למדע פופולרי.

265. **התלטות הקונגרס הציוני הכ"א** עם סקירה על הרכב הקונגרס. ג'ניבה, א'—ט' באלול תרצ"ט—16-25 באוגוסט 1939. ירושלים, ההנהלה של ההסתדרות הציונית, (דפוס ווייס), [ת"ש]. 32 ע'. טבלאות. 24 : 16 ס"מ.
ראה מס. 273.

266. **זכר יוסף**: מאסף ספרותי מוקדש לזכרו של רבי יוסף קריביצקי ז"ל איש חיפה. בעריכת ר' בנימין. ירושלים, בהוצאת ועד הקובץ, (דפוס ווייס). ת"ש. 136 ע'. פורטרט. 21 : 13 ס"מ.

267. **ספר החלוץ**: (תרע"ז—תרצ"ט). אנתולוגיה ערוכה בידי משה בסוק. הוצאת הסוכנות היהודית — מחלקת העליה. ירושלים, (דפוס ווייס). ת"ש. יח, [2], 564 ע'. 23 : 18 ס"מ.

התכן: העליה השלישית (תרעז—תרפג)... העליה הרביעית (תרפד—תרפח)... במוצאי תקופה (עם יובל העשור, י"א אדר תרפ"ח)... העליה החמישית... נזכור...
התרגומים נעשו בידי ש. מלצר, מ. ו. ז[לפובסקי], מ. בסוק, י. היילפרין ונ. קרסל.
לכבוד הקונגרס הכ"א אוגוסט 1939. יצאו פרקי העליה השלישית והרביעית בחלק א' (במספר אכסמפ' מגבל). ראה מספר 257.

268. **כללי הפיסוק**: הונחו ע"י ועד הלשון העברית בארץ־ישראל בהשתתפות מחלקת החינוך של הועד הלאומי לכנסת ישראל. ירושלים, הוצאת ועד הלשון העברית בסיוע מוסד־ביאליק שע"י הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, (דפוס ווייס). ת"ש. מעטפת, 8 ע'. 24 : 16 ס"מ.
תולדות עבודה זו וזרכיה פורשו כ„לשוננו" כרך י', חוב' ב—ג.

269. **למועד**: הוצאה חד פעמית. ירושלים, (דפוס ווייס), ניסן ת"ש. 16 ע'. 34 : 24 ס"מ.
התכן: ש. ברגמן: פסח ת"ש, אחר הציונים הצעירים: ציונות ריאלית, ס. הירש: הבנות הציונות לועידת השלום, י. ל. מנסס: למצב, מ. בובר: אגרת אל המוסדות, ר. ולטש: חוק הקרקעות ואחריו, בובר: גבריאל שקר, מ. אבי־שאול: מברכת יעקב אבינו, ש. קדרי: כח האמונה הפעיל והמסביל, א. סימון: יאוש ויהוה, ו. קלנר: הומניזם ונציונליזם בתנוך, ג. כהן: דת ופוליטיקה, ר"ב: צרור הערות.

270. **לקורות הלשון העברית** כשפת הלימוד בחכמת הרפואה; לפתיחת המרכז הרפואי של הסתדרות „הדסה" והאוניברסיטה העברית על הר הצופים. ירושלים, מאת זיסמן מונטנר. ירושלים, דפוס ווייס, ת"ש. מעטפת, 34 ע'. 23 : 16 ס"מ.
הוצאה מיוחדת מתוך „לשוננו" תרצ"ט—ת"ש, כרך י' חוב' כ—ג—ד. נספח „סכסימילה מתוך ספרו של Vesallius Fabrica ציצא בשנת 1543".

271. **מונחי התיאטרון**. הוצאת ועד הלשון העברית בסיוע מוסד ביאליק שעל ידי הסוכנות היהודית לא"י. ירושלים, (דפוס ווייס), ת"ש. מעטפת. 31 ע'. 24 : 18 ס"מ.
תרגום מתוך „לשוננו" כרך י' ע' 338—368.

272. **פרקי הלכה**. חוברת א' ערוכה בידי יחזקאל קויפמן. חיפה, בית הספר הריאלי, (ירושלים, דפוס ווייס). ת"ש. 56 ע'. 23 : 15. (פרקי הלכה ערוכים בידי יהושע גוטמן ויחזקאל קויפמן).
כוללים קטעים מן המשנה והגמרא עם פתיחות מדכדי הרמב"ם שמחוכם יוכל המתחיל לעמוד במקצת על ערכיה של תשבע"ם ועל אופיו של המשפט העברי המאוחר.
התכן: הקדמה, מבוא, בתי דינים, עדים וסדר הדין, ענשים, רשימת מלים ונטויים, שאלות לחזרה ונושאים לעבודה, ראשי תיבות.

273. **הקונגרס הציוני הכ"א**, ג'ניבה, א'—ט' באלול תרצ"ט—16-25 באוגוסט

1939. דין וחשבון סטינוגרפי. ירושלים, ההנהלה של ההסתדרות הציונית, (דפוס וויס). [1940]. לט, [1] 280 ע', טבלאות. 24 : 16 ס"מ.

התכן: א. הקדמה... ב. ישיבות הקונגרס... ג. החלטות הקונגרס הכ"א... מפתח הנואמים. מפתח השמות והענינים. ראה מספר 265.

274. שערי תורת ארץ-ישראל: כולל פירושים, הערות והגהות על הירושלמי מאת זאב וואלף רבינוביץ ז"ל. יצא לאור ע"י בנו יצחק רבינוביץ. ירושלים, (דפוס וויס), ת"ש. ווא, 638, [2] ע'. 24 : 6 ס"מ.

שער נוסף באנגלית. „בתורת ארץ־ישראל המבונה „ירושלמי"... המפרשים... לא יצאו ידי חובתם בפירושיהם... לכן ראינו עצמנו מחוייבים להעלות את הערותינו והגהותינו על הספר, וביניהם יש חדושים רבים הנוגעים לאמוראי ארץ־ישראל ותולדותיהם וזמנם". מתוך הקדמת המחבר ז"ל.

275. Cosmos' English-Hebrew-German pocket dictionary, with imitated pronunciation throughout, by A. Aurel. Jerusalem, Cosmos' Aurel & Co., (typ. Weiss, pref. date: 1940). X, 165 p. 8 : 12 cm.
(Cosmos colloquial Nutshell Series).

276. Cosmos' pocket dictionary with imitated pronunciation throughout Hebrew-German-English. מלון כיס עברי־גרמני־אנגלי by A. Aurel... Jerusalem, Cosmos' Aurel & Co., (typ. Weiss, pref. date, 1940). X, [2], 148 p. 8 : 12 cm.
(Cosmos Colloquial Nutshell Series).

277. Kol Israel; one-time publication... Publisher Central Agudath Israel of Palestine. Ed.: Rabbi Moshe Blau. Responsible ed.: Moshe Glickman-Porush. Jerusalem, typ. Weiss, 1940. 6 p. 2°.

'Picture of the activities of the Torah, educational, and Charitable Institutions of orthodox Jewry in Palestine'.

278. ד"ר י'קיל ומר היד: ספור מאת ד[ובדו] ל[ואיס] סטיבנסון. תרגום י. צ'צ'יק. ירושלם, מצפה, (דפוס י. א. וויים), [ת"ש ?]. צז ע'. 17 : 15 ס"מ.
(ספרית מצפה, ספרי פרוזה, העורך אשר ברש).

בראש הספר: „ר. ל. סטיבנסון וספרו" מאשר ברש.

ת ש "א

279. בדבר הנקוד: על תקונו ושכלולו. מאת גרשון גינסברג. ירושלים, דפוס וויס, (תש"א). 9 ע'. 24 : 16 ס"מ.

280. במערכות הנוער. בהוצאת המחלקה לעניני הנוער של ההנהלה הציונית <בהשתתפות קרן־היסוד>. [חוברת א, ב], ג. ירושלים, (דפוס וויס), כסלו תש"א—אדר תש"א—אב תש"א. [2], 41, [1]; [2], 56; [2], 75, [3] ע'. 24 : 17 ס"מ.

„...רפים אלה... ברובם לקט מתוך עתונת הנוער ועלוניו הפנימיים". שם [חוברת ב']: בשעה זו, במערכות הנוער. בסוף חוברת ג': „פנימי לא למכירה".

— חוברת ד—ה. ירושלים, (דפוס וויס), כסלו תש"ב—תמוז תש"ב. [2], 46, [2], ע', מפות, תמונות: 40 ע'. 24 : 17 ס"מ.

חוברת ד': מעל היציאה לכפר בקיץ תש"א. („הגלופות היעמדו לרשותנו ע"י מערכת „לייף אין פלסטיין"). „פנימי לא למכירה".

—חוברת ו—ז. ירושלים, (דפוס וויס), אדר־א' תש"ג—אייר תש"ג. 35, [1]; 43, [1] ע'. 24 : 17 ס"מ.

„פנימי לא למכירה".

— חוברת ח. ירושלים, (דפוס ווייס), סיון תש"ד. 35 ע'. 24 : 17 ס"מ.
„סניפי לא למכירה". בסוף החוברת (ע' 33—35) רשימת „פרסומי המחלקה לעניני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית".

281. **הדרך הנעלמה**: עלי יומן <1939—1919> מאת יעקב קופלביץ. ירושלים, ר. מס, (דפוס ווייס), תש"א. 120 ע'. 8°.
ההגיונות ריכם על בעיות יהודיות ומעיסם על בעיות כלליות. הזברים נכתבו במשך 20 שנה שבין מלחמה למלחמה.

282. **דרכי ההוראה של חומש** עם מפרשים לעלית הנוער הדתי, מאת ד"ר נחמה ליבוביץ. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"א. 8 ע'. 23 : 16 ס"מ.
נוסח בלי שער. בראש הכתרת: הלשכה לעלית הנוער / הוצאת ועד הארגון של המזרחיים.

283. **חוק הדירות והעסקים** <חוקים, פסקי־דין ופירושים> מאת אברהם גורלי עזרח דין. ירושלים „מסדה", (דפוס ווייס), תש"א. סו, 118 ע'. 24 : 16 ס"מ.
2 חלקים. האחד — נוסח הפקודות בעברית <בעקבות התרגום שבעתון הרשמי> ואת הפירושים לפקודה. השני — הנוסח האנגלי ואוסף פסקי דין שהוצאו בארץ בענין הנידון. שער נוסף באנגלית: Rent restriction <ordinances, rules, cases> by Ab. Gorali...

284. **ילדי הזמן**: לקט כתבים מאת יובל זילברשטיין. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"א. 71 ע'. 22 : 14 ס"מ.
„לכבוד יום היותי בר־מצוה נתני לי הורי את האפשרות להדפיס את כל אשר כתבתי וחברתי בימי ילדותי... הנני מודה לכל הבאים לחוג עמי את חגיגת הבר־מצוה שלי, והנני מגיש להם את הספר במקום דרשה לבר־מצוה". — מתוך ההקדמה.

285. **ילקוט חוקי בנין ערים**, ירושלים, יוצא לאור מטעם הועדה המקומית לבנין, ולבנין ערים בירושלים... ירושלים, ר. מס, (דפוס ווייס), [תש"א]. [4], 85, [3] ע'. 24 : 17 ס"מ.
„ילקוט זה כולל את החוקים הנוגעים לבנין ערים עד עתון רשמי גליון מס' 1063 מ־40. 12. 12 ועד בכלל". ראה גם מס. 295.

286. **מדיניות אירופית במזרח הקרוב**: התגבשותה המכרעת בתקופתו של מחמד עלי ממצרים, מאת מנחם זליגר... ירושלים, מס, (דפוס ווייס), תש"א. ח, 215, [1] ע'. 20 : 13 ס"מ.
שער נוסף באנגלית. הע' 161—215 מכילים הערות וביבליוגרפיה.

287. **מונחי ספנות**: <רשימה א'> ירושלים, ועד הלשון העברית בסיוע מוסד־ביאליק שע"י הסוכנות היהודית לא"י, (דפוס ווייס), תש"א. מעטפת, 8 ע'. לוח־תמונות. 23 : 16 ס"מ.
תרגום מתוך „לשוננו" כרך י'.

288. **מורה־דרך בפילוסופיה החדשה** מאת ח. י. רות פרופיסור לפילוסופיה... באוניברסיטה העברית. ירושלים, ר. מס (דפוס ווייס), 1941. 127, [1] ע'. 18 : 11 ס"מ. (ספרית מס למדע פופולרי, ספר 21).
פילוסופיה: ספר כ'. שער נוסף באנגלית.

289. **תורה נביאים וכתובים**: מהדורה ספרותית נביאים אחרונים / ישעיה. עם פירוש ומבוא בידי פרופיסור מ. צ. סגל. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"א. 24, קכח ע'. 21 : 13 ס"מ.
ראה גם מס. 456, 450, 447, 446, 440 — 438, 426, 397.

290. **סיני**: ירחון לתורה, למדע ולספרות. בעריכת הרב י. ל. הכהן פישמן. שנה חמישית. כרך ט (חוברות א (נא)—ו(נו) סיון תש"א—מרחשון תש"ב) — י (חוברות

ז (נז)—יב (סב) כסלו—אייר תש"ב). ירושלים. «מוסד הרב קוק» שליד המזרחי העולמי, דפוס ווייס. תש"א—תש"ב. [2], שעח; [2], שלד ע'. 23 : 17.
הקודמים נדפסו כדפוס «העברי».

— שנה ששית כרך יא (חוברות א (סג)—ו(סח) סיון תש"ב—חשון תש"ג) — יב (חוברות ז (סט)—יג (עה) כסלו—אייר תש"ג). ירושלים, «מוסד הרב קוק», דפוס ווייס, תש"ב—תש"ג. [2], שע; [2], תנב ע'. 23 : 17.
מוגש לחכם רבי יהושע קוסובסקי בעל הקונקורדנציות לרגל מלאת לו שבעים שנה (ד' סכת תרל"ג—ד' סכת תש"ג).

— שנה שביעית, כרך יג (חוברות א (עו)—ו(פא) סיון תש"ג—חשון תש"ד) — יד (חוברות ז (פב)—יב (פז) כסלו—אייר תש"ד). ירושלים, «מוסד הרב קוק», דפוס ווייס, תש"ג—תש"ד. [2], שפד; [2], שנב ע'. 23 : 17.

— שנה שמינית, כרך ט"ו (חוברות א(פח)—ו(צג) סיון תש"ד—מרחשון תש"ה) — טז (חוברות ז (צד)—יב (צט) כסלו—אייר תש"ה). ירושלים, «מוסד הרב קוק», שע"י המזרחי העולמי, דפוס ווייס, תש"ד—תש"ה. [2], שיב; [2], שמח ע'. 23 : 17.

— שנה תשיעית, כרך יז (חוברת א (ק)—ד (קג) סיון—אלול תש"ה) — יח (חוברות א (קד)—ו(קט) תשרי—אדר תש"ו). ירושלים, מוסד הרב קוק שליד המזרחי העולמי, דפוס ווייס, תש"ה—תש"ו. [2], שעג; שפא. [1] ע', פורטרטים. 23 : 17.

— שנה עשירית, כרך יט, חוברת ז (קי)—יב (קטו), תש"ו — כרך כ, חוברות א (קטז)—ו(קכא), תש"ז.

—שנה אחת־עשרה, כרך כא, חוברת ז(קכב)—יב(קכז), תש"ז. — חוברת א (קכח)—ו(קלג), תש"ח.

— שנה שתים עשרה, חוב' ז—יג (קלד—קמ), תש"ח ; חוב' א—ו (קמא—קמו), תש"ט.

— שנה שלוש עשרה, חוב' ז—ח (קמז—קמח), תש"ט.
סיני... תש"ג, ראה מס. 290.

291. **ספר רש"י**; קובץ תורני־מדעי. יוצא לאור לזכר מלאת תשע מאות שנה להולדת רש"י (ד' תמ"ת — ה' תש"ש). בעריכת הרב יהודה ליב הכהן פישמן. ירושלם, «מוסד הרב קוק» שליד המזרחי העולמי, (דפוס ווייס), תש"א. [4], 579 ע'. לוחות־תמונות. 8°.

292. **על עמנו ועתידו**; הצעה לתיקונים מאת גרשון גינסברג. (ירושלים, דפוס ווייס, תש"א). 15, [1] ע'. 24 : 16 ס"מ.

293. **עלילה באגם**, או המלחמה העכברו־צפרדעית. סטירה בד' פרקים מאת לואי פירנברג (על יסוד רעיונו של ד"ר פ. לוי). תרגום הפזמונים: לאה גולדברג. תרגום ההצגה: יוסף פסובסקי. הבובות, התפאורות והמוסיקה: ד"ר פ. לוי. הבמאי: לואי פירנברג. הקריין: יוסף פסובסקי. תכניה... הצגת בכורה 19.8.41 ירושלים. ירושלים, דפוס ווייס. [תש"א]. [8] ע'. 24 : 17 ס"מ.
בראש השער : להקת־העץ ; תיאטרון המאריונטות[!] הא"י כהנהלת ד"ר פ. לוי. שער ותכנית גם באנגלית.

294. **רבי יהודה הלוי**; קובץ תורני־מדעי יוצא לאור במלאת ת"ת שנה לעליתו לארץ־ישראל. בעריכת הרב י. ל. הכהן פישמן. ירושלם, «מוסד הרב קוק» שליד המזרחי העולמי, (דפוס ווייס), תש"א. קפח ע'. 23 : 16 ס"מ.

295. **Town planning handbook**, Jerusalem. Published for the Jerusalem local

building and toun planning commission by Rubin Mass... Jerusalem, (Typ. Weiss). [1941 ?]. [4], 102, [1] p., 17:24.

The handbook includes all relevant legislation up to Palestine Gazette no. 1035 of 8.8.1940 and in addition "Rules for the preparation of town Planning Schemes."

ראה גם מס. 285.

ת ש "ב

במערכות הנוער... תש"ב. ראה מס. 280.

296. **ברכת האדמה**; התפתחותה, מבנה ומצבה של ההתישבות החקלאית על אדמת הקרן הקימת לישראל, מאת משה סמילנסקי. ירושלם, הלשכה הראשית של הקרן הקימת לישראל, (דפוס וויים), תש"ב. 89, [3] ע', תמונת אוסישקין.

החוברת הזאת מוקדשת לקרן הקימת לישראל במלאת לה ארבעים שנה, תרס"ב—תש"ב. בראש הספר דברי הערכה על "מנחם אוסישקין ז"ל" כתובים בידי מ. ס.

297. **דעת כהן**; תשובות בהלכות של חלק יורה־דעה מאת הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. בהוצאת "מוסד הרב קוק" שע"י המזרחי העולמי. ירושלים, אגודה להוצאת ספרי הריא"ה קוק ז"ל, (דפוס וויים), תש"ב. ח, תפ ע'. 26 : 20 ס"מ. (מערכת ההלכה, ב). (ראה גם מס. 224, 256, 305).

298. **ידיעות רש"י על מלאכת הניילו**, מאת מ. נרקיס. ירושלם, (הוצאת אגודת ידידי בית הנכות הלאומי בצלאל, דפוס ויס), תש"כ. 16, [3], IV ע', ציורים. 17 : 12 ס"מ.

(מחקרי בית הנכות הלאומי בצלאל, בעריכת מ. נרקיס, ב.). "קלישאות: הצינקוגרפיות המאוחרות, תל־אביב". נדפס ראשונה בספר רש"י (לזכר מלאת תשע מאות שנה להולדו) בעריכת הרב י. ל. הכהן פישמן. שער וטכסט גם באנגלית. ראה מס. 291.

299. **מלון למנחי מסגרות ונפחות** עברי־אנגלי־צרפתי־גרמני, ובו 82 ציורים. יוצא בסיוע מוסד ביאליק של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל ו"המשביר המרכזי" בע"מ. ירושלים, (הוצאת ועד הלשון העברית בהשתתפות מוסד ביאליק, דפוס וויים), תש"ב. [8], 112 ע'. 17 : 11 ס"מ.

(מלוני ועד הלשון העברית, יא ; סדרת מלונים לחקלאות ולמלאכה, א). מהדורה שניה מעובדת ומחוקנת. מהדורה ראשונה נדפסה בתרפ"ח.

סיני... תש"ב. ראה מס. 290.

300*. **עניני לשון**. קונטרס ערוך בידי חנוך ילון. ירושלים, "מוסד הרב קוק" שליד המזרחי העולמי, (דפוס וויים), תש"ב. 48 ע'. 8°.

ראה גם מס. 228, 322.

301. **הקונסטיטוציה** <החוק היסודי> של ברית הרפובליקות המועצתיות הסוציאליסטיות. תרגום עברי ופתיחה מאת ד"ר ש. איזנשטדט. ירושלים, "דרור", (דפוס וויים), תש"ב. [2]—52, [1] ע'. 16 : 12 ס"מ.

(ספריה משפטית־מדינית קסנה, א).

302. **רבי עקיבא יוסף שלזינגר** [תקצ"ח—תרפ"ב], מאת א. י. שחראי <ז"ל>. ירושלים, "מוסד הרב קוק" שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס וויים), תש"ב. [4], פח ע'. 21 : 13 ס"מ.

"חוברת זו מכילה את תולדותיו של רב נדול בתורה, קנאי לדתו, וביחד עם זה חולם התחיה... פעולותיו שפעל לטובת הישוב החקלאי..." מחבר הספרים בית יוסף חדש, שמרו משפט ב"ח, עמוד התורה והיראה, לב העברי ועוד.

303. **תולדות האמונה הישראלית** מימי קדם עד סוף בית שני מאת יחזקאל

קופמן. (כרך שני ספר ראשון). תל־אביב, מוסד ביאליק ע"י "דביר", (ירושלים, דפוס וויים), תש"ב. טו, 400 ע'.

כרך ראשון ספר א—ג: תל־אביב, דפוס אחרות. ברך שני ספר ב: תל־אביב, דפוס גיסנברג, תש"ו.

304. **תורת הנביאים** מאת מ[רטין] בובר. תל־אביב, מוסד ביאליק ע"י "דביר", (ירושלים, דפוס וויים), תש"ב. [8], 224 ע'. 21 : 14 ס"מ.

"תעודתו של ספר זה לתאר תורה, שהניעה לגמר־צורתה אצל כמה מנביאי־הכתב עשרות־השנים האחרונות לקיומה של ממלכת אפרים ועד שיבת־ציון מגלות בבל, לתארה הן על מהלך תולדותיה אלה והן על הפרי־היסטוריה שלה. היא התורה על היחס שבין אלהי ישראל וישראל..." מתוך המבוא.

ת ש " ג

305. **אגרות הראיה** מאת הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק. כרך א—ב. ירושלים, אגודה להוצאת ספרי הראי"ה קוק ז"ל, (דפוס וויים), תש"ג. 22 : 18. (מערכת המחשבה, יג).

התכן: כרך א: שנות תרמ"ח—תר"ע. יא, [1], שפו, [1] ע'. כרך ב: שנות תרע"א—תרע"ה. [8], שעו ע'. ראה מס. 224, 256, 297.

306. **אודים**: <מיומני ילדי הגולה>. בהוצאת ההנהגה העליונה של "הנוער הציוני" בסיוע מחלקת התרבות של ארגון העובדים הציונים הכלליים בא"י. (ירושלים, דפוס וויים). (הקר' תש־ג). מעטפת, 32 ע'. תמונות. 16 : 12 ס"מ.

בראש המעטפת: הסתדרות עולמית "הנוער הציוני".

307. **באהלי יעקב**: פרקים מחיי התרבות של היהודים בימי הבינים. מאת שמחה אסף. ירושלים, מוסד הרב קוק, (דפוס י. א. וויים), תש"ג. [8], 256 ע'. 23 : 15.

"בכרך זה כונסו עשרה מאמרים, שכתבתים פרסמתים בזמנים ובמקומות שונים... המאמרים נדפסו כמו שהופיעו בפעם הראשונה... רק במקומות מועטים הוספתי לתועלת הקורא הערות המכילות ציונים לספרים ומאמרים שנדפסו בשנים האחרונות..."

308. **בית הבחירה** על מסכת גיטין לר' מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר המכונה בשם המאירי. יוצא לאור בפעם הראשונה על פי כתב יד פארמא עם מראי מקומות והערות על ידי קלמן שלוינגר. ירושלים, "מוסד הרב קוק", (דפוס וויים), תש"ג. וא, 356 ע'. 23 : 16 ס"מ.

במערכות הנוער... תש־ב. ראה מס. 280.

309. **גיאומטריה**: קורס שיטתי לבתי־ספר תיכוניים. חלק ו: גיאומטרית המישור מאת י[צחק] לדיז'נסקי. מהדורה רביעית מתוקנת. <מותאמת לתכנית מהלקת־התנור של כנסת ישראל>. ירושלים, (דפוס וויים), תש"ג. [4], 168 ע'. 23 : 16.

מהדורה ראשונה ראה מס. 139.

310. **דוד ילין ז"ל**: קוים לדמותו ושורות מתוך דבריו. יוצא לאור ליום הזכרון הראשון, כ"ב כסלו תש"ג ע"י בית המדרש למורים העברי בירושלים. כוננו דוד ילין ומרכז הסתדרות המורים בארץ־ישראל. (ירושלים, דפוס וויים), [תש"ג]. מעטפת, מ ע', תמונת ילין.

התכן: קויב לדמותו (מאת דינבורג, בורלא, גליקסון, רבלין, ברודי); מביאורין למקרא ומרכי המליצה המקראית; הלשון ותחיתה; על שירת ישראל בספרד; מדברין שבעל פה (מתוך נאום ההגנה בענין הכותל המערבי, "אנו רוצים לבנות את הארץ בתום וביושר" נאום בועד הלאומי לפסידת אבינועם ילין, תרצ"ח).

311. **התנערות**: במה לעניני האידיאולוגיה של הצ"ח. תל־אביב, [ירושלים], (דפוס וויים), תש"ג. 19, [1] ע'. 24 : 17.

העורך: י. וירניק. האחראי והמו"ל: מ. יזרעאלי. "פנימי, לא למכירה".

312. **זכרונות**. הוצא ע"י בן המחבר (מר אהרן יחזקאל שדיון). ירושלים, (דפוס וויים), תש"ג. יב, 227 ע'. פורטרטים. 24 : 16.

בראש השער: יצחק שריון (זאלקינד). המחבר (נולד בתרל"א במוהילוב ע"נ דניפר, עלה ארצה בתרמ"ח, נפטר בירושלים בתש"א) היה סוחר ועסקן ציבורי. נהג לרשם לעצמו רשימות שנצטרפו לספר. יוסף יואל ריבלין הכין את הספר לדפוס אחרי מות המחבר וגם צרף הערות ומאמר על המחבר וספרו.

313. **חגים ומועדים** מאת הרב יהודה ליב הכהן פישמן. ירושלים, המחלקה לעניני הנוער — הנוער הדתי של הנהלת ההסתדרות הציונית בהשתתפות קרן היסוד, (דפים ווייס), תש"ג. 285, [2] ע'. 8°

("עובדיה". ספרי יסוד בתנוך הנוער הדתי. יו"ל בסיוע "מוסד הרב קוק").
מהדורה ב' ראה מס. 330.

314. **כתבי הרב משה אביגדור עמיאל**; רשימה ביבליוגרפית [מאת] יצחק ורפל. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"ג. 36 ע', תמונת הרב. 17 : 12 ס"מ.

הביבליוגרפיה מכילה 306 מספרים.

315. **ליובל השלשים של "אגודת ישראל"** מאת ד"ר ש. ב. פלדמן. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"ג. מעטפת. 32 ע'. 17 : 12 ס"מ.

316. **מכתבים מן הגולה הנאצית** (שנשלחו ב־3 החדשים האחרונים של שנת 1942). ירושלים, הסוכנות היהודית לארץ־ישראל / לשכת ההסברה, (דפוס ווייס), אדר־ב' תש"ג. 24 ע'. 23 : 15 ס"מ.

-פנימי".

317. **משעבוד לגאולה**; ילקוט פסוקים ומאמרים, תפלות ופיוטים, סרקי היסטוריה ורשמים, מסות וספורים לחג הפסח. מוגש לחייל העברי, ערוך בידי ד"ר יהודה פנחס כהן. ירושלים, "מוסד הרב קוק", (דפוס ווייס), תש"ג. [2], 200 ע', 2 לוחות־תמונות. 17 : 12 ס"מ.

סיני... תש"ג. ראה מס. 290.

318. **סיפורים**: קולונל שאבר (תרגם מצרפתית י[צחק] שנהר [= שנברג], האכסניה האדומה, אהבה במדבר, פאצ'ינו קאני (תרגם מצרפתית מ. א. ז'ק). ירושלים ספרי תרשיש, (דפוס ווייס), תש"ג. קיז, [3] ע'. 17 : 9 ס"מ.

בראש השער: [אונורי דו] באלואק. ארבעת הספורים המכונסים בכרך זה נלקטו מתוך אותו אוצר של מאה סיפורים כמעט, הידוע בשם "הקומדיה האנושית".

319. **ספר היובל**; קובץ תורני־מדעי, מוגש להרב משה אביגדור עמיאל שליט"א הרב הראשי ליפו—תל־אביב. בעריכת הרב י. ל. הכהן פישמן. ירושלים, "מוסד הרב קוק", (דפוס ווייס), תש"ג. [4], רנו ע', פורטרט. 24 : 16 ס"מ.

320. **ספר סוקולוב**, מבחר כתביו הראשונים והאחרונים, ולקט אגרותיו של נחום סוקולוב / מאמרים ווכרונות על הסופר המדינאי והמנהיג / בעריכת שמעון רבידוביץ. ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית ומוסד ביאליק של הסוכנות היהודית לארץ ישראל, (דפוס ווייס), תש"ג. [ג]—עב, 407 ע', פורטרטים, פקסימלה. 24 : 16 ס"מ.

321. **עיטורי ירושלים**; שבילים בעיר העתיקה. תל־אביב, "עדי", (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ג. עה, [2] ע', 12 : 6.

בראש השער: ישראל זרחי.

322. **עניני לשון**; קונטרס ערוך בידי חנוך ילון. ירושלים, "מוסד הרב קוק", דפוס ווייס), תש"ג. עה, [2] ע', 12 : 6.

ראה גם מס. 228, 300.

323. **קהילת-עם.** רמת־גן, כ"ב תמוז תש"ג <25.7.43>. הרצאות והחלטות [בענין הקמת ממשלה יהודית זמנית בגולה]. (ירושלים, דפוס וויים), [תש"ג?]. 30, [2] ע', תמונות. 24 : 17 ס"מ.

«פנימי, לא למכירה — לא לפרסום». האחראים «בני־חורין», המרכז הארצי.

324. **קרית ספר: רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלם.** שנה עשרים. ירושלם, החברה להוצאת ספרים על־יד האוניברסיטה העברית, ([התל מע' 53] דפוס וויים). תש"ג—תש"ד. [4], 265, [3] ע'. 23 : 18. ראה גם מס. 455, 434, 408, 376, 351.

324א. **תקנות קנדיאה וזכרונותיה.** הוציאו לאור (על פי כ"י ששון) א. ש. הרטום ומ. ד. א. קאסוטו. כרך א. (חלק א—ד). ירושלים, «מקיצי נרדמים», (דפוס וויים), תש"ג. טו, 167 ע'. 25 : 17.

שער נוסף ברומית.

התכן: חלק א: עשר התקנות הראשונות... חלק ב: עשר תקנות המחודשות ע"י ר' צדקה... חלק ג: תקנות שנת ה'קכ"ג... חלק ד: תקנות בודדות ותשובות וענינים שונים. הוספה: העזרות שייכות ליתמה של הממשלה אל היהודים. התעזרות שבספר שייכות למאות הי"ג—הט"ז לספה"נ.

325. **The economic development of Palestine: the tasks ahead, by Dr. E[mil] Schmorak.** Jerusalem, The Jewish Agency for Palestine / Trade and Industry Department, (typ. Weiss), 1943. 27, [1] p. 12 : 17.
Address delivered at the third Palestine Zionist Conference, Tel-Aviv, on October 5th—6th, 1943.

במערכות הנוער... תש"ד. ראה מס. 280.

ת ש " ד

326. **דפי היהלומאי: ביוליטין מקצועי לתעשית היהלומים.** יוצא לאור ע"י ארגון המנהלים של תעשית היהלומים בא"י. המו"ל: הלל פרלסון — בעריכת א. הלפרן. (ירושלים, דפוס וויים), אדר תש"ד. 28 ע', ציורים. 22 : 15 ס"מ.

לא יצא יותר. «פנימי, רק לחברים».

327. **השכלת העם בארץ והחינוך העברי בתפוצות: סימפוסיון שנערך ע"י האוניברסיטה העברית בהשתתפות מחלקת החינוך לכנסת־ישראל והסתדרות המורים העברים בארץ־ישראל בימים ח'—ט' באלול תש"ג ב־8־9 בספטמבר 1943).** ירושלים, האוניברסיטה העברית, (דפוס וויים), תש"ד. [4], 115, [5] ע'. 20 : 10 ס"מ.

«זהו הסימפוסיון השלישי, שנערך... ע"י האוניברסיטה העברית בשיתוף עם מחלקת החינוך... והסתדרות המורים... הסימפוסיון הראשון, שנערך בתמוז תש"א, היקדש לשאלות ההבעה העברית והוראת הספרות העברית בבתי־הספר התיכוניים... הסימפוסיון השני, שנערך בחודש אב תש"ב, הוקדש לשאלות התינוך המקצועי והלפני־מקצועי בארץ־ישראל... בחוברת זו, המוקדשת לסימפוסיון השלישי, הובאו... ההרצאות בשלמותן ודברי הויכוחים בקיצורם». על החתום: אליעזר ריגר. המרצים: פרופ' ח"י רות, ב"צ דינבורג, ש. צמח, ד"ר א. ריגר. שער נוסף באנגלית.

328. **ההתישבות החקלאית של היהודים בארץ־ישראל.** (תרגום מכתב־יד גרמני). ירושלים, (המחלקה לעניני הנוער של ההנהלה הציונית בהשתתפות קרן היסוד, דפוס וויים), תש"ד. 55, [1] ע', טבלא. 16 : 10.

בראש השער: אלכסנדר ביין. החוברת היא תמצית ספרי המקיף של המחבר «תולדות ההתישבות הציונית». בסופה (ע' 52—55) : רשימת הישובים התקלאיים העבריים בא"י.

329. **וקמת ועלית: חדוש המסורת של עליה לרגל המונית לירושלים עיה"ק תובב"א.** רשימות, נאומים, תמונות. ערוך ומסודר ע"י שמואל רוטשטיין. (ירושלים), מרכז לספרות חרדית בארץ־ישראל, (דפוס וויים), תש"ד, א' תתע"ה לחורבן המקדש/ ה' לחורבן יהדות אירופה. 61 ע'. 16 : 12.

330. חגים ומועדים: מהדורה שניה מושלמת. ירושלים, מוסד הרב קוק, (דפוס וויס), תש"ד, 296 ע', 22 : 15 ס"מ.
בראש השער: הרב יהודה ליב הכהן פישמן. מהדורה א' ראה מספר: 313.

331. קונטרס חובת התלמידים: חברו... מוהר"ר קלונמוס קלמיש [הוכרבנד] האבדק"ק פיאסעצנא בן... מוהר"ר אלימלך האבדק"ק גראדניסק בעמ"ח ספרי אמרי אלימלך ודברי אלימלך... יצא לאור בפעם הראשונה בווארשא בשנת תרצ"ב... המו"ל: אלימלך בן־פורת. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ד, פה דף, 19 : 14 ס"מ.
עם העתק השער השני מן ההוצאה הראשונה: "קונטרס חובת התלמידים... נלוו אליו טלשה מאמרים לבאר מעט מן מתרי החסידות ועיקרי הקבלה... יצא לאור בהסתדלות ועד הישיבה... "דעת משה" בווארשה שתחת השגחת מרן אדמו"ר שליט"א ובהשתדלותו המיוחדת של חבר הועד הנכבד הר' קלונמוס קלמיש נ"י הובערבאנד...".

•332. החשמל הנח. 1944.

333. הילודה בישוב ובעיותיה מאת אברהם הלוי פרנקל. ירושלים, דב־בר אהרונסון, דפוס וויס, תש"ד, 46, [2] ע', דיאגרמה, 15 : 11. (ספריה לבעיות הזמן, א).
בטוף הספר "דבר אל העם!" מאת כבוד הרב הראשי לא"י מוהר"ר יצחק אייזיק הלוי הרצוג.
שער נוסף באנגלית:
The birthrote in the Yishuv developments and implications by A. H. Fraenkel... Jerusalem, D. B. Aaronson, typ. Weiss, 1943.
מעבר לשער האנגלי: רשימת "הספרים שיצאו בהוצאת דב־בר אהרונסון".

334. כתבי יחיאל היילפרין. א: שעורים בתורת חנוך התינוקות. [יצא לאור בצרוף] מפתח ביבליוגרפי מאת י[צחק] ספיבק. ירושלים, "קרית־ספר", (דפוס וויס), תש"ד, XVIII, 128, [1] ע', פורטרטים, 24 : 16 ס"מ.
המחבר (תר"מ—תש"כ) היה אחד הראשונים בין הוגי הרעיון של גן ילדים עברי בגולה, ויסד בשנת תרס"ט בורשה בית ספר לגננות עבריות.

335. ליר המלך. תרגם מאנגלית ראובן גרוסמן. עם מבוא והערות מאת המתרגם. תל־אביב, "עדי", (ירושלים, דפוס וויס), תש"ד, יב 270 ע', 12 : 6 ס"מ.
בראש השער: ויליאם שקספיר. שער נוסף באנגלית.

336. לקראת תקופה חדשה בבנין הארץ. ירושלים, הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, המחלקה למסחר ותעשיה, (דפוס וויס), תש"ד, 23, [1] ע', 17 : 12 ס"מ.
בראש השער: ד"ר א[מיל] שמורק. הרצאה בכינוס הציוני השלישי שהתקיים ביום 5—6 לאוקטובר 1943. "פנימי, לא למכירה".

337. מבחר מאמרין (של חיים ארלוזורוב). סדר בצרוף מבוא בידי ישראל כהן. תל־אביב "מצפה", (ירושלים, דפוס וויס), תש"ד, [2], 185, [1] ע', 18 : 13 ס"מ.
(ספרית "שרשים"; פרקים נבחרים מספרות היסוד של הציונות. בהוצאת המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית. ספר ה').
בראש השער: חיים ארלוזורוב. הע' 3—35 מכילים את תולותיו של חיים ארלוזורוב <מבוא> מאת ישראל כהן.

338. מבחר הספר הארץ־ישראלי; אנתולוגיה של הפרוזה הארצישראלית החדשה בצרוף הערכות ספרותיות, על־ידי רפאל פטאי, וצבי וולמוט. עם מבוא מאת פרופ' ד"ר יוסף קלוזנר. ירושלים ר. מס, (סודר בדפוס וויס, נדפס מאמהות בדפוס "אשכול"), (1944), 262 ע', 20 : 12 ס"מ. (מבחר הספר הארצישראלי. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת. [א]).
[ב] נדפס בירושלים בדפוס המערב.

339. המדינה: קובץ מוקדש ליובל העשרים של בית"ר. הוצא ע"י נציבות ברית

תרומפלדור בארץ־ישראל. תל־אביב, (ירושלים, דפוס וויס), אייר תש"ד. 51 ע', פורטרט. 23 : 15 ס"מ.
האחראי: נציבות בית"ר בארץ־ישראל. „פנימי, לא למכירה".

340. **מהופעת „רומא וירושלים" עד מותו של הרצל.** ירושלים, ספרית קו לקו, (דפוס וויס), תש"ד. 64 ע'. 16 : 9. (קו לקו : ספריה לידיעת ארץ־ישראל ועם ישראל בהוצאת המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית ובעריכתו של בנציון כנשלום. ב).
בראש השער: ג[צל] קרסל.
התכן: מהמחבר לקורא, בראשית, פרעות שנות השמונים ותוצאותיהן, מועידת קטוביץ עד הוספת: של הרצל, „מדינת היהודים" והקונגרס הראשון, הקונגרסים כ'—ה', בחיפושי פתרונים.

341. **מועד ועצרת**; ילקוט לחג הסוכות. ערוך בידי יהודה פינחס כהן. ירושלים, המחלקה לעניני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית, (דפוס וויס). תש"ד. 136 ע', לוח־תמונה. 17 : 12 ס"מ. (ספרית „חגים ומועדים" של המחלקה לעניני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית).
„לא למכירה". בראש הספר „פתיחה" מאת העורך.
מן התכן : מנהגי החג, נוי החג, מפי העם, פיוטים, שירה וספרות.

342. **מכילתא דרבי ישמעאל**; מבחר משש מסכתות, ערוך ומבואר על־ידי ד"ר יוסף שכטר. תל־אביב, שוקן, (ירושלים, דפוס וויס), תש"ד. XII, קכג ע'. 16 : 10 ס"מ. (ספרי מופת לבתי־ספר, יוצאים לאור בהשתתפות בית הספר הריאלי העברי בחיפה ובעריכתו. מספר 7).
בראש הספר הקדמה מפורטת מאת העורך.

343. **המפעל למען ילדי ישראל**, ההנהלה הראשית. ירושלם, (דפוס וויס), תש"ד. מעטפת. 3—34 ע'. 20 : 11 ס"מ.

344. **סופרי עולם**; ערך וסדר ראובן גרוסמן. תל־אביב, „עדי", (ירושלים דפוס. וויס), תש"ד. 203 ע'. 13 : 8.
הספר מכיל בקצור ומתוך ראשי־פרקים ביוגרפיים וציוני־יסוד ביצירת כל סופר, בסופו „מלון ספרותי קטן", ובו ערוכים בסדר הא"ב מונחים שונים של צורות־ספרות, יצירות ספרות לסוגיהן וכו'. גם „מפתח שמות", רשימת השמות אשר אין הכתיב הלועזי שלהם ברור, הם מובאים עם הכתיב הלועזי בצדם.
סיני... תש"ד. ראה מס. 290.

345. **ספורים ואגדות** [מאת שמואל יוסף עגנון]. ערוכים ומבוארים בידי ד"ר יחיאל בן־נון. תל־אביב, שוקן, (ירושלים, דפוס וויס), תש"ד. [4], קמח ע', 10x16 ס"מ. (ספרי מופת לבתי־ספר. יוצאים לאור בהשתתפות בית הספר הריאלי העברי בחיפה ובעריכתו. מספר 6).
בראש הספר : שמואל יוסף עגנון.
מכיל ספורים שנושאם בעיקר תאיר ההוי היהודי במזרח אירופה מלפני המלחמה. בסוף הספר [ע' קכג—קמח] באורי מושגים ומונחים שאין הרור הצעיר בארץ מצוי אצלם.

346. **ספר הישוב**; אוצר הידיעות והרשומות, הכתובות והזכרונות שנשתמרו בישראל ובעמים בלשון העברית ובשאר לשונות על ישוב ישראל ותולדותיו בארצו, מימי חורבן בית שני עד ראשית ההתישבות החדשה בימי „חבת ציון". כרך שני: מימי כיבוש ארץ־ישראל על־ידי הערבים <637> עד מסעי הצלב <1098>. [יו"ל ע"י] החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה. (בעריכת ש. אסף ול. א. מאיר). ירושלים, (מוסד ביאליק על־ידי „דביר", דפוס מרכז), הע' 1—64 סודרו בדפוס וויס, תש"ד). נג, [2], 155 ע', לוחות. מפות. 26 : 21.
בקרת מקיפה על ספר זה — כתובת ביני יוסף ברטלבסקי — נדפסה ב„קרית ספר" שנה כא, ע' 144—150,
כרך ראשון ראה מספר : 258.

347. **סקירה** על פעולות הועד הפועל העולמי של אגודת ישראל בירושלים בתקופה האחרונה. יוצא לאור על ידי לשכת הועד הפועל העולמי של אגודת ישראל ירושלים. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ד. 130 ע'. 11x20.
בראש השער: הסתדרות אגודת ישראל העולמית, הועד הפועל.

348. **הערבים**: ילקוט ביבליוגרפי. הערבים בעבר ובהווה, חייהם הכלכליים, התרבותיים והמדיניים. ערוך בידי א ל י ע ז ר ב א ו א ר. ירושלים, הלשכה לעלית ילדים ונוער הוצאת הועד הארגון של המדריכים, (דפוס וויים), תש"ד. 55 ע'. 23 : 14.

349. **הפיתוח הכלכלי של המזרח התיכון**, קוים לריקונסטרוקציה מכוונת, מאת ד"ר א. ב ו נ ה. ירושלים, (דפוס וויים), תש"ד. [6], 112 ע'. 23 : 15.
בראש השער: הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, המכון לחקר הכלכלה.
התכן: המזרח והתפיסה המערבית של ריקונסטרוקציה; תנועת האוכלוסים במזרח התיכון, מגמות האוכלוסיה יההכנסה הלאומית, בעיות יסוד כלכליות וסוציאליות בארצות המזרח, רמת הפריון בכלכלה המזרחית, קידמה בדרך של פיתוח, מימונו של פיתוח מתוכן, מעמדה של ארץ ישראל. בעית הפדרציה של ארצות המזרח, סכום. תוספת I: כוח הקליפה החקלאי בארצות המזרח התיכון. תוספת II: רשימה של תכניות פיתוח, לוח המשקלים והמידות.

350. **הצדקה בישראל**; תולדותיה ומוסדותיה מאת הרב ד"ר י הו ד ה ב ר ג מ ן. ירושלים, ספרי תרשיש, (דפוס וויס), תש"ד. 159, [1]ע'. 24 : 16.
„ספר זה בא לרמוז על החוקים הסוציאליים שבתורה והרעיונות המוסריים של הנביאים והחכמים בישראל, שהשרו מרוחם על עמי התרבות והועילו ליצור מוסדות לעזרה ומפעלי חסד בעולם...״

351. **קרית ספר**: רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. שנה אחת ועשרים. ירושלם, החברה להוצאת ספרים על־יד האוניברסיטה העברית, (דפוס וויס), תש"ד—תש"ה. [4], 333, [3] ע'. 23 : 18.
שער נוסף באנגלית. הקודמים נדפסו בדפוס עזריאל, בירושלים. ראה גם מס. 376, 324, 455, 434, 408.

352 **The beggar of Allenby Square.** Ten stories by Frederick J. Lyons. Jerusalem, D. B. Aaronson, (typ. Weiss), 1944. 122, [1] p. 11 : 18.

ת ש " ה

353. **אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים**, בעריכת ד"ר מ ר ד כ י מ ר ג ל י ו ת. בהשתתפות חכמים ומלומדים. (כרך א, ב). תל־אביב, י. צ'צ'יק בסיוע „מוסד הרב קוק״ שעל יד המזרחי העולמי (ירושלים, דפוס וויס, תש"ה). 16 : 22.
לכל כרך שער נוסף באנגלית.
„מלבד פרטי תולדות כל חכם, רבותיו, חבריו ותלמידיו, מאורעות חייו והאגדות המפוזרות עליו, ניתנו גם — עד כמה החומר מרשה — ממאמריו האופיניים באמנה.
התכן: כרך א: ר' אבא — ר' יהודה הנשיא. [10] ע', 446 עמודה, צלום ע' ראשון מהתלמוד הוצאת בומברג, ונציה רע"ג־רפ"ב. כרך ב: ר' יהודה נשיאה — ר' חנחומא. [8] ע', [449]—892 עמודה, [2] ע', צלום ע' ראשון מהתלמוד, הוצאת בומברג, ונציה, רצ"ג־רפ"ב.

354 **בימי מסה**: מאמרים בענינים שבעולם ושבארץ, מאת ש ל מ ה צ מ ח. ירושלים, ספרי תרשיש, (דפוס וויס), תש"ה. קע"ו ע'. 16 :10.
„מאמרים אלה נכתבו (בשנים תרצ"ז עד תש"ב) כל אחד בפני עצמו לשעתו, אף על פי כן כשהם מקובצים יחד, צירופם, דומני, נותן משהו כולל יותר בנסיתו ורצוף בשאיפתו...״ מהקדמת המחבר.

355. **בין עם לארצו**; עיקרי תולדותיו של רעיון. ירושלים — תל־אביב, שוקן, (דפוס וויס), תש"ה. ח, 169, [1] ע'. 10x19 ס"מ.
בראש השער: מ [ר ט י ן] ב ו ב ר.
„ספר זה מתכוין לחזק ולחרש כורך עיון מבחינת תולדות הרוח את ההכרה, כי בין עם ישראל לבין ארץ ישראל קים יחס מיוחד, שאינו ניתן להתכנס בנוסחה סיבתית״.

356. **בנדודים ובמחתרת** <1939—1943 בפולין> (תרגם מכתב־יד פולני ח. ש. בן־אברם). Ain-Harod הקיבוץ המאוחד, (ירושלים, דפוס וויים), תש״ה. 218 ע׳, 8°.
בראש השער: רגיה.

357. **ברן — יחד**; ילקוט שירי תפלה עתיקים גם ישנים. הסדיר והוציא לאור א. מ. הברמן. ירושלם, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס וויים), תש״ה. [4], רנ ע׳, 12x20 ס״מ.
„בילקוט זה נתכנסו מאתים וארבעה פיוטים ושירים של מאה עשרים וארבעה פייטנים ומשוררים, בהם... פיוטים שיוצאים כאן לראשונה, והרבה שלא נדפסו עדין בספרים״. הפיוטים מסודרים על־פי ארצות ומרכזי־תרבות, ובתוכם הסדר כרונולוגי.

358. **דין וחשבון** מחלקה למסחר תעשיה לשנים תש״ג—תש״ד <1943/44 — 1942/43>. ירושלים, המחלקה למסחר ותעשיה של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, (דפוס וויים), תש״ה. 71 ע׳, 24 : 17.
בראש השער: הסוכנות היהודית לארץ ישראל.

359. **ספר הזוועות**; תעודות, עדויות ודינים וחשבונות על שואת היהודים במלחמת העולם השניה בצרוף מבואות מפתחות וצלומים. כרך א׳ מהתחלת מלחמת העולם השניה עד פרוץ מלחמת גרמניה רוסיה. כעריכת בנימין מינץ ודר״ ישראל קלוזנר, עם מבוא מאת יצחק גרינבוים. יוצא לאור ע״י ועד ההצלה המאוחד ליד הסוכנות היהודית לארץ־ישראל. ירושלים, ראובן מס, (דפוס וויים), תש״ה. נד, [2], 263 ע׳, פורטרטים, תמונות. 23 :15.
התמונות: המדפים ליפשיץ, ירושלים. המעטפה: דפוס „מוריה״. ירושלים.

360. **זכרון** לנשמת הגאון הצדיק הרב ר׳ אברהם יצחק הכהן קוק זי״ל למלאות עשר שנים לפטירתו. קובץ תורני־מדעי ערוך בידי הרב י. ל. הכהן פישמן. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס וויים), תש״ה. שעו דף, פורטרטים. 17x23 ס״מ.
יצא לאור גם בחוברת א—ד, שנה ט׳ (תש״ה) של „סיני״.

361. **חבל סדום**; צוער. ים־המלח והככר. מאת יהודה קופלביץ וב. צ. ונסקי... הוצאת הקבוץ המאוחד. (שער א־ד). (ירושלים, דפוס וויים, ותל־אביב, דפוס „אחדות״), תש״ה. [8], 436 ע׳, מפות, תמונות. 22 : 17.
התכן (ראשי פרקים):
שער א: תולדות צוער... נקעת צוער... א־צאפיה... החקלאות וסיכוייה. שער ב: ים המלח... מסביב לים... משום בדרכי הדרום... שער ג: המפעל ונושאיו... שלבים בבנין... במפעל האשלג בדרום... בערבת השממה... בכור מעשי יום יום... הקיבוץ בדרום... הקיבוץ במפעלי ים־המלח. שער ד: ימים ראשונים... בעבודה... אדם ונוף... אשה במדום... פרס וצבור.

362. **חדשות הכלכלה הארצישראלית**. ירושלים, הסוכנות היהודית לא״י המחלקה למסחר ותעשיה, (דפוס וויים), תש״ה. 4°.
ירחון. גליון א׳ יצא באייר. העורך: א. מילר.

363. **טיולים וסיורים בארץ ישראל** מאת ד״ר זאב וילנאי. יוצא לאור על־ידי המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית. ירושלים, (דפוס וויים), תש״ה. 62, [2] ע׳, 16 : 12 ס״מ. (ספריה פדגוגית קטנה/ב).
התכן: טיולים וסיורים בארץ ישראל... תכניות לטיולים בארץ ישראל המערבית... טיולים לימי זכרון.

364. **לשון למודים** [לרמת״ל]. חלק שני וחלק שלישי. יוצא לאור ראשונה מתוך כתב־ידו של המחבר על ידי א. מ. הברמן. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס וויים), תש״ה. פו ע׳, 21 :13.
בראש השער: רבי משה חיים לוצאטו.

חלק ראשון נדפס במנטובה בשנת תפ"ז.
בראש הספר מבוא מפירט הכולל תולדות המחבר וספרו הנ"ל, ובסופו הערות, מאת המו"ל.
הע' 88—עז מכילים „שיר הילולים מאת רבי ישעיה באסאן" ליום חתונתו של החתן יצחק בן שבתי מאריני עם הכלה יוריטו בת הקצין כמה"ר מנחם מאיסליה.

365. **מוסד הרב קוק**; רשימה ביבליוגרפית תרצ"ח—תש"ד. נערכה על ידי זאב בלומנצויג. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"ו. 40 ע'. 10x19 ס"מ.

366. **מוריה**: יסודות החינוך הלאומי התורתי, מאת יצחק ברייער. חלק א—ד. ירושלים, המרכז למען ספרות חרדית בארץ ישראל <נצח ירושלים>, (דפוס ווייס), תש"ה. 2, יז, 259, [1] ע'. 13:21.
התכן: חלק א: מושגים כלליים... חלק ב: מהותו של עם ישראל על יסוד ההיסטוריא... חלק ג: התקופה המודרנית... חלק ד: בעקבות המשיח...

367. **המחשבה היהודית בעת החדשה**. כרך א: תולדה וממשות. תל־אביב: „עם עובד" (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ה. 329, [1] ע'. 8° („דעת").
בראש השער: נתן רוסנשטריין.
„ספר זה דן בדרכה של המחשבה היהודית מימי מנדלסון ועד ימינו".

368. **המרעה בהרים ובעיותיו**, מאת ש. צמח ונ. נפתולסקי. רחובות, (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ה. 16 ע'. 23:15 (הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, תחנה לחקר החקלאות, מחלקת ההדרכה. חוברת ל"ז).

369. **משני עברי הויסלה**: ספורים. תרגום מיידיש ש. מלצר. ירושלים, „המאסף", (דפוס ווייס), תש"ה. 269, [1] ע'. 19:13. ((ספריית הגולה. יוצאת לאור על־ידי ועד „המאסף" בארץ־ישראל. ספר א).
בראש השער: י[שראל] י[הושע] זינגר.
הע' [8]—19: „י. י. זינגר" מאת רחל אמרי[=פיגנברג].
סיני... תש"ה. ראה מס. 290.

370. שני קטעים להשלמת **ספר העתים**, חברו הנשיא רבנו יהודה בר ברזילי אלברצלוני במאה התשיעית לאלף החמשי. יוצאים לאור מכתב־יד יחידי בעולם בהקבלה עם הלכות הרי"ף עם מבוא והערות מאת הרב יהודא ליב זלוטניק. יהנניסבורג, דרום אפריקה. (ירושלים, דפוס ווייס, תש"ה). כט, [2] ע', פקסימילה. 24:17. (מחברות מני קדם, שרידי כתב־יד עתיקים...).
תרפיס מ„סיני", שנה ח (תש"ה) חוב' צו—צז, ע' קטו—קלח.

371. **ספרות ציונית דתית**; ביבליוגרפיה מאת יצחק ורפל. יוצא לאור על ידי המחלקה לעניני הנוער — המרור הדתי של ההסתדרות הציונית / בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"ת. קטז ע'. 12x16 ס"מ.
(למרריך/ספריית המכון למדריכי הנוער הדתי, ז).

372. **העליה**. הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל; דוד גורביץ, אהרן גרץ; עשרים וחמש שנות עליה, הישוב העברי בטבריה וצפת, ספירת הישובים העברים. — פרופ' רובערטו בקי: הנוהג בנשואין ובילודה בקרב השכבות השונות של הישוב והשפעתו על עתידנו. ירושלים, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל, (דפוס ווייס עמודים: 104—9; דפוס העברי: עמודים: 264—105), תש"ה. VIII, 286 [צ"ל 298], *48 **22 ע', דיאגרמות, טבלאות. עם תמציות מאמרים באנגלית. 23:16.
שער נוסף באנגלית.

373. **עם ישראל בתפוצות**: <ערב מלחמת העולם השניה>. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"ה. 136 ע', טבלאות. 9x16 ס"מ. (קו לקו: ספריה לידיעת ארץ־ישראל

ועם ישראל בהוצאת המחלקה לעניני הנוער של הסתדרות הציונית ובעריכתו של בנציון בנשלום. ג).
בראש השער ד"ר א. ר ו ז נ כ ר ג.
התכן (ראשי פרקים): אנתרופולוגיה; דימונרפיה; כלכלה; תרכות דוחנית־מוסרית; מדיניות; ביבליוגרפיה; טבלא סטאטיסטית ממספר היהודים בעולם ואחוזם בארצות השונות.

374. **עתון לבוטניקה**; סדרת ירושלים, יוצא לאור על ידי חבר העובדים של המחלקה לבוטניקה באוניברסיטה העברית. כרך ג' חוב' ב', חשון תש"ה. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ה. מעטפת, [א]—יט, 118—[57] ע', לוחות־תמונות, מפה. 24 : 17.
שער נוסף (על המעטפת השמאלית) באנגלית: Palestine Journal of Botany. Jerusalem series...
הטכסט בעברית ובאנגלית.
יותר לא נדפס בדפוס וויס.

375. **סדר קידושין ונישואין** אחרי חתימת התלמוד. מחקר היסטורי־דוגמתי בדיני ישראל, מאת **אברהם חיים פריימן**. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס וויס), תש"ה. 8, ת ע', 23 : 15.
כמאה וארבעים תקנות בדיני קדושין מכוונות בספר זה.
ראשי פרקים של התכן: מבוא; תקופה ראשונה: מתקופת הגאונים עד גירוש ספרד; תקופה שנויה: מגירוש ספרד עד גזירת ת"ח; תקופה שלישית: מגזירת ת"ח עד אבדן האטונומיה המשפטית; תקופה רביעית: באבדן האוטונומיה המשפטית.

376. **קרית־ספר**; רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלם, שנה כ"ב. ירושלים, החברה להוצאת ספרים על־יד האוניברסיטה העברית, (דפוס וויס), תש"ה־תש"ו. [4], 323, [3] ע', 23 : 18.
שער נוסף באנגלית.
ראה גם מס. 455, 434, 408, 351, 324.

377. **רבי שמחה בונם מפשיסחא**; חייו ותורתו. תל־אביב, ארגון "תבונה" בסיוע מוסד הרב קוק, (ירושלים, דפוס וויס), תש"ה. [6], 96 ע', פורטרט, מקסימילה. 19 : 10.
בראש השער: צבי מאיר רבינוביץ.

378. **תולדות התפתחות הדקדוק העברי** (מימי המסורה ועד ר' יהודה חיוג') עם משקלי השמות בלשון העברית מאת **דוד ילין**. ירושלים, "קהלת", (דפוס וויס), תש"ה. XII, 260 ע', 23 : 15.
בראש השער: מועצת הנאמנים להוצאת כתבי דוד ילין ז"ל (שלא הופיעו בדפוס בחייו).
"דבר המלכה"־ד' מר בנימין קלאר: ע' [IX]—XII.

*379. Palestine Economic review. 1945 —

ת ש "ו

380. **אבן רשד הרופא וחבוריו** הרפואיים בפרט ה"כליאת" שלו, ובו במה ידיעות היסטוריות חשובות עליו ועל בני זמנו, שנתפרסמו כאן בפעם הראשונה... ירושלים, (דפוס וויס), תש"ו. 22, [2] ע', 24 : 16.
בראש השער: נ י ס מ ן מ ו נ ט נ ר.
תרפים מורחב מתוך קרית ספר כרך כג, חוברת א' ע' 62—72.
שער נוסף באנגלית.
הע' 15—22 מכילים: מפתחות: א. מונחי הרפואות הנפרדות... ב. שמות האישים (עברית), ג. שמות האישים (לועזית), ד. מפתח הענינים (עברית), ה. מפתח הענינים (לועזית).

381. **אברהם אבינו** — התבוננות במעשי אבות — מאת הגאון מהר"ר חיים יצחק אייזיק שר, ראש ישיבת סלבודקא. ירושלים, המרכז לספרות חרדית בא"י (נצח), (דפוס וויס), תש"ו. קג ע', 17x11 ס"מ.
ספר זה מורה כיצד צריך ללמוד את התורה כדי לעמוד על סודות נגלותיה.

382. **אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל** (בעריכת ד"ר מרדכי מרגליות בהשתתפות חכמים ומלומדים). כרך ראשון: ר' אבא מרי — ר' נרשון בר' שלמה. תל־אביב, יהושע צ'צ'יק בסיוע "מוסד הרב קוק" שליד המזרחי העולמי, ירושלים, (סודר בדפוס וויים בירושלים, נדפס בדפוס הסועל־המזרחי, תל־אביב), תש"ו. [10] ע', 330 עמודה. 22 : 14.
שער נוסף באנגלית.
ראה גם מס. 412, 442.

383. **הבימה בת כ"ה**: ראשי פרקים לתולדותיה מאת ג[רשון] תנור. תל־אביב, הוצאת "אלבום" ע"י "המענית" מכון ארגוני סטטיסטי, (ירושלים, דפוס וויים, ודפוס קואופרטיב "הפועל הצעיר" בתל־אביב), תש"ו. 250 ע', פורטרטים, תמונות. 9-17x ס"מ.

384. **ביריה**: לקט מאמרים ורשימות. [ערוכים בידי נ. בן־מנחם] ירושלים, המחלקה לעניני הנוער — המרור הדתי של הנהלת ההסתדרות הציונית וההנהלה הארצית של בני עקיבא. (דפוס וויים), תש"ו. 51, [1] ע', מפות, תמונות. 20 : 14.
המאמרים המסומנים בכוכב נדפסו תחילה בעתונים (הצופה, הארץ, דבר ועוד).

385. **הבקר**: עתון יומי. יום ו' ה' באב תש"ו, 2 אוגוסט... 1946... תל־אביב/ מהדורת ירושלים, (דפוס וויים בירושלים בשם דפוס עזריאל תל־אביב), תש"ו. [4] ע'. 2°.
יצא באחד מימי המצור הבריטי על תל־אביב.

386. **בראשית**: לתולדות התתישבות העובדת בארץ. תל־אביב, "עם עובד", (ירושלים, דפוס וויים), תש"ו. 68, [1] ע', 15 : 9. ("דעות").
בראש השער: ש[ל מ ה] צמח.
"כשנצא לבקש אחר תאריך, שאין בו ממנין שנים סתם, אנוסים נהיה לקבוע את פתיחתה של ההתישבות הזאת בשנת תרס"ד, וו השנה שבה התחילה... העלייה השניה...".

387. **ד"ר יצחק רילף**: מבחר מאמריו. סדר בצרוף מבוא [הכולל ביוגרפיה של רילף והערכת משנתו ופעלו] בידי אברהם לוינסון. תל־אביב יוסף שרברק, (ירושלים, דפוס וויים), תש"ו. 209, [1] ע', 13x18 ס"מ.
(ספריית שרשים, פרקים ובחרים מספרות היסוד של הציונות. יוצא לאור ע"י המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית. ספר ששי).
הע' 37—42 מכילים ביבליוגרפיה של כתבי רילף ומאמרים עליו.

388. **הדוקטור נשאר**: רומן ביוגרפי על יאנוש קורצ'אק. ירושלים "קרית־ספר", [ע' ראשונים, דפוס י. א. ויס] ([הסוף], תל־אביב, דפוס י. שלומי), תש"ו. 308 ע'. 19 : 13.
בראש השער: פאולינה אפנשלאק. תרגם מכתב־יד ח. ש. בן־אברם.

389. **דין וחשבון** על פעולות אגודתנו למלאת שלש שנים לקיומה) תש"ג — ט' שבט — תש"ו. (ירושלים, בדפוס ובהוצאות דפוס וויים), [תש"ן]. 7, [1] ע'. 24 : 17.
בראש השער: אגודת גמילות חסדים "עזרת ישראל" מיסודה של הגב' פייגא רחל חייס ר"ל [אשת המנדים י. א. וויים ובנו לחיים] ע"י ביהמ"ד "משכן יעקב וישראל", אחוה ירושלם.
ראה גם מספר: 417.

390. **דמדומים** [מאת דוד ברגלסון]. <מתוך כתביו>. תרגם מיידיש א. מיטוס. ירושלים, "המאסף", (דפוס וויים), תש"ה. כו, 159, [1] ע'. 14x20 ס"מ.
(ספרות הגולה, יוצאת לאור על־ידי ועד "תמאסף" בארץ ישראל, ספר ב).
בראש השער: ד. ברגלסון.
בראש הספר: "דוד ברגלסון" [תולדותיו], מאת רחל אמרי [= סינגברג].

391. **דפי זכרון** לרפאל אהרונוף ז"ל [שנדרס ע"ידי מכונית־צבאית]. ירושלים, (דפוס וויס), חשון תש"ז. 57, [3] ע'. 19 : 12.

ע' [29]—54 מכילים: "מסורות היסטוריות ומנהגי קבורה אצל יהודי משהד, מאת רפאל פטאי". הע' 55—57, [3] — תמצית באנגלית, עם שער מיוחד.

Historial traditions and mortuary customs of the Jews of Meshhed, by Raphael Patai, Jerusalem, (typ. Weiss), 1945.

392. **דפים למתמטיקה ולפיסיקה** לנוער הלומד. בעריכת דב ירדן ויהודה נוימן, בהשתתפות ד"ר ת. מוצקין. המו"ל: ערי ז'בוטינסקי. כרך ב', חוברת ב'. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ו. 9—16 ע'. 30 : 21.

393. **דפים** של המפעל להכשרת ילדי ארץ־ישראל <מיסודה של רחל סריאר>. (ירושלים, דפוס וויס, תש"ר?). 18, [7] ע'.

"אנו פותחים בתאור קצר של הכשרת קבוצת ילדינו ב"מעוז חיים". מתוך ההקדמה.

394. **זאת תורת הבית**: <חלק שני>. חבנית ותבנית של בנינים מרכזיים גדולים ומפוארים הקיימים מכבר, בנין חדש... שנבנה עכשו... <תכונתו, מוצאיו, מובאיו, חדריו תאיו ואולמיו>. דו"ח שנתי מפעולות המוסדות, תעודות חשובות, ערך של הרבנים הראשיים, הרה"ג אדמ"ורים ואנשי השם בציון... סדר התקנות וזכויות החברים מאת מוסדות... הצבוריים.. בתי תלמוד תורה וישיבת "חיי עולם" הכללית ובית תבשיל ליתומים בעיה"ק ירושלם... (ירושלים, דפוס וויס), תש"ו. 39, 19 ע', לוחות־תמונות, פורטרטים. 22 : 14.

שער נוסף באנגלית. הטכסט בעברית, ביוית ובאנגלית. ראה מספר : 157.

395. **היוגי והקומיסאר**. תרגם לעברית בנימין לובוצקי. ירושלם, ערי ז'בוטינסקי <הוצאת ספרים> בע"מ, (דפוס וויס), תש"ו. [2], 151 ע', 20 : 13.

"מן הקובץ המקורי". שיצא לאור בלונדון וניו־יורק באביב 1945, תורגמו וכללו בספר זה רק אותם התיבורים, שיש בהם ענין אקטואלי לקורא העברי...".

396. **לאור ההלכה**: בעיות ובירורים מאת הרב ש ל מ ה י ו ס ף ז ו י ן. ירושלים, מוסד הרב קוק שליד המזרחי העולמי, (דפוס וויס), תש"ו. 130 ע'. 22 : 14.

"מטרת המחבר לתת הנחות והצעות של הבעיות כפי שהן משתקפות בהלכה. אין לך בעיה אנושית־כללית או תורנית־יהדותית שההלכה אינה מספקת בה לכל צדדיה. המאמרים נתפרסמו בשעתם בכת"ע, אלא שלבקשת הרבים כינס המחבר את המאמרים, לאחר מלואם ושנויים יחודים בספר מיוחד".

397. **מבוא המקרא** מאת מ. צ. ס ג ל. פרופסור למקרא באוניברסיטה העברית בירושלם. ספר א—ב. ירושלם, קרית־ספר, (דפוס וויס), תש"ו. [8], 228 : [8], [229]—516 ע'. 20 : 12.

התכן : ספר א : פתיחה כללית תורה נביאים ראשונים. ספר ב : נביאים אחרונים. ראה גם מס. 456, 451, 447, 446, 440—438, 426, 289.

398. **מדריך ארץ־ישראל**... מהדורה שניה מורחבת ובתוספת ציורים. (ב): ירושלים, יהודה, ים־המלה ושומרון. ירושלים, תור, (דפוס וויס), תש"ו. 512 ע', תמונות. 18 : 11.

בראש השער : ד"ר זאב וילנאי.
יצא ב־ד כרכים, מהם נופסו בתל־אביב וביר־שלם בדפוסים שונים.

399. **המוסדות המשקיים של ההסתדרות**: ביבליוגרפיה. סדורה וערוכה בידי ג. ק ר ס ל. תל־אביב "עם עובד", (ירושלים, דפוס וויס), תש"ו. כד. 241 ע'. 11x15 ס"מ. (יד למעין).

בראש השער : תכרת העובדים העברית השיתופית הכללית בארץ־ישראל.

„בספר זה כונס החומר על המוסדות המשקיים של ההסתדרות... המצוי בעברית ובספרות שהוסיצה בארץ־ישראל מטעם חנוצת העבודה (פרט לקצת ערכים שלוקחו מן העתונות העברית הכללית) במשך השנים תרע"ח—תש"ג... נרשמו: ספרים, קונטרסים מאמרים בעתונות ובקבצים אם בדפוס ואם בסטנסיל". בס"ה 2432 ערכים.
בראש הספר הקדמה מאת ש. יבנאלי, מבוא מאת המחבר, ורשימת העתונים והמאספים (131 במספר).

400. **ממעיינות הפולקלור החסידי** מאת י צ ח ק ו ר פ ל. ירושלים, „אהיאסף", (דפוס ויס), תש"ו. פז ע', 12: 18.
מעין השלמה לספרי המחבר „החסידות וארץ ישראל" ו„ספר החסידות".

401. **המקדש הנעלם**: פרשת „התגיירותי". תרגום מצרפתית, מבוא הערות מאת אברהם אלמאליח. הקדמה — אדמונד פלג. ירושלם, הוצאת הספרים הארץ־ישראלית בסיוע מוסד הרב קוק שע"י המזרחי העולמי, (דפוס ווייס), תש"ו. [10], 191 ע', פורטרטים, פקסימילה. 9x16 ס"מ.
בראש השער: א מ ה פ ל י ר. שער נוסף בצרפתית: Le Sanctuaire inconnu, ma "conversion" au Judaism... 5706 (1945).
„אמה פאלייר ומפעלו" מאת אברהם אלמאליח: ע' 1—24.
בתחלת הספר צלום גלוית פאלייר לשילוני, כתובה בכתב־ידו, עברית, והתומה: חביב פאליער.

402. **משה**. ירושלים ותל־אביב, שוקן, (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ו. IX, 204, [2] ע', 18: 11.
בראש השער: מ[ר ט י ן] ב ו ב ר.
„לתאר את משה כאינדיבידואליות ממשית ולפרט מה יצר ומה מפעלו ההסטורי שמתי למטרה בספר זה..."

403. **מאסוב**: מצבה לעירתי מאת י צ ח ק ו ר פ ל. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"ו. ל ע', פורטרטים, תמונה. 12x17 ס"מ. (ספרית „במישור", י).
מהתכן: הצדיק רבי משה לייב, יורשו רבי שמעלקא, הצדיק רבי שלמה, הרב האחרון רבי שלים סויב.

404. **הסולם אל החזון**: לקט מדבריו של ב ר ל כ צ נ ל ס ו ן על הקרן הקימת ישראל ועל גאולת הארץ. מסודר לדפוס ע"י מ. קושניר. ירושלם, הלשכה הראשית של הקרן הקימת לישראל, (דפוס ווייס), תש"ו. עא, [1] ע', פורטרט, תמונה. 14x21.
ב. כצנלסון היה חבר הדירקטוריון של הקה"ל קרוב לעשרים שנה. בשלש השנים האחרונות לחייו היה אחד משלושת חברי האכזקוטיבה של הקה"ל.
סיני... תש"ו, ראה מס. 290.

405. **עצי חיים**: דברים על גדולי האומה. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס ווייס), תש"ו. 125 ע', פורטרט. 17: 11.
בראש השער: י[ו ס ף] צ[ב י] רמון. „לא מחקר ולא עיון — כעין פנקס של משורר־אמונה", על ל"ו גדולי האומה, מרכן יוחנן בן זכאי ועד רבי אברהם יצחק הכהן קוק.

406. **הפסיכולוגיה של שנות הילדות האחרונות**. מאת ח י י ם א ו ר מ י א ן. ירושלים, המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, (דפוס ווייס), תש"ו. 66, [2] ע', 8° (ספריה פדגוגית קטנה, ג).

407. **הציונות**: פרקים במהותה, חזונה ומציאותה. מאת ד"ר י ש ע י ה ו ו ל פ ס כ ר ג. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי על ידי קרית ספר בע"מ, (דפוס ווייס), תש"ו. 91 ע', 18: 11.

408 **קרית־ספר**: רבעיון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאמי והאוניברסיטאי בירושלים, שנה כ"ג. ירושלים, החברה להוצאת ספרים על־יד האוניברסיטה העברית, (דפוס ווייס), תש"ו־תש"ז. [4], 353, [3] ע', 18: 23.
שער נוסף באנגלית. ראה גם מס. 455, 434, 376, 351, 324.

409. **תולדות משפחת הרב מלאדי.** כולל: מגילת היוחסין של הרב מלאדי „בעל התניא"... „תולדות הרב אלעזר גורייבר אבי משפחת סלונים"... תיאור שמונה דורות מ„רבנו הזקן" כתקופה של מאתים שנה, וכרונות ורשמים מבני המשפחה... תצלומים, תוי נגינה... ופקסימילות. תל־אביב, „זהר", (ירושלים, דפוס וויס), תש"ו. [8], 302 ע'.

נראש השער: מ[נחם] ש[מואל] ס ל ו נ י ם: הערכה על הספר, כתובה בידי בנו שוחטמן, ראה בקרית ספר שנה כ"ד ע' 30—31.

410. **Outlines of a development plan from Jewish Palestine,** by L u d w i g G r u e n b a u m... Jerusalem, (typ. Weiss), 1946. XVI, 171, [5], [1] p.

At head of title: Jewish agency for Palestine economic research institute.

תש"ז

411. **אגדות הארץ**: אוצר אגדות ושמועות מארץ־ישראל. ערוך בידי א ש ר ב ן־י ש ר א ל. כרך שני, (ספר ראשון). תל־אביב, „דביר", (ירושלים, דפוס וויס), תש"ז. [4], רח ע'. 17x23 ס"מ.

התכן: מדור א: שומרון, מדור ב: לחוף ימים, מדור ג: ככר הירדן, מדור ד: עבר הירדן, מדור ה: עשרת השבטים ובני משה. ראה גם מס. 205, 245.

412. **אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל.** (בעריכת ד"ר מ ר ד כ י מ ר ג ל י ו ת בהשתתפות חכמים ומלומדים). כרך שני: ר' דוב בר ממיזריטש — ר' יהודה הלוי. תל־אביב, יהושע צ'ציק בסיוע „מוסד הרב קוק" שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים, (דפוס וויס), תש"ז. [3] ע', [333] — 660 עמודה, לוחות־תמונות, 22 : 14.

שער נוסף באנגלית. ראה גם מס. 382, 442.

413. **אסתר ווירושבסקי־לייבוביץ**: ליום השנה. ד' באב תש"ז. אשדות יעקב. (ירושלים, דפוס וויס), תש"ז. בו, [2] ע', פורטרטים. 16x13 ס"מ.

414. **בית לילינטהאל** בירושלם. נערך בידי מ ר ד כ י י (שראל) ו ו י ס: (למלאת חמש שנים למותה של אמא... פייגא <צפורה> רחל וויס [לבית לילינטל]). ירושלם, (דפוס וויס), תש"ז. [8], יא־סא, [2] ע', פורטרט. 9x14 ס"מ.

„מחברת זו נדפסה כמאה טפסים ויוצאת ביום שני, כ"ד בניסן תש"ז, לקראת חגיגת הבר מצוה של בני בכורי יוסף".

415. **גויל ספרים** מאת נ פ ת ל י ב ן־מ נ ח ם. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס וויס), תש"ז. פב ע'. 9x14 ס"מ.

416 **דברים אחרונים.** מבוא מאת א. צ ו נ י [=יצחק וילקנסקי]. ירושלים, לשכה הראשית של הקרן הקימת לישראל, (דפוס וויס), תש"ז. xii, [4], שג ע', לוחות־תמונות, פורטרטים, פקסימילה. 24 : 18.

בראש השער: מ. א ו ס י ש ק י ן. כרך זה, היוצא לאור ליום־השנה החמישי לפטירת מנחם אוסישקין, בא להשלים את „ספר אוסישקין" שהופיע בתרצ"ה, במלאות לו שבעים שנה. הספר מכיל מאמרים, נאומים, דברי זכרונות, אגרות ומכתבי־ברכה.

417. **דין וחשבון** (מפורט על פעולות אנודתנו בשנה נוספת) תש"ג — ט' שבט—תש"ז... (ירושלם, בדפוס ובהוצאות דפוס וויס), [תש"ז]. 5, [5] ע', 24 : 17.

בראש השער: גמילות חסדים עזרת ישראל מיסודה של הגב' סייגא רחל וויס ז"ל ע"י בית־מ"ד משכן יעקב וישראל, אחוה ירושלים.

את הקורס ראה מספר: 389.

418. **דינים וחשבונות** של הקופות לגמילות חסדים בארץ־ישראל המסונפות

למרכז לגמ"ח בא"י ליום א' תשרי תש"ז — 1 לאוקטובר 1946. (חיבר וסידר: מ י כ א ל מ ל מ ד). תל־אביב, המרכז לגמ"ח בארץ־ישראל, (דפוס וויים), [תש"ז]. 105 ע', טבלא מקופלת. 17 : 12.

בראש השער: מרכז לגמילות חסדים בארץ ישראל. מיסודם של הסוכנות היהודית לארץ ישראל, המחלקה למלאכה ולמסחר זעיר והמסדה האזרחי בארץ ישראל.

419. חבלי גאולה, [מאת משה קולבק]. <מסתורין, רומן ודרמה>. תרגם מיידיש ב. מרדכי [= מרדכי בר־תנא]. ירושלם, "המאסף", (דפוס וויים), תש"ז. לו, 262 ע'. 12x19 ס"מ. (ספרות הגולה, יוצאת לאור על ידי ועד "המאסף" בארץ ישראל, ספר ב).

בראש השער: מ. קולבק, בתחלת הספר: "משה קולבק" [תולדותיו] מאת רחל אמרי [= פייגנברג].

420. החצב הנר והחביות, מאת יהושע בראנד. שלשה פרקים מתוך החיבור "כלי החרס בספרות התלמודית". הוגש למינאט של האוניברסיטה העברית לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" אדר ב' תש"ו. ירושלים, (דפוס וויים), תש"ז. [2], נו, [2] ע'. 17x23 ס"מ.

שער נוסף באנגלית: The Jar <Hasab>, oil-lamp and Amphora... 1946.

"העבודה נכתבה כהדורכתם של הפרופיסורים א. ל. סוקניק ו"ר. נ. אפשטין באוניברסיטה העברית".

421. יוסף טרומפלדור: אישיותו, חייו, פעולותיו. מהדורה שניה, מתוקנת וערוכה מחדש. ירושלים, (דפוס וויים), תש"ז. 140, [2] ע', פורטרטים, תמונות. 12x18 ס"מ. (קו לקו ספריה לידיעת ארץ ישראל ועם ישראל בהוצאת המחלקה לעניני הנוער של הסתדרות הציונית, ז).

בראש השער: ס ס ח ל י פ ו ב צ ק י. מהדורה ראשונה יצאה בהוצאת "ספל" בקובנה, תרפ"ד.

422. ימי־הבינים והזמן החדש, מאת יעקב טורי בהשתתפות סרוף ר. קבנר. מהדורה שניה, מתוקנת ומורחבת. ירושלים, הסוכנות היהודית לארץ־ישראל — הלשכה לעלית ילדים ונוער בהוצאת "קרית ספר" בע"מ, (דפוס וויים), תש"ז. טו, 235 ע'. 20 : 13.

בראש השער: תכנית להוראת ההיסטוריה הכללית בחברות הנוער. ערוך בידי י. היללפרין.

423. יסודי התורה [לשמואל דוד לוצאטו]. הכין לדפוס עם תוספת וביאורים אהרן זאב אשבלי. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, (דפוס וויים), תש"ז. צח ע'. 21 : 12. (ספרית מקורות / י).

בראש השער: שמואל דוד לוצאטו.

424. כתבים [א. מ. ליפשיץ], כרך א. ירושלים, מוסד הרב קוק שעל־יד המזרחי העולמי, (דפוס וויים), תש"ז. [2], שפ, [1] ע'. 21 : 13.

בראש השער: א ל י ע ז ר מ א י ר ל י פ ש י ץ. התכן: רש"י, צרפתים וספרדים, הרצאה, המשנה, האגדה, הקרובה, החדר.

"רש"י ו"המשנה" יצאו תחלה בצירת ספר, הראשון בורשה "תושיה", תרע"ב, והשני ביסו "השרין" תרע"ד. "החזר" פירסם תחלה ב"התקופה" ספר ו'.

425. מבין גדרי התיל: <צרור מכתבים על פגעי הזמן> מאת רחל אמרי <פיגנברג>. ירושלים, "לעם", (דפוס וויים), תש"ז. מעטפת, 87, [1] ע'. 11x17 ס"מ.

המכתבים מיועדים לצעירי ישראל בא"י, לגולדה מאירסון, לאגודת הסופרים בא"י, לליאון בלום והארולד לאסקי, לסופרת פירל בוק, לנשיא רוזולט, לנשיא ברית המועצות א. קלינין, ולצעירי הארנונים המתבודלים בא"י.

426. מבוא המקרא מאת מ. צ. סגל... ספר שלישי כתובים. ירושלים, קרית ספר בע"מ, (דפוס וויים), תש"ז. [6], [517]—805, [1] ע'. 20 : 12.

ראה גם מס. 457, 456, 447, 446, 440—438, 397, 289.

427. ספר מורה הנבוכים לרבנו משה בן מימון. בהעתקת ר' שמואל אבן־תיבון. מהדורה מנוקדת ומוגהה על־פי דפוסים ראשונים וכתבי יד ובהשוואה

למקור הערבי, ומלווה מראה־מקומות שלם בצירוף מבואות וכתוספת מהדורה מוגהה ומבוארת של „פירוש המלים הזרות" להר"ש אבן־תיבון מאת יהודה אבן שמואל [= קויפמן]. (חלק א־ג). ירושלים, מוסד הרב קוק שעל־יד המזרחי העולמי, תש"ז. קכד, חר, 100, [3] ע'. 20 : 14.

המבואות והשערים הראשונים נדפסו בדפוס האימן, חלק א' וב' — בדפוס ויס, חלק ג' בדפוס המערב, „פירוש מלים זרות" ונספחיו, תיקוני טעויות ושערים אחרונים — בדפוס הספר.
שער נוסף באנגלית. „חידושה העיקרי של המהדורה הוא דאגתה לנוסח מתוקן... החידוש השני... הוא הניקוד והסיסוק השלם... חידוש נוסף... הוא מראה המקומות השלם..." מתוך ה„מבוא למהדורה נו"ר. 100 הע' בסוף מכילים (עם שער מיוחד בו השנה תש"ו) : „פירוש המלים הזרות"... לר' שמואל... אבן תיכון... (ונספת... א. רשימת מלים וניבים ששימושם מיוחד להר"ש או לתקופתו... ב. כללי הדקדוק של הר"ש בתרגומיו).

429. **משנת אלישע בן אבויה** [ללילנבלום]. הקדמה מאת שמואל. ירושלים, דפוס וויס, הקד' תש"ז). 23 ע'. 12x17 ס"מ.
בראש השער : מ[ש]נ[ת] ל[י]ל[נ]ב[ל]ו[ם].
סיני... תש"ז. ראה מס. 290.

430. **ספרי מוסד הרב קוק** תרצ"ז—תש"ז. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ז. 87, [2] ע'. 11x19 ס"מ.

431. **פעילות הקרן הקימת לישראל בשנת** התש"ז. ירושלים, הלשכה הראשית של הקרן הקימת לישראל, (דפוס וויס, תש"ז). לג, [3] ע'. 23 : 15.
„...בפרוס הקונגרס הכ"ב הננו צופים אל היום... בו נוכל להודיע על השלמת מליון ראשון של דונמים אדמות הקק"ל..." מתוך הקדמה. בע' האחרון : 45 שנות הקרן הקימת לישראל תרס"ב—תש"ז.

432. **ציון־יוגנט** : ארץ ישאל אין געדאנק אן טאט. ארויסגעבען פון יוגנט־דעפארטאמענט פון דער ציוניסטישע ארגאניזאציע <המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, מטעם ההנהלה הציונית בהשתתפות הקרן הקימת לישראל וקרן היסוד>. נומ. 12, 13, 14. ירושלים, (דפוס וויס), תש"ז. 15, [1]; 15, [1]; 15, [1] ע', תמונות. 24 : 17.
רעדאקטאר : אידוב כהן. „לא למכירה". ראה גם מס. 445.

433. **קטלוג** [חברת „דביר בע"מ הוצאת ספרים]. (ירושלים, דפוס וויס), תש"ז. מעטפת, 28 ע'. 13x21 ס"מ.
בראש המעטפת : חברת „דביר" בע"מ, תל־אביב, רחוב מואה 58...

434. **קרית ספר** ; רבעון לביבליוגפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שנה כ"ד תש"ז—תש"ח. ירושלים, חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, (דפוס וויס), תש"ח. מעטפת, 287 ע'. 23 : 18.
שער נוסף באנגלית. ראה גם מס. 455, 408, 376, 351, 324.

435. **הרב מרדכי אלישברג** ; מבחר מאמריו. סדר בצרוף מבוא בידי א. מ. ג נ ח ו ב ס ק י. תל־אביב, יוסף שרברק, (ירושלים, דפוס וויס), תש"ז. [4], 112 ע'. 17 : 20.
(ספרית שרשים, פרקים נבחרים מספרות היסוד של הציונות, ייצא לאור ע"י המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית. ספר ח).

436. **תולדות ישראל** ; תקופת הבית השני. ספר למוד לבתי הספר התיכוניים. מאת ע ז ר י א ל ש ו ח ט... תל־אביב, יהושע צ'צ'יק, (ירושלים, דפוס וויס), תש"ז. 159, [4] ע', תמונות. 13x19 ס"מ.

437. **תולדות הספרות האנגלית** מאת ח י י ם ש כ ט ר. ספר ראשון מראשיתה עד תקופת הרסטורציה. ירושלים, קרית־ספר, (דפוס וויס), תש"ז. xxvii, 216 ע', פורטרטים. פקסימילה.

438. **תורה נביאים וכתובים** ; מהדורה ספרותית. ערוכים ומפורשים עם מבואות

מאת מ. צ. סגל... נביאים אחרונים : ש נ י ם ע ש ר. תל־אביב, „דביר", (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ז, 32, קד ע'. 22 : 14.
ראה גם מס. 457, 456, 450, 447, 446, 440, 439, 426, 397, 289.

439. תורה נביאים וכתובים : מהדורה ספרותית. ערוכים ומפורשים עם מבואות מאת מ. צ. סגל... כתובים. ת ה ל י ם. תל־אביב, „דביר" (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ז. 9, [1], קס ע'. 22 : 14.
ראה מספר קודם.

440. תורה נביאים וכתובים : מהדורה ספרותית. ערוכים ומפורשים עם מבואות מאת מ. צ. סגל... כתובים. ד נ י א ל. תל־אביב, „דביר", (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ז. 7 [1], מז ע'. 22 : 14.
ראה מספר : 438 וכו'.

441 Report submitted to the 22nd Zionist Congress at Basle, December 1946. Published by the department for trade and industry, the Jewish Agency for Palestine.
(Jerusalem, typ. Weiss). [1947]. 125 p. 15 : 23.
At head of title : The Jewish Agency for Palestine, department for trade and industry.

ת ש " ח

442. אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל (בעריכת ד"ר מ ר ד כ י מ ר ג ל י ו ת, בהשתתפות חכמים ומלומדים) כרך שלישי מהר"ל מפראג — ר' לוי בן חיים. תל־אביב, יהושע צ'צ'ק, בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, [ירושלם], (דפוס ווייס), תש"ח. [661]—1008 עמודה. 23 : 15.
ראה גם מס. 382, 412.

443. ארץ־ישראל בחינוכנו, מאת ד"ר צ ב י ז ה ר. מהדורה שלישית, מתוקנת. ירושלים, ר. מס, (דפוס ווייס), תש"ח. 192, [4] ע'. מפות, פורטרטים, תמונות. 20 : 13.
„ספר זה ...רוצה למייע לקהל המורים העברים בתפוצות הגולה, שיתעמק בפעולתם בתחום החינוך וההוראה — לציון, לגאולתה ולבנינה".
התכן : פרק ראשון — היסודות הפדגוגיים. פרק שני — בעבודה החינוכית והמעשית. — פרק שלישי — בתור העבודה הלימודית.

444. משירי הלוי ליום החגיגה השנתית כ"ט כסלו. ירושלם. (דפוס ווייס), „אורה ופרות" לפ"ק=תש"ח. 15, [1] ע'. 14 : 9.
בראש השער : א. א. ל. א. „תלפיות" ירושלם.
סיני... תש"ח. ראה מס. 290.

445. ציון־יוגנט : ארץ ישראל אין געדאנק און טאט. ארויסגעגעבן פון יוגנט־דעפארטאמענט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע <המחלקה לענין הנוער של ההסתדרות הציונית, מטעם ההנהלה הציונית בהשתתפות הקרן הקימת לישראל וקרן היסוד>. נומ. 15, 16, 17. ירושלים, (דפוס ווייס), תש"ח. 15, [1] : 15, [1] ; 15, [1] ע'. תמונות. 24 : 17.
רעדאקטאר : אידיב כהן. „לא למכירה". ראה מס. 432.

446. תורה נביאים וכתובים : מהדורה ספרותית. ערוכים ומפורשים עם מבואות מאת מ. צ. סגל... כתובים : ע ז ר א ו נ ח מ י ה. תל־אביב, „דביר" (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ח. 6, [2], נ ע'. 22 : 14.
ראה מס. 438 וכו'.

447. תורה נביאים וכתובים. מהדורה ספרותית. ערוכים ומפורשים עם מבואות מאת מ[שה] צ[בי] סגל... ירמיה. תל־אביב, „דביר", (ירושלים, דפוס ווייס), תש"ז. 11, [1], 117 ע'.
ראה מס. 438 וכו'.

448. אלקראן : תרגם מערבית יוסף יואל ריבלין. (Tel-Aviv), דביר, (ירושלים,

דפוס וויים, 1948). [2], [561]—770 ע', 18:13 ס"מ.
סורות מד—קיד. סורות א—מג ראה מס. 206.

449* **מדריך ירושלים**: Jerusalem Guide. ספר הכתובות של כתי המסחר, התעשיה, המלאכה, המוסדות הצבוריים והמקצועות השונים בירושלים, בצרוף: מורה דרך של ירושלים: שכונותיה, רחובותיה, תחבורתה ומקומותיה ההיסטוריים. תש"ח—1948. פרק מיוחד על מוסדות ירושלים ופעולותיהם. (ירושלים, דפוס וויס, [תש"ח]). 10, 80 ע', 8°.
"מוסדות התורה, החנוך והחסד בירושלים <סקירות>": ע' 53—70.

450 **תורה נביאים וכתובים**: מהדורה ספרותית, ערוכים ומפורשים עם מבואות מאת מ[שה] צ[בי] סגל... בראשית. תל־אביב, "דביר" (ירושלים, דפוס וויים), תש"ח. 40, 103 ע', 22:14 ס"מ.
ראה גם מס. 447 וכו'.

*451 Everyday Art. Publ. by the Palestine Applied Arts Development <PAAD> Ltd. in conjunction with the Jewish National Museum Bezalel... Jerusalem. (The Jewish Agency for Palestine, Dept. of Trade and Industry, typ. Weiss). 1948. illus. 8°. "Supplement to Palestine Economic Review."
תביעות ההוצעה לא נזכרה. חוברת 1 יצאה בפברואר. PAAD היא מחלקה בתוך מחלקת המסחר והתעשיה של הסוכנות.

ת ש "ט

452 **אסיה הקדמית וארצות הנילוס**, ספר למוד מאת א. י. ברור, מ. בנארי, תל־אביב, "דביר", (ירושלים, דפוס וויים), תש"ט. 168 ע', מפות. תמונות. 21:14 ס"מ.
תכן הענינים: הלבנון וסוריה; ממלכת עירק; חצי האי ערב; ארץ סיני; מצרים; סודן המזרחי או האנגלי—המצרי; רמת אירן; אפגניסטן; בלוציסטן; טורקיה; איי אנטוליה; שפתים ואיבלוטין.

453 **החנוך וערכי האדם**: פרקים בהשתלשלות הרעיון ההומניסטי בחנוך מאת חיים יהודה רות... תל־אביב, "דביר", (ירושלים, דפוס וויים), תש"ט. 195, [1] ע', 21:14 ס"מ.
"יוצא עפ"י הצעת המחלקה לחנוך של האוניברסיטה העברית ובסיוע הקרן ע"ש משה בריל ז"ל".
שער נוסף באנגלית.
סיני...תש"ט. ראה מס. 290.

454 **עם ומולדת**: אוצר תעודות בעניני האזרחות העברית, הציונות והישוב. אסף, סידר וערך ח. מרחביה. ירושלים "הלוי", (דפוס וויים, תש"ט). 719, [1] ע', מפות, פקסימילים. 21:12 ס"מ.
בראש השער: מוסדות / מפלגות / תנועות יזמים.
הספר מכיל 3 חלקים: א. ארץ ישראל (תעודות על חוקת הארץ, השלטון המקומי ועל אוצרות הארץ; זכיונות הנפט, החשמל וכו'); ב. ארגון העם והישוב (תעודות בנוגע למסגרות האירגון הלאומי, חוקת ההסתדרות הציונית, הסתדרויות יהודיות ראשיות שפעלו ופועלות בעולם הציבוריות היהודית, מוסדות כנסת ישראל, חברת העובדים, הסתדרויות ומוסדות ראשיים בישוב); ג. מגמות ודרכים (בהם הלבה הציבוריות העברית בתקופת התחיה הלאומית החדשה).
ההערות המקדימות את הפרקים, מכילות גם ציונים ביבליוגרפיים לתועלת המעיינים.

455 **קרית ספר**: רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלם. שנה כ"ה, חוברת א—ג. ירושלם, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס האוניברסיטה העברית, (דפוס וויים), תש"ט. 232 ע', 23:18 ס"מ.
ראה גם מס. 434, 408, 376, 351, 324.

456 **תורה נביאים וכתובים**: מהדורה ספרותית. ערוכים ומפורשים עם מבואות מאת מ. צ. סגל.... תורה במדבר. תל־אביב, "דביר", (ירושלים, דפוס וויים), תש"ט. [2], עו ע', 22:14 ס"מ.

457 **תורה נביאים וכתובים**: מהדורה ספרותית. ערוכים ומפורשים עם מבואות מאת מ. צ. סגל.... תורה דברים. תל־אביב, "דביר", (ירושלים, דפוס וויים), תש"ט. [2], עו ע', 22:14 ס"מ.

מפתח שמות הספרים מהרשימה הביבליוגראפית

אבן ראשד הריפא וחבוריו 380
אברהם אבינו 381
אגרות הארץ 205, 245, 411
אגרות הראיה 305
אגרות הגר"א 69
אדרא רבא 38
אהל הדוד תם 115
אהל העדות 39
אהלי יעקב 39
אודים 306
האוניברסיטה העברית,
ירושלם 232
ס' אוסישקין 416
אוצר הארץ 109
אוצר מלות היסוד של הלשון
העברית השמושית 192
אור זרוע 49
אותיות מחכימות 12
אזני יהושע, שו"ת, ראה : שו"ת
אזני יהושע
איכה 110, 116
אלמה 217
אלקראן 206, 448
אמירת קרבן מסח 33
אמרות טהורות 2
אמת ליעקב 4
אנציקלופדיה לחכמי התלמוד
והגאונים 353
אנציקלופדיה לתולדות גדולי
ישראל 382, 412, 442
אסיה הקדמית וארצות הנילוס
452
אסתר מוירשבסקי־לייבוביץ 413
ארץ ישראל בתנובנו 443
ארץ ישראל ואספרנטו 99
ארץ הצבי, לוח, ראה : לוח
ארץ הצבי
אשה 135
אשי ישראל 69

באהלי יעקב 307
בבית המרפא 137
בדבר הנקוד 279
ביאסה ומרילה 136
הבימה בת ב"ה 383
בימי מסה 354
בין עם לארצו 355
ביסינון 100
ביריה 384
בית הבחירה 308
בית יד 54
בית ליליינטהאל 414
בית המדרש למורים העברי
בירושלם 233
בית תפלה ומדרש ליהודים 153
במערבות הנער 280
במשעול הצר 219
בן איש חי, 5
בן ראמים בתר מלכות, ראה :
בתר מלכות
בנורים ובמחתרת 356
בסבכי היער 75
הבקר 385
בקשות לאשמורת הבקר 65
בראשית 386
ברכה מציון 37
ברכת האדמה 296
ברכת השחר 88
ברן־יחד 357
בשעה זו 280
בתי התי"ת נצח ישראל בא"י
263

גארטען־שטאדט מגדל עזר
117
גובסק 138
גוילי ספרים 415
הגזרות 41
גיאומטריה 139, 309
גיאורג סטנסטון 40
גן המשלים והחידות 185,
218
דברי ואב 79
דברי חכמים 71
דברי ימי ישראל בתונרמה
171
דברים אחרונים 416
דובב שפתי ישנים 118
דוד ילין 310
דוליטל הרופא ומאורעותיו
154
הדוקטור נשאר 388
דורות הראשונים 246
דין וחשבון 111
דין וחשבון אגודת ...עזרת
ישראל" 389, 417
דין וחשבון הועד הזמני ליהודי
א"י 76
דין וחשבון כספי (לקונגרס
ההמשה עשר) 119
דין והשבון המחלקה למסחר
והעשיה 358
דינים והשבונות של במ"ח
בא"י 418
דמרומים 390
דמוקרטיה וטוטליטריות 264
דעת כהן 297
דפי זכרון 391
דפי היהלומאי 326
דפים למתמטיקה ולפיסיקה 392
דפים של המפעל להכשרת
ילדי א"י 393
דקדוק לשון המשנה 207
ד"ר יצחק רילף 387
ד"ר ייקיל ומר היד 278
דרוש וחדוש 155
דרוש חמ"ר 59
דרושי הרמ"ח 193
הדרך הנעלמה 281
דרכי ההוראה של חומש 282
דרשות הרא"ש 6

הגדה של פסח 3
ההד 120
הד העם 91
החלטות הקונגרס הציוני
הכ"א 265
היסטוריה כללית 156
היסטוריה של הספרות
העברית החדשה 247
הסתדרות העובדים ומס
ההכנסה 180
הצהרת בלפור ותולדותיה 248
השכלת העם בארץ והחנוך
העברי בתפוצות 327
השתלמות עצמית 220
השתפכות הנפש 14
ההתישבות החקלאית של
היהודים בא"י 328
התנערות 311
התפתחות הבית הלאומי
בארץ־ישראל בשנת 1938 249
התפתחות הסוציאליזם
מאוטופיה למדע 140

ויאמר דוד 17
וקמת ועלית 329

זאת תורת הבית 157, 394
זביב וזבב 234
והב הארץ 25
ס' הוועות 359
וכר יוסף 266
זכר צדיק לברכה 250
וכרון לנשמת... הרב קוק 360
זכרונות 312
זכרונות וער הלשון העברית
77, 158,
וקת ישיבת חכרון 261

חבל סדום 361
חבלי גאולה 419
החבר 101
החברה הארץ ישראלית
להיסטוריה ואתנוגרפיה 221
חגים ומועדים 313 330
חדושי אהל ישראל 66
חדושי מהרש"ך 55
חדושי רע"ד 49
ס' חדש 85
חדשות הכלכלה הארצישראלית
362

תרשות מהארץ הקדושה 70
תובת התלמידים 331
תוזר 251
תוק הרירות והעסקים 283
תי המשפחה בישראל בתקופת הגאונים 194
חיים ושלום 34
חיים עד העולם 78
חכאיאת מן ירושלם 85
חלב אם 106
ס' החלוץ 257, 267
חמדת הימים 4
חמש תורת שלמה, ראה: תורה שלמה
החמשה חמשי תורה 42
החנוך ועדכי האדם 453
החנוך הישראלי 80
החצב, הנר החבית 420
חקי חיים 50
חשבון כללי ופרטי 102
התשמל הנח 332

טיולים וסיורים בא"י 363

יבנאי אוניגין 222
יגל יעקב 13
ידיעות רש"י על מלאכת הנוילו 298
יואל אנגל 223
ס' היובל 319
היובי והקומיסאר 395
יולינוס הכופר 121
יוסף איננו 51
יוסף טרומפלדור 421
יוצרים וכונים 159, 172
הילודה בישוב ובעיותיה 333
ילדי הגן 284
ילקוט חוקי בנין ערים 285
ילקוט קרית ארבע 56
ימי הבינים והזמן החדש 422
יסודי התורה 423
ישו הנצרי 181
ס' הישוב 258, 346
ישיר משה 4
ישרת התורה 68
יתברכו הדברים 195

כלי החרס בספרות התלמודית 420
כללי הפסוק 268
כמו כל הגויים ? 173
כף החיים 9, 48, 62, 74, 98
כתבי או"ר 15
כתבי הירודוטוס 196, 208
כתבי טקיטוס 197
כתבי יחיאל הילפרין 334
כתבי יצחק יפה 186
כתבי הרב מ. א. עמיאל 314
כתבים (א. ל. ליפשיץ) 424
כתבים נבחרים (לדוד ילין) 209, 252
הכתל המערבי 160
כתר מלכות 103
לאור ההלכה 396
לוח ארץ הצבי 122
לוח ירושלים 18
לוח ירושלמי 112
לוח נחוץ 92
ליח הנץ 92
לחם שערים 19
ליובל השלשים של אגודת ישראל 315
ליר המלך 335
למועד 269
לעזאזל 81
לפורים 82
לקוטי הלבות 26, 27
לקורות הלשון העברית 270
לקט שירים ופיוטים 210
לקראת תקופה חדשה בבנין הארץ 336
לשבת 83
לשון חכמים, 10
לשון למודים 364
לשוננו 187
ישראל 123
לתולדות היהודים בארץ ישראל 123

מאיר לשונו של ח. נ. ביאליק 198
מאורי יצחק 43
מאיר עינים 27
המאסף (קואינקה) 57
מבוא המקרא 397, 426
מבחר מאוצר האגדה 253
מבחר מאמריו (של ח. ארלוזורוב) 337
מבחר הספר הארץ־ישראלי 338
מבין גדרי התיל 425
מניד צוק (על פרקי אבות) 1, 3, 69
מגלת הטבח 161
מגלת תענית 20
המדינה 339
מדינות אירופית במזרח הקרוב 286
מדינת היהודים 182
מדריך ארץ ישראל 398
מדריך ירושלים 449
מדרש אליהו 10
מה פעל המזרחי בא"י ? 162
מהימעת „רומא וירושלים" עד מותו של הרצל 340
מונחי ספנות 287
מונחי התיאטרון 271
המוסדות המשקיים של ההסתדרות 399
מועד ועצרת 341
המודה האנגלי 124
מורה ורך בסילוטופיה החדשה 288
מורה הנבוכים 427
מוריה 44
מוריה, יסודות החנוך... 366
מושב הועד המרעל הציוני בירושלים 199
מחאה פומבית 21
מחזור אהלי יעקב, ראה: אהלי יעקב
מחלקת החנוך 163
מחקרי ארץ אבותינו 49
המחשבה היהודית בעת החדשה 367
מישו ועד פאולוס 254
מכולתא דרבי ישמעאל 342
מכתב גלוי 72
מכתבים מן הגולה הנאצית 316
המלאכה 84
מלון כים אנגלי־עברי־גרמני 275
מלון כים עברי־גרמני־אנגלי 276
מלון למונחי מסגרות ונסחות 299
מלון עברי אידיש 113
מלון עברי־אנגלי שלם 236
מלון עברי־אנגלי שמושי 235
מלון שמושי לשפה העברית 237
מלחמת יעבץ 4, 93
מלחמת המעמרות והשאלה הלאומית 141
מלחמת קודש או מלחמת חול ? 188
ממעינות הפולקלור החסידי 400
מנחה לדוד 200
מנחת ערב 142
מנצפך ציפים אמרום 255
מסכת אבות 1, 58
מעיני הישועה 94
מעשיות מירושלים 85
המפעל למען ילדי ישראל 343
המקדש הנעלם 401
המרעה בהרים ובעיותיו 368
משבי"ת 164
משה 402
משירי הלוי 444
משנה זברון 60
משני עברי הויסלה 369
משנת אלישע בן אבויה 429
משנת ר' בנימין 35
משעבוד לגאולה 317
משפט כהן 224
הנגב 201
הנוסע הקטן 225
נחלת יוסף, 16
נחמות צמח ישראל 28
ניר לדוד, שי"ת ראה: שו"ת ניר לדוד
הנבזות 143
נקמת האבות 144
נתיבות שלום 145, 174
נתיבים במי הים 238

סדור אשי ישראל, ראה: אשי ישראל.
סדור מנחת ערב, ראה: מנחת ערב.
סדור עבודת ישראל ראה: עבודת ישראל
סדר הפורים המשולש 45
סדר התפלה עבודת ישראל השלם 36
סדר תפלה (להרב קוק) 256
הסולם אל החזון 404
סופרי עולם 344
ס' סוקולוב 320
סיני 290
סמינר קיץ למורי עברית למבוגרים 211
סטוב 403
סיפור דוד ונלית 175
ספורי האידיסאה 146
ספורי שבספיר 125
ספורים 318
ספורים ואגדות 345
הספרות היפה בעברית 126
ספרות ציונית רתית 371
ספרי מוסד הרב קוק 430
סקירה 347

עבודת ישראל 36
עגת אליהו 58
עטורי ירושלם 321
עטרת ישועה 95
על יגר הדצל 86
על עמנו ועתידו 292
על פרשת דרכים 173
עליה 202, 372
עלילה כאגם 293
העלמה אלזה 169
עם ומולדת 454
עם ישראל בתפוצות 373
עם לבן ורכים 183
עניני לשון 300, 322
עץ שתול 4
עצי חיים 405
הערבים 348
ערנסטע תערטער 96
עתון לבוסניקה 374
ס' העתים 370
פוסי 170
הפילוסופיה של עמנואל קנט 127
פילוסופים והוגי דעות 189
פלא גמע 190
הפלחים 226
פנינו אל היום 212
פנקס תלמיד ביה"מ למורים העברי בירושלם 262
הפסיכולוגיה של שנות הילדות 406
פעילות הקרן הקימת לישראל 431
פציעני קני 138
הפקודות על פצועי עובדים משנת 1927 165
פרקי אבות 46, 69
פרקי הלכה 272
פרשת החגיגה 128
הפתוח הכלכלי של המזרח התיכון 349

הצדקה בישראל 350
צואת הרמב"ן 50
צום יודישן פאלק 166
הצופה 227
ציון (יריעות) 176
ציון (מאסף) 129
ציון במשפט 93
ציון יוגנד 432, 445
הציונות 407
הציונות במיצר 184
ציצים ופרחים 7
צמחי הבשם 177

קבץ מאמרים לשאלה הערבית 213
קבץ על יד 61
קדושין ונישואין 375
קהלת יעקב 22, 31
קהלת־עם 323
קואינטום די ירושלם 85
קול ברמה 29
קול יעקב 8, 47, 87
קל ישראל 277
הקומדיה האנושית 318
הקונגרס הציוני הכ"א 273
קונטרסים לעניני הלשון העברית 228
הקונסטיטוציה 301
קטלוג [חברת „דבור"] 433
קריח התול 104
קרית ספר 324, 351, 376, 408, 434, 455
קרית ענבים 97
קרן הגאולה בירושלם 105
קרן היסוד והעבודה בא"י 89
הקרקע 229

הרב מרדכי אלישברג 435
רבי יהודה הלוי 294
רבי עקיבא יוסף שלוינגר 302
רבי שמחה בונם מפשיסחא 377
רבית 130
רוח חיים 1
רמזי שבת 37
הרעש בארץ ישראל בראשית המאה הששית 147

ס' רש"י 291
שאול עבד־אללה יוסף 230
שאיפותינו 131
שאלון אלגבראי 178
שאלות ותשובות ראה: שו"ת
שאלות הישוב 259
שובי שובי השולמית 23
שו"ת אוני יהושע 64
שו"ת מהרי"ל דיסקין 53
שו"ת ניר לוזר 52
שו"ת הרשב"א 4
שיחה נאה 71
שיר לכבוד המכללה היסהסיה בירושלם הבנויה 103
שיר שבח על טבריה 203
שירי אבינדור המאירי 106
שיר או־ר 214, 218
שירי י. ד. בלומנפל 215
שירי הלוי 30
שירי משה אבן ענרא 148
שירים ותפלות 191
שכונת קרית משה 132
השלח 73
שלחן ערוך 48, 62, 74, 98
שעורים בכתב 231
שער המצות 11
שערי קדושה 114
שערי תורת ארץ ישראל 274
א שסאציר אין קדית שמואל 167

תבונה 149
תולדות האמונה הישראלית 303
תולדות התפתחות הרקדוק העברי 378
תולדות ישראל (יעבץ) 239
תולדות ישראל (שותם) 436
תולדות משפחת הרבי מלאדי 409
תולדות המשפט הרומאי 107
תולדות הספרות האנגלית 437
תולדות הרבנים למשפחות ישראל מרודוס 204
תורה וארץ 240
תורה נביאים וכתובים (סגל) 289, 397, 426, 438, 439, 440, 446, 447, 450, 456, 457
תורה שלמה 133
תורת ההעפלה 264
תורת הנביאים 304
תחנה צרור החיים 24
תכנית והקנות מושב זקנים 151
תכנית הלמורים 134
תכנית הנשף 90
תמר רבורה 150
תעורה לתולדות נחמיה היון והשבתאות 168
תפלה נאה 103
התקנות (לאגודת „קהלת יעקב") 31
תקנות (עולים בונים) 108
תקנות ההתאחדות (של הספרדים) 152
תקנות ותעודות 32
תקנות קנויאה וזכרונותיה 324א
התרבות הישראלית 63

מפתח שמות המחברים מהרשימה הביבליוגראפית

אבולעפיה, ט. 185, 214, 218
אבי־שאול, מ. 269
אבן רשד, ראה : רשד, אבן
אבן שמואל, יהודה 427
אברהם בן הגר"א 69
אברהם בן דוד הכהן 28, 56, 59
אברהם סגל מקראקא 20
אברהם אליהו בן יחיאל מיכל, ראה : בורנשטין, אברהם אליהו
אברהם חיים בן גדליה בולטשוב 26
אברהם צבי בעמ"ח שו"ת מאיר נתיבים 59
אברהם שמחה בן נחמן מסטיסלאוו, 1
אברונין, א. 187
אגדה למדעי היהדות בירושלם 217
אגודת ישראל 315, 347
אהרונוביץ 21
אהרונוף, רפאל 391
אוירבך, חיים יהודה ליב 34
אולמן, ק. 54
האוניברסיטה העברית בירושלם 327
האוניברסיטה העברית מחלקה לכוטניקה 374
האוניברסיטה העברית מתלקה לתנך 453
אוסישקין, מנחם 296, 416
אופלסקה, יצחק 32
אורמיאן, חיים 406
אורנשטין, יעקב 29
אזולאי, א. 46
אזרחי, מ. 138
אחד העם, 73, 159, 173
אטלס, מ. 238
איבשיץ, א. א. 59
אינר, עקיבא 35
איזנשטט, יהושע 22
איזנשטט, ש. 301
אליהו בן משה חיים [מבנדר], 10
אליהו בן ש"ש אב"ד האלמין, 12
אליהו וונטא 29
אליהו מוילנה, 1, 3, 33, 69
אליהו שלמה זלמן בן יצחק מולוזין 1
אליקים שלמה אב"ד איישישאק 29
אלישברג, מרדכי 435
אלישע בן אבויה 429
אלישר, יעקב שאול 4, 8, 9, 11, 13, 16, 39, 47, 48, 53
אלמאליח, א. 401
אלעזוסי, א. 103
אלעזוסי, מ. 103
אמון, יעקב 4, 20, 93
אמרי, דחל. ראה : פינגברג, רחל
אמינוף, מ. 250
אנגיל, וידל 53
אנגל, יואל 223
אנגלס, פ. 140
אסף, שמחה 129, 307, 346
אפנשלק, פאולינה 388
אפשטין, י. נ. 100 420
ארוך, נסים שמואל יהודה 21
ארזי, מ. 102
אריה ליב ברא"ד (אלימלך דוב) 16, 20, 28, 53, 56, 59
אריה ליב בן שלום שבנא אב"ד בילסק 55
ארלוזורוב, ח. 337
אשכלי, זאב 423
אשכנזי, זאב וולף 11, 114, 150
אשכנזי, י. 51
אתרוג, נחום 118

ב. מרדכי. ראה : בר־חנא, מרדכי
באואר, אליעזר 348
בובר, מרטין 269, 304, 353, 402
בונוסלבסקי, ישראל. ראה : יברכיהו, ישראל.
בונה, א. 349
בונפיד, ש. 210
בוק, פירל 425
בודוכוב, ב. 141
בורלא, י. 310
בוניטוביץ, א. ל. 142
בורנשטין, אברהם אליהו 20, 55
בורנשטין, ח. 120
בסיסו, נ. 53
ביאליק, ח. נ. 148, 159, 171
בידנוביץ, זאב, 79
ביטנר, א. א. 68
בין, א. 328
ביסטריצקי, נ. 97
בית הספרים הלאמי והאוניברסיטאי 126
בכרך, שמשון 29
בלום, ליאון 425
בלומברג, אברהם 28
בלומברג, נחום בן משה אהרן 28
בלומנטל, יוסף 32
בלומנטל, יצחק דוד 215
בלומנצויג, זאב 365
בלזק, א. ד. 138
במברגר, מ. א. 54
נמברגר, ש. 54
בן אברם, ח. ש. 356, 388
בן־אליעזר, מ. 125
בן־גוריון, מ. י. ראה : ברוי־צ'בסקי, מ. י.
בן־גוריון, ע. 253
בן־חורין, ש. 244
בן־ישראל, אשר 205, 245, 411
בן־מנחם, נפתלי 384, 415
בן־נון, י. 345
בן־פורת, א. 331
בן־ציון, ש. 159
בנארי, משה 452
בנימין ראב"ד וילקומיר 35
בנין מנחם יוסף 16
בנשלום, בנציון 340, 373
בסוק, מ. 257, 267
בסן, יעקיה 364
בקי, רובר־טו 372
בר, י. 129
בר־דרומא, חיים 201
בר־חנא, מרדכי 419
ברבים, א. 135
ברגלסון, דוד 390
ברגמן, יהודה 350
ברגמן, שמואל הוגו 127, 269
ברדיצ'בסקי, מ. י. 253
ברדקי, ישעיה, 25, 91
ברודי, חיים 210, 310
ברור, אברהם יעקב 452
ברורמן, ז. ר. 53
ברזילי, יהושע ראה : איזנשטט, יהושע
ברזין, אבא צבי 165, 167
ברטינובסקי, נבריאל 34
בריאר, יצחק 366
בריל, משה 453
ברית שלום 131
ברית תרומפלדור 339
ברלין, חיים, 19, 20, 28, 31, 39, 46, 47, 48, 53, 56, 59, 93
ברלין, מאיר 227
ברלס, ד. 202
ברנר, יהושע 420
ברנשטין, ב. י. 56, 59, 68
ברנשטין, י. ס. 117
ברסלבסקי, י. 346
ברקוביץ, מ. 182
ברקסון, י. ר. 163

ברש, אשר 115, 136, 137, 143, 144, 146, 278
ג'כ, זאב רב כוניאד והגליל, 4
גבירול, ש. 210
גוזיק, מ. י. 64
גוטמן, י. 272
גולדברג, ל. 293
גורביץ, דוד 202, 372
גורדון, אריה ליב 36, 42
גירדון, מ. 202
גודלי, א. 283
גינזבורג, פסח 104 169
גינסברג, נ. 279, 292
גלבר, י. 129
גלבר, נ. מ. 248
גלובוס, א. ל. 130
גליקזון, מרדכי חיים 56
גליקסון, משה 310
גנחובסקי, א. מ. 240, 435
גפן, יעקב כרוך 12
גרוסמן, ראובן 236, 335, 344
גריבר, אלעזר 409
גרינבוים, יצחק 202 359
גרוזובסקי, י. 237
גרץ, אהרן, 202 372

דב בר בן שניאור זלמן ראה : שניאורסון, דב בר.
דבורץ, י. ז. ב. 149
„דביר", חברה 433
דוד, ב. 234
דוד צבי שלמה בן אלעזר מנחם 56
דודזון, ש. י. 25
דויק, ח. ש. 102
דימאנט, חיה פייגא 49
דימאנט, עקיבא 49
דינבורג, בן־ציון 123, 129, 153, 310, 327
דיסקין, יצחק ירוחם 28, 31, 59, 164
דיסקין, מהרי"ל 53
דנציג, י. 66

הברמן, א. מ. 203, 210, 357 364
הוברבנד, ק. ק. 331
הויזמן מ. 56
הורביץ, יוסף גרשון 116
הורביץ, יעקב יצחק 26
הורביץ, ישראל זאב 49, 64
הורביץ, שאול חיים 28, 39, 53
הורביץ, שמעון צבי 34
הילפרין, י. 267, 334, 422
הילפרין, מנחם מנכין 93
הירודוטוס 196, 208
הירש, דוד 53
הירש, ס. 269
הלפרן, א. 326
הלר, יעקב יהודה ליב 55
הר־זהב, צ. 116
הרטום, א. ש. 324א
הרטמן, יוסף 37
הרמן, חיים יוסף 29
הרצוג, י. א. 238, 240, 333
הרצל, ת. 182
התאחדות נשים עבריות לשחי זכויות בא"י 251
התאחדות עולמית של היהודים הספרדים 152
וולט־שטרויס, ר. 251
וולמוס, ר. 338
וולפא, מ. מ. 53
וולפובסקי, מ. ו. 267
וולפסברג, ישעיה 407

וימזר, מאיר יואל, 71
ויול, (בית דפוס) 70
ויטל, חיים, 11, 41, 114
ויטל, שמואל, 11
וילבסקי, יעקב דוד בן זאב (רויב"ז), ראה : ריב"ז, יעקב דוד.
וילנאי, זאב 363, 398
וילקנסקי, יצחק 416
וינוגרד, י. א. 53
וינשטוק, יעקב ברוך, ראה : גפן, יעקב ברוך.
ויס, י. א. 44
ויס, מרדכי ישראל, 200, 252, 414
ויס, שמעון, 22
ייצבלום, מ. א. 53
וירושבסקי־ליביביץ, אסתר 413
וירניק, י. 311
ולטש, ר. 269
ולנשטין, משה נחום, 16, 20, 28, 56, 59
ולס, תומס ר. 31
ונסקי, ב. צ. 361
וער הלשון העברית 158, 187, 287
וקסא, ח. א. 55
וקסלר, שלמה 26
ורטהימר, ש. א. 52
ורנר, ח. ה. 64
ורפל, יצחק 314, 331, 400, 403

זאב וולף בן ישראל הלוי מוערשטין 66
זאבי, ר. י. 39
זיבוסינסקי, ערי 392
והה, צבי 443
זוטא, ח. א. 101
זוין, שלמה יוסף 396
זולאי, מ. 210
זונגפלד, אברהם אהרן, 2, 22, 53
זונגפלד, יוסף חיים, 6, 12, 19, 20, 28, 32, 45, 47, 48, 53, 56, 59, 95
וויסץ, מ. ש. 164
זכרון דוד, חברה בירושליים 117
זילברמן, רפאל, 4
זילברשטין, י. 284
זינגר, ישראל יהושע 369
זיסרמן, אברהם צבי 36
זכרון דוד (חברה) 117
זלוטניק, יהודה ליב 370
זלינר, מ. 286
זלקינד, יצחק, ראה : שריון, יצחק.
זלר, דוד, 17
זיק, מ. א. 198, 318
וק"ש, ח. 236
ורתי, י. 321

חבקין, נ. ב. 99
החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה 129, 176
חזן, אליהו 32
חזן, בן ציון מרדכי, 5, 7, 8, 10
חיון, נ. 168
חיון, זון אברהם, 2
חיים מוולוזין, 1
חיים שמואל הכהן, ראה : קב, חיים שמואל,
חנוך, א. נ. 21
חנוך, גרשון 383
חנני, י. 199
טויב, שלום 403
טור—סיני, נ. ה. ראה : טורטשינר, נ. ה.
טורטשינר, נ. ה. 187, 255
טורי, יעקב 422
טיקצ'ינסקי, ש. ח. 80
טמם, ד. 156
טמקין, מ. 191
טרומפלדור, יוסף, ראה : תרומפלדור, יוסף.
טשרניחובסקי, ש. 172

יבואלי, ש. 399
יברבוהו, י. 113
יהודה, יצחק 160
יהודה בן ברזילי הברצלוני 370
יהודה בן הלל הלוי 210
יהודה בן שמואל הלוי 294
יהודה ליוא בן בצלאל 29
יהושע אב"ד העזויא 29
יהושע בן משה יוסף, ראה : סיגל יהושע.
יהושע השל אב"ד שטוצין 29
יהושע השל בן חנוך זונדל, ראה : מינגר, יהושע השל.
יהושע השל הלוי, 1
יהושע צבי מיכל בהר"ר ראה : שפירא, יהושע צבי מיכל.
יוחנן בן זכאי 405
יוליוס, זלמן, 6
יוניביץ, י. 107
יוסף, יוסף אברהם שלום 51

יוסף, שאול בן עבדאללה 185, 214, 218
יוסף חיים בן אליהו מבגדד 5, 7, 10, 23
יזרעאלי, מ. 311
יחיאל מיכל בן זרח מטרעס׳ סינא, ראה: תמר, יחיאל מיכל.
ילון, ח. 228, 300, 322.
ילין, א. 147, 310
ילין, דוד 148, 185, 187, 200, 209, 214, 218, 230, 252, 310, 378
ילין, י. י. 44, 91
ימיני, דב, 21
יניסירלי, דוד בכר 85
יעבץ, זאב 159, 239
יעבץ, יעקב ראה: אמדן יעקב.
יעבץ, ישראל איסר 59
יעקב בן יוסף חיים מבגדד 2
יעקב בצלאל בע״מ שישנות יעקב 59
יעקב חיים בן יצחק ברוך ראה: טופר, י. ח.
יעקב צבי בן גמליאל ראה: מקלנבורג, יעקב צבי.
יערי, א. 126, 192
יפה, אברהם 186
יפה, יצחק 87, 186
יצחק אבינדור מקובנו, 1
יצחק מוינא 49
יצחק נסים מן רחמים 38, 41
יצחק פלח, ראה: ביסטריצקי, נתן.
יצחקי, יעקב ן׳ 39
ירדן, דב 392
ירוחם פישל בהרמ״י 68
ישועה, שילה יוסף מ׳ 16
ישועה, שמואל בן יוסף מ׳ 16
ישראל, אליהו 204
ישראל, חיים אברהם 204
ישראל, משה 204
ישראל, רפאל יהודה 204
ישראל, רפאל יצחק 4
ישראל בן שבתי מקווניץ 26
ישראל יעקב מקרמנטשוק 46

הכהן, אברהם בן דוד, ראה: אברהם בן דוד הכהן
כהן, אירוב 432
כהן, ג. 269
הכהן, חיים ישעיה 59
כהן, יהודה מנחם 317, 341
כהן, יעקב 172
כהן, ישראל 337
הכהן, ישראל מאיר 164
הכהן, מרדכי בן הלל 75
הכהן, משה מרדכי, ראה: עמרמי, מ. מ.
הכהן, פנחס מנחם אב״ד לנטשיאין 59
כהנא, יצחק 55
כהנא, שמואל משה 55
כהנא, שמעון אריה 55 כנסת ישראל (ישיבת חברון) 166
כץ, נפתלי 29
כצנלסון, ברל 404
כשר, מ. מ. 133

לדיז׳ינסקי, יצחק 139, 309
לובוצקי, בנימין 395
לוטי, פ. 143
הלוי, חיים שלום 194
הלוי, יוסף יהודה 28
לוי, יצחק 22, 25
הלוי, יצחק איזק 246
לוי, יצחק נחים 29
לוי, פ. 293
לוי, שלמה זלמן 53
לעוויא, אברהם אהרן 14
לוין, ב. מ. 217, 239, 246, 263
לוין יהושע, ראה: קרלנשטין, יהושע.
לוינסון, אברהם 222, 387
לונץ, אברהם משה 58, 77
לופטינג, ה. 154
לוצטו, משה חיים 126, 364
לוצטו, שמואל דוד 423
לוריא, מרדכי 4, 93
לוריא, פרל 93
לוריא, שלמה 29
לחובר, ד. 202
לטנר, יוסף ליב 18
ליבוביץ, נ. 282
ליברמן, צבי 170, 225
ליטאי, א. 107
ליכטנבוים, י. 136
לילינטל, משפחת 414
לילנבלום, משה ליב 429
ליפובציקי, פסח 421
ליפמן דוד במהר״י אב״ד לעוורטי׳ 4, 28, 53, 56, 59, 68
ליפקין, ישראל בן זאב זולף ן, 150
ליפשיץ, אליעזר מאיר 424
לנג, זני 146
לנג, יהושע 29
לנדא, אליהו ז, 3, 33, 36, 69
לנוא, עזריאל 20 29
לסקי, הרולד 425
מאיר, יעקב 53, 240
מאיר, ל. א. 346
מאיר אב״ד ברור 26
מאיר מלובלין 29
מאיר נח בן שמשון אב״ד סטאוויסק, 55
מאירוביץ, מתתיהו 66
המאירי, אביגדור 90, 106
המאירי, מנחם 54, 308
מאירסון, גולדה 425
מגיר, נחום בן משה אהרן ראה: בלומברג, נחום.
מגנס, י. ל. 173, 179, 269
מונטנר, זיסמן 270 380
מוסר הרב קוק 365
מוצקין, ה. 392
מוריס, יצחק 124
מושב זקנים וזקנית המאוחד 151
מויבצקי, ד. 53
מזל, חיים דב 17
המזרחי, א״י 162
מזרחי, אלעזר אליהו 53
מזרחי, דוד משה 65
מחמד עלי 286
מטלון, יעקב שמשון 32
מיוחס, י. 226
מיזל, א. ח. 55
מיזלר, ב. 258
מיוס, מ. 212
מיטוס, ג. 390
מיכלין, חיים מיכל 51, 58
מילר, א. 362
מימון, י. 199
מינץ, בנימין 359
מינצברג, א. א. 53
מינצברג, י. ד. 117
מירוויש, מ. ח. 193
מלצן, י. 69
מלכוב, יעקב 21
מלמד, מיכאל 418
מלמד, ע. צ. 99
מלצר, ש. 267, 369
מן, מנחם מאניש 43
מן, רוזא 43
מנדלי מו״ס 159
מנדלסון, משה 367
מנחם אריה בן שמואל הלוי 46
מנחם ישועה יוסף 16
מנחם נחום בן רב בער 59
מני, אליהו סולימן 37, 39, 46
מנצור, יעקב צאלח, 5
מרגליות, מרדכי 353, 382, 412, 442
מקלנבורג, יעקב צבי 14
מרדכי מטיקטין 29
מרחביה, ח. 454
מריני, יודיטו 364
מריני, יצחק 364
מרכז, מרדן 135
מרכס, סימון 204
מרגובסקי, י. ח. 44
מרניליות, אפרים ולמן 26
מרניקובסקי, ד. ס. 121
משה אבדק״ק שאמאקרעס ראה: נימן, משה
משה בן מימון 427
משה בן נחמן 50
משה ן׳ עזרא, ראה: עזרא, משה ן׳
משה ליב מסאסוב 403
מתתיהו משערשאבנ, ראה: מאירוביץ, מתתיהו

נאה, א. ת. 95
נאמן, רחל 135
נגל, מ. 140, 141
נוימן, יהודה 392
נחום, נסים 102
נחום בן משה אהרן מגיד בירושלים, ראה : בלימברג, נחום
נחמן בן שמחה מברסלב 26, 27
נימן, דוד 52
נימן, משה 52
נפחא, שלמה 259
נפתולסקי, נ. 368
נרקיס, מרדכי 298
נתן העזתי 4

סגל, מ. צ. 207, 235, 236, 289, 397, 426, 438, 439, 440, 446, 447, 450, 456, 457
הסוכנות היהודית. מחלקה למחקר ותעשיה 351, 451
הסוכנות היהודית. המחלקה לסטטיסטיקה 372
הסוכנות היהודית. מכון לחקר הכלכלה 349
הסוכנות היהודית. מלאכה ומסחר 418
הסוכנות היהודית. תחנה לחקר החקלאות 368
סולודר, א. 154
סולוויצ'יק, זלמן 30
סופר, יעקב חיים 8, 9, 13, 47, 48, 50, 59, 62, 74, 78, 98
סופר, יצחק ליב, 4
סופר, שמחה בונם, 6
סוקולוב, נ. 320
סוקניק, א. ל. 420
סטו, ה. ב. 115
סטיבנסון, ר. ל. 278
סיגל, יהושע 64
סימון, א. 269
סינגר, יהושע השל 60
סיקו, מ. ראה : סמילנסקי, מאיר
סירקים, ר. 184
סלונים, מנחם שמואל 409
סלנטר, ישראל, ראה : ליסקין, ישראל בן ואב זלף
סמבורסקי, ש. 180
סמילנסקי, מאיר 159
סמילנסקי, משה 296
ספיבק, י. 334

עגנון, ש. י. 345
עוזיאל, ב"צ ח. 240
עולים ובונים 108
עזרא, אברהם ן' 210
עזרא, משה ן' 148
עזריאלי, י. 202
עמיאל, מ. א. 240, 314, 319
עמיאל, נ. 99
עמרמי, מ. מ. 238
עמרמי, ש. ז. 238

פונל, דוד 137
פינס, משה 4
פוקס, משה הרש 4
פוקרובסקי, י. 107
פורסט, א. ס. 115
פושקין, א. ס. 221
פטאי, רפאל 338 391
פיארברג, מ. נ. 159
פינוברג, רחל 369, 390, 419, 425
פיכמן, יעקב 73
פילבי 173
פינס, י. מ. 158
פינקל, נ. צ. 149
פירנברג, ל. 293
פישמן, יהודה ליב 246, 290, 291, 294, 313, 319, 330, 360
פלג, ארמונד 401
פלדמן, ש. כ. 220, 315
פלח, יצחק, ראה : ביסטריצקי, נתן.
פליר, אמה 401
פנחס בן יהודה מפולוצק 3
פניואל, אליהו מ. 39, 51
פניואל, רפאל מאיר 39
פסיבסקי, יוסף 293
פרומקין, א"ל 21
פרומקין, ש. 21
פריאר, רחל 393
פריד, בונא 43
פריד, יעקב 43
פריד, נפתלי, ראה : בן־מנחם, נפתלי.
פרידלנד, א. ל. 151
פרידמן, חנה מיכלע 24
פרידמן, מאיר יצחק 43
פרימן, אברהם חיים 375
פריס, נ. מ. 125
פרלסון, ה. 326
פרנק, צבי פסח 20, 28, 53, 56, 59, 117, 118
פרנקל, אברהם הלוי 333
פרנקל, יצחק 95, 117
פרנקל־תאומים, ברוך 29
פרנקל־תאומים, מנחם מרוכי 155, 164
פרץ, י. ל. 159

צובנר, אברהם 6
צובנר, יחזקאל 6
ציוני, א. ראה וילקנסקי, יצחק
צלניקר, נ. א. 92
צמח בן פנחס הכהן מס"ב 22
צמח, שלמה 327, 354, 368, 386
צ'צ'יק, י. 278
קבנר, ר. 422
קבק, אהרן אברהם 143, 219
קורי, שרגא 269
קויפמן, יהודה ראה : אבן שמואל, יהודה
קויפמן, יחזקאל 272, 303
קולבק, משה 419
קוסובסקי, י. 290
קופלביץ, יהודה 361
קופלביץ, יעקב 281
קוק, אברהם יצחק 21, 22, 28, 31, 39, 72, 79, 80, 145, 193, 224, 256, 297, 305, 360, 405
קוקלקה, רניה 356
קורדובירי, משה 150
קורצ'אק, יאנוש 388
קושניר, מ. 404
קינרלינג, א. 136
קלאר, בנימין 378
קלוזנר, יוסף 73, 77, 159, 172, 181, 189, 247, 254, 338
קלויזנר, ישראל 359
קלונימוס קלמיש בן אליעלה, ראה : הוברבנר, ק. ק.
קלין, שמואל 129, 229, 258
קליניץ, א. 425
קלר,בנימין ראה : קלאר, בנימין
קלנר, י. 269
קם, חיים שמואל 59
קמחי, דב 169
קמחי, משה 39
קנס, ע. 127
קסוטו, מ. ד. א. 324א
קסטלה, ארתור 395
קפלן, נ. 178
קרו, יוסף 48, 62, 74, 98
קרווה, י. ש. 59
קרלנשטין, דב צבי 94, 95, 117
קרלנשטין, יהושע 94, 95
קרסל, גצל 267, 340, 399
קריביצקי, י. 266
קרן היסוד 111
קרן הקימת לישראל 296, 431

ר' בנימין 109, 120, 182, 203, 213, 227, 266, 269
ראובני, אהרן 264
הראובני, אפרים 177
רבידוביץ, ש. 320
רבין, אברהם יהושע השל 4
רבינא, מ. 223
רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד 15, 21
רבינוביץ, זאב חלף 274
רבינוביץ, יעקב 121
רבינוביץ, יצחק 274
רבינוביץ, צבי מאיר 377

רבינוביץ־תאומים, אליהו דוד 2, 33, 53, 60
רבינוביץ־תאומים, בנימין אברהם משה 35
רבניצקי, י. ח. 148
רגנשבורג, אפרים 29
רדלר־פלדמן, יהושע ראה : ר' בנימין
רובין, זלמן 21
רובין, ישעיה 12
רובין, מנחם מנדל 56
רובין, מרדכי ליב 95, 117
רובינסון, י. ה. 146
רוזולס 425
רוזין, י. 59
רוזנברג, א. 373
רוזנטל, א. ד. 161
רוזניס, ש. א. 171
רוזנצויג, א. 183
רוזנשטין, א. ב. 40
רוטנשטרך, נתן 367
רוטשטין, ש. 329
רוטשילד, שמעון זאב 17
רום, א. 118
רוקח, י. ד. 118
ריבלין, אליעזר 25
ריבלין, יוסף יואל 175, 206, 310, 312, 446
ריגר, אליעזר 192, 327
רידב"ז, יעקב דוד 31, 47, 118
רילף, יצחק 387
רמון, יוסף צבי 405
רניה, ראה : קוקלקה, רניה
רפאל, יצחק ראה : ורפל, יצחק
רשר, אבן 380
רש"י 298, 424
רשקס, א. ל. 53

ש. שלום ראה : שפירא, שלום
שאול בן ישראל אב"ד ברינסק 55
שאול בן עבד־אל יוסף, ראה : יוסף, שאול בן עבדאללה
שבררון, א. 188
שהם, מ. 70
שותם, עזריאל 436
שותמן, ברוך 73, 409
שוסמן, ב. 159
שוקן, ז. 214, 218
שוקן, מ. י. 210
שור, אלכסנדר 196, 197, 208
שור, אלכסנדר סנור (בעל תכואות שור), 29
שחר, ח. ד. 101
שחראי, א. י. 195, 302
שטינטלד, מ. ראה : שהם, מ. שטרן, מ. 52
שטרנהרץ, נתן 26
שין, י. ש. 46
שינברים את וויים 44
שינברג, יצחק 318
שיקלר, אברהם אביש מרדכי 29
שירמן, ח. 210
שכטר, חיים 437
שכטר, יוסף 342
שכטר, יעקב מאיר 61
שכנא חמיו של הרמ"א 29
שכספיר, ו. ראה : שקספיר, ו.
שלום, אשה 131
שלים, גרשם 168
שלום, ש. ראה : שזירא, שלום.
שלזינגר, עקיבא יוסף 302
שלזינגר, קלמן 308
שמואל, יהודה אבן, ראה : אבן שמואל, יהודה
שמואל בן יוסף רב בשאסניק, 29
שמואל מאיר בן אפרים ולמן 26, 27
שמורק, א. 336
שממה כונס מפשיסחא 377
שמי, י. 144
שמעון מנשה בן משה 46
שמעונוביץ, ד. 159
שמעוני, נ. 202
שמשון מאוסטרפולי 33, 114
שנהר, י. ראה : שינברג, יצחק.
שניאור, ז. 159
שניאור זלמן בן ברוך 17, 407
שניאורסון, דב בר 4
שניצלר, א. 169
שפירא, א. ד. 238
שמירא, א. י. 145, 174
שפירא, חיים יעקב 4, 16, 29
שפירא, י. א. 55
שפירא, י. ה. 55
שפירא, יהושע צבי מיכל בהר"ק 53
שפירא, שלום 190
שפיצר, ח. ד. 59
שקי, אברהם חי, 4
שקספיר, ו. 125, 335
שר, חיים, יצחק איזק 381
שרהזון, א. 58
שרהזון, י. 58
שרון, אברהם ראה : שבורון, אברהם.
שריון, א. י. 312
שריון, י. 312
שרלין, מ"מ 33
שרעבי, שלום מורחי 34, 47
שרשבסקי, י. צ. 59
תבון, שמואל ן' 427
תורת חיים הכללית בירושלם 112
תלמוד תורה וישיבה גדולה „חיי עולם" 157
תלמי, יהושע ראה : ר' בנימין.
תמר, אברהם אליהו 19
תמר, יחיאל מיכל, 19
תרומפלדור, יוסף 421

Agudath Israel 277
Aurel, A. 275, 276
The beggar of Allenby Square 352
Ben-chorim, Schalom 243
Blau, M. 277
Churchill, Winston 260
Current law reports 241
The Economic development of Palestine 325
Everyday Art 451
Glickman-Porush, M. 277
Gruenbaum, Ludwig 410
Die Hebräische Universität... 242
Kol Israel 277
Kritik des Estherbuches 243
Levanon, M. 241
Like all the Nations? 179
Lyons, F. J. 352
Magnes, J. L. 179
Mass, Rubin 295
Outlines of a development plan for Jewish Palestine 410
PAAD 451
Report submitted to the 22nd Zionist Congress at Basle 441
Schmorak, E. 325
Shall the door be shut? 260
Statement by the elected assembly of the Jewish community of Palestine 216
Town Planning handbook 295
Vaad Leumi 216
L'université hebraique de Jerusalem 244

רשימה ביבליוגראפית מספרי דפוס ר״מ ליליינטהאל

1. ספר **בגדי השרד**; פעולת המקובל האלקי... כמוה״ר יעקב אביחצירא פירוש על ההגדה... [גם] פירוש על חד גדיא (באורחא דפשטא ובאורחא דרויא)... פי המדבר בן הרב המחבר... אברהם אביחצירא... ירושלם, דפוס משה ליליענטהאל ור׳ אלחנן טענענבוים השותפים, ע״י המסדר בן ציון טאראגאן, תרמ״ח. [1], עב. [1] דף. 20 : 15.
עם הפנים.
בראש הספר הסכמות חו״ר ב״ד הגדול שבירושלם כמוהר״ר רפאל מאיר פאניז׳יל ור׳ יעקב שאול אלישר (שנת רנו ליעקב שמחה=תרמ״ד) [הסכמה זו חזרה ונדפסה בכל יתר ספר המחבר]; ר׳ יוסף ויטאל מחכמי בית אל, חו״ר חברון מוהר״ר אליהו סלימאן מאני ור׳ רחמים יוסף פראנקו (תרמ״ד); חו״ר טבריא ר׳ רפאל אברהם כלפון, ר׳ יחזף דוד אבולעפיא, ר׳ בכור אהרן אלחדיף, ר׳ שלמה אבולעפיא, ר׳ מנשה ארזי ור׳ דוד יעקב וואקנין (תרמ״ד).
עם הקדמת בן המחבר מוהר״ר מסעוד אביחצירא, ואחריה הקדמת המגיה תלמיד המחבר, הצעיר דוד הלוי. ע״י המשתדל: מסעוד אמרגמאן.

2. ספר **מעיל קדש ובגדי ישע**, הגהות על ס׳ עץ החיים ועל ש׳[ער] הכוונות... אשר אספתי ולקטתי חירושי הרב א״א מן הכתוב ביני שיטי ומן הגליון סובב הולך... כ״ד... המביא לבית״ד... יצחק משה פירירא בן להרב המחבר המקובל האלהי... כמהר״ר אהרן אליהו רפאל חיים משה ב׳ יצחק פירירא... ירושלם, דפוס ר׳ אלחנן טענענבוים ושותפו ר׳ משה ליליענטהאל ע״י המסדר העוסק במלאכת הקדש בן ציון טאראגאן, **תורת המנחה**=תרמ״ח. [2], ב, פה דף. 31 : 19.
ל״הגהות על ״ער הכוונות״ שער מיוחד: ...וה ספר תולדות אדם מעיל קודש ובגדי ישע, הגהות על שער הכוונות... הובא לבית הדפוס ע״י... יצחק משה פירירא... בנו של... הרב המחבר אהרן... ירושלם, דפוס ר׳ משה ליליענטהאל ושותפו ר׳ אלחנן טענענבוים, ובגדי הקדש אשר לאהרן יהיו לבניו אחריו=תרמ״ח.

3. ספר **גנזי המלך** זאת פעולת... כמוה״ר יעקב אביחצירא... פירוש להתהלת התור׳ בשבעים פנים בשלש אופנים, פרד״ס רמונים מימיו נאמנים... זכותא דמר״ן אבא זי״ע תגן על הבנים... פי המדבר בן הר׳ מר״ן המחבר אנא... אברהם אביחצירא. ירושלים, דפוס ר׳ משה ליליענטהאל ושותפו ר׳ אלחנן טענענבוים, תרמ״ט. [17], צד דף. 18 : 11 ס״מ.
מכיל ארבעה פרקים: תיקון התשובה, תיקון השכינה, תיקון הברית, לקוטי שושנים.
הסכמות חו״ר ב״ד הגדול בירושלים מוהר״ר רפאל מאיר פאניז׳יל ומוהר״ר יעקב שאול אלישר (תרמ״ח); ר׳ יוסף ויטאל מחכמי ק״ק בית אל. אחריהן הקדמת המו״ל אברהם אביחצירא בן המחבר. ע״י המשתדל הנ״ל מסעוד תורגמאן.

4. ...זה ספר... אמרי שפר... שמו ספר **מעשה הצדיקים** מלאים זיו ומפיקי׳, חדשים גם ישנים... כ״ד איש צעיר מארץ חמ״ד זו טבריא... אברהם הלוי ן׳ סוסאן. (חלק א׳). ירושלם, דפוס הר״מ ליליענטהאל ע״י המסדר בן ציון טאראגאן, התרמ״ט לפ״ק [צ״ל לפ״ג]. [6], לז דף. 17 : 10 ס״מ.
חלק א׳ כולל ״תובן עלילות הענק הגדול... הרת״ג אור החיים ן׳ עטר ז״ל״, ״קורות... כמוהר״ר חיים אבואלעפיא״ ועוד.

5. קונטרס **קדושת ארץ ישראל** בזמן הזה. נגד מאמר ״הרמ״ה״ על ענין השביעית [!] בזה״ז (יו״ל בק״ק ברדיטשעוו). ממני חיים אליעזר הויזדארף. ירושלם, דפוס מ. ליליענטהאל, **והשביעית תשמטנה**=תרמ״ט. [2], יד ע׳. 11:18 ס״מ.

6. **פתח עינים. שמן ששון** ח״ד [א], שערי אורה זו תורה, גלי עמיקתא סובב הולך מראה מקום על כל סדרי הכוונות דבר בעתו, מדי יום ביומו ומדי שבת בשבתו

וימים טובים וימים נוראים. דבר דבור על אופניו את אשר לא בא מפורש בספרי... המקובל האלהי... הרב... ש ר ש ל ו ם ש ר ע ב י, וה' נתן בלבי... להורות דרך סלולה לבאים בסוד ה'... וקבצתי את כל המקורות אשר מהם יסד מהור"ר שר שלום את סידורי הכונות שבידינו על סדר התפלות... הכי קראתי את החלק הרביעי הזה בשם פתח עינים... ואגב אסיפא שקו"ט מה שהשיגה ידי באיזה פרטים הנוגעים לסדר הכונה... ש ש ו ן ב' מ ש ה. ירושלם, דפוס הר"מ ליליענטהאל ע"י המסדר העוסק במלאכת הקודש בן ציון טאראגאן. לי ששון ישעך ורוח נדיבה <תרמט>. [2], קפח דף. 34 : 21 ס"מ.

בראש הספר "הקומת המחבר".

חלק א : נדפס בירושלים, דפוס י. בק, תרכ"ט. חלק ב : ירושלים, דפוס נשצינני ומ. הכהן. חלק ג : ירושלים, דפוס [צוקרמן], תרמ"ה. חלק ד [ב] ראה נספר 8. חלק ה' ראה מס. 27.

7. ספר מאמר הזכות והוא ח"ב מחיבורי זקן אהרן; יסודו ללמוד זכות על איזה מגדולי הצדיקים הראשוני' שכתוב עליהם שנתגלגל ע"י איזה חטא או דבר שאינו הגון... ממני חיים יצחק אהרן שהיה מ"מ בווילקאמיר ובעת בפעה"ק... ירושלם, דפוס הר"מ ליליענטהאל, חיים ועושר = תר"ן. [1], י, י דף. 19x11 ס"מ.

חלק א' "מאמר קדישין" נדפס אצל צוקערמאן בשנת תרמ"ו. חלק ג' ראה מס. 30.

8. ...שמן ששון ח"ד [ב], סובב והולך על ג' ספרים של הגאון: רבינו מוהרח"י אשר קיבל מפי... האר"י, והוא פירוש ואסיפה גדולה מכל המקומות על שער מאמרי רשב"י ושער מאמרי רו"ל ושער המצות... נוסף בסוף ספר זה מחדש פירוש על הקדמת רחובות הנהר שבספר נהר שלום להרב שר שלום [שרעבי]... כ"ד הצעיר ש ש ו ן ב' מ ש ה ירושלם. דפוס ר' משה ליליענטהאל יליד ירישלם, לי ששון ישעדך ורוח נדיבה <תר"ן>. [1], קלב ד. 24 : 18 ס"מ.

על השער נדפס : אסוד השנת גבול "עד עשרה שנה משנה זאת התרנ"א".

ראה גם מס. 27, 6.

9. תפלה לפני כותל מערבי: תפלה טימירוזה פור דיוירלה אין ירושלם דילאנטרי דיל כותל מערבי אי אין לה מערה דילה סי' די רחל אמנו אי אין לה מערה די שמעון הצדיק אי ע' סנהדרין אי שמואל הנביא אי חולדה הנביאה... וכן אין חברון... וכן אין שכם.. וכן אין טבריה.. וכן אין צפת... וכן אין חיפה.. אי (סגולה נפלאה; בקשה לאליהו הנביא; אגרת הרמב"ן; תפלה נוראה לרבי ישמעאל כהן גדול ורבי עקיבא; תפלה על הפרנסה; מעשה די בני משה; מעשה מהרב זרע יצחק; דברי מוסר; עקידת יצחק).. [ירושלים, דפוס ר' משה ליליענטהאל], (אמרתי=תרנ"א). עב ע'. 15 : 9 ס"מ.

אי. קונטרס חסד ואמת ...מגודל המצוה... שעושים הח"ק של גמחש"א. [מאת ר' חיים יצחק אהרן מויליקומיר]. ירושלם, דפוס משה ליליענטהאל. תרנ"א. 18 דף. 8°.

10. קונטרס תקנת השבים ותקון העולם: התקנות השבים יצא לאור... לחזק לבם של אותם האנשים שכבר נפלו ביד יצרם והרבו לחטא... אך יצרם מייאש א'תם שכבר אברה תקותם... ותיקון העולם יסודו לחזק הלבבות של אותם שכבר נשתבשו באמונתם והם מתביישים לגלות צערם ליראים שיצילום מאותם דעות הנפסדות, ולכך באנו לחזק בס"ד לכבם... חובר מאיתי ח י י ם י צ ח ק א ה ר ן מ "מ ד ק "ק ז ו י ל ק א מ י ר, וכעת פעה"ק... ירושלם, דפוס משה ליליענטהאל <בבתי מחסה>. [תרנ"א ?]. יד דף. 19x11 ס"מ.

11. ספר דמשק אליעזר... ע"ס א"ב... ר"ת שלו דינים מלוקטים שלקט קטן אליעזר... המחבר. א ל י ע ז ר ב' ש ם ט ו ב פנה אלי פדני וחנני [פאפו]... ירושלים, דפוס ר' משה ליליענטהאל, דמשק אליעזר תרנ"ב. מז דף. 23 : 18 ס"מ.

תחימה : "תכלה שנה וקללותיה, תחל שנת תרנ"ג וברכתיה...".

12. ספר **מחשף הלבן**... על חמשה חומשי תורה... בפשט רמז... דרוש... פעולת... מו"ר יעקב אבי חצירא. נדפס בהוצאת... כה"ר יוסף ן' מכלוף אזרואל... ע"י המשתדל הה' מסעוד תורג'מן. ירושלם דפוס ר' משה לילינטאל, אל גנת אגוז, יר"דתי לראות **באבי הנחל**=תרנ"ב. [2], קז דף. 30 : 19 ס"מ.

בראש הספר הסכמות הרבנים מוהר"ר רפאל מאיר מאניוויל ומוהר"ר יעקב שאול אלישר (רבנו ליעקב שמחה לפ"נ = תרמ"ר) והקדמת המחבר.

13. קונטרס **מעשה השם**, במאמר הזה ראינו לפרש איזה מאמרי רז"ל שביארו לנו בתלמוד הק' את כל מעשה השם... אשר הוא עשה ועושה ויעשה... תמיד בהנהגותיו את כל העולמות העליונים והתחתונים וכל אשר בהם... (ראינו לבאר עוד מאמר... וקראנו שמו **מעשה הצדיקים** כי תתבאר כאן שהב"ד של מעלה המה הצדיקים שבכל דור... וגם... **כללי דאורייתא**... מתבאר... שהתורה כוללת כל העולמות וכל הנמצאים שבהם ופרטי פרטיהם) ממני חיים יצחק אהרן שהיה מ"מ בוולקאמיר וכעת בפעה"ק... ירושלם, דפוס ר' משה לילינטאל, תרנ"ב. יב דף. 18 : 11 ס"מ.

א13. **תולדות אהרן ומשה**: (תומר דבורה) ואפ"ר יצחק [מאת] אהרן רפאל חיים בכ"ר יצחק משה פירירא. ירושלם, בלי שם המדפיס, שנת **אהרן רפאל** חיים בכ"ר יצחק **משה פירירא**=תר"ל. [2], נב, ל דף. °2. עניני קבלה.

השער והדף שלאחריו, כמו"כ הוספים נא־נב נדפסו מאוחר יותר, בתרנ"ב לערך, בדפוס משה לילינסל. היתר נדפס בדפוס י. ב"ק.

פרידבר (אוצר הספרים...) מעיר: נדפס בלי שער.

14. **בתי מדרשות**, יכילו מדרשים קטנים מכתבי יד ישנים. בית ראשון בו ארבעה חדרים: א) סדר רבה דבראשית דר' ישמעאל כה"ג, ב) מדרש טעמי תסירות ויתרות, ג) שני קונטרסים מן מדרש ואולי ממדרש ילמדנו, ד) מדרש יתברך וכו', ונלוה באור על "סדר רבה דבראשית" מאת הרב... הגאון... והמקובל... מו"ה אברהם אזולאי **מחבר** ס' **חסד לאברהם**. כל אלה אספתי וערכתי וסדרתי אותם מבתבי יד ישנים עם הערות תקונים וציונים בשולי הספר וגם מבוא בראשם... אנכי הצעיר שלמה אהרן ווערטהיימער... ירושלם דפוס ר' משה לילינטאל, תרנ"ג. 17, [1], מה, [3] ע'. 19 : 16 ס"מ.

אחרי המבוא הארוך באים "מבתבי תהלה" לספרי המחבר מאת הרי שמחה בונם בה"ג מהראשב"ס, ר' נתן הלוי באמבערגער, ר' משה פאנעטה, ר' אברהם בנימין קלוגר, ר' יוסף מאיר בר' שמואל צבי, ור' נפתלי סופר.

בית שני בו ששה חדרים נדפס בתרנ"ד, בנראה בדפוס לעזוי בירושלם.

בית שלישי ראה מספר 20.

15. ...ספר **מעגלי צדק** ישא מדברותיו... בפשט רמז דרוש... פעולת מו"ר יעקב אבי חצירא. נדפס בהוצאת הגביר... כה"ר שלמה בן דוד אזרואל... הובא לבה"ד ע"י המשתדל הר' מסעוד תורג'מאן. ירושלם, דפוס ר' משה לילינטאל, **אל גנת אגוז יר"דתי לראות באבי הנחל**=תרנ"ג. [2]. עג דף. 30 : 19 ס"מ.

בשורי פסוקים לפי סדר א"ב, ומדף סב עד הסוף לפי אותיות מנצפ"ך.

בראש הספר הסכמת הרבנים מוה"ר רפאל מאיר מאניוויל ור' יעקב שאול אלישר (רבנו ליעקב שמחה לפ"נ=תרמ"ד ראה מס. 12), הקדמה מר' רפאל משה אלבאז, ו"מכתב מאליהו" המכיל תולדות משפחת אביחצירא, כתוב בידי אליהו בן אברהם אביחצירא.

16. ספר **מעם לועז חדש**, חלק ראשון; נטוע מענפי ושרשי הדינים מהסה"ק מורה באצבע להרה"ג... רבינו חיד"א [=חיים יוסף דוד אזולאי]... קומפואיסטו די איל סי'... כמהר"ר **יהודה אברהם קונפינו**, איסקריטו קון אבלה לאדינה, פור קי טודוס אינטיינדאן... ע"י המשתדל לזכות את הרבים, אני... דוד ניגרין. ירושלים, דפוס ר' משה לילינטאל, **יר"או ישרים ויישמחו**=תרנ"ג. [2], קג דף. 19 : 14 ס"מ.

בראש הספר הסכמת הרב יעקב שאול אלישר (ר"ח סיון תרנ"ג), אחריה הקדמת המחבר. כמה"ג לא נדפס יותר.

17. קונטרס **זכות הרבים**... ללמוד זכות על כמה גדולי הצדיקים... [ובמיוחד על מרע"ה]... ולפרש גם הכתובים המדברים בהם... ממני... **חיים יצחק אהרן** מ"מ דק"ק ווילקאמיר וכעת בפעה"ק. (ח"א וח"ב). ירושלם, דפוס ר' משה לילינטהאל, **חיים ברכה ושמחה**=תרנ"ד. [3], יח, [4], יב, [1] דף. 18 : 11 ס"מ.
מכרך עמו וכות הרבים ת"ג הנקרא קונטרס אחרון, שנדפס כנראה בנפרד של לעתי בירושלם. בראש הספר הסכמות הרבנים מוהר"ר יצחק אלחנן, מהר"ר מרדכי פיינשטיין ומוהר"ר אלי' דוד תאומים.
השוה עם ספרו „כליל תפארת", מס. 21.

18. מאמר **שיח יצחק**... מענין בוונת התפלה ואח"כ ראינו לבאר מעט הנוסח של תפלת נעילה דיה"כ... גם הוספנו בסוף איזה ביאורים על מארז"ל המדברים ג"כ מדין של הבינונים בעוה"ב... (ולכך ראינו להסמיך לו גם איזה מאמרי רז"ל המדברים מגודל השכר של מקיימי התורה ומצותי"... וקראנו שמו **דגול מרבבה** כי ידובר בו נכבדות מכוונת המצוה של עשיית הדגלים לישראל) ממני **חיים יצחק אהרן** שהיה מ"מ בווילקאמיר וכעת בפעה"ק... ירושלים. דפוס ר' משה לילינטהאל בבתי מחסה, **תרנ"ד**. ח, י דף. 18 : 11 ס"מ.

19. ספר **אשירה לה'**, חלק ב', והוא מעט מזער מילי מילי קושיות ותירוצים על כמה מסכתות אשר זכני השי"ת והיא לתינוקות של בית רבן... מעט מזער... מליקט מכמה ספרים בקצור, ותוספת נופך... ומעט תפילות... אני... **שלום רפאל גבאי**. ירושלם, דפוס ר' משה לילינטהאל. **הורני ה' דרך חוקך ואצרנה**=תרנ"ה. ע [צ"ל עז] דף. 19 : 11 ס"מ.
חלק א' (חדושים על תנ"ך) נדפס בירושלים בדפוס הרי"ן לעווי, תרנ"ה.

20. ספר **בתי מדרשות**; יכילו מדרשים קטנים מכת"י ישנים. בית שלישי בו **שמונה חדרים אלה**: א) מדרש טעמי חס"ו, שבתו', ב) מדרש אספה פ' קרח וחקת. ג) מדרש ילמדנו פרשת פקודי, ד) מדרש ילמדנו פרשת עקב. ה) מד' אלה תולדו' אהרן ומשה, ו) משנת מסכת כלה, ז) פרק צדקות, ח) פרק האחרון מפ' ר' אליעזר. **אספתי וערכתי אותם מכתבי יד ישנים והוספתי עליהם הערות תקונים וציונים וגם מבוא**... ובסופו ספחתי תוספות הערות ותקונים להבית הראשין והשני... אני... **שלמה אהרן ווערטהיימער**... ירושלם, דפוס ר' משה לילענטהאל, תרנ"ה, 20, מ' דף. 19 : 16 ס"מ.
בראש הספר, „מכתבי חהלה" מר' שמחה בונם בר' מהראשב"ס, ר' נתן הלוי באמבע"גער, ור' שלמה זלמן חיים האלברשטאם. ראה מספר 14.

21. קונטרס **כליל תפארת**. בקונטרס הזה באנו להעיר על מה שהעירה התוה"ק על משרע"ה שהי' מתולדתו כלול מכל טוב... אמנם וה מקרוב בחמשים שנה נמצא **לאחד מגדולי הדור** [רבי ישראל ליפשיץ] והוא בעל <תפארת ישראל> שהעתיק בחיבורו בסוף סדר נשים מכתב אחד שמצא ולא נודע כלל מי כתבו, ושם העיד על משרע"ה שהיה מטבעו רע מעללים... ולואת נתעוררנו **לחבר** הקונטרס הזה אשר בו ביררנו שהמכתב הנז' כולו מזויף ושקר מוחלט וגם מינות נזרקה בו... ממני... **חיים יצחק אהרן** מ"מ ד"ק ווילקאמיר וכעת בפעה"ק. ירושלם, דפוס ר' משה לילינטהאל <בבתי מחסה>. **תרנ"ה**. י דף. 18 : 11 ס"מ.
בראש הספר הסכמות הרבנים ר' מרדכי פיינשטיין, ור' אלי' דוד תאומים (שכבר נדפסו בספרו קונטרס זכות הרבים, תרנ"ד). אחריהן הקדמת המחבר.

22. ...ספר **משאת בנימין**; יכלכל בתובו שלשה דרושים נחמדים בענין האמונה, השפה ואה"ק, ואחריהם מאמר א' בשם מה תהא אחריתנו? מאתי המורת **דוד מנחם בן לאא"מ שמואל דיינארה**. ירושלם. [דפוס ר' משה לילינטהאל]. **אתתכ"ו לגלותנו**=תרנ"ה. [2], לג דף. 19 : 10 ס"מ.
בראש הספר „זכר אל הקורא" ו„הקדמה" מאת המחבר.

23. ספר **נתיב רש"י** על מסכת שבת, סניף לספר נתיבי רש"י שהביא המחבר (לוי

יצחק סמינאווסקי) בדפוס שנת תרמ"ח בווילנא על שנים עשר מסכתות... למען מביני מדע הבאתי בסוף הספר מעט ממה שקבלתי ממורי, הרב הגדול הצדיק הלל הלוי מ"ץ דק"ק פאריטש ובאברויסק. ירושלם, דפוס ר' משה לילענטהאל בבתי מחסה, תרנ"ה. לב דף. 19 : 12 ס"מ.

בסוף דף כ"ד הדפיס המחבר „מה ששמט הצענזור מריט מסבת בבא מציעא". דף [כה] מתחיל: הקדמה; מירי הרב הגדול הלל הלוי... אמרתי... לצרף לכרך קטן זה קצת מאמריו וסיפוריו... נאם הדל לוי יצחק סמינאווסקי...

24. שלשה ספרים נפתחין, ספר שואל כענין יכיל בקרבו שאלות ותשובות להלכה ולמעשה, וקונטרס עירוב מקואות וקונטרס משפט לקו לסתור דברי חכם אחד שיצא לערער על המקואות הנעשה באמעריקא ורצה לפסול את המקוה שעשיתי... <ובסוף הספר מילואים להמחברת איזה שו"ת בעניני בהכנ"ס ובעניני דרוח"ק> חובר מאת הרב... מו"ה שלום אלתנן יפה, רב בק"ק ס"ט לואיס באמעריקא... וזר זהב למחברת הלזה מתחתיו, הגהות נפלאות ופלפולים שונים והערות בדברי המחבר הנקראים בשם עין אליעזר מעשה ידי הרב... אליעזר זלמן גראיעווסקי מתושבי עה"ק ירושלים... ירושלים, (דפוס ר' משה לילענטהאל), למען עמי לא אחשה <תרנ"ה>. [2], 10, קכה, טז דף. 20 : 16 ס"מ.

טו דף בסוף מבילים: „בית תפלה; אחרי שנגמר החיבור הלזה, הגיע לידינו איזה שו"ת להלכה ולמעשה מהרב הגאון המחבר, וספחנו אותו להחבור הנוכ, בשם מלואים לספר שואל כענין".
בראש הספר הקדמת המחבר, אחריה „פתח דבר" מבעל מאבר הגהות עין אליעזר, האומר בין השאר „הסיבה אשר הנעני לעשות הגהות לספר הזה המה שתים. האחד כי... לו ראו והתבוננו כי כל הרבים הקדושים הנצרכים בחו"ל יהי' מוצאם ומובאם מא"י כי אזי במעט כל אנשי א"י... מצאו חית יוים בבבוד... יש פה דפוסים רבים אשר יוכלו להתחרות עם דפוסי חוץ לארץ אבל רובם בכולם לא ימצאו חיית ידם מזה... ולכן בראותי כי רב... אחד מאמריקא... רוצה להדפיס ספרו בפה... אמרתי האח! מצאתי איש כלבבי, והבטחתיו לעמוס עלי עול ההגהה".
בדף קי"ב ע"ב נדפס: „התנצלות המדפיס. ויאמר משה: אוזה לאל אשר זכני להשלים את הדפסת ספר היקר „שואל בענין" וההגהות „עין אליעזר" וראיתי אחר כך כי נפלו איזה שבושים וסעותים בהדפסה. אמרתי להתנצל... כי לא בי האשם, כי יען שהמחבר... כתב דבריו בחפנון ואותיותיו היו משולבות יתר עד כי בקושי גדול עלה בידי הסדרים להפריד האותיות איש מרעהו... דבדי המדפיס... משה לילינטהאל יליד ירושלם תובב"א".
בדף קכ"ד ע"ב מסים המגיה: „בן אברך את המדפים המופלג יליד ארץ הקדושה מו"ה משה לילינטהאל על אשר יגע הרבה בהגהה ובהדפסה..." ראה מס. 28.

25. ספר כוכבי אור והוא סיפורים נפלאים ודברים נעימים ונחמדים על אודות יקר הדרת קדושת שמו של אדומו"ר... רבינו נחמן [בן שמחה מברסלב]... ותפארת... אנשיו הנאמנים. וחילקתי את הספר הזה לד' חלקים הנקראים בשם אנשי מוהר"ן, אמת ואמונה, חכמה ובינה, ששון ושמחה [אברהם בן נחמן ישראל חזן]. (חלק א'). ירושלם, דפוס ר' משה לילינטהאל <בבתי מחסה>, ששון=תרנ"ו. לד ע'. 16 : 9 ס"מ.

החתימה: „מכאן עד סוף הספר נחסר בעת הדפוס". יותר לא הופיע.

26. ספר פתח אליהו חלק ראשון... (דרושים לכל חפציהם) אשר הרו גם ילדו עשתונותי בקרבי בעתות עמל... טפחתי ורביתי... לא לגדולים ממני... רק לנערים אשר כגילי... עלי להודות למשתדלים בדבר מצוה לעמוד על הדפוס האחים... כה"ר עיוש וכה"ר שמואל אלעלוף... ממני המחבר אליהו ילוז. ירושלם, דפוס ר' משה לילינטהאל <בבתי מחסה>, ששון=תרנ"ו. [4], קלט דף. 20 : 15 ס"מ.
חלק כ' נדפס בירושלם, דפוס צוקרמן, תר"ן.

בראש הספר הסכמות רבני סבריא ר' יוסף דוד אבואלעפיא, ר' חכיב חיים דוד סתהון, ר' יצחק אברהם בקיריה ור' שלמה רחמים אבואלעפיה (תרנ"ו), אחריהן הסכמת הרב רפאל אבן צור מעיר סאם, (בששון לפר"ג=תרנ"ג) והקדמת המחבר.

27. ...ספר **שמן ששון** ח"ה וספר דרך חיים למוהרח"ו, סובב והולך על ב' ספרים של הגאון... רבינו מוהרח"ו אשר קיבל מפי... האר"י אשר קיבל מפי אליהו, והוא פי' ואסיפה גדולה מכמה מקומות על ש' [שער] הפסוקים וספר הלקוטים והוא ע"ד ארבע חלקים ראשונים שחיברתי על ע"ח וש' ההקדמות וש' הכוונות וש' מאמרי רשב"י וש' מאמרי רז"ל ושער המצות בכל פרשה ופרשה... זה חדש ממש בהיותי מתעסק בעשית חבור זה בא לידי... ספר דרך חיים לרבינו מוהרח"ו תוכחת מוסר ואסיפה גדולה בענין כמה איסורים של תורה העובר עליהם... [ממני] ש ש ו ן ן ' מ ש ה. ירושלם, דפוס ר' "משה ליליענטהאל" הי"ו יליד ירושלים <בבתי מחסה>, **ששון**=תרנ"ו. [8], פג דף. 24 : 20. ס"מ.
ראה גם מס. 8, 6.

28. קונטרס **תשובה כהלכה ודברי שלום** והוא מלואים לחבורי "שואל כענין" למלאות את דברים שכתבנו לאסור הוצאה בשבת על ידי חוטי הטעלעגראף, וגם איזה תשובות על הערות שהערו עלי הרבנים הגאונים בהסכמותיהם לחבורי הנ"ל. מאתי שלום אלחנן יפה. ירושלם, דפוס ר' משה ליליענטהאל בבתי מחסה, **ישמחו חפצי צדקי** [=תשנ"ו צ"ל תרנ"ו?]. כב' דף. 18 : 14 ס"מ.
בסוף מכורך עמו "שואל כענין מהרו"ת" (ג ע'), שנדפס כנראה בדפוס לעוזר, בירושלים. ראה מס. 24.

29. **טובת מראה**: סובב הולך למאמרי פנת יקרת קריה עליונה... זו טבריה... ואחריו מאמרי רמב"ה... מה שהשיגה ידי... ר פ א ל א ו ח נ א . ירושלים, דפוס משה ליליענטהאל, **טבת מרא"ה**=תרנ"ז. [1], י, קג דף. 18 : 12.
"מדבר בשבח עיר הקדש טבריא תוב"ב והצדיקים הטמונים כה" מתוך הקדמת המחבר.
נדפס בהגהת המדפיס.
בראש הספר הסכמת חו"ר טבריא (משנת תרמ"ה) ר' רפאל אברהם בלפון, ר' יוסף דוד אבואלעפיא, ר' אהרן אלחדיף, ר' שלמה רחמים אבואלעפיא, ר' דוד יעקב ויאעקנין, ר' שלמה סוכארי ור' יעקב אוחנא. אחריה "הקדמה" ו"הקדמה שניה" מאת המחבר — "זכרון טוב" לאנשים שתמכו בו בהדפסת הספר ולבסוף "מכתב תעודה" מרבני מקנאסה ר' שמואל טולידאנו, ר' אברהם חסין, ר' שלמה ברדוגו ור' שלמה בן שטרית (חשון תרנ"ז) המדברים בשבח המחבר יליד מקנאסה. שעלה ארצה בשנת תרכ"ה ואוה למושב לו את העיר טבריא.

30. **שער האמת** [והוא חלק ג' מחיבורי זקן אהרן... בו נבאר מעט מגנות מדות החנופה והרמיה [ממני חיים יצחק אהרן שהיה מ"מ בווילקאמיר וכעת בפעת"ק]. ירושלם, דפוס הר"מ ליליענטהאל, [תר"נ—?]. °8.
חלק ב' ראה מס. 7.

רשימת הסימנים

סימן כוכב • לפני המספר מורה שהספר לא היה בידי.
סוגרים עגולים ( ) מורים שהדברים לא נכללו בשער אלא הובאו מתוך הספר.
סוגרים מרובעים [ ] מורים שהדברים נוספו ממקור חיצוני.
סוגרים מהוקצעים < > מורים שהדברים נזכרו בשער בתוך סוגרים.

מפתח שמות הספרים

אגרת הרמב"ן 9
אשירה לה' 19
בגדי השרד 1
בקשה לאליהו הנביא 9
בתי מדרשות 14, 20
גנזי המלך 3
דברי מוסר 9
דגול מרכבה 18
דמשק אליעזר 11
דרך חיים 27
זכות הרבים 17
זקן אהרן 7, 30
חסד ואמת, ראה: קונטרס חסד ואמת.
טוכח מראה 29
כוכבי אור 25
כליל תפארת, ראה: קונטרס כליל תפארת.
כללי ראורייתא 13
מאמר הזכות 7
מאמר שית יצחק ראה: שית יצחק.
מורה באצבע 16
מחשף הלבן 12
מעגלי צדק 15
מעיל קדש ובגדי ישע 2
מעם לועז 16
מעשה רי בני משה 9
מעשה מהרב זרע יצחק 9
מעשה הצדיקים (לחיים יצחק אהרן מוילקומיר) 13
מעשה הצדיקים (לר' טוסן) 4
מעשה השם 13
משאת בנימין 22
משפט לקו 24
נהר שלום 8
נתיב רש"י 23
סגולה נפלאה 9
עין אליעזר 24
עץ החיים 2
עקדת יצחק 9
ערוב מקואות 24
פתח אליהו 26
פתח עינים, שמן ששון ת"ד ראה: שמן ששון.
קדושת ארץ ישראל 5
קונטרס אחרון 17
קונטרס חסד ואמת, אא
קונטרס כליל תפארת, 17, 21
קונטרס תקנת השבים 10
קונטרס תשובה בהלכה ובדרי שלום 28
שואל כענין 24, 28
שיח יצחק 18
שלשה ספרים נפתחין 24
שמן ששון 6, 8, 27
שער האמת 30
תולדות אהרן ומשה, אא13
תפארת ישראל 21
תפלה לפני כותל מערבי 9
תפלה נוראה לר' ישמעאל כהן גדול 9
תפלה על הפרנסה 9
תקנת השבים וחקון העולם ראה: קונטרס תקנת השבים..
תשובה בהלכה ובדרי שלום ראה: קונטרס תשובה בהלכה ובדרי שלום

מפתח שמות המחברים

אבולפיה, חיים 4
אבולפיה, יוסף דוד 1, 26, 29
אבולעפיה, שלמה רחמים 1, 26, 29
אביחצירא, אברהם 1, 3
אביחצירא, אליהו 15
אביחצירא, יעקב 1, 3, 12, 15
אביחצירא מסעוד 1
אבן־עטר, חיים ראה: עטר, חיים ן'
אבן־צור, רפאל 26
אוחנא, יעקב 29
אוחנא, רפאל 29
אזולאי, אברהם 14
אזולאי, חיים יוסף דוד 16
אזרואל, יוסף 12
אזרואל, שלמה 15
אלבאז, רפאל משה 15
אלחדיף, בכור אהרן 1, 29
אלישר, יעקב שאול 1, 3, 12, 15, 16
אלעלוף, עיוש 26
אלעלוף, שמואל 26
ארזי, מנשה 1
אתרג'מן, מסעוד, ראה: תורג'מן, מסעוד.
במברגר, נתן הלוי 14, 20
בקיריה, יצחק אברתם 26
ברוגו, שלמה 29
גבאי, שלום רפאל 19
גריבסקי, אליעזר ולמן 24
דוד הלוי, ראה: הלוי, דוד
דיגרה, דוד מנחם 22
הויזדורף, חיים אליעזר 5
הלברשטם, שלמה זלמן חיים 20
הלל הלוי מ"ץ דק"ק פאריטש 23
וימל, חיים 8, 27
וימל, יוסף 1, 3
ועקנין, דוד יעקב 1, 29
ורטהימר, שלמה אהרן 14, 20
חזן, אברהם 25
חיים ן' עטר, ראה: עטר, חיים ן'.
חיים יצחק אהר מוילקומיר 7, אא, 10, 13, 17, 18, 21, 30
חסין, אברהם 29
טליאנו, שמואל 29
טרנו, בן־ציון 1, 2, 4, 6
יוסף מאיר בן שמואל צבי 14
ילוז, אליהו 26
יצחק אלחנן 17
יפה, שלום אלחנן 24, 28
כלפון, רפאל אברהם 1, 29
הלוי, דוד 1
לילינטל, משה 24
ליפשיץ, ישראל 21
מני, אליהו סלימן 1
נחמן בן שמחה מברסלב 25
ניגרין, דוד 16
סוכרי, שלמה 29
סוסן, אברהם הלוי ן' 4
סופר, נפתלי 14
סופר, שמחה כונם 14, 20
סמינובסקי, לוי, יצחק 23
עטהון, חביב חיים דוד 26
עטר, חיים ן' 4
פונג, משה 14
פינשטין, מרדכי 17, 21
פירירא, אהרן אליהו רפאל חיים
פירירא, יצחק משה 2, אא
פירירא, יצחק משה 2
פנינ'יל, רפאל מאיר 1, 3, 12, 15
פפו, אליעזר 11
פרנקו, רחמים יוסף 1
קונפינו, יהודה אברהם 16
קלוגר, אברהם בנימין 14
רבינוביץ־תאומים, אליהו דוד 17, 21
שלמה בן שטרית 92
שרעבי, שר שלום 6, 8
ששון בן משה 6, 8, 27
תאומים, אליהו דוד ראה: רבינוביץ־תאומים, אליהו דוד.
תורגמן, מסעוד 1, 3, 12, 15